

A KAUKÁZUSTÓL A LAJTÁIG

II.

A KAUKÁZUSTÓL A LAJTÁIG

Apokaliptika, identitás, történelem
és művelődés Közép- és Kelet-Európában

II.

Szerkesztette
BANK BARBARA, MILLEI MÓNICA
KOVÁCS BÁLINT, MEDGYESI S. NORBERT

Budapest, 2023.

© Bank Barbara, Millei Mónika, Kovács Bálint, Medgyesy S. Norbert, 2023

© Erdélyi Szalon Kiadó, 2023

*Őze Sándor professzornak szeretettel,
kollégái és tanítványai*

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	9
ESZME, NEMZETTUDAT ÉS HISTORIOGRÁFIA TÖRTÉNET	11
KÖVECSES LÁSZLÓ	12
NEM-NEMESI NEMZETTUDAT A TÖRÖKKORI MAGYARORSZÁGON	
APOKALIPTIKA, HIT, VALLÁS, EGYHÁZTÖRTÉNET	27
FENYVES KRISZTIÁN	28
AZ EBED-JHWH DALOK KRISZTOLÓGIAI ÉRTELMEZÉSÉNEK FEJLŐDÉSE SZENT JEROMOS SZÖVEGMAGYARÁZATÁNAK FÉNYÉBEN	
GULYÁS KRISTÓF	50
ADALÉKOK A 18. SZÁZADI MOSON VÁRMEGYE EGYHÁZ- ÉS VALLÁSTÖRTÉNETÉHEZ EGY 1774-ES PLÉBÁNIAI JÖVEDELEMÖSSZEÍRÁS ELEMZÉSE	
BÁNYÁSZNÉ DR. KRISTÓF ANDREA - DR. KÓKAI SÁNDOR	74
A DÉLVIDÉK, MINT A NYUGATI ÉS A KELETI KERESZTÉNYSÉG KONTAKT ZÓNÁJA A DUALIZMUS KORÁBAN	
BEDŐK PÉTER	96
EGYHÁZKÖZSÉGEK A MURAKÖZBEN 1941–1945 KÖZÖTT	
KÁLMÁN PÉTER PEREGRIN	118
A KÁRPÁTALJAI, ROMÁNIAI ÉS CSEHSZLOVÁKIAI GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ FELSZÁMOLÁSA	
ÓKORI ÉS KÖZÉPKORI BARANGOLÁS A TÖRTÉNELEMBEN	128
BÁCSKAY ANDRÁS	129
URARTU, HALDI ORSZÁGA	
NAGY ZOLTÁN	139
PANNONIA A RÓMAI GEOPOLITIKÁBAN	
FEJEZETEK A TÖRÖK KORBÓL	150
BARÁTH DÓRA	151
ANGOL JELENTÉSEK A BUDA VISSZAFOGLALÁSÁRA IRÁNYULÓ 1542-ES SIKERTELEN BIRODALMI HADJÁRATRÓL	
NAGY MIKLÓS MIHÁLY	176
„...EZ SZÉLES FÖLD FELETT...” A TÖRÖK KOR HADTÖRTÉNELMÉNEK FÖLDRAJZÁRÓL	
ÚJKORI ÉS JELENKORI HISTÓRIÁK	195
DEMJÉN BALÁZS ÁDÁM	196
„SZÍVES VAGY SZÉNES BARÁTSÁG”-?HAVASALFÖLD ÉS MOLDVA, ILLETVE A ROMÁN DIPLOMATÁK SZEREPE A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARCBA	

HARDING NOÉMI	217
AZ ANGOL KELET-INDIAI TÁRSASÁG ÉS A TENGERÉSZEK: VALLÁS FÖLDÖN ÉS VÍZEN	
KURUCZ BENJAMIN	234
EGY JÖVŐBELI LIBERÁLIS-KONZERVATÍV ÚTKERESÉSE 1861-BEN	
VARGA LUJZA	246
KAPCSOLAT-HÁLÓ: MAGYAR KÉPVISELŐK A NÉPSZÖVETSÉGBEN AZ 1920-AS ÉVEKBEN	
SPANNENBERGER NORBERT	265
A MAGYARORSZÁGI NÉMETSÉG ÉS A NÉPSZÁMLÁLÁSOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	
BORVENDÉG ZSUZSANNA	279
KÉNYSZERPÁLYÁN NÉHÁNY GONDOLAT A RENDSZERVÁLTÁS ELŐKÉSZÍTŐIRŐL ÉS KISIKLATÓIRŐL	
DRUCZA ATILA	298
MI IS AZ A „DUNAGATE”? KÉSZÜLT-E A PÁRTÁLLAM A RENDSZERVÁLTOZTATÁSRA?	
FEKETE RAJMUND	333
AZ EL NEM MONDOTT BESZÉD	
SCHMIDT MÁRIA	344
TERRORRAL A TERRORIZMUS ELLEN	
BARANGOLÁS A MŰVÉSZETEK VILÁGÁBAN	359
HAVAS GYÖNGYVÉR	360
FEJEZETEK A MEGVALÓSULATLAN FŐVÁROSI SZABADSÁGHARC-SZOBOR TÖRTÉNETÉBŐL	
HOROGSZEGI TAMÁS	385
PÁZMÁNY PÉTER ÉS A HIT DIADALA EGY KÜLÖNÖS SZOBRÁSZATI PROGRAM TERVÉNEK IKONOGRÁFIAI REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETE ÉS VÁLTOZÁSAI SIMOR JÁNOS ÉRSEK ESZTERGOMI FŐSZÉKESEGYHÁZÁBAN	
MÉSZÁROS ISTVÁN	404
HAYNALD LAJOS KALOCSAI ÉRSEK ARANYMISÉS AJÁNDÉKAI	
TÓTH ENIKŐ	411
MESTER ÉS TANÍTVÁNYA THEOPHIL HANSEN TANÍTÁSAINAK MEGNYILVÁNULÁSA CZIGLER GYŐZŐ ÉPÍTÉSZETÉBEN	
FRANTIŠEK MIKŠ:	441
A FESTÉSZET, AMINEK ÖRÖKRE EL KELLETT VOLNA TŰNNIE	
AMIRŐL MÉG NEM SZÓLT A KÖTET... EMBEREK, HISTÓRIÁK	457
FÁBIÁN BORBÁLA	458
MIT HOZOTT A KONYHÁRA? A BAJAI GYÜMÖLCSÉSZETI EGYESÜLET MINT A TÁRSADALMI AKTIVITÁS PÉLDÁJA	
ILLIK PÉTER	476
BOCSKAI SZABADSÁGHARCA ÉS KORONÁJA A KÖZÉPISKOLAI TANKÖNYVEKBEN	

BEVEZETÉS

A tanulmánykötet második részének tematikája is alapvetően több kutatócsoport munkájának összefoglalása és szintézise. A tanulmányok írói gyakorlatilag azokat a főbb irányokat követték, amelyek Őze Sándor professzor kutatásaiban is meghatározóak voltak.

Tanulmányaiban az egyik fő tematika a 16–17. századi magyarországi katonanépeség vizsgálatára vonatkozott. Ennek főhőse a szolgáló Csányi Ákos várkapitány volt, majd a társadalom-, a had- és az irodalomtörténet együttes módszereivel, elsősorban korabeli prédikációszövegek segítségével rajzolta meg ennek a folytonos veszélynek kitett, egyfolytában szolgáló és fegyverforgató népességnek közösségi identitáselemeit. A végvári katonaság vallásgyakorlata, lelkiisége a korabeli apokaliptika vizeit jelölték meg egy olyan következő területnek, melynek teljes korabeli közép- és nyugat-európai, elsősorban német nyelvű párhuzamait, a hazai közgondolkodást befolyásoló, ihlető forrásszövegeit feltárta és elemezte. E téren megvalósult munkássága bizonyítja, hogy a nemzeti identitástudat Magyarország esetében is jóval az ún. felvilágosodás kora előtt kezdődött. Az apokaliptikus időszemléletről számos publikációja jelent meg, Heltai János például így fogalmazott: „*könyve történeti és irodalomtörténeti szempontból egyaránt mérföldkő. Az apokaliptikus nézeteket, gondolkodásmódot a hazai szakirodalom az eddigiekben csupán egy-egy szerzőre vagy rövidebb korszakra koncentrálnak tartva fel a hazai előzmények, valamint a nemzetközi kontextus ismertetésével, a teljes horizont vizsgálata azonban mindaddig elmaradt.*”

A Kaukázus mint határvidék ebben a kontextusban jelent meg kutatásaiban, Góg és Magóg, a kaukázusi ércfal, Nagy Sándor kapuja csak néhány azon allegorikus és mitikus elem közül, amelyek kutatásaiban a kora újkor mélységeiig hatolnak le. Rákérdezett, hogy a törökkori magyar nemzettudat, a jelenlegi magyar népesség kollektív amnéziájának, napjainkban immár több millió embert érintő tudatvesztésének és gyökértelenségének mi az oka. Ennek egyik alapvető indokát a magyarországi történetírásban az 1956-os forradalom leverését követő évtized során zajlott Mohács-vitában találta meg.

A PPKE BTK Történettudományi Intézetében működő Művelődéstörténeti Műhely 2002 és 2010 között szerzetesrendekről szóló, nemzetközi szintű és interdiszciplináris megközelítésű konferenciasorozatot rendezett. A tíz (a legtöbb esetben 2-3 napos) tudományos és interdiszciplináris szemléletű szimpóziumok summáját így fogalmazhatjuk meg: az újkori Magyarország történetében három nagy krízis veszélyeztette a katolikus vallásgyakorlást: a mohamedán török hódítás (XVI–XVII. század), a jozefinizmus (1780-as évek) és a XX. század diktatúrái. A jezsuita, a piarista, a pálos, az obszerváns ferences és a minorita, továbbá 1802-től a bencés,

a ciszterci és a premontrei rend tagjai a középfokú és a jezsuiták esetében a felsőfokú oktatás területén is egy közel 1000 intézményből álló iskolahálózatot tartottak fenn, melyben minden korszakban a legmodernebb technikai eszközökkel, gazdag könyvtárak, néhol nyomdák segítségével képezték az ország katolikus értelmiségét. A végvári katonaság szellemi-lelki ellátása, a zarándokhelyek fenntartása, a laikus vallásos társulatok működtetése és a beteggondozás (pl. járványok) során végzett munkájuk mind a magyar, mind a Kárpát-medence más anyanyelvű népcsoportjainak már csak a pusztá fennmaradását is garantálta, valamint sok szempontból erősítette.

A kulturális értékeket (pl. képzőművészeti alkotások, prédikációk, énekek, imádságok, színdarabok) a maga szolgálatába állító vallásgyakorlattal együtt a magyarság és a kisebb népcsoportok identitásának, elsősorban anyanyelvének és saját paraliturgikus szertartásainak megőrzését, szerves fejlődését és egyúttal kulturális beágyazottságát szolgálta a szerzetesrendek áldásos működése. A *Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti* konferenciák könyvsorozatban 10 tematikus könyv 14 kötetéből olvashatja az utókor e munka maradandó gyümölcseit.

Mindezek mellett fontos megemlíteni a történelemelmélet és filozófiája melletti elköteleződését Őze Sándor professzornak. Ezen tájékozódása is szemléleti alapot adott a török háborúkat is megközelítésében.

Jelen kötet 7 fejezetének 25 tanulmánya a fenti irányokhoz kapcsolódóan – vagy tőlük kis mértékben elrugaszkodva – a Kárpát-medence kora újkor és modern kori identitását, a középkori vonatkozásokat, az egyház- és eszmetörténet számos kérdését, a modern kor diktatúráihoz kapcsolódó kutatásokat, művészttörténeti vizsgálódásokat és a Kárpát-medencei etnikumokhoz (így örmények, cipszerek, szászok, csehek) tartozó tanulmányokat tartalmaz. A vizsgálódások földrajzi határa keletről a Kaukázus, amely nemcsak Európa földrajzi határa, de a kora újkorban a világ végének is számított. A nyugati földrajzi határ pedig a Lajta folyó, amely a magyar kultúra nyugati határának számított.

Budapesten, 2023. november 1-jén, Mindenszentek ünnepén
a kötet szerkesztői

ESZME, NEMZETTUDAT ÉS HISTORIOGRÁFIA TÖRTÉNET

KÖVECSES LÁSZLÓ

NEM-NEMESI NEMZETTUDAT A TÖRÖKKORI MAGYARORSZÁGON

Bevezető

A magyar nyelvű szakirodalomban már legalább 1960 óta napirenden van a magyar nemzeti identitás kialakulásának kérdése. Molnár Erik vitaindító cikke lényegében egy máig zajló kutatási hullámot indított el, amelynek két fő csapásiránya a nemzettudat időbeli és társadalmi vonulata.¹ Egyfelől tehát arra irányul a tudományos érdeklődés, hogy melyik korszakban mutatható ki először a nemzettudat megléte; másfelől pedig arra, hogy a 19. század előtt a nemzeti identitás a nemesség kizárólagos életérzése volt-e, vagy esetleg a társadalom alsóbb rétegei is érezhettek-e hasonlót.² Jelen tanulmány célja, hogy a 16-17. századi Magyarország nem-nemesi lakosságáról fennmaradt írásos emlékek alapján bemutassa, miként jelent meg a nemzeti érzés a korszak közrendű emberének életében. Ezen törekvés nem előzmények nélküli.

Már 1509-ben azt fejtegeti Laskai Osvát ferences szerzetes *Gemma fidei* című prédikációs-kötetében, hogy a középkori Kézai- és Thuróczy krónikákból ismert hun-magyar eredettörténet nem pusztán a nemesség kiváltsága. Az előkelő rokonságot Laskai kiterjeszti az egész magyar népre, ezzel egy merőben új és befogadó identitást felkínálva a nem-nemesi rétegek számára.³ Napjainkban Óze Sándor mutatta ki, hogy a 16. századi magyar ütközőzóna katonanépsége már rendelkezett olyan etnikai alapú csoporttudattal, amelyet *kora nemzettudatnak* nevezhetünk.⁴ Ugyancsak tőle származik annak felismerése is, hogy a *magyarság, mint választott nép toposz* felekezeti, társadalmi és regionális tagolódástól függetlenül megfigyelhető valameny nyi korabeli szerzőnél.⁵ Tóth Zsombor a 17. század második felének széles tömegeket érintő erőszakos ellenreformációjával összefüggésben detektálta a *patriotizmus* megjelenését, amely a kálvini reformáció teológiai nyelvezetét immáron a haza érdekében vállalt mártíromságra alkalmazta.⁶ Szintén a 17. századhoz köthető a többes szám első személyű református imádságkönyvek megjelenése, ami Fazekas Gergely szerint a dogmatikai interiorizáción túl a mezővárosi polgárság nemzetként való azonosulását teremtette meg.⁷

1 Molnár 1960.

2 A kutatási kérdéshez lásd még: R. Várkonyi 1964. 28.

3 Madas 2004. 52; Perjés 1972. 56.

4 Óze 2006.

5 Óze 1991. 21–27.

6 Tóth 2015.

7 Fazekas 2012. 334.

Nem kerülhető meg a közrendű emberek nemzettudatának elemzésekor a *népi patriotizmus* jelensége. A politikai jogokkal nem rendelkező rétegek körében kialakult haza-fogalom lehetőségének és jelentőségének kérdése a Molnár Erik-vita során vetődött fel először. A kérdés létjogosultságát az adja, hogy a nacionalizmustudomány modernista megközelítése szerint az állampolgári jogegyenlőség és népszuverenitás előtt nem beszélhetünk nemzetről, a népi patriotizmusra utaló jelek azonban ennek ellenkezőjét igazolják. Elekes Lajos a parasztság egész országra kiterjedő, tehát már nem pusztán lokális hazafogalmának kialakulását a 15-17. századra teszi, a kuruc szegénylegény-énekeket tekintve a népi patriotizmus első írásos emlékeinek.⁸

Ezzel szemben a másik álláspont „hamis tudatnak” bélyegzi a népi öntudatot, amely valójában felülről szivárgott lefelé, vagyis a nemesi nemzet eszmekörének átvételét jelenti a köznéprészéről.⁹ Ugyanakkor a nacionalista elfogultsággal nem vádolható Szűcs Jenő is leszögezi, hogy már Nándorfehérvár 1456. évi ostromakor is a magyar várvédő parasztsereg önképében jelen volt a bibliai „választott nép” tudata, mivel az ország védelmére hivatott nemesek csekély létszáma mellett nagy arányban vállaltak fegyveres szolgálatot.¹⁰

Összefoglalva az idevonatkozó eddigi kutatásokat, Erdős Zoltán szerint megállapítható, hogy „*elvileg nem tekinthetjük kizártnak a katonáskodó rétegek és a parasztság nemzettudatának meglétét. Ennél többet azonban csak akkor mondhatunk, akkor szabadulhatunk meg a jórészt üres fogalmi konstrukcióktól, ha etnográfiai és antropológiai ismeretek alapján kellő mélységben le tudjuk írni a középkori és kora újkori népi kultúra dinamikáját*”.¹¹ Jó negyven évvel korábban Perjés Géza is hasonló következtetésre jutott: „*indokolatlan lenne valamilyen spontán, a nép által kitermelt ideológia vagy világkép létezését kétségbe vonni, még akkor is, ha a bizonyításához a filológia csak gyéren tud adatokat szolgáltatni*.”¹² Jelen munka következő alfejezetei újabb adalékokat kívánnak szolgáltatni a népi nemzettudat filológiai kutatásához.

Nyelvi öntudat

Az a gondolat, miszerint a nemzeti hovatartozás kulcstényezője a népnyelv, kimutatható már a 16. században is. Amikor Sylvester János (1504–1552) elkészült magyar nyelvű Újszövetség-fordításával, lelkenedezve számolt be erről Nádasdy Tamásnak. 1540 elején keltezett levelében kitér a népnyelvek európai helyzetére is: „*Néhány évvel ezelőtt még csúfolódtak az idegen nemzetbeliek, hogy még az oroszoknak is van anyanyelvű evangéliumuk, egyedül csak a magyaroknak nincs. Pedig a keresztény nemzetek nemcsak hogy nem csúfolódhatnak rajtunk, sőt irigykedhetnek, tudniillik nyelvünk kiváltsága miatt, s ezt utánozni nem képesek. Melyik idegen nemzet nem csodálkozik azon, hogy valaki magyar nyelven mindenfajta verssort tud írni görög*

8 Elekes 1965. 263–265.

9 Szűcs 1984. 135–140.

10 Uo. 133.

11 Erdős 2017. 37.

12 Perjés 1975. 106.

és római mértékre? Ki hiszi el, hogy a szóalakzatokból, a súlyokból, mértékekből bárki bármit is le tud fordítani erre a nyelvre? Valóban senki!”¹³ Megállapíthatjuk, hogy Sylvester már a 16. század első felében egyszerre érez nyelvi büszkeséget és válik a magyar nyelvűvelés kimagasló alakjává.

Közkeletű vélekedés, hogy Magyarországon 1836 előtt kizárólag a latin volt a hivatalos nyelv, amit néhány éves átmeneti időszak után 1844-ben a magyar váltott fel. Valójában azonban első alkalommal a 16. századi hódoltságban kapott de facto hivatalos státuszt a magyar nyelv, a budai pasák jóvoltából. A fennmaradt levéltári forrásokból tudjuk, hogy Buda elfoglalásától 1554-ig csak latinul, 1554 és 1565 között többnyire latinul, de már magyarul is, végül 1565-től kizárólagosan magyarul leveleztek a budai pasák. Arszlán pasa döntése mögött az húzódik meg, hogy nem rendelkeztek németül kellően jól tudó íródeákkal, ugyanakkor a latin nyelvű levelezést is elutasították.

Mindez annak fényében különösen is érdekes, hogy legfőbb levelezőpartnereik a Bécsben székelő „római császárok”, azaz Habsburg uralkodók voltak, továbbá az Udvari Haditanács elnökével és a királyi Magyarország végvárrendszerének főkapitányaival érintkeztek írásban – vagyis csupa németül beszélő főméltósággal. A budai pasák levelezését közreadó szerkesztők meg is jegyzik előszavukban, hogy ez „az egyetlen eset a XIX. századig, mikor bécsi udvari hatóság, melynek törvényes hatásköre Magyarországra is kiterjedt, magyar nyelven végzi hivatalos levelezését”, továbbá „annak is egyetlen esete, hogy valamely magyarországi – itt különösképpen török – hatóság megkívánja a vele való magyar nyelvű levelezést.”¹⁴ Akaratlanul is, de ezzel a rendelkezésükkel az oszmán hódítók jelentősen hozzájárultak a magyar nyelv elfogadottá válásához és nemzetközi presztízsének emeléséhez már az újkor hajnalán. Némileg hasonló helyzet alakult ki az Erdélyi Fejedelemségben is 1570-től. A magyar nyelv de facto hivatalos nyelv volt a latin mellett. Szamosközi István (1570–1612) jegyezte fel a székelyekről 1605 februárjában, hogy „ők mindenkor nyelvükön való fejedelmet kívántak”¹⁵ – ez az elvárás Erdély önállósága idején mindvégig teljesült is.

Méliusz Juhász Péter (1532–1572) református prédikátor és szuperintendens alig három évvel Arszlán pasa rendelkezése után, 1568-ban jelentette meg *Szent János jelenéseinek igaz és írás szerint való magyarázata* című szentírás-magyarázatát. Ebben úgy nyilatkozik, hogy az a személy tekinthető magyarnak, aki magyarul beszél: „azért ada az apostoloknak a sok nyelveket, hogy minden nyelven prédikáljanak: zsidónak zsidóul, olasznak olaszul, görögnek görögül, magyarnak magyarul. (...) Latrul műveltek hát, hogy idegen nyelven bolondoskodtok a paraszt magyar előtt.”¹⁶ Tudomásunk szerint ez a kulturális alapú nemzetfelfogás egyik első megnyilvánulása, ahol nem a nemesi származás tudata a magyar nemzethez tartozás alapkritériuma, hanem a nyelvi-alapú közösségtudat. Ezt a gondolatmenetet viszi tovább az erdélyi Baranyai Decsi János (1560–1601), aki 1598. március 5-én Telegdi Jánosnak írt levelében érvel a

13 RML 1981. 68. (5. levél)

14 Budai 2011 [1915]. III.

15 Okmánytár 1955. 88.

16 Méliusz 1568. 189.a.

hun-szkíta ábécé (rovásírás) használata mellett. Álláspontja szerint az ősi magyar írásmód saját betűkészlete büszkeségre ad okot és akár a latin, a héber vagy a görög nyelvénél is könnyebben elsajátítható. Decsi szerint éppen ezért „tanulja meg minden rendű honfitársunk: gyerekek, ifjak, öregek, férfiak, asszonyok; nemesek és parasztok, egyszóval mindenki, aki igényt tart a magyar nevezetre.”¹⁷ Aligha találunk ennél egyértelműbb megnyilvánulását a társadalmi rétegeket összekötő, nyelvi-alapú nemzettudatnak.

Bornemissza Péter (1535–1584) evangélikus prédikátor és szuperintendens szintén kiemelt jelentőséget tulajdonított a nyelvápolásnak. Szophoklész görög drámáiról *Elektrájának* 1558-as fordításában – melyet *Tragédia magyar nyelven* címmel jelentetett meg – az alábbiakat írja az utószóban: „Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve elkezdtek írni magyar nyelven, és ezt nekünk, Cicero és minden műveltebb nép példájára napról-napra fontosodó okokból teljes erőnkkel művelnünk és gazdagítanunk kell.”¹⁸ A nyelvi tudatosság a katolikus főpapokat sem hagyta érintetlenül. Pázmány Péter (1570–1637) 1604-ben adta ki *Kempis Tamás Ágoston-rendi szerzetes Krisztus követéséről* című könyvét magyar fordításban. A kötet előszavában kifejezi azon fordítói szándékát, hogy a latinból magyarba átültetett szöveg „oly kedvesen folya, mintha először magyar embertől, magyarul íratott volna”.¹⁹ A nyelvi felkészültség tehát Pázmánynál is a magyar nemzeti lét egyik ismérve.

Bornemissza Péter 1574-ben jelentette meg második prédikációs kötetét. Az ebben közölt, magyar nyelvű ígéhirdetéseket a szerző megkülönbözteti egymástól a magyarországi nemzetiségeket. Az üdvösség szempontjából mindegy – írja –, hogy valaki török, zsidó, tót, magyar vagy német, mindaddig, amíg Jézus Krisztust vallja urának.²⁰ Bornemissza tehát az egyetemes keresztény vallás mellett egyértelműen nemzeti kategóriákban gondolkodik, nem veszi egy kalap alá az országban élő sokféle nemzetiségű parasztokat; még akkor sem, ha történetesen egymáshoz hasonlóan jobbágysorban élnek. A társadalmi rétegzettség csak másodlagos számára. Ugyanakkor ezzel nem állít merőben újat: a késő középkori magyar közjogot kodifikáló Werbőczy István (1458–1541) a *natio* terminust kifejezetten nyelvi-etnikai értelemben alkalmazza Hármaskönyvében, ugyanis a különböző nemzetiségű jobbágyok vonatkozásában ír egyes *natio*król.²¹ Vagyis már a középkorban sem kezelték homogén masszaként az egységes jobbágyság hatálya alá tartozó közrendű személyeket.

A magyarnyelvűség tehát a 16. században gyökeret vert a köztudatban és szorosán összekapcsolódott a megerősödő nemzettudattal. Középkori szóhasználattal élve a *natio* (nemzetiség) mellett a *linguam vulgarem* (népnyelv) is döntő szerephez jutott. A magyar nyelvű írásbeliség fokozatos elterjedése szükségszerűen hozzájárult a más nemzetiségűektől történő nyelvi elhatárolódáshoz is, amint ezt Károli Gáspár 1590. évi bibliafordításának előszava is szemlélteti: „Éltünk, amennyire lehetett, tiszta igaz magyar szóval, idegen szólásnak módját

17 História 1998. 342.

18 SZRMIT 1988. 310.

19 SZRMI 2003. 358.

20 Bornemissza 1574. 219.b.

21 Tripartitum 1517. III. rész 2.§

nem követtük, sőt inkább, ami darabosnak tetszett vagy a zsidó vagy a deák szólásmódjában, annak is kimondásában a magyar nyelvnek szólásmódját követtük.”²² Ebből kiindulva a következő fejezetrész a más népcsoportoktól történő elhatárolódás példáit fogja vizsgálni.

Elhatárolódás más nemzetiségektől

Fredrik Barth norvég kulturális antropológus dolgozta ki a bináris oppozíció elméletét. Ezen elmélet szerint az embercsoportok gyakran nem saját jellemzőik alapján, hanem más csoportokkal szemben definiálják magukat. A mi-ők dichotómia változékonysága miatt a mi-csoport önmeghatározása is folyamatosan változik, ami jelentősen megnehezíti a csoport objektív jellemzőinek beazonosítását. Emiatt célszerűbb lehet a csoportok közötti határépítés mechanizmusait elemezni, hiszen ezek határozzák meg az önmagát elhatároló közösség identitástudatát is.²³ Az etnicitás tehát ezen megközelítés szerint egy csoportok közötti interakción nyugvó, társadalmi sajátosság.

Vizsgált korszakunkban a Habsburg-ellenes felkelések szolgáltattak több forrást a nem-magyar nemzetiségektől történő markáns elhatárolódásra. A Bocskai-szabadságharc idejére (1604–1606) egyértelművé vált, hogy a császári fennhatóság nem jelent lényegesen nagyobb szabadságot a magyarság számára a szultánénál. Ebben a történelmi helyzetben a „német” éppen úgy szembenálló félnek számított, az „ők” csoportjába tartozott, mint a török. Hogy mik voltak a főbb sérelmek magyar részről, arról álljon itt Bocskai István kiáltványa Európához 1605 tavaszáról: [Rudolf császár] „minden hivatalt külföldi németeknek, osztrákoknak osztogat ... a magyar gyalogosok fölé is osztrák kapitányokat rendelt.”²⁴ Homonnai Drugeth Bálint (1577–1609), a Bocskai-felkelés katonai vezetője tollából olvasható egy 1605. szeptember 7-ei tanulságos naplőbejegyzés Érsekújvár ostromának idejéből: „Ez nap jött vala levelem, mind az vezértől, mind az tatár császártól, az mely levelekben írják, hogy a magyar rabokat az tatároknak megadassam; mire nekik olyan választ írtam: hogy mivelhogy azok a rabok magyarországiak és magok is szegény magyarok, semmiképpen őket meg nem adatom, hanem ha rablani akarnak, ne magyart, hanem németet raboljanak...”²⁵

Két fontos dolog is kiderül ebből a naplőbejegyzésből. Egyrészt Homonnai szolidaritást érez a vélhetően paraszti származású bajtársaival, őket magyar nemzetiségük miatt nem hajlandó kiadni az amúgy szövetséges tatároknak. Másrészt az is világos, hogy a németet nem tartják sokra a magyar táborban, őket minden további nélkül feláldozhatónak, elrabolhatónak tartja Homonnai. Jelen tanulmánynak nem feladata állást foglalni abban a kérdésben, hogy polgárháború, felkelés vagy szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma, azonban a fenti forrásokból

22 SZRMIT 1988. 227.
23 Barth 1969.
24 Okmánytár 1955. 97.
25 Okmánytár 1955. 110.

kiviláglik a mozgalom nemzeti jellege. E megállapítást korábban már nem csak a hazai,²⁶ de a nyugati szakirodalom is alátámasztotta, amikor is a „társadalmi osztálytól” független magyar nemzettudat megszületését erre a korszakra datálta.²⁷

Mintegy hetven évvel később, idősebb Petróczy István (1623k.–1680k.) kuruc vezért választották meg a bujdosók vezetőjévé az elfojtott Wesselényi-féle összeesküvés árnyékában. Petróczy 1673. január 1-jén egy kiáltványt fogalmazott meg, amelyben leírja: „Hitesd el magaddal (igaz magyar), hogy az egész magyar nemzetet, sine discretionem Religionis [vallásra való tekintet nélkül], gyűlöli a német.”²⁸ 1678. szeptember 29-ei levelében Thököly Imre (1657–1705) Léva város őrségét kéri, hogy ki-ki gondolja meg „az német nemzetnek az magyar nemzet végső eltörlésére való szándékát; ki előtt sem pap, sem laicus, sem catholicus, sem egy sem más vallású magyar distinctióban nincsen.”²⁹ Az idézett források tanúsága szerint már nem pusztán elhatárolódásról beszélhetünk a 17. század második felében, hanem markánsan megjelenik a nemzetiségi alapon érzett idegengyűlölet.

Az idegenellenesség-motívum kora újkori felbukkanására R. Várkonyi Ágnes hívta fel a figyelmet, aki azt a 16-17. század fordulójától eredeztette.³⁰ Meg kell jegyezni, hogy ekkortájt a magyarság önmagát tartotta a németiség gyűlölete tárgyának. Ugyancsak érdemes leszögezni, hogy míg a 17. század elején végbemegy a rendi tudattól független nemzettudat kialakulása, addig a század második felében egyértelműen elválik a felekezeti is a nemzeti hovatartozás kérdésétől a magyarság esetében. A magyar etnikai identitás megerősödése tehát nem választható el a viharos kora újkori német-magyar társadalmi viszonyoktól a fentebb ismertetett Barth-i elmélet alapján.

Vallomások a nemzet- és hazaszeretetről

A „haza” és a „nemzet” fogalmak előfordulásának ugrásszerű megnövekedését a török korban már a nemzetvita kezdetén konstatálták a történészek.³¹ Várkonyi Ágnes élesen külön is választja egymástól a két fogalmat, mivel szerinte a haza/ország kifejezéseket inkább a jobbagysághoz köthetjük, míg a nemzet kifejezés nemesi kontextusban gyakoribb.³² Alighanem a szocialista ideológia nyomása is hatott rá, amikor erre a megállapításra jutott – hiszen az osztályharc értelmében csak a nemesi osztály alkotott nemzetet, a jobbagyokat ebből kirekesztették –, bár kétségtelenül fontos szétválasztani e fogalmakat. A nemzettudat inkább jelent egy horizontális, azonos etnikai csoporthoz tartozó, de más személyekhez kötődő érzelmi és tudati állapotot. A hazaszeretet ennél absztraktabb jelenség, amelyben a haza, vagyis az ország egésze a szeretet

26 Lásd például: Öze 2008; R. Várkonyi 2006.
27 Cartledge 2006. 105.
28 Idézi R. Várkonyi 1964. 55.
29 Uo.
30 Uo. 48–49.
31 R. Várkonyi 1964. 28; Benczédi 1967. 1358.
32 R. Várkonyi 1964. 66.

tárgya és az egyén alárendelt szerepet játszik. Ebből adódóan inkább fogható fel vertikális értelemként. Jelen tanulmány kereteit túlfeszítené annak vizsgálata, hogy a nemzettudat és hazaszeretet mennyiben választható el egymástól, illetve kialakulásuk tekintetében van-e köztük időbeli eltolódás. A fogalmi pontosság érdekében ugyanakkor a hazaszeretet kora újkori forrásait mutatom be először, amelyek nyilván nem zárják ki a nemzettudat meglétét sem.

Brodarics István (1471–1539) pécsi, majd váci püspök 1530 körül írott levelében hosszasan fejtegeti hazaszeretetről vallott nézeteit egy ismeretlen nemesúrnak.³³ A török fenyegettség árnyékában korholja azokat, akik „csak a saját dolgukkal törődnek, s a királyt és hazát cserbenhagyják”, mert „nem szabad távolról szemlélődni, bármi fenyeget is”. Szinte már fanatikusan azt hangsúlyozza, hogy „a hazával együtt a hazáért mindent el kell viselnünk, (...) mert a virtus a nehézségek körül forgolódik.” Azokat, akik nem akarnak törökök között lenni, és inkább elmenekülnek, hitvány és alávaló embereknek tartja. Saját bevallása szerint őt csak „betegség vagy a halál, vagy olyan nyomor, amit már nem képes elviselni” téríthetné el attól, hogy törődjön a hazával. Jeromos próféta könyvének 23. fejezetére hivatkozva inti levelezőpartnerét, hogy ne ágáljon a török függés ellen, mert az Isten akarata. A szövegkörnyezet alapján feltételezhetjük, hogy a címzett a kettős királyválasztás utáni Szapolyai János – Habsburg Ferdinánd párt-harcban Brodariccsal ellenkező oldalon állt. Annyi bizonyos, hogy Brodarics szentül meg volt győződve a hazafias megatartás erkölcsi parancsáról és ennek betartására biztatott másokat is.

Szerémi György (1490?–1548), a paraszti származású udvari káplán *Magyarország romlásáról* címmel írta meg emlékiratát 1547-ben. Ennek előszavában így fogalmaz: „ez az édes haza szült engem; miatta siránkozom éjjel-nappal, minthogy kiskoromtól fogva gyakran megjósoltam hazám pusztulását a királyok és a főemberek előtt, de még a nemesek és nem nemesek között is.”³⁴ Szerémi váteszi szerepe biblikus végzettudatából és az apokalipszis feltételezett közelségéből eredeztethető.³⁵ Hazájának sorsát mélyen a szívében viseli, annak történelmét Mátyás király óta egyértelműen a pusztulásba vezető útként ábrázolja.

Ebben a negatív folyamatban reményt adó mozzanat volt Dózsa György parasztháborúja, amely kapcsán Szerémi figyelemre méltó megjegyzést tesz a nemzet fogalmára vonatkozóan. Amikor Dózsa az esztergomi érsektől megkapja a felhatalmazást a keresztes hadjárat vezetésére, az érsek e szavakkal biztatja: „Mi mindnyájan egy akarattal vagyunk, a magyar bárók, nemesek, nem nemesek, az összes magyarok, kik fegyvert fognak kezükben.”³⁶ Újabb példa a rendeket összekötő, a konkrét példa alapján a fegyverforgatáshoz való jog által egységes magyar nemzet-konceptióra. A történelem iróniája, hogy közvetlenül a keresztes hadjáratból parasztfelkeléssé átalakult mozgalom után fosztotta meg az országgyűlés a fegyverviselés jogától a jobbágyságot.

A tizenöt éves háború időszakában jegyezte fel Szamosközi István Sennyei Pongrác (?–1614?) küküllői főispán párbeszédét a hírhedt császári Basta generálissal. Az 1603-ban, Dévára összehívott erdélyi nemesi gyűlésen Basta véres megtorlást hirdetett, amely ellen a Habsburg-hű

33 História 1998. 57.

34 Szerémi 1961. 27.

35 Őze 2016. 130.

36 Szerémi 1961. 62.

Sennyei emelt szót honfitársai védelmében. „Nemcsak a kegyelet, az isteni és emberi dolgok kölcsönös köteleke fűz hozzájuk, hanem a közös haza is, amely minden egyéb kapcsolatnál feljebb való; egyszóval sorsom és helyzetem is részesévé avat minden örömeimnek és bánatuknak.”³⁷ A 17. század első éveiben tehát már kimutatható a közös haza, mint legfontosabb azonosulási pont a társadalmon belül. Különösen is figyelemre méltó a fenti vallomás, ha figyelembe vesszük Sennyei Habsburg-párti orientációját, ami miatt 1601-ben már az erdélyi fejedelem börtönét is megjárta. Mindezek ellenére fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy Habsburg-ellenes honfitársaival együtt osztozik a közös hazán. Fellépésének köszönhetően a belengetett vérengzés is elmaradt.

Ködi Farkas János erdélyi énekszerző 1658-ban vetette papírra Vitéz Kádár István siratóéneket, aki a Bihar megyét pusztító tatár hadakkal szembeállva áldozta fel életét. A históriás ének folklorizálódott alakban később népdalként tűnik fel Bartók Béla csikjenőfalvai gyűjtésében. A mű a népi hazafiság egy szemléletes példája:

Szörnyű nagy romlásra készül Pannonia,
Kinek mint tengernek megáradó habja;
Sok bűnnek, bánatnak körülvette árja,
Mert a vitézeknek esett ma egy híja.

Fölemeli Kádár szemeit az égre,
Mondván: – Uram, Jézus, jöjj segítségemre!
Nosza, jó katonák, harcoljunk két kézre!
Mert nem látok embert jönni segítségre.
Az zászlótartónak fennszóval kiáltja:
Vidd el, fiam, vidd el a zászlót más útra,
Hogy el ne vesszen mi urunk kevés hadja,
Mert Magyarországot meghalok én még ma!

Kiontom véretem én szegény hazámért,
Ezennel meghalok kedves nemzetemért;
Nem szánok érette bizony ontani vért,
Mert én a Krisztustól veszek jutalmat, bért.³⁸

Ködi Farkas János jóformán a romantikus nacionalizmus eszköztárát alkalmazza már a 17. század közepén. Művében a hazáért és nemzetért vállalt hősi halál a lehető legmagasztosabb cselekedetté válik, olyan megfizethetetlen értékű tette, amiért már csak a túlvilágon várhat jutalmat az ember. Mindez azt támasztja alá, hogy a törökkori Magyarországon már igen fejlett haza- és nemzettudattal rendelkeztek a közemberek is. Máskülönben nem lett volna „igény”

37 História 1998. 381.

38 Arcanum

egy ehhez hasonló műdalra és a nem integrálta volna azt a népköltészet sem a maga dallam- és szövegvilágába.

Végül álljon itt korszakunk végéről egy másik tanulságos példa a kora újkori parasztság hazaképéről. Egy 1670-ben készült tanúvallatási jegyzőkönyv betekintést enged a Zemplén vármegyében fekvő Tusa község jobbágyainak gondolatvilágába. A jegyzőkönyv szerint amikor Tussay Miklós földesúr az első hegyaljai felkelésben való részvételre szólította fel jobbágyait, azok „*a hazához*” történő elmenetelről beszéltek.³⁹ Ezek szerint már élt a parasztságban a lokális térségnél tágabb, országos léptékű haza-fogalom is.

Áttérve a nemzettudat önkifejezéseinek bemutatására, elsőként Csányi Ákos tisztartó Nádasdy Ferenc nádorhoz írott levelét említhetjük 1561. augusztus 18-áról. Csányi a dunántúli végvárrendszer vitézlő rendjének bennfentes ismerője, aki tisztában van a katonáskodó rétegek eszmevilágával is. Magyar nyelven első alkalommal olvashatunk a kereszténység védőpajzsa toposzról az ő tollából: „*sírva édesen emlékezni az szegény magyar nemzetről, kiknek ha az országokat pajzsul magoknak megtartották volna, nyomorúságba nem jutottak volna*”⁴⁰ – *veti az idejüket vadászatokkal és mulatságokkal töltő előkelők szemére.*

A Bocskai-felkelés résztvevőinek tudati világa több szempontból is újszerű elemeket hordozott magában. 1605 folyamán legalább három olyan levelet kapott Thurzó György későbbi nádor, amelyekben éppenséggel a hajdúk és a jobbágyok hívják hadba a magyar nemességet! Hajdú Gergely és Nagy György hajdúkapitányok május 5-én, illetve 20-án, míg Lippai Balázs október 28-án keltezett levelében szólítja fel a harcban való részvételre a nemességet, az egy nemzethez tartozásra történő hivatkozással.⁴¹ Amint a tanulmány bevezetőjében már utaltam rá, a 15. században is megbotránkozást váltott ki a jobbágyokban a harctól távolmaradó urak viselkedése, de arra nem volt példa, hogy a hagyományos szerepek átforduljanak, és a köznép akarja bevonni a nemességet a nemzet harcoló kötelékébe.

Másfelől természetesen ez a jelenség sem teljesen váratlan történelmi szempontból, hiszen maga Bocskai István ad hangot a nemzeti egység gondolatának 1604. december 1-jei kiáltványában. A szövegben kétszer is elhangzik az a szófordulat, hogy a felkelésben való tevékeny részvétel „*kívántatnék minden hazája és nemzete szerető embertől*”, társadalmi státuszra való tekintet nélkül.⁴² Éppen ezért kérdéses, hogy Várkonyi Ágnes miért csak majdnem száz évvel későbbre, az 1703-as brezáni kiáltvány idejére teszi „*a nemeseket és jobbágyokat egyaránt magában foglaló nemzet fogalmának*” első feltűnését?⁴³ Vajon nem tekinthetjük-e inkább szemantikai kérdésnek, mintsem lényegi különbségnek, hogy II. Rákóczi Ferenc *nemeseket és nemteleneket* hív hadba, Bocskai pedig *minden hazája és nemzete szerető embert*?

Eme dilemma eldöntéséhez segítségül hívhatjuk Eszterházy Miklós nádor parancsát Lónyay István hadának 1630-ból: „*Az hit dolgának és igazgatásának is most minden ember békét hagyjon,*

39 Idézi: Benczédi 1967. 1362.

40 500 levél. 297.

41 MNL Thurzó

42 Okmánytár 1955. 73–74.

43 R. Várkonyi 1964. 65.

mert nem hitet igazgatni, hanem édes hazánkat s annak határait s lakosait oltalmazni megünn, és valaki afféle gyűlölségből való egyenetlenségeket hintegetne köztünk, hogy te pápista s te emez s te amaz vagy, kemény büntetés alá vettetik. (...) Megóvja minden rend holmi szemre való hányástul magát, hogy te ez s te amaz voltál, avagy volnál, és abból is, hogy te felföldi s te Dunántúl való, iminnét s amonnét való, mivel mind magyarok vagyunk és egy koronás királyunk és egy Urunk is vagyunk.”⁴⁴ Egyetlen forráson keresztül lehetünk tanúi annak, hogy immár sem a felekezeti, sem a rendi, sem a földrajzi tagoltság nem akadályozta az egységes nemzetben gondolkodásnak.

Hogy ez a nemzeti eszme nem pusztán a főurakban lakozott, arra egyrészt bizonyítékul szolgálnak a Bocskai-szabadságharc kapcsán említett hajdúlevelek, vagy bizonyos jobbágyi megnyilvánulások is. Egy lévai születésű szökött katona – aki a Rákóczi-szabadságharc leverését (1711) követően menekült a császári seregbe történő besorozás elől – elfogásakor így vigasztalta magát: „*Már látja, a halál fején vagyunk, de édes magyar nemzetéért úgy mérszen az halálra, mintha méznyalni vinnék.*”⁴⁵ Vitéz Kádár István önfeláldozása tehát nem elszigetelt eset a korszakban, mivel több példát is találunk a hazáért vagy a nemzetért mindhalálig romantikus jelmondat kora újkori megvalósulására.

Következtetések

Tanulmányomban a 16-17. századi paraszti rétegek magyar nemzettudatát és hazafogalmát igyekeztem megvilágítani a korabeli írott források segítségével. Bár a török korban még túlnyomórészt nemesi szerzőségű forrásokat találhatunk, az írásomban idézett kútfők közül tizenegyen is (Baranyai Decsi János, Bornemissza Péter, Hajdú Gergely, Károli Gáspár, Ködi Farkas János, Laskai Osvát, Lippai Balázs, Méliusz Juhász Péter, Nagy György, Sylvester János, Szerémi György) „nemtelen” származásúak voltak. Ez különösen is hitelessé teszi az ő vélekedésüknek, nemzettudatuknak az elemzését.

A korszakban egyértelműen egy táguló nemzetfogalomról beszélhetünk. Már a középkor végén megindult a nemesi nemzet szkíta eredetének kiterjesztése a paraszti rétegekre is, amint az Laskainál látható. A 16. században pedig óriási változást hozott a közgondolkodásban az oszmán hódítók állandó magyarországi jelenléte. Szerémi György családneve valójában származási helyére, a délvidéki Szeremsegre utal. Hasonlóképpen, Károli Gáspár szülei is a Délvidékről menekültek Észak-Magyarországra az 1520-as évek körül. Az ország három részre szakadását követően a Dél-Dunántúl és az Alföld lakossága nagyarányban vándorolt el az ország távoli részeibe. Az országos léptékű hazafogalom attól is lehetett annyira erős, hogy a belső migráció mindennapos jelenséggé vált a kora újkori Magyarországon.⁴⁶

44 Szilágyi 1895. 662–664.

45 R. Várkonyi 1964. 68.

46 Öze 1991. 141; 2009. 119.

Ezt a jelenséget erősítették a korszakban a kettős adóztatás terheit nyögő jobbágyok, akik olykor földesuraikhoz fordultak terheik csökkentése érdekében. Az ölvedi jobbágyok például 1570-ben leszögezték az esztergomi érsek számára, hogy „*mink az pogánynak torkában lakunk*” és „*ha Uraságod rajtunk nem könyörül, hát bizony az Uraságod falujában meg nem maradhatunk ez sok szolgálat miatt*”.⁴⁷ A végletesen helyhez kötött, lokális szemléletmód – amit a nacionalizmustudomány modernista iskolája magától értetődőnek tart az iparosodás előtti korok földműves népességében – tehát hiányzik a törökkori magyar parasztság gondolkodásából. A *haza* nem csak azt a falut és annak határát jelentheti, ahol egész életében lakik a paraszt, hiszen akár a háborús viszonyok, akár a túlzott adóterhek miatt néha odébb kellett költöznie az ország egy másik szegletébe.

A tág hazafogalomtól nem elválaszthatóan a nemzettudat is gyorsan erőre kaphatott. A források alapján három olyan kohéziós tényezőt azonosíthatunk, amelyeket az egyes szerzők a nemzeti lét alapjának tartottak saját művükben. Egyrészt a *magyar nyelv* használata vált a 16. század közepére a kulturális alapú nemzetfelfogás kulcselemévé. Ezt a nézetet elsősorban humanista műveltségű, protestáns lelkészek képviselték. Másrészt a *fegyveres életmód* jelenik meg összekötő kapocsként a társadalom valamennyi rétege között. Különösen is érzékletes ez az elem a Bocskai-szabadságharc, illetve a német- és törökellenes harcok viszonylatában. A szabad, katonáskodó magyar vitéz ideálját megtaláljuk mind a főnemesek, a köznemesek és a jobbágysorból kiemelkedett hajdúk körében is. Harmadrészt megjelenik a *közös származástudat* is, mint etnikai jellegű identifikációs tényező. Ennek egyfelől van egy felülről lefelé szálló vonulata, ahol a nemesség fogadja be a szkíta-hun rokonság kötelékébe a jobbágyságot. Másfelől viszont szerves módon is megjelenik a dicső származás tudata a vitézi rend tagjai között a 16. század közepétől kezdve.

Világosan látható az is, hogy az oszmánkori magyar nemzettudat nagyon hamar különválnak a modernista iskola által felülértékelt felekezeti és regionális identitástól. Ennek magyarázatát egyrészt a vallásilag megosztott magyar nemzetiségben kereshetjük, ahol tartósan egyik felekezet sem volt képes hegemon helyzetben maradni; másrészt a fentebb tárgyalt kényserű népmozgásokban, amelyek megágyaztak a lokális helyett az országos léptékű gondolkodásmodornak.

Összegzés

Mindent összevetve vitatható az a nézet, miszerint a kora újkori Magyarországon még ne létezett volna egy valamennyi társadalmi csoportot átfogó nemzeti tudat. A nemzeti tudat fő katalizátorai még csak nem is a nemesek voltak, hanem a társadalmi és kulturális változások tették lehetővé a népi patriotizmus és a nemzeti identitás szárba szökellését. Egy alulról felfelé építkező folyamatot láthatunk, amely a 15. századi *választott nép* tudatától a 16. század végére eljut a *nemzettudatig*. Tévedésben jár a modernista szemlélet, amikor a lesüllyedt kultúrjavak

⁴⁷ Jobbágylevelek 1951. 38.

(*gesunkenes Kulturgut*) elméletének⁴⁸ analógiájára az elitek meghatározó szerepét hangsúlyozza a nemzeti érzés elterjesztésében. Az 1514 utáni évtizedekben éppenséggel megtorpant a nemesség tudati-eszmei jellegű nyitása a parasztság felé, tekintettel a Dózsa-féle parasztfelkelés vészjósló emlékére. Ennek ellenére a nem-nemesi rétegek önmeghatározásában egyre nagyobb szerep jutott a haza és a nemzet fogalmainak. Amint azt a tanulmányban bemutatott filológiai adatok is alátámasztják, a népi nemzettudat markánsan jelen van a 16-17. század fordulóján a magyarul beszélő köznép soraiban.

⁴⁸ Naumann 1922.

Bibliográfia

Levéltári források

MNL Thurzó = Magyar Nemzeti Levéltár – Thurzó család levéltára fasc. 103.

Kiadott források

500 levél 1996 = 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. II. kötet. Kiadja: Őze Sándor. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1996.

Bornemissza 1574 – Bornemissza Péter: Másik része az evangéliumokból és az epistolákból való tanuságoknak. Sempte, 1574.

Budai 2011 [1915] = A budai basák magyar nyelvű levelezése. Szerkesztette: Takács Sándor. Históriaantik, Bp., 2011. (Reprint)

História 1998 = Magyar História 1526–1608. Szerkesztette: Nagy Gábor. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó, Debrecen, 1998.

Jobbágylevelek 1951 = Jobbágylevelek. Szerkesztette: H. Balázs Éva. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Bp., 1951.

Méliusz 1568 – Méliusz Juhász Péter: Szent János jelenéseinek igaz és írás szerint való magyarázata. [Nagy]Várad, 1568.

Okmánytár 1955 = A Bocskai-szabadságharc: okmánytár. Szerkesztette: Benda Kálmán. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1955.

RML 1981 = Régi magyar levelestár. Szerkesztette: Hargittay Emil. Magvető, Bp., 1981.

SZRMIT 1988 = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: reneszánsz kor. Szerkesztette: Bitskey István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1988.

SZRMI 2003 = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I.: késő-reneszánsz manierizmus és kora-barokk. Szerkesztette: Kovács Sándor Iván. Osiris, Bp., 2003.

Szerémi 1961 = Szerémi György: Magyarország romlásáról. Szerkesztette: Esti Béla. Magyar Helikon, Bp., 1961.

Szilágyi 1895 = Szilágyi Sándor: A Rákócziak levéltárából. Történeti Tár, [h.n.], 1895.

Tripartitum 1517 = The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Volume 5. Eds: Bak M. János – Banyó Péter – Rady, Martyn. Central European University Press, Bp., 2005.

Szakirodalom

Arcanum é.n. = Arcanum digitális adatbázis. Históriai énekek címszó. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/3-a-magyar-irodalom-a-xvii-szazadban-AAC/a-xvii-szazad-verses-elbeszelese-D10/historias-enekek-D1A/> (Hozzáférés: 2023. január 30.)

Barth 1969 = Barth, Fredrik: Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Differences. Universitet Forlaget, Oslo, 1969.

Benczédi 1967 = Benczédi László: A haza- és nemzetfogalom alakulása a késői feudalizmus korszakában. In: Századok. 101(1-6). 1357–1364.

Cartledge 2006 = Cartledge, Bryan: The Will to Survive: A History of Hungary. Timewell, London, 2006.

Erdős 2017 = Erdős Zoltán: A premodern nemzetfogalom szerkezeti vázlata: historiográfiai megközelítés. (Kézirat) <http://mek.oszk.hu/17700/17784/17784.pdf> (Hozzáférés: 2023. január 31.)

Fazekas 2012 = Fazekas Gergely Tamás: Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.

Madas 2004 = Madas Edit: A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében (Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációskötetének előszava). In: Bitskey István – Oláh Szabolcs (szerk.): Religio, retorika, nemzettudat a régi irodalmunkban. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 50–58.

Molnár 1960 = Molnár Erik: A nemzeti kérdés. Magyar Tudomány. 67(10). 571–587.

Naumann 1922 = Naumann, Hans: Grundzüge der deutsche Volkskunde. Quelle & Meyer, Leipzig, 1922.

Őze 1991 = Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1991.

Őze 2006 = Őze Sándor: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népszerűségénél. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 2006.

Őze 2008 = Őze Sándor: Kétséges kétségek? Magyar romantika és Bocskai István? Válasz Pálffy Géza írására. Publicationes Universitatis Miskolciensis. 13(2). 205–225.

Őze 2009 = Őze Sándor: Nemzettudat és historiográfia. Hamvas Intézet, Bp., 2009.

Őze 2016 = Őze Sándor: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon. Magyar Napló, Bp., 2016.

Perjés 1972 = Perjés Géza: Ideológiatörténet és történeti valóság. In: Valóság. 15(8). 46–61.

Perjés 1975 = Perjés Géza: Az országút szélére vetett ország: a magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. Magvető, Bp., 1975.

R. Várkonyi 1964 = R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején. In: Andics Erzsébet (szerk.): A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp., Kossuth, 1964.

R. Várkonyi 2006 = R. Várkonyi Ágnes: Bocskai István, a közép-európai realista. In: Studia Caroliensia. 2006(1). 5–27.

Szücs 1984 = Szücs Jenő: Nemzet és történelem: tanulmányok. Gondolat, Bp., 1984.

Tóth 2015 = Tóth Zsombor: (E)migrációs kultúra a kora újkori Magyarországon és Erdélyben: adalékok a magyar patriotizmus geneziséhez. Reciti, Bp., 2015. (Kézirat)

Summary

Non-noble National Consciousness in Ottoman Era Hungary

This study attempts to highlight how the sense of patriotism and nationhood emerged in the mentality of non-noble social groups in the 16th and 17th centuries. The primary sources used during the empirical research are mostly correspondence, in addition to diary extracts, sermons, historical songs, and legal documents. The qualitative content analysis identified three factors that served as the basis for national cohesion during this era: (1) language, (2) armed lifestyle, (3) common ancestry. Based on the linguistic awareness of the period, the evidence of dissociation from other ethnic groups and the growing number of sources expressing national identity, the presence of an inclusive and countrywide national consciousness among Hungarian-speakers can be considered certain in Ottoman-era Hungary. Consequently, the study refutes some of the theses of modernist nationalism research.

APOKALIPTIKA, HIT, VALLÁS, EGYHÁZTÖRTÉNET

Fenyves Krisztián

AZ EBED-JHWH DALOK KRISZTOLÓGIAI ÉRTELMEZÉSÉNEK FEJLŐDÉSE SZENT JEROMOS SZÖVEGMAGYARÁZATÁNAK FÉNYÉBEN

Az úgynevezett Ebed-JHWH dalok a legnagyobb hatástörténettel rendelkező ókori vallásos szövegek közé tartoznak, s bár mind a mai napig titokzatos marad előttünk Isten szenvedő Szolgájának alakja, felfedezhetjük, hogy az izajási prófécia aktuális útmutató marad a modern kor emberének is: segít, hogy a szenvedést ne értelmetlen valóságnak tekintsük, hanem Istenbe helyezzük bizalmunkat, hiszen Ő anyánk méhétől fogva gondot visel ránk (Iz 49,1), s Egyszülött Fiában követendő példát adott számunkra, mikor határtalan szeretetéből magára vette terheinket, s felvitte a keresztfára, hogy „*mindenkit magához vonzzon*” (Jn 12,32).

Jelen tanulmány fő célja, hogy az Ebed-JHWH dalok alaprétégeinek (Iz 42,1-4; 49,1-6; 50,4-9; 52,13-53,12) patrisztikus értelmezéséből kiindulva – melyhez vezérfonalként Szent Jeromos *Izajás próféta könyvéhez írt kommentárját* használom – a *vir trilinguis* új gondolatát mutassam be, mely során a „*Veritas Graeca*” helyett a „*Veritas Hebraica*” felé fordul. Szent Jeromos megközelítése és szövegmagyarázata azért is fontos, mert magában foglalja a korábbi görög és egyes latin írók értelmezését, amelyek perspektíváját tágítja a rabbinikus magyarázatok ismerete, valamint három nyelv kiváló ismerőjeként filológiai és szövegkritikai megjegyzései segítenek a textus mélyebb megértésében, illetve dimenzióinak feltárásában. Személye és munkássága azért is kiemelkedő, mert „bibliafordítóként” meghatározta a keresztény latin liturgia és irodalom nyelvezetét, és utat nyitott a latin nyelvű exegetikai és teológiai irodalom kialakulásának.

Értekezésemben Christoph Markschies véleményével⁴⁹, s a dalok harnacki relativizálásával⁵⁰ szemben a vizsgált szövegek teológiai jelentőségét nem teszem függővé a patrisztikus irodalomban megjelenő idézetek gyakoriságának statisztikai adataitól⁵¹, hiszen a recepciótörténet vizsgálata során kiolvashatóvá válik egyfajta értelmezési fejlődés (így egyoldalúnak mutatkozik, hogy a német evangélikus teológus csupán Euszebiosz és Hilarius műveivel bezáróan, azaz a I. Niceai Zsinatot követő évtizedekig foglalkozik az izajási prófécia hatástörténetével, s ebből von le általános következtetéseket). Szent Jeromos *Izajás-kommentárja* esetében (melyre a ta-

49 Vö. Markschies 2004, 225-323.

50 Vö. Harnack 1926, 212-238.

51 Vö. *Biblia patristica: Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique* kötetei.

nulmányok – egy-két kivételtől eltekintve⁵² – csak utalásszerűen hivatkoznak) már egy kibontakozott krisztológiai szemlélettel találkozunk: nem csupán az eljövendő Messiás szenvedésének kérdésére, hanem Krisztusnak mint valóságos Istennek önként vállalt szenvedésére is reflektál. Az eddigi tudományos vizsgálódások a negyedik Ebed-JHWH dalra korlátozódtak, s mindazt – a hegeli kifejezéssel élve – csupán az antitézis szerepében értelmezték az *adversus Iudaeos* szövegekben és dialógusokban; az órigenészi felhasználásban (*Kelszosz ellen*) szintén érzékelhető az apologetikus szituáció, továbbá szellemi örökösének, Euszebiosznak a kommentárjában is. A szenvedő Szolgáról szóló dalok teológiai újdonságának, azaz a Megváltó engesztelő⁵³ és behelyettesítő szenvedésének⁵⁴ értelmezésében Jeromos már pozitívan használja fel a zsidó, rabbinikus gondolatokat, s erre maga is utalást tesz, mikor az első dal kommentálását a „*Veritas Hebraica*” eszméjére való hivatkozással kezdi (melyet igyekszem új fényben, az órigenista vita háttérében szemlélni). Isten impasszibilításának kérdésében – Paul Gavrilyuk érvelését követve⁵⁵ – nem fogadom el a szöveg markschiesi magyarázatát, mely túlhangsúlyozza a hellenizálódási folyamatot az értelmezésben, hiszen a Krisztusban lévő két természet jeromosi értelmezése – a biblikus és patrisztikus hagyomány alapján – már kikristályosodott, ortodox krisztológiát mutat (tehát még a khalkedóni dogma előtt), mely számot vet a zsidó-keresztény párbeszéddel és a hellenisztikus filozófia hatásával is.

A szenvedő Szolga témája elég tág ahhoz, hogy a teljesség igénye nélkül igyekezzek rámutatni annak szövegkritikai, exegetikai, patrológiai, recepciótörténeti és morálteológiai vetületeire. E sokoldalú kutatásnak a háttérében pedig az a cél húzódik meg, hogy a *fides quaerens intellectum* rátaláljon és erőt merítsen Isten szavából, amely „*elevén, átható és minden kétélű kardnál élesebb, behatol a lélek és szellem, az íz és a velő gyökeréig, megítéli a szív gondolatait és érzéseit*” (Zsid 4,12-13).

Szent Jeromos

Exegetikai szempontból kiemelkedik Szent Jeromos az egyházatyák közül, hiszen ő az, aki leginkább biblikus tanulmányai, fordításai és szövegmagyarázatai miatt vált híressé. Személyében a korai egyház egyik legnagyobb műveltséggel rendelkező tudósát tisztelhetjük, a *vir trilin-*

52 Vö. Scheck 2015, 1-66.

53 A szenvedő Szolga szenvedésének engesztelő voltáról, illetve a héber (maszoréta szöveg, 1QIsa) és a görög (LXX) szövegváltozatok szövegkritikai vonatkozásairól a teológiai hangsúlyokra (miszerint pl. Iz 53,11b héber (יְדַבֵּר לְדָבַר קִדְּצֵי קִדְּצֵי) és görög (δικαιῶσαι δίκαιον εἰς δουλεύοντα πολλοῖς) változatában alany-, így szintaxis változás történik, s ez alapján a héber szövegben a Szolga dominál, aki igazzza tesz másokat, míg a LXX a Szolga igaz voltát emeli ki, amiért az Úr igazolja őt): lásd Sapp 1998, 170-192.

54 Deutero-Izajás működési ideje az az időszak, amikor megtörténik az átmenet a népi vallásosságból a „*Hochreligion*”-ba; ebben az időben élt és tanított többek között Buddha, Confucius, Lao-ce, Pythagoras és Zoroaszter is, de a szent szerző lesz az, aki – a többi gondolkodótól eltérően – a szenvedésről pozitívan tud szólni, annak behelyettesítő, engesztelő és üdvösségszerző dimenzióját megmutatva. Vö. Fohrer 1969, 295.

55 Vö. Gavrilyuk 2004; Perendy 2014, 163-177.

guist, akinek görög és héber nyelvi ismeretével talán még Órigenész sem tudna rivalizálni.⁵⁶ Legfontosabb műve a *Vulgata*, vagyis az *Ószövetség* héberből készült latin fordítása, aminek hatását nehéz lenne eltúlozni: több, mint ezer éven át a nyugati egyház meghatározó, *standard* Szentírása volt. XVI. Benedek pápa úgy hivatkozott rá, mint aki „életének és munkásságának középpontjába helyezte Isten szavát”⁵⁷, ezáltal pedig valódi teológiát művelt, mert a teológia tulajdonképpen a Szentírás magyarázatát jelenti, ahogy Aquinói Szent Tamás is fogalmaz: „*Theologiae quae Sacra Scriptura dicitur*”⁵⁸.

Jeromos, az exegeta

A következőkben közelebbről megvizsgálom a *vir trilinguis* exegetikai módszerét, annak újdonságát és hatástörténetét, illetve a szövegmagyarázatait, kiemelve az *Ószövetség*hez, azon belül *Izajás könyvé*hez írt különböző értekezéseit. A héber nyelvtudása ugyanis utat nyitott számára a zsidó exegezis megismerésére (kommentárjaiban többször kitér a rabbinikus magyarázatokra, amit viszont „testi” [latin *carnalis*] exegezisnek tart⁵⁹), illetve ennek köszönhetően jutott el a „*Veritas Hebraica*”-ig, ami által némileg relativizálta a LXX addig nem vitatott tekintélyét. Érdeklődése kimeríthetetlen volt a szent szöveg történelmi, földrajzi és kulturális részletei iránt; személyes képzettségének következménye a filológiának és a történelmi vonatkozásoknak szentelt figyelme, amelyet viszont teológiai meggyőződésére alapozott: a szövegek alapos tanulmányozásában látta az egyenes utat az isteni kinyilatkoztatáshoz.⁶⁰

Jeromos két hermeneutikai szintet különböztet meg: *iuxta historiam* és *iuxta spiritum*. Alapvetően a lelki értelmezés mellett köteleződött el, s erre több fogalmat is szinonimaként használ: allegorikus, anagogikus, misztikus, vagy tropologikus értelmezésként hivatkozva rá. Az újdonság, ami már a kispróféták kommentálása idején megjelenik, hogy míg a spirituális magyarázatot a LXX alapján fejti ki és magyarázza, addig a héberből készített fordítása alapján – zsidó tanácsadói és Apollinarisz hatására – a történelmi értelmezést tárgyalja. Történet-kritikai érdeklődése volt az, amivel elsőként megfordította az értelmezés megszokott rendjét, s a történelmi értelmezésnek elsőbbséget adott a szimbolikus, nem betű szerinti magyarázatokkal szemben: „*nolumus intelligere quod fuit, et quaerimus audire quod non fuit. Et haec dicimus, non quod tropologicam intelligentiam condemnemus, sed quod spiritualis interpretatio sequi debeat ordinem historiae.*”⁶¹ Ez a szemlélet határozta meg gondolkodását már az első – *Izajás látomásához* írt – önálló szövegmagyarázati tanulmányát is: „*első helyen állnak a történelmi események, eze-*

56 Vö. Childs 2004, 90.

57 XVI. Benedek 2009, 170.

58 Lásd Puskás 2008, 40.

59 Vö. „*Quidquid in priore populo fiebat carnaliter, in Ecclesia spiritualiter completeretur*”. Hieronymus 1845a, 904.

60 Vö. Childs 2004, 90-101.

61 Hieronymus 1845b, 158-159.

ket követi a lelki tartalom, ami miatt a történelmi eseményeket felidézi.”⁶² Tehát láthatjuk, hogy történelmi exegezise – bár elsőbbséget nyert a spirituális értelmezéssel szemben –, végső soron azt (tudniillik a lelki tartalmat) szolgálta, s az allegorikus értelmezés híve maradt. Valószínűleg ebben is Órigenész hatása érhető tetten, aki az alexandriai allegorizáló módszer legjelentősebb képviselője, és „éppen a mélyebb, rejtett jelentés kutatása tette szükségessé számára a gondos szövegkritikát, amelynek gyümölcse a Hexapla, az *Ószövetség* héber és görög szövegeinek kiadása.”⁶³

Szövegmagyarázatok

Jeromos a 374-es félelmetes álma után fordult teljesen a Szentírás felé, s még abban az évben elkészült *Abdiás könyvé*hez írt allegorikus és misztikus értelmezésű tanulmányával, amelyben a történelmi tényekről még semmit sem tudott (később szégyenkezve tekintett vissza „*ifjúkori tehetségének e hetyke kezdeti erőfeszítésére*”⁶⁴). Konstantinápolyban ismerte meg Órigenész írásait, s Vicentius kérésére elkezdte latinra fordítani homíliáit. 381-ben írta meg első önálló biblikus tanulmányát *Izajás látomásáról* (*Iz 6,1-9*), melyet még a LXX alapján értelmezett. Római tartózkodása alatt a fordítói feladatok kötötték le minden erejét, majd Betlehemben fordult újra a *Biblia-magyarázat felé* Paula és Eustochium kérésére. 387 és 388 között Szent Pál leveleit (*Filemon-, Galata-, Efezusi-, Titusz-levele*) kommentálta: ezek a művek korábbi írásmagyarázók (Órigenész, Didümosz, Apollinarisz) műveiből összeállított *kompilációk*, melyekben már többször kritizálja a *Vetus Latinát* a görög szöveggel való összevetés tekintetében. A kommentárokról jellemző, hogy azokban gyakran megjelennek személyes üzenetek, saját magára, forrásaira, kritikai szemléletmódjára, illetve írói módszerére vonatkozó megállapítások, valamint személyes véleményét és elgondolásait is hozzáfűzi (például korholja korának püspökeit, elítéli az egyházi szertartásokban eluralkodó kifinomultabb zeneműveket stb.). Ezek után növekvő héber tudása arra ösztönözte, hogy újra a *Prédikátor könyvé*hez forduljon, melynek kommentálását 384-ben, Bresilla halála után félbehagyta. Ezzel a művel fordulóponthoz ért Jeromos, hiszen már „nem tekintély által kitaposott úton kívánt haladni”, hanem a héberből készült saját fordítása alapján dolgozott (miközben mindvégig számot vetett a többi fordítással is). Saját korának mércéjét követve az ószövetségi könyv valódi értelmét a szöveg felszíne mögött rejtő allegorikus üzenetben keresi, amely Krisztus és az Ő Egyháza felé mutat. Miközben Órigenész hatását ismerhetjük fel például a személynevekről szóló álmagyarázatok mögött, addig érezhető Apollinarisz hatása is, hiszen törekszik a szöveg értelmének megfejtésére. 390 és 405 között készítette el Jeromos az *Ószövetség* teljesen új, a rendelkezésére álló héber szövegre alapozott fordítását: munkája során pillanatnyi szükségletek alapján dolgozott, illetve a fordítások sor-

62 *Ep.* 18,2; lásd Takács 2005a, 39.

63 Vö. Perendy 2008, 34.

64 Lásd Kelly 2003, 78.

rendjét barátainak sürgető kérései is meghatározták. Ekkor írta meg a tizenkét kispap próféta könyvéhez készült szövegmagyarázatait, amelyekben már egymás mellett hozza az általa készített, héberből fordított változatot és a LXX alapján készült hagyományos latin változat szövegét, s ezeket párhuzamosan kommentálja. Órigenészt követve a spirituális magyarázatot a LXX alapján hozza, a szó szerinti értelmezést pedig a héber szövegre hivatkozva fejt ki, melyhez sokat merít a rabbinikus szövegmagyarázatokból: így próbálta meg kormányozni az exegézis hajóját a kétoldalú szövegmagyarázatával. Idővel – valószínűleg a kontroverziák miatt – egyre kritikusabb Órigenésszel: a négykötetes *Máté-kommentárban* (398) már kipellengérezzi „tévedéseit” (például: a tízezer talentum elengedése nem azonosítható a Lucifer eredeti méltóságába való visszahelyezésének lehetőségével⁶⁵), a *Malakiás könyvéhez írt szövegmagyarázatban* pedig kritizálja, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a történeti tényeket. Munkája elsődleges céljának mégsem azt tekinti, hogy a próféta saját korára vonatkozó üzenetét kifejtse, hanem hogy a szöveg alapján feltárja, mit mond Isten a keresztény emberek számára. Ezekben az években újra Izajáshoz fordult, s egy pannóniai püspök, Ambilis kérésére a tíz orákulum (Iz 13-23) irodalmi jellegű, szigorúan történeti magyarázatú értelmezését adta (397).

Az V. század elejére növekvő nyugtalanság és zavar volt jellemző a birodalom nyugati felében a gót támadások miatt; ezidőben készült el *Dániel könyvének* kommentálásával, melyben megfékezve allegorizáló hajlamait, a szokásosnál jóval tömörebben magyarázott, s kettős fordítást sem készített, mivel ennek a könyvnek az egyházi használata nem a LXX változata, hanem Theodotion fordítása alapján történt, ami igen szoros egyezést mutat az arám és héber nyelvű eredetivel. A következő munkája volt az *Izajás próféta könyvének* kommentálása, melyet 408 és 410 között írt meg. Ez a nagylélegzetű, 18 kötetes szövegmagyarázat életművének legterjedelmesebb kommentára, melyet Eustochiumnak ajánlott.⁶⁶ Fő forrásai között szerepel Órigenész, Caesareai Euszebiosz (akinek művéből néha szó szerinti átvételekkel dolgozott), Didümosz, Apollinarisz, s Poetovioi Victorinus, akit egyetlen latin nyelvű forrásaként jelöl meg. Az egyes kötetek előszavában sok részletről értesülünk: munkáját betegségek akasztották meg, melyeket Istentől érkező emlékeztetőkként értelmezett, hogy figyelmeztessék: annyi ideje maradt közelgő haláláig, hogy a próféták könyveihez írt magyarázatokat befejezhesse.⁶⁷ A fizikai gyengeség mellett a hivatásos másolók hiányáról is értesülünk⁶⁸, többször morgolódik Rufinus miatt, aki kritikával illette *Dániel-kommentárját*: „*a skorpió, a néma és mérgező állat (...) saját genyenyében fog elpusztulni*”⁶⁹, illetve örömmel üdvözlö a vandál Stilicho kivégzését, mint az isteni igazságszolgáltatás megnyilvánulását (mivel véleménye szerint a mélyen vallásos, keresztény császárok miatta fizettek hatalmas összegeket a barbároknak, akik ebből fegyverezték fel ma-

65 Sokszor tehát már csak azért idézi az órigenista állításokat, hogy utána elvethesse azok heterodox vélekedését; Vö. Uo. 251.

66 Megemlíti, hogy már anyjának, Paulának adós maradt az *Izajás-kommentárral*, amit most neki ajánl; Vö. Hieronymus 1845b, 17-18.

67 „*ut injunctum in Isaiam opus, te orante et Christo miserante, perficiam*”; Uo. 415.

68 „*variis molestiis occupati, explanationes in Isaiam prophetam per intervalla dictamus*”; Uo. 325.

69 „*scorpium, mutum animal et venenatum (...) in suo pure moriturum*”; Uo. 362-363., illetve a „héber igazság” támadóival is szembeszáll: Vö. Uo. 495.

gukat).⁷⁰ A többi kommentárral szemben újdonság, hogy nem csak verseket, hanem nagyobb szövegrészeket idéz, így eltérve az úgynevezett *genus commaticum* eljárástól a szöveg nagyobb, természetes egységének kedvéért⁷¹. Az ötödik könyv tartalmazza a 397-ben Amabilisnek megírt történeti magyarázatát Izajás tíz látomásához, amelynek a hatodik és hetedik könyvben részletes, allegorikus magyarázatát adja. Ezen kivételtől eltekintve az eddig megszokott módszere alapján dolgozik Jeromos⁷², de mivel szerinte Izajás nem csupán próféta, hanem evangélista és apostol is, a szöveg háttérben jelenlévő vezérmotívum mindvégig Krisztus személyének előrevetítése: megjelenik az *inkarnáció*, a szenvedés és a feltámadás, valamint az egyház is – s ezen a ponton hangsúlyozza, hogy néhány tekintetben igazat adhatunk a LXX szövegének (például az Iz 7,14 olvasatában).⁷³

A Szolga küldetése az első három dal kontextusában

Jelen fejezetben a teljesség igénye nélkül mutatok be a szenvedő Szolga személyére és küldetésére vonatkozó néhány szempontot az első három Ebed-JHWH dalt (Iz 42,1-4; 49,1-6; 50,4-9) követve, melyre már a korai egyházban reflektáltak. Látni fogjuk, hogy az egyházatyák ezen szövegek kommentálása során – a különböző szövegfordítások és teológiai meglátások ellenére – mindvégig, s egyértelműen Jézus Krisztusra vonatkoztatják az olvasottakat. Szent Jeromos – akinek szövegmagyarázatát elsősorban követem – egységben kezeli a kutatás által első dalként meghatározott négy verset, s együtt magyarázza (miközben a modern bibliakutatási, redakciótörténeti eredményeknek nem lehetett tudatában), párhuzamosan hozza a héberből és a LXX szövegéből készült latin fordítását, illetve mindeközben Aquila, Symmachus és Theodotion fordítására is reflektál.

Az első nehézség, amelyet a legtöbb egyházatyá vizsgál, hogy a dalok elején a LXX szövege Jákobot és Izraelt említi meg, míg ez a héberben nem szerepel. Értelmezésében itt Szent Jeromos a „*Veritas Hebraica*” gondolatára hivatkozik, amit nem fejt ki, csupán utalást tesz a *Máté evangéliumához írt kommentárára*, illetve *Algasiához írt levelére*, ahol ezt már megtette. Euszebiosz szövegmagyarázatában szintén sorra veszi a fordításokat, hogy megmutassa: sem a héberben, sem a fordításokban nem szerepel Jákob és Izrael⁷⁴. Szent Ágoston viszont úgy gondolja, hogy a LXX fordítóinak köszönhetően világosabb, explicitebb a megszólítás, mivel a prófécia a szolga alakjára (Fil 2,7) vonatkozik, amit (tudniillik az emberséget) Jákob utódként, Izrael fiaként vett magára Jézus.⁷⁵ Szent Jeromos ugyanerre az őskeresztény himnuszra hivat-

70 Vö. Uo. 389-391.

71 Vö. Kannengiesser 2006, 1103.

72 Bár ebben az esetben a rabbinikus magyarázatokat arra használja fel, hogy elítélje vakságukat. Ezzel párhuzamosan az egyházon belüli túlkapásokkal szemben is felemelte a szavát (például az egyházi javak használatával kapcsolatban); Vö. Kelly 2003, 458-459.

73 Vö. Uo. 449-461.

74 Symmachus: „Íme a szolgám, akit magamhoz fogok ölelni; választottam, akiben lelkelem örömét leli”; Aquila: „Íme a szolgám, segíteni fogom őt” [saját ford.]. Lásd Elowsky 2013, 208-209.

75 *De civitate Dei* 20,30; lásd Elliott 2007, 33.

kozva látja igazoltnak, hogy az evangélista⁷⁶ szolgának nevezi Krisztust, ugyanis asszonytól született, alávetette magát a törvénynek (Gal 4,4-5); megalázta önmagát, a mindenható Istennek a rendelete szerint megtestesült, s a szolga alakját felvette. Euszebioszt megismételve Jeromos is hivatkozik arra, hogy míg az Iz 41,8-ban Izraelen, Jákobon és Ábrahám utódán az apostolok karát érthetjük, addig amikor Krisztusról van szó, nem szerepelnek ezek a megnevezések, ugyanis csakis Őrá vonatkozhat az „Isten szolgája”, „választott”, „Isten lelkétől elfogadott” és „szeretett” megjelölések. Ő az, aki a LXX szövege alapján lánggra lobban és nem roppan össze (ἀναλάμψει καὶ οὐ θραυσθήσεται): a halál ugyanis nem tudja megtörni, feltámadása pedig jelzőfény lesz, mely által beragyogja az egész világot. A törvényére fognak várakozni a szigetek (a LXX szerint: nevében fognak remélni a népek). Jeromos értelmezésében azért hivatkozik az Írás szigetekre, hogy kifejezze, minden része nyitva áll az üldözők támadásai előtt. A törvény pedig, amelyre várakoznak, nem a Mózes által adott parancsokban áll, hanem az evangéliumban meghirdetett, Jézusban beteljesült új szövetségnek a tanítására vonatkozik, amelyet Jeremiás próféta is megjövendölt (Jer 31,31-34).⁷⁷

Jeromos a második Ebed-JHWH dal szövegmagyarázatának elején⁷⁸ leszögezi, hogy a 49. fejezet első versei (1-4. vers) egybetartoznak a később tárgyaltakkal (5-6. vers), s egyértelműen Krisztusra utalnak, viszont a könnyebb megértés végett részletekben tárgyalja, mindkét verzió szerint (a héber szöveg és a LXX latin fordítása alapján), hogy ami az egyikben homályos és bizonytalan, azt a másik olvasat megvilágítsa. Az előző versekkel összefüggésben kiemeli, hogy míg azokban Izrael maradéknak hívásáról és a hitetlenek elvetéséről olvasunk, addig a jelen fejezet a minden népből (latin *gentiles*) meghívott egyházakat szólítja meg. Ennek a résznek a címetjei a „szigetek”, mely az egyházatyák reflexióiban a viharos tenger által körülvevett Egyházat jelöli; hangsúlyozza, hogy a szakasz nem a zsidók zsinagógáira vonatkozik, hanem a nemzetekből összegyűjtött Egyházra, mely minden oldalról ki van téve az üldözéseknek. Ezt támasztja alá, hogy a népeket a távolból szólítja meg, és a LXX nem a jelenre vonatkoztatja mindezt, hanem „*post tempus multum*” (διὰ χρόνου πολλοῦ στήσεται). A Szolga száját éles kardhoz teszi hasonlónvá és kezének árnyékában óvta őt: ezt a kijelentést Jeromos Jézus földi testére vonatkoztatja, melyet befedett az ő istenségének ereje, ahogy azt az angyali üdvözlés hírül adja: „*A Szentlélek száll rád, s a Magasságbeli ereje borít be árnyékával*” (Lk 1,35). A választott nyílvevőhöz hasonlítja az Írás: sokszor találkozunk ezzel a képpel a Zsoltárok könyvében („*Sagittae tuae acutae potentissime populi sub te cadent*” [Zsolt 45,5]; „*Sagittae potentis acutae cum carbonibus desolatoriis.*” [Zsolt 120,4]). A prófétákkal és apostolokkal is azonosítható a nyíl metafora, szembeszálltak ugyanis az egész világgal, viszont egyedül Jézus Krisztus a „választott”, az Egyszülött Fiú. Órigenészhez hasonlóan Jeromos is utal ezzel kapcsolatban az *Énekek éneke* könyvére, ahol az ara megsebződik Völegénye szeretetétől: „*Vulne-*

76 Izajás prófétát Euszebiosz és Jeromos is evangélistának nevezi: „sicque exponam Isaiam, ut illum non solum prophetam, sed evangelistam et Apostolum doceam”. Lásd Hieronymus 1845b, 19.

77 Vö. Hieronymus 1845b, 421-422.

78 Vö. Uo. 463-465.

rata charitate ego sum” (Én 2,5). Órigenész hosszasan elmélkedik⁷⁹ arról, hogy mily édes az a megsebzés, mellyel Isten, aki szeretet, „átszúrja” lelkünket a róla való tudás szeretetre méltó lándzsájával, s ami után már semmi mást nem akarunk, csak Őt akarni és remélni. Nüsszai Szent Gergely⁸⁰ ugyancsak az *Énekek éneke* idézetét felhasználva az íjászt Istennel azonosítja, a választott nyilat pedig az Ő Fiával, akit elküldött a világba. A nyíl hegye a hit, amely által az íjász, aki a szeretet, behatol a szívünkbe, s aminek az elfogadása a lakodalmi menyegzőhöz vezet. „*Az Isten szava ugyanis eleven, átható és minden kétélű kardnál élesebb, behatol a lélek és szellem, az íz és a velő gyökeréig, megítéli a szív gondolatait és érzéseit*” (Zsid 4,12). A tegezbe való elrejtést Jeromos Jézus Krisztus emberi testével hozza összefüggésbe, melyben az istenség teljessége megjelent, s ami által beteljesült, amit Izajás mondott: „*Tu es Deus absconditus, et nesciebamus*” (Iz 45,15), ugyanis sokan nem ismerték fel a Megváltót.

Jeromos a zsidó értelmezés bemutatásával kezdi a harmadik dal (Iz 50,4-9) szövegmagyarázatát⁸¹, véleménye szerint ugyanis minden eszközzel megpróbálják aláásni a Krisztusról szóló próféciákat, még olyan evidenciával bíró esetben is, mint ez a szövegrészlet. Tudniillik különválasztva ezeket a verseket, Izajás személyére vonatkoztatják ezeket a sorokat, aki az Úr szavaival megerősíti és támogatja az elfáradt és eltévelyedett embereket. Ő az, aki meghívásakor az Úr kérdésére így felelt: „*Itt vagyok, engem küldj el!*”⁸², s küldetése során nemcsak gyalázkodó

79 Lásd Wilken 2007, 370-371.

80 Lásd Uo. 372-373.

81 Vö. Hieronymus 1845b, 477-479.

82 Iz 6,8. Szent Jeromos a 18.A és 18.B levelében (mely az első önálló szövegmagyarázati tanulmánya (ti. szerkezete és tartalma egyértelművé teszi, hogy nem levél), amit 381-ben Izajás látomásáról (Iz 6,1-9) írt, s melyhez Rómában való tartózkodásakor illeszthette a „Damasusnak” feliratot, mikor bemutatta a pápának az általa készített szövegmagyarázatot) ismerteti a zsidó fejtegetéseket, melyek azt vizsgálják, hogy ki cselekedett helyesebben: Mózes, amikor azt mondta: *Uram, nem vagyok méltó* (Jeromos a héber szöveg alapján így olvassa: *nincsenek körülmetélve ajkaim*) (Kiv 4,10), s *küldj mást, ha valakit küldeni akarsz* (Kiv 4,13); vagy pedig Izajás, aki bár nem volt kiválasztott, önként jelentkezett: *Itt vagyok, engem küldj el* (Iz 6,8). Jeromos szerint Mózes is helyesen cselekedett, amikor körülmetéletlen ajkai miatt vonakodott, s Izajás is, ugyanis azután ajánlkozott Isten szolgálatára, miután a szeráf az oltárról vett izzó parázzsal megérintette ajkait, s azt mondta: *Nos azáltal, hogy ez megérintette ajkaidat, eltűnt gonoszágod és bocsánatot nyert a bűnöd* (Iz 6,7). Emellett hangsúlyozza, hogy helytelen azon görög és latin szerzők véleménye, akik a trónon ülő az Atyaistennel, s a mellette kétfelől álló szeráfot Krisztussal és a Szentlélekkel azonosítják. Ugyanis a trónuson ülő szavait, miszerint *hallván hallotok, de nem értetek, látván látok, de nem fogjátok föl* (Iz 6,9) János evangélista Krisztusra vonatkoztatja (Jn 12,39-40), ill. Szent Pál apostol is hasonlóképpen értelmezi a római zsidókhöz intézett beszédében (vö. ApCsel 28,25-27). Tehát Krisztus az, aki a trónuson ül, de mindez a személyek egylényegűsége miatt nem okoz gondot az értelmezésben. A szeráfok ebben a részben pedig - meglátása szerint - a két Szövetséget ábrázolják, s mikor a *trisztagiont* zengik egymásnak, akkor az nyilvánul ki, hogy az *Ószövetség* és az evangélium is tanúskodik a Szentháromságról. A hat-hat szárnyat Marius Victorinus a tizenkét apostolként értelmezi, a zsidók magyarázata szerint pedig Uzijától (akinek halálakor Izajás a meghívását kapta) Gedaljáig uralkodó tizenkét királyt jeleníti meg, akik közül négy (Uzija, Jótám, Hiszkija, Jozija) igaz volt, négy eltakarta arcát vétkei miatt, a maradék négy pedig azért fedte el lábnyomát, mert fogságba vetették őket (vö. Iz 6,2). Jeromos szerint szárnyaikkal Isten arcát takarták el, mert csak Ő tudja, hogy mi volt, mielőtt a világot alkotta; Isten lábát fedték be, mert csak Ő tudja, mi lesz majd az evilág után (ez megfelel a Deutero-Izajás-i kontextusnak, melyben Isten perbeszédre [héb. *rib*] hívja a pogány isteneket, s megállapítja, hogy semmik, ugyanis nem tudják megmondani, hogy mi volt, és hogy mi lesz). E hosszas kitérő után Jeromoshoz csatlakozva elmondhatjuk: „mivel azonban a szerzteágzó magyarázat az egész fejezetet végigköveti, és betöltöttük már a rendelkezésre álló viasztáblát is, legyen elég eddig diktálni”; vö. Takács 2005a, 38-52. és Kelly 2003, 127.

szavaknak volt kitéve, hanem ütések fájdalmait is elszenvedte. Ezzel szemben Jeromos számára egyértelmű, hogy ezeket a verseket az Úr személyére kell vonatkoztatni, aki megkapta a tanítványok nyelvét, s tudta, mikor kell beszélnie, s mikor kell hallgatnia: szenvedése alatt hallgatott⁸³, most pedig az egész világhoz beszél az apostolok és apostoli emberek által. Lk 12,41-42 alapján hívja fel a figyelmet arra, hogy az igehirdetés során figyelembe kell venni a hallgató személyét is; ezért idézi Pál a pogány költőt⁸⁴, Aratoszt⁸⁵ az areopagoszi beszédében: ὡς καὶ τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασιν, Τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμὲν / siquit quidam de vestris poetis dixerunt: Huius et genus sumus (ApCsel 17,28), s a korintusiakhoz írt első levelében is: φθειροῦσιν ἡθὴ χρηστά ὀμιλῖαι κακαί / corumpunt mores bonos confabulationes malae (1Kor 15,33). A Titusz-levél pedig Epimenidész⁸⁶ hexaméterét idézi, mely verslábak – bár a fordítás nem őrzi meg annak szabályszerűségét – görögül jól hangzanak: Κρητες ἀεὶ ψεῦσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί / Cretenses semper mendaces, malae bestiae, ventres pigri (Tit 1,12). Jézus azt mondja: „Akinek van füle, hallja meg!” (Mt 11,15), s ezen nem a testi füleket kell érteni, hanem az elme (lat. mens) füleit, mely a kegyelem segítségével megérti azt a tanítást, mellyel az Atya ismeretét átadta nekünk. Jeruzsálemi Kürillosz egy, a húsvéti keresztelést követő katekézisében⁸⁷ a szent olajjal való megkenéssel kapcsolatban utal a fül-hallás metaforára: az újonnan megkereszteltnek megkenete a homlokát, hogy megszabadítsa az első törvényszegő szégyenétől; a fülét, hogy képes legyen meghallani és megérteni az isteni misztériumokat; az orrlyukát, hisz Krisztus jó illata vagyunk az Istennek; s a mellkasát, hogy a megigazulás mellvértjét bírva ellenállni tudjon az ördög cselvetéseinek, és így „mindent elviseljen abban, aki erőt ad” (Fil 4,13).

A negyedik Ebed-JHWH dal értelmezésének kikristályosodott krisztológiája

Miután a szenvedő Szolgáról szóló első három éneknek a – *vir trilinguis* analízisét követő – patrisztikus értelmezését áttekintettük, érdeklődésünk homlokterében a negyedik dal jeromosi szövegmagyarázata áll, melyet az Iz 53 krisztológiai interpretációjának perspektívájában vizsgálunk a következőkben.⁸⁸

83 Vö. Mt 26,63; Mk 15,5; Jn 19,9.

84 Érdemes megjegyeznünk, hogy Jeromos a 374-es félelmetes álma után (amelyben a Bíró Cicero-követőnek nevezte, nem pedig Krisztus-követőnek) szakított a klasszikus, pogány irodalommal. Később változott a szemléletmódja, s az *Ep.* 70-ben (397) is erre hivatkozik: Mózes megengedte, hogy az izraeliták idegen nőket fogadjanak be, ha azok levágják hajukat és körmüket (vö. MTörv 21,10-13); a próféták és Szent Pál is merítettek a pogány irodalomból, így az Egyház fényességét nem mocskolta be a pogányok mocskával, hiszen előzetesen megtisztította azokat a kártékony elemeitől; vö. Takács 2005a, 329-332.

85 Görög költő, Kr.e. 315–240 között élt. Legfontosabb műve: *Phaenomena*. Művei a görög és a római világban is nagy népszerűségnek örvendtek, amit a nagyszámú kommentár és latin fordítás is mutat.

86 Kr.e. VII-VI. században élt filozófus-költő.

87 Lásd Wilken 2007, 384.

88 Vö. Hieronymus 1845b, 504-513.

Jeromos azonosítja a megszólított Szolgát (*servus*, míg a LXX latin fordítása szerint *puer*) a nemzetek előtt felfedett Úr karjával, aki bár Isten formájában létezett (Fil 2,7), a szolga alakjában – nem pedig Isten Igéjeként – lesz képes a görög fordítás által hangsúlyozott megértésre (*συνήσει/intelliget*). Ezen a ponton utalást találunk az Euszebiosz által is elemzett Iz 43,10 versre, melynek jeromosi értelmezése nem hagy kétséget az Atyának és Krisztusnak (akit Isten erejének és bölcsességének nevez, így világos marad a személyi különbség) lényegi egysége felől.⁸⁹ Magyarozatában – Órigenésszel szemben – a következőképpen értelmezi a megdöbbentő tény, hogy megjelenése (*aspectus*) dicstelen: ez nem a fizikai rútságra utal, hanem alázatára, szerény körülményeire, s ebből kiindulva – az *Első Kelemen-levél*hez hasonlóan – a szelíd és alázatos szívű Szolga követésére buzdít. A királyok elnémulását pedig a keresztről szóló tanítás kontextusában értelmezi, ugyanis mindezzel az isteni bölcsesség felülírta az emberi bölcselkedést (1Kor 1,18-23) és ítélet vont alá a zsidókat, akik nem hittek a prófétai szónak.

A Szolga születését értelmezi, aki úgy nőtt fel, mint a hajtás, a LXX fordítása szerint pedig mint a gyermek (latin *parvulum*); Symmachus fordításában a „hajtás” helyett „ág” (latin *ramum*) szerepel, ami Jeromos szerint a Szűz méhében felvett emberi természetre vonatkozik, amit megerősít Aquila változata, aki a „szomjas föld” helyett az „*invia*” jelzöt használja, hogy kifejezze Mária szűzi kiváltságát (*virginitatis privilegium*), hiszen férfi magja nélkül fogant⁹⁰. Az „úgy nőtt fel *előtte*” kifejezést az Atyára vonatkoztatja, aki meghirdette Fiának világba jövetelét, így az euszebioszi értelmezéssel szemben Krisztus személyi egységének fényében magyarázza a szöveget; Ő az *Énekek éneke* által bemutatott Völegény (Én 5,10), aki egyszerre fehér és piros: *candidus* az erények teljessége és tisztasága miatt, valamint *rubicundus* a passiójára való tekintettel. A fájdalmak férfija és a betegség ismerője: mindennek jeromosi értelmezése mutatja, hogy bár isteni természetében mindezeket felülmúlta, valódi teste és emberi lelke volt, melyben elszenvedte a fájdalmakat („*halálosan szomorú a lelkem*” [Mt 26,38]; „*megrendült az én lelkem*” [Jn 12,27]). Elrejtett (latin *absconditus*) arcát istenségének az emberi testben való elrejtettségeként értelmezi. Valóban hordozta a betegségeinket, azaz a bűneinket és szenvedett értünk, nem pedig csak látszólag – ahogy azt a doketizmus eretnekségének egy korábbi⁹¹ és egy – Jeromos utalása szerint – akkoriban képviselt formája elgondolja; Thomas Scheck szerint az egyházatya valószínűleg az apollinaristákra utal, Apollinarisz szerint ugyanis Krisztusnak nem volt emberi lelke, s azt az isteni *Logosz* helyettesítette. Véleményem szerint viszont egy

89 „*Pulchreque praeter Deum Patrem alter nullus est Deus: quia Christus Dei virtus est, et Dei sapientia, qui loquitur in Evangelio: Ego in Patre, et Pater in me est. Sicut enim unus Christus Dominus non aufert Patri ne Dominus sit: sic unus Deus Pater, non aufert Filio ne Deus sit: qui in principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum: hoc erat in principio apud Deum.*” Uo. 143.

90 Mária örök szüzességének dogmája (649, I. Lateráni Zsinat) szoros összefüggésben áll Istenanyaságával (431, Efezusi Zsinat), mely Krisztus istenemeri létének tisztázása közben nyert megfogalmazást. Mint látjuk, Jeromos már az 5. század elején a későbbi zsinatoknak megfelelő ortodox értelmezését adja a vizsgált szövegnek.

91 A „rég” doketista eretnekséget valló gnosztikusok ellen harcolt például Szent Irenaeus, aki elítélte azt a felfogást, miszerint Jézusnak csak látszólagos teste lett volna. Tágabb értelemben viszont doketizmusnak nevezhető az az elképzelés is, amely szerint csupán a földi Jézus szenvedett, a mennyei Krisztus azonban nem.

összetettebb krisztológiai tévedés elutasítása áll emögött: Euszebiosz (és valószínűsíthetően Órigenész) *Izajás-kommentárának Logosz-szarx* sémában gondolkodó, szubordinációs elképzelése, mely további herezishez, mint például az áriuszi elképzeléshez vezetett. A valóságos szenvedés hangsúlyozásával a hiláriuszi antiarianus elképzelésre is reagálhatott Jeromos, melyet megerősíteni látszik, hogy ebben az időben keletkezett Szent Ágoston *De Trinitate* műve (398-416), mely szintén a Szentháromság titkát védelmezi az újarianusok érvelésével szemben, de immáron ortodox krisztológia keretében⁹².

Nemzedékének (latin *generationem*) elbeszélhetetlen voltát (Iz 53,8) kétféleképpen értelmezi Jeromos: vagy Krisztus istenségére vonatkozik, melynek misztériumát (tudniillik a Fiú Atyától való születését) lehetetlen megértenünk, vagy pedig a Szűztől való születésére vonatkozathatjuk, melynek titkát az angyal adta hírül Máriának. Szent Ágoston és Nagy Szent Vazul is ezen vers alapján beszél Isten lényegének kifürkészhetetlenségéről és Krisztus egy személyében jelenlévő isteni és emberi természetről.⁹³

A továbbiakban a szenvedő Szolga alakjából kiindulva ír Jeromos Krisztus büntelenségéről, szabad akarathól vállalt szenvedésének szotériológiai értékéről és felmagasztalásának dicsőségéről, mely mérsékelte a kereszt botrányát. Mindezek pedig a „gonoszokért” és a „gazdagokért” történnek: a gonoszok vagy istentelenek a pogány népek sokaságát jelölik, akik nem ismerték meg Istent, a gazdagok pedig a zsidó népet, hiszen „*övék az istenfiúság, a dicsőség, a szövetségek, a törvényadás, az istentisztelet és az ígéret*” (Róm 9,4). Őértük szenvedett és temettetett el, hogy összegyűjtse őket az Egyházba mindkét népből.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az *Újszövetség*, majd az egyházatyák Izajás próféciáját, s a Szolga sorsát Jézusban látják beteljesedni. Az ősegyház az *Ószövetséget* szem előtt tartva kereste Jézus szenvedésének és halálának megértési lehetőségeit, s a szenvedő Igazhoz kapcsolva a szenvedés és felmagasztalás perspektívájában szemlélték. Korán, már a palesztinai egyházban megjelenik, hogy Jézus mint $\pi\alpha\iota\varsigma\ \theta\epsilon\omicron\upsilon$ behelyettesítő szenvedésével kiengesztelte a világ bűneit, így passióját szotériológikusan tudták értelmezni. A patrisztikus szerzők tehát ezen dal alapján értelmezik Jézus szolgálatát és szenvedését, elmélyítve és kibontva annak értelmét. A Szolgáról való leírást *anticipációként* értelmezték, s ezért hívták Izajást nemcsak prófétának, hanem evangélistának is. Mint láttuk, a keresztények nem csak átvették az *Ószövetséget*, hanem Krisztus halálából és feltámadásából kiindulva újraolvasták és újraértelmezték: „*krisztológiai recepciója által olyan értelmezést kap, amely az eredeti próféciában nem található, és így tartalom és mondanivalója alapján bizonyos értelemben új szöveggé formálódik*”.⁹⁴

92 Vö. *De Trinitate* 1,7,14: „*Et in forma serviet in forma Dei idem ipse Filius unigenitus Dei Patris*”. A *Tractatus in Ioannem*-ben (47,10) Ágoston számot vet az apollinarizmussal is a Logosz és a lélek kapcsolatát vizsgálva, ugyanis ha az Igétől elvált a lélek a halálban, az apollinaristák érvelhetnének – az arianusok által használt formulát használva –, hogy volt idő, amikor az az Ige emberi lélek nélkül volt. Ágoston krisztológiájának forrásairól és szerepéről a khalkedóni dogma tükrében lásd Vanyó 1996, 37-59.

93 Vö. Wilken 2007, 412-430.

94 Oláh 2016, 77.

Veritas Hebraica

Miután többször említést nyert, hogy Jeromos exegetikai munkásságában és teológiai gondolkodásában⁹⁵ fordulópontot jelentett a „*héber igazság*” felé fordulása, fontos, hogy áttekintsük, hogyan is jutott el erre a megállapításra, milyen érvei voltak, s milyen hatást gyakorolt ez az elmélete. Láttuk, hogy a *Prédikátor könyvének* kommentálásakor már a héber textus felé fordult a figyelme, de a LXX szövegét részesítette előnyben ott, ahol az nem tért el nagy mértékben. Betlehemi tartózkodása során egyre mélyült és gyarapodott Jeromos Szentírással kapcsolatos tudása, s lassan rátalált saját hangjára. Ez leginkább a 389/391 táján született trilógiájában (*Liber interpretationis hebraicarum nominum, Onomasticon, Questiones Hebraicae in Genesim*) érhető tetten, melyben eljutott a „*Veritas Hebraica*” megalapozásáig.

A „*iuxta Hebraicam veritatem*” magában foglalja mind a héber szöveg tekintélyébe vetett szilárd hitet, s e szöveg minden fordítással szembeni elsőségét, mind a rabbinikus gondolatok rokonszenvező felhasználását. Mindezt a szakirodalom – véleményem szerint sokszor túlzott leegyszerűsítéssel – a „*Veritas Graeca*” gondolattal való szembenállásként fogalmazza meg, és a Szent Ágostonnal folytatott levelezéséből két, egymástól eltérő hermeneutikai felfogás ütközését olvassa ki.⁹⁶ Christoph Markschies tanulmánya⁹⁷ három fejlődési szakaszban ábrázolja Jeromos „*Veritas Graeca*”-tól való eltávolodását: 375–378 között „*Veritas Graeca*”-ról beszélt, a LXX szövegét a latin fordítás inspirált alapszövegének tekintette, egyes helyeket érintő kritikáját pedig a másolók hibáiból származtatta; palesztinai utazásai és tartózkodása alatt, 386–393 között irányult figyelme a „*héber igazság*” felé, majd 393-tól (az origenista vita kezdetétől [tudniillik Epiphanius megbízásából Atarbius megköveteli Jeromostól az origenizmus formális megtagadását], különösen pedig a Rufinusszal való konverziójában, amikor is az apológiákban megkérdőjelezi Órigenész dogmatikai és exegetikai értékelését) ennek filológiai tartalmát a kanonicitás igényével töltötte meg.⁹⁸

95 A „*Veritas Hebraica*” teológiai jelentőségéről lásd Kamin 1992, 243-254.

96 Vö. Heidl 2001, 235-240.

97 Vö. Markschies 1994, 131-181.

98 Az egyházatyák számára a LXX volt az „Írás”, amelyet Isten inspirált (ezt támasztotta alá az *Ariszteász-levél* elbeszélése), s az apostolok hagyományozták az Egyházra (azaz egyszerre tartották inspirált próféciának és fordításnak). Miután sugalmazottnak tartott fordítás, s a keresztény egyház által elfogadott ószövetségi Szentírás lett, elutasították a *Textus Massoreticus*szal való összevetést és változtatást, mivel nem is a zsidók által elfogadott *textus receptus* szolgált alapul a görög fordításhoz. A latin Biblia mögött viszont Órigenész *Hexapla*ja állt, ami már vesszővel és *aszteriszkos*szal jelölte a rövidebb, illetve hosszabb szövegváltozatokat. Ezen összevetés után az eltéréseket (betoldásokat, elhagyásokat) a sugalmazó Lélekre vezették vissza, s ezt Szent Ágoston is hangsúlyozta (*De civitate Dei* 18,43). Ezzel a kompromisszummal (miszerint a héber és a görög szöveg is inspirált) pedig megnyitották az utat a héber szöveg figyelembevételére is. Külön kérdést vet fel a kánon kialakulása, hiszen csak a IV-V. században készültek el az összes szentírási könyvet tartalmazó gyűjtemények (azaz előtte nem voltak meg mindenhol egyformán a *Szentírás* könyvei). Jeromos a héber kánon mellett kötelezi el magát („*hebraica veritas*” elmélete alapján), de ennek hatása kevésbé érződik, mivel a rabbi által csak magánolvasásra ajánlott könyvek megfelelnek a keresztény deuterokanonikus könyveknek, a tilalmazott könyvek pedig a keresztények által apokrifekként jelöltekkel; vö. Vanyó 2002, 112-138.

A 390-es évek elején keletkezett írásainak, s a „héber igazság” *Questiones Hebraicae in Genesim* című művében való bejelentésének cezuraként való értelmezésével szemben⁹⁹ viszont azt láthatjuk, hogy már római munkásságának elején megjelenik ez a jeromosi gondolat: „*egyenesen ahhoz a forráshoz sietünk, amelyből az evangélista merített (...) ezért most is a héber nyelvű kódexekből kell kihámozni az igazságot (ex Hebraeis codicibus veritas exprimenda est).*”¹⁰⁰ Továbbá a „*Veritas Hebraica*” gondolat megjelenése után is pozitívan nyilatkozik a Hetvenes fordításról: „*az, ami a hexapla-ban található, s amit én fordítok, azonos azzal, amit a csiszolt elmék könyveiben a hetven fordító romlatlan és makulátlan fordítása (incorrupta et immaculata septuaginta interpretum translatio). Ami ettől eltér, mindenki számára nyilvánvalóan különbözik a héber eredetitől is.*”¹⁰¹ Így ahelyett, hogy Jeromos növekvő LXX kritikájában és filológiai megokolásban látnánk a héber szöveghez fordulás magyarázatát, a szövegkritika mögött megbújó teológiai érveket szükséges felderítenünk. Hilarius és Ágoston esetében is azt láthatjuk, hogy miközben tudatában voltak a LXX és héber szöveg közti különbségeknek – mi több, Ágoston mindkettő inspiráltságát elfogadta: „*ami a héber kódexekben benne van, de nem található a Septuagintában, azt Isten Lelke nem a Hetven által, hanem a próféták által akarta közölni*” (*De civitate Dei* 18,43)¹⁰² –, a szöveg mélyebb értelmét keresve a görög fordításnak tulajdonították a (leg)nagyobb tekintélyt: Hilarius szerint a Hetvenek a szóbeli Tóra alapján a héber kétértelmű kifejezéseket és a mózesi misztériumot pontosabban és mélyebb szinten tárták elénk¹⁰³, Ágoston pedig amellet érvel, hogy a Szentlélek vezetésével a fordítók képesek voltak a zsidóság elől elrejtett igazságok világos kifejezésére, mely így a pogányok számára is alkalmasabb volt.¹⁰⁴ A kutatók többsége filológiai szinten vizsgálja a jeromosi érveket¹⁰⁵: Kelly szerint például a *Héber kérdések* című műve a héberből készült fordítás bejelentésére és apológiájára szolgált¹⁰⁶; Kamesar meglátásait követve viszont a zsidó (targumi) hagyomány felhasználásának apológiáját látjuk ebben a művében¹⁰⁷, mely fordításának és gondolatának teológiai motivációját adja.

A további vizsgálódás alapjául – Teppei Kato észrevételeihez hasonlóan¹⁰⁸ – Jeromos *Krónikák* könyvéhez írt előszavát veszem, mely 395 körül keletkezett, tehát az Ágostonnal történő levélváltás idejében, s „félúton” az evangéliumok revíziója (383) és a héber alapján készülő fordítás befejezése (406 körül) között. 389-ben készítette el a *Krónikák* könyvének javított latin változatát a görög alapján (*iuxta LXX*), ahol hangsúlyozta, hogy a LXX a Szentlélek sugallatára íródott, s

99 Vö. Kamesar 1993, 73-82.

100 *Ep.* 20,2, lásd Takács 2005a, 53.; Hieronymus 1845c, 376.

101 *Ep.* 106,2, lásd Takács 2005b, 77.; Hieronymus 1845c, 838.

102 Szent Ágoston 2009, 168.

103 Vö. Kamesar 2005, 264-285.

104 Vö. Gallagher 2016, 97-114.

105 Vö. Kamesar, 1993, 674.

106 Vö. Kelly 2003, 234-256.

107 Vö. Kamesar 1993, 82-97. Megfigyelhetjük, hogy a *Héber kérdésekben* és a *Vulgatában* szereplő fordítás 80 alkalommal nem egyezik meg, 24 esetben pedig inkább a LXX-t követi a *Vulgatában*, noha a *Héber kérdésekben* jelezte az ezzel kapcsolatos fenntartását; ilyen például a Ter 1,2 verset illetően a תַּחֲרַם *incubabat/confovebat* fordítása helyett a *ferebatur*, ill. a Ter 2,17 (תַּחֲרַם תּוֹמ) esetében a Symmachust követő „*mortalis eris*” helyett a „*morte morieris*” a *Vulgatában*. Vö. Hayward 1995, 2-28.

108 Vö. Kato 2017, 109-119.; Kato 2019, 420-439.

a korrekció során egy Tibériásból származó, nagy tiszteletnek örvendő, művelt zsidó segítségével olvasta és javította a rosszul átvett tulajdonneveket.¹⁰⁹ A héber alapján készített fordításának előszavában jelenik meg a *trifaria varietas* problematikája; ugyanis Egyiptomban a hészükhioszi, Kis-Ázsiában a lukianoszi, Palesztinában pedig a *Hexapla* recenziójának változata alapján olvasták a görög szöveget.¹¹⁰ Továbbá kritikával illette Órigenész *Tetrapláját* is (miközben pozitívan nyilatkozott az Alexandriairól, aki tudományos munkáiban a héber szövegváltozatra támaszkodott), mivel az eredeti LXX szövegének hiányosságait Theodotiontól, egy istenkáromló és zsidó embertől való szöveg alapján pótolta (*Ep.* 112); így tehát az egyház olyan olvasatot tudhatott magáénak, mely különbözött a Hetvenek általi fordított szövegtől. Láthatjuk, hogy Jeromos nem a Hetveneknek tulajdonítja a hibás fordítást, „*qui spiritu sancto pleni, ea quae vera fuerant translulerunt*”¹¹¹, hanem az eredeti LXX szövegének sérültsége miatt (ti. a fentebb vázolt, különböző másolatok voltak ismereteseek) készíti el a teljesen új fordítást a héber alapján.¹¹²

Így ír: „*cur me non suscipiant Latini mei, qui inviolata editione veteri ita novam condidi, ut laborem meum Hebraeis et, quod his maius est, Apostolis auctoribus probem? [...] Certe Apostoli et Evangelistae Septuaginta interpretes noverant, et unde eis haec dicere quae in Septuaginta non habentur? Christus Deus noster utriusque Testamenti conditor in Evangelio secundum Iohannem, »Qui credit,« inquit, »in me, sicut dixit Scriptura, flumina de ventre eius fluent aquae vivae.« Uti que scriptum est quod Salvator scriptum esse testatur. Ubi scriptum est? Septuaginta non habent, apocrypha nescit Ecclesia; ad Hebraeos revertendum est, unde et Dominus loquitur et discipuli exempla praesumunt*”¹¹³. Tehát három tekintélyre alapozza a fordítási törekvését: a zsidóságra, az apostolokra, és magára Krisztusra, akinek szavai mögött a Jn 7,38 esetében héber szöveget sejtet.

Az első tekintély, amire Jeromos hivatkozik, az a zsidóság: ezzel igyekszik filológiai szinten garantálni fordításának pontosságát. Számos zsidó és zsidó-keresztény segítette munkáját az eredeti szöveg, illetve a rabbinikus magyarázatok megismertetésével¹¹⁴; Antiokhiában egy káldeus tanította héberre és arámra (*Ep.* 18A,10), Rómában a helyi zsinagógából kapott tekerceket, s így megismerkedhetett a midrással (*Ep.* 36,1), Jób könyvének fordítását egy Lodból származó zsidó segítette¹¹⁵, illetve beszámol arról, hogy Baraninás, mintegy „második Nikodémus” tanította őt éjszakánként (*Ep.* 84,3). A fordítás pontosságára való törekvését apologetikus

109 Vö. Kelly 2003, 240-243.

110 Vö. Vanyó 2002, 65-71.

111 Hieronymus 1846, 424.

112 Jónás könyvének fordításával kapcsolatban Ágoston megjegyzi (*Ep.* 56), hogy mikor az alapján olvasott fel az ocai püspök, lázadás tört ki a keresztények között, s tiltakoztak a szokatlan szöveg ellen (ti. tök helyett borostyánnak fordította a héb. קָקִיָּה szót), illetve a zsidók is azt állították, hogy a héber tekerceket az áll, amit a latin és görög kódexek is tartalmaznak (vö. *Ep.* 104). Szent Ágoston kritikával illette a héber alapján készült fordítást, kiemelve, hogy a LXX élvez apostoli tekintélyt (vö. *Ep.* 116,35). „Bármennyire is hatalmába kerítette Jeromost a »veritas hebraica« eszméje, azt maga is bevallotta, hogy a héberből való fordításra semmi szükség sem lett volna, ha a Septuaginta megmarad eredeti formájában, romlás nélkül.” Vanyó 2002, 181.

113 Weber – Gryson 2007, 546.

114 Vö. Hasselhoff 2012, 209-221.

115 Weber 2001, 731.

szándék is vezette, hiszen a zsidó vitapartnerek „a *limine*” elutasították a LXX szövegét, így szükségessé vált egy mindkét fél által elfogadott fordítás elkészítésére. E törekvés sikerességét mutatja Szent Ágoston beszámolója: „*kortársunk, Hieronymus, ez az igen tanult, mindhárom nyelvet jól ismerő pap nem görögről, hanem héberrel fordította le latinra a szent iratokat. A zsidók azt vallják, hogy Hieronymus tudós munkája hiteles, míg állításuk szerint a Septuaginta fordítói számos helyen tévedtek*” (*De civitate Dei* 18,43)¹¹⁶. Az eredeti szövegváltozat fontosságát Ágoston is hangsúlyozza: „*így a latinul beszélőknek is – akiket most tanítani akarunk – szükségük van további két nyelv ismeretére a Szentírás megértéséhez, tudniillik a görögre és a héberre, mégpedig azért, hogy visszanyúlhassanak a mintául szolgáló példányokhoz, ha a latin fordítások végtelen változatossága kétségessé tesz valamit*”¹¹⁷; Jeromos pedig hangsúlyozza, hogy ha kétség merülne fel azzal kapcsolatban, hogy mi található a héber szövegben, forduljanak zsidó kortársaikhoz (*Ep.* 112,20).

Második tekintélyként az apostolok jelennek meg, akiknek példája filológiai és teológiai szempontból is irányadó Jeromos számára. A *Krónikák* könyvéhez írt előszavában maga is utal az akkoriban keletkezett, Pammachiushoz írt levelére (*Ep.* 57), melyben a műfordításról értekezik; Ciceróra hivatkozva védekezik, hogy Epiphanius *Jeruzsálemi Jánoshoz írt levelét* nem szóról szóra, hanem gondolatról gondolatra (tehát az értelemnek megfelelően, a másik nyelv sajátos kifejezéseit anyanyelvének sajátosságaival visszaadva) fordította. Miközben hangsúlyozza, hogy a Szentírásban még a szórend is titkos tanítást hordozhat, illetve vannak héber szavak, melyek fordítás nélkül kerülnek át (mint például az *alleluja*, *amen*, *maran atha* [*Ep.* 26]), 12 példát hoz arra, hogy az apostolok (jelen esetben az evangélistákat és Pált értve ezalatt) – a hetven fordítóhoz hasonlóan – nem szóról szóra, hanem parafrázissal, értelmének megfelelően fejezték ki az ószövetségi próféciaikat. Az újszövetségi idézetek Septuagintával, illetve héber szöveggel való megegyezése alapján három csoportba oszthatjuk a példákat: vannak idézetek, melyek megegyeznek a héberrel, de eltérnek a LXX szövegétől (Mt 2,15¹¹⁸; Jn 19,37; Mt 2,23; 1Kor 2,9; Róm 9,33); néhány esetben az idézettől eltér mind a héber, mind a LXX (Mt 27,9-10; Mt 1,23); végül előfordul, hogy a héber szöveg megegyezik a Septuagintával, de mindkettő eltér az idézettől (Mt 26,31; Mt 2,6). Azt láthatjuk, hogy míg a LXX esetében pontos, szó szerinti egyezés Jeromos kritériuma (ellenkező esetben pedig a Hetvenek általi félrefordításnak tulajdonítja az eltérést), addig a héber szöveggel megengedőbb, s elegendőnek tartja a szabad fordítást, tehát hogy a felszíni literális különbséggel szemben csupán szellemében egyezzen meg az apostolok által hozott idézettel. E kritériumrendszer mögött két ok rajzolódik ki: először is kevésbé tartja megbízhatónak a Hetveneket, mivel a Krisztus eljövételére vonatkozó próféciaik eredeti

116 Szent Ágoston 2009, 166.

117 Szent Ágoston 2002, 96.

118 Tehát az evangélista Oz 11,1 versből származó idézete (Εξ Αιγύπτου ἐκάλεσα τὸν υἱὸν μου) megegyezik a héber szöveggel (וַיִּקְרָא יְהוָה אֶת-יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרָיִם), de nem felel meg a LXX-ban találtakkal (καὶ ἐξ Αἰγύπτου μετεκάλεσα τὰ τέκνα αὐτοῦ). „*Pro eo quod nos diximus: »Ex Aegypto vocavi filium meum,« Septuaginta trantulerunt: »Ex Aegypto vocavi filios eius,« quod in Hebraico non habetur; nullique dubium est, Matthaeum de hoc loco sumpsisse testimonium iuxta Hebraicam veritatem*”. Hieronymus, *Comm. in Osee* 3,11,1-2, lásd Kato 2017, 430.

szövegét eltorzították, hogy elkerüljék a monoteizmust kedvelő Ptolemaeus Philadelphus előtt annak látszatát, hogy egy második istent várnak¹¹⁹; másodsor pedig megbízhatóbbnak tartja az apostolok idézeteit, akik Krisztus eljövételének fényében tudták értelmezni a próféciaikat – „*quod melius intellegimus, melius et proferimus*” alapján tehát az apostoloknak pontosabb fordítást és nagyobb tekintélyt tulajdonít, mint a Hetveneknek.

A harmadik tekintély, amely Jeromos számára egyben a legmagasabb auktoritást jelenti, nem más, mint Krisztus szava. Az apostolok idézetei után tehát amellettt érvel, hogy Jézusnak a Jn 7,38-ban található szavai (ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, καθὼς εἶπεν ἡ γραφή, ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ ῥεύσουσιν ὕδατος ζῶντος) mögött héber eredeti áll, mely különbözik a LXX olvasatától; ha tehát az ószövetségi idézetet „*Krisztus, a mi Urunk, és mindkét szövetség alapítója*” (*Christus Deus noster utriusque Testamenti conditor*) a hébernek megfelelően hozza, akkor a fordítás alapjául is ezt a szöveget kell venni – ugyanis ez alapján hozták példáikat az apostolok, s ebből forrásznak Jézus szavai is. Jeromos már a római tartózkodásától kezdve (382-385) gyűjtötte a konkrét példákat a fenti érveléséhez; az általa vizsgált hat példa (Mt 2,23; Mt 2,15; Jn 19,37; 1Kor 2,9; Róm 9,33; Jn 7,38) közül a Jn 7,38 a *Krónikák* könyvéhez írt előszavában jelenik meg először, majd további műveiben is hozza (*Praef. in Pent.* 12-16; *Comm. in Is.* 3,6,9), de már kevésbé hangsúlyos módon¹²⁰. A *Rufinus elleni apológiájának* második könyve végén is hasonló érveléssel találkozunk: „*Dominus atque Salvator, ubicumque Veteris Scripturae meminit, de hebraeis voluminibus ponit exempla, ut est illud: »Qui credit in me, sicut dicit Scriptura, flumina de ventre eius fluent aquae vivae,« et in ipsa cruce: »Eli, Eli, lema sabacthani, quod interpretatur: Deus meus, Deus meus, quare me dereliquisti?« non ut Septuaginta positum est: »Deus, Deus meus, respice me, quare me dereliquisti?« et multa his similia. Nec hoc dicimus quod Septuaginta interpretes suggillemus, sed quo apostolorum et Christi sit maior auctoritas, et ubicumque Septuaginta ab hebraico non discordant, ibi apostolos de interpretatione eorum exempla sumpsisse; ubi vero discrepant, id posuisse in graeco quod apud Hebraeos didicerant*”¹²¹. Ezek szerint a Jn 7,38 mellett a Mt 27,46 is azt támasztja alá, hogy a Megváltó Úr, amikor az Írásokra hivatkozik, akkor a hébert követi (vagy úgy, hogy az megegyezik a Hetvenek fordításával, vagy pedig – ellenkező esetben – úgy, hogy az Úr és apostolok a hébernek megfelelően hozzák azt görögül); mindeközben hangsúlyozza, hogy ezzel nem a LXX fordítását helyteleníti, hanem Krisztus és az apostolok (nagyobb) tekintélyének megfelelően gondolkodik. Az említett jánosi logion értelmezéstörténete is mutatja a görög szöveg problematikus voltát¹²²; a biblikus kutatók sem jutottak konszenzusra, például a központosítás vonatkozásában: tehát, hogy „*az Írás szava szerint*” formulát megelőző szavak az idézethez tartoznak, vagy – Jeromos értelmezését is ide sorolva – nem.

119 Vö. Hieronymus, *Praef. in Pent.* 21-25. Adam Kamesar szerint két forrása volt ennek a jeromoszi érvelésnek: Caesareai Eusebiosz, aki zsolotárkommentára szerint a LXX, mely a pogányok számára készített fordítás, elfedi a messianisztikus, krisztológiai jelentést és egy bizonyos zsidó haggada. Vö. Kamesar 1993, 64-67.

120 Vö. Kato 2013, 297.

121 Hieronymus 1845d, 456.

122 Vö. Diase 2003, 687-699.

Jeromos a *Pentateuchushoz* írt előszavában a *Példabeszédek könyvére* utal az idézet forrásaként (további konkretizálás nélkül); Robert Weber, Roger Gryson és Gerard Bartelink a Péld 18,4 verset, míg Hugo Rahner, Joel Elowsky a Péld 5,15-16 részt feltételezi a forrászövegnek¹²³. Hugo Rahner meggyőzően érvel amellett, hogy Jeromos Órigenész meglátását követte, amikor a Jn 7,38-ban megjelenő idézet eredetét a Péld 5,15-16 versekben látta; Órigenész *János-kommentárjának* hetedik fejezete elveszett, de a *Teremtés könyvének* 12,5 verséből kiinduló homíliája összekapcsolja a Péld 5,15-16 LXX olvasatát (πῖνε ὕδατα ἀπὸ σῶν ἀγγείων καὶ ἀπὸ σῶν φρεάτων πηγῆς. μὴ ὑπερεκχεισθῶ σοι τὰ ὕδατα ἐκ τῆς σῆς πηγῆς, εἰς δὲ σὰς πλατείας διαπορευέσθω τὰ σὰ ὕδατα) a vizsgált logionnal. Mindazonáltal Jeromos annak érdekében idézi a verset, hogy azzal Jézus szavai és a héber szöveg közti megfelelést kimutassa, s így új fordítását megindokolja. A héber¹²⁴ és a görög szöveg összehasonlítása nem mutat olyan világos különbséget, mint a többi példa, de azt láthatjuk, hogy a LXX olvasatában a μὴ által negatív, míg a héber olvasatban afirmatív mondat bontakozik ki, amely megegyezik az újszövetségi idézettel. Ennek ellenére – véleményem szerint – nem található egyértelmű, határozott információ a jeromosi invencióról, melynek további kutatását gátolja, hogy a *Példabeszédek könyvéhez* nem készített kommentárt. Ezzel szemben a Mt 27,46 esetében egyértelmű, hogy az idézet megegyezik a Zsolt 22,2 héber szövegével, viszont eltér a LXX Zsolt 21,2 versben megjelenő – „πρόσχες μοι” betoldást tartalmazó – változatától (Ο θεός ὁ θεός μου, πρόσχες μοι ἵνα τί ἐγκατέλιπές με). *Máté-kommentárjában* is hangsúlyozza, hogy a zsoltár ezen szavai nem Dávidtól vagy Esztertől származnak, hanem az Úr szenvedését jövendölték meg.¹²⁵

Összességében azt láthatjuk, hogy a héber szöveg alapján készülő fordítását, illetve „*Veritas Hebraica*” gondolatát Jeromos – Hilariushoz és Ágostonhoz hasonlóan – filológiai és teológiai szinten is igyekszik megalapozni. A „*héber igazság*” keresésének végső célját tehát nem csupán két szöveg (tudniillik a héber és a LXX) filológiai problémái által felvetett kérdések megoldásának keresésében láthatjuk, mely megkérdőjelezi, hogy melyik az *Ószövetség* helyesebb változata, hanem három szöveg (tudniillik a héber, a LXX és az *Újszövetségben* megjelenő ószövetségi idézetek) teológiai dialektikájában, mely a Krisztusban beteljesedett ószövetségi próféciaikat retrospektív módon, az *Újszövetség* által hitelesített változatban keresi.

Konklúzió

Jeromos *Izajáshoz írt kommentárjában* is elismeri, hogy sokat tanult a zsidó írásmagyarázat hagyományaiból; utal kortárs zsidó szövegmagyarázatokra és nazarénus értelmezésekre (az Iz 8,11-15; 19-22; 9,1k.; 11,1-3 versek magyarázatánál találkozunk az *Evangelium Nazarorum*-ra vonatkozó utalásokkal, melyre gyakran úgy hivatkozik, mint a „héber szerinti evangé-

123 Vö. Rahner 1941, 269-403; Elowsky 2006, 265.

124 הַרְאָב, דָּוִד, מִיִּלְוִנוּ; דְּרֹבֵם מִזֶּמֶת-הַשָּׁמַיִם / מִזֶּמֶת-הַגִּלְגָּל, תּוֹבַחְרָב; הַצֹּחַר, דְּרִיִּתְקִיעַם וְצוֹפִי

125 „*Ergo impii sunt qui psalmum ex persona David sive Hester et Mardochei dictum putant, cum etiam evangelistae testimonia ex eo sumpta super Salvatore intellegant*”. Hieronymus 1845e, 212.

lium”¹²⁶), de általában negatívan viszonyul a rabbinikus exegézishez, s azzal a céllal idézi, hogy meg is cáfolhassa azt. Ezen a ponton nem haladja meg elődeinek a zsidó-keresztény disputák során megjelenő apologetikus argumentációit, amelyekkel már Jusztinosz *Dialógusában*, illetve Órigenész *Kelszosz ellen* írt művében is találkozhatunk, ellenben már egy kibontakozott, ortodox krisztológiai szemlélet keretei között teszi magáévá forrásainak értelmezését (például az Iz 6,2 órigenészi magyarázatához figyelmeztető jegyzetet fűz, miszerint a Szentháromság személyeinek egyenlőségét meg kell őrizni¹²⁷).

A rabbinikus homíliák vizsgálata során csupán a VII. századi *Pesikta Rabbati* esetében¹²⁸ találhatunk utalást a zsidó messianizmuson belül egy szenvedő Felkentet elfogadó értelmezésre, ahol az Ebed-JHWH dalok mellett a 22. zsoltár is nagy szerepet kapott. Az elemzett jeromosi szövegmagyarázatban is gyakran megjelenik a Zsolt 22,16¹²⁹, ahol a latin fordítás (*Foderunt manus meas et pedes meos*) a LXX fordítását követi (ὄρυξαν χεῖράς μου καὶ πόδας), s nem vet számot a héber szöveggel (יָלְגְרוּ יָדַי יְרֵאָה וַיְנַפְּקוּהָ), ahol a kezek átluggatása helyett „*mint oroslánok*” (לְרֵאָה) szerepel, mely a dávidi ellenségekre utal a rabbinikus értelmezésben (vesd össze Zsolt 7; 17). Érvelésének megfelelően máskor is engedni látszik a „*Veritas Hebraica*” eszméjéből; mint például Iz 7,14 értelmezésében, bár itt filológiai érveket is hoz a héber szöveg (הָרְמָלָעָה) keresztény értelmezési lehetőségeire.¹³⁰ További kutatás tárgyát képezheti a Jeromos fordítása mögött álló héber szöveg meghatározásának vizsgálata (ugyanis egyes esetekben, mint például az Iz 42,2 versben megjelenő „*neque accipiet personam*” esetében, többlet jelenik meg a maszoréta, illetve qumráni szöveghez, de még a LXX fordításához képest is), illetve a *Vulgata* szövegének összehasonlítása a kommentárokból megjelenő fordításokkal, ugyanis latin nyelvű Biblia-fordításában többször is – a szövegmagyarázatokban megjelenő fenntartások ellenére – a görög fordítást követi.¹³¹

Végső soron megállapíthatjuk, hogy Jeromos személyes képzettségéből fakadó történelmi és filológiai érdeklődése és érvelése a „*héber igazság*” mellett – ha érvei néhol következetlenek, s gyenge lábakon állnak is – teológiai meggyőződéséből forrásoztak. A következetlen érvek ellenére fordítása inspirált az ihletettségek értelmében, kiemelkedő latin mestermű, amelyet a több évszázados használat patinája is bevont.¹³²

126 Vö. Klijn 1972, 241-255.

127 Vö. Kelly 2003, 460.

128 Vö. Schäfer 2012, 268-271.

129 Lásd Hieronymus 1845b, 526.

130 Adam Kamesar kiemeli Jeromos jelentős filológiai éleslátását, Charles Thomas Robert Hayward pedig megállapítja, hogy Jeromos érvelése filológiai és a héber Íráson alapszik: nem folyamodik a legelterjedtebb keresztény védekezéshez, miszerint a zsidók meghamisították a szöveget (vö. Irenaeus, *Adv. Haer.* 3.21.1.5). Adam Kamesar megjegyzése szerint Jeromos ügyesen cáfolja a vádat, miszerint az *almah* nem jelent szüzet, azzal, hogy azt állítja, hogy „többet jelent, mint a szüzesség” (Jeromos arra utal, hogy az *almah* „*ambiguum*”; itt nem arra gondol, hogy vagy „*adolescentula*” (fiatal lány) vagy „*abscondita*” (elrejtett) jelentéssel bír csak, hanem a fogalom magában foglalja mindkettő jellemzőit, így mindkét szóval lehet fordítani). Jeromos érvelési módjában a rabbinikus technikákat és a keresztény exegézis hagyományát is felhasználja: jelen esetben pedig egy tipikus rabbinikus bibliai interpretációt alkalmaz. Az érvelésnek ehhez a fajtájához alkalmas volt a héber nyelv, hiszen ugyanabból a három radikálisból különböző szavakat lehetett kiolvasni. Így a különböző szavak között bőséges kapcsolatot teremtettek az azonos vagy hasonló radikálisok. Vö. Kamesar 1990, 51-75.; Hayward 1995, 186.

131 Vö. Kamesar 1993, 4-41.; Hayward 1995, 1-27.

132 Vö. Vanyó 2002, 175-182.

Bibliográfia

Felhasznált szakirodalom

- Childs 2004 = Childs, Brevard Springs: *The Struggle to Understand Isaiah as a Christian Scripture*, Cambridge, 2004.
- Diase 2003 = Diase Michael: „If Anyone Thirsts, Let That One Come to Me and Drink”: The Literary Texture of John 7:37b-38a. In *Journal of Biblical Literature* 122,4., Ed. O’Day, Gail Radcliffe O’Day, Atlanta, 2003.
- Elliott 2007 = *Ancient Christian Commentary on Scripture XI.*, Ed. Elliott, Mark, Westmont. 2007.
- Elowsky 2006 = *John 1-10: Ancient Christian Commentary on Scripture*, Ed. Elowsky, Joel, Downers Grove, 2006.
- Elowsky 2013 = Eusebios of Cesarea: *Commentary on Isaiah*. In *Ancient Christian Texts*, Ed. Elowsky, Joel, Trans. Armstrong, Jonathan, Downert Grove, 2013.
- Fohrer 1969 = Fohrer, Georg: *Geschichte der israelitischen Religion*, Berlin, 1969.
- Gallagher 2016 = Gallagher, Edmon: Augustine on the Hebrew Bible, In *Journal of Theological Studies* 67, 97-114, H. n. 2016.
- Gavrilyuk 2004 = Gavrilyuk, Paul: *The Suffering of the Impassible God. The Dialectics of Patristic Thought (Oxford Early Christian Studies)*, Oxford, 2004.
- Harnack 1926 = Harnack, Adolf von: *Die Bezeichnung Jesu als „Knecht Gottes” und ihre Geschichte in der alten Kirche*, Berlin, 1926.
- Hasselhoff 2012 = Hasselhoff, Görge: Revising the Vulgate: Jerome and his Jewish Interlocutors. In *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 64,3. 209-221, Ed. Hasselhoff, Görge, H. n. 2012.
- Hayward 1995 = *Saint Jerome: Saint Jerome’s Hebrew Questions on Genesis*. Ed. and trans. Hayward, Charles Thomas Robert, Oxford, 1995.
- Heidl 2001 = Heidl György: *Hebraica veritas-latina veritas. Megjegyzés Ágoston és Jeromos vitájához*. In *Studia Patrum I.*, Szerk. Nemeshegyi Péter, Rihmer Zoltán, Bp., 2001.
- Hieronymus 1845a = Hieronymus Comm. in Jeremiam. In *Patrologia Latina* 24. Ed. Migne, Jacques Paul, Petit-Montrouge, 1845.
- Hieronymus 1845b = Hieronymus: Comm. in Esaiam. In *Patrologia Latina* 24. Ed. Migne, Jacques Paul, Petit-Montrouge, 1845.
- Hieronymus 1845c = Hieronymus: *Epistolae*. In *Patrologia Latina* 22. Ed. Migne, Jacques Paul, Petit-Montrouge, 1845.
- Hieronymus 1845d = Hieronymus: *Apologia Adversus Libros Rufini*. In *Patrologia Latina* 23., Ed. Migne, Jacques Paul, Petit-Montrouge, 1845.
- Hieronymus 1845e = Hieronymus: Comm. in Evangelium S. Matthaei. In *Patrologia Latina* 26., Ed. Migne, Jacques Paul, Petit-Montrouge, 1845.

- Hieronymus 1846 = Hieronymus: Praef. in lib. Paralipomenon (iuxta LXX). In *Patrologia Latina* 29. Ed. Migne, Jacques Paul, Petit-Montrouge, 1846.
- Kamesar 1990 = Kamesar, Adam: *The Virgin Birth of Isaiah 7:14: The Philological Argument from the Second to the Fifth Century*, In. *Journal of Theological Studies* 41,1. Oxford, 1990.
- Kamesar 1993 = Kamesar, Adam: *Jerome, Greek Scholarship, and the Hebrew Bible. A Study of the Quaestiones Hebraicae in Genesim*, Oxford, 1993.
- Kamesar 2005 = Kamesar, Adam: *Hilary of Poitiers, Judeo-Christianity, and the Origins of the LXX. A Translation of „Tractatus Super Psalmos” 2.2-3 with Introduction and Commentary*. In *Vigiliae Christianae*, 59,3. 264-285, Leiden–Boston, 2005.
- Kamin 1992 = Kamin, Sarah: *The Theological Significance of the Hebraica Veritas in Jerome’s Thought*. In „Sha’arei Talmon”. *Studies in the Bible, Qumran, and the Ancient Near East Presented to Shermayahu Talmon*, Ed. Fishbane, Michael; Tov, Emmanuel, Winona Lake, 1992.
- Kannengiesser 2006 = Kannengiesser, Charles: *Handbook of Patristic Exegesis*, Leiden–Boston. 2006.
- Kato 2013 = Kato, Teppei: *Jerome’s Understanding of Old Testament Quotations in the New Testament*. In *Vigiliae Christianae* 67,3, Leiden–Boston, 2013.
- Kato 2017 = Kato, Teppei: *Greek or Hebrew? Augustine and Jerome on Biblical Translation*, *Studia Patristica XCVIII*, Leuven, 2017.
- Kato 2019 = Kato, Teppei: *Hebrews, Apostles, and Christ: Three Authorities of Jerome’s Hebraica Veritas*. In *Vigiliae Christianae* 73,4, 420-439., Ed. Greschat, Katharina et. al, H. n. 2019.
- Kelly 2003 = Kelly, John Norman Davidson: *Szent Jeromos élete, írásai és vitái*, Bp., 2003.
- Klijn 1972 = *Jerome’s Quotations from a Nazoraean Interpretation of Esaiiah*. *Recherches de Science Religieuse* 60., Ed. Goujon, Patrick, Paris., 1972.
- Markschies 1994 = Markschies, Christoph: *Hieronymus und die „Hebraica Veritas”*. In *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum*, Ed. Hengel, Martin; Schwemer Anna, Tübingen, 1994.
- Markschies 2004 = Markschies, Christoph: *Jesus Christ as a Man before God: Two Interpretative Models for Isaiah 53 in the Patristic Literature and Their Development*. In *The Suffering Servant. Isaiah 53 in Jewish and Christian Sources*, Ed. Janowski, Bernd; Stulmacher, Peter, Eerdmans. 225-323., Michigan–Cambridge, 2004.
- Oláh 2016 = Oláh Zoltán: *Izajás messiásszövegeinek értelmezése a Septuagintában és az egyházatyák írásaiban*, Bp. – Kolozsvár, 2016.
- Perendy 2008 = Perendy László: *Az egyházatyák Szentírás-magyarázata*. In *Teológia XLII*. 34. Szerk. Laurinyecz Mihály, Bp., 2008.
- Perendy 2014 = Perendy László: *Isten szenvedésmentessége és compassio-ja a patrisztikus hagyományban*. In *A szenvedő ember Isten színe előtt (Varia Theologica 6)*, Szerk. Puskás Attila; Perendy László, Bp., 2014.

- Puskás 2008 = Puskás Attila: A Szentírás értelmezése Aquinói Szent Tamás teológiájában. In Teológia XLII. 40., Szerk. Laurinyecz Mihály, Bp., 2008.
- Rahner 1941 = Rahner, Hugo: „Flumina de ventre Christi”: Die patristische Auslegung von Joh 7,37.38. In *Biblica* 22,4., H. n. 1941.
- Sapp 1998 = Sapp, David Alan: The LXX, 1QIsa, and MT Versions of Isaiah 53 and the Christian Doctrine of Atonement. In *Jesus and the Suffering Servant. Isaiah 53 and Christian Origins*, Ed. Bellinger, William; Farmer, William Reuben, Pennsylvania, 1998.
- Schäfer 2012 = Schäfer, Peter: *The Jewish Jesus. How Judaism and Christianity Shaped Each Other*, Oxford, 2012.
- Scheck 2015 = Scheck, Thomas: Introduction: The Life and Works of St. Jerome (347 – 420). In *Ancient Christian Writers* 68., 1-66., Ed. Scheck, Thomas, New York/Mahwah, 2015.
- Szent Ágoston 2002 = Szent Ágoston: A keresztény tanításról. Ford. Böröczki Tamás, Bp., 2002.
- Szent Ágoston 2009 = Szent Ágoston: Isten városáról IV., Ford. Dér Katalin, Heidl György, Bp., 2009.
- Takács 2005a = Szent Jeromos, Levelek I., Ford. Adamik Tamás, Puskely Mária, Takács László, Bp., 2005.
- Takács 2005b = Szent Jeromos, Levelek II., Ford. Puskely Mária, Takács László, Bp., 2005.
- Vanyó 1996 = Vanyó László: Szent Ágoston krisztológiája és lehetséges forrásai II., In *Teológia* 30, Szerk. Vanyó László, Bp., 1996.
- Vanyó 2002 = Vanyó László: *Az egyházatyák Bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története*, Bp., 2002.
- Weber – Gryson 2007 = Hieronymus: Praef. in lib. Paralipomenon (IH). In *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem*, Ed. Weber, Robert; Gryson Roger, Stuttgart, 2007.
- Weber 2001 = Hieronymus: Praef. in Job (IH). In *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem*, Ed. Weber, Robert, Stuttgart, 2001.
- Wilken 2007 = Wilken, Robert: *Isaiah: Interpreted by Early Christian Medieval Commentators (The Church's Bible)*, Cambridge, 2007.
- XVI. Benedek 2009 = XVI. Benedek pápa: *Az egyházatyák*, Bp., 170.

Summary

The *Ebed JHWH* songs belong theologically to the most significant and influential texts, but they were also the most disputed ones. The Church Fathers interpreted the Passion, the death, and the resurrection of Messiah from the „*pais*” self-awareness of Jesus, on the basis of the Suffering Servant. The commentaries written to *Isaiah* were not only the most extensive ones, but also the most excellent works of the early Christian writers. In their minds these texts from the prophet were hinting at the confutation of the Christological heresies. These songs can be

reviewed extensively on the basis of the works of the „*vir trilinguis*”, namely by Saint Jerome. He regards Isaiah as an apostle and an evangelist besides being a prophet. He touches upon the Masoretic text, the *Septuagint* and other translations (Aquila, Symmachus, Theodotion). At the same time he uses the Hebrew texts on the basis of „*Veritas Hebraica*” and he introduces the Jewish theories too.

Isaiah wrote about human suffering in a positive way, not like other thinkers of his time, presenting the dimensions of its propitiatory and redeeming aspect. After the reception history in the Old Testament and actualization of New Testament, the Christological reinterpretation of the text continues in the patristic literature: in the *Fist Epistle of Clement*, the *Epistle of Barnabas*, the *Didache*, and then in the *Dialogue with Trypho* we can find the theological content of the prophecy. Saint Jerome placed God’s word, His revealed will (*torah*) in the fullness of Christ to the centre of his life and work. Exegetically he was an outstanding Church Father, whose biblical studies, translations, and textual explanations were influenced by his philological views, the Origenist debate, and the apologetic intention: in his mind the person of Christ is to be recognized in the prophesies embracing all the eras of salvation history: that of his incarnation, of his suffering and resurrection, and that of the church.

GULYÁS KRISTÓF

ADALÉKOK A 18. SZÁZADI MOSON VÁRMEGYE EGYHÁZ- ÉS VALLÁSTÖRTÉNETÉHEZ

EGY 1774-ES PLÉBÁNIAI JÖVEDELEMÖSSZEÍRÁS ELEMZÉSE

Bevezetés

A 18. század Magyarország számára lassú, többnyire békés újjáépülést hozta magával. Az ország területén 150 évig tartó Habsburg-Oszmán összecsapás végül az Ausztriai-ház győzelmével zárult, akik pozícióikat meg is erősítették a Rákóczi szabadságharcot lezáró szatmári békével is. Az ország újjáépítésének szükségessége nem csak demográfiai és infrastrukturális szempontokból volt szükséges; az országos hivatali szervezet is reformokra szorult. Ezeket a reformokat végül III. Károly (élt: 1685–1740, uralkodott: 1711–1740) uralkodása alatt dolgozták ki az Udvar emberei és a magyar rendek, melyek végrehajtásával új hivatali struktúrákat hívtak életre.¹³³ A reformok egyik következménye az országos és helyi hivatali egységek, intézmények közötti kommunikáció fellendülése volt. A 18. század folyamán az 1723-ban létrehozott Helytartótanács (*Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum*) vált az elsődleges közvetítő az uralkodó és a helyi intézmények között. Ez azt is jelentette, hogy a Helytartótanács – adott esetben uralkodói – utasításokkal látta el a helyi intézményeket; ennek következtében a hivatali irattermelés jelentős mértékben megugrott.¹³⁴ Ennek csak részben oka a békés időszak; a „felvilágosult állam” önképe is jelentős szerepet játszott annak a mennyiségében is jelentős, összeírás-jellegű iratanyag megszületésében, melyek közül egyet tanulmányomban elemezni kívánok.¹³⁵

133 A korszakkal kapcsolatban átfogóan lásd: Katus 2021, különös tekintettel: 261–284.; Schlett 2018, különös tekintettel: 264–271. A korszak egyháztörténetével kapcsolatban összefoglalóan lásd: Hermann E. 1973, 293–367, különös tekintettel: 311–315.

134 Történetével kapcsolatban lásd: Ember 1940, különös tekintettel: 23–30.; Felhő-Vörös 1961, 5–34. A Helytartótanács egyházügyekkel foglalkozó bizottságának, a Lelkészpénztár (*Cassae Parochorum*) megalapításának történetével kapcsolatban Gözsy Zoltán 2013-as tanulmánya ad átfogó képet. Lásd: Gözsy 2013a, 116–123. Összefoglalóan lásd: Hermann E. 1973, 313–315.

135 A felvilágosult állam koncepcióját találóan foglalta össze Marczali Henrik: „Ha IV. Henrik azt kívánta, hogy minden parasztnak vasárnap legyen tyúkja, most nem elégedtek meg ezzel, be is akartak nézni a fazekába.” Marczali 1891, 248–249.; idézi: Schlett 2018, 269. Az állam önképének átalakulásának és annak az egyházi szervezetre gyakorolt hatását lásd: Gözsy 2013b, 56–79.

A vármegyei levéltárak vallás-és egyháztörténeti iratanyagának fontosságára Gözsy Zoltán már felhívta a figyelmet.^{136 137} Moson vármegye esetében ez a megállapítás két okból is fontos: egyrészt a vármegyei levéltár állományában számos összeírás anyaga fennmaradt, másrészt a Győri Egyházmegyei Levéltár mosoni főesperesi kerületre vonatkozó 18. századi vonatkozó vizitációk (mely általános közvélekedés szerint a legteljesebb áttekintést tudja nyújtani egy adott terület, település vallásosságáról) egy kivételével elvesztek, vagy lappanganak.¹³⁸ Az 1774-es plébániai jövedelemösszeírás elemzése így olyan korszak egyház-és vallástörténetébe enged betekintést, melynek forrásanyaga korlátozott, és a helytörténeti munkák jelentős részének figyelmét eddig elkerülte.¹³⁹ A forrás feldolgozásával elsődleges célom az, hogy adalékokkal

136 Lásd: Gözsy 2006 (megtekinthető: <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=12992>. Utolsó letöltés: 2023.január 30.).

137 Az épített örökséggel kapcsolatban a Lelkészpénztár összeírásai régóta a történettudomány fókuszában vannak. A MTA Művészettörténeti Intézete egy sorozatban jelentette meg az összeírások művészettörténeti vonatkozásait 1969 és 1980 között. Moson vármegyével kapcsolatos részeket lásd: ACP 1971.91–306. Részben az épített örökség feldolgozásának előrehaladása miatt, részben helyhiány miatt a vármegyei vallási épített örökségre vonatkozó adatokkal ezen tanulmányban nem kívánok foglalkozni. Legteljesebben Haller János tekintette át helytörténeti munkájában a témát, noha feltételezhető, hogy több hibát is vétett (lásd: Haller 1998, 153–312.; az esetleges hibákkal kapcsolatban lásd: Martinschich 2021, 73.). Adalékokkal szolgál továbbá: Valter 2000, 116–127. Természetesen más és más képet mutatnak az ország különböző régiói; míg a pécsi vagy az egri püspökség területén gyakran az alapjaitól kellett felépíteni ismét az egyházszerkezetet, addig a győri püspökség területén (elsősorban Moson, Sopron, valamint Vas vármegye északi részén) ezek a folyamatok a 17. század végéig többnyire végbementek; a térítő-és szervező munkát gyakran kísérte fegyveres-vagy jogi kényszerítés, nyomásgyakorlás. Utóbbi a 18. század folyamán is alkalmazott eszköz volt, egyik legjellemzőbb dunántúli példáját, Pápa esetét lásd: Köblös 2005, különös tekintettel: 12–15. Korábbi példákért lásd: Fazekas 2014a, különös tekintettel: 187–189.; Fazekas 2014b, különös tekintettel: 205–215.

138 Feltehetőleg legalább részben lappangásról van szó – a mosoni 1780-as vizitáció egyes töredékei már előkerültek a Győri Egyházmegyei Levéltár *Conscriptio Proventuum* állagából (mosoni plébániáról szóló töredéket felhasználta Székely Zoltán a mosoni szakrális emlékekről szóló tanulmányában. Lásd: Székely 2010, 236–262. és 388.). A győri egyházmegyei levéltár vizitációkra vonatkozó fondjegyzékét lásd: https://gyeleveltar.hu/sites/default/files/visitationes_canonicae.pdf

139 Kevés munka foglalkozik Moson vármegye 18. századi vallástörténetével. Általános, a győri egyházmegye barokk korszakával foglalkozó munkát elsők között Piszker Oszkár jelentetett meg 1933-ban. Kögl Szeverin 1941-es munkájában (Mosonmegyei német kéziratok énekeskönyvek) a néprajzi áttekintés mellett a helyi vallásosság néhány sajátosságát – például a helyi evangélikus énekek tovább élésére – mutatott rá (Kögl 1941, 15–18.; 20. és 23–26.). A Moson vármegyére koncentrált összefoglaló helytörténeti munkák elsősorban az épületek, főként a templomok építésére, átépítésére, felújítására koncentráltak. Haller János posztumusz megjelentetett monográfiájában a hangsúlyok a 17. századi vallástörténeti eseményeken vannak; 18. századdal kapcsolatban az épített örökséget helyezte fókuszba. Ebbe a sémába simult bele Moson település és vármegye történetéről szóló tanulmánykötet is (Moson évszázadai, főszerkesztők: Thullner István és Tuba László), noha Thullner István és Székely Zoltán tanulmányai valamelyest túlléptek a szakrális építészetet tárgyaló elemzésen és kitértek a szenttiszeletre is (lásd: Thullner 2010, 229–233.; Székely 2010, 236–262., különös tekintettel: 238–243.). Kivételt jelentenek Tomisa Ilona munkái, melyek burgenlandi lakosság népi vallásosságát mutatják be. Moson vármegyére vonatkozóan lásd: Tomisa 2010, 144., 148–152. Újabb eredményeket a közelmúlt hozott: a győri egyházmegye egyházszerkezetének átalakulását Szuly Rita dolgozta fel 2022-es tanulmányában, melyben röviden kitért a mosoni főesperesi kerületre is (lásd: Szuly 2022, különös tekintettel: 122–127.). Kiemelendők még az egyes települések történetével foglalkozó munkák: Martinschich Balázs Bezenye történetét feldolgozó munkája (Martinschich 2021), Horváth József tanulmánya Horvátkimle és Magyarokimle plébánosainak és híveinek életével kapcsolatban (Horváth J. 2021) és Roman Kriszt nyugat-magyarországi protestánsok történetével foglalkozó esettanulmányai (Kriszt 2022, különös tekintettel: 19–30.). A magyaróvári lakosság vallásosságával kapcsolatban Mihály Ferenc munkássága bír kiemelkedő jelentőséggel (Mihály 2004).

szolgálják Moson vármegye barokk kori vallásosságának történetéhez, elsősorban a helyi hitélet szervezőinek, az alsópapság és kántortanítók feladatainak bemutatásával;¹⁴⁰ másodlagos céloom az, hogy vallásföldrajzi adalékokkal szolgáljak a térség történetével kapcsolatban.¹⁴¹

Az forrás keletkezése, felépítése

Az összeírást elrendelő utasítást 1774-ben kapta meg a vármegye közgyűlése, melyet az 1774. évi február 27-én, a 86. közgyűlési pontként vezettek fel a vármegyei jegyzőkönyvbe.¹⁴² Az összeírás végrehajtásával a vármegye két személyt bízott meg: a Lajtán túli járás összeírását Vizkelety István szolgabíróra,¹⁴³ a Lajtán inneni járás összeírását pedig Laáb Gáspár adószedőre bízta.¹⁴⁴ Utóbbihoz csatlakozott az egyházmegye részéről Bolodár Ferenc lébényi esperesplébános.¹⁴⁵

A forrás a mosonmagyaróvári levéltárban található, jelenlegi állapotában töredékes;¹⁴⁶ a Vizkelety István számára kijelölt járás összeírása elveszett. A vármegye 50 korabeli települése közül 28-nak egyházi jövedelmének összeírása maradt fenn, elsősorban a vármegye keleti részéről. A levéltári forrás részeinek nincs rendezelve, a települések egymásutánisága nem követ semmilyen logikai sorrendet; oldal, vagy No. számokkal sem látták el. Emiatt az elemzés és a

140 Az alsópapság és tanítók feladatának feldolgozásának mintájaként Szuly Rita doktori dolgozatát, valamint Gözsy Zoltán munkáit használtam fel. Lásd: Szuly 2021 96–110.; és Gözsy 2013a, különös tekintettel 126–137.

141 A vallásföldrajzzal, mint diszciplínával kapcsolatban általánosan lásd: Hunyadi 1998, 325–327. Vallásföldrajzi szemléltetésre kiváló példa Hermann István veszprémi egyházmegye újjászervezéséről szóló monográfiájának térképmelléklete, melynek segítségével a szerző hatásosan szemléltette a plébániai hálózat és egyházkormányzat újjáépülésének térbeli dimenzióit (lásd: Hermann I. 2015). A vallásföldrajz további, elsősorban a népi vallásossággal kapcsolatos alkalmazási lehetőségeivel kapcsolatban Bartha Elek monográfiáját tekintem a kiemelkedően fontos munkának. Lásd: Bartha 2017, különös tekintettel: 109–115.

142 Levéltári jelzete: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.a. 34. 1771–1774. 1774/86. Az utasítás dokumentuma elveszett, mindössze jelzete ismert: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1774/86/4504.

143 A forrásban *Stephanus Viskethey* néven szerepel. Nevének átírását Mihály Ferenc tanulmánya nyomán végeztem el. Bél 2013, 26.

144 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.a. 34. 1771–1774. 1774/86. „*7^{mi} Ordinis Benigno Gratosae sub 10° praescripti Mensis emanatae Ordinationis Conscriptio tam Parochialium quam Ludi-Magistrorum Proventuum peragenda, ut primum per eatinus exmissos D[omi]nos Conscriptores relata fuerit, Excelso Consilio Regio repraesentabitur. Pro Cujusmodi Conscriptioe peragenda ex parte Huius Comitatus in Provessu Translajthano, D[omi]nus Processualis Jud[ices Nob]ilium Stephanus Viskethey, in Cis-Lajthano vero D[ominus] Particularis Perceptor Casparus Laáb exmissi habentur.*”

145 Bolodár Ferenc lébényi esperesplébános 1748 és 1779 között szolgált Lébényben, mely Moson vármegye délkeleti részének legnagyobb települése volt. 1771-ben már biztosan a Mosoni Alsó Esperesi kerület esperese volt. 1773-ban a Vasvár-Szombathelyi Társaskáptalan tagja, 1777-ben a Szombathelyi Egyházmegye tiszteletbeli kanonokja lett. Végrendeletének elemzését Horváth József végezte el 2001-ben. Lásd: Horváth J. 2001, 335–336. Laáb Gáspár (1747–1834) életéről sokkal részletesebb információink vannak. Bezenyén született nemesi családba, majd a magyaróvári piarista gimnáziumban kezdte meg tanulmányait, ahova 1764-ig járt. Innen a szenci Collegium Oeconomicumba került, ahol mérnöki tanulmányokat folytatott. 1770-től Moson vármegye tiszviselője, 1772-től vármegyei adószedő, majd 1777-től a vármegye mérnöke volt. Moson vármegye vízügyi viszonyairól számos térképe és tervezete fennmaradt, de több épület tervrajzát is ő készítette el. Részletesen lásd: Dr. Nagyné 2004, 10–15.

146 A forrás jelzete: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746.

megértés megkönnyítését szem előtt tartva keletkezési időrend szerint állítottam sorrendbe a forrás részeit (lásd: 1. táblázat). A forrás füzet módjára összehajtogatott lapokból áll össze, 21 részre van osztva; ezenkívül rendelkezik egy oldalnyi magyarázószöveggel, melyben feltüntették a forrás elkészítésére vonatkozó utasítás iktatási számát, valamint az elkészült dokumentum benyújtásának időpontját és az azt elfogadó vármegyei nemesi gyűlés színhelyét (Rajka, 1775. április 27).¹⁴⁷ A források készítői az anyaegyházakat és leányegyházakat egy részdokumentumon belül tüntették fel, követve az egyházi közigazgatási logikát. Az összeírási munka a rendelkezésre álló adatok alapján 1774. április 19-én már folyamatban volt (esetleg akkor kezdődött), az utolsó fellelhető összeírás végrehajtása 1774. november 8-án történt meg.

1. táblázat: a forrás felépítése			
Sorszám (saját rendezés)	Anyaegyház neve	Leányegyházak	Összeírás időpontja
App.	Egyoldalas magyarázószöveg, mely a forrás típusát és keletkezését mutatja be (eltérő kézírás)		
(Nincs adat – 1774. április 18. előtt)			
No.1.	Köpcsény	Nemesvölgy	1774. április 19.
No.2.	Horvátjárfalu		1774. április 20.
No.3.	Németjárfalu		1774. április 20.
No.4.	Oroszvár		1774. április 21.
No.5.	Dunacsúny		1774. április 22.
Nincs adat – 1774. április 23. – 1774. május 8.			
No.6.	Hegyeshalom	Levél	1774. május 9.
No.7.	Mosonszolnok		1774. május 10.
No.9.	Mosonszentandrás		1774. május 11.
No.10.	Pomogy		1774. május 11.
Nincs adat – 1774. május 11. – 1774. május 14.			
No.11.	Mosonszentjános	Pusztasomorja	1774. május 14.
No.12.	Mosonszentpéter		1774. május 15.
Nincs adat – 1774. május 16. – 1774. október 30.			
No.13.	Bezenye		1774. október 31(?).
No.14.	Magyaróvár	Lucsony	1774. november 3.
No.15.	Halászi	Arak, Feketeerdő	1774. november 3.
No.16.	Máriakálnok		1774. november 4.
No.17.	Horvátkimle	Magyarkimle	1774. november 4.
No.18.	Mecsér		1774. november 5.

147 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746 [App.] A vármegyei jegyzőkönyvben szereplő bejegyzés jelzete: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.a. 35. 1775–1779. 1775/162-1/2. „*Conscriptiones Parochialium et Ludi Magistrorum proventuum in Utroq[ue] Processu peractae, et relatae, Excelso Consilio Regio Submittentur.*”

No. 19.	Mosonszentmiklós	1774. november 7.
No. 20.	Lébény	1774. november 7.
No. 21.	Moson	1774. november 8.
(Nincs adat – 1774. november 8. után)		

1. táblázat

A forrás felépítése. Készítette a szerző 2022-ben. Forrás: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746 [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy – [No. 21.] Moson.

Ha a forrás struktúrájára tekintünk láthatjuk az összeírás menetét, valamint azokat az időrendi szakaszokat, melyekben az adatvesztés történhetett. Az 1774. október 31. és 1774. november 3-a közötti összeírási szünetet nem tartom adatvesztés következménynek; elsősorban amiatt, mert Bezenye közvetlen szomszédságában lévő Magyaróvár összeírása követi. A rövid szünet lehetséges indokát mindenszentek ünnepének esetleges megülésében (elképzelhetőnek tartom azt is, hogy a két összeíró ezt Laáb Gáspár szülőfalujában, Bezenyén ünnepelte meg; de az is lehetséges, hogy Bolodár Ferenc az ünnep alkalmából visszatért lébényi plébániájára). Az adatok alapján térképet készítettem, melyen látható az összeírás valószínűsíthető irányai (lásd: 1. térkép).

Az összeírás elkészítésének menete logikus; az összeírást készítő útvonala illeszkedik a korabeli úthálózat szerkezetéhez.¹⁴⁸ Az összeírók Köpcsényből (ma: Kittsee, Ausztria)¹⁴⁹ indulhattak, majd a korabeli bécsi utat követve jutottak el Horvátjárfalura (ma: Jarovce, Szlovákia), Németjárfalura (ma: Deutschjandorf, Ausztria), Oroszvárra (ma: Rusovce, Szlovákia), majd Dunacsúnyba (ma: Čunovo, Szlovákia). A következő adatok Hegyeshalom és Levél településekről maradtak fenn. Feltételezem az, hogy ezt követően írhatták össze Rajka, Zurány (ma: Zurndorf, Ausztria), Gáta (ma: Gattendorf, Ausztria) és Lajtafalva mezővárosokat, valamint Miklóshalma (ma: Nickelsdorf, Ausztria), Mosonújfalva (ma: Neudorf, Ausztria) és Lajtakörtevélyes (ma: Pama, Ausztria) falvakat is, ugyanakkor ezek az összeírások jelenleg vagy lappanganak, vagy elvesztek.

Hegyeshalom és Levél településeket követően Mosonszolnok, Mosonszentandrás (ma: Sankt Andrä, Ausztria) és Pomogy (ma: Pamhagen, Ausztria) települések összeírását végezte el a két megbízott. Valószínűsíthető, hogy Valla (ma: Vallern, Ausztria), Mosontétény (ma: Tadtent, Ausztria) és Mosontarcsa (ma: Andau, Ausztria) települések összeírásának elvégzése után érkeztek meg Pusztasomorjára és Szentjánosra, majd Szentpéterre. Feltételezem, hogy ezután következett a vármegye nyugati részének összeírása (Boldogasszony, Illmic, Gálos, Védény, Nezsider, Nyulas, Pándorfalu), esetleg az ezzel párhuzamosan zajlott. Lehetséges ugyanakkor, hogy az összeírás a nyári munkák ideje alatt szünetelt, vagy ismeretlen okból az a feladat is Bolodár Ferencre és Laáb Gáspárra hárult – ez megmagyarázná a jelentős időkiesést. Ebben az

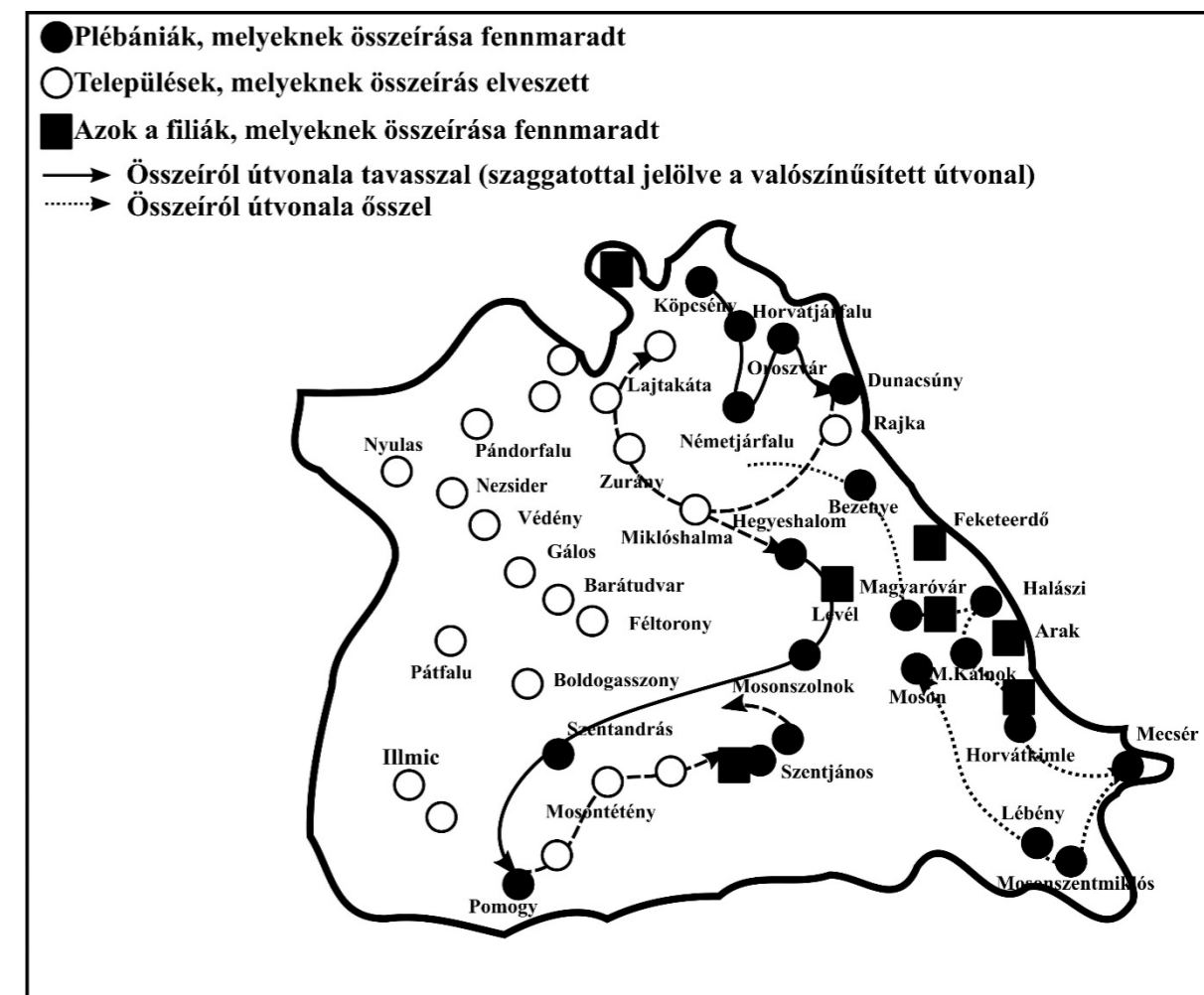
148 A helyi útviszonyokkal kapcsolatban lásd: Horváth G. 2013, Melléklet VII. és XII. térképek.

149 A mai Magyarország területén kívül eső települések jelenlegi nevének azonosítását Lelkes György Helységnevszótárának segítségével végeztem el. A továbbiakban a magyar nevet fogom használni.

esetben a hiányzó településeket a nyár és szeptember folyamán történhetett meg; útvonalukat rekonstruálni ennél részletesebben nem lehetett.¹⁵⁰

Bolodár Ferencel és Laáb Gáspárral ezt követően Bezenyén találkozunk. Laáb Gáspár szülőfalujának október 31-én írták össze egyházi jövedelmeit. Ezt követően Magyaróvár, Halászi, Kálnok, Magyarakimle és Horvátkimle, végül Mecsér, Szentmiklós, és Lébény, Bolodár Ferenc plébániája következett. Az összeírás feltételezhetően Moson mezőváros egyházi jövedelmeinek összeírásával zárult 1774. november 8-án.

150 Viszonyítási pontot az 17. századi vizitációkból nyerhetünk. Leginkább az 1659-es vizitáció útvonala feleltethető meg Bolodár Ferenc és Laáb Gáspár útjának irányával. Lásd: CV Moson 1659 (Buzás 1967, 49–119).

1. térkép

Az 1774-es összeírás feltételezett iránya. Készítette a szerző 2022-ben, Fazekas István 2014-ben megjelent kötetében található térkép felhasználásával. Forrás: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b.1775/162-1/2/4746 [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy – [No. 21.] Moson.

Településekre való lebontás

A forrásban szereplő összeírások egységes szerkezetűek.¹⁵¹ Az egyes bevételi kategóriákat táblázatokra rendezték, külön-külön részszámokat is közöltek.

2. táblázat: A forrásban szereplő települések összeírásának szerkezete (készítette a szerző 2022-ben)	
Település neve, összeírás időpontja, település adatai (egyházmegye, megye)	
Egyházközség státusza (anyaegyház/leányegyház – távolság az anyaegyháztól)	
Kegyúr neve, titulusa	
A templom állapota (építés ideje, megjegyzések)	
Templomjödvelem	Tőkepénzekből
	Perselypénzből, adományokból
	Szülő felsorolása (ha van)
Plébánosi/papi lakások vázlatos leírása, megjegyzések	
Papi jövedelmek	Alapítvány (ha van)
	Stóladíj
	Párbér
	<i>Sedecima</i>
	Egyéb (pl. zarándoklatok, körmenetek, káplántartási juttatás)
Tanítói jövedelmek	Stóladíj
	Tanítói juttatás
	Templomföldek hasznából való részesedés
	Jegyzői díj (ha van)
	Egyéb (pl.: zarándoklatok, egyházközségi jegyzőség, harangozás)
Hitelesítő szakasz Bolodár Ferenc és Laáb Gáspár pecsétjeinek viaszlenyomatával és aláírásával	

2. táblázat

A forrás felépítése. Készítette a szerző 2022-ben. Forrás: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746 [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy – [No. 21.] Moson.

Minden természetben kapott juttatást, bevételt – tűzifát (*lignorum focalium*), búzát (*tritici*), rozst (*siliginis*), zabot (*avenae*), árpát (*hordei*), bort (*vini*) – átszámolták és pénzértékét is feljegyezték, a papoknál és tanítóknál egyaránt.

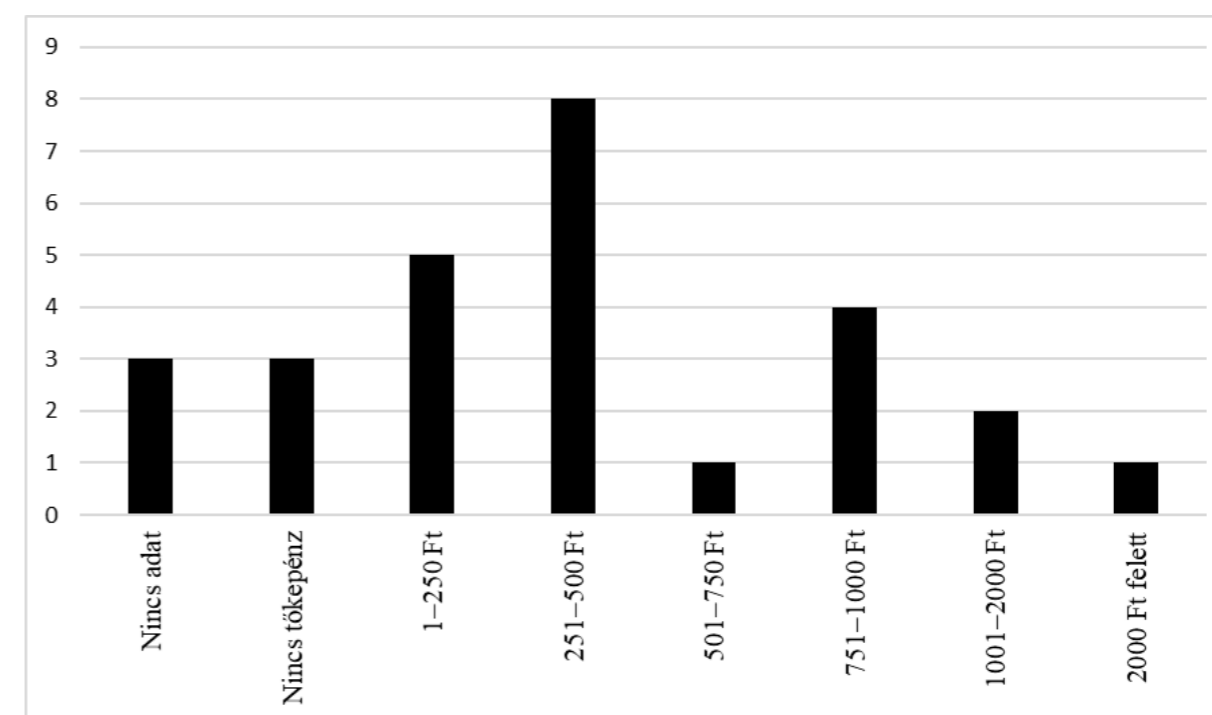
Bolodár Ferenc és Laáb Gáspár mindenütt felvezették a kegyúr nevét és titulusát, a templom állapotát (építési év, építőanyag, felújításra és bővítésre vonatkozó megjegyzések) és a temp-

¹⁵¹ Az összeírás elkészítésére vonatkozó pontos utasítások, sablonok nem maradtak fenn, ugyanakkor néhány korábbi összeírás utasítása megtalálható a Mosonmagyaróvári fióklevéltárban. A korábbi utasítások jelzetei: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1753/99/452. (kézzel írott sablon) és HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1766/64/2534. (nyomtatott sablon).

lomok jövedelmét. Ezt követte a plébánosi lakások vázlatos leírása (felújításra és bővítésre vonatkozó megjegyzésekkel együtt); majd a papi jövedelmek következtek. Ezt követően a tanítói jövedelmeket sorolták fel, végül egy egységes hitelesítő szakasz következett, mely tartalmazza Bolodár Ferenc és Laáb Gáspár pecsétjeinek lenyomatát és aláírását. A továbbiakban a forrás adatsorainak elemzését fogom elvégezni, elsősorban a történeti földrajz és a történeti statisztika módszereivel.

Templompénztárakban elhelyezett tőke-és alapítványi pénzek¹⁵²

A templomi tőkepénzek vizsgálatát azok grafikonba rendezésével kezdtem. A grafikonon nyolc kategóriát adtam meg:

1. grafikon

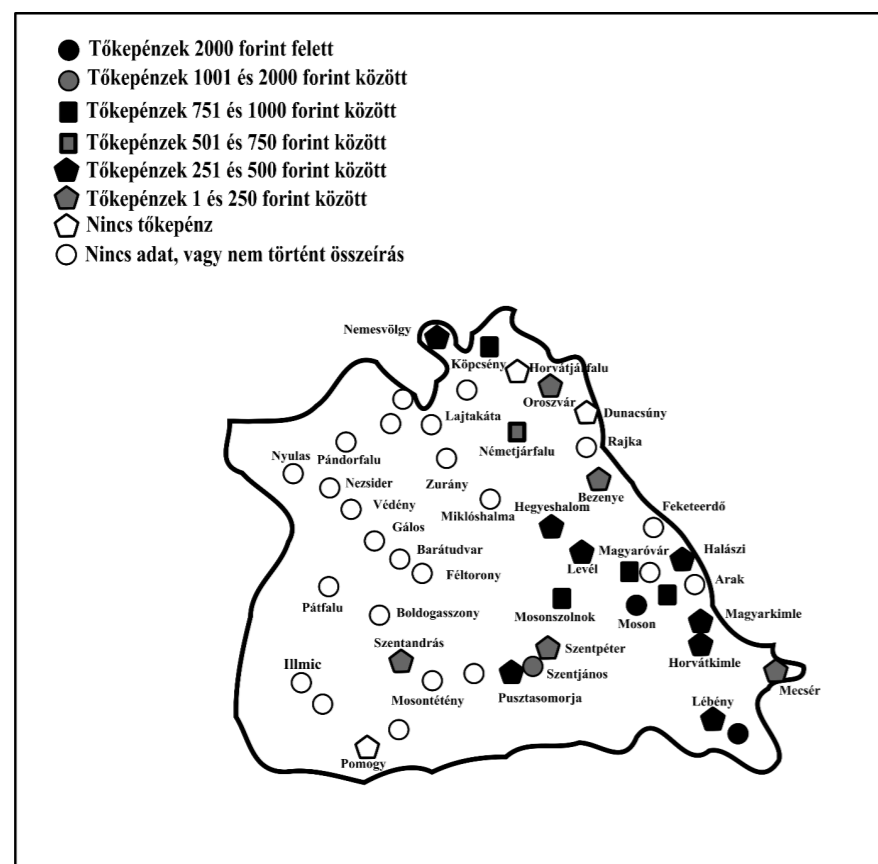
Templompénztárakban elhelyezett tőke-és alapítványi pénzek. Készítette a szerző 2022-ben. Forrás: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746 [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy – [No. 21.] Moson.

Az adatokat térképre vetítettem (2. térkép). A forrás töredékessége miatt arra ugyan nem volt lehetőségem, hogy általános megállapításokat tegyek a vármegye teljes egészére, de néhány megfigyelést így is megtehettem.

A tőkepénzekkel nem rendelkező települések közül (Pomogy, Dunacsúny, Horvátjárfalu)

¹⁵² A témával (elsősorban a templomjövdelemekkel) kapcsolatban átfogó képet nyújt Dénesi Tamás tanulmánya. Lásd: Dénesi 2021, különös tekintettel: 227–228.

kettő vagy gazdaságilag nehezebb helyzetben lévő település (a Duna áradásainak rendszeresen kitétt Dunacsúny),¹⁵³ vagy lakó jogi társadalmi hátrányt szenvednek (az örökös jobbágyok által lakott Horvátjásfalva).¹⁵⁴ Az alacsony, 250 forint alatti tőkepénzzel rendelkező települések között találunk egy mezővárost (az áradásoknak szintén kitétt Oroszvárt),¹⁵⁵ és négy falusi plébániát. Pontos magyarázata a tőkepénzek ilyen eloszlásának nincs, legfeljebb Szentpéter esete magyarázható Szentjános plébániájának közelségével. Nyolc település templompénztára rendelkezett 251 és 500 forint közötti tőkepénzzel. Ezen települések közös jellemzője, hogy (Lébény mezőváros kivételével) faluközösségek voltak. Filiák (Nemesvölgy, Pusztasomorja, Magyarkimle, Levél) és plébániák (Halászi, Hegyeshalom, Horvátkimle, Lébény) egyaránt voltak közöttük. Némelyikük jelentős protestáns lakossággal is rendelkezett (Levél, Hegyeshalom, Lébény).¹⁵⁶ Németjásfalva templompénztárában 724 forint volt elhelyezve, így az már egy felsőbb kategóriát képezett.¹⁵⁷

2. térkép

Templompénztárakban elhelyezett tőkepénzek és alapítványi összegek. Készítette a szerző 2022-ben, Fazekas István 2014-ben megjelent kötetében található térkép felhasználásával. Forrás: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746 [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy – [No. 21.] Moson.

- 153 Haller 1998, 244–246.
 154 Felhő 1970, 157–160.; valamint Felhő 1970, Függelék 6. térkép.
 155 Haller 1998, 244–246.
 156 Az adatokért lásd: Gulyás 2021b, 36–51.
 157 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 3.] Németjásfalva (1. o.). Németjásfalvával kapcsolatban továbbá lásd: Kriszt 2022, különös tekintettel: 19–30.

Négy településen találtak az összeírók 751 és 1000 forint közötti tőkét. Ezek közül egyik a vármegye központja, Magyaróvár volt.¹⁵⁸ Ebben a csoportban található továbbá egy mezőváros, Köpcsény, mely az Esterházy hercegek egyik uradalmi központja volt a vármegyén belül;¹⁵⁹ valamint két falu, Mosonszolnok és a búcsújárárhely Máriakálnok.¹⁶⁰ Ennél nagyobb tőkepénzzel a két kisebb településsel körbevett mezőváros, Szentjános (1119 forint),¹⁶¹ a gabonakereskedők által lakott Moson (1300 forint),¹⁶² valamint Mosonszentmiklós (2332 forint) rendelkezett.¹⁶³ Sajnálatos, hogy a forrás töredékessége miatt teljesen általános képet nem lehet alkotni – ez főleg azért probléma, mert a vármegye számos jelentős településének (Nezsider, Nyulas, Gálos, Boldogasszony) összeírása hiányzik. Szintén nem lehet megállapítani a forrásból, hogy a templompénztárakban tartott pénz milyen módon áll össze, azt a kegyúr vagy helyi lakosok, esetleg más településen élő személyek tartják-e ott az említett összegetek.

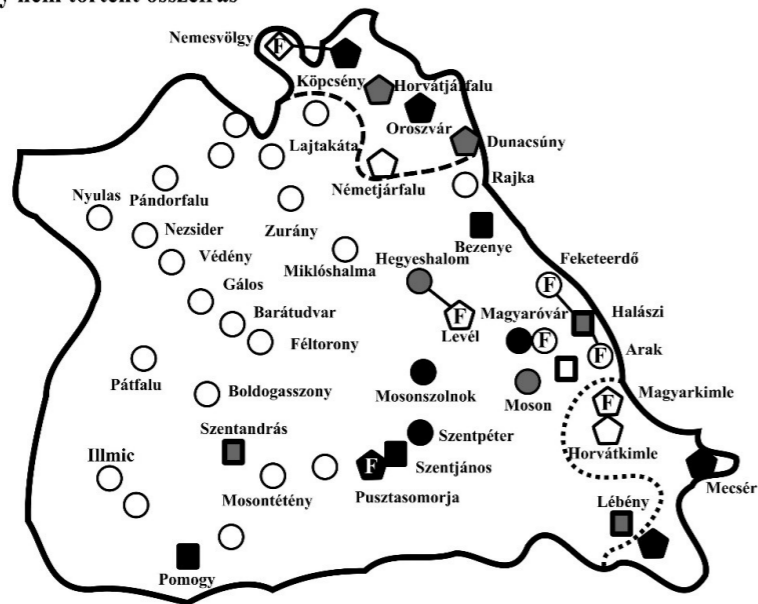
Papi jövedelmek

Gózszy Zoltán 2013-as tanulmányában már rámutatott, hogy a papi jövedelmek vizsgálata fontos adalékokkal szolgálhatnak az egyes települések belső viszonyaira, társadalmi és gazdasági helyzetükre.¹⁶⁴ Hasonlóan vélekedett Bárh Dániel 2013-ban és 2019-ben megjelent tanulmányaiban.¹⁶⁵ A Moson megyei települések papi jövedelmeit vizsgálva első célom általános jellemzők megállapítása volt; ehhez jövedelmi kategóriákat állítottam fel (lásd lentebb, 2. grafikon, valamint lentebb a 3. térképet).

Az összeírt településekre jutó átlag papi jövedelem 311,45 forint volt. Szigorúan ezen átlag alapján 12 településen kapott a papság átlagon aluli jövedelmet, de csak egy településen (Nemesvölgy, Köpcsény leányegyháza) nem érte el a 150 forintot.¹⁶⁶ Kiugróan magas, 451 forint feletti bevételt öt helyen, Hegyeshalom (486,34 forint),¹⁶⁷ Szentpéter (586,2 forint),¹⁶⁸ Moson

- 158 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746 [No.14.] Magyaróvár/Lucsony (1. o.).
 159 A köpcsényi uradalmat Esterházy Pál szerezte meg. Ezzel kapcsolatban lásd: J. Újváry 2015, 78.
 160 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 7.] Mosonszolnok (1. o.), és [No. 16.] Máriakálnok (1. o.).
 161 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 11.] Mosonszentjános/Pusztasomorja (1. o.).
 162 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b 1775/162-1/2/4746. [No. 21.] Moson (1. o.). Moson kereskedőivel kapcsolatban lásd: Haller 1998, 187–189.
 163 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 19.] Mosonszentmiklós (1. o.).
 164 Példákkal lásd: Gózszy 2013a, 129–132.
 165 Bárh 2013, 24–25.; Bárh 2019, 198–199.
 166 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy (3. o.). A 150 forintot, mint az alsópapság „minimálbérét” a Lelkészpénztár felállításakor határozták meg. Lásd: Hermann E. 1973, 314.
 167 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 6.] Hegyeshalom/Levél (1–2. o.).
 168 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 12.] Mosonszentpéter (1–2. o.).

- Papi jövedelem 500 forint felett
- Papi jövedelem 451 és 500 forint között
- Papi jövedelem 401 és 450 forint között
- Papi jövedelem 351 és 400 forint között
- Papi jövedelem 301 és 350 forint között
- ◆ Papi jövedelem 251 és 300 forint között
- ◆ Papi jövedelem 201 és 250 forint között
- ◇ Papi jövedelem 151 és 200 forint között
- ◇ Papi jövedelem 150 forint alatt
- Nincs adat, vagy nem történt összeírás
- F Filia
- "Északi jövedelmi periféria"
- "Déli jövedelmi periféria"

3. térkép

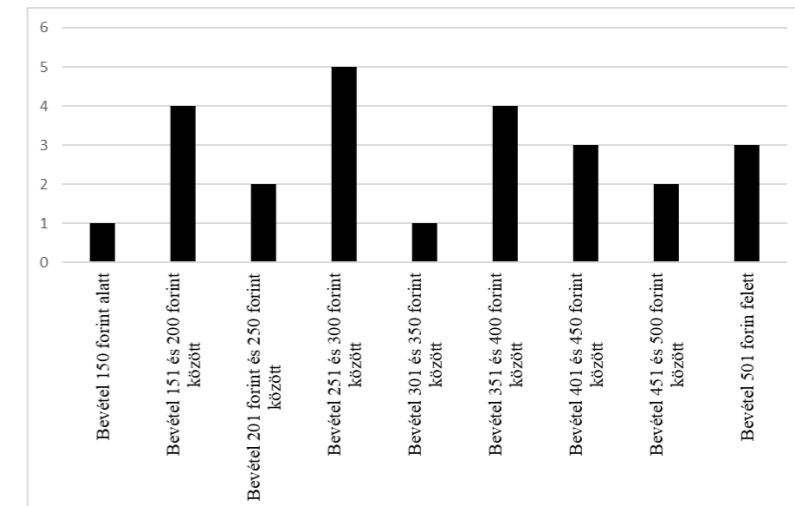
A helyi papság bevételei (1774). Készítette a szerző 2022-ben, Fazekas István 2014-ben megjelent kötetében található térkép felhasználásával. Forrás: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy – [No. 21.] Moson.

(451,95 forint),¹⁶⁹ Mosonszolnok (691,9 forint)¹⁷⁰ és Magyaróvár (773,5 forint)¹⁷¹ településeken jegyezték fel. A kiugró bevételekre részben a nagyarányú stóladíj (Magyaróvár esetében 339,05 forint, ami az összbevétel 43,83%-a; Moson esetében pedig 212,5 forint, ami az összbevétel 47,02%-a) a magyarázat.¹⁷²

Érdekes, hogy a vármegye délkeleti (Mecsér, Magyaróvár, Horvátkimle, Mosonszentmihály) és északkeleti (Köpcsény, Nemesvölgy, Horvátjásfalva, Németjásfalva, Oroszvár) perifériáin fekvő településeinek a bevételek alacsonyabbak voltak. Ennek oka egyelőre kérdéses, annak meghatározása (például etnikai és felekezeti okok lehetséges szerepének feltárása) a forrás töredékessége miatt egyelőre nem lehetséges.

169 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 21.] Moson (1–2. o.).
 170 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 7.] Mosonszolnok (2. o.).
 171 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 14.] Magyaróvár/Lucsony (1–2. o.).
 172 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 14.] Magyaróvár/Lucsony (2. o.); valamint [No. 21.] Moson (1. o.).

Meg kell jegyezni, hogy a stóladíjakat rendkívül pontosan tüntették fel:¹⁷³ minden egyes településsel kapcsolatban fel vannak jegyezve a keresztelesek, esküvők, újasszony-avatások, szülés utáni asszonyavatások, temetések száma (utóbbi esetében külön feltüntették a gyermekek, a felnőttek és az idősek temetését is).¹⁷⁴

2. grafikon

A helyi papság bevételei (1774). Készítette a szerző 2022-ben. Forrás: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy – [No. 21.] Moson.

Kántortanítói jövedelmek¹⁷⁵

Moson vármegye sok tekintetben is szerencsésnek mondhatta magát kulturális kérdésekben. A vármegyei lakosság vallási és kulturális szükségleteinek kielégítésére már a 17. században is viszonylag kiterjedt kisiskolai tanítói hálózat állt rendelkezésre.¹⁷⁶ A korabeli *ludi magisterek* feladatköre az oktatásnál jóval szélesebb volt; a vallási élet szervezésében adott esetben sokkal fontosabb szerepet is játszhattak.¹⁷⁷ A tanítói jövedelmek áttekintésekor ez a kettős szerep – nevesül az, hogy a tanító egyszerre volt a helyi világi értelmiségi személy és a vallási élet szervezésének kulcsfigurája – azonnal szembetűnik. A bevételek között egyaránt megtalálhatóak a kántori tevékenységért kapott stóladíjak és a különböző világi feladatok ellátásáért kapott járandóságok.

173 A korábbi utasításokban is hangsúlyosan jelent meg a stólabevételek minél pontosabb feltüntetése iránti igény. Ennek oka feltehetőleg az lehetett, hogy a Helytartótanács igyekezett szigorúan szabályozni a stóladíjak beszedését. Lásd: Hermann E. 1973, 313.
 174 Ezen vallási szokásokkal kapcsolatban összefoglalóan lásd: Bárh 2005, 96–124. (esküvő), 139–142. (újasszony-avatás); 212–219. (asszonyavatás); 192–203. (katolikus keresztelesei szertartás).
 175 A téma feldolgozásának szempontjaiért köszönettel tartozom Mihalik Béla Vilmosnak, aki OTDK dolgozatomban bírálatában tett számos javaslatot a téma megközelítésének lehetséges módjairól.
 176 Részletesen elemezve lásd: Mészáros 1976, különös tekintettel: 17–21. A kérdéshez további elemzési szempontokért (elsősorban származás tekintetében): Gulyás 2021a.
 177 Vö.: Tóth 1996, 11–12.; Mészáros 2000, 96.

Fontos megjegyezni, hogy a kántortanítói jövedelmek lényegesen alacsonyabbak, mint a pap-ságé, (összátlagot tekintve kevesebb, mint fele; 42,32%-a annak). Legalacsonyabb bevétellel a horvát etnikum által lakott települések tanítói rendelkeztek (Horvátjáfalu – 67,99 forint, Dunacsúny – 80,015 forint, Bezenye – 89,55 forint, Horvátkimle – 65,6 forint), bevételeik nem érték el a 100 forintot sem.¹⁷⁸ A plébános és tanító egymáshoz jövedelmének egymáshoz viszonyított aránya Bezenyén volt a legalacsonyabb: a plébános jövedelmének 21%-nak megfelelő járandósággal rendelkezett a helyi *ludi magister*. A horvát települések tanítóinak alacsony jövedelme mögött elsősorban az oktatási tevékenységért kapott alacsony mértékű juttatás állt – viszonyításképpen míg Bezenye tanítója 7 forintot, Horvátjáfalu tanítója pedig 8 forintot kapott ezen tevékenységéért, addig Németjáfalu lakossága 20 forintot fizetett tanítójának oktatási szerepvállalásáért.¹⁷⁹

Kiugróan magas jövedelemmel rendelkezett Magyaróvár német anyanyelvű tanítója (484,5 forint),¹⁸⁰ Mosonszolnok (299,525 forint)¹⁸¹ és Moson tanítói (204,925 forint).¹⁸² A tanítók jövedelmének jelentős részét tették ki a stóladíjak, valamint a különböző ünnepekkel kapcsolatos juttatások (melyeket többnyire egy-egy körmenetért, búcsújárás vezetéseért cserébe kaptak); ezeket lentebb még részletesebben elemezni fogom.

A katolikus kántortanítók világi értelmiségként végzett tevékenységéről is részletes kép tárul elénk: minden településen kaptak juttatást oktatási tevékenységükért cserébe (*proventus scholaris*). Közülük nyolcan töltöttek be jegyzői (*notarius*) pozíciót,¹⁸³ heten készítettek elszámolásokat a településeknek és lakóiknak (*pro scriptione rationis communitatis*),¹⁸⁴ hatan pedig a helyi egyház pénzügyi elszámolásait készítették (*pro ductis rationis ecclesiae*).¹⁸⁵ Ezen kívül tizenegy tanító töltötte be a harangozói pozíciót (*pro pulsu campanarum*),¹⁸⁶ és ketten (a mosonszentmiklósi és a lébényi tanítók) kaptak juttatást az óra (feltehetőleg toronyóra) működtetésében való részvételért (*propter Curam et Inspectionem Horologii*; valamint *purgatione Horologii*).¹⁸⁷ Mindezek alapján kijelenthető, hogy a kántortanítók a 1770-es évekre nemcsak az egyházi élet, de a település világi szférájában is fontos szereplővé váltak; 17. századi viszonyokhoz képest státuszbeli növekedést könyvelhetünk el.¹⁸⁸

178 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 2.] Horvátjáfalu (3. o.); [No.5.] Dunacsúny (2. o.); [No. 13.] Bezenye (3. o.); [No. 17.] Horvátkimle/Magyarkimle (2–3. o.).

179 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 3.] Németjáfalu (2.o.)

180 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 14.] Magyaróvár/Lucsony (2. o.).

181 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 7.] Mosonszolnok (2–3.o.).

182 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 21.] Moson (2–3. o.).

183 Köpcsény, Horvátjáfalu, Mosonszolnok, Pomogy, Mosonszentpéter, Magyarkimle, Mecsér és Moson települések tanítóinak származott bevétele jegyzői tevékenységből.

184 Az összeírás szerint Köpcsény, Horvátjáfalu, Dunacsúny, Mosonszolnok, Mosonszentandrás, Mosonszentpéter és Mecsér települések tanítói végeztek ilyen tevékenységet jövedelemszerzési célból.

185 Köpcsény, Nemesvölgy, Horvátjáfalu, Mosonszolnok, Mosonszentandrás és Máriakálnok tanítója végzett ilyen tevékenységet.

186 Köpcsény, Nemesvölgy, Horvátjáfalu, Hegyeshalom, Levél, Mosonszolnok, Pomogy, Mosonszentjános, Pusztasomorja, Mosonszentpéter és Moson települések tanítói voltak felelősek a megfelelő harangozásért, vagy végeztek maguk azokat.

187 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 19.] Mosonszentmiklós (3. o.); és [No. 20.] Lébény (3. o.).

188 Elsősorban az tanításban betöltött szerepük növekedett meg. Míg a 18. század elején 13 tanító foglalkozott bizonyíthatóan gyermekek oktatásával, 1774-ben valamennyi tanítónak alapvető feladata volt az. Lásd:

Adalékok a lokális vallásosság történetéhez – a stóladíjak elemzésének tanulsága

Tanulmányom utolsó részében a forrás lokális vallásosságára utaló adatait vonom szorosabb vizsgálat alá. A forrás természetéből adódóan rendkívül részletesen számol be az egyes települések fontosabb ünnepeiről, körmeneteiről és a zárandoklatokról. Különösen fontos ezek közül a körmenetekről és búcsújárásokról adott információk.¹⁸⁹ Míg utóbbiak esetében évről évre megvalósuló (feltehetőleg fogadalmi) zárandoklatokat kell érteni, előbbieket esetében az adott szent ünnepéhez kapcsolódó népszokásokból, valamint esetleges segítőszent-státuszukból fakadóan lehetséges a helyi vallásosság történetére és a lakosság mentalitására vonatkozó következtetéseket levonni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy csak a forrásban feltüntetett ünnepeket ülték volna meg a lakosok,¹⁹⁰ mégis fontos adalékokkal szolgál arra vonatkozóan, mely ünnepek alkalmából részesítették a plébánost, kántortanítót egy-egy település lakosai pénzbeli vagy más juttatásban (vagy természetbeli, vagy ünnepi étkezésben) az ünnepen való közreműködésért cserébe. Ez nemcsak az adott ünnep (vagy ünnepelt szent), hanem egyes hagyományok általános meglétére, azok fontosságára is utalhat (pl.: az első adventi hajnali miséért – *pro primo rorate* – szinte minden településen kapott juttatást kántortanító, plébános vagy káplán).¹⁹¹

Először a forrás alapján kirajzolódó búcsújárási szokásokat mutatom be. A vármegyei lakosság búcsújárási szokásairól a forrás szűkszavú. Mindössze hat település (Köpcsény, Horvátjáfalu, Németjáfalu, Magyaróvár, Halászi és Máriakálnok) rendszeres búcsújárási szokásait jegyezték fel az összeírók.

Az, hogy a kirajzolódó kép töredékes, nemcsak abból következik, hogy a forrás eleve csak egy járásról tudósít, hanem amiatt is, mert a feljegyzések kizárólag a bevételekre vonatkoznak. Amennyiben egy település lakosai rendszeresen felkerestek egy-egy települést, de ezért nem adtak semmilyen juttatást a kántortanítónak vagy a plébánosnak, akkor az információt az összeírók nem vezették fel a dokumentumra.

A feljegyzések alapján vármegyei lakosok vármegyén belüli (Boldogasszony, Máriakálnok) és azon kívüli (Wolfstahl, Alsó-Ausztria; Bácsfa-Szentantal, Pozsony vármegye) búcsújáró helyeket is felkerestek (lásd: 4. térkép). Míg a vármegye északi részén fekvő Köpcsény és Horvátjáfalu lakosai a vármegyén kívül eső településeket látogatták e célból (Wolfstahl – a forrásban *Vallem Luponiam* névem szerepel. Bácsfa-Szentantal a Csallóköz fontos búcsújáró helye, templomában egy könnyező Mária kép volt elhelyezve);¹⁹² addig Németjáfalu, Magyaróvár, Halá-

Gulyás 2021a, 244.

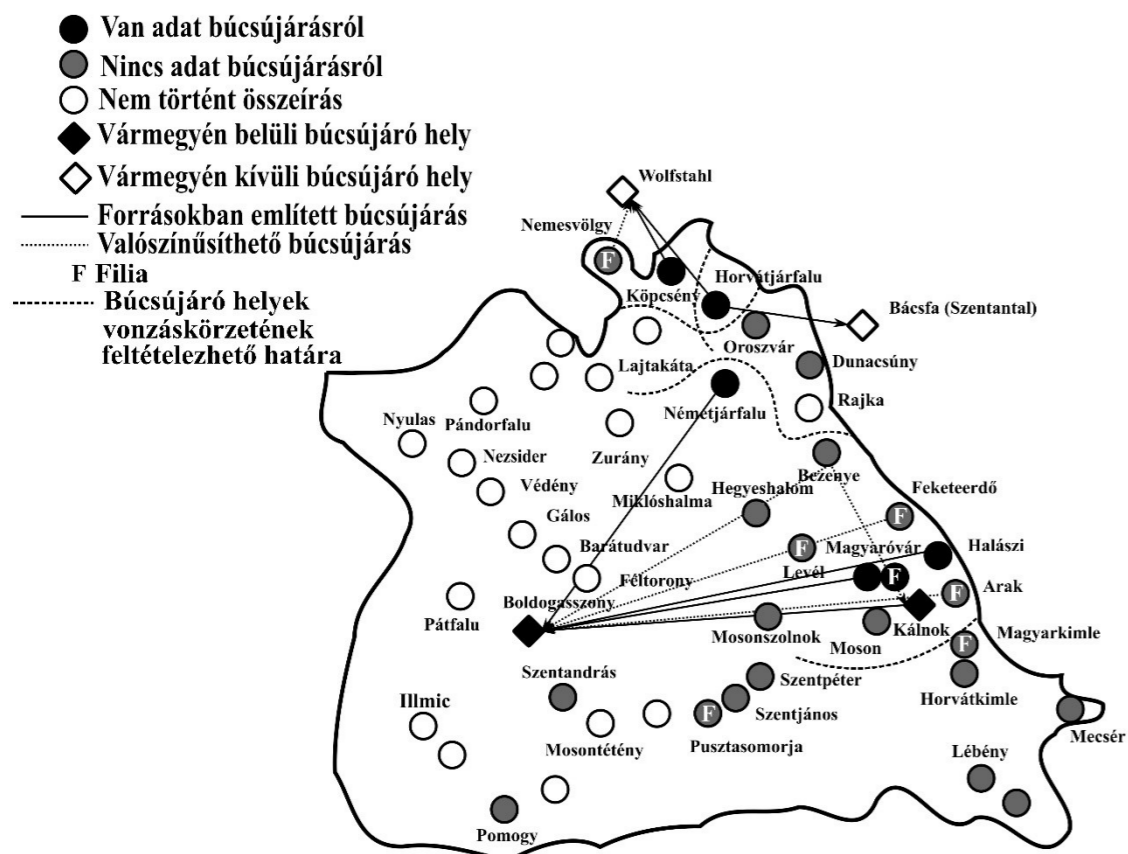
189 Hermann E. 1973, 329–330.

190 Azért sem érdemes ezt feltételezni, mert (a törvényeken és rendeleteken kívül) maga a vármegye is pontos listával és utasítással volt ellátva a megüendő ünnepekről. Ezeket a vármegye közgyűlése időről időre megkapta, így 1733-ban és 1744-ben is. Mindkét listán 47 ünnep szerepelt, melyek megülésére utasították a vármegye lakosságát. Jelzetük: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1733/26/356.; HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1744/112/1673.

191 Ez nemcsak Moson vármegyében volt szokás. Példaként Veszprém megyével kapcsolatban lásd: S. Lackovits 2000, 9.

192 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746 [No. 2.] Horvátjáfalu (2. o.); Bácsfa-

4. térkép

A búcsújárásokra vonatkozó adatok térképre vetítve (1774). Készítette a szerző 2022-ben, Fazekas István 2014-ben megjelent kötetében található térkép felhasználásával. Forrás: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy – [No. 21.] Moson.

szi és Kálnok lakosai Boldogasszonyba zarándokoltak.¹⁹³ Részletesen a magyaróvári lakosok boldogasszonyi zarándoklatát ismerjük, melynek elemzését és közlését Mihály Ferenc néhai helytörténész végezte el.¹⁹⁴ A Máriakálnok esetében feljegyzett kápolna bevételéből (50,815 forint) arra következtethetünk, hogy a település is búcsújárási célpont volt,¹⁹⁵ ezen a véleményen vannak a releváns szakirodalmak szerzői is.¹⁹⁶

Újabb helytörténeti fejlemény egy horvát község, Bezenye zarándokszokásainak feltárása, melyet Martinschich Balázs, a mosonmagyaróvári Hanság Múzeum történésze végzett el falu-monográfiájában. A szerző elsősorban 19. századi forrásokra alapozva vázolta fel a bezenyei lakosok vallási szokásait, külön fejezetet szentelve a zarándoklatokra. A mű alapján feltételezhető, hogy a helyiek már a 18. században is fogadalmi zarándoklatokat tettek Boldogasszony-

Szentantallal kapcsolatban lásd: Barna 1987, 228–229.; Bálint–Barna 1994, 290., 294.

193 Lásd: 4. térképet.

194 Mihály 2004, 120–121. Boldogasszonyra vonatkozó legfontosabb szakirodalmak: Tüskés 1993, különös tekintettel 75–77., 234., 250., 331., 346.; Bálint – Barna 1994, 95–98., 114–177.; Sill 2005, 208.

195 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 16.] Máriakálnok (2. o.).

196 Máriakálnokra vonatkozóan lásd: Bálint–Barna 1994, 335.

ban, valamint valószínűsíthető, hogy Máriakálnok is rendszeres búcsújárási célpont volt.¹⁹⁷

Személyes feltételezésem, hogy az egyes filiák lakosai az anyaegyház lakosaival megegyező, vagy ahhoz hasonló módon végeztek fogadalmi zarándoklatokat, búcsújárásokat (ugyanazon településeket látogatták), ugyanakkor ezen sejtésemet forrásokkal bizonyítani jelenleg még nem tudom. A vármegye búcsújárásokkal, fogadalmi zarándoklatokkal kapcsolatos szokásainak feltárására további források bevonása és elemzése szükséges.¹⁹⁸

Pontosabb képet alkothatunk a katolikus barokk vallásosság három másik fontos vallási szokásáról, a körmenetekről és a szenttiszteletről, ünnepekről. Az összeírásokban szereplő adatokkal kapcsolatban itt is le kell szögezni, hogy az összeírás fő szempontjai nem teszi lehetővé a teljes kép megrajzolását. Bolodár Ferenc és Laáb Gáspár kizárólag azokat az ünnepeket jegyezték fel, melyekért valamelyik vallási életben vezető szerepet játszó személy fizetést vagy juttatást kapott. A kialakuló így töredékes, de az információk mennyisége és minősége jobb, mint a búcsújárási szokások esetében.

Némely esetben egészen részletes képet kaphatunk egy-egy település vallási életéről és a helyi szenttiszteletről: legtöbb információval Levél,¹⁹⁹ Hegyeshalom,²⁰⁰ Szentjános,²⁰¹ Köpcsény²⁰² és Szentandrás²⁰³ településekkel kapcsolatban rendelkezünk. Külön juttatást kaptak az egyházi személyek a helyi templom védőszentjének ünnepén Levélen (szent László király ünnepé – június 27.), Hegyeshalomban (szent Bertalan ünnepé – június 24.), Szentjánoson (keresztelő szent János ünnepé – június 24.) és Magyaróváron (szent Gotthárd ünnepé – május 5.). Utóbbi helyen Rózsafüzér királynéjának ünnepén (október 7.) is tartottak körmenetet, mely nemcsak a településen működő Rózsafüzér társulatnak volt fontos ünnep, de a környék lakosságát is a városba vonzotta.²⁰⁴ Lébényben szent Antal ünnepén tartottak körmenetet.²⁰⁵ Pénz- vagy természetbeni juttatásokat kaptak továbbá karácsony és húsvét napján Levél, Hegyeshalom, Szentjános és Pusztasomorja papjai, tanítói.²⁰⁶

Milyen egyéb következtetéseket lehet levonni a szentisztelet alapján a helyi lakosság mentalitásával kapcsolatban? Elsősorban azt, hogy a mezőgazdasági termelésből vagy a gabona fuvarozásából, azzal való kereskedeleméből élő helyi lakosság számára a szent Márk ünnepén történő terményáldás volt, mely általánosan elterjedt volt és melyért meg is fizették a kántort.

197 Martinschich 2021, 112–115.

198 Ez alatt részben a már fentebb említett, az MNL OL-ben őrzött lelkéspénztári iratanyag további feltárását; részben a GYEL-ben őrzött *Conscriptio proventuum* forráscsoport megvizsgálását, részben pedig a vármegyei források tüzetes átnézését értem. Bízató jelek vannak – Dominkovits Péter Sopron vármegye iratanyagából már közölt 1770-es évekbeli búcsújárás-összeírást (lásd: Dominkovits 2000).

199 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 6.] Hegyeshalom/Levél (4. o.).

200 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 6.] Hegyeshalom/Levél (2. o.).

201 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 11.] Mosonszentjános/Pusztasomorja (2. o.).

202 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy (1–3. o.).

203 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 9.] Mosonszentandrás (2. o.).

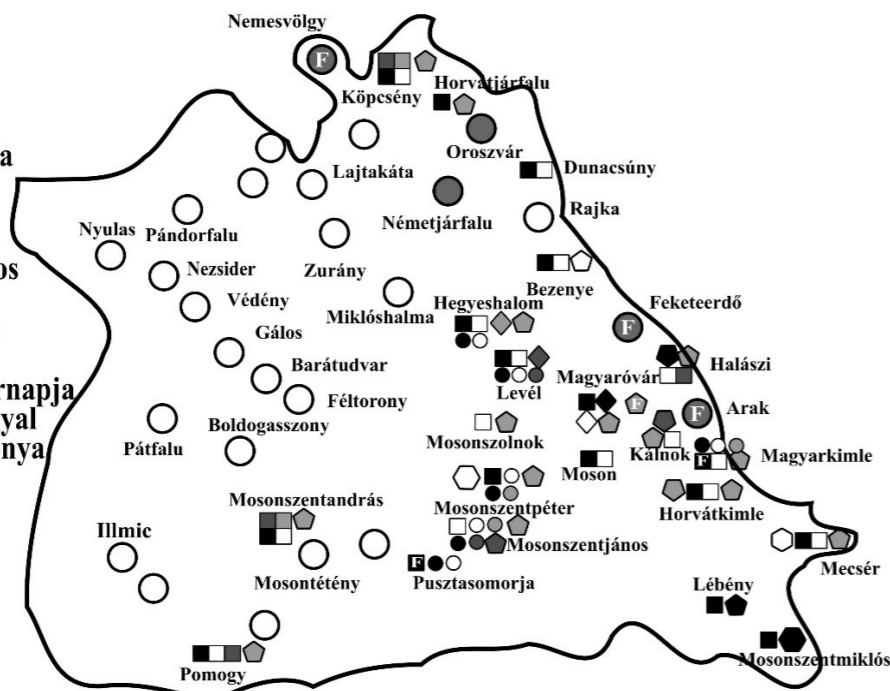
204 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 14.] Magyaróvár/Lucsony (2–3. o.); valamint Mihály 2004, 119.

205 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 20.] Lébény (3. o.).

206 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 6.] Hegyeshalom/Levél (2. o.) és (4. o.); [No. 11.] Mosonszentjános/Pusztasomorja (2. o.) és (4. o.).

Az ünnephez kötődő búzaszentelés fontos szerepet játszott a közösségek életében (lásd: 5. térkép). A helyi népszokásokról (például arra, hogy a szentelt búzát milyen módon használták fel) sajnos nem közöl adatokat a forrás.²⁰⁷ Mivel az összeírt települések jelentős része esetében feljegyezték a szent Márk napi körmenet meglétét, feltételezhetjük, hogy általánosan elterjedt jelenségről beszélünk.

- Nincs adat szenttiszteletről vagy ünnepekről
- Nem történt összeírás
- Úrnapja
- Szent Márk
- Szent Flórián
- Szent Sebestyén
- Karácsony
- Húsvét
- Vízkereszt
- Pünkösd
- ◆ Szent Gotthárd
- ◇ Rózsafüzér királynéja
- ◆ Szent László
- ◆ Szent Bertalan
- ◆ Szent Antal
- ◆ Keresztelő szent János
- ◆ Első rorate mise
- Szűz Mária születése
- ◆ Szent Márton
- ◆ Szentháromság vasárnapja
- ◆ Szent Mihály arkangyal
- Magyarok Nagyasszonya
- Szent Miklós
- Újév

5. térkép

A szenttisztelettel és ünnepekkel kapcsolatos bevételi adatok térképre vetítve (1774).

Készítette a szerző 2022-ben, Fazekas István 2014-ben megjelent kötetében található térkép felhasználásával.
Forrás: HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746 [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy – [No. 21.] Moson.

Hasonlóan, általánosan elterjedt szokás volt az úrnapi körmenet, melyet szintén feljegyezték az összeírt települések többségében. A néphagyomány szerint az úrnapi körmenet során az Oltáriszentség körbe hordozásával távol tartják a gonoszt, a csapásokat és betegségeket.²⁰⁸

Betegségek (elsősorban pestis) távoltartása volt a célja szent Sebestyén tiszteletének, ünne-

207 A szent Márk napi népszokásokkal kapcsolatban általánosságban lásd: Tripolsky 1993, 105–107.; Timaffy 2000, 107.

208 Az úrnapi népszokásokkal és vallási szokásokkal kapcsolatban lásd: Hermann E. 1973, 330–331.; és Timaffy 2000, 108.

pének megülése. Szent Sebestyén ünnepén tartott körmenetről két esetben tudósít az összeírás – Köpcsény és Szentandrás esetén.²⁰⁹ A pestisnek (és egyéb járványoknak, betegségeknek) való kiszolgáltatottság súlyos félelemként hatott a korszak emberére. Moson vármegyében a 17–18. századi járványok súlyos pusztítást okoztak, mely élénken élhetett a vármegyei lakosság emlékezetében.²¹⁰ Itt kell megemlítenem, hogy Moson mezőváros lakosainak pestisszentek (szent Rókus, szent Sebestyén, szent Rozália) iránti kiemelt tiszteletét is, melyekre a forrásokban ugyan nincs utalás, de Székely Zoltán munkájának köszönhetően ezzel kapcsolatban pontos információval rendelkezünk.²¹¹ Szintén természeti katasztrófát, a tűzvészt kívánták távoltartani szent Flórián ünnepének megülésevel, esetlegesen akkor tartott körmenettel. A forrásban szereplő települések közül négy esetén jegyezték fel szent Flórián ünnepének megülést és körmenetet: Halászi, Köpcsény, Pomogy és Szentandrás esetében.²¹² Ezen kívül tudható, hogy több más Moson vármegyei településen is állt szent Flóriánt ábrázoló szobor.²¹³

A fejezet zárásként két megállapítást tennék:

1. A forrás töredékességének ellenére a barokk kori vallásosság sokszínűségét és sokrétűségét így is lehetséges bizonyítani (lásd: 4. és 5. térképeket). Noha vannak olyan ünnepek és népszokások, melyek az egész megyében elterjedtek (szent Márk ünnepe, úrnapi körmenet, az első hajnali misét követő valamiféle fizetség), a települések vallási élete kisebb-nagyobb mértékben eltértek egymástól.

2. Az egyes ünnepek és szentek tisztelete között eltérés van. Míg a szent Márk napi, úrnapi, valamint szent Flórián és szent Sebestyén ünnepén a lakosság (a pap és a tanító vezetésével) körmenetet tartott és ennek megszervezéséért fizetett, addig a többi ünnep esetében elsősorban a pap és a tanító megvendégelésével, természetbeni juttatásokkal fizetett. Különösen elterjedt volt ez a szokás a vármegye közepén fekvő települések esetében (Pusztasomorja, Szentpéter, Szentjános, Levél, Hegyeshalom). Véleményem szerint ennél teljesebb képet a vármegyei és Helytartótanácsi iratok feltárással kaphatunk.

Összegzés

Tanulmányom célja az volt, hogy adalékokkal szolgáljak a Moson vármegyei barokk kori val-

209 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746 [No.1.] Köpcsény/Nemesvölgy (2. o.); és [No. 9.] Mosonszentandrás (2. o.).

210 Thullner 1993, 146.

211 Ezeket az adatokat nem tüntettem fel a térképen, mivel elsősorban épített emlékekről (oltárokról, kápolnákról) van szó. Lásd: Székely 2010, 238.; 255.

212 HU MNL GYMSMGYL IV.A. 502.b. 1775/162-1/2/4746. [No. 1.] Köpcsény/Nemesvölgy (2. o.); [No. 9.] Mosonszentandrás (2. o.); [No.10.] Pomogy (3. o.); és [No. 15.] Halászi/Arak/Feketeerdő (2. o.).

213 Szent Flórián kultusza feltehetőleg Ausztria irányából érkezett Magyarország németek lakta és azzal határos területeire. Kultuszával kapcsolatban lásd: Bálint 2004. (megtekinthető: mek.niif.hu/04600/04656/html/unnepiki0076/unnepiki0076.html Utolsó letöltés: 2023. február 28.). Burgenlandi és mosoni tiszteletével kapcsolatban lásd továbbá: Tomisa 2010, 148.; Székely 2010, 242.

lásosság történetéhez. Ez a célkitűzésem, úgy vélem, teljesült, noha a forrás töredékessége meggátolja, hogy teljes körű következtetést vonjunk le a kinyert adatokból. Véleményem szerint további, elsősorban a Helytartótanács Lelkészpénztárának iratanyagának megvizsgálásával közelebb kerülhetünk a teljes kép megrajzolásához. A további kutatásokkal kapcsolatban két fő irány felvázolását tartom lehetségesnek és fontosnak. Az első irányt a történeti statisztika jelenti, mely alatt a források szisztematikus feldolgozásával kinyert adatokat rendezném és elemezném. Ezzel lehetőség nyílna a barokk kori egyház- és vallástörténet gazdasági szempontjainak elemzése, a Lelkészpénztár felállításától Habsburg II. József uralkodásáig (élt: 1741–1790, uralkodott: 1780–1790) tartó időszak változásainak kiértékelésére. Ennek a munkának elvégzését több kutató is szükségesnek tartja.²¹⁴ Második irányt a történeti földrajz és vallásföldrajz jelenti. A forrásokból és a korai (elsősorban 19. század végi, 20. század eleji) szakirodalomból nyert adatok térképre vetítésével lehetőség nyílik egy-egy földrajzi, egyházi vagy közigazgatási egység határain belüli, esetleg azokon túlmutató vallási térségek, vonzaskörzetek megrajzolására és a barokkori szentisztelet térbeli viszonyainak vázolására. Ebben az értelemben ezt a tanulmányt ezen kutatások első lépésének tekintem, melynek eredményeit mindenképpen be kívánom építeni további vizsgálataimba, elemzéseimbe.

Rövidítés-és irodalomjegyzék

Kiadatlan források

- HU MNL GYMSMGYL Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegyei Győri Levéltára, Mosonmagyaróvári fióklevéltára
- IV.A. 502.a. Moson vármegye Közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek
IV.A. 502.a. 34 1771–1774.1774/86. Nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek 1771–1774. 1774. évi február 27. 86. számú napirendi pont
IV.A. 502.a. 35 1775–1779. 1775/162-1/2. Nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek 1775–1779. 1775. évi április 27. 162-1/2. számú napirendi pont
- IV.A. 502.b. Moson vármegye Közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok.
IV.A.502.b. 1753/99/452. Plébániák és templomok összeírásának elrendelése.
IV.A.502.b. 1766/64/2534. Plébániák és templomok összeírásának elrendelése.
IV.A.502.b. 1774/86/4504. Plébánosok és tanítók jövedelmének összeírásának elrendelése (az irat elveszett, csak a jelzete ismert)
- IV.A.502.b. 1775/162-1/2/4746. Plébánosok és tanítók jövedelmének összeírása

Kiadott források

- CV Moson 1659 = Buzás, Josef: Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert II. Teil. (Burgenländische Forschungen, Heft 53.) Burgenländischen Landesarchiv, Eisenstadt, 1967.
- ACP 1971 = Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 3. füzet. Székesfehérvári, kalocsai, csanádi és győri egyházmegye. 1733–1779. Művészettörténeti Adatok. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai. Szerk. Henszlmann Lilla, Budapest, 1971.

Felhasznált szakirodalom

- Barna 1987 = Barna Gábor: Egy szokáskör, a búcsújárás strukturális változásai kisalföldi példák alapján. In: Folklor és Tradíció IV. Szerk. Szabolcsi Miklós. MTA Néprajzi kutatócsoport, Budapest, 1987. 228–238.
- Barna 2000 = Barna Gábor: Búcsújáróhelyek a Győri Egyházmegyében. In: A Győri Egyházmegye ezer éve. Szerk. Kiss Tamás. Győri Egyházmegyei Kincstár, Győr, 2000, 69–82.
- Bartha 2017 = Bartha Elek: Megszentelt tájak vonzásában. (Studia Folkloristica et Ethnographica 69.) Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2017.
- Bálint–Barna 1994 = Bálint Sándor – Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Szent István Társulat, Budapest, 1994.
- Bálint 2004 = Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából (december 1. – június 30.). Neumann Kht., Budapest, 2004. (mek.niif.hu/04600/04656/html/unnepiki0076/unnepiki0076.html utolsó megtekintés: 2023. február 28.)
- Bárth 2005 = Bárth Dániel: Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon. (Szövegek és elemzések 1.) MTA-ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport, Budapest, 2005.
- Bárth 2013 = Bárth Dániel: Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek). In: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk. Bárth Dániel. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2013. 9–42.
- Bárth 2019 = Bárth Dániel: Papok a 18. századi lokális közösségekben: attitűd, mentalitás, világkép. In: Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században. Szerk. Forgó András – Gözsy Zoltán. META Egyesület, Pécs, 2019. 197–210.
- Bél 2013 = Bél Mátyás: Az újabbkori Magyarország földrajzi – történelmi ismertetése. Moson vármegye. Latinból fordította és az előszót írta: Mihály Ferenc. Mosonvármegyei Lap és Könyvkiadó, Mosonmagyaróvár, 2013.
- Dénesi 2021 = Dénesi Tamás: Templomi jövedelmek és templompénztár a 18. századi veszprémi egyházmegyében. In: Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása. (Folkloristica Historica 4.) Szerk. Bárth Dániel. MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest, 2021. 223–241.

214 Bárth 2019, 200., 205–206.; Dénesi 2021, 223.

Dominkovits 2000 = Dominkovits Péter: Adatok a soproni főesperesség településeinek 18. század végi búcsújárási szokásaihoz. In: Néprajzi Látóhatár. IX. évfolyam, 3–4. szám (2000). 267–274.

Ember 1940 = Ember Győző: A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésének rendje. Budapest, 1940.

Fazekas 2014a = Fazekas István: Falusi közösségek hitváltoztatása a XVII. században. In: Fazekas István: A reform útján. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2014, 187–195.

Fazekas 2014b = Fazekas István: Adalékok a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához. In: Fazekas István: A reform útján. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2014, 196–215.

Felhő-Vörös 1961 = Felhő Ibolya – Vörös Antal: A helytartótanács levéltár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

Felhő 1970 = Felhő Ibolya: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Gózszy 2006 = Gózszy Zoltán: Az egyháztörténet 18–19. századi forrásai a dunántúli megyei levéltárakban. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=12992> (utolsó megtekintés: 2023. január 30.).

Gózszy 2013a = Gózszy Zoltán: Szempontok az 1733. évi Cassa Parochorum összeírások vizsgálatához Baranya és Tolna megye példáján. In: Levéltári Közlemények, 84 (2013) 113–144.

Gózszy 2013b = Gózszy Zoltán: A katolikus egyház normakommunikációs és mediatori szerepe a 18. században. In: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk. Bárh Dániel. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2013. 53–84.

Gulyás 2021a = Gulyás Kristóf: Adalékok a 17–18. századi Moson vármegyei etnikai-felekezeti viszonyaihoz és tanítóinak történetéhez. In: Történeti Földrajzi Közlemények, 2021/3, 233–247.

Gulyás 2021b = Gulyás Kristóf: Adalékok a Moson vármegyei protestánsok történetéhez (1659–1713) – Történeti problémafelvetés. In: Studium IV – A Sodalitas program hallgatóinak művei és tanulmányai 2019–2021. Szerk. Botos Máté – Fejes János. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2021, 36–51. (<http://btk.ppke.hu/uploads/articles/2446803/file/STUDIUM%20IV.pdf>)

Haller 1998 = Haller János: Moson vármegye történelmi földrajza (1941). Mosoni Polgári Kör, Mosonmagyaróvári Múzeumbarátok Egylete, Mosonmagyaróvári Múzeum Alapítvány, 1998.

Hermann E. 1973 = Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Aurora Könyvek, München, 1973.

Hermann I. 2015 = Hermann István: A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században (1700–1777). A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára – Veszprémi Főegyházmegye, Veszprém, 2015.

Horváth G. 2013 = Horváth Gergely Krisztián: Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Balassi Kiadó, Budapest, 2013.

Horváth J. 2001 = Horváth József: Lébényi plébánosok hagyatéka a 18–19. század fordulóján. (Kísérlet egy irategyüttes elemzési lehetőségeinek bemutatására). In: Arrabona, 39. 2001, 329–364.

Horváth J. 2021 = Horváth József: A plébános és a helyi közösség kapcsolata a 18–19. században a két Kimle példáján, a plébános-hagyatékok tükrében. In: Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása. (Folcloristica Historica 4.) Szerk. Bárh Dániel MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest, 2021. 279–295.

Hunyadi 1998 = Hunyadi László: Általános vallásföldrajz. In: Általános társadalomföldrajz I. Szerk. Tóth József – Vuics Tibor. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 1998. 322–344.

J. Újváry 2015 = J. Újváry Zsuzsanna: Az Esterházy család birtokpolitikája, különös tekintettel Esterházy Pálra. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és művészet határvidékén. Szerk. Ács Zoltán. reciti, Budapest, 2015, 67–88.

Katus 2021 = Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Kronosz Kiadó, Pécs, 2021.

Köblös 2005 = Köblös József: A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért a XVIII. század elején. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2005.

Kögl 1941 = Kögl J. Szeverin: Mosonmegyei német kéziratos énekeskönyvek. (Német néprajz-tanulmányok IV.) Budapest, 1941.

Kriszt 2022 = Kriszt, Roman: Fallstudien zur Lage der Protestanten in Westungarn vor 1781. Burgenländische Heimatblätter 1–2. (2022), 17–56.

Lelkes 2011 = Lelkes György: Magyar helységnév-azonosító szótár, Argumentum, Budapest, 2011.

Marczali 1891 = Marczali Henrik: Mária Terézia 1717–1780. Franklin-Társulat – Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1891.

Martinschich 2021 = Martinschich Balázs: Bezenye, Bizonja, Pállersdorf. Martinschich Balázs, Székesfehérvár, 2021.

Mészáros 1976 = Mészáros István: Népoktatás Nyugat-Magyarországon a XVII. században. In: Soproni Szemle, 1976, 306–328.

Mészáros 2000 = Mészáros István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Szent István Társulat, Budapest, 2000.

Mihály 2004 = Mihály Ferenc: Érdekességek a 650 éves Magyaróvár történetéből. Széchenyi Polgári Kör, Mosonmagyaróvár, 2004.

Dr. Nagyné 2004 = Dr. Nagyné Majoros Györgyi: Laáb Gáspár élete (1747. január 3. – 1834. február 5.) In: Laáb Gáspár 1747–1834 Bezenye szülőtte, Moson vármegye első mérnöke. Szerk. Dr. Nagyné Majoros Györgyi. Mosonmagyaróvár, 2004.10–15.

Pizsker 1933 = Pizsker Olivér O.S.B.: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83.). (Pannonhalmi füzetek 13.) Pannonhalma, 1933.

Sill 2005 = Sill Aba Ferenc O.F.M.: A Marianus rendtartomány kolostorainak újjáépítése és benépesítése a katolikus restauráció idején. In: A ferences lelkeség hatása az újkori Kö-

- zép-Európa történetére és kultúrájára I–II. Szerk. Óze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Piliscsaba-Budapest, 2005, 202–215.
- S. Lackovits 2000 = S. Lackovits Emőke: Az egyházi esztendő jeles napjai, ünnepi szokásai a bakonyi és Balaton-felvidéki falvakban. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 2000.
- Schlett 2018 = Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon I. Századvég Kiadó, Budapest, 2018.
- Székely 2010 = Székely Zoltán: Moson szakrális emlékei. In: Moson évszázadai. Szerk. Thullner István –Tuba László (főszerk.). Mosonmagyaróvár Város Önkormányzata, Mosoni Polgári Kör, Mosonmagyaróvár, 2010, 236–262.
- Szuly 2021 = Szuly Rita: Katolikus alsópapság a győri egyházmegye vasvári főesperességében a 18. században. Doktori (PhD) értekezés. Pécs, 2021.
- Szuly 2022 = Szuly Rita: A győri egyházmegye 18. századi egyházszerkezete és plébániahálózata a 18. században. In: Arrabona 60. 2022. Regionális Tudományos Évkönyv, 115–142.
- Tomisa 2010 = Tomisa Ilona: A burgenlandi szentkultusz épített és tárgyi emlékei. In: Ethno-Lore: a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve, XXVII. Szerk. Balogh Balázs – Berta Péter. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 2010, 143–164.
- Timaffy 2000 = Timaffy László: A Győri Egyházmegye vallási néprajza. In: A Győri Egyházmegye ezer éve. Szerk. Kiss Tamás. Győri Egyházmegyei Kincstár, Győr, 2000, 101–115.
- Thullner 1993 = Thullner István: Mosony vármegye helytörténeti olvasókönyv (kismonográfia). Győr–Moson–Sopron Megyei Pedagógiai Intézet, Győr-Mosonmagyaróvár, 1993.
- Thullner 2010 = Thullner István: Moson a római rítus szerint szervezett egyházban. In: Moson évszázadai. Szerk. Thullner István –Tuba László (főszerk.). Mosonmagyaróvár Város Önkormányzata, Mosoni Polgári Kör, Mosonmagyaróvár, 2010, 229–235.
- Tóth 1996 = Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.
- Tripolsky 1993 = Tripolsky Géza: Munkák, ünnepek, népszokások. A Tisza-vidék néprajzához és folklórához. (Néprajz, folklór, népköltészet 3.) Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 1993.
- Tüskés 1993 = Tüskés Gábor: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- Valter 2000 = Valter Ilona: A Győri Egyházmegye műemlék templomai. In: A Győri Egyházmegye ezer éve. Szerk. Kiss Tamás. Győri Egyházmegyei Kincstár, Győr, 2000, 116–127.

Summary

The 18th century brought a slow, mostly peaceful reorganization for the Kingdom of Hungary. The 150 years of Habsburg-Ottoman conflict in the country finally ended with the victory of Habsburgs. The necessity of the rebuilding was not only necessary from a demographic and infrastructural point of view; the reform of the administration was also required. These reforms were elaborated during the reign of Charles III (1711-1740). One of the consequences of these reforms was the increase of communication between the central and local offices and institutions. In the course of the 18th century, the Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum was established in 1723, and became the primary intermediate organisation between the monarch and local institutions. This also meant as a result, the number of official documents increased significantly. The self-image of the 'enlightened state' also played a significant role in the production of a census-like documentary records. My aim is analyse one of those census in my study.

**BÁNYÁSZNÉ DR. KRISTÓF ANDREA -
DR. KÓKAI SÁNDOR**

**A DÉLVIDÉK, MINT A NYUGATI ÉS A KELETI KERESZT-
TÉNYSÉG KONTAKT ZÓNÁJA A DUALIZMUS KORÁBAN**

Bevezetés

Hazánk, a Kárpát-medence több mint egy évezrede Róma és Bizánc vetélkedésének területe. Az egyházszakadás óta pedig a nyugati és a keleti kereszténység pulzáló térhódításainak színtere. A kora középkorban a kiépülő egyházszervezet mellett a nyugati kereszténység és az ortodoxia vonatkozásában egyaránt fontos volt a szerzetesrendek és kolostorhálózatuk megjelenése és térhódítása. Az ortodox népesség lélekszámának növekedésével egyidejűleg az ortodox kolostorok száma is gyarapodott a délvidéki régióban. Az elsők alapítása a 14. század végén történt, zömük azonban a 15. századra tehető, az oklevelek a Szerémség és a Temesköz mellett az Erdélyi-érchegységben is említenek kolostorokat.²¹⁵ A tatár pusztítás és a török kárpát-medencei térhódítása e kolostorok nagy részét elpusztította,²¹⁶ szerzeteseik elmenekültek.²¹⁷

A vallásfelekezeti térstruktúra tekintetében a török hódoltság és a reformáció kora óta az addig nagy többségében római katolikus történelmi Magyarország felekezeti heterogén országnak számít. Az elmúlt fél évezredben a katolicizmus, protestantizmus, ortodoxia és judaizmus találkozásának, keveredésének területévé vált. A népesség e vallási sokszínűségének (diverzitásának) a 16–18. századig visszanyúló okai vannak, egyrészt történelmi (pl. reformáció, ellenreformáció stb.), másrészt migrációs és harmadrészt – mindezekhez szorosan kapcsolódó – etnikai-nemzetiségi.

A töröktől visszafoglalt területeken a szerzetesrendek közül a ferenceseknek volt a legnagyobb szerepük a katolikus újjáéledésben. A Duna-menti és bácskai ferences kolostorokhoz tartozó szerzetesek 27, a szlavóniaiak 41 plébániát vezettek, valamint 120 filiálét. A ferencesek kolostorai elsősorban a katolikus délszláv (dalmát, bosnyák, bunyevác, sokac) lakosság lelki gondozására szerveződtek, de szinte minden templomukban magyar és német prédikátorokat is megneveznek a korabeli tabulák.²¹⁸

215 Szentkláray 1905, Romhányi 2019, Csüllög 2019, Kristóf 2017.

216 Bányászné Kristóf-Kókai 2022.

217 Öze-Kránitz 2019.

218 Medgyesy-Ötvös-Öze 2013.

A vallási összetételben bekövetkező változásokat az etnikai-nemzetiségi kép átalakulása is okozta, hiszen a Kárpát-medencében ez a két identitásképző elem szorosan összekapcsolódott. A római katolikus egyház – a reformáció rendkívüli (16. századi) magyarországi sikerei és az ortodoxia térhódítása miatt – nem jutott olyan szerephez a magyar nemzetté válás folyamatában – nem lehetett a modern magyar nemzeti identitás egyetlen, rendíthetetlen oszlopa –, mint a „római katolikus-ortodox frontvonal” másik két nemzete, a horvátok és lengyelek esetében.

Tanulmányunkban a vallásfelekezetek délvidéki változatos térbeli elhelyezkedését nyugati keresztény és ortodox relációban vizsgáljuk, azzal a megszorítással, hogy a görög katolikusokat is az ortodoxokhoz soroljuk, mindazok ellenére, hogy a római pápa fennhatósága alá tartoztak. Közismert ugyanis az a tény, hogy a görög katolikusok liturgikus élete és a népi vallásosság az ortodoxia talajából kinőve állapotodott meg a keleti rítustól a latin vallásgyakorlás felé vezető úton. Liturgikus életük egy része, valamint templomaik ikonosztáza is az ortodoxiával hozza őket közelebbi rokonságba. A görög katolikusok vallásosságának közvetlen kulturális környezetéhez való viszonya szembevetően nyilvánul meg abban a magatartásmódban, ahogyan a hívek saját vallásukhoz viszonyulnak, illetve vallási és etnikai identitásuk kapcsolatában, valamint művelődéstörténelmi háttérükben. A sok-sok közismert példa közül e helyütt csak egyet emelünk ki. II. Rákóczi Ferenc Emlékirataiban így állított emléket a görög katolikus ruszinoknak és az 1703. június 16.-i napnak, amikor a Vereckei-hágónál Magyarország földjére lépett:

„...Ezek az emberek gyermekestől, feleségestől jöttek és messziről meglátva engem, térdre ereszkedtek és orosz módra keresztet vetettek...”²¹⁹

A 18-19. században a történelmi Magyarország egész területe jelentős etnikai, ezzel együtt pedig vallásfelekezeti átalakuláson ment keresztül, melyből a Délvidék területének dualizmus korabeli változásaival foglalkozunk. A vizsgálatunk időkeretét a népszámlálások határolják be. Az 1870. év elején és az 1910-ben végrehajtott népszámlálás között eltelt negyven év felekezeti változásait települési szinten vizsgáljuk. *A nyugati és a keleti kereszténység viszonylatában arra koncentrálnak, hogy a közöttük húzódó kontakt zónában az abszolút és a relatív többség hány településen változott meg a két népszámlálás közötti intervallumban.* Mindez abban a kontextusban válik fontossá, hogy milyen mértékű volt a nyugati kereszténység térhódítása, s hogyan formálódott át a felekezeti térstruktúra.

**A nyugati és a keleti kereszténység kontakt zónája
a történelmi Magyarországon**

A 19. századi népszámlálások során minden személyt besoroltak valamelyik vallási felekezethez. A vallási kérdés 1870-ben az első teljes körű, már a magyar hatóságok által végrehajtott magyarországi népszámlálás kérdőívén is szerepelt, és a dualizmus időszakának valamennyi népszámlálása vizsgálta a népesség vallási megoszlását (*1. táblázat*).

219 II. Rákóczi Ferenc, Emlékiratai... 30-31.

Az 1870. évi népszámlálás vallási eredményei alapján a legjelentősebb felekezet a római katolikus volt, amelynek hívei közé a történelmi Magyarország teljes népességének 48,7%-a tartozott, míg a görög katolikusokhoz 10,2%. Az örmény katolikusok aránya elhanyagolható volt, körülből alig 5 000 főt írtak össze. Az ortodox vallásúak a népesség 16,8%-át alkották. A legnagyobb lélekszámú protestáns felekezet, a reformátusok aránya elérte a 13,1%-ot, míg az evangélikusokét 7,2%-ot. A legnépesebb nem keresztény felekezethez - az izraelitákhoz - a lakosság 3,6%-a tartozott, az unitáriusokhoz pedig a 0,3%-a. Az egyéb vallási felekezetekhez tartozók aránya a népesség egy ezrelékét sem érte el.

1. táblázat. A történelmi Magyarország népességének vallási összetétele (1870, 1910)

Felekezet	1870		1910		Növekedés
	ezer fő	%	ezer fő	%	
római katolikus	7502	48,7	10888	52,1	45
Református	2024	13,1	2621	12,6	29
Evangélikus	1109	7,2	1340	6,4	21
görög katolikus	1593	10,2	2026	9,7	27
Ortodox	2580	16,8	2987	14,3	16
Unitárius	54	0,3	74	0,3	37
Izraelita	552	3,6	932	4,5	69
Egyéb	3	0,0	17	0,1	467
Összesen	15417	100	20886	100	35

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerzők szerkesztése

Az 1910. évi népszámlálás idejére drasztikus változás nem következett be, azonban a római katolikusoknak nemcsak a száma, hanem az aránya is fokozatosan emelkedett a teljes népességben belül, s elérte az 52,1%-ot. Ezzel szemben a görög katolikusok aránya 9,7%-ra csökkent. Az ortodoxok a népességben belül egyre kisebb részt képviseltek, 1910-ben 14,3%-ot. A reformátusok aránya – még ha az ortodoxokéhoz és az evangélikusokéhoz képest kisebb mértékben is, de – fokozatosan, 13,1-ről 12,6%-ra mérséklődött. Az evangélikus hívők száma 1870 és 1910 között végig emelkedett, arányuk viszont egyenesen csökkent, 1910-re 6,4%-ra. A legdinamikusabb növekedés – a Galíciából történő beáramlásuk miatt – az izraelita felekezetenél következett be, melynek köszönhetően a teljes népességben belüli arányuk a római katolikusokhoz hasonlóan folyamatosan, de lassuló ütemben nőtt (1. táblázat).

Amint említettük a vallási és az etnikai-nemzetiségi kötődés szoros kapcsolatot mutatott, s ez alól a törvényszerűség alól a történelmi Magyarországon éppen a magyarság jelentette a kivételt. Az 1910. évi népszámlálás idején a magyarság vallásfelekezeti diverzitása volt a legnagyobb (2. táblázat).

2. táblázat. A törvényesen bevett vallásfelekezetek híveinek megoszlása anyanyelv szerint a történelmi Magyarországon 1910-ben (ezer fő)

Anyanyelv	Katolikus		Ortodox	Református	Evangélikus	Unitárius	Izraelita
	római	görög					
Magyar	5925	305	41	2574	418	73	705
Német	1372	2	2	27	430	-	203
Szlovák	1406	79	1	11	464	-	6
Román	9	1134	1799	1	2	1	1
Ruszin	5	464	1	-	-	-	3
Horvát	1810	10	1	1	1	-	10
Szerb	4	2	1099	-	-	-	1
Egyéb	357	31	43	7	26	-	4
Összesen	10888	2026	2987	1621	1340	74	932

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerzők szerkesztése

A római katolikus és az evangélikus felekezeteket három nagy anyanyelvi csoport (a magyar, a szlovák és a német) alkotta. A szerbek, a ruszinok és a románok 99%-a a keleti kereszténységhez (ortodox, görögkatolikus), míg a horvátok, a szlovákok és a németek 99%-a a nyugati kereszténységhez (római katolikus és a különböző protestáns felekezetek) kötődött. A magyarság a tekintetben volt egyedülálló, hogy a nyugati kereszténységen belül a római katolikus dominancia mellett igen jelentős a protestáns felekezetekhez (pl. református, evangélikus stb.) tartozók száma, és ami egyedülálló, hogy több mint 300 ezer magyar anyanyelvű hívő a keleti kereszténység (görög katolikusok) liturgikus előírásai alapján gyakorolta vallását (2. táblázat). Az izraeliták magyar és német nyelvi asszimilációja nem változtatta a fenti tényeken.

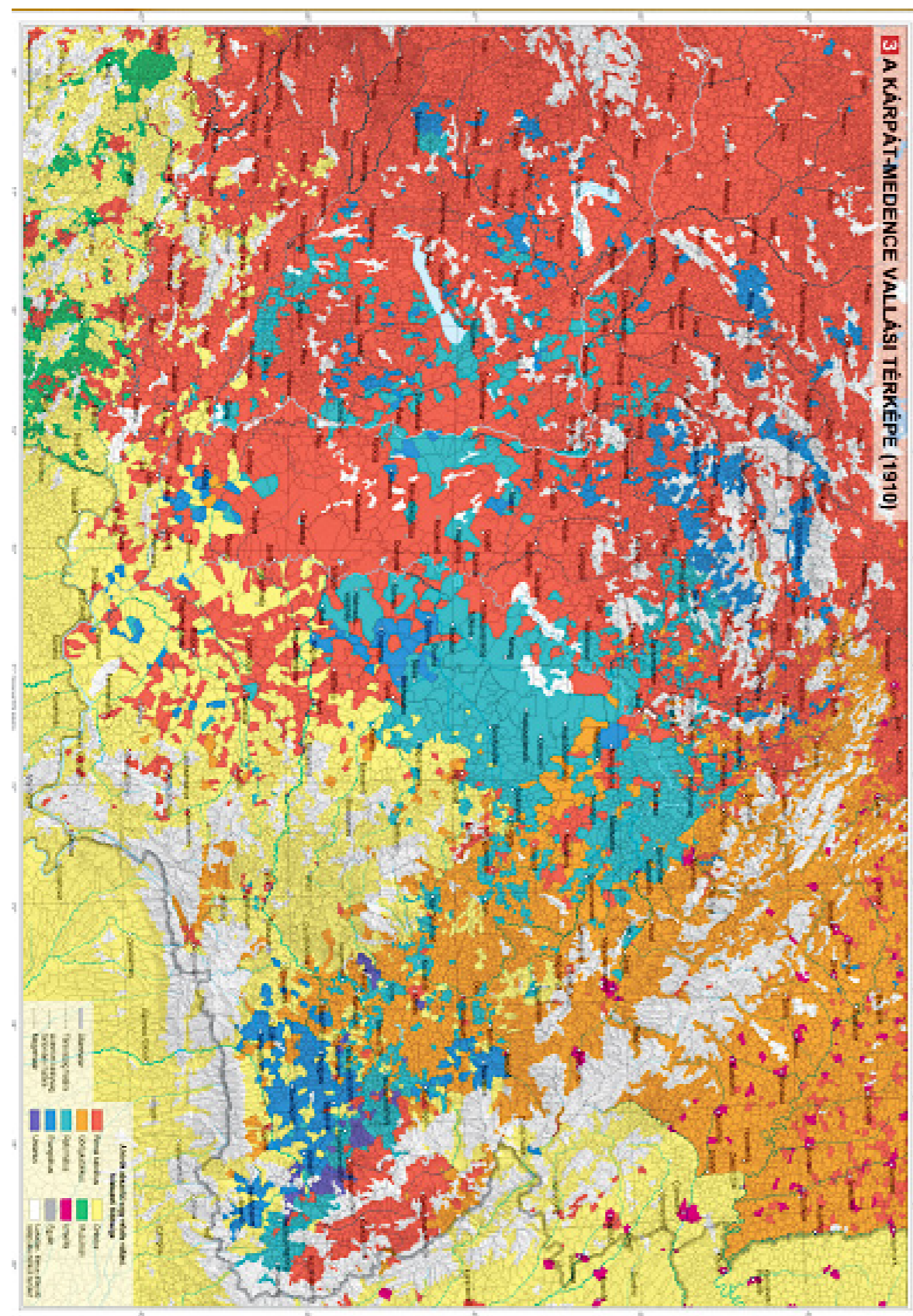
Két olyan vallási felekezet volt, a református és az unitárius, amelyek hívei lényegében egyetlen anyanyelvi csoportból álltak, körükben a nem magyar anyanyelvűek elhanyagolható részt képeztek. A görögkeletiek is stabil anyanyelvi háttérrel rendelkeztek, háromnegyedüket román, egyötödüket szerb anyanyelvűek tették ki. A többi vallási felekezet egyre nagyobb hányadát adták a magyar anyanyelvűek.

A történelmi Magyarország felekezeti térstruktúrája, az egyes felekezetek által uralt területek igen bonyolult határvonala bontakozik ki az 1910. évi adatokat ábrázoló térképen (1. térkép). Mindez azonban leegyszerűsíthető, ha a nyugati kereszténység és az ortodoxia kontextusában vizsgálódunk. A térkép készítői a méretarányból eredő korlátozott ábrázolási lehetőségek miatt a települések mai területén élt népesség abszolút vagy relatív vallási többségét bemutató egyszerű felületi ábrázolási módszert alkalmazták, mely sajnálatos módon el kellett, hogy tekintsen – többek között – a felekezeti keveredés településen belüli bemutatásától is.²²⁰

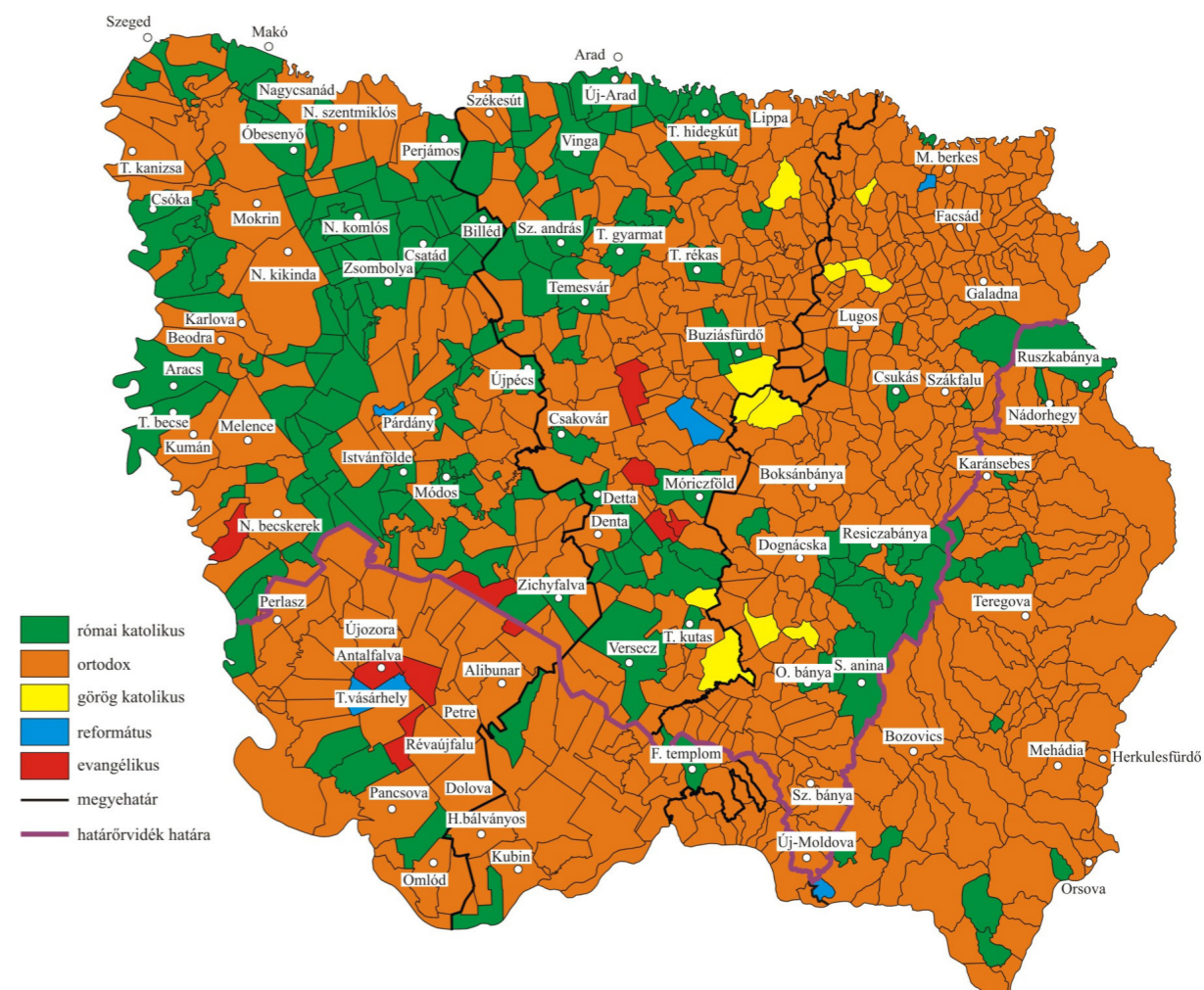
220 Kocsis 2021.

1. térkép. A Kárpát-medence vallási térstruktúrája (1910)

Forrás: Magyarország Nemzeti Atlasza 3. kötet

2. térkép. A Bánság vallási térstruktúrája (1870)

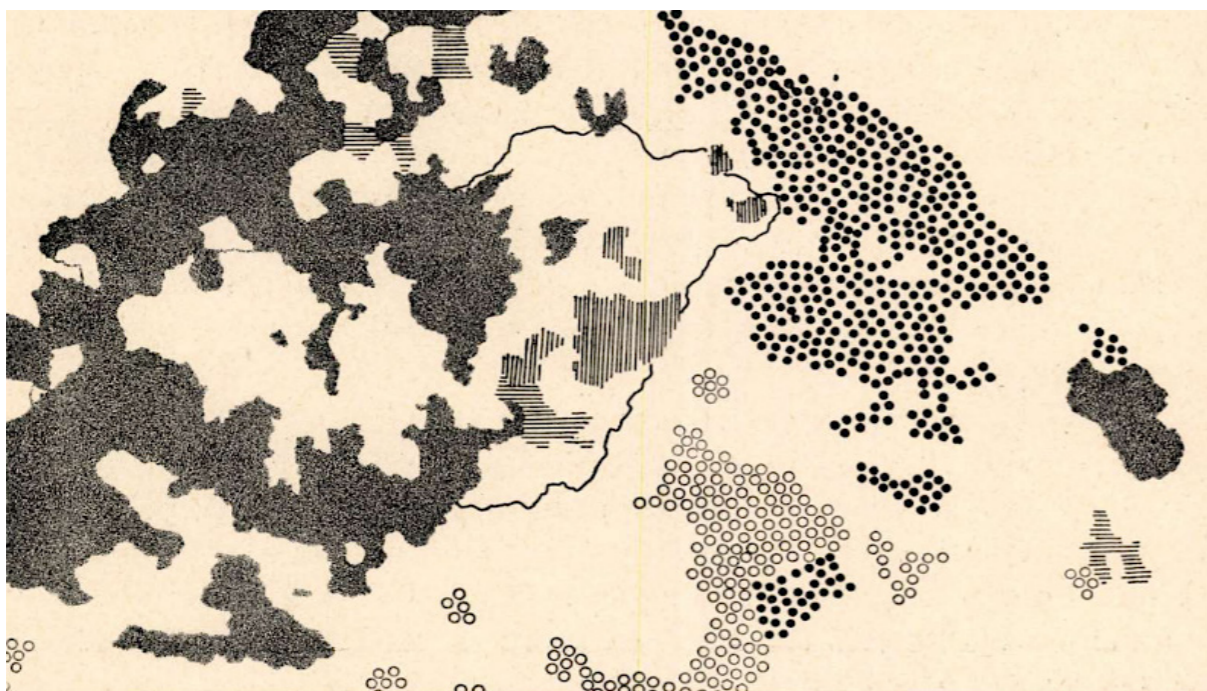
Forrás: Kókai S. (2010)

A 2. térkép teljesen azonos ábrázolással mutatja be a Temesi Bánság három vármegyéjének vallási megoszlását a települések vonatkozásában (2. térkép), jelezve, hogy az általunk vizsgált kontakt zóna e részén sem következett be a vallásilag homogén – római katolikus – mintatartomány megvalósulása, sőt az ortodox dominancia vált meghatározóvá.

A vallásfelekezeti dominancia több megközelítésben is feltárható, legegyszerűbb az 50% vagy a feletti értékek, illetve a relatív többség ábrázolása (1. térkép, 2. térkép), azonban Prinz Gyula 1910. évi népszámláláson alapuló térképe a legalább 75%-os felekezeti többséggel rendelkező települések területi megoszlását mutatja (3. térkép).

3. térkép. A legalább 75%-os többséget alkotó felekezeti közösségek elhelyezkedése a Kárpát-medencében

Forrás: Prinz Gy. (1926)

- A legnagyobb részt e térképen a fehér felületek foglalják el, vagyis azok a területek, ahol egyetlen felekezet 75%-os dominanciája sem mutatható ki, azonban ezek az ötven százalékos határértékkel, illetve a relatív többséggel nagymértékben redukálhatóak (1-2. térkép)
- Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a katolikusok meghatározó többsége lényegében a Szeged – Eger – Szepesség vonaláig tart. Ettől nyugatra és északra a nyugati kereszténység – a római katolikusok és különböző protestáns felekezetek – dominanciája rajzolódik ki.
- A Kárpát-medence keleti részét – eltekintve a Brassó környéke német evangélikus, és Csík megye katolikus székelyek lakta szigeteitől – nagyobb részt az ortodoxok és görög katolikusok uralják. Tény, hogy a történeti Erdélyben a nyugati kereszténységhez tartozók – a Székelyföld és Szászföld tömbjét kivéve – lényegében mindenütt kisebbségben vannak legalább a 18. század vége, de lehet, hogy még korábtól fogva.
- A nyugati és a keleti kereszténység közti átmeneti sáv vagy kontakt zóna néhány protestáns tömböt és vegyes területeket tartalmaz, ahol nem volt vallási, de etnikai homogenitás sem.

Vizsgálódásunk tárgyát ez utóbbi sáv, azaz a kontakt zóna – ezen belül is annak déli része – képezi, mert felfogásunk szerint az erdélyi evangélikus szászok és a székely római katolikusok a

nyugati kereszténység előretolt bástyái voltak az ún. „ortodox tengerben”. A Temes és Máramaros vármegyét összekötő vonaltól keletre ugyanis egyértelműen görög rítusú többséggel rendelkező területeket láthatunk. A kontakt zóna déli peremén Horvátország keleti részétől Bács-Bodrog, Torontál és Temes vármegyék területén át Arad vármegyéig néhány településen magyar református, szlovák evangélikus és ruszin görög katolikus népesség is élt, míg a Bihartól Sáros vármegyéig terjedő ún. „keleti karéjban” jelentős magyar, román és ruszin görög katolikus közösségek, illetve református magyar közösségek is éltek a római katolikus és ortodox népesség között.

A Délvidék, mint a nyugati és a keleti kereszténység kontakt zónája

A vallási diverzitás (a római és görög katolikus vallás mellett a református, az evangélikus és az ortodox felekezetek jelenléte) a Kárpát-medence általunk vizsgált délvidéki részén volt a legnagyobb.²²¹ A továbbiakban a nyugati és keleti kereszténység kontakt zónájának délvidéki területén bekövetkezett változásokat elemezzük. Mindez ki is jelöli azokat a vármegyét és településeket, amelyek kutatásaink fókuszába kerültek (3. táblázat).

3. táblázat. A nyugati és a keleti kereszténység kontakt zónájában elhelyezkedő vármegyék vallásfelekezeti viszonyai (1870-1910)

Vármegye	1870					1910				
	Népesség	nyugati keresztény		keleti keresztény		Népesség	nyugati keresztény		keleti keresztény	
		fő	fő	%	fő		%	fő	fő	%
Szerém	350700*	179468*	51,2*	163422*	46,6*	414234	215586	52,0	194729	47,0
Bács-B.	609475	460894	75,6	132409	21,7	812393	639615	78,7	157699	19,4
Torontál	546428	269192	49,3	271497	49,7	615151	317372	51,6	290470	47,2
Temes	411336	171971	41,8	231757	56,3	500835	245481	49,0	244438	48,8
Arad	322106	97996	30,4	217321	67,5	414388	155289	37,5	247225	59,7
Krassó	274168	48407	17,7	223303	81,4	466147	103896	22,3	357159	76,6
Szörény	104900	11209	10,7	93565	89,2					
Összesen**	2268413	1059669	46,7	1169852	51,6	3223148	1677239	52,0	1491710	46,3

*1890. évi adatok

**az 1870. évi összesített adatok nem tartalmazzák Szerém vármegye adatait

Megjegyzés: A táblázat adatainak végösszegei a nem keresztény vallási csoportok (pl. izraeliták) adatainak hiánya miatt nem 100%.

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerzők szerkesztése

221 Kókai 2011.

Sajnálatos tény, hogy Szerém vármegye 1870. évi vallási megoszlását a statisztikai adatbázisok alapján nem ismerjük, azonban a 3. táblázat adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a Szerémségtől Temes vármegyéig húzódó kontakt zónában a vizsgált időszakban a nyugati kereszténység térhódítása következett be, melynek az alábbiak a legfontosabb jellemzői:

- Bács-Bodrog vármegye lakóinak háromnegyede a nyugati kereszténységhez tartozott, ahol a római katolikus és protestáns felekezetekhez tartozók száma emelkedett, ez azonban mindössze három százalékos eltolódást jelentett négy évtized alatt
- Bács-Bodrog vármegye sajátossága, hogy a nyugati kereszténységhez tartozók – ezen belül mindenhol a római katolikus közösségek voltak a legnagyobb számban - nagyobb hányadát a magyarság alkotta (8. táblázat), akik szerves részét képezték az alföldi tömb magyarságnak
- Szerém és Torontál vármegyékben a nyugati és keleti kereszténységhez tartozók aránya egyensúlyban volt és maradt, s nem következett be jelentős nyugati keresztény térhódítás
- Szerém vármegye adatai meggyőzően tükrözik azt a tényt, hogy a természetes és a tényleges szaporodás értékein túlmenően e vallási-etnikai térstruktúrában nem történt jelentősebb – például a magyar állam által generált – külső változás
- Szerém vármegye az első elsüllyedt „magyar Atlantisz”,²²² s legnagyobb római katolikus népcsoportját már nem a magyarok, hanem a horvátok alkották, az ortodoxok szerb anyanyelvűek voltak (8. táblázat)
- Torontál és Temes vármegyében a legnagyobb római katolikus vallású népcsoportot a németek alkották (8. táblázat), az ortodoxok szerb, illetve román anyanyelvűek voltak
- Temes vármegyében az ortodox dominancia (1870) a nyugati kereszténységhez tartozó népesség beáramlásával és betelepítésével 1910-re megszűnt, s egyensúlyi állapot alakult ki
- Krassó-Szörény vármegye már nem tartozott a délvidéki kontakt vallási zónába, egyrészt a Temes és Máramaros vármegyékkel meghúzott képzeletbeli vonaltól keletre helyezkedik el, másrészt – amint a statisztikai adatok is mutatják – mindkét népszámlálás masszív ortodox többséget jelzett (3-4. táblázat). Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy e vármegyében nem történt változás (pl. néhány magyar telepes falu létrehozása, nagyobb városokban jelentősebb állami hivatalnok réteg betelepülése stb.), azonban mindezek üteme és dinamikája – a nyugati kereszténységhez tartozók számának megduplázódása ellenére – messze elmaradt attól, mint amit az utódállamok az erőszakos elmagyarosítás címszava alatt folyamatosan szemünkre vetnek (4. táblázat, 7. táblázat).
- Arad vármegye átmeneti helyzetben volt a kontakt zónán belül, markánsan elkülönült a vármegye keleti és nyugati része. A keleti rész (az egykori Zaránd vármegye) homogén ortodox (román) lakossággal rendelkezett, ahol a görög katolikusok száma is elenyésző volt, csakúgy, mint a Bácska, a Bánság és a Szerémség vármegyéiben. Arad vármegye nyugati része szerves része volt az alföldi tömb magyarságnak (8. táblázat), s itt csak néhány kisebb vallási csoport tarkította a képet, s e tekintetben Bács-Bodrog vármegyével mutatott hasonlóságot.

- Arad vármegye átmeneti helyzetét az is jelzi, hogy a görög katolikusok románság és a református magyarság aránya elenyésző volt, eltérően a már említett Bihar vármegyétől Sáros vármegyéig húzódó úgynevezett „keleti karéjtól”.

4. táblázat: A Bánság vármegyéinek és nagyobb városainak felekezeti megoszlása (1869)

Megye	Lakosság (fő)	római kat.		g. kat. (fő)	evang. (fő)	ref. (fő)	Ortodox		izraelita		egyéb (fő)
		fő	%				fő	%	fő	%	
Krassó	262514	40967	15,6	14068	1129	1183	203802	77,6	1335	0,5	60
Szörény	101388	9821	9,7	8	296	6	91209	90,0	45	0,0	3
Temes	345182	114378	33,1	12221	8259	254	202970	58,8	2777	0,8	96
Torontál	491040	225178	45,9	2120	15403	6401	237877	48,4	3891	0,8	64
N.becskerek	19666	8369	42,6	9	730	266	9203	46,8	1089	5,5	-
Nagykikinda	18834	5752	30,5	8	91	7	12486	66,3	489	2,6	1
Pancsova	16888	5528	32,7	11	1212	220	9678	57,3	193	1,1	46
Temesvár	32223	20631	64,0	302	1120	629	5487	17,0	3982	12,4	72
Versec	21095	11635	55,2	8	203	43	8630	40,9	576	2,7	-
F. templom	8284	6254	75,5	-	27	11	1879	22,7	113	1,4	-
Vinga	4552	4261	93,6	-	18	1	225	4,9	47	1,0	-
Lugos	11654	4568	39,2	646	438	88	4779	41,0	1118	9,6	17
Karánsebes	3512	1076	30,6	-	10	-	2347	66,8	79	2,2	-
Összesen	1336832	458418	34,3	29401	28928	9109	790552	59,1	15734	1,2	359

Forrás: Népszámlálás (1869) adatai alapján saját szerkesztés

Közismert tény, hogy a történelmi Magyarországon a dualizmus kori legnagyobb asszimilációs nyereséget a zsidók magyarosodása eredményezte: 1910-ben a 932 ezer izraelita vallású lakos közül 705 ezer magyar anyanyelvűnek vallotta magát.²²³ A második legnagyobb csoportot e tekintetben a németek alkották: mintegy 600 ezerre tehető az elmagyarosodott németek száma. A harmadik helyen a szlovákok állnak kb. 400 ezer főnyi veszteséggel. A fennmaradó 300 ezer fő főleg katolikus délszlávokból (pl. horvátok, szlovének, bunyevácok, sokacok stb.), ruszinokból, és egyéb kisebb bevándorolt népcsoportokból (pl. lengyelek, csehek, bolgárok, olaszok stb.) került ki. A folyamatot nagyban elősegítette a magyarokkal való hosszabb együttélés, az azonos vallási közösségekhez (római katolikus, evangélikus) tartozás, valamint a kétnyelvűség. Minimális volt viszont a magyarosodás a szerbek és a románok körében. Mindez a Délvidék vonatkozásában is helytálló, ennek érzékeltetésére elegendő a bánsági három vármegye összefüggésrendszerét bemutatnunk (5. táblázat).

222 Domonkos 2013.

223 Varga 2006.

5. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1910)

Anyanyelv	Összesen	Ortodox		Görög kat.	Római kat.	Ref.	Evang.	Unit.	Izraelita	egyéb
		fő	%							
Krassó-Szörény										
Összesen	466147	337153	72,3	20006	90479	10400	2875	142	4795	297
Román	336082	316216	94,1	17239	2400	29	20	29	13	136
Magyar	33787	599	1,7	338	19273	9784	929	68	2787	9
Német	55883	478	0,8	104	51507	195	1609	19	1961	10
Szlovák	2908	18	0,1	169	2402	16	275	23	5	-
Rutén	2351	248	10,5	2051	41	-	-	-	11	-
Horvát	319	25	7,8	11	280	-	1	-	1	1
Szerb	14674	14468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
egyéb	20143	5101	25,3	51	14447	370	38	1	16	119
Temes										
Összesen	500835	232057	46,3	12381	221175	11135	13611	160	9734	582
Román	169030	156813	92,8	11307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79960	1565	1,9	568	59440	10351	1560	113	6334	29
Német	165883	590	0,3	96	151052	455	10308	10	3288	84
Szlovák	3080	167	5,4	152	1007	46	1698	1	9	-
Rutén	30	9	30,0	16	3	1	-	-	1	-
Horvát	350	29	8,3	5	306	-	7	-	3	-
Szerb	69905	69216	99,0	129	384	10	2	3	5	156
egyéb	12597	3668	29,1	108	8440	264	20	3	86	8
Torontál										
Összesen	615151	286642	46,6	3828	279793	12549	24905	115	6114	1205
Román	86937	83324	95,8	2931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128405	1223	0,9	456	108279	12182	1679	56	4425	105
Német	165779	352	0,2	51	155469	288	7934	5	1628	52
Szlovák	16143	25	0,1	23	401	54	15239	5	2	394
Rutén	11	5	45,4	4	2	-	-	-	-	-
Horvát	4203	28	0,6	8	4160	-	2	-	5	-
Szerb	199750	198130	99,2	184	1069	12	19	2	13	321
egyéb	13923	3555	25,5	171	10136	6	10	-	35	10

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján a szerzők szerkesztése

A délvidéki kontakt zóna vallásfelekezeti változásait a települési szintű adatok elemzésével tudjuk a leginkább nyomon követni és érzékeltetni (6. táblázat). Szerém vármegye esetén nem áll rendelkezésünkre az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás adatsora, így ott ismét az

1890. évi adatokat szerepeltettük az 1893-ben kiadott Magyarország Helységnévtárában megtalálható települések összesített, de hiányos táblázatos adatsorai alapján.

A települések száma nem egyezik meg minden esetben, amelynek okai között szerepel, hogy 1910-re jelentős települési-közigazgatási összevonásokra került sor, a teljesség igénye nélkül: pl. Magyar és Óvilágos, Oláh és Magyarpécska, Óbéd és Battyánháza, Szerb és Magyar Módos, Német és Szerb Csanád, Német és Szerbnagyszentmiklós stb. Az említett Szerém vármegye hiányos adatai miatt e megyében nem tudunk korrektt összehasonlítást tenni, azonban a többi vármegye adatai azt tükrözik, hogy a római katolikus többségű települések száma stagnált, illetve alig változott, s mindez az ortodox többségű településekre is igaz volt. A táblázat adatai azt is jelzik, hogy a református és evangélikus többségű települések száma mindössze két-három településsel gyarapodott negyven év alatt. A görög katolikus többségű települések száma pedig 20-ról 15-re csökkent (6. táblázat).

6. táblázat. A délvidéki vármegyék településeinek vallási dominanciája (1870-1910)

Vármegye	nyugati keresztény						keleti keresztény			
	1870			1910			1870		1910	
	római kat.	ref.	evang.	római kat.	ref.	evang.	ortodox	g. kat.	ortodox	g. kat.
Szerém	50*	-	4*	68	1	4	49*	-	81	2
Bács-B.	80	6	15	76	5	16	31	2	27	2
Torontál	120	2	6	117	2	7	101	-	87	-
Temes	64	1	4	68	2	4	151	4	149	2
Arad	25	8	1	24	7	2	180	6	179	2
Krassó	21	2	-	42	4	-	223	8	307	7
Szörény	14	-	-				92	-		
Összesen	-	19	-	395	21	33	-	20	830	15

*1893. évi Helységnévtár adatai alapján

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerzők szerkesztése

A kontakt zóna etnikai-nemzetiségi jellemzői

A délvidéki kontakt zóna a vallásfelekezeti diverzitásnál is nagyobb etnikai-nemzetiségi tarkasággal rendelkezett, melynek alapvonásai a 18. században – a szervezett telepítések és spontán migráció eredményeként - alakultak ki.²²⁴ A napóleoni háborúk után, különösen 1817-től a külföldiek betelepülése (főként németek betelepítése és a szerbiai szerbek ide menekülése) leféléződött, s szórványossá vált.²²⁵ A belső migráció azonban folytatódott, melyben a 19. század első felében a magyarok (jórészt Szeged vidéki dohánykertészek) folytonos, egyre nagyobb méretű, észak-déli irányú vándorlása játszotta a meghatározó szerepet.²²⁶

224 Kókai 2009., Kocsis 1999, 2006.

225 Kókai 2012.

226 Kókai 2016.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc után az elmenekült magyar és német lakosság visszatért korábbi településeibe, ahol etnikailag tovább erősödött az északról folytonosan dél felé áramló, új földet vásárló, bérlő vagy a nagybirtokokon munkát kereső magyarokkal. A magyarság térnyerését segítette elő – s egyben az alföldi magyar demográfiai feszültséget enyhítette – a kincstári birtokok parcellázása, s az ehhez kapcsolódó, nemzetpolitikai szempontokat is figyelembe vevő állami telepítések (7. táblázat).

7. táblázat. A kincstár magyar telepítései a Délvidéken (1867-1899)

Település neve	Megtelepülés/ telepítés éve	Betelepülők származása	Betelepülők vallása	Népesség (1910)
Felsőmuzslya	1867	Szaján, Akács	római kat.	3408
T.keresztes	1867	bánságiak	római kat.	973
Gizellafalva	1880	bánságiak	római kat.	1482
Szapáryfalva	1881	Tiszántúl /Makó, Szeged/	református, róm. kat,	1743
Ótelek	1882	Magyarszentmihály	római kat.	1917
Bácsgyulafalva	1883	13 bánsági falu (pl. Szaján)	római kat.	2818
Hertelendyfalva	1883	Bukovinai székelyek	római kat.	2920
Székelykeve	1883			4541
Sándoregyháza	1883			2525
Tiszakálmánfalva	1884	magyarok, evang. németek,	római kat. evang.	2061
Wekerlefalva	1885	németek	római kat.	993
N.erszétlak	1887	bánságiak	római kat.	2088
Újszentes/ Vadászerdő	1891	Szentes	református	1243
Nagybodófalva	1893	Makó és Szeged vidéke	református	1576
Igazfalva	1894	Békés és Csongrád megyeiek	református, római kat.	1989
Szilágyi	1899	bácskai magyarok	római kat.	1802

Forrás: Borovszky S. (1909), Bálint S.(1965),
Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

Az 1883 és 1899 közötti, szerény méretű állami telepítések, melyek nem csak a magyar, hanem a német, a szlovák és a bolgár lakosságra is kiterjedtek, nem okoztak számottevő eltolódást a régió népességének etnikai-vallási összetételében. A magyarok és a magyar többségű települések számának növekedése (magas természetes szaporodásuk mellett) sokkal inkább a spontán belső vándorlásoknak és magánjellelű telepítéseknek volt köszönhető. A nagyobb városokon kívül, a nagybirtokok majorságaiban és néhány ipari központban nőtt rohamosan a magyarok száma. A magát magyarnak valló népesség számának gyarapodásában, csekély mértékben a természetes asszimiláció is kivette részét, melynek hatása leginkább a városi német, horvát (bunjevác), zsidó, szerb polgárság és a bánsági katolikus bolgárok körben volt számottevő. A magyarokéhoz hasonlóan túlnépesedő német falvak lakói a környező nem-német települések és a Szerémség után a 19. század végétől kezdve már egyre tömegesebben keresték boldogulásukat külföldön, főként a Tengerentúlon.

1910-es magyar népszámlálás időpontjában az általunk vizsgált vármegyékben 3,22 millió lakost írtak össze, akik közül 19,7% szerb, 23,5% magyar, 21,2% német, 3,5% horvát, 25,8% román, 2,2% szlovák és 0,57%-a ruszin anyanyelvűnek vallotta magát (8. táblázat). Megállapítható, hogy a négy nagy nemzet/nemzetiség (magyar, német, szerb, román) közel egyensúlyban volt. A magyar etnikai terület a 16. század óta ekkor érte el a vizsgált területen legnagyobb kiterjedését. Azonban a magyarság csak Bács-Bodrog vármegyében volt relatív többségben (44,7%). Arad vármegyében a lakosság 30%-a, Torontál vármegyében 20,9%-a vallotta magyar anyanyelvűnek magát. A németek számbelileg Bács-Bodrog (190697 fő) arányukat tekintve pedig Temes vármegyében (33,1%) éltek a legtöbben. Temesvár a bánáti sváb településhálózat közepén helyezkedett el. A Bácskában a svábok nemcsak a Duna mentén, hanem a folyó, valamint Baja és Újvidék által bezárt háromszögben is többséget alkottak. A szerémségi németek szintén összefüggő nyelvszigeten éltek, amelyet többek között Zimony és Szávaszentdemeter városok és vonzáskörzetük alkotott. Jelentős németiség élt még Péterváradon, amely a Duna túlszárnyán élő újvidéki németiséghez kapcsolódott kulturális és gazdasági szálakkal.²²⁷

A korábban leginkább szerb jellegű Szerémségben²²⁸ a nagyarányú német, horvát, magyar, szlovák, ruszin bevándorlás miatt a szerbek aránya 44,2%-ra csökkent, Torontál vármegyében pedig 32,5%-ra. A szerb etnikai tér a Bácska délkeleti szegletére, a Szerémség központi részére és a Bánság Nagykikinda-Versec-Pancsova városokkal jelzett háromszögére terjedt ki.²²⁹

A románok Krassó-Szörény és Arad vármegyei abszolút többségük – melyhez az egykori Zaránd vármegye homogén román etnikai tömbje is hozzájárult – mellett Temes vármegyében relatív többséget (33,7%) alkottak.²³⁰

8. táblázat. A vizsgált délvidéki vármegyék etnikai összetétele (1910)

Vármegyék	Népesség	Magyar	Német	Szlovák	Horvát	Szerb	Román	Ruszin	Egyéb
	fő								
Szerém	414234	29522	68086	13841	106198	183109	587	4642	8249
Bács-Bodrog	812393	363527	190697	30137	1279	145063	385	10760	70545*
Torontál	615151	128405	165779	16143	4203	199750	86937	11	13923
Temes	500835	79960	165883	3080	350	69905	169030	30	12597
Arad	414388	124215	38695	5451	70	2138	239755	670	3387
Krassó-Szörény	466147	33787	55883	2908	319	14674	336082	2351	20143**
Összesen (fő)	3223148	759416	685023	71560	112419	614639	832776	18464	128844
Összesen (%)	100,0	23,56	21,25	2,22	3,49	19,07	25,84	0,57	4,00

* tartalmazza a Bács-Bodrog vármegyei bunjevác népességet (58184 fő)

** tartalmazza a Krassó-Szörény vármegyei krasován népességet (7210 fő)

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján saját szerkesztés

227 Fata 1997.

228 Óze 2020.

229 Szakály 1991.

230 Kókai 2007., 2009.

A kontakt zóna nyugati kereszténységhez kötődő etnikai-nemzetiségi töredéknépei

Az általunk vizsgált délvidéki kontakt zónába, mind a nyugati, mind a keleti kereszténységhez kapcsolódó néptöredékek „besodródtak”, sajátos etnikai-nyelvi tarkaságot is adva e vidéknek.²³¹ Az etnikai töredékek közül az alábbiakat említem meg.

A horvátok

A délvidéki horvátok közül a horvát etnikai-nyelvi tömbtől elszakadt három népcsoportjukat emelem ki. Egyrészt a *bunjevácok* (a „horvátok csángói”) akik két nagyobb hullámban, a 17. század elején, illetve végén telepedtek le. 1607-ben körülbelül kétezer család került ide lázongásaik miatt büntetésből, a budai beglerbég kezdeményezésére.²³² A tizenöt éves háború (1591–1606) során ugyanis az észak-bácskai szerb népesség elmenekült, és munkaerőhiány lépett fel. Új természeti-kulturális környezetbe érkezve egyedi kulturális jegyeket vettek fel korábbi, dinári jellegű kultúrájuk mellé. A 17–19. századi latin nyelvű források illíreknek, az osztrák dokumentumok katolikus rácoknak nevezték őket. 1867 után a bunjevác iskolákat magyar nyelvűekké alakították, magyar olvasókönyvet hoztak létre, a magyar nyelv tanításában élen járó tanítókat megjutalmazták, a sajtó ünnepelte őket. Hevesen támadták azokat, akik felléptek a bunjevác anyanyelvi oktatásért. A katolikus templomokban latinul miséztek, csak a prédikáció és a népének nyelve volt anyanyelvű.

A második csoportot a *sokacok* alkották. A sokacok a történelmi Magyarországon élő többi horváthoz hasonlóan több migrációs hullámban (pl. 1687-90, 1690-es évek vége stb.), a török megszállás idején kerültek a Délvidékre. A sokacokat (a bunjevácokhoz hasonlóan) korábbi magyar források gyakran katolikus rácok néven különböztették meg a hagyományosan ortodox keresztény vallású szerbektől. A megkülönböztetést az is erősíti, hogy az ortodox szerbek három ujjal, míg a katolikus sokacok egész tenyérrel vetnek keresztet. Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint jelentősebb sokacok közösségek éltek a bánsági Temesrékason (970 fő = a település összlakosságának 20,1%-a), illetve Bács-Bodrog vármegyében: Bács mezővárosban, illetve Béreg, Bogyán, Hercegszántó, Palona, Szond, Monostorszeg és Vájszka községekben. A sokacok a Szerémségben zömmel szórványban éltek.

A harmadik csoport a *bánsági horvátok*, akik a Bánság 166 településén éltek, de mindössze 18 településen haladta meg arányuk az 1%-ot, melyből tizennégy Torontál vármegyében helyezkedett el. Szórvány jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen értek el relatív többséget (Köcse 359 fő = 36,2%, Kíszécsány 239 fő = 49,6%), 100 fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova, Perlasz stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb kisebbséget (1121 fő) Tárcsó községben.

231 Kókai–Kristóf 2019.
232 Bodor 1914.

Az elszakadt horvátok negyedik egyben legsajátosabb csoportját a *krasovánok* alkotják. A krasovánok etnikai-nyelvi besorolása talán az egyik legvitatottabb, hiszen a 19/20. század fordulóján még bolgároknak tartották őket,²³³ az 1991-ben ismét önállóvá vált Horvátország viszont horvát állampolgárságot adott részükre.²³⁴ A krasovánok zárt és homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában (2. térkép). Hét településen a népesség több mint kilencven százalékát adták: Kengyeltó (738 fő = 98,9%), Kiskrassó (786 fő = 92%), Krassóalmás (386 fő = 97,5%), Krassócsörgő (1185 fő = 98,8%), Krassóvár (2974 fő = 93,1%), Nermed (662 fő = 98,4%) és Vizes (464 fő = 97,9%) s e településeken élt a krasovánok 98%-a (7195 fő).

A szlovákok

A bácskai és bánsági lakatlan területekre a 18. század közepén költöztek az első evangélikus szlovák családok,²³⁵ például a futaki uradalom Petróc nevű pusztájába, amely a 19. század végére már nyolcezer lakosú nagyközség volt. A szlovákok a Bánság összlakosságának 1,4%-át (22131 fő) tették ki, úgy, hogy Torontál vármegye 109, Temes vármegye 115 és Krassó-Szörény vármegye 88 településén megtalálhatóak voltak, de 90% feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén (Újsándorfalva 900 fő = 91,9%, Nagylajosfalva 4087 fő = 95,6% és Felsőaradi 2191 fő = 91,4%) rendelkeztek.²³⁶ Antalfalván (4417 fő = 88,9%) megközelítette arányuk a 90%-ot és ez volt az egyetlen szlovák abszolút többségű település a Bánságban. Relatív többségben Nagyerzsébetlak (834 fő = 39,9%) és Temesbökény (417 fő = 38,9%) településen (5-8. térkép), míg 20% feletti kisebbséget öt bánsági településen (Obád 39%, Istvánvölgy 36,6%, Györgyháza 47%, Hertelendyfalva 34%, Aga 27,9%) alkottak.²³⁷ A fennmaradó 303 település közül 250 esetében 1% alatt maradt arányuk.²³⁸

A bolgárok

A bolgárok a Bánság népességének 0,8%-át (kb. 12500 fő) alkották, úgy, hogy a régió 16 településén biztos, hogy megtalálhatóak voltak (nehéz elkülönítésük, mert az adatok már az egyéb kategóriába sorolják őket, jó esetben lábjegyzetes utalást alkalmaznak). A Bánságban élő bolgárok Óbesenyőn 90,7%-os (5361 fő) homogén, Berestyén 88,5%-os (889 fő), Bolgárt-elepen 57,5%-os (417 fő), Vingán 57,3%-os (2701 fő) abszolút többséget alkottak, míg Sándorregyházán =763 fő = 30,2%) és Dentán (379 fő = 10,99%), valamint Kanak (526 fő), Módos (458 fő), Nagyerzsébetlak (312 fő) és Székelykeve (399 fő) településeken 100 főt meghaladó etnikai csoportot képeztek, az utóbbi négy településen 5-10% közötti volt az össznépségen belüli arányuk.

233 Czirbusz 1880., 1883.
234 Kókai 2013.
235 Banner 1925.
236 Bányászné Kristóf 2022.
237 Kókai 2002., 2004.
238 Kókai 2010.

A csehek és morvák

A bányászati csehek (főként erdőmunkások, szénbányászok stb.) a Krassói-hegyvidéken telepedtek le (pl. Ravenska, Stájerlak, Anina, Resica, Szt-Helena, Eibenthal, Weitzenried, Sumicze stb.), illetve spontán migrációval Fehértemplom környékére is áttelepültek (pl. Krusicza, Ceško Selo stb.). A csehek a Bánság népességének 0,55%-át (kb. 8100 fő) alkották, úgy, hogy a régió 25 településén az egyéb kategóriánál utálnak rájuk.²³⁹ Azt azonban tudjuk, hogy hat településen 90% feletti (homogén) súllyal rendelkeztek: Cseherdős 424 fő, Almásróna 350 fő, Bigér 367 fő, Dunaszentilona 811 fő, Szörénybuzás 1025 fő, Csehfalva 131 fő. Ezekon túlmenően Tiszafa (682 fő) és Újasszonyrét (154 fő) településeken abszolút többségben éltek, de jelentős cseh kisebbség élt Stájerlakaninán (800 fő), Orsován (223 fő), Berzászkán (265 fő), illetve Kusicson (kb. 487 fő) és Körtéden (kb. 538 fő). Morvák a bánság három településén éltek statisztikailag kimutatható számban: Oravicabányán (47 fő), Nagyszurdokon (91 fő) és Csudafalván (20 fő).

A kontakt zóna keleti kereszténységhez kötődő etnikai töredéknépei

A ruszinok

A történelmi Magyarország 18. századi nagy népmozgásaiba a ruszinok is bekapcsolódtak. A Délvidékre a ruszinok nagyobb arányú bevándorlása már Mária Terézia uralkodása alatt megkezdődött, elsősorban a Bács-Bodrog vármegye területére. A Szerémségben és a Temesi Bánságban a ruszinok csak a 19. század elejétől vannak jelen. Kamarai betelepítéssel kerültek – az etnikai törzsterületük nyelvét, kultúráját magukkal vivő - szórványaik a Bácska, a Bánság és a Szerémség néhány településére (9. táblázat), ahol megjelenésük és különállásuk az egyébként is heterogén etnikai szerkezettel rendelkező régióban kevésbé okozott társadalmi-politikai konfliktusokat.

9. táblázat. A Délvidék 10% feletti ruszin népességgel rendelkező települései (1910)

Település	Vármegye	Népesség	Ruszin	
		fő	fő	%
1. Bácskeresztúr	Bács-Bodrog	4865	4600	94,55
2. Istvánhegy	Krassó-Szörény	251	202	80,48
3. Petrovci	Szerém	1032	781	75,68
4. Miklusevci	Szerém	800	599	74,88
5. Kuczora	Bács-Bodrog	4129	2451	59,36
6. Krassógombás	Krassó-Szörény	2004	893	44,56
7. Bacinci	Szerém	1763	611	34,66
8. Berkasovo	Szerém	1973	655	33,21
9. Bojtorjános	Krassó-Szörény	1626	522	32,11
10. Sajkásgyörgye	Bács-Bodrog	4838	1476	30,51

239 Kókai 2010.

11. Mutnoksabadja	Krassó-Szörény	1125	266	23,64
12. Sid	Szerém	5070	878	17,32
13. Cserestemes	Krassó-Szörény	932	102	10,94
Összesen	-	30408	14036	46,16

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerzők szerkesztése

Bács-Bodrog vármegyében a bácskeresztúri és kucorai ruszin településekből - belső bácskai másodlagos áttelepedéssel – jelentős ruszin csoportok kerültek a már korábban betelepült Sajkásgyörgye, Óverbász és Boldogasszonvfalva településekre, ahol azonban etnikai-nemzetiségi kisebbségben élnek.²⁴⁰ A Bácskában élő ruszinok a 1910-es népszámlálási adatok szerint szórványban fordultak elő Újvidéken, Kúlán, Futakon, Péterváradon és Temerinben, mint gazdasági béresek pedig a cservenkai, szent-fülöpi, kerényi és egyéb szállásokon (8. táblázat).

A bácskai telepítéseket, - méreteiben - felülmúlta, a szlavóniai ruszin telepítések nagysága.²⁴¹ A szlavóniai (Pozsega, Verőce, Szerém vármegye) negyven ruszin községnek Kőrösön külön görög katolikus püspöksége is volt, melyhez 1777-től 1941-ig a délvidéki ruszin egyházközségek is hozzátartoztak. A Szerémségben két településen abszolút többségben és három településen jelentős kisebbséget alkotva éltek ruszinok (8. táblázat).

A ruszinok a Bánság népességének 0,15%-át (2392 fő) alkották, úgy, hogy a régió 46 településén éltek, de 1% feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 településén rendelkeztek, melyből hat a temesi járásban volt.²⁴² A ruszinok a Bánság egyetlen településén (Istvánhegy 202 fő = 80,5%) alkottak abszolút többséget (8. táblázat), míg kilenc település esetében kisebbségben voltak (pl. Cserestemes 102 fő = 10,9%, Krassógombás 893 fő = 44,5%, Mutnoksabadja 266 fő = 23,7%, Kricsó 72 fő = 6,7%, Zsidóvár 55 fő = 4,2%, Forrásfalva 35 fő = 5,6% stb.), ahol a románokkal alkottak kétnyelvű közösségeket.²⁴³

Összegzés

A Kárpát-medence az elmúlt fél évezredben a katolicizmus, protestantizmus, ortodoxia és judaizmus találkozásának, keveredésének területévé vált. A nyugati és a keleti kereszténységet a történelmi Magyarországon a Szerémségtől a Bácska és a Bánságon át a Szepességig húzódó – jól körülhatárolható kontakt zóna választotta el. Tanulmányunkban e kontakt zóna déli sávjában – Szerém vármegyétől Arad vármegyéig – bekövetkezett vallásfelekezeti változásokat vizsgáltuk a dualizmus korában. Mind a vármegyei, mind a települési szintű vizsgálatok alapján megállapíthatjuk, hogy a vallási térszerkezetben nem következett be jelentős változás, azaz fennma-

240 Szentkláray 1879.

241 Bodor 1914.

242 Kókai 2022.

243 Kókai 2010.

radt a két nagy keresztény felekezet közötti egyensúly. A vallási diverzitást is felülmúló etnikai sokszínűség alapján a nyugati és a keleti keresztény közösségeket tovább differenciáltuk, s az ide sodródó ún. „töredék népek” vallási-etnikai különállását és különválását is bemutattuk. Az etnikai sokszínűség Európa legkevertebb nemzetiségi sokszínűségének kialakulásához vezetett, s mindez felerősítette a vallásfelekezeti kötődést.

Bibliográfia

- Andrea, Bányászné Kristóf és Kókai Sándor. „Pordánymonostora és földrajzi környezete.” *In, ... születtem, elvegyültem és kiváltam. – Tanulmánykötet Dr. Makra László professzor 70. születésnapjára szerk.: Oláh Róbert* 156-169. Nagyköros, Magánkiadás, 2022.
- Andrea, Bányászné Kristóf. „A dél-alföldi szlovák népesség számának változása (1910-2001).” *In Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzának kutatásához.* Szolnok, Damjanich János Múzeum, (2022.) 51-66.
- Andrea, Kristóf. „Nemzeti kegyhelyünk: Mátraverebély-Szentkút szakrális-kulturális értékei.” *In A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza*, szerk.: Frisnyák Sándor és Gál András és Kókai Sándor, 227-237. no. 2. Szerencs – Nyíregyháza, Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet, 2017.
- Beatrix F. Romhányi. „The Banat region as reflected in the mirror of the changing ecclesiastic network Banatica” *Resita*, 2019. 17-30.
- Andor, Bodor. *A délmagyarországi telepítések története, s hatása a mai közállapotokra.* Bp., 1914.
- Gábor, Csüllög. „Monostorok Magyarország középkori településhálózatában.” *In Történeti Földrajzi Közlemények* no.7 /1-2.(2019): 1-11.
- László, Domonkos. *Elsüllyedt földön – Szerémi szerelem.* Bp., 2013.
- Ferenc, Szakály. „Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben.” *In A szerbek Magyarországon*, szerk.: Zombori István, Szeged, 1991, 10-50.
- Géza, Czirbusz. „A krassován bulgárok.” *In Földrajzi Közlemények.* (1883) Temesvár, 169-198.
- Géza, Czirbusz. *A dél-magyarországi bolgárok etnographiai magánrajzai.* Temesvár, 1880, 28.
- Gyula, Prinz. *Magyarország földrajza*, Pécs, 1926. Hódmezővásárhely, (2008): 115-131.
- Ferenc, II. Rákóczi. *Emlékiratai a magyar háborúról, 1703-tól végéig (1711)*, Ráth Mór, Pest. 1872, 344.
- János, Banner. „Szegedi telepítések Dél-Magyarországon.” *In Földrajzi Közlemények* (1925): 75-79.
- Jenő Szentkláray. „A szerb monostoregyházak története.” *In: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (1617-1625).* Szeged, 1905, 484.
- Jenő, Szentkláray. *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből.* Temesvár, 1879.
- Károly, Kocsis /szerk./ *Magyarország Nemzeti Atlasza III. kötet.* Bp., 2021.

- Károly, Kocsis. „Adalékok az etnikai térszerkezet változásaihoz a mai Vajdaság területén a 15. és 18. század vége közötti időszakban.” *In A Délvidék történeti földrajza.* 125-133. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, 2006.
- Károly, Kocsis. *A délvidéki magyarság etnikai földrajza.* Bp., Néprajzi Látóhatár. (1999) 1-16.
- László, Varga. *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon.* Bp., 2006, 296.
- Márta, Fata. „Von der Ansiedlung zur Auswanderung. Beitrag der sozialhistorischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südosttransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert.” *In Fata M. (Hrsg.) Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn.* Sigmaringen, 1997. 15-42.
- Norbert, S. Medgyesy és Ötvös István és Öze Sándor. *Nyolcszáz esztendő a ferences rend: Tanulmányok a Rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről* 1–2. Budapest, 2013, 1314.
- Sándor, Kókai és Kristóf Andrea. „Adalékok a 19. századi bánási telepítések társadalmi-gazdasági és településhálózati szerepéhez és jelentőségéhez.” *In Szemelvények a településföldrajz és a településfejlesztés témaköréből. Tiszteletkötet Csapó Tamás 65. születésnapjára*, szerk.: Tibor. Lenner, 65-82. Szombathely, 2019.
- Sándor, Kókai. „A Bánát demográfiai jellemzői és sajátosságai 1890-1990 között.” *In A társadalmi földrajz világi*, szerk.: Kovács Cs. – Pál V., 303-324. Szeged, 2007.
- Sándor, Kókai. „A Bánát helye a történelmi Magyarország regionális tagoltságában.” *In III. Magyar Földrajzi Konferencia*, Bp., 2006. (CD).
- Sándor, Kókai. „A Bánát néhány népességföldrajzi jellemzője és sajátossága 1870-1910 között.” *In Földrajzi környezet-történeti folyamatok* szerk.: Árpád Hanusz, 193-224. Nyíregyháza, 2004.
- Sándor, Kókai. „A Bánát népességföldrajzi jellemzői és etnikai-térszerkezeti sajátosságai a XX. század elején (1910).” *In Természettudományi Közlemények 2. kötet.* (2022): 169-180.
- Sándor, Kókai. „A Bánáság, mint sajátos kultúrföldrajzi régió (1718-1918).” *In Közép-Európai Közlemények*, no. 4-5. (2009): 92-101.
- Sándor, Kókai. „A bánási horvátok néhány etnikai-társadalmi jellemzője és sajátossága.” *In Közép-Európai Közlemények* 6, no.3 (2013): 94-108.
- Sándor, Kókai. „A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban.” *In Történeti Földrajzi Közlemények.* 2016 no. 1. (2016): 89-114.
- Sándor, Kókai. „Adalékok a bánási magyarok származásához és identitásához.” *In A tudás szolgálatában: földrajzi tanulmányok Pál Ágnes tiszteletére*, szerk. Györi Ferenc 203-224. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, 2012.
- Sándor, Kókai. „Adatok a Bánáság vallási összetételéhez (1869).” *In Geográfiai folyamatok térben és időben. Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 65. születésnapja tiszteletére*, szerk. Kókai Sándor; 289-300. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, 2011.

Sándor, Kókai. *A Bánság történeti földrajza (1718-1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában.* Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2010, 421.

Sándor, Kókai. *Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718-2011).*, Nyíregyháza-Kiszombor, 2022, 810.

Sándor, Őze és Kránitz Péter Pál (szerk.) *Határ menti területek, migráció a XIX–XX. században tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre.* Bp., Szent István Társulat 2019. 410.

Sándor, Őze. „A Kárpát-medence, mint befogadó társadalmi közeg: Etnikumok, felekezetek a 16-17. századi Magyarországon.” *In Őze S. Virrasztó darvak: Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből.*

Sándor, Őze. „Szerbek és magyarok a török hódoltság utáni időkben.” *In Közvetítő kisebbségek a Kárpát-medencében.* szerk. Szelke László, 109-121. Budapest, Szent István Társulat, 2020.

Sándor, Őze. *Nemzettudat és historiográfia.* Bp., Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2009. 272.

Felhasznált adattárak

A Magyar Korona országainak helységnévtára. Orsz. Magyar Statisztikai Hivatal, Budapest 1893.

A Magyar Szent Korona országainak 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. I. kötet.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények. 61. kötet. Bp.,

Lajos Baróti (szerk.) (1896-1904): Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. 1-2 köt. Temesvár. p. 539., ill. p. 625.

Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk. Diós István; szerk. Viczián János. Budapest: Szent István Társulat. 2008. Online hozzáférés: 2022. X. 12.

Summary

Our country, the Carpathian Basin, has been the area of rivalry between Rome and Byzantium for more than a thousand years. In terms of the spatial structure of religious denominations, since the age of Turkish subjugation and the Reformation, historical Hungary, which until then was largely Roman Catholic, has been considered a religiously heterogeneous country. The changes in the religious composition were also caused by the transformation of the ethnic-national image, since in the Carpathian Basin these two identity-forming elements were closely connected. In our study, we examined the diverse spatial location of religious denominations in the Southern Region in relation to Western Christianity and Orthodoxy. We found that during the dualism period in the southern contact zone, the creation of state settler villages and

the combined result of spontaneous migration did not result in a significant shift in relation to Western Christianity and Orthodoxy. The Western Christian-dominant Bács-Bodrog County and the Orthodox-dominant Krassó-Szörény County were in a state of equilibrium in the counties located between the two poles (Szerém, Torontál, Temes). A shift of 2-3% occurred during the forty years examined. In the case of the more than 1,400 settlements included in the study - due to the network of small villages in the counties of Krassó-Szörény and Arad - Orthodox dominance can be observed. However, the number of settlements where religious dominance changed remained below 3%, and the number (16) and population of the settler villages during the dualism period did not change significantly.

BEDŐK PÉTER

EGYHÁZKÖZSÉGEK A MURAKÖZBEN 1941–1945 KÖZÖTT

Bevezetés

A magyar területi visszacsatolások időszakának (1938–1941) a kezdőpontja az első bécsi döntés (1938. november 2.) volt. Ezt követően a magyar állam megpróbálta politikailag integrálni a visszaszerzett területeket (Felvidék déli része, Kárpátalja, Észak-Erdély, Bácska, Drávaszög, Muravidék és Muraköz) és a magyar egyházszervezet szintén reinkorporálta az 1920-ban elcsatolt területeket. A két világháború közötti időszakban a katolikus egyház helyzete Csehszlovákiában, Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában merőben eltérően alakult, emiatt a regionális eltérések hamar felszínre kerültek a különböző területekre történő katonai bevonulás után. Egy hónappal az első bécsi döntést követően Serédi Jusztinián esztergomi hercegprímás elrendelte, hogy szervezzék újra az *Actio Catholica* helyi csoportjait, és alapítsanak egyházközségeket az esztergomi egyházmegyéhez visszakerült területeken.²⁴⁴ A későbbiekben 1940 és 1942 között a magyar katolikus egyház – a Magyarországon érvényben levő határozatok alapján – szintén egyházközségeket alapított Kárpátalján, Észak-Erdélyben és a délvidéki területeken.²⁴⁵ Az egyik legbonyolultabb helyzet a Muraközben (Međimurje) alakult ki, mivel a te-

244 Csíky Balázs, *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018), 243.

245 A Tisza-menti Zentán 1942. március 23-án tartották meg az egyházközségi választásokat, és a Szent István plébánia egyházközségi választásáról a zentai rendőrkapitányság is beszámolt az eset politikai jellege miatt a Miniszterelnökség nemzetiségi és kisebbségi osztályának, valamint Bács-Bodrog vármegye főispánjának, mivel a hivatalos listával szemben Vámos János nemzetgyűlési képviselő és támogatói egy „ellenzéki” listát állítottak. Habár elsöprő többséggel nyert a hivatalos lista, a csendőrjelentés megjegyezte: „Az egyházközségi választásoknak tulajdonképpen politikai jelentőségük nincs a gyakorlatban, jelen esetben azonban ennek a választásnak jelentőséget kell tulajdonítani.” Ennek oka a városban uralkodó politikai szembenállás tekinthető, továbbá a Vámos János által vezetett politikai csoportosulás, és a helyi egyházi képviselők között a csendőrjelentés alapján szintén konfrontáció állt fenn. „Ebből az eredményből következtetve kétségtelen az, hogy a MÉP ezzel a vezetőségével legyen Zentán bármilyen választás, annak eredménye az egyházközségi választáshoz hasonló lesz. Ezt az eredményt pedig kizárólag a Vámos János és legmeghittebb munkatársai, - a MÉP mostani vezetősége iránt táplált határtalan ellenszenv és bizalmatlanság hozta létre. Az egyházközségi választás titkos választás volt. A választás eredményét a helybeli Nyilaskeresztes párt saját győzelmének tulajdonítja, mivel a győző listán több nyilaspárti is szerepel, s ha ez vitás is, mert a listán túlnyomó többségben a MÉP tagjai szerepelnek, mégis a szélsőjobb oldali párt zentai szervezetének kitűnő propagandát szolgál.” Tanulmányomban a muraközi egyházközségek alapítását és működését illetően kizárólag az etnikai alapú konfrontációval foglalkozom, de ahogy az idézett forrás is mutatja politikai szempontból szintén előfordulhattak feszültségek az egyházközségi képviselőtestület megválasztásakor, és a későbbi működésekor. Magyar

rület a zágrábi érsekség része maradt. Habár az itteni területen az egyházközségek bevezetését, később pedig a működésüket az zágrábi vezetés nem akadályozta meg, de az egyházközségek alapítása és tevékenysége számos problémába ütközött. Legelőször azonban szükséges az egyházközség fogalmának definiálása, és a magyar sajátosságainak a bemutatása.

Az egyházközségek rövid története Magyarországon 1918–1941 között

Az első világháborút megelőzően az egyházközség, vagy hitközség (latinul: *corporation ecclesiastica*, horvátul: *crkvena općina*, ritkábban *crkveni odbor*) hasonló jelentéstartalommal bírt Magyarországon.²⁴⁶ Fontos kihangsúlyozni, hogy nagy különbség van a jelenleg használatos egyházközség kifejezés mai napi és egy évszázaddal ezelőtti jelentése között. A magyarországi egyházközségek fejlődési folyamata összekapcsolódott a katolikus autonómiáért folytatott küzdelmekkel.²⁴⁷ A sajátos magyar egyházszervezeti egység – egyházközség létrejött (főként jogi értelemben) a katolikus autonóm mozgalmak eredménye volt, amelyek Magyarországon már a 19. században megkezdődtek.²⁴⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását követően a rövid ideig fennálló Tanácsköztársaság tapasztalata meggyőzte a hazai egyházi köröket, hogy a katolikus egyház társadalmi pozícióinak megtartása érdekében elkerülhetetlen a világiak szorosabb bevonása a plébánia életébe és annak anyagi ügyeibe. A fővárosi plébániák hiánya és az egyházi birtokok államosításától való félelem felgyorsította az egyházközségi alapítások folyamatát, ennél fogva az első alapítások Budapesten már 1918–1919-ben megtörténtek, azonban hamarosan a vidéki területeken is megalakultak az első egyházközségek.²⁴⁹

Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Miniszterelnökség. Nemzetiségi és kisebbségi osztály HU MNL OL K-28-159-1942-R-19020.

246 Már 1918 előtt nem csak katolikus plébániákra, hanem protestáns és zsidó vallási közösségekre is használták az egyházközség, hitközség kifejezést. Gergely Jenő, *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*, Második kiadás (Budapest: Pannonica Kiadó, 1999), 102.

247 Az egyik legfontosabb példa a katolikus öngazgatásra a Magyar Királyság területén az Erdélyi Római Katolikus Státus volt. Sági György, „Egyházközségek megalakítása a veszprémi egyházmegye területén Rott Nándor püspöksége idején,” in *Rott Nándor és kora. A katolikus egyház 1918–1919-ben és a veszprémi püspökség a két világháború között*, ed. Karlinszky Balázs és Varga László Tibor (Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2020), 247.

248 Az első egyházközségek főként társadalmi jellegűek voltak (a tevékenységük alapján inkább hasonlítottak az iskolaszékekre), kezdeti alapításukra Magyarországon (kiváltképpen az esztergomi főegyházmegyében és a győri püspökség területén) 1869 után került sor. Erdő Péter, „Plébánia, egyházközség, közösség. Kánonjogi és lelkipásztori alapfogalmak,” *Teológia* 31, no. 1–2 (1997): 10. Beke Margit, ed., *A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015), 28.

249 Mészáros János érseki helynök nagy szerepet vállalt az egyházközségek alapításában, az ezzel kapcsolatos tervezetét Csernoch János hercegprímás 1918 novemberében fogadta el. Ezáltal Mészáros János elképzelései nyomán szerveződtek meg az első budapesti egyházközségek. Mindazonáltal több esetben is előfordult, hogy az első világháború éveiben alakultak egyházközségek. A zalaegerszegi Mária Magdolna plébániához tartozó egyházközség 1916-ban alakult meg, és Mikes János szombathelyi püspök 1917. január 27-én hagyta jóvá az alapszabályait. Gergely, *A katolikus egyház története Magyarországon*, 101.; Balogh Margit, *Mindszenty József*. 1. kötet. (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015), 99.

Serédi Jusztinián hercegprímás az egyházközségek létrehozásának tizedik évfordulóján a következőképpen összegezte az egyházközségek jelentőségét: „Az egyházközségek célja az, hogy általuk a hívek szervezettebben kapcsolódjanak a plébánia és az Egyház életébe, érintetlenül hagyva annak szervezetét, alkotmányát, kormányzását és törvényhozását. A hívek szerves kapcsolódása az Egyház életébe tevékeny hitéletet jelent befelé, Egyházunk védelmét és jogainak biztosítását kifelé.”²⁵⁰ Az egyházközségek hálózatán keresztül a hívők a plébános vezetésével részt vehettek a plébániai adminisztrációban, úgymint az egyházközségi intézmények (például iskola) és birtokok igazgatásában, továbbá szavazhattak az egyházközségi adókról, és ezeket az adókat részben beszédhették.²⁵¹ Ennélfogva a plébániai adminisztrációban való részvétel a gyakorlatban csak nagyon korlátozott beavatkozást jelentett a plébánia életébe, mivel a tevékenységük lelki ügyeket, vallási alapelveket nem érintetett. Az egyházközségi tanács javaslatokkal láthatta el az adott plébánost, de nem bírt rendelkezési joggal. Ahogy korábban már említésre került, az adott egyházközség elsősorban a helyi plébánia gazdasági ügyeinek intézésében játszott szerepet.²⁵² Összegezve megállapítható, hogy az egyházközségek bizonyos mértékig pénzügyi autonómiával rendelkeztek a saját bevételeik felett (elsősorban a hívek által fizetett egyházközségi adót illetően).²⁵³

Ugyanakkor az 1920-as és 1930-as években Magyarországon az egyházközség alapítások folyamata egyre inkább lelassult és a vidéki plébániák esetében csökkent a szervezések gyorsasága. Mindamellett 1932-ben a magyar püspöki értekezlet létrehozta az *Actio Catholica*-t, melynek célja szintén a világi hívek bevonása volt az egyház munkájába. Az egyházi vezetés a laikusok esetében is támogatta az aktívabb részvételt a hitbuzgalmi, karitatív szervezetekben, valamint az egyházi sajtóban.²⁵⁴ A két mozgalom összekapcsolódott egymással, sőt a KALOT egyletek (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete), illetve más korabeli hitbuzgalmi szervezetek is a már meglévő egyházközségekre támaszkodva szerveződtek.²⁵⁵ Ennélfogva ezek a kezdeményezések – amelyeket az egyház vezetett vagy inspirált – szintén

250 Gergely, A katolikus egyház története Magyarországon, 100.

251 Az adott plébános automatikusan az újonnan alakult egyházközség elnöke lett, és széles jogkörrel rendelkezett. A zalaegerszegi Mária Magdolna plébánia esetében, mint egyházközségi elnök, Pehm József, „elnökölt a közgyűlésen, az egyházközség tanácsának és fegyelmi bizottságának ülésén, a különböző bizottságokban, intézkedett a határozatok végrehajtásáról, felügyelte a tisztviselőket, ellenük fegyelmi vizsgálatot kérhetett.” Balogh Margit, *Az Apát Úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi éve* (Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum, 2019), 179–180. Balogh Margit egyháztörténész megemlíti, hogy a képviselő-testületi tagság elismerést jelentett, és „a megválasztott személy a helyi katolikus elit tagjává vált.” Ugyanakkor „a testület működése jóformán csak a plébános döntéseinek a jóváhagyására szorítkozott, tényleges autonómiáról nemigen lehetett beszélni. Az egyházközségből többen a városi önkormányzatban [adott esetben a falusi közigazgatásban] vagy a község más fórumain is tevékenykedtek.” Az adott plébános tehát szintén hatást tudott gyakorolni a helyi közéletre az általuk vezetett egyházközségi képviselőkön keresztül. A plébános és a kántor mellett a következők voltak még egyházközségi alkalmazottak: „a szindikusok, a sekrestyés, a harangozó és a temetőcsősz, valamennyien a templomi fegyelem alá estek.” Kovács Endre, „Doroszlói kántorok,” *Létünk* 28, no. 3-4 (1998): 215.

252 Csíky, Serédi Jusztinián, 122.

253 Gianone András, *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948* (Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010), 21.

254 Gianone, *Az Actio Catholica története Magyarországon*, 21.

255 Balogh Margit, *AKALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946* (Budapest: MTATörténettudományi Intézete, 1998), 106.

alkalmasak voltak arra, hogy erősítsék a civil társadalmat a két világháború közötti időszakban. Mindazonáltal a Horthy-korszakra jellemző egyház és állam közötti szoros együttműködés következtében az egyházi autonómia, és az egyházközségek elvesztették a stratégiai szerepüket. Az egyházközségek fokozatosan az autonóm intézményekből kevesebb jelentőséggel bíró szervezetekké váltak, amelyek csupán megszabták és begyűjtötték az egyházi adót.²⁵⁶ Ebben az időszakban a hívők több esetben is tartózkodóak voltak az egyházközség alapításokkal kapcsolatban, mivel azt gondolták, hogy ez több kötelezettséget és pénzügyi terhet ró rájuk. Ennek következtében – ahogyan Sági György tanulmánya is bizonyítja a veszprémi egyházmegye példáján – az egyházközségek megszervezése számos akadályba ütközött több plébánia esetében is,²⁵⁷ annak ellenére, hogy a püspöki értekezlet 1929. március 13-i ülésének 36. pontja kimondta, hogy minden magyar egyházmegyében kötelező egyházközségeket alapítani.²⁵⁸

A Muraköz katonai megszállása és reintegrálása a magyar közigazgatásba 1941-ben

A Mura és a Dráva köze – a Muraköz Zala vármegye integráns részét képezte a 11. századtól egészen az első világháború befejeződéséig (kivéve az 1848/1849–1861 közötti rövid időszakot). Egyházigazgatási szempontból azonban a terület a zágrábi egyházmegyéhez tartozott. A dualizmus korszakában a Zala vármegyei politikai vezetés számos módszerrel próbálta asszimilálni a muraközi horvát lakosságot, de egyedül Csáktornya esetében volt megfigyelhető lényeges elmozdulás a magyar etnikum javára.²⁵⁹ A helyi alsópapság a lehetőségeihez mérten igyekezett pótolni a muraközi horvát értelmiségi réteg hiányát, és a magyarosító törekvésekkel szemben a legjelentősebb ellenállási csoportot képezte. Az első világháborút követően kaotikus állapotok uralkodtak a Muraközben, majd pedig a horvát (és szerb) csapatok megérkezése jelentett politikai értelemben vett komoly változást azáltal, hogy a terület (a Muravidékkel együtt) a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. Mindamellett Magyarország a történeti jogra hivatkozva fenntartotta a területi igényét a Muraközre (és a szomszédos Muravidékre) vonatkozóan annak ellenére, hogy az 1910-es népszámlálási adatok alapján a magyarság aránya az összlakosságot tekintve mindössze nyolc százalékot ért el (7 706 fő), míg a lakosság több mint kilencven százaléka horvát nemzetiségűnek vallotta magát az ekkor 93 283 fős Muraközben (Légráddal együtt számítva).²⁶⁰

256 Gergely Jenő, „A katolikus egyházközség (autonómia), mint a civil társadalom szerveződési lehetősége (1919 – 1944),” *Magyar Egyháztörténeti vázlatok* 9, no. 3–4 (1977): 131.

257 Sági, *Egyházközségek megalakítása a veszprémi egyházmegye területén: 259–266.*

258 Beke Margit, ed., *A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. 1. kötet. (München–Budapest: Aurora, 1992), 262.

259 Péter Bedők, „Hungarian assimilation attempts in Muraköz (Međimurje) between 1861 and 1918” in *Pogranicza. Miasto – wieś – religijność. Borderlands. Town – Village – Religiosity*, ed. Leszek Wojciechowski, (Lublin: Wydawnictwo Werset, 2020), 161–181.

260 *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 42. kötet (Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912), 78–97.

Jugoszlávia lerohanását követően, 1941. április 7-én német csapatok szállták meg a folyamkört. Már a következő napon Teodor Košak gyógyszerész vezetésével megalakult az usztasa vezérkar,²⁶¹ míg a Független Horvát Állam hivatalos kikiáltására csak április 10-én került sor Zágrábban. Ante Pavelić április 16-án alakította meg a kormányát,²⁶² ugyanazon a napon, amikor magyar katonai egységek bevonultak a Muravidékre és a Muraközbe.²⁶³ Ennek ellenére az utóbbi terület esetében a magyar katonai megszállás és a civil közigazgatás bevezetése is kérdéses volt egészen 1941 nyaráig. A Zala vármegyei vezetés azonban a Muraközbe történő katonai bevonulást úgy kívánta feltüntetni a nyilvánosság előtt, mintha az a politikai reintegrációhoz vezető úton megtett első fontos lépést jelentené. Pehm József prelátus (1942 után Mindszenty József, 1944-től veszprémi püspök, 1945-től Magyarország hercegprímása, esztergomi érsek) aktív szerepet vállalt a muraközi ügyeket illetően, és a Zala vármegyei vezetéssel együtt nyomást helyezett a magyar kormányra, hogy a területet ne csak katonailag, hanem a jogilag is reintegrálják a magyar államba.²⁶⁴ Végül a magyar kormány csak vonakodva tette meg ezeket a lépéseket a horvátok magas aránya miatt, továbbá Budapest jó kapcsolatokat kívánt kialakítani Horvátországgal, mint német szövetséges állammal. A Független Horvát Állam tiltakozott a Muraköz Magyarországgal való újraegyesítése ellen és a korszakban *de iure* sohasem fogadta el a terület elvesztését.²⁶⁵ Végül a magyar polgári közigazgatás 1941. augusztus 21-én került bevezetésre a csáktornyai és a perlaki járásokban.²⁶⁶

A muraközi érseki helynökség

A horvát közigazgatásban dolgozó személyek kiutasítása ellenére a helyi horvát alsópapság a helyén maradt, és egyre inkább konfrontációba keveredett a kiépülő magyar közigazgatási szervekkel. Hasonlóan a dualista korszakhoz, a második világháború alatt a Muraközben újból létrejött egyfajta „kettős fennhatóság”, mivel Alojzije Stepinac zágrábi érsek – habár nem teljesen közvetlenül, hanem az általa alapított muraközi érseki helynökségen keresztül – képes volt fenntartani az egyházkormányzati joghatóságát a folyamközben. 1941. augusztus 12-án a zágrábi érsek lét-

- 261 Vladimir Kalšan, *Međimurje u drugom svjetskom ratu* (Čakovec: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2015), 16.
- 262 Pino Adriano and Giorgio Cingolani, *Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War* (Budapest–New York: CEU Press, 2018), 178.
- 263 Vladimir Kalšan, *Međimurska povijest* (Čakovec: Vladimir Kalšan, 2006), 310.
- 264 Balogh Margit, “Victim of History”: *Cardinal Mindszenty. A Biography* (Washington D. C.: The Catholic University of America Press, 2021), 93–104.
- 265 Amikor egyértelművé vált, hogy Zágráb nem lesz képes visszaszerezni Muraközt, 1941 július-augusztus fordulóján létrehozták a csáktornyai és a perlaki járások hivatalait Varasdon, annak érdekében, hogy ezáltal is fenntartsák a szimbolikus horvát autoritást a Muraközre vonatkozóan. Goran Hutinec, “Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945.,” in *Međimurje u drugom svjetskom ratu*, ed. Branimir Bunjac, (Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županija, 2007), 101–138.
- 266 Göncz László, *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945* (Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2006), 64–65.; Kovács Attila és Tátrai Ágnes, *Magyarok a Muravidéken 1918–1945 Kronológia* (Ljubljana: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2013), 86.

rehozta a muraközi érseki helynökségét, melynek vezetésével Ignacije Rodić szelencei (Selnica) plébánost bízta meg, mivel fennállt annak a lehetősége, hogy a magyar hatóságok megakadályozzák a zágrábi érsekség működését a területen. Ezáltal a magyar fennhatóság időszakában az érseki helynök képviselte a zágrábi érsekség joghatóságát a Muraközben. Feladatai közé tartozott a katolikus egyház szabályos működésének felügyelete (kereszt-, és házasságlevelek kibocsátása), a protokoll vezetése, segédlelkészek kinevezése, valamint a kapcsolattartás a magyar civil (főszolgabíróval való egyeztetés) és egyházi hatóságokkal. Misézési engedélyt adhatott, azonban nem nevezhetett ki idegen papokat az általa igazgatott területre.²⁶⁷ Ebből kifolyólag az érseki helynökség biztosította a helyi horvát alsópapság pozícióit a térségben.²⁶⁸

A zágrábi érsek tiltakozott a Muraköz egyházkormányzati elcsatolása ellen, és ennek érdekében közbenjárt a Szentszéknél is. A vatikáni döntés alapján a terület a zágrábi egyházmegye része maradt, és csak a háborút követően merülhetett volna fel a terület magyar egyházmegyéhez történő csatolása. Ezen túlmenően a zágrábi főpásztor közölte az érseki helynöknek, hogy: „*A legrosszabb esetben, amit elérhetnek [a magyarok], hogy ideiglenes adminisztrációt nyernek, azonban semmi többet, amíg a háború tart.*”²⁶⁹ Az egyházkormányzati elcsatolástól való félelem nem voltak alaptalanok, mivel már a 19. századtól kezdődően több esetben is történt kísérlet, hogy a területet elcsatolják a zágrábi egyházmegyétől, és a szombathelyi vagy a veszprémi püspökséghez csatolják.²⁷⁰ Ebben a felfokozott időszakban az összeütközés a helyi horvát alsópapság és a magyar hatóságok között elkerülhetlenné vált.

Az egyházközségek alapításának körülményei a Muraközben

Horváth Athanáz horvát anyanyelvű, de magyar identitású ferences a rendtársával, Fekete Gézával együtt 1941 októberében érkezett Nagykanizsáról a csáktornyai kolostorba.²⁷¹ A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter által kapott hittanári kinevezést a csáktornyai iskolákba, és hamarosan meg is kezdte a tanítást. Rövid idő elteltével Horváth levelet írt a zágrábi érsekség-

- 267 Nadbiskupski Arhiv u Zagrebu (NAZ) Međimurski Vikarijat 25/1941. Emiatt a magyar nyelvű szentmiséket a Muraközben főként a templomokon kívül, tornatermekben, vagy kültéren (*sub divo*) tartották meg a leventéknek és a katonáknak.
- 268 Juraj Kolaric, „Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije (1941. – 1945.),” in *Međimurje u drugom svjetskom ratu*, ed. Branimir Bunjac (Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županija, 2007), 32–34.
- 269 NAZ Međimurski Vikarijat 129/1941.
- 270 Sarnyai Csaba Máté, „Politikai és/vagy egyházkormányzati konfliktus? Megjegyzések a Muraköz zágrábi egyházmegyétől való elcsatolásának 1848-as történetéhez,” *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 20, no. 1-2 (2008): 131–143.
- 271 Előttük már Muray Frigyes ferences (szintén horvát anyanyelvű a nagykanizsai ferences kolostorból) már 1941 nyarától Csáktornyan tartózkodott. Horváth Athanáz Nyugat-Magyarországon született, ferences szerzetes, először az Órvidéken volt hitoktató, később leventepap és több diákegyesület vezetője Nagykanizsán. Prímási Levéltár (PL) Mindszenty magánlevéltár (Mm) Horváth Athanáz levele Norbert Žalignak, a horvát Szent Cirill és Metód rendtartomány csáktornyai megbízottjának („*Commissarius Provincialis*”). Másolat, 1941. november 10. Szn.; PL Mm. 28. Dr. P. Horváth Athanáz ferences hittanár félévi csáktornyai működése / 1941. okt. 28. – 1942. ápr. 30. Szn.

nek, amelyben egyházi joghatóságot és *canonica missio*-t kért. Megemlítette a levelében, hogy: „Csáktornyan jelenleg az a helyzet, hogy az iskolák az ifjúság alig jóvátehető lelki károsodása miatt pillanatig sem maradhatnak hitoktatás nélkül. Égetően fontos és szükséges a munkásifjúság azonnal megszervezése is az Actio Catholica keretei között. Ha elfogadjuk elvül a következő igazságot: *Salus animarum suprema lex esto!*²⁷² – akkor hiszem, hogy tekintettel a rendkívüli helyzetre és eseményekre szerény kérésem sürgős és kedvező elintézését nyer.” Ugyanakkor megjegyezte, hogy abban az esetben, ha kérelmét visszautasítják, akkor „*vis maior* következtében – kénytelen volnék továbbra is helyemen maradni és ügyemet a legfelsőbb egyházi hatóság döntésére bízni.”²⁷³ A további kérései ellenére Horváth Athanáz (és Fekete Géza) csak 1942. január 7-én kapott gyóntatási engedélyt, míg az érseki helynök csak 1942 áprilisától biztosított számára teljes jurisdikciót.²⁷⁴

Horváth Athanáz nem csak oktatta a városi diákokat, hanem részt vett a helyi egyesületek életben is. 1941. november 23-án megalakította a Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesületének helyi (Szent Miklós) csoportját, amely az első magyar egyesület volt nem csak Csáktornyan, hanem a teljes Muraközben.²⁷⁵ A magyar fennhatóságot a kisszámú magyar és magyarpárti lakosok mellett leginkább a körülbelül ezer fős, Csáktornyan csoportosuló zsidó közösség támogatta. Dr. Sebestyén Mátyás perlaki közjegyző a visszaemlékezésében megjegyezte: „*Ott voltam a Mindszenty [József] által celebrált tábori misén, és részt vettem több más megmozduláson is; tudtam azok hatását. A felvonulásokon a Gráner- és a Neumann-gyár munkásai képezték a tömeget. Hiába kerestem a muraközi falusi asszonyokat és férfiakat az őket annyira egyénivé és vonzóvá tevő népi viseletekben!*”²⁷⁶ Ahogy az idézet is mutatja a helyi lakosok többsége vonakodott attól, hogy egyértelműen demonstrálja a magyar adminisztráció melletti kiállását, miközben a horvát alsópapságnak ugyancsak szembe kellett néznie a magyar érdekek terjedésével a helyi egyházszervezetben.

272 A lelkek üdve a legfőbb törvény.

273 PL Mm. 28. Horváth Athanáz levele Norbert Žalig csáktornyai ferences megbízottnak. Másolat, 1941. november 10.

274 PL Mm. 28. Horváth Athanáz levele Pehm Józsefnek, 1942. január 9.; Fekete Géza levele Pehm Józsefnek, 1942. április 28.

275 *Muraköz-Megyimurje* 37, no. 36 (1942. november 27.): 2.; PL Mm. 28. Horváth Athanáz levele Vinkovits Vincének, a mariánus ferences rendtartomány provinciálisának. Dátum nélkül. Szn.; PL Mm. 28. Dr. P. Horváth Athanáz ferences hittanár félévi csáktornyai működése / 1941. okt. 28. – 1942. ápr. 30. Szn. Horváth Athanáz a következő sorokat írta Pehm József apátplébánosnak 1942. január 24-én: „A helyzet minálunk t.i. jelenleg az, hogy egyetlen katolikus magyar hivatalos egyesületünk a KIOE [Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesülete], mely mint iskolai csoport létesült és éppen azért független a plébániától s viszont magába tömöríti az egész munkásifjúságot és a számba vehető magyarokat illetve magyar érzelmű polgárokat...” PL Mm. 29. Horváth Athanáz levele Pehm Józsefnek, 1942. január 24. A szlovén származású Norbert Žalig, a horvát Szent Cirill és Metód rendtartomány csáktornyai megbízottja 1942. november 21-én a magyarmariánus tartományfőnököknek, Vargha Theodoriknak írt levelében kérte, hogy helyezze el Horváth Athanáz ferencet Csáktornyáról, mivel szerinte a Magyarországról érkezett szerzetes „dolgozott és dolgozik az itteni megalakult egyházközség ellen.” HU-MNL-OL-P233-1-a-832/1942 (13. cs.).

276 Dr. Sebestyén Mátyás, *Ahogy én láttam...* ed. Gábor Rokolya. Studia Notarialia Hungarica Vol. 18 (Budapest: Közjegyzői Akadémia Kiadó, 2016), 44.

1941. október 23-án a magyarpárti *Muraköz-Megyimurje* újság „*Légrad ismét hitet tett magyarsága mellett*” címmel jelentetett meg cikket, amelyben szintén találhatóak utalások a korabeli magyarosítási kísérletekre: „*Légrad rk. egyházközség képviselő testülete most tartotta meg a kántorválasztást [Karlo] Gruber Theodor plébános elnökle alatt. Valójában ez nem is választás, hanem a hűséges horvát nyelvű légrádi magyarság hűségnyilatkozata volt a magyarság mellett. Az egyházközség képviselői a horvátul egy szót sem tudó Varga Béla volt zákányi, jelenleg légrádi áll., elemi iskolai tanítót választották meg kántorukká. Ugyanakkor a túlsúlyban horvát anyanyelvű képviselőtestületi tagok elhatározták, hogy minden vasárnap a 9 órai mise magyar, a 11 órai mise pedig horvát lesz, de a misén a felajánlási ének szintén magyar lesz. Gratulálunk a légrádiak magyar szelleméhez, méltó utódai a nagy Zrínyieknek, de gratulálunk Varga kántornak is, aki rövid idő alatt elnyerte a légrádiak szeretetét és bizalmát.*”²⁷⁷ A cikk alapján azt feltételezhetnénk, hogy Légradon már 1941 októberében működött egyházközség, de más források ezt nem támasztják alá. Emiatt fennáll a lehetőség, hogy a légrádi egyházközség csak később jöhetett létre, míg a helyi újság az addig csak Magyarországon használatos fogalmakkal írta le a helyi plébániai tanácsot, de a valóságban ez még nem volt a magyar egyházi szabályok alapján működő egyházközség.

A légrádi kántorválasztást követően kevesebb, mint egy hónappal, 1941. november 16-án Josip Kristović, alsómuraközi esperes, bottornyai (Podturen) plébános tájékoztatta Alojzije Stepinac zágrábi érseket, hogy a magyar katolikus püspökkari értekezlet és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium határozata értelmében minden plébániának egyházközséget kellett szerveznie saját költségén. Szintén megemlítette az egyházi előjárójának, hogy a muraközi papság már vár az egyházközségi szabályzat lefordítására, amelyet Budapesten a Stephaneum nyomdában adtak ki 1933-ban.²⁷⁸ A magyar katolikus püspökkari értekezlet valóban 1933. október 11-én hozott határozatot az egyházközségek adóztatási szabályzatáról, amelyet a hercegprímás és Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyását követően vált hivatalossá az ország teljes területére vonatkozóan.²⁷⁹ 1938 októberében pedig a magyarországi katolikus egyházközségek igazgatási szabályzata került elfogadásra Serédi Jusztinián hercegprímás, valamint Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszter által.²⁸⁰ Ezt követően az egyházközségi adó fizetése és az egyházközségi tagság kötelezővé vált a katolikus hívek számára Magyarországon.²⁸¹

277 *Muraköz-Megyimurje* 36, no. 7 (1941. október 23.): 6.

278 NAZ Tajnički ured nadbiskupa Alojzija Stepinca (TU A. Stepinca). 14. Akti Međimurja (AM), fasc. 6. Josip Kristović esperes levele Alojzije Stepinac zágrábi érseknek, 1941. november 16. (Tárgy: Beszámoló a muraközi érseki helynökségről).

279 Beke, A magyar katolikus püspökkari tanácskozások (1919–1945), 506–508.

280 Beke, A magyar katolikus püspökkari tanácskozások (1919–1945), 190.; Sági, *Egyházközségek megalakítása a veszprémi egyházmegye területén*: 267.

281 Az egyházközségekben való tagság nem önkéntes volt, hanem automatikus, ezáltal nem tekinthető egyesületnek (3. § /1/: Minden katolikus, tekintet nélkül korára és nemére, annak az egyházközségnek tagja, amely egyházközség területén ingatlana vagy hat hét óta állandó lakása van.”). *A magyarországi katolikus egyházközségek igazgatási és adóztatási szabályzata* (Budapest: Stephaneum, 1941), 5.; Erdő, “Plébánia, egyházközség, közösség,” 11.

Mindamellet az egyházközségek szervezése csak nagyon lassan haladt a Muraközben. Ugyanazon a helyen, ahol 1941. augusztus 21-én a muraközi horvát papságot eskütételre kötelezték Magyarországra és a magyar kormányzóra,²⁸² a csáktornyai járás egyik képviselője az itteni klérust újból összehívta a csáktornyai ferences kolostorba 1942. január 29-re. Tíz nappal a találkozó előtt, Andrija Fišer (Fischer) túskesztyörgyi (Sv. Juraj u Trnju) plébános is jelezte a helyi papság számára a találkozót, és körlevelében megemlítette, hogy három fő pont lesz, amelyet meg kell vitatniuk. „*Tárgy: 1.) Utasítás az egyházközség alapításokra. A létrehozásuk mindenképpen szükséges. Kapni fognak egy másolatot a szabályzatról, amely már a nyomdában van. 2.) Utasítások, hogy készítsenek listát a bevételekről. 3.) Vita a hívek spirituális munkába való bevonásáról.*”²⁸³

Josip Cirković stridovári (Štrigova) káplán beszámolt a találkozóról a zágrábi érseknek küldött levelében, amelyben megemlítette, hogy kiábrándultnak és sértettnek érezte magát az özszejövetel miatt.²⁸⁴ „*Egyházközségek alapítása – abból a célból van, hogy ezeken a községeken keresztül lehessen kapni kongruát.*”²⁸⁵ [...] *Nekem úgy tűnik, hogy elővigyázatosan, de nagy súllyal szervezik a felkészítést a zágrábi érsekségtől való elszakadásra.*” Egyúttal vádolta azon paptársait, akik a kongrua megszerzése érdekében elfogadták a magyar hatóságok általi követeléseket (így az egyházközség alapításokat is), és kérte az egyházi elöljáróját, hogy akadályozza meg az

- 282 Az eskütétel kitért három pontra, miszerint (1) semmiféle kinevezést nem ismernek el a zágrábi érsektől és Ignacije Rodić érseki helynőktől, (2) Zágrábbal semmiféle kapcsolatot nem tarthatnak fenn, mert a Muraköz esetében a zágrábi érsek idegen egyházi hatalom, idegen területen, és akit ezen rajtakapnak a legszigorúbban fogják büntetni, (3) Horvátországból a Muraközbe nem érkezhettek horvát papok sem, kizárólag a Muraközben született papok térhetnek vissza (amit a későbbiekben megtagadtak), és a muraközi papságot a szombathelyi püspökség fogja igazgatni. Alojzije Stepinac 1941. augusztus 15-én kelt levelében arra intette a muraközi papokat, hogy inkább tegyék le az esküt, mintsem a hívő közösség lelki vezetés nélkül maradjon, azonban szintén felszólalt a terület egyházi elszakítása ellen. Josip Drvoderić, *Generalni Vikarijat za Međimurje (1941–1945)*. Diplomski rad (Zagreb: Katolički Bogoslovni Fakultet Sveučilište u Zagrebu, 1996), 26. Végül 1941. augusztus 21-én a huszonhat muraközi papból csak tizenhárman tettek le (a horvát források szerint tizenegy, a ferencesek nélkül) az esküt Magyarországra és a kormányzóra. A kiszabott időig a magyar hatóságok garantálták az esküt nem tett nyolc pap védelmét, míg az esküt tevők magyar állampolgárságának megadása folyamatban volt. Mindazonáltal Alojzije Stepinac diplomáciai úton kieszközölte a magyar kormánynál, hogy az esküt nem tett papok is a Muraközben maradhassanak, s folytathassák szolgálatukat. Hutinec, *Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945.*: 132.
- 283 PL Mm. 29. Andrija Fišer körlevele a muraközi papságnak. 1942. január 19. Andrija Fišer fordította le az egyházközségi szabályzatot horvát nyelvre, és osztotta ki a muraközi klérus számára. NAZ Međimurski Vikarijat 3/1942. Andrija Fišer 1942. április 29-én hunyt el, a túskesztyörgyi plébániát Mirko Kočila vette át. Kolarić, *Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije*: 87.
- 284 „Fájdalmasan és kínosan kiábrándult voltam ezen a találkozón. [...] Egyedül az egyház, ahol a népünknek úgy-ahogy van joga. Egyedül az egyházban van lehetősége arra, hogy a szíve vágyát kifejezze a vallásos énekekben. A terror napról napra rafináltabb és kevesebb óvatossággal folyik. A kémek minden lépésnél ott vannak. No, nem furcsa. Vannak papok akik előtt nem szabad beszélni a horvátokról sem. [Josip] Baligać tiszteletes pap készhez kapott 150-200 pengőt a magyar hatóságtól. [...] Fišer sem rosszabb. Ennek a badarságnak éppen ő a kezdeményezője. Az imént lefordította az egyik kezébe került »az egyházközségek szervezete Magyarországon« című körlevelet. Minden átiratot ezen a nyelven megküld a minisztériumnak, és így tovább.” NAZ TU A. Stepinca 14. AM, fasc. 10. Josip Cirković levele a zágrábi érseknek Alojzije Stepinacnak. Dátum nélkül.
- 285 A 20. században a kongrua jelentette az állam részéről biztosított pénzügyi támogatást, anyagi kiegészítést a klérus számára.

ezirányú szándékok megerősödését.²⁸⁶ Cirković káplán úgy gondolta, hogy az egyházközség alapítások hozzájárulnak a zágrábi érsekségtől való szeparációhoz, és még egyszer kihangsúlyozta a levelében, hogy: „*Úgy tűnik nekem, hogy ezeknek a [z] [egyház]községeknek az alapításával egy veszélyes lépést teszünk és közvetetten felkészülünk az elszakadáshoz vezető útra.*”²⁸⁷

A stridovári káplán állításai nem tekinthetőek alaptalannak, mivel ebben az időszakban a magyar aktivisták a Muraköz zágrábi érsekségtől való elszakítása céljából aláírásokat gyűjtöttek a folyamatban. Az aláírásgyűjtők úgy agitáltak, hogy üres lapokat adtak az aláíróknak, valamint a helyi lakosokat meggyőzték, hogy a kérvény aláírása lényegében csak liszt, só, petróleum és egyéb élelmiszer igénylésére szól. Pecsornik Ottó, csáktornyai polgármester által vezetett akció során több aláírást is meghamisítottak.²⁸⁸ Ignacije Rodić muraközi érseki helynök – hasonlóan több helyi plébánoshoz – hevesen tiltakozott az aláírásgyűjtés ellen. A szelencehegyi (Selnica) plébániatemplomban felhívta a hívek figyelmét, hogy az aláírásokat össze fogja gyűjteni, és bizonyítékként eljuttatja őket az egyházfőnek Rómába.²⁸⁹ Emiatt feljelentették, és 1942. április 21-én Csáktornján kihallgatták.²⁹⁰

- 286 „Éppen itt a Muraközben vannak papok, akik nyíltan szemben állnak Horvátországgal, és csak az általuk valaha élvezett privilégiumokról álmodnak.”
- 287 NAZ TU A. Stepinca 14. AM, fasc. 10. Josip Cirković levele a zágrábi érseknek Alojzije Stepinacnak. Dátum nélkül. 1942. május 12-én a stridovári kántor Rodik Ferenc levelet írt Ignacije Rodić érseki helynöknek, amelyhez csatolta a korábbi levelét is. Az utóbbit a stridovári, nem létező egyházközségnek címezte. A csatolt levélben kérte a stridovári egyházközséget, hogy fizesse ki a négyhavi bérét, de a helyi plébános Juraj Horvatović elutasította a kérést azzal az indokkal, hogy Stridováron még nincsen egyházközség. Ebben az esetben a kántor a plébánostól várta a fizetését. Rodik Ferenc panaszlevelének átvételét követően Ignacije Rodić közbenjárt a stridovári kántor fizetése ügyében. NAZ Međimurski Vikarijat 107/1942., NAZ Protokol Generalnog Vikarijata za Međimurje 1941. Br. 107/1942.
- 288 Muzej Međimurje Čakovec (MMČ) Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 18–21. Juraj Lajtman szerint az aláírók főként gyári munkások voltak. Juraj Lajtman, ed., *Prilog historiji radničkog pokreta i narodno-oslobodilačke borbe u Međimurju od 1919-1959. godine* (Čakovec: Tiskara i knjigovežnica Čakovec, 1959), 63–64. Pecsornik Ottó országgyűlési képviselő a csáktornyai kerületben „a legégetőbb gazdasági és nemzetpolitikai” kérdésekkel kapcsolatban emlékiratot küldött Kállay Miklós miniszterelnöknek 1942. augusztus 9-én, melyben szintén kitért a terület egyházmegyei hovatartozásának kérdésére: „Most a felszabadulás után [a horvát alsópapság] minden rendelkezésükre álló eszközzel gáncsolják és igyekeznek hátráltatni a magyar élet kialakulását, suttogó horvátbarát propagandát folytatnak olyannyira, hogy ebből kifolyólag már híveikkel és a hatóságokkal is összeütközésbe kerültek és elítélésük is szükségessé vált. Az anyakönyveket kettő kivételével még mindig horvátul vezetik, horvátországi kiadású imakönyveket terjesztenek, melyekhez csempészúton jutnak, több helyen igyekeznek a horvát szellemű volt vallási egyesületeket és templomi énekkarokat újra életre hívni, mintegy melegágyul suttogó propagandájuknak stb. Azzal a kéréssel fordulunk Miniszterelnök Urunkhoz, hogy mérlegelve fenti indokainkat hasson oda, hogy Muraköz népének kívánsága szerint, melyet ő már 33.000 aláírással le is szögezett, oldódjon meg ez a [z egyházkormányzati] kérdés és amennyiben a teljes megoldás nem volna különböző okoknál fogva lehetséges, úgy egy átmeneti megoldást kérünk és pedig Muraköz területére egy adminisztratura felállítását azzal, hogy iskoláinkban a hittant és az ifjúság lelki irányítását kizárólag az anyaországból kiküldött lelképásztorok tanítsák és végezzék, mert felettébb tanácsos volna az itteni papságot nemzetromboló tevékenységük miatt eme ténykedésükből kizárni.” HU MNL OL K-28-102-1943-R-15884. A későbbi eseményekkel és az 1943-as év végén a Muraközbe érkező magyar leventepapokkal kapcsolatban lásd: Bedők Péter, „Felekezeti és magyar–horvát etnikai ellentétek a Muraközben a második világháború alatt,” *Délvidéki Szemle* 6, no. 1 (2019): 77–94.
- 289 NAZ Protokol Generalnog Vikarijata za Međimurje 1941. Br. 87/1942.
- 290 NAZ Međimurski Vikarijat 91/1942.; Vladimir Kalšan, *Iz vjerskog života Međimurja* (Čakovec: Muzej Međimurje Čakovec, 2003), 31–32.

1942. február 25-én Ignacije Rodić válaszolt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által kiküldött kérésére, amely követelte, hogy adják át a muraközi (születési, házassági és halotti) anyakönyveket az 1918 és 1940 közötti időszakra vonatkozóan. A levelében megemlítette, hogy a helyi plébánosok nem tudják teljesíteni ezt a kérést az idő- és a pénzühiány miatt, továbbá ezen többletköltségek nem írhatóak az egyházközségek részére, mivel ezek még nincsenek megszervezve. Ebből kifolyólag javasolta, hogy a községek fedezzék ezeket a költségeket.²⁹¹

A Zala vármegye székhelyén, Zalaegerszegen tartózkodó Pehm (Mindszenty) József apát több muraközi személlyel is kapcsolatot ápolt, és a háttérből irányított számos, a Muraköz (valamint a Muravidék) mindennapi életével kapcsolatos fontos ügyet (például a magyarok melletti agitáció, muraközi szegénydiákok iskoláztatása, karitatív segélyezések, hivatalnokok, tanárok Muraközbe való kinevezésének támogatása).²⁹² Már a muraközi egyházközségek megalapítását megelőzően kifejtette aggályait egy ismeretlen barátjának a létrehozandó egyházi intézményekkel kapcsolatban. Az 1942. március 2-i levelében megemlítette, hogy a horvát „papság feltűnően kapott az egyházközségek alakításán. A muraközi papság inkább fázik a munkatöbblettől, mintsem örülne annak. És itt örült; birtokomban levő köriratuk mutatja, még meg is adóztatták magukat az egyházközségeket. Az Egyház nem lelkesedik az egyházközségért, Zágrábnak nem is kell, hisz tipikus magyar alakulat. Ha hozzájárult bevezetéséhez, csak azért tette, mert jó nemzetiségi harciesszköz. Felfedezték az egyházközségekben azt az erőt, amit az erdélyi magyarok találtak benne az oláh államhatalommal szemben. Ha a templom mellé ezt az erőt (a hívek erejét és egyetemét 22 plébániában) megkapják, a katonaság, csendőrség, közigazgatás, községi képviselőtestület, iskolagondnokság ellenében az ellensúly a kezükben lesz annál inkább, mivel pl. a községi képviselőtestület, iskolagondnokság tagjai az ő erősségeikből (templom, egyházközség) befolyásolhatók lesznek.” A levele végén összegezte az álláspontját: „Az egyházközségi szervezést forma-okokkal szüneteltetni kellene, hisz katolikus iskolák ott nincsenek, tehát szükség sincs rája.”²⁹³

Egy bő hónappal később, 1942. április 11-én Ignacije Rodić felszólította Ivan Mareković stridóvári káplánt, hogy a helyi hívekkel együtt alapítson önálló egyházközséget az éppen meg-

291 NAZ Međimurski Vikarijat 48/1942.

292 Mivel Teleki Béla főispán és Brand Sándor alispán hivatalosan nem vehettek részt a revíziós propaganda terjesztésében, Pehm József pápai prelátust kérték fel, hogy társadalmassítsa a muraközi kérdést. Balogh, Az Apát Úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei, 388–397. Pehm József apátplébános szintén megpróbált közbenjárni a Muraköz zágrábi érsekségtől való elszakításában. Balogh, „Victim of History”: Cardinal Mindszenty, 101–104.; 11. Péter Bedök, “Struggle for a Borderland. The Ecclesiastic and Civil Authority in Međimurje (Muraköz) between 11th and 20th Century,” in *Crossroads of the Old Continent. Central and Southeastern Europe in the 19th and 20th Century*, ed. Krzysztof Popek, Michał Balogh, Kamil Szadkowski and Agnieszka Ścibior (Kraków: Petrus, 2021), 124–126.

293 Végül megkérdezte az ismeretlen barátját, hogy: „A hercegprímás által a m. kir. kormányhoz láttaozásra benyújtott szabályzatok alapján hogy működnek a zágrábi főegyházmegye szervei?” PL Mm. 29. Pehm József levele ismeretlen barátjának, 1942. március 2. Fontos megjegyezni, hogy a dualizmus korszakában a magyar hatóságok az asszimilációs törekvések keretében államosították a helyi felekezeti iskolákat. Ennek következtében 1910-ben a muraközi iskoláknak több, mint a fele állami iskola volt, 24 a 41-ből (tizenhárom felekezeti, négy községi iskola volt). Az állami iskolák általában nagyobb városokban és községekben működtek. Ez volt az oka, hogy főként állami iskolák voltak jellemzőek a Muraközben a 20. században. Franka Bauk, *Povijest školstva i prosvjete u Međimurju* (Čakovec: Zrinski, 1992), 75–76.

alakuló ráckanizsai (Raskrižje) plébánia számára.²⁹⁴ Az érseki helynök a magyar katolikus egyházi szabályzatra hivatkozva levelében felszólította Mareković káplánt, hogy a saját érdekében minél előbb kezdje el az egyházközség megszervezését.²⁹⁵ Április 30-án a következőket írta Ignacije Rodić a zágrábi érseknek: „az egyházi tanácsok – községek alapítása gyengén halad, mindenki fél a munkától, és az Ön döntésére vár.”²⁹⁶

Végül, 1942. május 12-én Franjo Salis Seewis zágrábi segédpüspök engedélyezte az egyházközségek alapítását a Muraközben, habár korábban a helyi papoktól többször is gyűjtött információkat az egyházközség alapításokra vonatkozó magyar tervekről.²⁹⁷ Az Alsó-Muraközben először Tüskesztygyörgyön (Sveti Juraj u Trnju) alapítottak egyházközséget, már 1942. augusztus 21-ét megelőzően.²⁹⁸ További egyházközségek néhány hónappal később alakultak, Szelencehegyen (Selnica) október 4-én,²⁹⁹ Murszerdahelyen (Mursko Središće) október 26-a környékén,³⁰⁰ és Csáktornyan szintén október végén.³⁰¹

Az egyházközségekről szóló diskurzus, és a magyar fennhatóság utolsó időszaka a Muraközben

1943. november 26-án Ignacije Rodić muraközi érseki helynök a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak küldött levelében megemlítette, hogy a „muraközi területen 23 plébánia van, mind római katolikus, 71 iskolával.”³⁰² A fő problémának a filiákban lévő iskolák látogatása

294 Ráckanizsa 1942. március 15-én lett független plébánia (a stridóvári anyaegyházról elszakadva). Kolarić, *Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije*: 34–35.

295 NAZ Međimurski Vikarijat 78/1942.

296 NAZ TU A. Stepinca 14. AM, fasc. 7. Ignacije Rodić levele Alojzije Stepinac zágrábi érseknek, 1942. április 30. Aláhúzás az eredetiben.

297 1942. április 17-én, Franjo Salis Seewis tájékoztatta Ignacije Rodić érseki helynököt, hogy Alojzije Stepinac zágrábi érsek elfogadta az álláspontját az egyházközség alapítások fontosságáról, amelyet a magyar politikai hatóságok követeltek meg. Ennek érdekében a segédpüspök felhatalmazta Rodić helynököt, hogy azt közvetítse a helyi papságnak, hogy egyházközségeket alapítani „nem jelent hibát, legyen kivétel nélkül mindenki számára megengedve, hogy alapítson ilyen egyházi tanácsot.” NAZ Međimurski Vikarijat 99/1942.

298 NAZ TU A. Stepinca 14. AM, fasc. 7. Josip Kristović levele Alojzije Stepinac zágrábi érseknek, 1942. augusztus 21.

299 NAZ Međimurski Vikarijat 272/1942. Lásd az 1. sz. mellékletet.

300 NAZ Međimurski Vikarijat 272/1942.

301 *Muraköz-Megyimurje* 37, no. 32 (1942. október 30.): 3. A hetilap “Megalakult a magyar katolikus egyházközség Csáktornyan” címmel jelentetett meg cikket, amely közölte, hogy: “P. Zsálíg Norbertus [Zsálíg Norbert] csáktornyai ferencendi házfőnök elnökle mellett megalakították Csáktornyan is a róm. kat. egyházközséget a magyar szabályok szerint. [...] A közgyűlésen a következő vezetőséget választották meg: egyházi elnök P. Zsálíg Norbertus házfőnök, világi elnök, id. Kropék Rezső, alelnök dr. Brodnyák Imre kórházi főorvos, jegyző Szerbát Ferenc, pénztáros Kropék Ferenc, gondnok Habacht János, pénztár-felügyelők Kolarics Ferenc és Benkó István. A vezetőség és a választmány tagjai az ünnepélyes esküt a gyűlés megnyitása előtt tették le. Csodálkozásunkat fejezzük ki, hogy ily fontos, a magyar katolikuságot érdeklő ügyben az illetékes körök sem a közönséget, sem a sajtót nem tájékoztatják.” Rudolf Kropék (1885–1960) cipész, 1934 és 1935 között Csáktornya polgármestere volt. Vladimir Kalšan, *Međimurski biografski leksikon* (Čakovec: Vladimir Kalšan, 2012), 101.

302 NAZ Međimurski Vikarijat 324/1943.

számított, mivel többször 4-5 kilométer távolságra voltak a plébániától, és a plébánosoknak gyalog kellett megtenniük az utat oda-vissza. Levelében panaszkodott a helyi klérus nehéz helyzetére, akiknek hitoktatóként látogatniuk kellett ezeket a távolabb fekvő iskolákat bármiféle fuvar nélkül, akár téli időben is.³⁰³ Ebből kifolyólag Rodić azt ajánlotta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, hogy adjon ki egy rendeletet a Muraköz területére vonatkozóan, hogy maguk a községek gondoskodjanak a papok fuvarjáról és annak díjáról. „[A] hatóság követeli ugyan, hogy pontosan hitoktatást végezzünk, de senki sem gondoskodik arról, hogy a fuvar is meglegyen. Gyalogoljanak a papok, hisz még cipőjük sincs jóformán“ és pénzt nem kaptak, hogy maguknak cipőt vegyenek, vagy azokat megjavítsák. Ennek következtében Ignacije Rodić hivatkozott a tarthatatlan helyzetre és ezzel magyarázta, hogy a helyi papság nem tudja látogatni a távolabbi falvakat és azokban hitoktatást végezni. „A jóakarát mindegyiknél megvan, de fuvar nélkül ez nem megy.“³⁰⁴ Mindazonáltal véleménye szerint nem csak vallási, hanem állami szempontból is kiemelkedő szerep jutott a hitoktatásnak, mivel ezáltal a kommunizmus terjedését is lehetett akadályozni a fiatalok körében.

A gondolatmenetét a következőképpen folytatta a levelében: „Azt fogják talán mondani, tessék egyházi községeket alapítani és azok által gondoskodjon a papság a fuvar után. Egyházi községek ezen a területen Muraközben soha nem voltak még a Magyar-Osztrák Monarchia (sic!) alatt sem. Néhány helyen ugyan már több mind egy éve, egyházi községeket alapítottak, de ott sem tudnak velük elérni semmit sem. Miért? Mert, vagy az itteni községek annak működését gátolják hangoztatván » mivel egyházilag Muraköz Zágrábhöz tartozik egyházi adót nem kell fizetni « vagy pedig adót beszélni nem akarják. Egyszer az eddigi alapított egyházi községgel nem értünk el semmit. Előbb itt úgy a fuvarra vonatkozó költséget, mint kántori, harangozó fizetésekre és templomi, iskolai szükségletek fedezésére a község már pótdobban szedte be.“ A levele végén még egyszer nyomatékosan kérte a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, hogy adjon ki egy rendelet annak érdekében, hogy a községek gondoskodjanak a papok a plébániához tartozó, de más településeken fekvő iskolákba történő fuvarjáról, ahogy ez a két világháború között is megszokottnak számított. Ezen túlmenően követelte, hogy a község szedje be az egyházi adót, „ahogyan ezt már a községi hatóság és elöljárósága jónak és szükségesnek tartja, mert ez mind a haza és az egyház érdeke.“³⁰⁵

Az érseki helynökség iratanyagában megőrződött egy papírdarab Ignacije Rodić leveléhez csatolva, annak befejező részének kiegészítéseként, amelyen az szerepel, hogy: „ami az egy-

303 „Máma mindenki megkapja a fuvar, úgy az orvosok, mint tisztviselők, ha kimennek a faluhelyre. Még a szülésznek is, csak éppen a papnak ez a fuvar ne járna?! 1918 előtt Osztrák-Magyar monarchia alatt a fuvar falusi-filiális iskolákra biztosítva volt, a község gondoskodott erről. Szintén így volt az egész Jugoszlávia ideje alatt. A fuvari költségeket pótdobbal fedezték. Ez még most is így van az Önálló Horvátországban, hogy maga a község gondoskodik a fuvarról a falusi-filiális elemi iskolák részére, ami a hitoktatást illeti.“ NAZ Međimurski Vikarijat 324/1943.

304 A levelében a magyar hatóságokkal szembeni kritikának is hangot adott: „Azt lehet mondani, hogy eddig mióta Muraköz visszatért egy pap részére sem jutott talpra való, az adót pedig forszírozzák, hogy pontosan mindig kifizessük és az állammal szemben kötelességünket teljesítsük, amit eddig mindig a legnagyobb készültséggel meg is tettük, de azért mégsem jutott részünkre a talpra valóból.“ NAZ MV 324/1943.

305 NAZ Međimurski Vikarijat 324/1943.

házi községeket illeti, én azon vagyok, hogy addig míg ez a háború tart Muraköz területén ne legyenek megalapítva és ahol pedig vannak szűnjenek meg az egyházi községek. És azért maguk a községek fedezzék az összes egyházi költségeket, mint kántori, harangozó fizetéseit, egyszer az azt, amit az egyházi községek fizetnének.“³⁰⁶

A muraközi egyházközségek megszervezését követően azonban a helyi lakosok számára is részbeni autonómiát biztosító egyházközségek működése már a magyar hatóságoknak is egyre kellemetlenebbé vált.³⁰⁷ 1944. március 13-án Pecsornik Ottó csáktornyai polgármester indítványa nyomán a Zala vármegye közigazgatási bizottsága (amelynek Pecsornik Ottó is tagja volt) felterjesztéssel fordult a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterhez a Muraköz egyházkormányzati elcsatolása érdekében. Az egyházközségekkel kapcsolatban a határozat megjegyezte: „A magyar egyházközségi szabályzatnak Muraközben történt életbeléptetése és az egyházközségi szervezetek megalakulás egyházi közigazgatási szempontból kétségkívül öröndetes, bizottságunk azonban mégis aggodalommal látja, hogy az egyházközsége működése a magyar állameszme szempontjából rendkívül káros politikai célokat is szolgálhat.“³⁰⁸

A közigazgatási bizottság kérvényezte, hogy változtassák meg az egyházközségi szabályzatot a Muraközben, mivel az egyházközségek autonómiája kiterjedt az egyházi adó kivetésére is. Ellenben a muraközi egyházközségek illetékes egyházi hatósága a zágrábi érsekség maradt, ezáltal a zágrábi főpásztornak kellett az egyházközségek adó kivetésre vonatkozó határozatait felülbírálnia, míg a vallás- és közoktatásügyi miniszternek az egyházi joghatóság döntésével kapcsolatban volt felülvizsgálati joga (abban az esetben, ha valaki nem volt elégedett az adott egyházmegye döntésével).³⁰⁹ Ezáltal elméletben lehetőség adódott volna arra a bonyolultabb helyzetre, hogy adókerelem esetén a zágrábi érsek által meghozott határozatot a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak kellett volna felülvizsgálnia.³¹⁰ Ugyanakkor a Muraköz kapcsán fennálló feszült magyar–horvát viszonyrendszer a rendezetlen vitás kérdések miatt (határátlépések körüli bonyodalmak, muraközi horvátokat ért atrocitások, a leventelelkészek ügyei, a helyi horvátok munkaszolgálatra való küldése, stb.) nem tudott nyugovópontra jutni a háború utolsó éveiben sem.

Mindenesetre a közigazgatási bizottság indoklása szerint az adó kivetésekkel kapcsolatban „a zágrábi érsekségnek az egyházi adóztatási ügyek intézésébe való bekapcsolás új lehetőséget fog nyújtani arra, hogy Muraköznek Horvátországgal most már úgyszólván teljesen megszakadt kapcsolatai ismét felvétessenek s minden oka megvan bizottságunknak annak feltételezésére, hogy a muraközi papság ezeket a lehetőségeket a magyar állameszme rovására teljes mérték-

306 NAZ Međimurski Vikarijat 324/1943.

307 Kalšan, Međimurje u drugom svjetskom ratu, 63.

308 PL Mm. 29. A Zala vármegyei közigazgatási bizottság határozata a magyar római katolikus egyházközségek szabályzatának bevezetéséről a Muraközbe. 1944. március 13. Tárgy: Pecsornik Ottó közigazgatási bizottsági tag indítványa a magyar római katolikus egyházközségi szabályzatnak Muraközben történt életbeléptetésével kapcsolatban (1335/1944). Lásd a 2. sz. mellékletet.

309 *A magyarországi katolikus egyházközségek igazgatási és adóztatási szabályzata* (Budapest: Stephaneum, 1939.), 89–91.

310 PL Mm. 29. A Zala vármegyei közigazgatási bizottság határozata a magyar római katolikus egyházközségek szabályzatának bevezetéséről a Muraközbe. 1944. március 13.

ben ki is fogja használni.” Ezzel kapcsolatban a Zala vármegyei közigazgatási bizottság határozatot hozott, hogy kérelemmel fordul a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz a muraközi helyzet orvoslására, és átmeneti megoldásként az a javaslat született, hogy „az adóügyekbe előterjesztendő fellebbezések elbírálása a zágrábi érsekség kikapcsolásával közvetlenül a nagyméltóságú m. kir. Vallás és Közoktatásügyi Miniszter úr hatáskörébe utaltassék.”³¹¹

Hat nappal a Zala vármegyei közigazgatási bizottsági ülést követően, 1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot, és hamarosan megkezdődtek a tömeges deportálások. Az 1941-es zsidóellenes törvény meghozatalát követően a muraközi plébánosok több keresztlevelet is kiadtak helyi zsidók számára, hogy ezáltal is oltalmazzák őket az üldöztetéstől és a faji megkülönböztetéstől.³¹² A magyar hatóságok 1944. május 21-én 605 muraközi zsidót deportáltak Nagykanizsán keresztül az Auschwitz-Birkenauban található haláltáborba.³¹³ Ahogy 1944-ben a front egyre közelebb toldott Magyarország határaihoz, a helyzet úgy súlyosbodott a Muraközben is. 1943 második felétől egyre több partizánakció fordult elő a folyamközben. A partizánok vasútvonalakat, kőolajtermelő komplexumokat, valamint csendőr- és rendőrrálmásokat támadtak meg.³¹⁴ 1945. április 6-án a bolgár csapatok felszabadították Csáktornyát, akiket a szovjet katonák, majd pedig a Kálniki Osztag tagjai követtek. A harcok egészen 1945. április 12-ig elhúzódtak a Muraköz területén, végül pedig a megerősített Stridóvár (Štrigova) környéki magaslatokat is feladták a német csapatok.³¹⁵ A magyar fennhatóság a Muraközben 1945 áprilisában végleg véget ért. Ennek következtében a magyar típusú egyházközségek elvesztették eredeti funkciójukat és megszűntek a Muraközben. A Mura mindkét oldalán súlyosan érintette a katolikus egyházszervezetet a földreform, amely által a plébániák elestek számos bevételi forrásuktól, és ezáltal az anyagi kieséseket a hívek voltak kénytelenek pótolni.

A trianoni határok közé visszaszorult Magyarországon szintén alapjaiban változott meg az egyházközségek helyzete 1945 tavaszán és azt követően. Megszűnt továbbá a korábban évszázadokon keresztül jellemző földbirtokos-kegyúr szerep is, így az egyházközségek anyagilag is magukra lettek utalva. Mindenesetre az egyházközségek jogi szervezeti jellege helyett egyre inkább a hívők közösségére került a hangsúly, és még nagyobb szerep jutott a világi munkatársaknak a különböző plébániák vallási életében.³¹⁶

311 PL Mm. 29. A Zala vármegyei közigazgatási bizottság határozata a magyar római katolikus egyházközségek szabályzatának bevezetéséről a Muraközbe. 1944. március 13.

312 NAZ Međimurski Vikarijat 43/1941, 45/1941.

313 Kalšan, *Međimurje u drugom svjetskom ratu*, 67–69.

314 Kalšan, *Međimurje u drugom svjetskom ratu*, 99–101.

315 Kalšan, *Međimurska povijest*, 372–377.

316 Balogh, Mindszenty József, 399.; Mészáros István, *Mindszenty a Sándor-palotában. Hat tanulmány* (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2005), 106–108. A magyarországi egyházközségi rendszer megreformálása szempontjából jelentős eseménynek számított a Nemzeti Mária-kongresszus keretében 1947. október 7-én megtartott egyházközségek országos értekezlete, amelyet Mindszenty József hercegprímás is nagymértékben támogatott.

Összegzés

A magyar egyházközségek létrejötte a sajátos magyar egyháztörténelmi fejlődés eredménye volt a dualista korszakot követően. A Muraközben 1941 és 1945 között az egyházközség alapítások folyamata szintén összekapcsolódott a korabeli magyarosítási törekvésekkel. Az 1942. január 29-én a csáktornyai ferences kolostorban megtartott papi találkozót követően egyértelművé vált, hogy az egyházközségek alapítása a folyamközben is elkerülhetetlen. Ugyanakkor ehhez a zágrábi érsekség engedélyére is szükség volt. Habár Franjo Salis Seewis zágrábi segédpüspök engedélyezte az egyházközségek alapítását a Muraközben, a helyi horvát papság tartózkodóan fogadta a magyar hatóságok követelését az egyházközségek alapításával kapcsolatban. Az itteni alsópapság körében többen is úgy tartották, hogy az egyházközségek alapításának folyamata lényegében a terület zágrábi érsekségtől való egyházkormányzati elszakítását készíti elő. Ezenfelül a helyi papokat és híveket a többletmunka és az állítólagos nagyobb anyagi kiadások szintén elriasztották, ellenben ez a szemléletmód nem tekinthető a helyi sajátosságnak. Amikor a magyar egyházi és politikai döntéshozók számára egyértelmű lett, hogy az egyházközségek által a helyi horvátok számára nagyobb fokú autonómia válhat elérhetővé (továbbá az egyházközségi adóztatás miatt Zágráb és Muraköz még szorosabb kapcsolat állhat fenn), akkor megpróbálták lelassítani az egyházközségek alapításának folyamatát. A későbbiekben pedig a Muraközre vonatkozóan kísérletet tettek az egyházközségi szabályzat megváltoztatására, azonban a front közeledtével ezen próbálkozás már túl későnek bizonyult az itteni egyházközségek működési nehézségeinek orvoslására.

Az egyházközség alapításokat illetően nagy szükség van további kutatásokra, különösképpen az 1938–1941 között Magyarországhoz visszacsatolt területek esetében, valamint a Muraközben és más határrégiókban az egyházközségek 1945-ös felbomlására vonatkozóan. A főként horvát tagsággal rendelkező muraközi egyházközségi képviselőtestületek elemzése hasznos forrás lehet a helytörténészek számára, mivel a képviselőtestületi tagok általában megkülönböztetett szerepekkel bírtak a helyi társadalmakban.

Annak ellenére, hogy 1941–1945 között a Muraköz a Független Horvát Állam határain kívül esett, a horvát alsópapság az állandó muraközi jelenlétével egyfajta kontinuitást tudott képviselni a térségben. 1945 előtt a muraközi katolikus közösségeknek az állam részéről érkező különböző etnikai jellegű kihívásokkal kellett szembenéznie, míg a második világháborút követően a legnagyobb próbatétel az ideológiai összeütközés volt az államszocialista berendezkedésű állammal és annak helyi szerveivel. A háború idején elszenvedett különböző megpróbáltatások ellenére a horvát alsópapság fenn tudta tartani a pozícióit a helyi társadalomban, és ez a teljesítmény leginkább annak köszönhető, hogy a korszakban a döntő többségük a horvát nemzeti mozgalom élére állt.

Bibliográfia

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (HU-MNL-OL), Budapest

K 28 Miniszterelnökség. Nemzetiségi és kisebbségi osztály

P 233 Ferencesek Szűz Mária Rendtartománya

Nadbiskupski Arhiv u Zagrebu (Zágrábi Érseki Levéltár – NAZ), Zágráb

Međimurski Vikarijat

Protokol Generalnog Vikarijata za Međimurje

Tajnički ured nadbiskupa Alojzija Stepinca (TU A. Stepinca). 14. Akti Međimurja (AM)

Prímási Levéltár (PL), Esztergom

Mindszenty magánlevéltár (Mm)

Nyomtatott források

Muzej Međimurje Čakovec (MMČ), Csáktornya

Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2.

Muraköz-Megyimurje (hetilap) 36, no. 7 (1941. október 23.); 37, no. 32 (1942. október 30.); 37, no. 36 (1942. november 27.).

Bibliográfia

Adriano, Pino, and Cingolani, Giorgio. *Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War.* Budapest–New York: CEU Press, 2018.

A magyarországi katolikus egyházközségek igazgatási és adóztatási szabályzata. Budapest: Stephaneum, 1939.

A magyarországi katolikus egyházközségek igazgatási és adóztatási szabályzata. Budapest: Stephaneum, 1941.

A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 42. kötet. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912.

Balogh Margit. *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1998.

Balogh Margit. *Mindszenty József.* 1. kötet. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.

Balogh Margit. *Az Apát Úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei.* Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum, 2019.

Balogh, Margit. “Victim of History”: *Cardinal Mindszenty. A Biography.* Washington D. C.: The Catholic University of America Press, 2021.

Bauk, Franka. *Povijest školstva i prosvjete u Međimurju.* Čakovec: Zrinski, 1992.

Bedők, Péter. “Hungarian assimilation attempts in Muraköz (Međimurje) between 1861 and 1918” In *Pogranicza. Miasto – wieś – religijność. Borderlands. Town – Village – Religiosity*, ed. Leszek Wojciechowski, 161-181, Lublin: Wydawnictwo Werset, 2020.

Bedők Péter. “Felekezeti és magyar–horvát etnikai ellentétek a Muraközben a második világháború alatt.” *Délvidéki Szemle* 6, no. 1 (2019): 77-94.

Bedők, Péter. “Struggle for a Borderland. The Ecclesiastic and Civil Authority in Međimurje (Muraköz) between 11th and 20th Century.” In *Crossroads of the Old Continent. Central and Southeastern Europe in the 19th and 20th Century*, ed. Krzysztof Popek, Michał Bałogh, Kamil Szadkowski and Agnieszka Ścibior, 109-136. Kraków: Petrus, 2021.

Beke Margit, ed. *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* 1. kötet. München–Budapest: Aurora, 1992.

Beke Margit, ed. *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015.

Csíky Balázs. *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018.

Dr. Sebestyén Mátyás. *Ahogy én láttam...* ed. Gábor Rokolya *Studia Notarialia Hungarica* Vol. 18. Budapest: Közjegyzői Akadémia Kiadó, 2016.

Josip Drvoderić. *Generalni Vikarijat za Međimurje (1941–1945).* Diplomski rad. Zagreb: Katolički Bogoslovni Fakultet Sveučilište u Zagrebu, 1996.

Erdő Péter. “Plébánia, egyházközség, közösség. Kánonjogi és lelkipásztori alapfogalmak.” *Teológia* 31, no. 1–2 (1997): 9-22.

Gergely Jenő, “A katolikus egyházközség (autonómia), mint a civil társadalom szerveződési lehetősége (1919 – 1944).” *Magyar Egyháztörténeti vázlatok* 9, no. 3–4 (1977): 131-141.

Gergely Jenő, *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*, Második kiadás. Budapest: Pannonica Kiadó, 1999.

Gianone András. *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948.* Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010.

Göncz László. *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945.* Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2006.

Hutinec, Goran. “Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945.” In *Međimurje u drugom svjetskom ratu*, ed. Branimir Bunjac, 283-310. Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županija, 2007.

Kalšan, Vladimir. *Iz vjerskog života Međimurja.* Čakovec: Muzej Međimurje Čakovec, 2003.

Kalšan, Vladimir. *Međimurska povijest.* Čakovec: Vladimir Kalšan, 2006.

Kalšan, Vladimir. *Međimurski biografski leksikon.* Čakovec: Vladimir Kalšan, 2012.

Kalšan, Vladimir. *Međimurje u drugom svjetskom ratu.* Čakovec: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2015.

Kolarić, Juraj. „Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije (1941. – 1945.)” In *Međimurje u drugom svjetskom ratu*, ed. Branimir Bunjac, 23-100. Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županija, 2007.

Kovács Attila, és Tátrai Ágnes. *Magyarok a Muravidéken 1918–1945 Kronológia*. Ljubljana: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2013.

Kovács Endre. "Doroszlói kántorok." *Létiink* 28, no. 3–4 (1998): 211-218.

Lajtman, Juraj, ed. *Prilog historiji radničkog pokreta i narodno-oslobodilačke borbe u Međimurju od 1919-1959. godine*. Čakovec: Tiskara i knjigovežnica Čakovec, 1959.

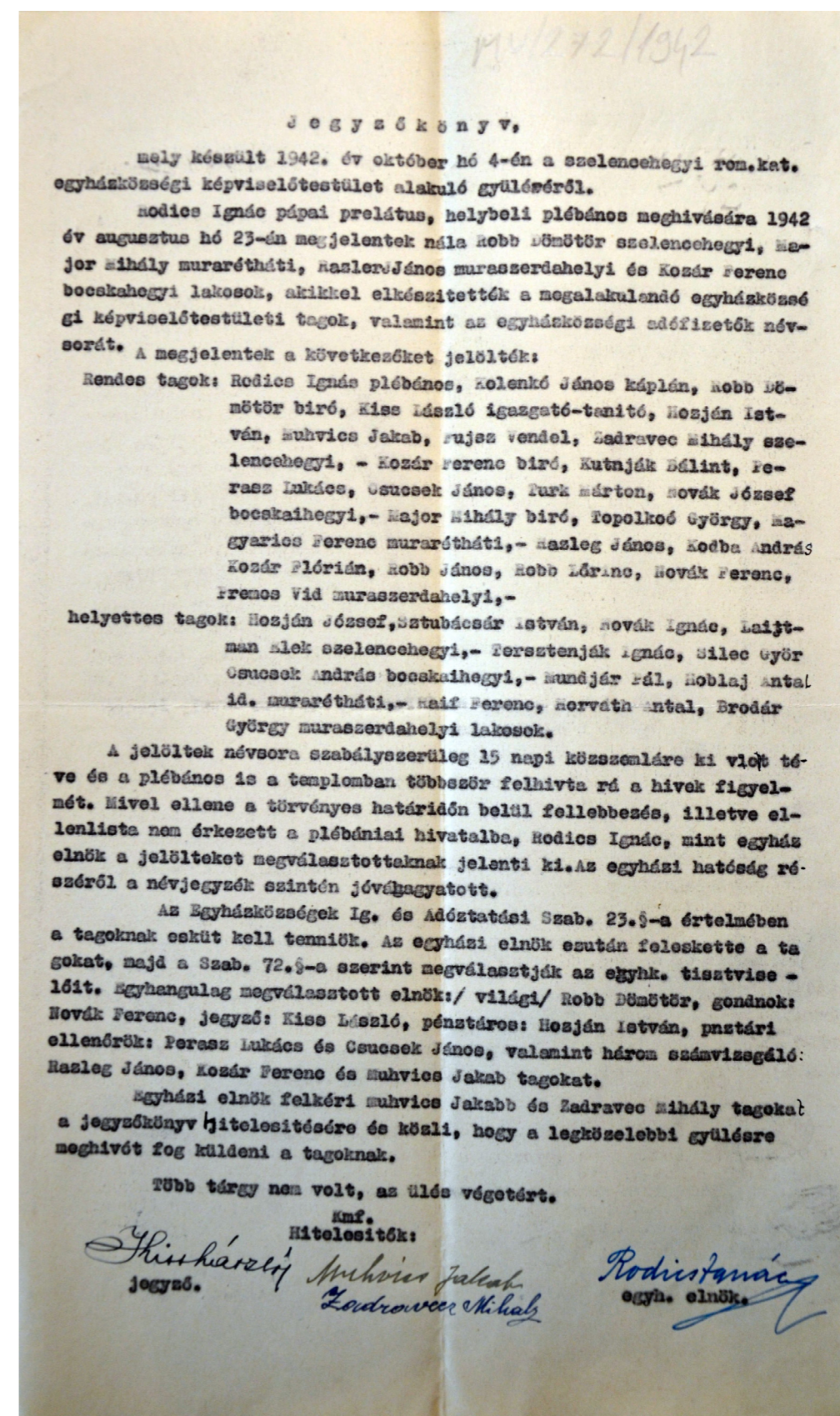
Mészáros István. *Mindszenty a Sándor-palotában. Hat tanulmány*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2005.

Sarnyai Csaba Máté. "Politikai és/vagy egyházkormányzati konfliktus? Megjegyzések a Muraköz zágrábi egyházmegyétől való elcsatolásának 1848-as történetéhez." *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 20, no. 1-2 (2008): 131-143.

Sági György. „Egyházközségek megalakítása a veszprémi egyházmegye területén Rott Nándor püspöksége idején.” In *Rott Nándor és kora. A katolikus egyház 1918–1919-ben és a veszprémi püspökség a két világháború között*, ed. Karlinszky Balázs és Varga Tibor László, 245-272. Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2020.

Summary

Following the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy, the foundation of congregations (egyházközségek, crkvena općina) in Hungary was an immediate reaction to the changing position of the Catholic Church. After the First Vienna Award and following territorial gains, the Hungarian (arch)dioceses started to organize congregations with Actio Catholica branches in the recaptured territories too. One of the most problematic regions was Međimurje (Muraköz), which has been part of the Archdiocese of Zagreb. Meanwhile, Hungarian military troops occupied Međimurje on 16 April 1941, but the Hungarian jurisdiction was questionable until July 1941. In August, Archbishop Alojzije Stepinac established the Archiepiscopal Vicariate of Međimurje with the leadership of Ignacije Rodić. The Vicar tried to retain the process of founding congregations in Međimurje, but doubts soon appeared on the Hungarian side as well. One of the main questions connected to the financial autonomy, which was provided by congregations for religious communities. To counterbalance the increasing Croatian influence by local council members, the Hungarian authorities attempted to limit the activity of congregations in Međimurje. During the process of forming congregations, the Hungarian activists tried to separate Međimurje from the Archdiocese of Zagreb and for the sake of this cause they collected signatures among locals. These Magyarization efforts evoked passive and active resistance against Hungarian authorities, thus several punishments were imposed on priests and civilians in Međimurje. At that time, only the local clergy could defend the Croatian national interests in Međimurje with the help of the Archiepiscopal Vicariate and indirectly via congregations.

1. A Zala vármegyei közigazgatási bizottság határozata a magyar római katolikus egyházközségek szabályzatának bevezetéséről a Muraközbe. 1944. március 13. Tárgy: Pecsornik Ottó közigazgatási bizottsági tag indítványa a magyar római katolikus egyházközségi szabályzatnak Muraközben történt életbeléptetésével kapcsolatban. (1335/1944). Forrás: PL Mm. 29.

Zala vármegye közigazgatási bizottságtól.

1335 kb.1944 szám.

Tárgy: Pecsornik Ottó közig.biz.tag indítványa

a magyar románkat, egyházközségi szabályzatnak Muraközben történt életbeléptetésével kapcsolatban.

H a t á r o z a t.

Zala vármegye közigazgatási bizottsága Pecsornik Ottó közig.biz.ta. indítványa folytán felterjesztéssel fordul a m.kir.Vallás és Közoktatásügyi Miniszter ur Nagyméltóságához aszírnt, hogy Muraközben egyházi jogilag a zágrábi románkat. érsekséghez helyett valamelyik szomszédos magyar románkat. egyházmegyéhez csatoltassék, illetőleg az egyházi szövetkezetek működésének felügyeletével és ügyeinek felsőbb fokú intézésével magyar püspöki adminisztrátor bizassék meg.

Amennyiben ezen szervezési változás megvalósítása egyházi jogi akadályokba ütköznék, aszírnt terjesztünk elő kérelmet, hogy az egyházközségi szabályzatnak Muraközben történt életbeléptetésével kapcsolatban a kivételre kerülő egyházi adók jogossága és mérve ellen előterjesztendő fellebbezések elbírálása a zágrábi érsekség kikapcsolásával közvetlenül a nagyméltóságu m.kir.Vallás és Közoktatásügyi Miniszter ur hatáskörébe utaltassék.

M e g o k o l á s:

A magyar egyházközségi szabályzatnak Muraközben történt életbeléptetése és az egyházközségi szervezetek megalakulása egyházi közigazgatási szempontból kétségekívül örvendetes, bizottságunk azonban mégis aggodalommal látja, hogy az egyházközségek működése a magyar államessze szempontjából rendkívül káros politikai célokat is szolgálhat.

Az egyházközségek autonómiája kiterjed ugyanis az egyházi adó kivételére is és az adó mérvét vagy jogosságát kifogásoló feleknek az adóztatási szabályzat 7.§.-án k./1/ és /2/ bekezdése az illetékes egyházmegyei hatósághoz fellebbezési és a nagyméltóságu m.kir.Vallás és Közoktatásügyi Miniszter úrhoz pedig felülvizsgálati jogot biztosít.

A muraközi egyházközségek illetékes egyházmegyei hatósága a zágrábi érsekség, az esetleges fellebbezések folytán tehát előáll azon államigazgatási szempontból mérhetetlenül káros helyzet, hogy a magyar egyházközségekhez az adókivetésre vonatkozó határozatait egy idegen állam egyházmegyei hatósága bírálja felül. Ezen államjogilag lehetetlen helyzet még fonákabbá válik az egyházmegyei hatóság határozatával meg nem elégedő fél felülvizsgálati kérelme esetén, mikor is egy külföldi egyházmegyei hatóság határozatát kell a nagyméltóságu m.kir.Vallás és Közoktatásügyi Minisz-

ter urnak felülbírálni.

Zala vármegye törvényhatóságának és Muraköz lakosságának küszel kétévészázados óhaja, hogy Muraköz a zágrábi érsekségtől elcsatoltassék és nemcsak államjogilag, hanem egyháziilag is egyházi és kizárólag magyar hatóságok fennhatósága alá helyestessék.

A zágrábi érsekségnek az egyházi adóztatási ügyek intézésébe való bekapcsolása új lehetőséget fog nyújtani arra, hogy Muraköznek Horvátországgal most már ugyancsak teljesen megszakadt kapcsolatát ismét felvételtesse és minden oka megvan bizottságunknak annak feltételezésére, hogy a muraközi papság ezeket a lehetőségeket a magyar államessze rovására teljes mértékben ki is fogja használni.

Muraköz megtartásának és az anyaországhoz fűződő kapcsolatai megszüntetésének szerződött tényezőjét látja bizottságunk az egyházi hovatartozás kérdésének a magyar érdekek aszírnt történő végleges szabályozásában és épen ezért nyomatékosan kérjük a nagyméltóságu m.kir.Vallás és Közoktatásügyi Miniszter Urat, hogy az illetékes helyen a kérdés végleges megoldása érdekében a szükséges intézkedéseket megtenni intéztassék.

Ita netá megoldásként helyet foglalhatna a kérdésnek oly módon való szabályozása is, hogy az adóügyekben előterjesztendő fellebbezések elbírálása a zágrábi érsekség kikapcsolásával közvetlenül a nagyméltóságu m.kir.Vallás és Közoktatásügyi Miniszter ur hatáskörébe utaltassék. Ezen megoldásra lehetőséget nyújt az 1915:Vall. tc.18.§-a, mely polgári peres ügyekben hasonlóképpen intézkedik. Mégis mivel az egyházi hovatartozás kérdésének radikális és végleges rendezését életbevágóan fontos állami érdekek tessék szükségessé, bizottságunk a végleges megoldás mellett foglal állást a fely értelmében kéri a nagyméltóságu m.kir.Vallás és Közoktatásügyi Miniszter ur intézkedését.

Melt Zalaegerszegen Zala vármegye közig.bizottságának 1944.évi március hó 13.-án tartott rendes ülésében.

P.B. v.gr.Telekai Béla sk.
főispán,
mint a közig.biz.elnöke.

KÁLMÁN PÉTER PEREGRIN

A KÁRPÁTALJAI, ROMÁNIAI ÉS CSEHSZLOVÁKIAI GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ FELSZÁMOLÁSA

A görögkatolikus egyház felszámolása Kárpátalján

„Lehetetlen a kommunizmust megérteni, ha csak, mint társadalmi vagy gazdasági rendszert nézzük. A vallásellenes propaganda szenvedélyességét és a Szovjet-Oroszországban végrehajtott vallásüldözést csak akkor érthetjük meg, ha a kommunizmusban valamiféle vallást ismerünk fel, amely le akarja váltani a kereszténységet... Más szóval a kommunizmus azért üldöz minden vallást, mert maga is az! És mint olyan, 'egyetlen igaz vallás', ezért nem bírja elviselni a többi 'hamis vallás' tételét. Saját hitét akarja kényszerrel, erőszakkal keresztülvinni, anélkül, hogy törődne az emberi szellem szabadságával. Ez a végleges 'e világ' vallása, utolsó, végleges tagadása a másvilágnak és szellemi életnek. Éppen ez ad neki spirituális és misztikus jelleget.”³¹⁷

Bergyajev gondolata találoan mutat rá a sztálini egyházpolitika mozgatórugóira, és annak okára miért lett áldozata ennek a hithatalmi terjeszkedésnek a görögkatolikus egyház a szovjet érdekszférában. A Kelet-közép-európai régióban e folyamat prototípusa és első kibontakozása – az ekkor már – a Szovjetunióhoz tartozó Kárpátalja volt, ezért az ottani eseményeket részletesebben tárgyaljuk, Románia és Csehszlovákia esetében pedig az azonosságok és eltérések bemutatására helyezzük a hangsúlyt.

Mint láttuk, a kommunista diktatúra államrendjét alapvetően meghatározta az az oroszországi társadalmi és vallási közeg, amelyben a rezsím megszületett.³¹⁸ Sztálin maga is papnövendék volt, így történeti, teológiai ismerete is lehetett arról, hogy a 17. század óta Oroszországban miként fonódott össze az egyház és az állam. Ennek felszámolását a cári rendszer megdöntése után összehívott orosz egyházi zsinat, a patriarchátus intézményének visszaállításával 1918 szeptemberében ugyan megkezdte, a kommunizmus beköszöntével azonban az orosz ortodoxiának a legnagyobb egyházüldözéssel kellett szembenéznie, a vértanúk egyházává vált. A szovjetrendszer 1943-ban kötött új konkordátumot a Moszkvai Patriarchátussal, amelynek eredményeként újjászerveződhetett a patriarchátus intézményi háttere, megnyílhatott néhány kolostor és szeminárium.³¹⁹ Persze, mindez megfelelő pártállami irányítással történt, így az új egyházigazgatásban is biztosította a régi rendszer működését, ami ott és akkor nem is jelent(-

317 Bergyajev 2003, 43.

318 A kérdés tárgyalásához ld. még: Chenux 2009.

319 Timkó 1971, 298-299.

het)ett olyan nagy megütközést a véres egyházüldözés és a nagypéteri egyházmodell megszo-

kott rendje után. Ennek köszönhetően a szocialista érdekkörbe került országokban a lenini-sztálini egyházpolitika alapjait a keleti egyház rendje szerint alakították ki, majd fejlesztették tovább. Jó példa erre a „cári egyházreform” egyik konkrét elemének átvétele a szocialista országok egyházpolitikájába: az egyház kormányzati szerv felett álló laikus, állami hivatalnok, akik megvételhatja az egyházi hatóság rendelkezését = Állami Egyházügyi Hivatal elnöke vagy helyi szinten a Magyarországon „bajszos püspök” -nek hívott ellenőr.

A régió országaihoz képest a szovjethatalom számára könnyebbséget jelentett azoknak a területeknek a leigázása, ahol az ortodox egyház hívei voltak többségben, a pravoszláv világban ugyanis nem kellett egy szuverén állam – a Vatikán – „érdekérvényesítésével” vagy tiltakozásával szembenézniük a diktatúra előrenyomulása során, hanem építhettek arra az akkorra már több évszázados állam-egyház kapcsolatra, amelyet az orosz ortodox egyház is nehéz teherként viselt, de ugyanakkor ki is használt. Ennek eredményeként a patriarchátus hivatalvezetőinek jelentős része az egyháztól rájuk ruházott tekintéllyel valósította meg és hajtatta végre az Orosz Ortodox Egyházat felügyelő Kormánytanács akaratát. Ezért a Szovjetunió vezetésének is érdekében állt – a többi nemzeti egyház háttérbe szorítása után – a Moszkvai Patriarchátus joghatóságának kiterjesztésére mindazon országok területére,³²⁰ ahol a szocialista rendszer megerősítését és a Szentszék kiküszöbölését akarta előmozdítani. Ott, ahol ez nem sikerült, a helyi ortodox egyházat erősítették meg, hogy ugyanez a mechanizmus az ő segítségükkel menjen végbe. A diktatúra először tehát az ortodox egyházmegegyék moszkvai irányításának kiépítésére törekedett, amely előkészítése volt az unitus egyházakhoz tartozóknak a pravoszlávokhoz történő áttereléséhez, Rómától való elszakítására, vagyis a Katolikus Egyház megsebezéséhez, egy politikai veszélyt nem hordozó egyház kialakításához.

Ez azonban nemcsak egyházpolitikai kérdés, hanem nemzeti, nemzetiségi és egyházszervezeti adottságok függvénye is volt a Magyarországot körülvevő országokban: a Szovjetunió Kárpát-ukrajnai részén, Romániában egyaránt, ami nagyban befolyásolta az egyházak jövőbeni sorsát.

Ebben a helyzetben a felsorolt egyházrészek közül az 1771-ben alapított Munkácsi Egyházmegye élte át a legnagyobb viszontagságot, amely már az I. világháború után elszenvedte első nagy veszteségét: az egyházmegye területe három állam irányítása alá esett szét, majd a II. világháború idején nagyobbik hányada visszakerült Magyarországhoz, végül pedig kárpátaljai területe teljes egészében a Szovjetunió része lett.³²¹ 1944-től Romzsa Tódor püspök irányítása alá 450.000 hívő 270 pap tartozott.^{322, 323}

320 A törekvésre említészerűen utal Timkó 1971, 320-324.

321 Hetényi 2004, 627.

322 Puskás 2017.

323 Más adatok szerint: 460.000 hívő, 281 parókia, 459 kápolna tartozott, akit 354 egyházmegyes, 13 szerzetes szolgált, 5 monasztérium működött 35 bazilita szerzetessel, 3 konvent ugyanezen rend szerzetesnővéreivel. Vö. Osadzy, 2016, 705.

Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolása után – ahogy erre később Magyarországon is kísérletet tettek –, azonnal megkezdődött a területrészek a Szerbtől a Moszkvai Patriarchátushoz való átcsatolása, és ezzel párhuzamosan az ortodox egyházszervezet megerősítése.³²⁴ Ez a folyamat Szovjetunió-szerte jól jött az ortodoxoknak, hiszen az üldöztetés és más egyéb okok miatt látványosan lecsökkent a pravoszláv hívek és a papság létszáma, erre a problémára pedig az állami segítséggel és érdekből végrehajtott megerősödés, gyarapodás, valamint a Patriarchátus jogkörének területi kiterjesztése pozitív megoldást kínált.³²⁵

A fizikai atrocitások első hulláma Kárpátalján 1946-ban *Sztojka Sándor* püspök hamvainak meggyalázásával érte el a görögkatolikus egyházat, majd Romzsa Tódor püspököt arra akarták rákényszeríteni, hogy írja alá azt a Sztálinnak küldendő memorandumot, amiben a vidék népei felvételüket kérik a Szovjetunióba. A folyamatnak része volt az egyházkormányzat „megnyerése” az ortodoxia számára, így például *Chira Sándort* is erre akarták rávenni, aki ellenállt. Ezt követte a megyéspüspök, Romzsa Tódor kivégzése és a bazilita kolostorok elvétele 1947-ben, 1949-ben a görögkatolikus egyház működésének betiltása, azaz elszakítása Rómától és az ortodoxiához nem csatlakozók üldözése.³²⁶

A hitoktatás az állami akadályoztatások miatt 1945-ben már a parókiákra költözött át, és bár ugyanakkor elhatározták a szeminárium feloszlását, annak végrehajtására csak 1949-ben került sor.³²⁷ 1945 és 1948 között 32 papot ítétek el koncepciók perben a Munkácsi Egyházmegyből, folyamatos volt a Patriarchátushoz való csatlakozás érdekében végzett nyomásgyakorlása a papok körében. 1949. január 20-án letartóztatták a katedrális lelkészét, *Puskás Lászlót*, amely az egyházmegye tényleges felszámolásának első lépéseként értelmezzük.³²⁸

1949. február 16-án a kommunista rendszer ugyanis a pravoszlávoknak adta át az ungvári székesegyházat, a korábban már elvett püspöki palotát, betiltotta a papság működését.³²⁹ Az épületek átadásának dokumentumát *Murányi Miklós* vikárius írta alá. A szöveg szerint ez a lépés a nép akarata volt, a rövid nyilatkozatot pedig a következő mondattal zárta: „*a görög katolikus³³⁰ egyház tevékenysége megszűnik s ezzel vikáriusi tevékenységem is véget ér. Így a káptalan is megszűnt létezni.*”³³¹

A formális szakítás Rómával 1949. augusztus 28-án, a Szent Miklós monostorban került nyilvánításra.³³² Összesített adatként megállapítható, hogy az egyházmegyében 270 papból 128 írta alá a Patriarchátushoz való csatlakozást, a papság sorából 92 személyt letartóztattak, 28 pap nem tért vissza a fogságból, így a nagy üldözések első éve után 49 pap maradt szabadon

324 Puskás, 2017.

325 Továbbiakban: Puskás 1997, 40.

326 Hetényi, 2004. 627.

327 Bendász 2017, 100-101.

328 Puskás, 2017.

329 Bendász, 2017. 100-101.

330 A szövegben, amikor történelmi névként vagy idézetben szerepel a görög katolikus kifejezés, meghagytam a megszokott formában annak helyesírását. Amikor ezen kívül használtam az egyház megnevezését a napjainkban bevezetett görögkatolikus írásmóddal életem.

331 Idézi: Riskó, 1997. 108.

332 Osadczy 2016, 706.

Kárpátalján.³³³ Ortodox részről a görögkatolikus egyház felszámolásában, a hívek, a papság és a javak patriarchátusi lefoglalásában *Makárij, Michail Oszijuk* munkácsi püspökre jutott a főszerep, aki mindezt 1946-ban Galíciában³³⁴ már végbevitte az ottani egyházban.³³⁵

A katakomba-egyház élete, a templomoktól való megfosztás után a házak köré csoportosult, az egyház öt titokban felszentelt püspök – *Orosz Péter, Szemedi János, Holovács József és Margitics János, Szabó Konstantin* – közreműködésével próbálta túlélni a diktatúrát.

Korábban idéztük XIII. Leó pápa *Quod apostolici numeris* kezdetű enciklikáját a modern társadalmi eretnekségekről, ahol azok egyik jellemzőjeként az anarchiateremtést jelöli meg a nagy pápa, mégpedig annak érdekében, hogy azután kialakíthassák az általuk irányított társadalom „arculatát”. Így akarják megformálni az új embert, a földi paradicsomot és a végítélet immanens formáját,³³⁶ egyfajta ószövetségi, szekularizált Isten országát.³³⁷ Ebben a milióban a kárpátaljai görögkatolikus egyház felszámolása értelmezhető úgy, mint az egy közös, a diktatúra által uralt vallásba való bekényszerítés, amelynek célja a természetfölötti dimenziók (evangéliumi hűség) kiiktatása, a hitélet csupán rituális, de annak is a Rómával való közösségen kívüli gyakorlásának meghagyása, illetve annak megakadályozása, hogy egy külső érdekképviselő (Róma) befolyással legyen az országra.

Ehhez a Szovjetunióhoz csatolt részekben meg kellett erősíteni Kárpátalján a csehek által már szorgalmazott pravoszláv jelenlétet,³³⁸ ami ugyanakkor itt volt a legjelentősebb az egykori magyar területek vonatkozásában. Nem feledhetjük, hogy az egyház működésének betiltása a kárpátaljai nemzetiségek identitásának felszámolását is szolgálta, azaz a magyar, ruszin lakosság beolvasztását a szovjet „népbe”. Ukrajna görögkatolikus egyházára talán ez a motiváció nyomta rá leginkább bélyegét, mégpedig azért, hogy az ukrán nemzetpolitikai célok – a keleti identitás helyett, a nyugati kötelékek hangsúlyozása –, a pravoszláv – unitus konfliktusban a későbbi évtizedekben összekapcsolódtak a görögkatolikus egyházzal.³³⁹ Ez Kárpátalja és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye tekintetében azért hordozott és hordoz súlyos és sajátos problémákat, mert az ukrán nacionalizmus a hitéleti kérdéseket ugyanúgy eszközként használta a nemzetegység szolgálatában, mint a szovjet diktatúra korábban.³⁴⁰

A görögkatolikus egyház felszámolása Romániában

Romániában hasonló folyamatok mentek végbe, mint Kárpátalján, azaz a valláspolitikai az identitásában is egységes román állam megteremtésének eszköze lett, az egységes nemzetállam

333 Puskás, 2017. A személyes sorsok alakulásáról ld. Pilipkó, 267-278.

334 Osadczy 2016, 705-706.

335 Puskás 1997, 40.

336 Quod apostolici muneris.

337 Balthasar 2004, 34.

338 Riskó 1997.

339 Riskó 1997.

340 Pirigy 1994. 754-759.

megteremtésének törekvése pedig kapóra jött a román patriarchátus számára jurisdikcójának kiterjesztéséhez, hiszen az a többi nemzeti egyház körében is növelte súlyát. Erre a terület-szerzésre már 1920-tól gondolt a romániai pravoszláv egyházvezetés, aminek *Nicolae Bălan* szebeni ortodox érsek volt az élharcosa, mind társadalmi mind pedig egyházi szinten. Ő ezért még a kommunistákkal is kész volt az együttműködésre, amiben a moszkvai pátriárka asszisztenciájára is számíthatott.³⁴¹ Így alakult meg 1948-ban a kolozsvári ortodox püspökség, amelyhez teológiai főiskolát, nyomdát és egyéb intézményeket rendeltek.³⁴² Ezek az évek már előremutatnak arra a tényezőre, hogy a Rómához hű keleti katolikusok felé táplált közös ellenszenv alapja lett a román ortodoxia és a diktatúra kollaborációjának, ami mindvégig meghatározta a totalitárius időszakot.

Romániában 1944-ben tűnt fel a kommunista mozgalom, amely szovjet támogatással 1948-ra teljes uralma alá vonta az országot. A párt főtitkára *Gheorghe Gheorghiu-Dej* lett, ezen időszakban 36.000-ról 804.000-re növekedett a párttagok száma, és elvégezték azokat a tipikus műveleteket is, amelyek a jellemző módon ugyanazok voltak a régió minden országában a társadalom térdre kényszerítése során.

Ezek után 1948. július 18-án a Magyar Nép Szövetség szatmári székházában dr. Takáts Lajos nemzetiségi miniszterhelyettes nyíltan kijelentette: „Lehetőséget adunk a római katolikus egyháznak arra, hogy nemzeti egyházzá alakuljon, és ne legyen kénytelen külföldi irányításra hallgatni...”³⁴³

Ennek értelmében 1948. július 19-én a Román Népköztársaság Nagy Nemzetgyűlésének Elnöki Tanácsa felmondta az 1927-es szentszéki konkordátumot, felszámolták az egyházi iskolákat, felügyeleti jogokat teremtettek az egyházak felett. 1948. szeptember 17-én felfüggesztették a bukaresti, temesvári és szatmári római katolikus püspök, illetve *Alexandru Rusu* máramarosi, *Valer Traian Frențiu* nagyváradai és *Ioan Bălan* lugosi görögkatolikus püspökök működési jogát. Ezt követte az ordináriusok elhurcolása, 1949. augusztus 1-jén pedig a szerzetesrendek feloszlata.

XII. Piusz pápa már korábban szorgalmazta a titkos hierarchia kiépítését, így akarta áthidalni a nehéz éveket, ennek végrehajtása lett *Gerald Patrick O'Hara* nuncius kiutasítása.³⁴⁴ 1948. október 28-án *Márton Áron* és *Hosszú Gyula* püspökök közösen kérték az államtól a katolikus egyház státútumának elfogadását. Ekkor valamennyi görögkatolikus püspököt letartóztatták, az egyházat pedig az 1948. december 1-jei, 358-as törvénnyel felszámolták. Nem volt ez váratlan lépés, hiszen Márton Áron már október 6-i körlevelében felszólította papjait a keleti rítusú testvérek segítésére és befogadására.³⁴⁵

A megszorító eseményekkel párhuzamosan megindult a papság átcsábítása. 1948. október 1-jére Kolozsváron pseudoszinódust hívtak össze, ahol 37 pap kinyilvánította a formális elsza-

341 Striban.

342 Soica 2016, 538.

343 Bura 2011, 109-110.

344 Tempfli 2012, 101-110.

345 Marton 2008, 85-99.

kadást is, átléptek az ortodox egyházba. Őket Hosszú Gyula, későbbi bíboros azonnali kiközösítéssel sújtotta, és ezt nyilvánosságra hozta.³⁴⁶

1948. október 28-án került sor a balázsfalvi, 31-én a lugosi, november 21-én a kolozsvári székesegyház elkobozására, e templomokat játszották az ortodox egyháznak.³⁴⁷ A négy görögkatolikus egyházmegyének (balázsfalvi érsekség, nagyváradai, lugosi, máramarosi, Kolozsvár-szamosújvári püspökség) 2716 temploma, 1.726.168 hívőszáma volt ekkor.³⁴⁸ Innentől kezdve tilos volt a szertartások gyakorlása, aki ezt végezte vagy befogadta 8 évnyi börtönbüntetés és vagyonelkobzásra büntethették, a feljelentőt pénzzalommal támogatták.³⁴⁹

Arról, hogy a romániai görögkatolikusok közül mennyien áldozták életüket nincs pontos adatunk. A kommunizmus idején a Szentszék tárgyalásai során próbálta enyhíteni az egyház sorsát, ám a hatóságok Ioan Ploscaru lugosi püspököt még 1975-ben is a nemzeti egyház megteremtése érdekében traktálták.³⁵⁰

A romániai görögkatolikus egyház felszámolásában tehát ugyanaz a modell működött, mint a Szovjetunióban: Rómától való elszakítás és az ortodoxiába olvasztás, aminek itt kifejezett célja volt egy olyan egységes Románia megteremtése, ahol a hit száműzése érdekében az első lépés a minél egységesebb és irányíthatóbb vallásosság kialakítása. Érdekes módon a nemzetiségi konfliktus hatása az egyház életében nem a kommunizmus ideje alatt fejtette ki negatív hatását, hanem a rendszerváltozás után, amikor a romániai diplomáciának sikerült elérnie, hogy ne legyen külön konferenciája a görögkatolikus egyházmegyéknek, mert akkor a római rítusú püspöki karban többségben lettek volna az egykori magyar területek püspökei.

A GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ FELSZÁMOLÁSA CSEHSZLOVÁKIÁBAN

Ezzel szemben Csehszlovákiában a görögkatolikus egyház felszámolása nem állt kifejezetten a nemzet(iség)i kérdés középpontjában. Ott ez csak mellékszál volt, hiszen a cseh – szlovák viszony már eleve terhelt volt, a magyar területek lakosságának fegyelmezésében pedig a fasiszta vád sokkal hatásosabbnak bizonyult, már csak azért is, mert a vallási eltérések érvényesülése igen szélsőséges skálán mozgott az országban,³⁵¹ azaz erről az oldalról nem lehetett hatékonyan előmozdítani a társadalom átalakítását. Az új állam ez irányú törekvéseinek sokkal inkább demonstratív jelleget tulajdonítunk, valamint azt a birodalom felé gyakorolt gesztust, hogy a Moszkvai Patriarchátus jurisdikción területeinek, befolyásának, vagyonának és létszámának növelése erősítse a szocialista eszmeiség és a pravoszlávok kapcsolatát, illetve az egyházi viszonyok megbontása egyben demonstrálta a lakosság előtt, hogy a rendszer mindent megtehet, uralmának nincs korlátja.

A második világháború fejezése után Csehszlovákiában az egyház semleges álláspontot foglalt el a politikai rendszer irányvonalának kérdésében, ami érdekes módon azért lett ütköző-

346 Soica 2016, 544.

347 Hetényi 1999, 19.

348 Soica 2016, 542.

349 Hetényi, 1999, 20.

350 Soica 2016, 558. A hét román püspököt 2019. június 2-án, romániai látogatása során avatta boldoggá Ferenc pápa.

351 Letz 2008, 113.

pontja állam és egyház kapcsolatának, mert a kommunista államberendezkedés lojális megnyilatkozásokat várt, de erre nem volt hajlandó a katolikus egyház. 1948-ban a pártállam örült volna, ha a blokk országai közül nekik sikerült elsőként megállapodást aláírni a katolikusokkal, ám ez nem valósult meg. Innentől kezdve viszont kezdetét vette az egyházüldözés adminisztratív formája, aminek célja a Vatikán kiiktatása volt a vallási életből, miként azt ekkor le is szögezte a csehszlovákiai vallási kérdésekkel foglalkozó bizottság. A korabeli dokumentumok szerint a pártvezetés úgy gondolta, hogy a haladó papok felfüggesztése révén a kiközösített papokat felszenteltetik a lengyel nemzeti vagy az orosz pravoszláv egyházzal, és akkor néhány éven belül létre tudnak hozni egy Rómától független nemzeti, de „katolikus” egyházat.

1949-től a rendszer egyházpolitikájának kibontakozása a többi szocialista országban már ismert módszerek nyomán haladt tovább: állami biztosok települtek a püspökségekre, megindultak a koncepciók percek. Az egyházügyi hivatal létrehozásával, a Besztercebányai Egyházmegye élére állított, kiközösítés alatt álló ordinárius beiktatásával a hierarchia szétzúzását tervezték, de ehhez kapcsolódott még a szerzetesrendek szekularizálása,³⁵² a Szentszékkal való diplomáciai kapcsolat megszakítása. És mivel úgy gondolták, az egyháziasság – különösen Csehországban – viszonylag laza szállal kapcsolódik már a társadalomhoz, a nemzeti egyház gondolatán keresztül látták megvalósíthatónak a hit kiiktatását.³⁵³ Itt kell megjegyeznünk, hogy míg 1950 után a magyar püspökök a lengyelországi egyház-állam együttélést látták „példaértékűnek”, addig a magyar kommunisták a csehszlovák modellt preferálták az állam és az egyház viszonyának alakításában.³⁵⁴

Ebbe a folyamatba illeszthető be a 239 parókiával, 1055 filiával, 224495 hívővel rendelkező csehszlovákiai görögkatolikus egyház felszámolásának terve, amely 1947-től eperjesi központtal, két püspökkel volt a hívek szolgálatára. 1945-től kezdődően a görögkatolikusok nagyobb szabadságban élhettek, mint a két világháború közötti időszakban, azonban a Lengyelországból és Kárpátaljáról érkező görögkatolikus menekültek befogadásával *Gojdic Pál* püspököt meggyanúsították az ukrán nacionalistákkal való együttműködéssel, illetve a Moszkvai Patriarchátus is szemet vetett Csehszlovákiára.³⁵⁵ A likvidálás első jele az Orosz Ortodox Egyházügyi Tanács elnökének, *Grigorij G. Karpov*nak 1946. júniusi látogatása volt, aki aztán Moszkvában már javasolta is az unitus egyház elszakítását, majd elküldték *Jelevferij exarchát* az országba. Ekkor azonban a még viszonylagosan demokratikus államrend és az ortodox jelenlét csehszlovákiai állapota nem tette lehetővé a váltás kiprovokálását.

1948-1950 között viszont az államhatalom már elkezdte formálni a görögkatolikus közösségek hangulatát: vissza kell térni Rómától atyáik hitéhez, nem szabad engedni a püspök ukránosító és latinizáló törekvéseinek, ki kell lépni az eddigi állítólagos egyházi állapotból: a náci-barátságából, a vatikanizmusból, ami szétzúzza Csehszlovákia egységét, szemben az ortodoxiával – szóltak meg az előkészítő ideológiák.

352 Letz 2008, 114-120.

353 Casaroli 2001, 174-175.

354 Kálmán 2011, 35-40.

355 Barnovský 2008, 263-265.

Az 1949. augusztus 31-én született pártállami dokumentum már az ortodoxokkal közösen létrehozott lépések tervét is tartalmazta: legalább egy görögkatolikus templomot, tíz papot át kell állítani az ortodoxiába, meg kell szilárdítani Kelet-Szlovákiában a pravoszlávok jelenlétét, státuszát.³⁵⁶

1950. január 31 és február 15 között magas rangú ortodox delegáció látogatott Csehországba, útjuk során, békehírnökség ürügyén kezdték el terjeszteni az ortodox egyházhoz való csatlakozás gondolatát. Megszülettek a tervek, 1950. április 28-án pedig Eperjesen a görögkatolikusok munkakonferenciájaként indult összejövele „száborra” alakult át: kimondták az ungvári unió semmisségét, kérték felvételüket a Moszkvai Patriarchátus jurisdikciója alá.³⁵⁷ A kiáltványt végül a 282 görögkatolikus papból 175 írta alá, 103 pap tett esküt, mindkét püspököt és 63 papot letartóztatták, majd 132 papi család kerülde deportálásra.³⁵⁸ 66 papot Podolinba internáltak, 19 bujkált, 34 polgári munkát végzett, a parókiákon 32 egyházi szolgálatot nem végző pap maradt. Bizonyos források szerint az áprilisi gyűlés tagjai főként pópák és állami emberek voltak, a díszteremben az államfő és Sztálin képe díszelgett, majd Gojdic püspöktől elvették székesegyházát. Az ortodoxia szervezeti gyengesége miatt nagy gondot okozott azonban a papság pótlása, ezért gyorstalpaló képzések segítségével állítottak ebbe a szolgálatba olyanokat is, akik nem rendelkeztek vallási ismeretekkel, csak az állam ezt a feladatot bízta rájuk.³⁵⁹

A Moszkvai Patriarchátus egyházszervezetének megerősítése érdekében, 1950. február 10-12. között Eperjesen tartózkodó *Nyikolaj metropolita* püspökké szentelte *Alexij püspököt*, július 29-én pedig Nagymihályban az egykori görögkatolikus kanonokot, *Alexendert* választották püspökké. Ugyanebben az évben 4 egyházkormányzati egység jött létre Csehszlovákiában: Prága, Olmütz-Brünn, Eperjes és Nagymihály központtal. A csehszlovákiai ortodox egyház önállóságát 1951. december 8-án, Prágában jelentették be.

Az állam teológiai kar alapításával, anyagi támogatással és minden egyéb más eszközzel igyekezett segíteni a pravoszlávokat, ám az egyesítés folyamatát nem lehetett, tudták szájuk íze szerint befolyásolni, így az unitus és moszkvai közösségek mentalitása, a görögkatolikus túlsúly, a katolicizmushoz való ragaszkodás, az ortodoxiából érkező papság erkölcsi életének visszasságai belső viszályokhoz vezettek. Ezt erősítette még a Kelet-Szlovákiában 1965-ben megindult, *S. Lazor* vezette ébredési mozgalom, amely aláírásgyűjtéssel, kérvényekkel fordult az államhatalomhoz a görögkatolikus egyház működési jogának helyreállítása érdekében.³⁶⁰

Ez a folyamat szerencsésen találkozott a közben megindult Csehszlovák–Szentszék-i tárgyalásokkal,³⁶¹ a prágai tavasz kezdeményezéseivel és a politikai enyhüléssel, aminek eredményeként 1968. június 13-án, a 70/1968-as rendelettel az egyház visszakapta a működésének lehetőségét,³⁶² de nem a szabadságát. Az egyházközösségek és struktúrák visszaállítása sok ne-

356 Barnovský 2008, 266-267.

357 Barnovský 2008, 268.

358 Letz 2008, 121.

359 Hetényi 2004, 705.

360 Konečný, 2008, 311-314.

361 Ld. ehhez Barberini 2008, 404.

362 Konečný 2008, 301.

hézséggel, fizikai atrocitással járt, 241 egyházközségből 206 tért vissza a görögkatolikus egyházba, 5 megszűnt, 20 latinizált, 10 ortodox maradt. Eperjesen a székesegyházat visszaadták régi tulajdonosának, a püspökség, a teológiai kar épülete azonban az ortodoxoknál maradt.

Gojdic püspök a börtönben meghalt, segédpüspöke *Hopko Bazil* 1968-ban kijutott Rómába, ám visszatérésekor *Ján Hirkát* nevezte ki a pápa ordináriussá, akit püspökké is szentelt 1969. április 23-án.³⁶³ Így lett a görögkatolikus egyház megtűrt, az ortodox pedig kegyvesztett egyház a Csehszlovák kommunizmus világában.

Bibliográfia

Felhasznált irodalom

- Balthasar 2004. = Hans Urs von Balthasar: *Vizsgáljatok meg mindent, Beszélgetés Angelo Scollával*. Bp., 2004.
- Barberini 2008. = Giovanni Barberini: *La politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*, Bologna, il Mulino, 2008.
- Barnovský 2008. = Michal Barnovský: *A görög katolikus egyház Szlovákiában a második világháború után*. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. (Historia Hungarico – Slovaco – Hungarica – 2.) Szerk.: Balogh Margit, Bp., 2008.
- Bendász 2017. = Bendász Dániel: *Legális és illegális papképzés a Munkácsi Egyházmegyében*. (Letölthető: <<http://www.byzantinohungarica.com/index.php/bendasz-daniel-legalis-es-illegalis-papkepzes-a-munkacsi-egyhazmegyeben>> [2021. május 11.]
- Bergyajev 2003. = Bergyajev, Nyikolaj: *A kommunizmus igazságai és hazugságai*. Bp., 2003.
- Bura 2011. = Bura László: *Boldog Scheffler János, Szatmári Római Katolikus Püspökség, Szatmárnémeti*, 2011. 109-110.
- Casaroli 2001. = Agostino Casaroli: *A türelem vértanúsága – A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*, SZIT, Bp., 2001.
- Chenau 2009. = Chenau, Philippe: *L'Ultima erezia, La Chiesa cattolica e il comunismo in Europa da Lenin a Giovanni Paolo II (1917–1989)*, Carocci, 2009.
- Hetényi 1999. = Hetényi Varga Károly: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. Pécs, 1999.
- Hetényi 2004. = Hetényi Varga Károly: *Papi sorosok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*, Új Ember – Márton Áron Kiadó, Bp., 2004.
- Kálmán 2011. = Kálmán Peregrin: *Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából*, SZIT, 2011.
- Konečný 2008. = Stanislav Konečný: *A szlovákiai ortodox egyház a második világháború után*, In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*, (His-

363 Barnovský 2008, 274-275.

- torica Hungarico – Slovaco – Hungarica – 2.) Szerk.: Balogh Margit, Bp., 2008, 301-321.
- Letz 2008. = Robert Letz: *Az állami egyházpolitika Szlovákiában 1948–1989 között*, In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. (Historia Hungarico – Slovaco – Hungarica – 2.) Szerk.: Balogh Margit, Bp., 2008, 113-131.
- Marton 2008. = Marton József: *A római és görög katolikus egyház viszonya Erdélyben 1940–1950 között*, *Studia Theologica Transsylvaniensia* 10. 2008. 85-99. (Letölthető: <http://byzantinohungarica.com/images/0_pdf/pdf/marton_romai_gorog.pdf> [2021. május 11.]
- Osadczy 2016. = Włodzimierz Osadczy: *La Chiesa greco-cattolica in Ucraina (1917–1991)*, In: *La Chiesa Cattolica e il comunismo in Europa Centro – Orientale e in Unione Sovietica*, cura di Jan Mikrut, Il Segno dei Gabrielli editori, 2016. 699 – 713.
- Pilipkó = Pilipkó Erzsébet: *A „nemlétező” görög katolikus egyház működése Kárpátalján 1949-től 1989-ig*, *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6, 267-278. (Letölthető: <<http://www.byzantinohungarica.com/index.php/pilipko-erzsebet-a-nemletezo-gorog-katolikus-egyhaz-mukodese-karpataljan-1949-tol-1989-ig-nepi-vallasosság-a-karpat-medenceben-6>> [2021. május 11.]
- Pirigyi 1994. = Pirigyi István: *A magyar görög katolikusok története*. *Vigilia*, 59. (1994) 10., 754-759. (Letölthető: <https://vigilia.hu/pdfs/Vigilia_1994_10_facsimile.pdf#page=36, [2021. május 11.]
- Puskás 1997. = Puskás László: *Adalékok Romzsa Tódor (1911–1947) munkácsi görög katolikus püspök életútja forrásainak kutatásához*, *Posztbizánci Közlemények Studia Postbizantina Hungarica*, 1997. (Letölthető: <http://www.byzantinohungarica.com/images/0_pdf/pdf/puskas_romzsa_posztbizanci_cikk.pdf [2021. május 11.]
- Puskás 2017. = Puskás László – Puskás Bernadett: *70 éve, Puskás László atya letartóztatásával kezdődött a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye erőszakos felszámolása (1949. január 20.)*, (Letölthető: <<http://www.byzantinohungarica.com/index.php/puskas-laszlo-1910-1969-teljes>> [2021. május 11.]
- Riskó 1997. = Riskó Mariann: *A kárpátaljai görögkatolikus egyház kálváriája 1944-től a legalitás visszanyeréséig a visszaemlékezések tükrében*. (Letölthető: <<http://www.byzantinohungarica.com/index.php/risko-mariann-a-karpataljai-gorogkatolikus-egyhaz-kalvariaja-1944-tol-a-legalitas-visszanyereseig-a-visszaemlekezesek-tukreben>> [2021. május 11.]
- Soica 2016. = Sergiu Soica: *La Chiesa greco-cattolica in Romania*. In: *La Chiesa Cattolica e il comunismo in Europa Centro – Orientale e in Unione Sovietica*, cura di Jan Mikrut, Il Segno dei Gabrielli editori, 2016. 537– 568.
- Striban = Codruța Maria Stirban – Știrban Marcel: *1948. Előkészítő mozzanatok. Püspökök megfigyelés alatt*, in: <Erdélyi színek. (Letölthető: <http://epa.oszk.hu/00200/00266/00014/c000276.html>>, [2021. május 11.]
- Tempfli 2012. = Tempfli Imre: *Boldog Bogdánffy Szilárd és a romániai egyházüldözés (1945–1953)*, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2012/1-2, 101-110. (Letölthető: <http://www.heh.hu/MEV_2012_1-2.szam.pdf> [2021. május 11.]

ÓKORI ÉS KÖZÉPKORI BARANGOLÁS A TÖRTÉNELEMBEN

BÁCSKAY ANDRÁS

URARTU, HALDI ORSZÁGA

Az alábbi tanulmány egy fontos ókori keleti állam, az Kr. e. első évezred első felében fennálló Urartui Királyság történetének és királyi ideológiájának recens összefoglalása. E munkával szeretném köszöneti kollégámat, Őze professzort, illetve megemlékezni a közös Örményországi tanulmányutunkról.

Bevezetés

Az első évezredi ókori keleti államok közé tartozó Urartui Királyság a mai Kelet-Törökország, Északkelet-Szíria, Észak-Irak, Északnyugat-Irán, Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán területén helyezkedett el. Bár a királyság határait, illetve kiterjedését nem tudjuk pontosan azonosítani, a fentiekben említett földrajzi horizontot az Urartui Királyság történetéről tanúskodó régészeti és írott források előkerülési helye jelöli ki.³⁶⁴ A kutatás általában az urartui jelenlétet mutató települések, erődök, illetve az uralkodók által állított feliratok földrajzi elhelyezkedése alapján határozza meg a királyság kiterjedését. A királyság magterülete a kelet-anatóliai Van-tó környéke, amelynek partján az állam fővárosa Tuspa/Turuspa is található. Az Urartui Királyság másik fontos központi területe a nyugat-iráni Urmia-tó környéke lehetett, amelynek közelében számos urartui település, illetve királyfeliratot tartalmazó sztélé és sziklafelirat található.

Az urartui történelem forrásairól

A kutatás az Urartui Királyság történetét leginkább az urartui királyokhoz kapcsolható királyfeliratok, részben az Urartui Királyság időszakával párhuzamos újasszír (Kr. e. 10–6. század) időszakból származó asszír források alapján rekonstruálja.³⁶⁵ Az urartui epigráfiai források közül a legfontosabbak a hadjáratokról és város vagy kultuszhely alapításáról szóló királyfeliratok, amelyet egyes votív tárgyon található felirat egészít ki.³⁶⁶ Az urartui királyfeliratok zöme kő sztélékre írt szöveg vagy sziklafelirat; a mezopotámiai ékírásos kultúrák írásbeliségére hagyományosan jellemző agyagtáblák az urartui epigráfiai anyagból szinte teljesen hiá-

364 Az Urartui Királyság topográfiájáról l. Zimansky 1985, 9-31; Salvini 1995, 14-24; Çifçi 2019, 20-23.

365 Az ókori Urartui Királyság történetéhez l. Salvini 1995, 18-121; Zimansky 1998, 25-60; Fuchs 2012. Magyarul Bácskay 2006; Buhály 2010.

366 Az urartui feliratok modern kiadásához lásd Salvini 2008–2012. Az urartui feliratok online korpuszához lásd az Electronic Corpus of Urartian Text weboldalt.

nyoznak, csupán II. Ruzának (7. század közepe) tulajdonított erődökben (Troprakkale, Avanis, Karmir-blur stb.) került elő néhány adminisztratív szöveget tartalmazó agyagtábla. Az ismert urartui epigráfiai források (a kutatás jelenleg kb. 600 feliratot ismer) nyelve nagyrészt urartui, azonban számos kétnyelvű (asszír-urartui), illetve csak asszír nyelvű szöveget is ismerünk. Történeti szempontból különösen jelentősnek számít két urartui király (I. Argisti, Minua fia és II. Szarduri, I. Argisti fia) évkönyve. E források az újasszír uralkodók évkönyv jellegű felirataihoz hasonlóan bizonyos eseményeket az adott király meghatározott évei szerint csoportosítják. Az urartui epigráfiai forrásanyagból azonban szinte teljesen hiányoznak az adminisztratív jellegű források, illetve az urartui történelem királyfeliratokból csak részben rekonstruálható.

Az Urartui Királyság első évezredi történetének rekonstrukciójára vonatkozóan az urartui források mellett kulcsfontosságúak a korszak nagyhatalmának számító és az Urartui Királyságot riválisának tekintő asszír uralkodók királyfeliratai, amelyek beszámolnak bizonyos asszír uralkodók Urartu ellen vezetett hadjáratairól, illetve egyes hadjáratok során említik a rivális királyság uralkodóját.³⁶⁷ Az Urartu történetére vonatkozó asszír források másik fontos csoportját a korszak asszír királyai és az asszír tisztviselők közti levelek és adminisztratív szövegek jelentik. Az asszír források jelentőségét nem csak a történeti háttér rekonstruálása adja, hanem az is, hogy az asszír források esetében rendelkezünk abszolút kronológiai ismeretekkel, amelynek segítségével az egyes urartui királyok uralkodása, illetve az egyes királyokhoz kapcsolódó történeti események kronológiája meghatározható. Magyarán az urartui történelem eseményeinek datálását a párhuzamos asszír források alapján tudjuk elvégezni. A királyság első említése az asszír forrásokban III. Sulmánu-asarídu uralkodásához (Kr.e. 859–824), az utolsó említés pedig Assur-bán-apli uralkodásához (Kr.e. 668–627) kapcsolható.

Urartu, Asszíra riválisa

A történettudomány általában a közép-asszír királyok (I. Sulmánu-asarídu, I. Tukulti-Ninurta, I. Tukulti-apil-ésarra) királyfelirataiban szereplő, az asszír királlyal ellenséges Uruatri/Uratri és Nairi országokat tartják az újasszír kori Urartui Királyság elődállamának.³⁶⁸ Az azonosítás egyrészt az azonosnak tűnő földrajzi régió (kelet-anatóliai hegyvidék) valamint az újasszír királyfeliratokban az Urartui Királyság megnevezésére használt ugyanazon kifejezésen (Nairi) alapul. Az újasszír kori Urartui Királyság önelnevezése azonban Biainili, illetve az újasszír toponímiák használatában megfigyelhető gyakorlat, hogy az ugyanazon régióban kialakult újabb államok elnevezésére is a korábban használt toponímiát használják, így a Nairi toponímia használata vélhetően erre vezethető vissza. Másrészt nincs olyan közvetlen forrásuk, ami összekapcsolná a közép-asszír Uruatri/Uratri vagy Nairi terminusokat a Van-tó központú 9-7. század között fennálló Urartui Királysággal.

367 Az asszír és urartui kapcsolatokhoz és forrásokhoz l. Radner 2011; Radner 2012 és Mayer 2013, 21-74.

368 A témához l. Mayer 2013, 21-22.

Az Urartui Királyság a 9. században felemelkedő AsszírIA közvetlen szomszédságában jött létre, így története szorosan kapcsolódott a viharos gyorsasággal nagyhatalommá váló AsszírIA történetével. A királyfeliratokat követve a Van-tó parti lokális királyság fokozatosan terjeszkedett régióról régióra és vált regionális állammá 50 év alatt, valószínűleg kulturálisan eltérő területeket magában foglalva. A királyság kialakulásának folyamatát nem ismerjük, az asszír forrásokban a 9. század közepétől szereplő Urartu azonban már jelentős területeket birtokló állam, amely nyugati irányú terjeszkedése során kerül összeütközésbe AsszírIA-val. A 9. és 8. századi asszír királyfeliratokban Urartu az asszír király hadjáratainak célpontjaként vagy egyszerűen ellenséges országgént jelenik meg. A két királyság konfliktusát III. Sulmánu-asarídu (Kr.e. 859–824), V. Samsi-Adad (823–811), IV. Sulmánu-asarídu (782–773), III. Tukulti-apil-ésarra (744–727) és II. Sarrukín (721–705) asszír királyok királyfeliratai tárgyalják. AsszírIA és Urartu viszonyát azonban nem csak a konfliktusok jellemezték. Az Urartuval történő háborúskodást nem említő 8. és 7. századi asszír királyok – elsősorban Szín-ahhé-eriba (704–681) vagy Assur-ah-iddina (680–669) – uralkodása idején vélhetően békés viszony lehetett a két királyság között, bár ennek okát nem ismerjük biztosan. Az alábbiakban röviden áttekintjük a két királyság közös történetének főbb szakaszait.

Bár AsszírIA és Urartu már bizonyosan korábban is egymás szomszédja lehetett, az asszír királyfeliratok csupán egy már vsz. II. Assur-nászir-apli (884–859) uralkodása idején kitört ellenségeskedés kapcsán említik először Urartut. E konfliktusban II. Assur-nászir-apli utóda, III. Sulmánu-asarídu asszír király győzelmet arat és 856-ben Urartuba is bevonul, illetve a következő évben a korábban talán az Urartui Királysághoz tartozó országokat is megtámadja, majd 844-ben az Asszír Birodalomhoz csatolja. Kicsit később az újabb urartui királyt, I. Szardurit győzi le, majd 830-ban III. Sulmánu-asarídu újra bevonul Urartu területére. 826–820 között trónviszály dúl AsszírIA-ban, így Urartu újra megerősödik. Az újabb urartui expanziót V. Samsi-Adad (823–811) asszír király állítja meg, aki 820-ban legyőzi Ispuini urartui királyt. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy erre az időszakra Urartu intenzív expanziós törekvései, illetve az ezt meggátolni kívánó asszír reakciók a jellemzők.

V. Samsi-Adad és III. Adad-nirári uralkodása alatt az asszír királyfeliratok nem említik Urartu ellen vezetett hadjáratot, ami azért is figyelemre méltó, mivel a korszak asszír királyainak hódítási törekvései legalábbis érintik az urartui királyság érdekszféráját. Így például III. Adad-nirári hadjáratot vezet az Urartuval szomszédos hegyi régiókban elterülő országok ellen (Mannaj, Hubuskia, Lusia). A források alapján erre az időszakra inkább a két állam békés együttélése a jellemző, bár ennek pontos okai egyelőre nem ismertek.

A 8. században a két állam újabb, a korábbinál intenzívebb konfliktusairól tudósítanak az urartui és az asszír királyok feliratai. A harcok IV. Sulmánu-asarídu asszír király és I. Argisti urartui király uralkodása alatt kezdődtek, a 781 és 773 között zajló háborúban azonban egyik fél sem arat döntő győzelmet. Úgy tűnik, a nyílt ütközeteket általában az asszírok nyerték meg, de az erődökbe visszahúzódó urartui csapatokat az asszírok nem tudják megsemmisíteni, illetve az erődöket sem tudják bevenni, így patthelyzet áll elő. E harcokban az urartui királyok közül

II. Szarduri tűnik a legsikeresebbnek, mivel az urartui király felirata az asszír király (vsz. V. Assur-nirári (754–745) legyőzéséről (754 körül) is beszámol. Az urartui sikert vélhetően az tette lehetővé, hogy Asszíriát 765–746 között belső politikai válság gyengíti le. Urartu azonban ahhoz nem volt elég erős, hogy döntő győzelmet érjen el. III. Tukulti-apal-ésara uralkodása alatt az asszír királyfeliratokból nem értesülünk újabb háborús cselekményekről, így vélhetően a korábbi időszakra jellemző patthelyzet állhatott vissza. Az utolsó asszír-urartui háborús időszak 719-ben kezdődött II. Sarrukín asszír és I. Rusza urartui királyok uralkodása idején.³⁶⁹ A háború előzménye a két állam közti határregióban elterülő ütközőállamok (Mannaj és Zikirtu) egymás közti konfliktusa lehetett. A konfliktus akkor mérgesedett el, amikor az asszírok által támogatott mannaj király (Aza) meghalt és a trónt a Rusza által támogatott testvére, Ullusunu szerezte meg. Mannaj 744 óta asszír szövetséges volt, így II. Sarrukín számára az új uralkodó urartui orientációja elfogadhatatlan lehetett. A 716–714-es években vezetett asszír hadjáratok a korábbi állapot helyreállítására, azaz a mannaj király asszír szövetségbe való visszatérésére irányulhattak. Az asszír törekvés 714-re sikerrel járt és a mannaj uralkodó ismét asszír szövetségessé vált; ez lehetővé tette az asszír király számára, hogy a háborút Urartu további szövetségesei ellen folytassa. Ennek egyik jól ismert eseménye az asszír király 714. évi Urartu ellen vezetett hadjárata, amelynek során az asszír király a korábban urartui szövetségesnek számító ütközőállamot, Muszaszirt támadta meg. Muszaszirt legyőzésének jelentőségére utal, hogy a hadjárat eseményeit nem csupán az asszír király felirata rögzíti. A muszasziri királyság fővárosának kifosztását ábrázoló relief ugyanis a II. Sarrukín palotáját díszítő palotadomborművek között is helyet kapott. Fontos hangsúlyozni, hogy bár Muszaszirt feldúlása érzékeny veszteséget jelenthetett az urartui királyság számára, az esemény semmiképpen sem jelentette a királyság teljes vereségét: I. Rusza utóda, II. Argisti 709-ben már Kumuhhu királyával szövetségben Asszíria ellen.

Urartu és Asszíria 714 után többé nem viselt egymás ellen nagyméretű háborút, illetve az asszír források 30 éven át nem említik Urartut. Vélhetően egymás létezését tudomásul vevő, de nem baráti viszonyal jellemezhető a két állam kapcsolata. E korszak egyik fontos, de részleteiben sajnos csak az újasszír levélkorpuszból ismert eseménye a kimmerek Urartu területére történő betörése II. Sarrukín uralkodásának végén. Az asszír király számára írt ún. „kimmer levelek” az urartui király súlyos vereségéről, valamint a kimmerek Urartuba történő betöréséről tudósítanak, az egyik levél szerint a vereséget követően az urartui király (talán II. Argisti) elmenekült, és az urartui sereg egy új királyt választott (Melartua). Ez felveti a trónküzdelem lehetőségét.

Asszíria és Urartu kapcsolatában Szín-ahhé-eriba asszír király 681-ben történő meggyilkolása jelentett újabb fordulópontot, mivel az asszír király halálát követő trónküzdelemből vesztesen kikerülő Arda-Mulissu Urartuba menekült. Az urartui udvarban száműzetésben élő asszír herceg vélhetően politikai eszköz lehetett az urartui király kezében, illetve legitimizációs problémát jelenthetett a trónra kerülő Assur-ah-iddina számára. Bár semmit sem tudunk Arda-Mulissu urartui tartózkodásáról, illetve az sem ismert, hogy meddig tartózkodott Arda-Mulissu az urartui

369 A konfliktus és a hadjárat részletes elemzéséhez l. Mayer 2013, 46-93.

király udvarában, de talán az asszír trónkövetelő urartui jelenlétével magyarázható Assur-ah-iddina Urartuval szemben tanúsított visszafogottsága, illetve talán az asszír király Urartuval szembeni jóindulatát példázza az Asszíriából származó mesteremberek jelenléte egyes urartui építkezéseken. A korszakban regionális hatalomnak számító Urartu és az Ókori Kelet nagy részét uralma alatt tartó asszír birodalom közti szoros kapcsolatokra utalnak az újasszír levélkorpusz azon szövegei, amelyekben az asszír uralkodót tájékoztatják az Urartui Királyságban zajló fontosabb eseményekről. Ugyancsak a két királyság közti kapcsolatok jelentőségét mutatja, hogy az urartui király követséget küldött Assur-bán-apli Elám felett aratott győzelem Arbelában tartott állami ünnepségére (653), a követséget az uralkodó ninivei palotájának az győzelmi ünnepséget ábrázoló jelenetein is megörökítették. Az asszír királyfeliratokban az Urartura vonatkozó utolsó híradás Assur-bán-apli korából származik. A 638-ra datált felirat szerint az urartui király (vsz. III. Szarduri) már asszír vazallus, aki adót fizet az asszír királynak. A meghódolásra vélhetően 646 és 642 között kerülhetett sor, de ennek okait egyelőre nem ismerjük.

Az Urartui Királyság történetére vonatkozóan 638 után sem Asszíriából, sem Urartuból nincs írott forrás, így az állam összeomlásának folyamatát, illetve az urartui királyság felbomlását okozó tényezőket csak részben tudjuk rekonstruálni. Bizonyosan állítható, hogy az Asszíria összeomlásához vezető 627 és 610 közötti időszakban Urartut vagy urartui király nevét sem a babiloni, sem az asszír források nem említik, így vélhetően Urartu már nem vesz részt az Asszíria bukásához vezető eseményekben. Az Urartui Királyság bukásának pontos időpontja nem ismert, a kutatók többsége 590–585 közötti időszakot tartja valószínűnek: ennek alapja az 585. évi napfogyatkozás kapcsán datálható méd-lüd háború, amely kizárja a korábban regionális hatalomként funkcionáló Urartui Királyság létét.³⁷⁰ A bukást okozó tényezők az írott források hiányában nem egyértelműek. Mivel a régészeti feltárások alapján látható, hogy számos urartui települést ostrom pusztított el, a királyság bukásának egyik leggyakrabban említett oka a valamilyen külső támadás, azonban a támadók kiléte egyelőre nem azonosítható (szkíták, esetleg kimmerek). Egyes kutatók az urartui királyok építkezései és/vagy az asszírokkal folytatott háborúskodás okozta gazdasági válságot, illetve az ezt követő polgárháborút, esetleg földrengést vagy egyéb természeti katasztrófát, illetve az ezt követő polgárháborút vélelmezik a királyság bukásának fő okaként. Egyértelmű válasz egyelőre erre a kérdésre nem adható.

Urartu királyai és a királyság ideológiája

Az első ismert urartui király III. Sulmánu-asarídu asszír király királyfeliratában említett Ar(r)ame (859 körül), azonban személye urartui forrásokból egyelőre nem ismert. Az első ismert urartui királyfelirat I. Szarduritól származik (9. század vége), majd az őt követő urartui királyok feliratait, valamint a párhuzamos források alapján az uralkodócsalád legalább 9 tagjának

370 A téma tárgyalásához l. Hellwad 2012. Rollinger véleménye szerint az Urartui Királyság az Asszír birodalom összeomlása után is még sokáig fennmaradt (Rollinger 2008, 51-57).

neve ismert. Az asszír források általában csupán a releváns urartui király nevét (asszír névváltozatban) az urartui források azonban az adott király filiációját is megadják, ami alapján az egyes uralkodók egymást követő sorrendjét a kutatás az alábbiak szerint rekonstruálja. Fontos hangsúlyozni, hogy bizonyos uralkodók besorolása kapcsán a kutatásban eltérő véleményeket találunk, amelyeket zárójelben jeleztünk.³⁷¹

A besorolható 9 uralkodó:

- I. Szarduri, Lutibri fia
- Ispuini, I. Szarduri fia (kb. Kr.e. 830-820)
- Minua, Ispuini fia (kb. Kr.e. 810-785/780)
- I. Argisti, Minua fia (Kr.e. 785/780-756)
- II. Szarduri, I. Argisti fia (Kr.e. 756- kb.730)
- I. Rusza, II. Szarduri fia (I. Rusza, II. vagy III. Szarduri fia) (Kr.e. kb.730-713)
- II. Argisti, I. Rusza fia (Kr.e. 713-?)
- II. Rusza, II. Argisti fia (Kr.e. 7. század első fele)
- III. Szarduri, II. Rusza fia (III. Szarduri, II. Szarduri fia) (Kr.e. 7. század közepe)

A nem besorolható uralkodók:

- IV. Szarduri, III. Szarduri fia (IV. Szarduri, II. vagy III. Rusza fia)
- III. Rusza, Erimena fia

1. ábra:

Rusza, Argisti fiának pecsétlenyomata
(Forrás: S. Kroll, et al. (eds.):
Bianili-Urartu 365. oldal, 2416. ábra)

A felsorolt urartui királyok kb. 200 éves uralkodási időszakot fednek le, azonban az egyes királyok pontos uralkodási ideje nem ismert, illetve a felsorolásban szereplő utolsó három uralkodó (III. Szarduri, IV. Szarduri, és III. Rusza) kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy jelen ismereteink szerint csupán az utolsó (III. Rusza, Erimena fia) volt bizonyíthatóan király, a többiek esetében nem ismerünk uralkodói titulaturát tartalmazó királyfeliratot, így lehetséges, hogy csupán az uralkodócsalád tagjai vagy magas rangú hivatalnokok lehettek. Az urartui forrásokban az I. Szarduritól ismert királyok egymást követő sora egyazon dinasztia kontinuitását sugallja, amelyben a királyi hatalom apáról fiúra öröklődött. A korszakból ismert egyéb királyi dinasztiák történetének tükrében azonban az efféle kontinuitás nehezen képzelhető el, így az egymást követő urartui királyok sora vélhetően több egymást követő dinasztiát takar.

371 Az urartui uralkodók kronológiájához l. Salvini 2012, 133 és Salvini 2014, 325.

Az urartui királyok, illetve a „dinasztia” tartós uralma azon alapulhatott, hogy az urartui királyok képesek voltak kiépíteni és fenntartani uralmukat egy földrajzilag nagyon széttagolt, valamint etnikai és kulturális szempontból bizonyosan heterogén régióban.³⁷² Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az adminisztratív források szinte teljesen hiányoznak, így a királyság uralmi rendszerét csak a legfelső szinten ismerjük: a király hódító hadjáratokat vezetett, erődöket és városokat építtetett, öntözőrendszereket létesített stb. Az Urartui Királyság hatékonyságát és a központ stabilitását mutatja az uniformizált régészeti leletanyag az urartui királysághoz tartozó területeken. A forrásokból keveset tudunk meg a királyság alattvalóiról, az urartui feliratokat urartui nyelven írták, azonban még azt sem lehet eldönteni, hogy ez a nyelv a helyi lakosság egy részének az anyanyelve vagy csupán az uralkodó elit nyelve.³⁷³ A személynévanyag és az államvallás forrásaiban megjelenő istenalakok egy része hurri eredetű, azonban a források nem tükrözik a térség vélhetően jóval heterogénabb etnolingvisztikai hátterét. Az Urartui Királyság államvallásának panteonját áttekintő Meher-Kapisi felirat a hurro-urartui istenalakok (Teiseba/Tesub és Sivini/Simigi) mellett etnolingvisztikai szempontból azonosíthatatlan helyi isteneket (pl. Ua, Irmusini stb.) is tartalmaz, amelyek talán a különböző földrajzi régiókban élő helyi lakosság eltérő vallási hagyományát tükrözik.³⁷⁴

Az urartui királyi ideológia talán legfontosabb alkotóelemét az államvallás és az uralkodó személye közti szoros kapcsolat jelentette.³⁷⁵ Az urartui királyfeliratok az infrastrukturális jellegű beruházások (erődépítések, öntözőcsatorna építések stb.) mellett gyakran tájékoztatnak az államvallás istenségeinek kultuszához kapcsolódó tevékenységekről, így pl. szentélyek és egyéb kultuszhelyek létesítése, áldozati felajánlásokhoz szükséges javak biztosítása. A legfontosabb urartui szentélyek a következő helyeken találhatóak: Toprakkale erőd (ókori név: Rusahinili, építette II. Rusza), Felső Anzaf erőd (Minua építette), Aznavurtepe (Argisti építette), Çavuştepe (ókori név: Sardurihinili, II. Szarduri építette), Kayalidere, Altintepe, Ayanis. Az ókori-keleti államok hagyományát követve az urartui királyfeliratokban az államvallás az állam létének központi elemeként, illetve a királyság elsődleges egyesítő tényezőjeként jelenik meg. Az urartui államvallás legfontosabb istenségévé a 8. században a korábbi urartui forrásokban ismeretlen Haldi isten válik, akinek kultuszközpontja az Urartui Királyság magterületén kívüli Muszaszir területén található Ardini városban volt.³⁷⁶ Az Urartui Királyság magterületéhez tartozó területen korábban elsősorban hurri és hettita istennevek fordulnak elő, illetve Haldi vélhetően az urartui királyok támogatásával, állami kultuszként kerül bevezetésre.

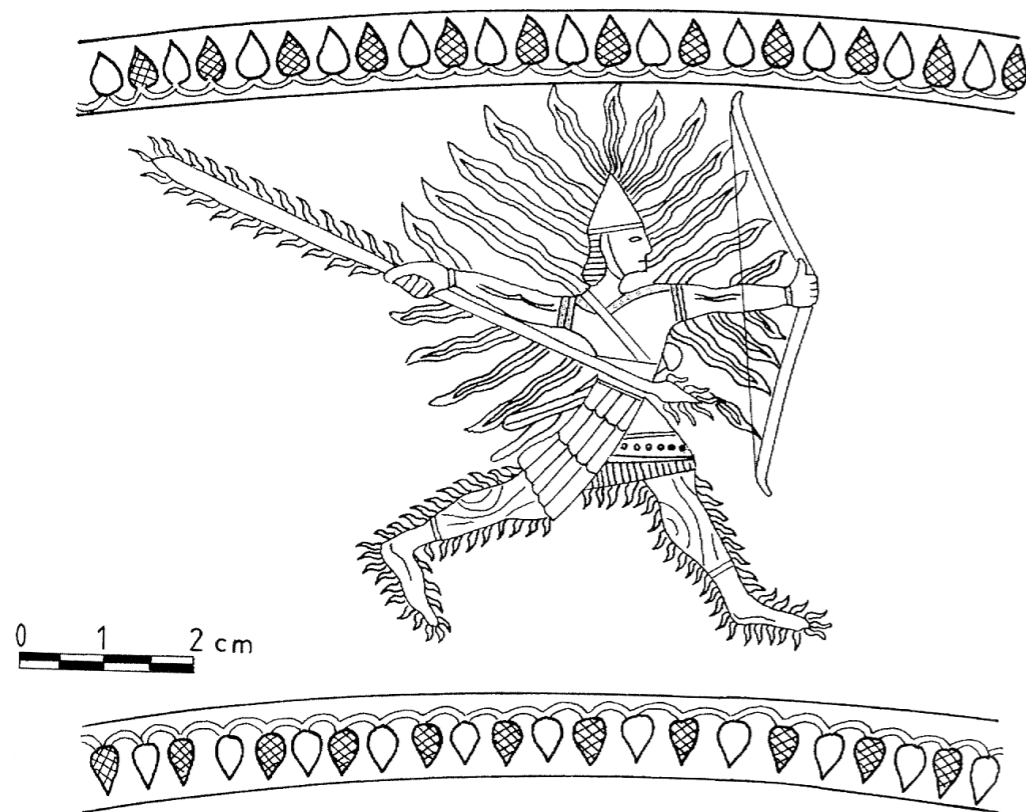
372 Az Urartui Királyság kohézióját biztosító tényezők tárgyalásához l. Zimansky 2012a.

373 A téma tárgyalásához l. Zimansky 2011.

374 Az urartui vallási hagyományok tárgyalásához l. l. Salvini 1995, 183-192; Grekyan 2006.

375 Az urartui vallás és a királyi ideológia kapcsolatának tárgyalásához l. Çifçi 2018.

376 Haldi isten alakjának tárgyalásához l. Zimansky 2012b.

2. ábra:

Haldi isten ábrázolása egy Anzafból előkerült bronz pajzson
(Forrás: S. Kroll, et al. (eds.): *Bianili-Urartu* 365. oldal, 2416. ábra)

Haldi, az urartui uralkodók dinasztikus istensége, akinek kultuszát vélhetően Ispuini teszi az államvallás részévé. Az urartui állami panteon élére kerülő Haldi az uralkodó dinasztia hatalmát legitimálja, emellett azonban az Urartui Királyság határain túlmutató univerzális jellegű területi igényekkel is bír. Mint az az alábbi két forrásrészletben látható, egyes urartui királyfeliratokban maga az istenség vonul ki a hadjáratokra és győzi le az urartui király ellenségeit.

„Haldi (isten) kivonult fegyverzetében, legyőzte Hatti (országát), legyőzte Hilaruada (király) országát, megalázta őket Argisti előtt.”

Részlet I. Argisti király évkönyvéből (Harmatta János fordítása)

„Haldi (isten) kivonult fegyverzetében, legyőzte Qumahahali országát, megalázta Szarduri, Argisti fia előtt. Haldi (isten) hatalmas, Haldi (isten) fegyvere hatalmas.”

Részlet II. Szarduri király évkönyvéből (Harmatta János fordítása)

Úgy tűnik, hogy a kultusz bevezetésében Ispuini számára Asszíria, illetve Assur istenség kínált mintát, mivel a kultusz bevezetéséről szóló sztélé felirata kétnyelvű (asszír-urartui), azonban egyelőre nem világos, hogy miért éppen az Urartui Királyság magterületén kívül fekvő

Ardiniban kultuszközponttal rendelkező Haldit választották ki erre a szerepre.³⁷⁷ Hipotetikusán feltételezhető, hogy talán a dinasztia ebből a régióból származott, bár ezt egyéb forrás nem támasztja alá.

Bibliográfia

Felhasznált szakirodalom

- Bácskay, A. 2006: „Az Urartui Királyság története” in: Salamon, K. (szerk.): *Világtörténet*. Budapest, 123-124.
- Benedict, W.C. 1961: „The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin” *Journal of American Oriental Society* 81, 359–385
- Buhály, A. 2000: „Egy urartui istenkatalógus: a Meher Kapisi-felirat” *Sic Itur ad Astra* 12, 49-88.
- Buhály, A. 2010: „Urartu története és kultúrája” in: Minya, K. (szerk.): *Mesterfüzet I.* Bessenyei György Könyvkiadó: Nyíregyháza, 27–46.
- Çifçi, A. 2019: A.: *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*. Brill: Leiden–Boston, 2019.
- Çifçi, A. 2018: „Religion and Kingship Ideology: The God Haldi and the Urartian Monarch” *Ancient West & East* 17, 119-141.
- Fuchs, A. 2012: „Urartu in der Zeit” in: Kroll, S. – Gruber, C. – Hellwag, U. – Roaf, M. – Zimansky, P. (eds.): *Bianili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*. Peeters: Leuven, 135-161.
- Grekijyan, Y. 2006: „The Will of Menua and the Gods of Urartu” *Armenian Journal of Near Eastern Studies* 1, 150–195.
- Hellwag, U. 2012: „Der Niedergang Urartus” in: Kroll, S. – Gruber, C. – Hellwag, U. – Roaf, M. – Zimansky, P. (eds.): *Bianili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*. Peeters: Leuven, 227-241.
- Harmatta, J. 2003: *Ókori Keleti Történeti Chrestomathia*. L1Harmattan: Budapest, 2003.
- Radner, K. 2011: „Assyrians and Urartians” in: S. Steadman – G. McMahon (eds.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford University Press: Oxford, 734-751.
- Radner, K. 2012: „Between a Rock and a Hard Place: Musasir, Kumme, Ukku and Šubria: The Buffer States between Assyria and Urartu” in: Kroll, S. – Gruber, C. – Hellwag, U. – Roaf, M. – Zimansky, P. (eds.): *Bianili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*. Peeters: Leuven, 2012, 243-264.
- Rollinger, R. 2008: „The Median “Empire,” the End of Urartu and Cyrus the Great's Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)” *Ancient West & East* 7, 51-65.
- Salvini, M. 1995: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt.

377 Az ún. Kelisin sztélé kiadásához l. Benedict 1961. Magyarul

Salvini, M. 2008-2012: *Corpus dei testi urartei. Le iscrizioni su pietra e roccia (CTU) I-III*. CNR, Istituto di studi sulle civiltà dell'europa e del vicino oriente: Rome.

Salvini, M. 2014: „The Spread of the Cuneiform Culture to the Urartian North (IX–VII Century BCE)” in Markham J. Geller (ed.): *Melammu : The Ancient World in an Age of Globalization*. Neopubli: Berlin, 299-328.

Zimansky, P.E. 1985: *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State* (Studies in Ancient Oriental Civilisations 41) Chicago: Oriental Institute.

Zimansky, P.E. 2011: „Urartian and the Urartians” in Steadman, S. – McMahon, G. (eds.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford University Press: Oxford, 548–559.

Zimansky, P.E. 2012a: „Urartu as empire: cultural integration in the kingdom of Van” in Kroll, S. – Gruber, C. – Hellwag, U. – Roaf, M. – Zimansky, P. (eds.): *Bianili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*. Peeters: Leuven, 101-110.

Zimansky, P.E. 2012b: Imagining of Haldi in Baker, H.D., Kaniuth, K. and Otto, A. (eds.): *Stories of Long Ago: Festschrift für Michael D. Roaf (AOAT397)* Ugarit Verlag: Münster, 713–24.

Summary

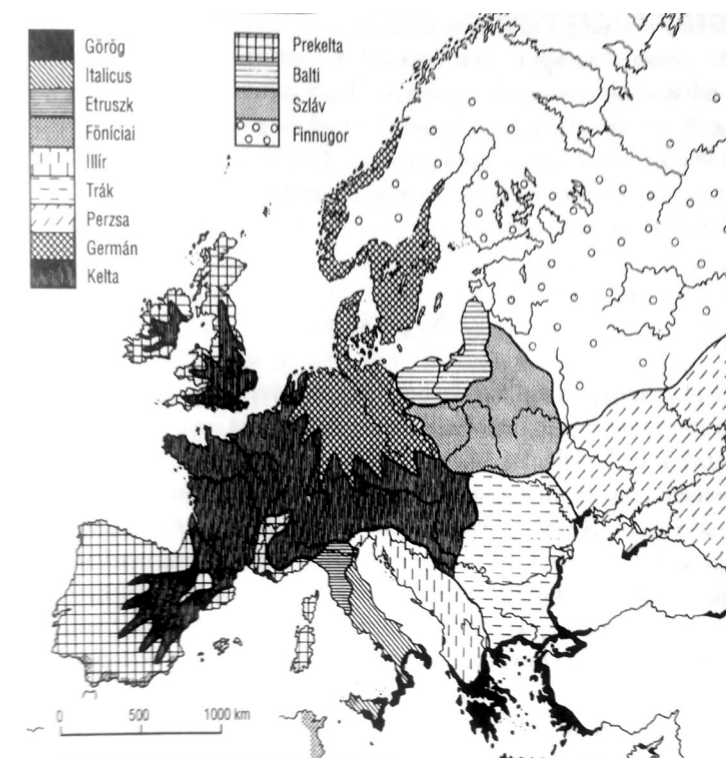
The kingdom of ancient Urartu located in the Eastern part of modern Turkey, Armenia and Iran was an important rival state of the Neo-Assyrian kingdom during the first half of the first millennium. This paper is a recent summary of the history of Urartu which consists of three chapters. The first chapter presents the written sources of Urartian history which is followed by the discussion of the political relationship between Urartu and Assyria in the second chapter. The final chapter of the paper shows the main characteristics of Urartian royal ideology.

NAGY ZOLTÁN

PANNONIA A RÓMAI GEOPOLITIKÁBAN

A földrajzi környezet

A jelen dolgozat a területi korlátai miatt nem mutathatja be a római hódítástól a tartomány megszűnéséig az eseményeket. A téma az előzmények bemutatásán túl az Augustus-kori első századi folyamatokra korlátozódik. A Kr. e. 5. század Európájában a görög, latin és etruszk kultúrák fennhatóság alá eső területeken túl számottevő territoriális államalakulattal nem találkozunk. A kontinens nagyobb részét kitevő „barbaricum” lakói törzsi viszonyok között éltek. Több helyen kezdeti városias településeket is létrehoztak, de ezek mérete és befolyása elmaradt a latin, görög vagy etruszk társaikétól. Ahogy a bronzkor a vége felé közeledett, a vasat használó kultúrák expanzióba kezdtek nyugati és északi irányba. A legjelentősebb hatást a felső-ausztriai Hallstatt és a svájci La Tène-kultúrák gyakorolták a kontinensre.³⁷⁸

1. Európa a Kr. e. 5. századi nyelvi térképe.³⁷⁹

378 Pounds 2003, 46.

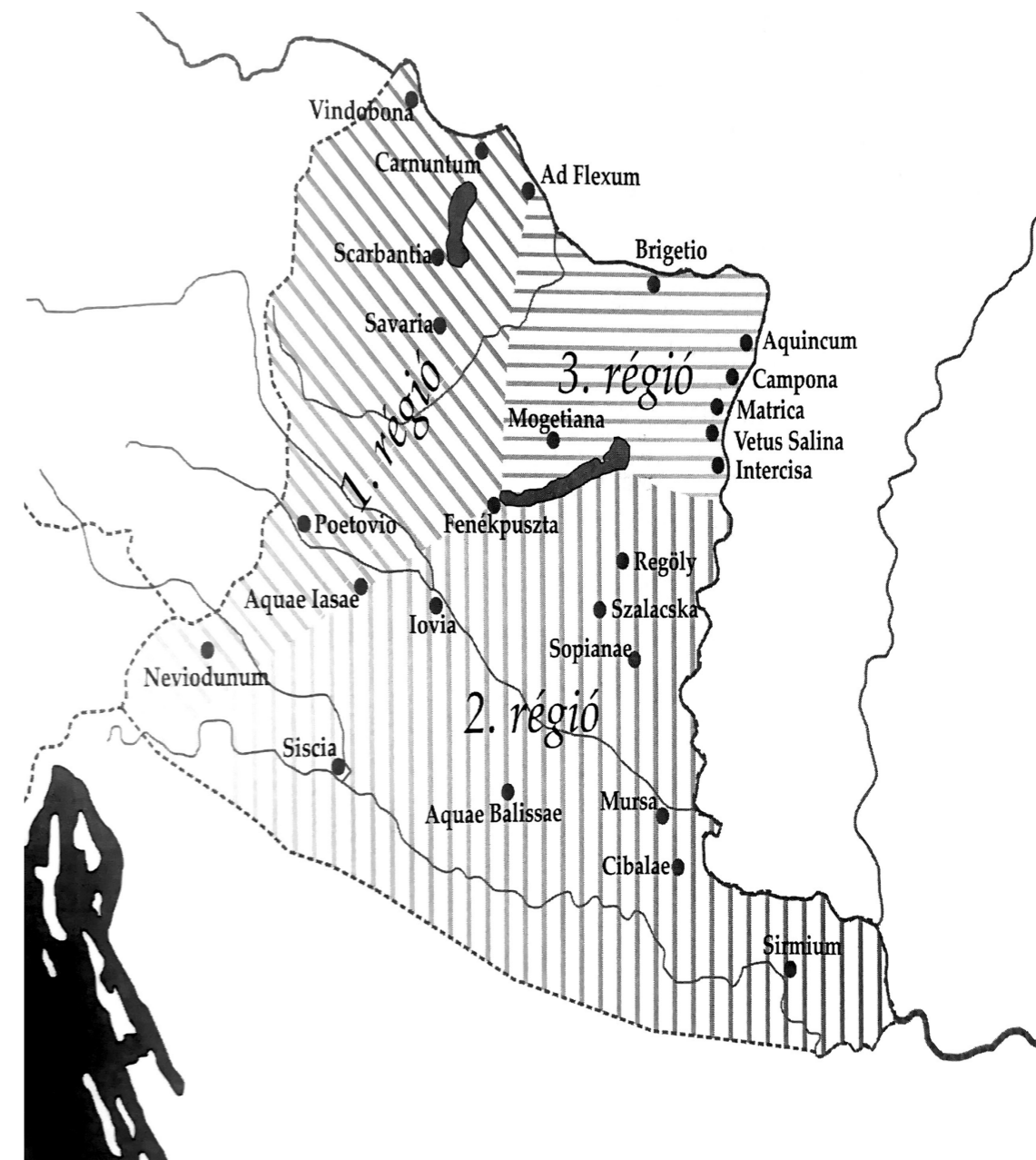
379 Pounds 2003, 47.

A fent említett két kultúra a keltákhoz kötődik, akik a törzsi szervezeten túl, akár több száz fős közösségeket is alkothattak, saját „királlyal”. A közösségek területének középpontjában egy kerek erődítmény állt. Vélhetően a lakosság egy része állandó jelleggel élt itt. Az erődítmény adott otthont a törzsi istenek kultuszhelyének, és gabonaráktáraknak, melyeket bélelt vermekben tartottak. A kelták folyamatosan költöztek és hódítottak nyugati és déli irányba is. Vasfegyverek és lóval húzott harci szekerek félelmetes fegyverek számítottak.

Ez kihatott a társadalmi rétegződésre is, a harcos elit használta a szekereket, az alávetett paraszti réteg pedig a gyalogságot adta.³⁸⁰

„Arról a földről, amely ettől a vidéktől északra esik, senki sem tud pontos felvilágosítást adni, és nem tudja megmondani, hogy ott miféle emberek laknak. Azt kell gondolnunk tehát, hogy az Isztrosz túlsó partján áthatolhatatlan, végtelen pusztaság terül el.” – Hérodotos (Mura-közi Gyula ford.)³⁸¹

Hérodotosz leírása az antik világ követte toposzok sorába illik, mely szerint az Isztrosz, vagyis a Dunától északra elhelyezkedő területek hidegek, népei vadak és zordak. Az Alföld mélyebb megismerése sokáig kimaradt az antik vizsgálódás fősodrából. Ebből kifolyólag számos pontatlanság jellemzi a görög és római földrajzi szerzők munkáit.³⁸² Ennek egyik példája a Duna bifurkációjának elmélete, miszerint a folyó egyik ága az Adriai-, másik pedig a Fekete-tengerbe folyik.³⁸³ Ebben a helyzetben a régészeti adatok tudnak segíteni a helyi népek felderítésében. A Közép-Duna-vidéken két kulturális behatást lehet azonosítani. A Dunától nyugatra a korábban említett Hallstatt-kultúra fejtette ki hatását, a keleti oldalon viszont a szkíta kultúra jegyeit találhatjuk.³⁸⁴ A terület későbbi Pannonia elnevezése a helyi pannon törzs nevéből származik. A görög irodalomban először Polybios, a római irodalomban Tibullus említi.³⁸⁵ A nép döntő részben a Szávától délre, Dalmatiában élt, kisebb részben a Dunántúlon.³⁸⁶

2. Pannonia régiói³⁸⁷

A későbbi Pannonia provincia területe földrajzilag egységes képet mutat. Sem magas hegyek, sem nagy folyók nem tagolják szét. Ennek ellenére több régiót különíthetünk el benne a sajátos kulturális hatások miatt.³⁸⁸ Az első a Délkelet-Dunántúl és a Szerémség, a második a Borostyánkő-út vidéke és a Bécsi-medence, a harmadik Északkelet-Pannonia, vagyis a Balaton és a Duna közötti területsáv és a Gorsium–Intercisa vonal.³⁸⁹ A régiók elkülönülése a későbbi hódítás fázisait is bemutatja nagyvonalakban, ugyanis a terület csak fokozatosan, több lépcsőben került római uralom alá.

387 Tóth 2015, 21.

388 Tóth 2015, 19-20.

389 Tóth 2015, 20.

380 Pounds 2003, 46.

381 Hérodotosz 2007, 5., 9.

382 Mócsy – Fitz 1990, 12-14.

383 Szabó – Borhy 2015, 13.

384 Szabó – Borhy 2015, 13-14.

385 Mócsy – Fitz 1990, 9-10.

386 Kovács – Fehér 2003, 155-161.

Borostyánutak az ókorban.³⁹⁰

Az első régióhoz kötődik a korszak egyik leghíresebb útvonala.³⁹¹ A borostyánkő az ókor egyik legfontosabb kereskedelmi árucikke. Drágább volt az aragnál vagy egy rabszolgánál. A fényűzésen és az ezekhez tartozó ékszereken túl vallási jelentősége is volt. Gyógyító, megtisztító, apotropaikus erőt tulajdonítottak neki. A rómaiakon túl a görögök, etruszok az egyiptomiak és az izraeliek is szakrális jelentőséget tulajdonítottak neki. Itáliában és Pannoniában főleg a halottkultuszban használták fel. A könek saját fényt tulajdonítottak, ami így bevilágítja a sírt, utat mutatva a halottnak. Más elképzelés szerint a kő megdörzsölésekor produkált elektromos jelenség, vagyis a holt tárgyak mozgásba hozása, a halál mozdulatlanságának megtörését jelentette. Az egyiptomi kultuszban még az illatának is tisztító erőt tulajdonítottak. Ez is hozzájárult az egyiptomi vallás megjelenéséhez a Borostyánkő-út mentén, elég csak a savariai Iseumra utalni. A fenti körülmények miatt maga az út is szakrális jelentőségre tett szert, mely túlélte a római kort.³⁹² A középkorban és az újkorban is fontos zarándokútvonal maradt. A legenda szerint Szűz Máriához kötődik, akinek a szentföldi házának költözését követi nyomon az út. A történet szerint ez a Szentföld, Trast (Adria-partja), Loretó (Ravenna mellett), Loretom (Fertő-tó) vonalon haladt.³⁹³

390 Ludwig 1988, 27.

391 Ludwig 1988, 25; Tóth 2015, 27.

392 Tóth 2015, 27-32.

393 Bálint – Barna 1994, 33.; Tóth 2015, 32.

A második régió nagyon fontos gazdasági csomópontokat köt össze. Itt halad át az Itáliából a Fekete-tenger felé haladó út a Száva–Al-Duna mentén, továbbá itt éri el a Duna vonalát a Balkán felé a Sirmium–Thesszaloniké útvonal. Ezeken az utakon zajlott a nagy kereskedelmi áruforgalom és számos népvándorlás is, gondolván a dák vagy a tauriscus betörésekre. A területen számos archaikus vallási elem őrződött meg. A régió központjának a szalacscai oppidum tekinthető, ahol fémöntő központ működött. A vallásban kiemelkedik a ló és lovas ábrázolásmód, amelyek gyakran csillagászati szimbólumokkal vannak díszítve, például triszkelésszel. A terület napkultusza mellett jelentőséget kap a vaddisznókultusz. Utóbbi hadijelvényeken is többször előkerül.³⁹⁴ A disznókultusz kapcsolatban állhat a Déméter-mítoszok kultuszgyakorlatával.³⁹⁵

A harmadik régió került a legkésőbb római uralom alá. A területet a Hanság mocsarai, Balaton, Nagy-Berek, velencei-tavi fertő és a Bakony–Vértes erdői határolják. Az illyr (pannon) azalus törzs és a kelta eraviscus törzs egymás szomszédságában éltek, számos interakciót folytatva, aminek következtében a régió két hagyományt is megőrzött (házasságok, temetkezés, pénzverés, kereskedelem). A terület kedvező feltételeket biztosított mésző (travelin) megmunkálásának. Ennek köszönhető, hogy egész Pannoniából csak innen ismerünk kelta istenalakokat, továbbá a területen nagyon erős a szent ligetek tisztelete. A kelta művészet a későbbiekben is érezteti a hatását. A Balaton vidékén még a III. században is felbukkannak a kelta ízlést követő trombitaorrú lovak és a kidülledt szemű emberi maszkok.³⁹⁶

Az őslakosság

A Kárpát-medence a Kr. e. 3. századra keltizálódott³⁹⁷, ezen belül a La Tène-kultúra lett a domináns. Regionális viszonylatban ez kiterjedt a Dunántúlnak a Balatontól délre eső részére és a Dunától keletre eső alföldi területekre. A sikert az is bizonyítja, hogy a helyi szkíta, vagy illyro-pannon népességre is jelentős hatást gyakorolt.³⁹⁸ A temetkezési szokásokban hangsúlyos lesz a hamvasztás, de az előkelőbb rétegeket hantolással és mellékletekkel helyezték örök nyugalomra. Utóbbiak közül a legkiemelkedőbbek a kocsisíros leletek, de megtalálhatóak a fegyverek és ékszerek is.³⁹⁹ A legjelentősebb törzseik, akikkel Rómának is több háborút kellett vívnia, a boiusok, tauriscusok és a scordiusok.⁴⁰⁰ A társadalmi fejlettséget tükrözi, hogy építettek központokat (oppidum) és pénzt is vertek. Az oppidum-kultúra a kimber támadások nyomán alakult ki a Kr. e. 2. században.⁴⁰¹ A pannoniai boiusok estében pedig tervszerűséget is fel lehet fedezni a településhálózatban, mert többnyire stratégiai pontokon (folyók mellett, magaslaton) alakították ki őket.⁴⁰²

394 Tóth 2015, 21-27.

395 Kerényi 1977, 160.

396 Tóth 2015, 33-39.

397 Szabó 2005, 78.

398 Szabó – Borhy 2015, 41.

399 Szabó – Borhy 2015, 42.

400 Szabó – Borhy 2015, 57.

401 Szabó – Borhy 2015, 57.

402 Szabó – Borhy 2015, 63.

A kelta világ határa, benne a fontosabb oppidumokkal és településekkel.⁴⁰³

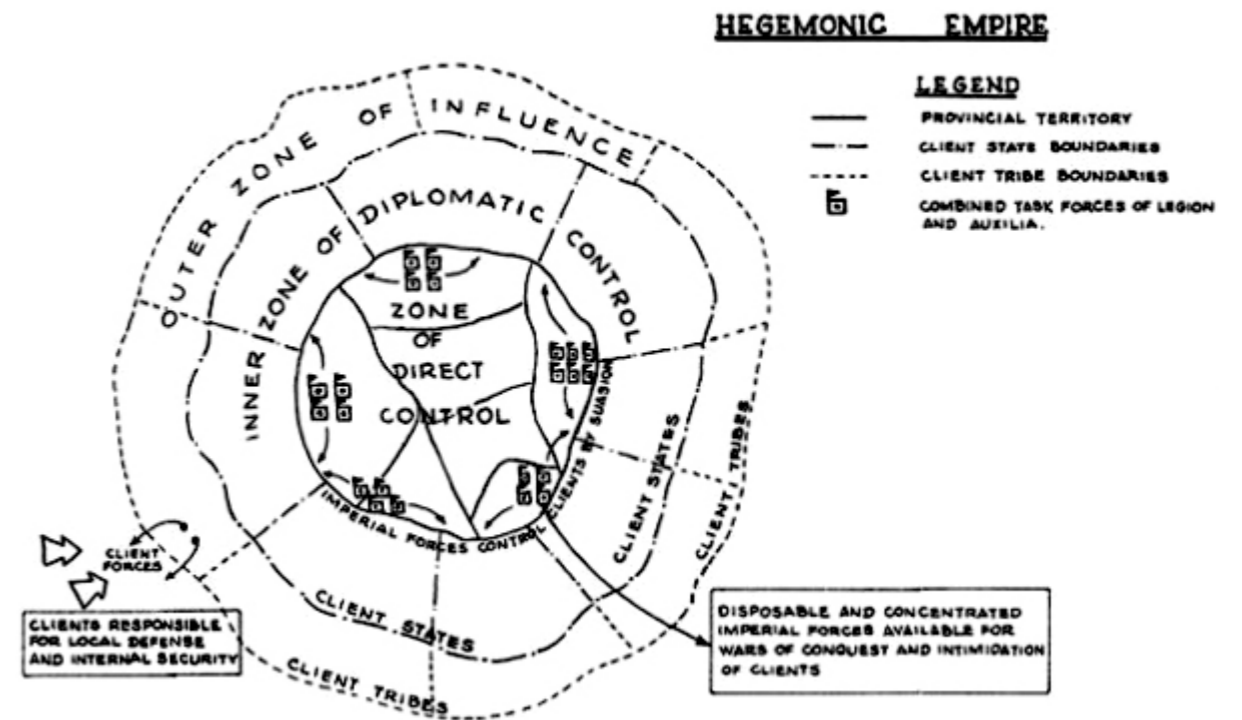
A kelta vallásra jellemző az anikonikus, vagyis kép nélküli ábrázolásmód.⁴⁰⁴ A természetfeletti világot két kategória mentén képzelték el. Az elsőbe a helyi szellemek tartoztak, akiknek a hatalmi köre egy kis területre (forrás, patak, hegycsúcs, liget) korlátozódik. A másodikba tartoztak az egész világot behálózó nagy istenek. Az istenek akkor avatkoznak be az emberek életébe, ha azok megbolygatják a természet rendjét. Erre példa, amikor a törzs megszegi a törzsi szokásokat, kárt tesznek egy szent helyen, vagy szemetet dobnak a forrásba. Az istenek jelekkel adják tudtul az akaratukat, és ha valaki erre nem figyel (például egy hirtelen viharra), azt megbüntetik.⁴⁰⁵

A társadalmi berendezkedésre elsősorban a kisázsiai galaták nyomán tudunk analógiákat keresni, mivel utóbbiak jobban adatoltak. Ennek fényében a kelta törzsi közösségek egy lazább föderációban éltek, ahol a négyes számnak jelentősége van. Négy tetrachia alkot egy népet, mindegyiknek külön tetrachája van. Ezen túl mindegyiknek van külön bírója és hadvezére, utóbbinak két helyettese is volt. Összejöveleiket pedig egy közös szentélyben rendezték.⁴⁰⁶ A kelta uralom stabilitásának a szomszédos dákok vetettek véget, akik a Kr. e. 1. században több harcban győzedelmeskedtek. Ezzel hazánk területének egésze nem került közvetlen dákok uralom

403 Szabó – Borhy 2015, 62.
 404 Hahn 1980, 159.
 405 Hahn 1980, 159-160.
 406 Szabó 2005, 79.

alá. A scordiusok keveredtek a győztesekkel, míg a boiusok területeket vesztek. Több sírból is került elő dákok leletanyag. Mindezek fényében a fokozatosan előretörő rómaiak számára így nem a kelták, hanem a pannonok lettek a legfőbb ellenfelek. Utánuk pedig a dákok lesznek a helyi hatalmi kihívói a feltörekvő birodalomnak.⁴⁰⁷

A római hódítás faktora

A római védelmi és puffer zónarendszerek⁴⁰⁸

Ahogy a római társadalom struktúráiban megtalálható a kliens rendszer, úgy a külpolitikát is átszövi ez a gondolkodás. A birodalmat lehetőleg természetes határral kell körül venni, de ezen túl a határ másik oldalán egy klienskirályságokból álló hálózatot is kell szervezni. A mennyiben lehetséges, akár még ezen túlmenően is lehet szövetkezni a még messzebb lévő törzsekkel. A külső fenyegetést először a kliens-államok vagy törzsek területén kell megállítani. Ennek fényében a római stratégiai gondolkodás nem tűrte, ha egy határmenti nép felbontotta a status quo-t.⁴⁰⁹

A terület felé a római tájékozódás akkor kezdődött, amikor a dalmát tengerpart törzseinek és az illyr kalózoknak kellett felszámolni a betöréseit. Kr. e. 181-ben megalapították Aquelia városát, aminek biztonságossá kellett tenni a hátszágát.⁴¹⁰ Ehhez kapcsolódott Siscia városá-

407 Szabó – Borhy 2015, 73-75.
 408 Luttwak 2016, 22.
 409 Luttwak 2016, 19-28.
 410 Szabó – Borhy 2015, 76.

nak két (Kr. e. 156; 159) sikertelen ostroma is.⁴¹¹ A dalmát tengerparti területek ellen Octavianus Kr. e. 35-ben indít támadást, és sikeresen elfoglalja Sisciát. Minek köszönhető a sok éves kihagyás? Aquelia biztosítása nagyrészt Siscia nélkül is sikeres volt. Octavianusnak a második triumvirátus polgárháborújában szüksége volt katonai sikerekre, és több szempontból ez a térség megfelelt az elvárásainak.

Antonius ellen Hellas felé felvonulási terület. Itt össze tudja vonni és gyakorlatoztatni a seregeit a riválisával szemben, az ahhoz szárazföldön legközelebbi szakaszon. Ezeket túl biztosítja Itáliának és a partvidéki kikötővárosoknak a biztonságát (korábban voltak iapod betörések Aquelia és Tergeste felé). A barbár betörések ellen a közhangulat elvárt bizonyos fellépést. A területen támaszpontokat lehetett létrehozni egy későbbi dák hadjáratához.⁴¹²

A birodalom terjeszkedése és kliens rendszere Augustus és Tiberius idején.⁴¹³ A nyilak a Maroboduus elleni hármastámadási irányokat mutatják.

A régebbi tudományos álláspontok szerint egész Pannoniát már maga Augustus meghódította, de ez tévedésnek bizonyult. A Monumentum Ancyranum szereplő végrendeletében szerepel, hogy a birodalom határait a Dunáig kiterjesztette, de ez nem a Dunakanyart, hanem az Al-Dunát jelentette. Ugyanakkor hosszú távú célként az egész Dunántúl meghódítását hagyta

411 Mócsy – Fitz 1990, 31.

412 Kovács – Fehér 2003, 264-265.

413 https://weaponsandwarfare.files.wordpress.com/2015/12/augusto_30ac_-_6dc_55cs_jpg.jpg (2022.11.15)

az utódaira.⁴¹⁴ Magát az Al-Dunát Kr. e. 9-re éri el Augustus.⁴¹⁵ Fentebb már szó volt róla, hogy erre az időszakra a főbb ellenállást nem a kelták, hanem a pannon törzsek fejtették ki a római expanzióval szemben. Ezek a harcok Kr. e. 12 – Kr. u. 9-ig több hadjáratot is kieszközölnek római részről, amelyeket egyre inkább Tiberius vezetett. A Dunántúl nagyrészt a meghódítását nagyrészt neki tulajdoníthatjuk.⁴¹⁶ Amint ez bekövetkezett, a következő lépésként biztosítani kellett a határ túloldalán élő markomannok hűségét, és legyőzni a királyukat, Maroboduust. Ennek érdekében Kr. u. 6-9 között három irányból megtámadták és legyőzték a mai Csehország területén élő népet. Ekkor még meghagyták Maroboduust a helyén, de később megbuktatták⁴¹⁷ és Ravennában jelölték ki neki szállást, ahol élete végéig maradnia kellett.⁴¹⁸ Ezzel Róma újabb természetes határral (Duna) biztosította Itália biztonságát, és a szomszédos német is klienskirálysággá tette, nem is beszélve a Borostyánkő-út további szakaszainak ellenőrzéséről.

Róma és az őslakosság viszonya

A római hódítást követő berendezkedésnek lehetnek egyéni sajátosságai, de gyakran ugyanazon forráskönyv szerint integrálták az új területeket. Új adminisztratív egységeket, Civitas peregrinákat hoztak létre. Ezekbe osztották be a törzseket. Az egyes civitasok a nevüket a törzsekről kapták (civitas Boiorum, Azalorum), vagy a római kormányzat tevékenysége révén nevezték el (civitas Colapianorum, Cornacatum).⁴¹⁹ Ezeknek a területe nem feltétlen fedte az egykori törzsek hatalmi területeit, gyakran érvényesült az oszd meg és uralkodj alapelv. Kezdetben katonatisztek vezették az egyes régiókat, majd a megbízható törzsi előkelőket beemelték a kormányzatba.⁴²⁰ A helyi előkelők így a vezetés részesei lettek és fokozatosan polgárjogot kaptak. A gazdag bennszülöttek az érdekeiket egyre inkább a római érdekekkel azonosították. A sikeres konszolidáció miatt a csapatokat fokozatosan a Duna vonalához helyezték át.⁴²¹ A terület népei szabad jogállásúak és gyakran adnak katonákat az auxiliáris csapatokba.⁴²²

A bennszülöttek a Kr. u. I-II. század fordulójára fokozatosan átvették a római életmód legtöbb elemét, amit a szaporodó oltár és sírkőállítások is bizonyítanak. Az eraviscus és boius sztéléken látható, hogy a nők tovább tartották meg a hagyományos viseletüket, mint a férfiak.⁴²³ Utóbbiak a római neveket is átvették az idők folyamán. A legnagyobb időtávot a torques nevezetű törzsi karperec futotta be, amely még a kereszténység elterjedése idején is fellelhető volt a

414 Tóth 1979, 149-151.

415 Kovács – Fehér 2003, 269.

416 Kovács – Fehér 2003, 266-270.

417 Mócsy – Fitz 1990, 35.

418 Kovács – Fehér 2003, 271.

419 Mócsy – Fitz 1990, 59-61.

420 Kovács – Fehér 2003, 298-299.

421 Mócsy 1974, 69-73.

422 Szabó – Borhy 2015, 94.

423 Tóth 2015, 35-36.

helyi lakosok körében.⁴²⁴ Róma gazdagsága, szervezettsége, árucikkei és civilizációs vívmányai megnyerték a helyi vezető réteget, amely hamarosan római arisztokratává vált, vagy a seregben, mint auxiliáris leszolgált az éveit és polgárjogot nyert. Ennek következtében egyre több város jött létre, mint például Emona vagy Savaria.⁴²⁵ Róma mind a tárgyi kultúráját hajlandó megadni a behódolóknak, továbbá, ha szolgálnak is, akkor beemelik őket az alkotmány sáncai mögé. Ebben rejlik a római integráció sikere. Mindenhez hozzájárult az interpretatio romana jelensége, amikor a rómaiak átveszik a helyi istenek kultuszát, vagy megfeleltetik azokat a sajátjaiknak. Ilyenre példa a kelta termékenységistennő, Epona, vagy a gyógyító istenpár, Grannus és Sirona tiszteletének az átvétele.⁴²⁶ A római kultúra inkluzív és rugalmas. Nem tör kizárólagosságra, hanem mindent a saját világába tud integrálni. Ennek következtében a különféle provinciák, köztük Pannonia lakossága számára a kulturális emlékezetben nem következik be törés. Ebben rejlik a római integráció sikere, hogy nem csak a materiális környezethez, hanem a „szívhez” is szólnak. Több népnek megvan az a kulturális csatorna, amelyben kanonizálja a kulturális emlékezetét. Az egyiptomiak a templomépítészetben⁴²⁷, a zsidók a vallásban⁴²⁸, a görögök az irodalomban.⁴²⁹ Rómánál nehéz lenne ilyen egyszerű választ találni, mindenesetre az inkluzivitás bizonyosan hozzájárult ennek a több mint ezeréves civilizációnak a fennmaradásához.

Bibliográfia

- Assmann 1999. = Assmann, Jan. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Bp., Atlantisz, 1999.
- Bálint – Barna 1994. = Bálint Sándor and Barna Gábor. *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Bp., 1994.
- Luttwak 2016. = N. Luttwak, Edward. *The grand strategy of the Roman Empire*. Baltimore, 2016.
- Kovács – Fehér 2003. = Kovács Péter and Fehér Bence: *Az ókori Pannonia történetének forrásai (Fontes Pannoniae antiquae) I. Korai földrajzi szerzők – A római hódítás kora (Kr. u. 54-ig)*. Bp., 2003.
- Günter 1988. = Ludwig, Günter: *A borostyánkő története*. Bp., 1988.
- Hahn 1980. = Hahn István: *Istenek és népek*. Bp., 1980.
- Hérodotosz 2007. = Hérodotosz: *A görög-perzsa háború* (translated by Muraközi Gyula). Bp., 2007.
- Kerényi 1977. = Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Bp., 1977.

424 Szabó – Borhy 2015, 79-80.
 425 Mócsy 1974, 78-85.
 426 Szabó – Borhy 2015, 81.
 427 Assmann 1999, 165-193.
 428 Assmann 1999, 193-225.
 429 Assmann 1999, 225-287.

- Mócsy 1974. = Mócsy András: *Pannonia a korai császárság idején*. Bp., 1974.
- Mócsy – Fitz 1990. = Mócsy András and Fitz Jenő: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Bp., 1990.
- Pounds 2003. = J. G. Pounds, Norman: *Európa történeti földrajza*. Bp., 2003.
- Szabó 2005. = Szabó Miklós: *A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében*. Bp., 2005.
- Szabó-Borhy 2015. = Szabó Miklós and Borhy László: *Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak*. Bp., 2015.
- Tóth 1979. = Tóth István: *A rómaiak Magyarországon*. Bp., 1979.
- Tóth 2015. = Tóth István: *Pannoniai vallástörténet*. Pécs-Bp., 2015.

Summary

Pannonia in Roman geopolitics

The territory of our country was connected to the network of ancient globalization within the framework of the Roman Empire through Pannonia. The conquest took place gradually, in several stages. First, Romans explored the terrain, the relations between the local tribes, and sometimes they acted peacefully and forcefully against the indigenous people. The area became later the scene of many wars throughout the history of Rome. Nevertheless, it was gradually Romanized and survived until the Roman government gave up the area in the 5th century. How did the area become the subject of Roman geopolitical interest? How and at what pace did the Romans extend their influence? How was the local population “made Roman”? During my study, I will give a brief overview of these issues.

FEJEZETEK A TÖRÖK KORBÓL

BARÁTH DÓRA

ANGOL JELENTÉSEK A BUDA VISSZAFOGLALÁSÁRA IRÁNYULÓ 1542-ES SIKERTELEN BIRODALMI HADJÁRATRÓL

Doktori kutatásomat 2018-ban kezdtem meg a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen Óze Sándor tanár úr témavezetése alatt, a kutatásom témája az angol követi hálózat a Német-római Birodalomban 1541-1547 között és a diplomaták levelezéseinek magyar vonatkozásai. Jelen tanulmányomban e kutatás egy részét, az 1542-es sikertelen birodalmi hadjáratra vonatkozó angol jelentéseket ismertetem. Az angol követi hálózat feltárásához a *Letters and Papers, Henry VIII* regesztagyűjteményből 1370 a Német-Római Birodalom területéről vagy területére küldött levelet írtam össze, ezen kívül a regeszták alapján még 93, csak említett levelet vettem fel az adatbázisomba. A birodalmi levelek mellett 133 velencei (onnan vagy oda küldött) levelet, és 29 csak említett velencei levelet gyűjtöttem.

Bár épp a vizsgált időszakban kezdtek megjelenni a hírlevelek és nyilvános levelek, a hír- és információáramlás szempontjából a kézzel írott levelek, követi jelentések még mindig kikerülhetetlenül fontos szerepet játszottak.⁴³⁰ A levelek tartalmi vizsgálata lehetővé teszi annak feltárását, hogy a magyarországi eseményekből mit tartottak említésre, továbbításra érdemesnek az angol megbízottak. A tartalmi feltárás során azokat a leveleket vizsgáltam, amelyek a magyarországi helyzetről adnak hírt, annak vonatkozásában relevanciával bírnak. A Német-Római Birodalom területéről Christopher Mont, Walter Bucler, Thomas Seymour, Nicholas Wotton, Stephen Vaughan, Georg von Heideck levelezésében található magyar vonatkozású adat, ezen kívül Edmund Harvell velencei követ levelezése szervesen csatlakozott a hálózathoz (gyakran Stephen Vaughan-en keresztül jutott el az udvarba)⁴³¹ és számos alkalommal tartalmazott adatokat a Kárpát-medencében történő eseményekre vonatkozóan.

430 Del Lungo Camiciotti 2014, 28.

431 A regesztákból kitűnik, hogy a követek gyakran küldték tovább egymás leveleit mellékletként, Stephen Vaughan volt például az egyik ilyen közvetítő, aki Németalföldön megkapta a kontinensen működő levelezők, például Christopher Mont vagy Edmund Harvell leveleit, és továbbította őket William Paget államminiszternek vagy az uralkodónak.

A hadjárat előzményei 1541-ben, a regensburgi és a speyeri birodalmi gyűlés

Egy törökellenes hadjárat ügye a 16. század eleji birodalmi gyűléseken is gyakran előkerült, azonban végül az 1541. január 6-án megnyitott regensburgi gyűlésen döntöttek a megszervezése mellett,⁴³² ahol emellett a vallási kérdés rendezése és V. Károly Földközi-tengeren tervezett hadjárata jelentették a legfontosabb konfliktusokat. A császár február 23-án érkezett Regensburgba, ahol ekkor még csak IV. Vilmos bajor herceg és Henrik Braunschweig fejedelme várták.⁴³³ Az töröksegély kapcsán az uralkodó leginkább az evangélikus szász és brandenburgi választófejedelmek, és a pfalz-neuburgi palotagrófok támogatására számíthatott, mivel az ő területeik közel voltak a Magyar Királysághoz,⁴³⁴ viszont ők továbbra is a vallásuk szabad gyakorlásához kötötték a segítség megadását.⁴³⁵ Ugyanakkor a katolikusok, így Mainz és Bajorország is szembekeverültek az uralkodóval annak módszerei és vitapolitikája miatt.⁴³⁶

Az angol megbízottak közül Georg von Heideck⁴³⁷ írt először a vizsgált időszakban a birodalmi expedíció előkészületeiről, akit 1540-ben, valószínűleg még Thomas Cromwell felkérésére bízták meg azzal, hogy küldjön jelentéseket a Német-Római Birodalomból.⁴³⁸ Heideck a 1541. május 24-én Regensburgból, a birodalmi gyűlésről írt levelében jelentette, hogy Ferdinánd Buda visszafoglalására készül, kétezer katonája van, ugyanakkor értesülései szerint Szulejmán nagy sereggel jön Magyarországra.⁴³⁹ 1541. június 9-én egy magyar követség érkezett a pozsonyi országgyűlésről Regensburgba Frangepán Ferenc, Nádasdy Tamás és Batthyány Ferenc részvételével, hogy segítséget kérjen a török ellen.⁴⁴⁰ Az I. Ferdinánd tanácsosai által összeállított memorandum 10-12 000 gyalogost és 2-3000 lovast kért gyorssegélyként és 40-50 000 gyalogost és 18-20 000 lovast egy nagyobb segélyként, mindezt pénzben beszédve; előbbi három évre, utóbbit hat hónapra. A birodalmi rendek azonban ismét a vallási kérdés megoldását tartották elsődlegesnek a magyar ügy helyett, és a császár is elutasító volt, mert a magyarok helyzetét nem látta annyira nehéznek, mint ahogy a követek lefestették. Egy nagyobb hadivállalat kapcsán is memorandumot terjesztettek az uralkodó elé, de a protestánsok ez ellen tiltakoztak.⁴⁴¹

432 Károlyi 1880, 285.

433 Kohler 1999, 266.

434 Bagi 2017, 107.

435 Bánlaky 2001, III./c és Szántó 1972, 78.

436 Kohler 1999, 266.

437 Georg von Heideck (1487(?)–1551): Német nemesi családból származott, Johann IV von Heideck legidősebb fia, 1539-ben Fülöp palotagrófot kísérte Angliába, valószínűleg ezután állt angol szolgálatba. Krämer 2022. 1540-től számos levelet írt az angol uralkodónak, latin nyelven, amelyekben a kontinentális eseményekről tudósított. Maclean 1869, 12.

438 Potter 2011, 311.

439 TNA SP 1/166 f. 1; L&P. 16. 858. (A Letters & Papers regesztáira a kötet és a regeszta számának megadásával hivatkozom.)

440 Botlik Richárd június 1-jére teszi a követek érkezését (Botlik 2013a, 205.), de a Deutsche Reichstagsakten szerint 9-i a memorandum (Deutsche Reichstagsakten, 1092-1097.) és ezt erősíti meg R. Várkonyi Ágnes is (R. Várkonyi 1999, 13). A követekről Heideck is a június 10-i levelében írt: TNA SP 1/166 f. 40; L&P. 16. 898.

441 Károlyi 1880, 287–298.

Ferdinánd katonai helyzete azonban valóban bizonytalan volt Magyarországon, ehhez a Buda előtti katonai műveletek is hozzájárultak.⁴⁴² Ferdinánd azzal a reménnyel indította meg a Buda elleni hadjáratát 1541 tavaszán, hogy a törökök a perzsák elleni hadakozással vannak elfoglalva, ezért a szultán személyesen nem jön majd Magyarországra.⁴⁴³ Az ostrom viszont elhúzódott, ezért Ferdinándnak sürgősen szüksége volt a birodalmi töröksegélyre, ezt jól mutatja Heideck június 10-i levele is, amelyben azt írta, hogy Ferdinándot visszaverték Buda falairól, 800 ember vesztett, és 60 000 török kelt át a Száván. A császár aznap kérte a vallási kérdések rendezésére kinevezett megbízottakat, hogy a lezáratlan ügyeket rendezzék, hogy a török ellen fel tudjanak készülni.⁴⁴⁴

Heideck mellett az 1541 nyaráig Kleveben tevékenykedő Nicholas Wotton⁴⁴⁵ jelentéseiben is található időnként a magyarországi eseményekre vonatkozó információ, bár az ő feladata a *landsknecht* zsoldosok mozgásának, vezetőinek és megbízóinak megfigyelése volt.⁴⁴⁶ Wotton 1541. július 8-án írta VIII. Henriknek, hogy Buda városát fel fogja égetni a török, hacsak nem segítenek a birodalmi rendek a magyar királynak, amit nem fognak megtenni, ha nem biztosítják őket az általános békéről.⁴⁴⁷ Végül több hónapnyi vita után a birodalmi rendek mindkét felvetett segélyt megszavazták, és megerősítették az 1532-es nürnbergi vallásbékét.⁴⁴⁸

1541. augusztus 29-én Szulejmán szultán ostrom helyett csellel bevette Budát, és az ország közepén elfoglalt területekből megszervezve a budai vilajetet vilajet székhellyé tette a magyar fővárost.⁴⁴⁹ A város elestének hamar híre ment, 1541. október 5-én Lilleből az uralkodónak küldött levelükben Carne⁴⁵⁰ és Vaughan⁴⁵¹ arról számolt be, hogy Lille körül október 2-án egy körmenetet tartottak Magyarország török megszállása miatt, és mivel attól féltek, hogy a törökök Itáliát is el akarják foglalni, ezért böjtöt és imádkozást adtak utasításba. Azt beszélték, hogy a törökök elfoglalták Budát, elpusztították Ferdinánd seregét és megszerezték az ostromeszközzeit.⁴⁵²

442 Kohler 1999, 277.

443 Fodor 1991, 76. Ebben része lehetett a fogságból leveleket író Hieronymus Laskinak is, aki nagyobbak ítélte a perzsa fenyegetést a valódinál Török 1930, 87.

444 TNA SP 1/166 f. 40; L&P. 16. 898.

445 Nicholas Wotton (1497? – 1567): 1539-ben kapta első jelentős diplomáciai megbízatását, Klevebe küldték házassági tárgyalásokra. 1541-ben Canterbury dékánjának nevezték ki, 1543 áprilisától novemberig Németalföldön, utána a következő években a császári udvarban volt állandó követ. Ficaró 1981 és Zell 2022.

446 Potter 2011, 311.

447 TNA SP 1/166 f. 110; L&P. 16. 980. „*They reken heere that the siege of Ove or Buda must nedis be shortelye dissolvide, bicause of the succour of the Turkes, that prepare a greate armye to rescue the towne, unlesse the States of thEmpyre assiste the Kinge of Hungarye against the Turkes*” State Papers 8. 586.

448 Kohler 1999, 277.

449 Pálffy 2008, 55.

450 Sir Edward Carne of Ewenny (1495/6 -1561): Cromwell alatt emelkedett fel, 1538-ban Habsburg Máriához küldték Vaughannal és Wriothlesley-vel, majd 1539-40-ben a klevei házasság előkészítésén dolgozott, 1544-től németalföldi állandó követként váltotta Richard Layton. Edwards 1982 és MacMahon 1999, 111.

451 Stephen Vaughan (1502 előtt – 1549): Már 1529-től Cromwell szolgálatába állt, 1533-tól a Merchant Adventurers ügyeivel foglalkozott, mint a korona ügynöke, 1538-tól a Merchant adventurers kormányzója németalföldön 1545ig, 1538 szeptembere 1542 januárja között követi megbízatást teljesített Habsburg Máriánál, Carne-val és Thomas Wriothlesley-vel, őket azonban 1539-ben visszahívták. Dale 1982.

452 TNA SP 1/167 f. 74; L&P. 16. 1235. „*[...]the inhabitantes of the towne of Lyle went solemly in procession aboutes the towne by the Quenys commaundement and after the same a solepm sermon was made int he*

Buda török kézre kerülése után 1541-ben Szulejmán szután *fethnámét* – győzelmi iratot – küldött Szulejmán pasának Anatóliába, ebben azt írta, hogy Budát az iszlám házává, Magyarországot a birodalom tartományává tette. Ez nem fedte a valóságot, hiszen Buda elfoglalása még nem jelentette egész Magyarország birtokba vételét, ugyanakkor jól mutatta a szultán céljait, és hogy a mohácsi csata után nem csak az elfoglalt részeket, de az egész országot magáénak tekintette.⁴⁵³ A Habsburg-francia konfliktus és a birodalom ellentétei a szultán előtt is világossá tették, hogy Magyarország nem számíthat lényeges támogatásra Európában.⁴⁵⁴ Ferdinánd már 1541. július 1-jén segítségkérő levelet írt VIII. Henriknek, ám Angliából se erre, se Buda elestének hírére nem érkezett segítség. Az angolok sejtették, hogy a török túlereje miatt mindenképpen el fogja foglalni Budát, így a segítség hiábavaló lenne.⁴⁵⁵ 1541 után a szultán Bécs elfoglalására és a Habsburgok megtörésére fókuszált, hasonlóan az 1529-32 közötti politikájához.⁴⁵⁶ Buda eleste után a birodalmi rendek és a császár is érzékelték a veszélyt, hogy a város török kézen hagyása által az ellenség már Bécset fenyegetné, így egy törökelleni birodalmi hadjárat terve végre támogatásra talált köreikben.

1541. szeptember 6-án Neuburgból küldött levelében Wotton azt írta, hogy a törökök augusztus 22-én arra kényszerítették a keresztényeket, hogy feladják Buda ostromát, sok embert és tüzérseget veszítettek.⁴⁵⁷ Felső-Németországban újabb 10 000 embert gyűjtöttek össze, akik a Dunán hajóznak majd Magyarországra.⁴⁵⁸ Egy hónappal később, október 14-én szintén Neuburgból küldött levelében ismét írt a törökök által legyőzött keresztény seregről, és említette, hogy Ferdinánd a törökhöz küldetett fegyverszünetet kötni Szent György napjáig,⁴⁵⁹ mivel a birodalmi rendek január 30-án fognak Speyerben találkozni, ahol egy három évig tartó török elleni háborúról tárgyalnak majd.⁴⁶⁰ Siegmund Herberstein és Niklas Salm Buda alatt folytatott tárgyalást a szultánnal, aki négy vár (Esztergom, Visegrád, Tata és Székesfehérvár) átengedését kérte, e nélkül nem volt hajlandó tárgyalni a Ferdinánd által a fegyverszünetért cserébe felvett évdíjról vagy adóról sem. A pasák egész Magyarországot követelték, és Bécs ostromával fenyegetőztek, ugyanakkor Szulejmán csak a négy vár átadásához ragaszkodott, és a követeket végül válasz nélkül küldte el.⁴⁶¹

Hye Churche by a Fryre, whiche declared to the people, that the Turquys had lately invaded Hungary, and done much hurte there ; and that his intent was also to invade Italy, wherfor (he sayde) therewas a comaundement sent to the towne, chargeng them 3 tymes a weke to go in procession fast and praye, duynge 3 monthes.” State Papers 8. 621-623. Kurucz György azt írja, hogy a követek szerint a szultán igazi célja Itália meghódítása volt (Kurucz 1995, 263.), miközben az idézett szövegből erre nem lehet következtetni, mindössze arra, hogy Itáliát is el akarta foglalni.

453 Fodor 1991, 13-14.

454 Fodor 1991, 47.

455 Botlik Richárd 1541 júniusát említi (Botlik 2013a, 206.), de Kurucz Györgynél július 1. szerepel (Kurucz 1995, 263.), és a L&P. 16. 952 datálása is július 1. A segélykérő levél átírását lásd State Papers 8. 582-583.

456 Fodor 1991, 115.

457 Valójában augusztus 21-én vonultak vissza a keresztény seregek.

458 TNA SP 1/167 f. 20; L&P. 16. 1154.; State Papers 8. 600-601.

459 Április 24.

460 TNA SP 1/167 f. 93; L&P. 16. 1260.; State Papers 8. 625-626.

461 Török 1930, 91-92.

1541. október 16-án Ferdinánd összehívta a következő birodalmi gyűlést Speyer-be 1542. január 14-re, és jelezte, hogy a gyűlés központi témája a Regensburgban megszavazott állandó töröksegély (*beharrliche türkenhilfe*) végrehajtásának kérdése lesz. Ez 20 000 könnyűlovast jelentett (később 30 000-t), hozzá tartozó tüzérseggel, ágyúkkal és hajóhaddal.⁴⁶² Ferdinánd már 1541 végén jelentős segélyt (14–15 000 spanyol gyalogost és 4000 lovast) várt bátyjától, amit a saját kormányzata alatt álló területek költségén kellett volna kiállítani.⁴⁶³ 1542. február 9-én felolvasott császári propozíció szerint - Buda és Pest megszállására hivatkozva és megemlítve V. Károly sikertelen algiri támadását (1541 októbere) - a törökök már közvetlenül a birodalmat fenyegetik, ezért vissza kell foglalni Budát és ki kell űzni a törököket egész Magyarország területéről. A császár ígéretet tett arra, hogy ennek érdekében személyesen is részt vesz a hadjárat előkészítésében. Ugyanezen a napon Ferdinánd is benyújtotta a saját propozícióját, amelyben beszámolt a cseh és osztrák rendek töröksegélyéről. Az 1541. december 4-én Prágában megnyitott a cseh és osztrák rendi gyűlés 1542. január 15-én az általános vagyoadó kivetését és töröksegélyként 10 000 könnyűlovas (ebből 1000 itáliai), egy dunai hajóhad (10 000 szolgálóval), 100 ágyú (ebből 40 faltörő) és 4000 sáncásó kiállítását szavazta meg. Ugyanakkor Ferdinánd hangsúlyozta, hogy a saját királyságai kimerültek a török elleni védekezésben, a Magyar Királyságot csak a birodalom segítségével lehet visszafoglalni.⁴⁶⁴

Február 13-tól kúriánként tárgyalták a töröksegélyt, majd március 8-án nagybizottság (*Ausschuß*) alakult az összes birodalmi rend képviselőiből, és a fejedelmi és választófejedelmi kúriák javaslatai alapján kidolgozott egy tervezetet a kiállítandó seregről. A választófejedelmek két nagy egységben képzelték el a segélyt: 1542-re egy gyorssegélyt javasoltak (*eilende hilfe*), amely 40 000 gyalogos és 8000 lovas kiállítását jelentette. A másik egység az állandó segély volt, amelyhez szerintük az egész kereszténységnek hozzá kellene járulnia, két irányból támadva az oszmánokat, a császárnak, a pápának, a francia, portugál és itáliai uralkodónak a tengeren, míg Ferdinándnak a birodalmi segéllyel és saját seregeivel a szárazföldön. Ehhez V. Károlynak ki kellene békülnie az európai hatalmakkal. Továbbá kérték a császárt, hogy nevezzen ki egy *Obrist Hauptmann*-t az 1541-es regensburgi gyűlésen kijelölt választófejedelmek és fejedelmek közül a birodalmi had élére. A fejedelmi bizottság szintén egy *Obrist Hauptmann* kinevezését kérte, de szerintük az ő vezetése alá két *Obrist*-ot kellene kinevezni, hogy egyik a lovasságot, a másik a gyalogosokat irányítsa. Ők is 48 000 katonára kiállítását javasolták, a hadjáratot pedig a *Gemeiner Pfennig*⁴⁶⁵ kivetésével (és három év alatti begyűjtésével) tervezték finanszírozni. A tervezet szerint a seregnek május 1-jére kellene Bécs mellett összegyűlnie.⁴⁶⁶

A vezetésre Joachim brandenburgi örgrófot jelölték, aki eleinte nem jelent meg betegsége miatt. Ferdinánd a távollétében kinevezte, ezt követően március 5-én megérkezett és tárgyalni kezdett a rendekkel, mivel kezdetben nem akarta elfogadni a felkérést, hiszen saját

462 Bagi 2017, 108.

463 Bagi 2017, 114.

464 Bagi 2017, 104-108.

465 Általános és közvetlen birodalmi adó, vagyon és fejadó kombinációja. Bagi 2017, 111.

466 Bagi 2017, 109-111.

elmondása szerint nem rendelkezett harctéri tapasztalattal. Azért esett mégis őrá a választás, mert személye a felekezetek közötti kiegyezést szimbolizálta, hiszen maga az örgróf lutheránus volt, nagybátyja, a mainzi érsek viszont katolikus. Másrészt Ferdinánd és az örgróf valószínűleg korábban megállapodtak, az uralkodó a kapcsolatrendszere miatt választhatta az örgróft.⁴⁶⁷

Márciusban és áprilisban zajlottak a tárgyalások az egyes seregrészek vezetéséről, Brandenburgi Joachim javasolt személyeket, illetve a fejedelmi bizottság is javaslatot tett a vezetői struktúra átalakítására. Az 1542. április 11-i dátummal kihirdetett birodalmi gyűlési végzések szerint a sereget, Brandenburgi Joachim vezetésével, nem csak egy hadjáratra, hanem két évre akarták felfogadni. A sereg téli szállásával és a *Gemeiner Pfenning* elszámolásával kapcsolatos kérdések tárgyalását a következő birodalmi gyűlésre halasztották, amit július 13-ra hívtak össze Nürnbergbe. A sereg vezetőinek kinevezését az elutazó Ferdinánd Joachimra bízta, aki végül lovasság élére Georg von Heidecket, a gyalogság élére Konrad von Bemmelberget és Wolf Dietrich von Pfirtet tette meg.⁴⁶⁸

A Német-római birodalom területén tartózkodó követek mellett mindenképpen meg kell említeni Edmund Harvell velencei angol követet.⁴⁶⁹ Egyrészt mivel Velence volt a belépő és kilépő kikötő a futároknak, akik Isztambulba mentek, és így az isztambuli hírek is Velencén keresztül érkeztek,⁴⁷⁰ így a birodalomban működő követek is gyakran Harvelltől szereztek információkat, másrészt pedig Harvell levelezése gyakorlati okokból is szervesen kapcsolódik a Birodalomban működő követi hálózathoz, hiszen a levelei az Antwerpenben működő követeken keresztül jutottak el az uralkodóhoz. A speyeri birodalmi gyűlésről és a törökök katonai előkészületeiről is folyamatosan érkeztek a hírek Velencébe, a követ azonban óvatos volt, szükség esetén a korábbi értesüléseit korrigálta, akár egy héten belül. Harvell 1542. április elsejei levele szerint folyamatosan érkeztek Velencébe a hírek a török készülődéséről. Szulejmán Drinápoly felé ment vadászni, és Szent György napja⁴⁷¹ után indul hadjáratra Magyarországra, és a németek nagy félelmükben a legutóbbi speyeri diétán 40 000 gyalogost és 8000 lovast szavaztak meg a török ellen és 3 évre vallásbékét kötöttek.⁴⁷² Április 8-án jelentette, hogy a birodalomban nem született olyan megegyezés, amelyről korábban a híresztelések alapján írt, és a Schmalkaldeni Szövetség előbb a vallási kérdést szeretné rendezni, a vallási szabadság garanciáját szeretnék

467 1542-ben titkos szerződést kötött Stefan Lacusta moldvai vajdával, illetve a lengyel királyságon keresztül Magyarországra hajtott olcsó marhákkal a sereg élelemellátásában is segítséget tudott volna nyújtani. Bővebben lásd Bagi 2017, 111-112.

468 Bagi 2017, 112-113.

469 Edmund Harvell (? – 1549) 1530-as évektől működött Velencében angol ágensként, de már valószínűleg korábban is Itáliában élt és tudott olaszul. 1539 januárjában Cromwell rezidens nagykövetnek nevezte ki, viszont mivel a kinevezése és halála között nem járt Angliában, az ezt királyi oklevél nem erősítette meg, és tevékenysége a továbbiakban is inkább egy ágensére hasonlított, nem nagykövetére. Rendszeresen küldött jelentéseket az udvarba, és levelezésben állt több másik diplomatával is. MacMahon 1999, 51-52. és Barrington 1996, 896-904. Kurucz György azt írja, hogy Harvell Ferdinánd udvarában teljesített szolgálatot (Kurucz 1995, 263.), erre azonban nem találtam adatot, a leveleit az időszakban végig Velencéből küldte.

470 Allen 1972, 37.

471 Április 24.

472 TNA SP 1/169 f. 197; L&P. 17. 225.; State Papers 8. 697-699.

elérni ezen a gyűlésen. A török előkészületei várhatóan Szent György napjára fejezőnek be.⁴⁷³ Harvell következő, április 22-i jelentése szerint a március 12-i és 16-i isztambuli levelek alapján a török hajóhad készen áll, 300 vitorlát számlál. A birodalmi gyűlésen mégis megegyezés született, eszerint 40 000 gyalogost és 8000 lovast gyűjtenek, és májusra Bécsnél terveznek összegyűlni.⁴⁷⁴

A hadjárat előkészületei és Magyarország helyzete

Szapolyai János halála és Buda eleste után I. Ferdinánddal szemben János király özvegye, Izabella királyné és a csecsemő János Zsigmond állt. A törökveszélyt felismerve Fráter György kapcsolatot keresett Ferdinánddal, akitől – bátyja, V. Károly révén – sokan a török kiűzését remélték. Ferdinánd tárgyalóbiztosa, Serédy Gáspár és Izabella királyné képviselői (Statileo János erdélyi püspök, Fráter György váradi püspök, Petrovics Péter temesi főispán) közötti tárgyalás 1541. december 29-én a gyalui egyezmény megkötéséhez vezetett. Az egyezmény szerint, a váradi békéhez hasonlóan, az egész ország Ferdinándot illeti meg, aki cserébe átadja Szepesvárat, addig pedig évi 12 000 forintot fizet Szapolyai János családjának. A még rendezésre váró kérdésekben két év haladékot szabtak meg, ezt követően V. Károlynak és Zsigmond lengyel királynak engedték át a döntési jogot. Ferdinánd 1542 áprilisában, Izabella júliusban ratifikálta az egyezményt, miközben a Buda visszafoglalására tett kísérlet előkészületei már zajlottak.⁴⁷⁵ Fráter György azonban a váradi béke végrehajtására Gyalun megkötött egyezmény érvényességét Ferdinánd beígért hadjáratának sikeréhez, Buda visszafoglalásához kötötte.⁴⁷⁶ Az 1542. február 26. és március 7. közötti beszercebányai országgyűlésen az uralkodó távollétében a magyar rendek 1 forintos portánkénti adót szavaznak egy hadsereg felállítására, amelyhez, ha a király személyesen vezeti majd, minden nemes csatlakozik személyesen és hús jobbágytelkenként 1-1 lovassal, illetve a főpapok személyük helyett egy lovast, tíz jobbágytelkenként pedig egy gyalogost küldenek.⁴⁷⁷

Harvell a már említett április elsejei levelében írja, hogy értesülései szerint Budán 12000 török állomásozik, Fráter György, Várad püspöke és Statileo, Erdély püspöke Ferdinándhoz menekültek, a magyar királynő és fia pedig Lengyelországba, és a törökre hagyták egész Magyarországot. A követ úgy gondolta, hogy egy nagy csata várható ebben az évben a keresztények és a törökök között.⁴⁷⁸ Három héttel később, április 22-én azt írta, hogy a magyarok, kivéve a királynő hívei, 20 000 lovast adnak Ferdinándnak, aki Csehországban és Ausztriában még 30 000 főt tud majd könnyen gyűjteni. Budánál, ahol nagy török helyőrség van, és amelyet

473 TNA SP 1/169 f. 207; L&P. 17. 244.; State Papers 8. 706-707.

474 TNA SP 1/170 f. 34; L&P. 17. 264.; State Papers 8. 714-716.

475 R. Várkonyi 1985, 224.

476 Károlyi 1880, 41-44.

477 Bagi 2019, 121. és Bagi 2017, 104.

478 TNA SP 1/169 f. 197; L&P. 17. 225.; State Papers 8. 697-699.

Szulejmán hadereje is támogat, a világbirodalmak összecsapása valószínű. A lengyel király továbbra is támogatja a lányát Magyarország egy részének megőrzésében Ferdinánddal szemben, a kereszténységet veszélyeztetve.⁴⁷⁹

1542 tavasza kitűnő alkalomnak tűnt Buda visszafoglalására, mivel Szulejmán budai pasa meghalt, utóda Jahja-oglu Kücsük Bali pedig még nem érkezett meg, a török őrseget pedig megtizedelte a pestis. A birodalmi seregek azonban lassan gyülekeztek, I. Ferdinánd pedig be akarta várni őket, így a hadjárat addig halasztódott, míg a kedvező alkalom elmúlt, a török a várat ismét megerősítette. Bali pasa 2000 lovassal érkezett meg, majd Uláma boszniai pasa 3000 lovassal, Murád klissai bég 1000 lovassal támogatta a város védelmét, valamint Juszuf bég is adott 1000 janicsárt. Buda és Pest védelmét így a hadjárat kezdetén összesen 10-12 000 főnyi katonaság látta el, Harvell áprilisi értesülése tehát nagyjából pontosnak tekinthető. Május 6-i levelében Harvell azt írja, a németek és Ferdinánd hadjáratra készülődnek, ebben az évben a keresztények és a török között nagy összecsapás várható,⁴⁸⁰ majd kevesebb, mint egy héttel később, május 12-én jelenti, hogy a legutóbbi isztambuli jelentések szerint Barbarossa nem jön nagy hajóhaddal csak 80 gályával. Szóbeszédre hivatkozva írja, hogy a pápa ezer lovas, *Guasto* [így!] márkija⁴⁸¹ ötszázat küld Magyarországra. Úgy vélte, még e hónapban készen lesznek a katonák és elindulnak Buda felé, ahol 7000 török van jól felszerelve.⁴⁸² A levelekből kitűnik a követ aggodalma a keresztény és török seregek összecsapását illetően, valamint a lengyel király politikájának bírálata is, hogy Izabella és János Zsigmond támogatásával megosztja a keresztény világot, ezzel a töröknek kedvezve.⁴⁸³ Szintén a keresztény világ megosztottságát mutatta, és tovább nehezítette a török elleni hadjárat szervezését, hogy a francia király május 20-án hadat üzent V. Károlynak, így a birodalom két fronton kényszerült hadakozni.⁴⁸⁴

Harvell Velencéből május 24-én azt írta, hogy Szulejmán személyesen megy bosszút állni a magyarok lázadása miatt, és Ferdinándot és a németeket visszaverni.⁴⁸⁵ Június 3-án jelentette, hogy a pápa 4000 gyalogost gyűjt Bolognában, akik Alessandro Vitelli⁴⁸⁶ vezetésével mennek majd Magyarországra. Németországi levelekre alapozott értesülései szerint a háború folytatódik, a keresztények 120 000 fős sereget akarnak gyűjteni. Ferdinánd személyesen megy Budára, amit úgy vélik, a törökök bevehetetlenre fognak erősíteni. A követ véleménye szerint ez az összecsapás a törökök és a keresztények között az egyik fél nem kis pusztulásával fenyeget.

479 A 20 000 lovassal valószínűleg a besztercebányai országgyűlés által megszavazott katonai segítségre utal. TNA SP 1/170 f. 34; L&P. 17. 264.; State Papers 8. 714-716.

480 TNA SP 1/170 f. 96; L&P.: 17. 306.; State Papers 9. 19-21.

481 Alfonso d'Avalos d'Aquino, Vasto márkija, Milánó kormányzója. Gran Enciclopedia 2022.

482 Meglepő, hogy míg korábban jól, körülbelül 12 000 főre becsülte a Budán lévő törökök számát, egy hónappal később tévesen 7 000 főre teszi. TNA SP 1/170 f. 114; L&P. 17. 321.; State Papers 9.21-22.

483 Kurucz György azt írja, hogy Harvell csupán a vállalkozás európai vonatkozásait elemezte jelentéseiben (Kurucz 1995, 263.) Tény, hogy a keresztény világért való aggodás jellemezte a követet, és jelentéseit európai szempontból vizsgálódva írta, mindemellett azonban részletes adatokkal is szolgált a török és birodalmi csapatmozgásokról, illetve a magyarországi helyzetről is.

484 Bánlaky 2001, III./c és Szántó 1972, 78-79.

485 TNA SP 1/170 f. 147; L&P. 17. 347.; State Papers 9. 38-39.

486 Alessandro Vitelli (1499 – 1554): Zsoldoskapitány, III. Pál küldte 1542 nyarán Magyarországra a birodalmi hadjárat támogatására, több mint 3000 katonával. Lodone 2022.

A törökök régóta fegyverben vannak, így a hadi tudományokban műveltek, és egységesek és istenként imádják a fejedelmüket. Másrészt kétségtelen hogy milyen hatalmas és erényes a németeknél a hadsereg, különösen a gyalogosok, akikről úgy tartják, hogy legyőzhetetlenek a csatában, de józanságban és jó vezetésben nem hasonlíthatók a spanyolokhoz vagy az olaszokhoz, amire nagy szükség lenne köreikben. Tagoltságuk ártalmas, de a közös veszedelem összetartja őket.⁴⁸⁷

Június 14-i levelében Harvell ismét megerősítette, hogy értesülései szerint Szulejmán személyesen megy Magyarországra. Ferdinánd Bécsnél gyűjti az embereit, és bármikor elindulhatnak Budára 120 000 gyalogossal és lovassal, 200 hajója lesz a Dunán. Budán 8000 török van, 60 000 török lovas van a magyar határokon belül, az ő támogatásukkal is számolni kell. 500 könnyűlovas ment nemrég Itáliából Magyarországra,⁴⁸⁸ és a pápa 4000 gyalogost gyűjtött, de a franciák gyanús viselkedése miatt inkább pénzt küld Ferdinándnak, az embereit Mirandolába irányítja.⁴⁸⁹ Ezt az értesülését aztán a július 1-i levelében korigálja is azzal, hogy tudomása szerint a pápa mégiscsak Magyarországra küldi az említett 4000 katonát, és a lombardiai városai védelmére másik 6000-t gyűjt. Ebben a levelében a követ már nem biztos abban, hogy Szulejmán Magyarországra megy-e. A birodalmi seregek kapcsán is korábban említett 120 000 fő helyett kisebb számokat ad meg: azt írja, hogy Ferdinánd elhagyta Bécset és 50 000 gyalogossal és 15 000 lovassal tart Buda felé, de a sereg létszáma naponta nő. Budán 15 000 fős török helyőrség van, ezen kívül körülbelül 30 000 lovas Magyarország területén.⁴⁹⁰ Amíg a birodalmi sereg gyülekezett, a törökök is feltöltötték a helyőrségeiket, Pesten körülbelül 7000, Budán 10 000 fő állomásozott.⁴⁹¹

A birodalmi sereg a tervezett május 15. helyett csak júliusra gyűlt össze Bécsnél,⁴⁹² és a speyeri gyűlés határozatával szemben 40 000 gyalogos és 8000 lovas helyet alig a fele, mintegy 20 000 gyalogos és 3500 lovas állt hadrendbe.⁴⁹³ A velencei követ tehát nem csak a 120 000 fős sereggel, de még a későbbi 65 000-es számmal is tévedett vagy túlzott. I. Ferdinánd a birodalmi seregek mellett katonákat remélt Dániától, Svájctól, a Francia Királyságtól, Angliától és Lengyelországtól is, de egyiktől sem kapott.⁴⁹⁴ 1542 júniusában Móric szász választófejedelem 300 lovaggal és 1000 gyalogossal személyesen csatlakozott a hadjáratához, emellett az osztrák örökös tartományok, a Cseh Királyság rendjei és a Szentszék is küldött csapatokat, viszont mivel sem Ferdinánd, sem V. Károly sem vállalkozott a hadjárat vezetésére, a hadaknak nem volt közös vezére.⁴⁹⁵ Erdély sem küldött katonákat, mivel Ferdinánd és a szultán is a maga táborába rendelte az erdélyi hadakat, ők pedig jobbnak látták kimaradni a konfliktusból. Fráter György

487 TNA SP 1/170 f. 147; L&P. 17. 373.; State Papers 9. 38-39.

488 Ez del Vasto korábban említett katonáira utalhat.

489 TNA SP 1/171 f. 28; L&P. 17. 403.

490 TNA SP 1/171 f. 93; L&P. 17. 451.; State Papers 9. 67.

491 Borus 1984, 174.

492 Szántó 1972, 78.

493 Bánlaky 2001, III./c Bagi Zoltán ezzel szemben 30 000 főről és 30 lövegből álló tüzérségről ír Bagi 2019, 122.

494 Bánlaky 2001, III./c

495 Kohler 1999, 271. – Bagi Zoltán szerint Szász Móricz 1000 lovas állított ki saját költségen. (Bagi 2019, 122.) és Istvánffyál is ez szerepel. (Istvánffy története 69.)

úgy vélte, hogy ha a német sereg kudarcot vall, a Péterváradnál táborozó beglerbég Erdély ellen fog vonulni, így igyekezett mindkét fél jóindulatát elnyerni.⁴⁹⁶

A birodalmi hadjárat

A birodalmi sereghez csatlakozott Sir Thomas Seymour⁴⁹⁷ és Charles Howard, előbbi rendszeres jelentéseket küldött az udvarba. Botlik Richárd szerint VIII. Henrik azzal a céllal küldte őket Magyarországra, hogy felmérjék egy tervezett angol hitel felhasználási lehetőségeit, amiről azt írja, hogy a tervek szerint hatezer gyalogos és négyezer lovas negyedévi ellátmányára szóló volna.⁴⁹⁸ Megvizsgálva a hivatkozott forrásokat azonban kiderül, hogy a szövegben valójában arról van szó, hogy a császár biztosítson ennyi katonát az angol uralkodónak Montreuil ostromához.⁴⁹⁹ Ferdinándnak küldendő konkrét angol segély tervezetéről nincs szó, az első bejegyzés mindössze annyit említ, hogy a birodalmi követ segítséget kért a török ellen. Mindkét követ korábbi angol királynék rokona volt, Howard testvérét pár hónappal korábban, február 13-án fejeztette le az uralkodó, így felmerülhet, hogy az utazásuk valódi oka, hogy VIII. Henrik távol akarta tudni a két férfit az udvartól, nehogy összeesküvést szöghessenek ellene,⁵⁰⁰ ugyanakkor Seymour későbbi pályafutását vizsgálva valószínűbbnek tűnik, hogy egy komolyabb diplomáciai megbízatásra készült fel a hadjáraton való részvétellel.

496 Szántó 1972, 81–82.

497 Thomas Seymour of Sudeley (kb. 1508 – 1549) 1530-ban már Francis Bryant diplomatánál szolgált futárként Franciaországban, majd 1539-ben Anthony Browne-t kísérte I. Ferenchez. 1542-ben I. Ferdinándhoz küldik, a hadjárat megfigyelése mellett az volt a feladata, hogy felvegye a kapcsolatot két kapitánnyal, és zsoldosokat szerezzen a franciák elleni háborúhoz, azonban ez végül nem sikerült. Az uralkodó mégis elégedett volt a szolgálataival, mert 1543-tól Nicholas Wottonnal együtt kinevezték nagykövetnek Habsburg Mária brüsszeli udvarába, a háború kitörésekor pedig a németalföldi angol seregek marsallja lett. 1549-ben árulás vádjával kivégezték. MacMahon 1999, 173.; Davids–Hawkyard 1982; Maclean 1869, 6-21.

498 Botlik Richárd azt írja: „*V. Károly császárnak 1542. július 1-jén, Londonból küldött levél alapján hivatkozott számadat-ok. Pro. SP/1. 171 f. 71–73. vö. L&P. vol. 17. (1900) Nr. 446., Nr. 447. 266–268. p.*” (Botlik 2013b, 93.) Valójában egyik hivatkozott forrás sem a császárnak küldött levél. Az első az V. Károly császár londoni követével folytatott tárgyalásokról szóló bejegyzés, a második pedig a 1542. július 1-jén a császári udvarban szolgálatot teljesítő Thomas Thirlbynek küldött instrukciók, L&P. 17. 446. és 447., utóbbi átiratát lásd State Papers 9. 68-73.

499 „*And forasmuche as thEmperours Commissioners woll by all lightlewood desire to knowe, what ayde the Kinges Majeste wold desire towardes that entreprise, His Majestes pleasure is, that they shall desire to have thEmperour bounde at his oune costes and charges to yeve unto His Majeste, during the tyme of the siege, and till it be woon, and His Majeste either in possession of it, or constrayned to retyre with his armye from it, the nomber of 4000 horsmen and 6000 fotemen furnished for the warre.[...]*” State Papers 9. 71. MacMahon is azt írja, hogy a franciák elleni közelgő hadjáratához kellett Seymournak katonákat szereznie. MacMahon 1999, 137.

500 Botlik 2013a, 214. Charles Howard, Catherine Howard testvére nem küldött jelentéseket, ugyanakkor Marillac 1542. június 20-án I. Ferencnek küldött levele alapján Seymourral tartott. Botlik Richárd azt írja, hogy „*a két legutóbbi angol királyné testvére elutazott a Német-római Birodalomba, hogy részt vehessenek a magyarországi expedícióban. Ezek szerint a francia diplomácia Cleves-i Annát nem számította az angol királynék közé.*”, valójában Marillac a két legutóbbi elhunyt angol királynőről ír: „*The brothers of the two Queens last dead have gone to Germany to take part in the expedition of Hungary*” L&P. 17. 415.

Ferdinánd 1542. július 1-jén fogadta Bécsben Seymourt, aki átadta neki VIII. Henrik levelét, amelyet három nappal később küldött jelentése szerint a magyar király szívesen fogadott. Seymour levele szerint Ferdinánd Nürnbergbe tervezett menni, ahonnan majd egy hónap múlva fog az expedíciós sereghez csatlakozni.⁵⁰¹ A Seymourt és titkárát, Edward Bellinghamet *Hance Hongganode*–ra [így!]⁵⁰² bízta, aki 10 000 könnyűlovas parancsnoka volt. Seymour Georg von Heideckkel is találkozott, aki szerinte a legalkalmasabb a német parancsnokok közül, az uralkodó levelét neki is átadta.⁵⁰³ A követ úgy értesülései szerint a nyolcvanezer fős sereg, amelyből hatezer fő a Dunán van hajókon *Marquis de Mareynan* [így!]⁵⁰⁴ kapitánysága alatt, július 6-án fog elindulni Budára. Harvelhez hasonlóan Seymour is megírta, hogy a pápa egy elismert kapitány, Alessandro Vitelli vezetésével 4000 gyalogos katonát küldött. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a németek arra számítanak, hogy a hadjárat pénzpazarlás lesz, mert az év már nagyon előrehaladott, túl későn indultak, és Buda is túl erősen erődített, tizenötezer védővel.⁵⁰⁵ A barát [Fráter György], aki Budán volt, tízezer magyar lovast gyűjtött össze, de hogy melyik oldalra fog áll, azt még nem lehet tudni.⁵⁰⁶ Érdekes részlet ebből a levélből, hogy Seymour beszámol a király két hónappal korábban Buda környékére küldött hatezer könnyűlovasának ajándékáról, amely előző este érkezett a táborba: egy szekeret küldtek, tele levágott török fejekkel, és köztük, ugyanazon a szekéren egy élő török fogollyal.⁵⁰⁷

Bánlaky szerint Esztergomba a 21 000 gyalogosból, 4000 lovasból és 10 000 magyar huszár-ból álló birodalmi sereg mellett Perényi Péter főparancsnoksága alatt számos magyar nemesi had gyűlt össze, körülbelül 18 000 lovas és 1000 hajdú, sáncásokkal kiegészülve. Ezekhez csatlakozott Hans Ungnad vezetése alatt körülbelül 10 200 osztrák és stájer zsoldos, valamint a pápa által küldött Alessandro Vitelli 2000 gyalogossal, illetve Sforza Pallavicini pár száz lovassal Milánóból.⁵⁰⁸ Az angol követek ezzel szemben 4000 főre teszik a pápai haderő létszámát, a korábban hivatkozott *Dizionario biografico degli italiani* szócikk⁵⁰⁹ pedig több mint 3000 főre. A *Giacomo Melignani* [így! valójában Marignano márkija] által vezetett hajóhad 180-200 hajóból,⁵¹⁰ fedélzetén 1100 olasz és 6000 magyar, szerb és dalmát tengerészből állt. Az Esztergomban összegyűlt

501 TNA SP 1/171 f. 94; L&P. 17. 459.; State Papers 9. 73-74.

502 Hans Ungnad Freiherr von Sonneg (1493–1564) 1540-tól királyi főhadparancsnok Horvátországban és Szlavóniában. Pálffy 1997, 281.

503 TNA SP 1/171 f. 94; L&P. 17. 459. State Papers 9. 73. Ez alapján a VIII. Henriknek jelentéseket küldő Georg von Heideck, és a hadjáratban a lovasságot vezető Heideck egyértelműen ugyanaz a személy.

504 Marignano márkija (örgrófja), Gian Giacomo de' Medici. Enciclopedia Italiana 2022.

505 A vár török védőinek számát Seymour is viszonylag pontosan becsüli.

506 TNA SP 1/171 f. 94; L&P. 17. 459.; State Papers 9. 73-74.

507 „*They Kyng hath had , as they sey , 6000 lyght horse this two monethes nerre unto the towne of Buda , who hath sent hether as yesternyght . for a present , a wagenlode of Turkes hedges , an on , in the same wagen , alyve*” State Papers 9. 74. Botlik Richárd fordítása: „*Seymour július 3-án éjjel arra ébredt szállásán, hogy az egyik könnyűlovas hadosztály két szekeret kísérve Buda felől megérkezett Bécsbe, <<egy szekér török fejekkel, és egy hasonló szekér foglyokkal volt megtöltve>>*” Botlik 2013b, 94. A korábbi fordítás tehát téves, nem egy másik, török foglyokkal teli szekérről van szó, hanem a fejekkel teli szekér közepén volt egyetlen élő fogoly.

508 Bánlaky 2001, III./c

509 Lodone 2022

510 Szántó 1972, 79.

sereg tehát körülbelül – pontos méretéről megoszlanak a források – 66-70 000 főre tehető (a hájhad legénysége nélkül); ez hatalmas szám, főleg a védők 10-17000 fős haderejéhez képest.⁵¹¹

Július 6-án érkezett a táborba a fővezér, és a sereg hamarosan elindult Esztergom felé, amelyet Ferdinánd a hadműveletek kiindulópontjának jelölt ki.⁵¹² Seymour következő levelét július 10-én írta, szintén Bécsből. Ebben arról tesz jelentést, hogy a sereg július 7-én és 8-án kelt át a folyón, ezt az uralkodó és a helyi nemesek végignézték, majd 9-én a pápa által küldött 4000 olasz zsoldos is átkelt. Ezt követően elindultak Pest felé, amely a király birtokában van, Budától öt mérföldre.⁵¹³ A sereg két mérföldet tesz meg egy nap, így tíz nap múlva érkeznek majd meg, és megvárják ott a 10 000 német és 12 000 cseh katona érkezését, akiknek már ide kellett volna érniük. A sereg főparancsnoka, a brandenburgi örgróf, nem fogja kockáztatni az embereit, amíg mindenki meg nem érkezik. Az ostromeszközöket, vagyis a 36 dupla ágyút azonban Bécsnél hagyták, így valószínűleg az uralkodó nem tervezi Budát ostromolni, hiszen nem lehet neki sok eszköze Pestnél, mivel azokat Buda legutóbbi ostrománál elvesztette.⁵¹⁴ Ebben a levélben a franciaellenes hangulatról szóló részt érdemes kiemelni: kihirdették, hogy a franciák kerüljék el a tábor, *"sosem volt még nemzet ennyire kevésbé szeretve egy táborban, mint ők itt"*.⁵¹⁵ Ferdinánd másnap indult Nürnbergbe, hogy találkozzon a birodalmi tanáccsal, a követ értesülései szerint azért, hogy döntést hozzanak arról, hogy következő év május 1-jére minden fejedelem embereinek itt kell lennie. Öt héten belül fog visszatérni a táborba. Ferdinánd minden nap tanácskozott, mióta Seymour megérkezett, és a szolgálói azt mondják, hogy úgy kezeli a teljes sereget, mintha közvetlen ő alá tartoznának, de a másik oldal álláspontját még nem hallotta.⁵¹⁶ A gyakorlatban csak a Német-római birodalmi had tartozott Brandenburgi Joachim alá, mind egyik másik seregnek volt saját parancsnoka, de neki volt a legnagyobb tekintélye és a legnagyobb serege,⁵¹⁷ azonban a császár vagy Ferdinánd személyes jelenlétének hiányában az egész hadseregnek nem volt egy mindenki által elismert vezére.

Seymour a következő levelét már Rakendorfból, vagyis Rajkáról⁵¹⁸ írta július 16-án. Ebben kérte az uralkodót, hogy nézze el neki a nyelvtudása hiányából és kései érkezéséből fakadó

511 Bánlaky 2001, III./c

512 Bánlaky 2001, III./c

513 Későbbi levelében pontosít, hogy Esztergomot akart írni, hiszen Pest török kézen van. TNA SP 1/171 f. 140; L&P. 17. 504.

514 *„All the grett ordynance for batterey, beyng 36 dobell cannons, that I have as yett senne sence I came to this towne, remayneth herre styll, wyche maketh me thynke, seyng the arme both by land and water ys departed, that they intend nott to lay sege to Bewda, exsepte the Kyng hath in Pest greter storre of thosse keynde of ordynance, then as it I can here of; for it ys sayde that at the last sege of Bewda the Kyng lost that the Tewrke hath, all his batrey peses.”* State Papers 9. 88. Botlik Richárdnál ez is tévesen szerepel: *„A sereg mindössze 36 kisebb, duplacsövű tarackot málházott fel, ami Sir Seymour szerint teljességgel alkalmatlan a vár ostromához. Az angol követ érdeklődésére a katonák azt a magyarázatot adták, hogy I. Ferdinánd király nem tudott alkalmasabb tüzér-séget összeállítani, mert az ostromfelszerelést a múlt évi hadjáratban Wilhelm von Roggendorf serege elvesztette.”* Botlik 2013b, 95.

515 *„Herre hath ben a proclomashen made that all Frenche men do forth with avoyde the camp, and that if any be founde with in the presynk of the same, that he shall losse hys hede. I assewer Your Heynes as ferre as I can perseve, that never nashen was worse beloved in a camp, then they be here.”* State Papers 9. 88.

516 TNA SP 1/171 f. 123; L&P. 17. 488.; State Papers 9. 87-88.

517 Bagi 2019, 122.; Károlyi 1880, 134-139.

518 Botlik Richárd tévesen Rákos mezejével azonosítja, azonban a sereg ekkor még nincs – az amúgy is török kézen lévő – Pestnél. Botlik 2013b, 95.

hibáit, így például azt, hogy az előző levelében összekeverte Pestet és Esztergomot. A sereg Esztergomnál fogja megvárni a magyar király és a német fejedelmek nürnbergi tárgyalásának eredményét, és onnan indulnak majd Pest ostromára, mert az gyengébben erődített, mint Buda, csak 800 török védi, és az egyik oldalán nem csatlakozik földsánc a falhoz. A terv az, hogy ha beveszik, akkor megerősítik, és erre az évre befejezik a hadjáratot. A németek csalódottak, hogy a Szultán nem maga jön a seregei élén, csak húszezer katonát küld, mert remélték, hogy megütközhetnek vele. Öt napot késlekednek az út előkészítése miatt,⁵¹⁹ a németek a királyt és Hans Ungnadot hibáztatták, amiért ezzel nem számoltak előre.⁵²⁰ Azért is panaszkodnak, hogy fizetniük kell az ellátásukért, mert a magyarok *"olyan jó keresztények, mint a törökök"*.⁵²¹ A király, hogy kiengesztelje őket, megígérte, hogy a következő évben a magyarok is kiveszik majd a részüket a terhekből.⁵²²

Amellett, hogy az ígért csapatok sem érkeztek meg, és – ahogy az Seymour jelentéseiből látszik – megfelelő tüzérség és muníció sem állt rendelkezésre, probléma akadt a sereg zsoldjának kifizetésével is. Voltak olyan katonák, akiknek lejárt a három fizetett hónapjuk, mire Bécsbe értek, illetve több birodalmi rend megtagadta a *Gemeiner Pfenning* érkezéséig, vagyis három hónapig fizesse a zsoldot, emellett pedig az említett adó begyűjtése is lassan vagy egyáltalán nem sikerült. Részben ezért is dönthetett Ferdinánd úgy, hogy a birodalmi gyűlésen nagyobb szükség van rá, mint a hadjáraton, hogy a rendek által korábban ígért támogatásokat behajtsa. Propozíciójában azt kérte, hogy tárgyaljanak a hadjárat finanszírozásáról, a sereg téli szállásáról és a keleti birodalmi kerületek (sváb, bajor, frank, alsó és felső szász) készítsék fel seregeiket, hogy szükség esetén erősítést tudjanak nyújtani. Bár Brandenburgi Joachim folyamatosan jelentéseket küldött a pénz, élelmiszer és hadianyaghiányról a birodalmi gyűlésnek, ezeket késve olvasták fel. A birodalmi pénzek hiányában Ferdinánd kénytelen volt 30 000 forintot adni Brandenburgi Joachimnak a saját tartományai bevételeiből, hogy az ki tudja fizetni az összegyűlt katonákat.⁵²³

Az angol uralkodó szolgálatában álló német származású diplomata, Christopher Mont⁵²⁴ 1542. július 29-i Frankfurtból írt jelentésében szintén említi, hogy a birodalmi hadaknak csak egy része érkezett meg, Ferdinánd nem küldte meg a Speyerben ígért embereit, a császár pedig

519 Korábban ezt a részt is tévesen fordította Botlik Richárd. A regesztában: *„Tarry here five days for pioneers to mend the ways.”*(L&P. 17. 504.) Botlik fordítása: *„Az angol küldöttség Tarry névre hallgató katonáját harci feladatok helyett utásznak osztották be a németek, és már öt napja javítja a táborhoz közel fekvő utakat.”* Botlik 2013b, 95-96.

520 Botlik azt írja: *„[...] I. Ferdinánd királyt és Hans Ungnadot vádolták, amiért nem látták előre a hadjárat következményeit”* (Botlik 2013b, 96.), azonban ekkor mindössze az út előkészítésének elmaradása miatt hibáztatták őket.

521 *„for they take them as good cristyans as the Turke”* TNA SP1/171 f. 141

522 TNA SP1/171 f. 140.; L&P. 17. 504.

523 Bagi 2017, 113-114.

524 Christopher Mont (1496/7 – 1572) Német származású diplomata, valószínűleg Thomas Cromwell felkérésére állt angol szolgálatba. 1530-as évektől számos megbízatást teljesít fejedelmi udvarokban, és a birodalmi gyűléseken is részt vesz, rendszeresen küld jelentéseket. 1544-től Walter Buclerrel együtt egy titkos szövetség reményében tárgyal a Schmalkaldeni Szövetséggel, végül sikertelenül. Edward és Erzsébet alatt is szolgálatban állt, protestantizmusa miatt Mária uralkodása alatt nem alkalmazták. Hildebrandt 1984, 281-292.; MacMahon 1999, 50. Mont működésére lásd Baráth 2016.

arra utasította a seregeket vezető brandenburgi örgrófot, hogy ne tegyen semmit, amíg az összes katonája meg nem érkezik.⁵²⁵ Július 30-án Harvell Velencéből írt jelentésében hasonló értesüléseket közölt, mint Mont és Seymour. Ő is megírta, hogy a hozzá eljutó hírekben már nincs szó arról, hogy Szulejmán maga menne Magyarországra, mert elég ember van ott, hogy Budát megvédje. Nem úgy tűnik neki, mintha a keresztény sereg nagy lelkesedéssel vagy gyorsasággal haladna a magyarországi hadjáratral. Furcsának tartotta azt is, hogy Ferdinánd elhagyta a táborát és Nürnbergbe ment.⁵²⁶

Augusztus 8-án, a Budától 12 mérföldre lévő táborból írt levelében Seymour kiemelte, hogy a hírek olyan bizonytalanok, hogy nem tud értük felelősséget vállalni. Azt hallotta, hogy a török szultán személyesen jön Budára 300 000 emberrel, hat zászlóaljba osztva, és hat különböző napon tervez támadni. Ezért azt tervezik, hogy a sereg október közepéig várakozni fog, mert október végére a Duna befagy és a török nem tudja majd vízen hozni az ellátmányát. Ha biztos lenne, hogy a szultán személyesen nem jön pestre, még ha 200 000 embert is küldene, ahogy Georg von Heideck mondja, egyből Pestre mennének, amit három nap alatt be tudnának venni és utána ostromolnák Budát, amelyet nyolc nap alatt kellően meg tudnának gyengíteni egy rohamhoz. Ha nem sikerülne, Pestet, Esztergomot, Győrt és más erősségeket feltöltenék emberrel, és hazamennének télre. Ez hat hetet várhat még. A törökök 14 000 embert küldtek Budára és Pestre, harminckétezren vannak így összesen, de pestis sújtja őket, összeesnek az utcán és meghalnak.⁵²⁷ Írt Hans Ungnadnak, a király parancsnokának, aki Bécsben van a felesége betegsége miatt, erről másolatot küld. Ha választ kap, ő is Bécsbe megy.⁵²⁸

Seymour aggodalmaival szemben augusztus 9-én Harvell Velencéből küldött levelében a július 10-i isztambuli levelekre hivatkozva azt írja, hogy továbbra sincs szó arról, hogy Szulejmán személyesen menne Magyarországra. A hozzá eljutó németországi hírek szerint a keresztény sereg bátran halad Buda felé, nem késlekedik.⁵²⁹ Ezzel szemben Mont augusztus 24-én még mindig a sereg tétlenségéről adott hírt,⁵³⁰ hiába szorgalmazták a magyarok az előrenyomulást, augusztusra a sereg csak Komáromig vonult, és továbbra is ott vesztegelt.⁵³¹ Augusztus 27-i levelében a velencei követ arról számolt be, hogy egy basa, sok lovassal Szófiánál állomásozott, nem messze a Drávától, hogy ha kell, Buda felmentésére induljon. A keresztény seregről azt írta, hogy a katonák magabiztosak és remek állapotban vannak. Úgy hallotta, hogy Ferdinándnak nem adták meg a pénzt, amelyet követelt Nürnbergben, mert úgy vélik nem ért

525 TNA SP 1/ 171 f. 191; L&P. 17. 547.; State Papers 9. 98-100.

526 TNA SP 1/172 f. 1; L&P. 17. 549.; State Papers 9. 100-101.

527 A járványt Harvell is említette a szeptember 2-i levelében. (TNA SP 1/170 f. 173; L&P. 17. 373.; State Papers 9. 44-46.) A török őrőség létszáma ekkor valójában ennek körülbelül a fele volt.

528 TNA SP 1/172 f. 43; L&P. 17. 583.; State Papers 9. 107-109.

529 TNA SP 1/172 f. 57; L&P. 17. 590.; State Papers 9. 109-110.

530 TNA SP 1/ 172 f. 121; L&P. 17.668. State Papers 9. 133-135.

531 Szántó 1972, 79. Harvell szeptember 2-i levele szerint a seregek Esztergomnál gyülekeztek (TNA SP 1/170 f. 173; L&P. 17. 373.; State Papers 9. 44-46.), de az angol követek többször említik együtt Komáromot és Esztergomot, mint például Seymour szeptember 5-én. (TNA SP 1/172 f. 166; L&P. 17. 748.; State Papers 9. 141-145.)

a pénzügyekhez.⁵³² Szeptember 2-i levelében azt írja, hogy Ferdinánd Csehországba ment pénzt, és a hadjárat helyett Bécsbe fog visszatérni.⁵³³

Thomas Seymour szeptember 5-én már Bécsből írta, hogy a tábor augusztus 21-én, amikor eljött onnan, még mindig Esztergomtól három mérföldre várta a híreket Nürnbergből, miközben az ostromeszközök továbbra is Bécsben voltak. Ferdinánd már augusztus 31-én megérkezett Bécsbe, ahol Hans Ungnadot és más kapitányokat még aznap, Seymourt másnap fogadta. Seymour már az augusztus 8-i levelében említést tesz két árulással vádolt angolról, és mivel az ő ügyük kapcsán Ferdinánd és VIII. Henrik kapcsolatáról is szó esik, ezért itt ezt mindenképp meg kell említenünk.⁵³⁴ Seymour két angol áruló ügyéről beszélt Ferdinánddal, elmondta, amiről hallomásból értesült, valamint, hogy VIII. Henrik örülne, ha Ferdinánd átadná őket neki. A király azt felelte, hogy most hall erről először és mikor segítséget kért a török ellen, Henrik nem segített,⁵³⁵ de utána fog járni a dolognak. Seymour négy napot várt a válaszra, és előző nap visszament a királyhoz, akinek elmondta, hogy bár nem tudta, hogy ő segítséget kért a török ellen az ő uralkodójától, de az elmúlt három évben a francia király és a skót király háborút tervezett az ő ura ellen, és a császár a francia királyt segítette volna. Így, ha ezalatt kért segítséget Ferdinánd, nem csoda, ha nem kapott, mert sokkal kisebb indokkal is elutasította őt a francia, dán, svéd, skót és lengyel király és a velenceiek. Erre Ferdinánd azt felelte, hogy az említett angolok azért maradhatnak, mert mindenki szabadon maradhat az ő országában, és az egyik ember a császárt szolgálja. Seymour azt válaszolta, hogy a másik viszont egy kém, aki bevallotta, hogy a törököt követként szolgálta. Ferdinánd végül azzal zárta le az ügyet, hogy ha kém, akkor meg kell büntetni, de nem hajlandó őket átadni az angoloknak.

A magyarországi helyzet kapcsán Seymour leírta, hogy a magyar sereg 15 000 könnyűlovassal Esztergomnál gyülekezett. A váradi püspök, vagyis a barát, aki Budát tartotta, egyik fő emberét,⁵³⁶ *Bastyan Urbant* [így!]⁵³⁷ küldte a táborba. Azzal az ajánlattal érkezett, hogy ha a Ferdinánd maga jön személyesen Budára, a püspök 8000 lovassal csatlakozik hozzá, de ha nem, akkor sem ő, sem a 15 000 Esztergomnál lévő magyar nem fog megindulni, a németek pedig nem mennek majd a magyarok nélkül. Nem tudni még, hogy Ferdinánd jön-e személyesen, mert

532 „*Ferdinando hath smal credit for matters of monye, being of al men timid an evil housbond in that part.*” (State Papers 9. 137.; TNA SP 1/172 f. 134; L&P. 17. 693.) Szintén ez a hír terjedt a birodalmi sereg táborában Seymour szeptember 5-i levele szerint. (TNA SP 1/172 f. 166; L&P. 17. 748 State Papers 9. 141-145.)

533 TNA SP 1/170 f. 173; L&P. 17. 373.; State Papers 9. 44-46.

534 Augusztus 6-án egy angol, Lawrence Grey érkezett hozzá a hírrel, hogy két másik angol, Harry Pfelepes és James Greffeth Uppowel Bécsbe jött, Pfelepes pedig áruló, Grey szerint bevallotta, hogy a töröknek dolgozott korábban. A másikon volt egy levél a pápától hogy 2000 huszárt, a legjobb magyar könnyűlovasokat vezessen, és magát Robert Bramtonnak hívja, de köztudott Bécsben, hogy egy walesi *gentleman* és a neve James Greffeth Upowel. (TNA SP 1/172 f. 43; L&P. 17. 583.; State Papers 9. 107-109. és TNA SP 1/172 f. 166; L&P. 17. 748.; State Papers 9. 141-145.) Henry Philips azonosítása sikerült, azonban Grey tévedett, amikor Robert Bramptont (vagy Branceter) James ap Gruffydd ap Hywellel azonosította, az előbbi ugyanis valóban V. Károly szolgálatában állt, de nem volt azonos a Henrik-féle vallási reformokat ellenző és árulással vádolt walesi gentlemannel. Marshall 2008.

535 A korábban említett július 1-jei segítségkérésre utal.

536 „*the cheffest man that was abowte hym*” State Papers 9. 144.

537 Batthyány Orbán, Izabella királyné tanácsosa.

nem bízik a magyarokban, és mindent megtesz, hogy meggyőzze őket a birodalmi hadakhoz való csatlakozásról.⁵³⁸ Bécsben 20 hajó vár az uralkodó indulására, ami a szolgálói szerint nem fog bekövetkezni a következő 15 napban. A hajókra került 50 rövidcsövű ágyú⁵³⁹ és dupla ágyú, puskaporral, lövedékkel és kerekkel, valamint 20 további ostromeszköz van Esztergomnál és Komáromnál.⁵⁴⁰ Ezeknek egy része már elindult az ostromhoz és rövidesen követi a többi is. Úgy hallotta, hogy az év olyannyira előrehalad, amire elindulnak Esztergomból, hogy Szulejmán nem tud majd segítséget küldeni Buda felmentésére. Közben hallott egy pletykát is arról, hogy a török két basát küld 100 000 emberrel, de ennek ő nem hisz.⁵⁴¹

Harvell szeptember 10-i levelében Velencéből jelentette, hogy Magyarországon a keresztény sereg naponta növekszik, Budánál fognak megütközni a törökökkel, akik fel fogják adni Pestet.⁵⁴² Szeptember 27-én az augusztus 20-i és 28-i Isztambulból érkezett levelekre hivatkozva jelenti, hogy Szulejmán Drinápolyban tel, és katonákat küld Buda megsegítésére. Bécsből 13-ai dátummal feladott levelekben azt olvasta, hogy a keresztény sereg elindult, hogy Pestet és Budát támadja. Úgy tudja, 7000 török van pesten és 20 000 Budán, de éhség és járvány pusztítja őket, a keresztények viszont minden szükségesben bővelkednek. Ferdinánd hamarosan Budára megy Bécsből. Nagyszámú cseh katona csatlakozott a keresztény sereghez és 8000 magyar lovast várnak.⁵⁴³ Marignano márkija vezeti a hajóhadat a Dunán, 10 000 olasszal a vezérlete alatt.⁵⁴⁴ Harvell tehát nem tudta egyértelműen, hogy a támadás célpontja Pest vagy Buda lesz, a hírei hol egyiket, hol másikat, hol mindkettőt említik.

A magyar és az olasz parancsnokok, valamint Hans Ungnad Buda megtámadását javasolták, és ezt támogatta a távollévő I. Ferdinánd is. A brandenbúrgi örgróf és a mellé rendelt haditanács azonban a gyengébben erődített Pest megostromlása mellett döntött, a könnyű siker reményében. Az előrenyomulást szeptember 6-án kezdték meg, szeptember 26-ra már átszállították a teljes sereget a szentendrei szigetre, majd a hajóhad a Margit-szigetig hajózva elzárta az ellenség elől az átkelés lehetőségét. Az első támadás október 1-én reggel kezdődött, 1200 emberrel, és bár a védők egy részének kicsalogatása sikerrel járt, az ellenfél csak 3-400 embert veszített. Másnap megkezdődött a falak ágyúzása 40 faltörő ágyúval.⁵⁴⁵

Az ostrom híre pánikot keltett Isztambulban, túlzó módon az egész kereszténység törökellenes hadjáratáról és hatalmas seregekről szólt a szóbeszéd. Ezt megerősíti Harvell október 10-i jelentése Velencéből, amely szerint isztambuli levelek azt igazolják, hogy Szulejmán Drinápolyba ment, mert aggódik a magyarországi események miatt, hiszen hallotta, hogy a nagy

538 „it ys nott knone sertenly, whether the Kyng wyll go or nott ; for, as I do here, He doth nott grettly trost the Honggerayenes, and doth practesse all He canne to persuade the Honggerayenes to be content to go downe with the arme of the Emper.” State Papers 9. 144.

539 „cortelles”-ként említi, valószínűleg az olasz *cortana* vagy a francia *cortain* elnevezésből, angolul *serpentine*-nek hívták.

540 Az eredetiben Gommor szerepel, az átírás „Comorn”-ként azonosítja. State Papers 9. 145.

541 TNA SP 1/172 f. 166; L&P. 17. 748.; State Papers 9. 141-145.

542 TNA SP 1/173 f. 8; L&P. 17. 767. State Papers 9. 154-155.

543 Ez lehet utalás Fráter György ajánlatára Seymour leveléből.

544 TNA SP 1/173 f. 60; L&P. 17. 857.; State Papers 9. 188-189.

545 Bánlaky 2001, III./c és Szántó 1972, 79.

keresztény sereg gyűlt össze Buda és Pest megtámadására. Utóbbit nem adtak fel a törökök, ahogy azt korábban jelentették, hanem 10 000 török védi. Szulejmán egyiptomi pasát küldték Magyarországra 20000 lovassal és 4000 janicsárral, és nagy előkészületeket tesznek a németekkel való megütközésre.⁵⁴⁶ Harvell csak október 22-én írt jelentésében írja, hogy a keresztény seregek végül Pest ostroma mellett döntöttek. Szulejmán Drinápolyban van, és onnan figyeli a magyarországi sikereket. A törökök nem féltik Budát, de aggódnak Pest miatt. Szulejmán nagy előkészületeket tesz a következő évre.⁵⁴⁷

Am a törökök sem maradtak adósak rémhír-terjesztéssel, a budai pasa azt hangoztatta, hogy a szultán maga vonul majd a betörő birodalmi seregek ellen, ezért már július óta Nándorfehérvárnál gyülekezik. A hír nem volt igaz, de a támadó seregben sikeresen félelmet keltett.⁵⁴⁸ Mikor az ostromlók azt hallották, hogy Ahmed ruméliai beglerbég és Ali janicsár aga egy 30 000 fős sereggel tart Buda felé, október 8-án a visszavonulás mellett döntöttek.⁵⁴⁹

Seymour Október 12-én írta a következő levelét, ismét Bécsből. Pest ostromát 7-én felbontották, 11-ére ért Bécsbe, és megkapta Henrik augusztus 29-i levelét,⁵⁵⁰ ami Heideckről, a kapitányokról, dobokról, sípokról és üstdobokról szól. Azt gondolja, hogy a többi neki szánt levél Angliából a táborba ment.⁵⁵¹ Itt megvárja őket, addig oda szolgálót küldött a dobok és sípok ügyében, és Heideckkel is találkozik, ha még a táborban van, ha nem, akkor utána megy, és útközben érdeklődik az üstdobokról, mert a táborban csak kettő van, egy a magyaroknál egy a parancsnoknál. Seymour hírt ad arról, hogy október 5-én miután betörték a falat, megrohmozták Pestet, de elbuktak, ezután a zsold hiánya miatt a katonák megtagadták az örködést vagy a rohamot.⁵⁵² Október 5-ére valóban két megfelelő méretű rést lőttek Pest falain, így három oszlopban rohamra indultak: középen az Alessandro Vitteli vezette pápai zsoldosok, mellette balra magyar, jobbra német gyalogosok Konrad von Bommelberg parancsnoksága alatt⁵⁵³ A támadást a Pestet védő Juszuf bég sikeresen feltartóztatta, az olasz és magyar ostromlók mintegy

546 TNA SP 1/173 f. 215; L&P. 17. 936.

547 TNA SP 1/174 f. 9; L&P. 17. 978.

548 Bánlaky 2001, III./c

549 Szántó 1972, 80. és Bánlaky 2001, III./c

550 TNA SP 1/172 f. 138; L&P. 17. 701.; State Papers 9. 138-139. Ebben az uralkodó arra utasította Seymourt, hogy Németországon keresztül térjen haza, de előtte keresse fel Heidecket, és érdeklődjön, hogy hány német katonát tudna Henrik szolgálatába állítani, és mikor tudna Calaisba vagy Angliába jönni. Ezen kívül arra kérte, hogy vegyen tíz magyar üstdobot, és fogadjon fel egy-két olyan személyt, aki elkészíteni és használni is tudja őket. "ten taborynes on horsbak, after the Hungaryons faciou ; and if it be possible, whatsoever We paye for them, to get oone or twoo of that sorte that can both skilfully make the sayd taborynes and use them." State Papers 9. 139. Később VIII. Henrik elrendelte az üstdobok használatát a lovasság körében, de akkor már bécsi doboknak hívja őket (*Viennese kettledrums*). Sudár 2012, 358. Az üstdobok katonai felhasználására lásd Botlik 2013a, 218. és Sudár 2012.

551 Az augusztus 29-ein kívül egyetlen levél maradt fent az időszakból az uralkodótól Seymournak, az augusztus 15-i (TNA SP 1/172 f. 101; L&P. 17.626), amelyben leírja, hogy leveleit megkapták, és térjen vissza az udvarba, mivel a szolgálataira ott van szükség. Az októberi levél tanulsága szerint ez a levél ekkor nem jutott el Seymourhoz.

552 „The lake of mony to pay the wages of the sowdyeres caused us to with draw all the Ordynance, for they wold neither kepe wache nor warde, nor go to more assawltes, and thus we did retere.” State Papers 9. 202.; TNA SP 1/173 f. 218; L&P. 17. 941.; State Papers 9.201-202.

553 Istvánffy históriája, 70. és Bagi 2019, 123.

700 embert veszítettek, miközben a birodalmi sereg többi része tétlen maradt.⁵⁵⁴ Brandenburgi Joachim és a stájer és karinthiai rendek által felfogadott hadat vezető Hans Ungnad biztonságos távolságból figyelték az eseményeket. Az örgróf úgy vélte, hogy az roham azért vallott kudarcot, mert rendezetlenül hajtották végre és nem mérték fel kellőképpen a rések állapotát és a védők munkálatait.⁵⁵⁵ A parancsnokok még aznap haditanácsot tartottak, ahol a németek az ellátási gondok és a közelgő tél miatt elvonulást javasoltak, Vitelli és a magyar vezetés az ostrom folytatására voksolt, sőt, újabb rohamot javasoltak. Végül a tanács a távozás mellett döntött és Vác és a párkányi rév érintésével október 12-ére Győrbe vonultak.⁵⁵⁶ Seymour is megírta október 12-i levelében, hogy a németek elhagyták a táborát és márciusra Bécsben lesznek. Azt hallotta, hogy Ferdinánd a legidősebb fiát fogja magyar királynak koronázni és ezentúl Németországban marad.⁵⁵⁷

Bűnbakot kellett keresni, hogy a kudarc súlyát enyhítsék, így rövidesen a magyaroknak, főleg pedig a fővezérük Perényi Péternek tulajdonították a vereséget. A főurat a budai pasával való összeesküvés vádjával október 10-én elfogatták,⁵⁵⁸ és öt évig fogva tartották. A főúr elfogásának hírére a magyarok távoztak Ferdinánd táborából, Thurzó Elek helytartó pedig lemondott a tisztségéről.⁵⁵⁹ A kudarc híre hamar elért Velencébe is, október 31-én Harvell azt írta, hogy Magyarországon a keresztény sereg szégyenben és nagy veszteséggel visszavonult pestről, a magyarok árulása miatt, amiért a vezetőjüket, *Perinpetert* [Perényi Pétert] és a fiát bebörtönözte Ferdinánd. Az egész sereget feloszlatták, az olaszok visszatértek Itáliába. a törökök remek katonáknak bizonyultak, és jól el voltak látva. A németek gyűlést tartanak Nürnbergben a zsinat és Magyarország ügye kapcsán, Németországban Ferdinándot hibáztatják, hogy visszaélt a pénzükkkel, amivel a katonákat kellett volna fizetnie. Október 3-án Isztambulból küldött levelek alapján írja, hogy Szulejmán Drinápolyba ment a feleségével és két fiát hagyta az ázsiai provinciák igazgatására 60 000 és 50 000 dukáttal, és nagy előkészületeket tesz jövő évre.⁵⁶⁰ November 19-i levelében a velencei követ ismét hírt ad a hadjárat utóhatásairól, megerősítve a korábbi levelében írtakat: a keresztények Magyarországon elbuktak a magyarok árulása miatt,⁵⁶¹ és 3 millió rajnai gulden elköltése után a sereget feloszlatták és az olaszok Itáliába tértek haza. Perényi Pétert fel kellene négyelni az árulásáért, mert Ferdinánd halálával magát akarta Magyarország királyává tenni a török támogatásával. A fia és más rokonai, akik a törökkel ügyleteltek, megszöktek Ferdinánd elől, a magyarok megosztottnak tűnnek az ügyben. Isztambuli levelek alapján Szulejmán jövőre háborúra készül.⁵⁶²

554 Bánlaky 2001, III./c

555 Istvánffy története, 76-77. és Bagi 2019, 123.

556 Traut 1892, 112-116.

557 TNA SP 1/173 f. 218; L&P. 17. 941. State Papers 9. 201.

558 Botlik 2013a, 218. és Bagi 2019, 123.

559 R. Várkonyi 1985, 227.

560 TNA SP 1/174 f. 30; L&P. 17. 1009.; State Papers 9. 211-213.

561 „by the perfidy of Hungariens, who having intelligence with Turkes, procurid the ruyne of the Cristen oste” State Papers 9. 212.

562 TNA SP 1/174 f. 128; L&P. 17. 1103.; State Papers 9. 218-220.

Christopher Mont csak a hadjáratról visszatérő csapatokat említi a november 29-i levelében,⁵⁶³ a hadjárat eseményeiről nem szerzett értesüléseket, vagy nem akarta leírni ezeket. Mivel utóbb a hadjárat következményeiről, a sikertelensége által keltett elégedetlenségről több levelében is beszámol, feltételezhető, hogy inkább információhiányról és nem tudatos hallgatásról van szó, ami egyébként a hadjárat gyors kudarca és a távolság miatt érthető is. A kudarc miatt a birodalmi gyűlésen nagy volt a felháborodás, Mont szerint a seregek vezérét, a magyarok árulását és Ferdinánd király hanyagságát tartották a gyalázatos eredménytelenség okának.⁵⁶⁴ A fővezérrel nem voltak túl jó véleményekkel a kortársai: Mont egyik levelében azt írta, hogy egyesek szerint csak nagybátyja, a mainzi érsek befolyása miatt került a pozíciójába,⁵⁶⁵ Luther „*asszonykapitány*” nevezte „*aki soha véres kardot nem látott*”, valamint Bánlaky József és Szántó Imre történész is azt írja róla, hogy iszákos, léha embernek tartották, aki a katonák zsoldját elkártyázta.⁵⁶⁶ A birodalmi gyűlésen a brandenburgi örgróf védekezésképpen azt hozza fel, hogy a kért és ígért csapatokat nem küldték meg, kevesebben voltak, mint kellett volna, és a katonákat nem fizették megfelelően. Az örgróf kifogásait a gyűlés elutasította, mert a sereg érkezésekor – az ő értesülései szerint – mindössze 8 000 török védte Budát és Pestet, így a hadjáratnak sikerrel kellett volna járnia.⁵⁶⁷ A *landsknecht* zsoldosok Ferdinándot és Hans Ungnadot vádolták. Az élelemért fizetni kellett a táborban, ez is elégedetlenséget szült. Sokan nehezményezték, hogy nem maga Ferdinánd vezette a hadjáratot, nürnbergi útját csak kibúvónak tartották.⁵⁶⁸

I. Ferdinánd a kudarcot a hibás vezetésnek, a jó parancsnok hiányának tudta be, ahogy erről bátyjának küldött levelében is írt.⁵⁶⁹ A vezérek közötti feszültség, az állandó egyet nem értés lehetetlenné tette a megfelelő stratégia kidolgozását és végrehajtását, megbontotta a sereg egységét. A tapasztalatlan II. Joachim nem tudott úrrá lenni a belső ellentéteken, vezérei és katonái között is képtelen volt rendet teremteni.⁵⁷⁰ Ezen felül pedig, ahogy Mont írta,⁵⁷¹ a rendkívül hideg időjárás miatti élelmezési nehézségek, az akadozó zsold és a seregben tomboló járványok rontották a támadó had morálját és harcértékét.⁵⁷² Mindössze néhány hétre elegendő élelmet szállítottak le a Dunán, utána pedig helyben próbálták beszerezni, a késő zsold miatt sokszor fosztogatással. Ez a módszer azonban ekkora hadsereg esetén hamar éhínséghez és járványokhoz vezetett.⁵⁷³ Kiderült, hogy a rossz időjárás és a dunántúli pestisjárvány több áldozatot szedett a hadseregben, mint a tényleges harci tevékenység.⁵⁷⁴

563 TNA SP 1/174. f. 141; L&P. 17. 1145.; State Papers 9. 223-225.

564 TNA SP 1/175. f. 86; L&P. 18. 77.; State Papers 9. 274-275. és TNA SP 1/176 f. 67; L&P. 18. 203.; State Papers 9. 320-322.

565 TNA SP 1/175 f. 86; L&P. 18. 77.; State Papers 9. 274-275.

566 Bánlaky 2001, III./c

567 TNA SP 1/176 f. 104; L&P. 18. 243.; State Papers 9. 331-332. Valójában körülbelül kétszer ekkora volt a török helyőrség, azonban még így is jóval kisebb, mint a birodalmi sereg.

568 Botlik 2013a, 216-217.

569 Szántó 1972, 80. és Bagi 2019, 123.

570 Károlyi 1880, 134-139.

571 TNA SP 1/174 f. 141; L&P. 17. 1145.; State Papers 9. 223-225.

572 Bagi 2017, 115.

573 Szántó 1972. 80.

574 TNA SP 1/176 f. 67; L&P. 18. 203.; State Papers 9. 320-322.

Christopher Mont 1543. január 25-én Speyerből írta, hogy Ferdinánd egy magyar lázadással küzd, és többek között a magyarok árulása okozhatta az expedíciós sereg kudarcát.⁵⁷⁵ A magyarok és Ferdinánd közötti bizalmatlanság egyre inkább teret nyert, Mont 1543. március 4-én írt levelében úgy fogalmazott, hogy a magyarok nem bíznak Ferdinándban, nem szeretik, és sokan közülük török felé húznak,⁵⁷⁶ valamint I. Ferdinánd, a császár, és a birodalmi rendek is úgy vélték, hogy a magyarokban nem lehet megbízni.⁵⁷⁷

Bár egy újabb, török elleni hadjáratot Magyarországra mindenki szükségesnek tartott, ennek megtárgyalását halogatták.⁵⁷⁸ Mont úgy vélte, hogy a nehéz lenne újabb sereget küldeni Magyarországra a hadjárat sikertelensége és a sereg nagy részének járványok és éhínség általi elpusztulása miatt; csak akkor lenne rá esély, ha azt maga a császár vezetné.⁵⁷⁹ Végül a protestánsok és a császár közötti ellentét, majd a schmalkaldeni háború meghiúsította egy újabb birodalmi sereg felállítását.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári Források

The National Archives, State Papers, Henry VIII: General Series. 1509-1547.

TNA SP 1/166 f. 1
TNA SP 1/166 f. 40
TNA SP 1/166 f. 110
TNA SP 1/167 f. 20
TNA SP 1/167 f. 74
TNA SP 1/167 f. 93
TNA SP 1/169 f. 197
TNA SP 1/169 f. 207
TNA SP 1/170 f. 34
TNA SP 1/170 f. 96
TNA SP 1/170 f. 114
TNA SP 1/170 f. 147
TNA SP 1/170 f. 173

575 TNA SP 1/175 f. 86; L&P. 18. 77.; State Papers 9. 274-275.

576 „[...] et timendum est Turcam hanc intestinorum bellorum occasionem non praetermissurum. Hungari, quod omnium gravissimum est, Ferdinandum non amant, et eorum magna pars sub Turca quam Rege esse malunt: tum Hungarorum amicorum perfidia magis extimescenda est, quam Turcarum hostium apertum bellum.” State Papers 9. 332. (TNA SP 1/176 f. 104; L&P. 18. 243.; State Papers 9. 331-332.)

577 Bánlaky 2001, III./c

578 TNA SP 1/183 f. 164; L&P. 19. 196.; State Papers 9. 617-619.

579 TNA SP 1/174 f. 141; L&P. 17.1145.; State Papers 9. 223-225. és TNA SP 1/176. f. 67.; L&P. 18. 203.; State Papers 9. 320-322.

TNA SP 1/171 f. 28
TNA SP 1/171 f. 93
TNA SP 1/171 f. 94
TNA SP 1/171 f. 123
TNA SP 1/171 f. 140
TNA SP 1/171 f. 191
TNA SP 1/172 f. 1
TNA SP 1/172 f. 43
TNA SP 1/172 f. 57
TNA SP 1/172 f. 101
TNA SP 1/172 f. 121
TNA SP 1/172 f. 134
TNA SP 1/172 f. 138
TNA SP 1/172 f. 166
TNA SP 1/173 f. 8
TNA SP 1/173 f. 60
TNA SP 1/173 f. 215
TNA SP 1/173 f. 218
TNA SP 1/174 f. 9
TNA SP 1/174 f. 30
TNA SP 1/174 f. 128
TNA SP 1/174 f. 141
TNA SP 1/175 f. 86
TNA SP 1/176 f. 67
TNA SP 1/176 f. 104
TNA SP 1/183 f. 164

Kiadott Források

State Papers 8. = State Papers Published Under the Authority of Her Majesty's Commission. King Henry the Eighth; Part V.-Continued. 8. kötet. London, 1849.

State Papers 9. = State Papers Published Under the Authority of Her Majesty's Commission. King Henry the Eighth; Part V.-Continued. 9. kötet. London, 1849.

Istvánffy históriája = Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításával. I/2. 13-24. könyv. Sajtó alá rendezte: Benits Péter. Bp., 2003.

Deutsche Reichstagakten = Deutsche Reichstagsakten 11. Bd. Der Reichstag zu Regensburg 1541 / bearbeitet von Albrecht P. Luttenberger, für den Druck vorarbeitet von Christiane Neerfeld I-IV. 2018.

- L&P. 16. = Letters and Papers, Foreign and Domestic, Henry VIII. Ed. James Gairdner – R. H. Brodie. 17. kötet. London, 1898. Online: <<https://www.british-history.ac.uk/search/series/letters-papers-hen8>> (Hozzáférés: 2023.01.24.)
- L&P. 17. = Letters and Papers, Foreign and Domestic, Henry VIII. Ed. James Gairdner – R. H. Brodie. 17. kötet. London, 1900. Online: <<https://www.british-history.ac.uk/search/series/letters-papers-hen8>> (Hozzáférés: 2023.01.24.)
- L&P. 18. = Letters and Papers, Foreign and Domestic, Henry VIII. Ed. James Gairdner – R. H. Brodie. 18. kötet. London, 1901. Online: <<https://www.british-history.ac.uk/search/series/letters-papers-hen8>> (Hozzáférés: 2023.01.24.)
- L&P. 19. = Letters and Papers, Foreign and Domestic, Henry VIII. Ed. James Gairdner – R. H. Brodie. 19. kötet. London, 1903. Online: <<https://www.british-history.ac.uk/search/series/letters-papers-hen8>> (Hozzáférés: 2023.01.24.)

Szakirodalom

- Allen 1972. = Allen, E. John B.: Post and Courier Service in the Diplomacy of Early Modern Europe. The Hague, 1972.
- Bagi 2017. = Bagi Zoltán Péter: Joachim brandenburgi örgróf 1542. évi sikertelen magyarországi hadjáratának okai. In: Buda oppugnata?: 1541 - egy korszakhatár a magyar történelemben. Szerk. B. Szabó János – Szvoboda Dománszky Gabriella. (Tanulmányok Budapest múltjából. Budapest várostörténeti monográfiái sorozat 42.) Bp., 2017. 103-119.
- Bagi 2019. = Bagi Zoltán Péter: Együttműködésre kényszerítve, együttműködésre kényszerülve. In: „...ugy irhassak mint volt” Ünnepi tanulmányok Tóth Sándor László tiszteletére. Szerk. Bagi Zoltán Péter. Szeged, 2019. 120-138.
- Bánlaky 2001. = Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. Digitális Kiadás 2001. Arcanum Adatbázis. XIII. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/index.html> (Hozzáférés: 2023.01.24.) (Oldalszám hiányában a fejezetszámra hivatkozom.)
- Baráth 2016. = Baráth Dóra: Christopher Mont levelei – alig ismert követi jelentések a 16. századból. In: Habitus. Tanulmányok a Colloquium Officiale II konferencia előadásaiból. Szerk. Baráth Dóra – Kiss Alpár. Bp., 2016. 63–89.
- Barrington 1996. = Barrington, Robert: Two Houses Both Alike in Dignity: Reginald Pole and Edmund Harvell. *The Historical Journal* 39 (1996), 4. sz. 895-913.
- Borus 1984. = Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk.: Borus József. Bp., 1984.
- Botlik 2013a = Botlik Richárd: VIII. Henrik angol király magyar szövetségesei. Kaposvár, 2013.
- Botlik 2013b = Botlik Richárd: I. Ferdinánd (1526-1564) király londoni váltója 1543-ból - a budai vár és a Magyar Királyság török alóli felszabadításának tervére nyújtott angol segély történeti hátteréről. *Fons XX.* (2013) 1. sz. 89-109.

- Del Lungo Camiciotti 2014. = Del Lungo Camiciotti, Gabriella: Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction. *Journal of Early Modern Studies* 3. (2014) 17-35.
- Dale 1982. = Dale, M. K.: VAUGHAN, Stephen (by 1502-49), of St. Mary-le-Bow, London. In: *The History of Parliament: the House of Commons 1509-1558*. Ed. S.T. Bindoff, 1982. <http://www.historyofparliamentonline.org/volume/1509-1558/member/carne-sir-edward-149596-1561> (Hozzáférés: 2023.01.24.)
- Davids–Hawkyard 1982. = Davids, R. L. – Hawkyard, A. D.K.: SEYMOUR, Sir Thomas II (by 1509-49), of Bromham, Wilts., Seymour Place, London and Sudeley Castle, Glos. In: *The History of Parliament: the House of Commons 1509-1558*. Ed. S.T. Bindoff, 1982. <http://www.historyofparliamentonline.org/volume/1509-1558/member/seymour-sir-thomas-ii-1509-49> (Hozzáférés: 2023.01.24.)
- Edwards 1982. = Edwards, P.S.: CARNE, Sir Edward (1495/96-1561), of Ewenny, Glam.in: *The History of Parliament: the House of Commons 1509-1558*. Ed. S.T. Bindoff, 1982. <https://www.historyofparliamentonline.org/volume/1509-1558/member/vaughan-stephen-1502-49> (Hozzáférés: 2023.01.24.)
- Enciclopedia Italiana 2022. = Medici di Marignano, Gian Giacomo de'. *Enciclopedia Italiana* (1934) [https://www.treccani.it/enciclopedia/medici-di-marignano-gian-giacomo-de_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/medici-di-marignano-gian-giacomo-de_(Enciclopedia-Italiana)/) (Hozzáférés: 2022.12.13.)
- Ficaro 1981. = Ficaro, Barbara: Nicholas Wotton: Dean and Diplomat. Thesis submitted to the University of Kent, Canterbury 1981.
- Fodor 1991. = Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp., 1991
- Gran Enciclopedia 2022. = Alfonso de Ávalos, marqués del Vasto. *Gran Enciclopedia de España* <https://gee.mienciclo.com/articulo/alfonso-de-avalos-marques-del-vasto#> (Hozzáférés: 2022.12.13.)
- Hildebrandt 1984. = Hildebrandt, Esther Frances Mary: Christopher Mont, Anglo-German Diplomat. *The Sixteenth Century Journal* 15. (1984) 3. sz. 281–292.
- Károlyi 1880. = Károlyi Árpád: A német birodalom nagy hadivállalata Magyarországon 1542. *Századok* 14. (1880) 265–299.
- Kohler 1999. = Kohler, Alfred: Karl V.: 1500-1558: eine Biographie. Berlin, 1999.
- Krämer 2022. = Krämer, Jörg: Die Heidecker. Eine Familie in den Auseinandersetzungen des Zeitalters der Reformation http://www.heimatverein-altenstadt.de/Ritter_von_Heideck_1540-1566.php (Hozzáférés: 2022.12.13.)
- Kurucz 1995. = Kurucz György: Érdekek és előítéletek. A brit diplomácia és Magyarország a 18. század végéig. *Századok* 129. (1995) 253–284.
- Lodone 2022. = Lodone, Michele: Vitteli, Alessandro. *Dizionario Biografico degli Italiani*. 99. (2020) Istituto dell'Enciclopedia Italiana - Treccani fondata da Giovanni Treccani Roma, 2020 https://www.treccani.it/enciclopedia/alessandro-vitelli_%28Dizionario-Biografico%29/ (Hozzáférés: 2022.12.13.)
- MacLean 1869. = MacLean, John: *The Life of Sir Thomas Seymour*. London, 1869.

- MacMahon 1999. = MacMahon, Luke: The ambassadors of Henry VIII: the personnel of English diplomacy, c.1500-c.1550. Doctor of Philosophy (PhD) thesis, University of Kent., Canterbury, 1999.
- Pálffy 1997. = Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* (1997) 2. sz. 257-288.
- Pálffy 2008. = Pálffy Géza: Szent István Birodalma a Habsburgok Közép-európai államában. Bp., 2008.
- Marshall 2008. = Marshall, Peter: „The Greatest Man in Wales”: James Ap Gruffydd Ap Hywel and the International Opposition to Henry VIII. *The Sixteenth Century Journal*. 39 (2008) 3. sz. 681-704.
- Potter 2011. = Potter, David Linley. Henry VIII and Francis I. Leiden, 2011.
- R. Várkonyi 1985. = Magyarország története 1526–1686. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1985. (Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond. III./1)
- R. Várkonyi 1999. = R. Várkonyi Ágnes: A királyi Magyarország 1541-1686. Bp., 1999.
- Sudár 2012. = Sudár Balázs: „Dobot doboltatni” – egy régi magyar hangszer nyomában. („Have The Drum Beaten...” Tracking Back An Old Hungarian Instrument) In: Hadak Útján XX. Népvándorlásokor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete Budapest–Szigetalom, 2010. október 28–30. Assembly of Young Scholars on the Migration Period XX, Budapest-Szigetalom, 28th–30th October 2010. Szerk. Petkes Zs. Bp., 2012. 355–374.
- Szántó 1972. = Szántó Imre: Küzdelem a török terjeszkedés megállításáért Magyarországon 1541–1547. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta historica* 40. [Különnyomat] Szeged, 1972. 75–102.
- Török 1930. = Török Pál: I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527-1547. Bp., 1930. (Értekezés a Történettudományok köréből, XXIV. köt. 12. sz.)
- Traut 1892. = Traut, Hermann: Kurfürst Joachim II. von Brandenburg und der Türkenfeldzug vom Jahre 1542. Gummersbach, 1892
- Zell 2022. = Zell, Michael: Wotton, Nicholas (c. 1497-1567) In: *Oxford Dictionary of National Biography*. <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-30002> (Hozzáférés: 2022. 03. 30.)

Summary

English Reports about the Failed Imperial Campaign for Buda in 1542

During my PhD studies, I try to outline the English diplomatic network in the Holy Roman Empire in the 1540s, and for that, I used the calendars in the collection of *Letters and Papers, Henry VIII* provided by *British History Online* to collect all the relevant diplomatic correspondence from the era. In my research, I studied approximately 1600 letters from the 1540s of about fifty English agents and ambassadors who operated in the Holy Roman Empire, and for this study, I examined all the letters from that database that contained information in connection with Hungary and the Imperial campaign of 1542.

There were several correspondents who collected information about the divided Kingdom of Hungary and its struggles against the Turks, and they reported it frequently to the English monarch. The most important informants were Thomas Seymour, who was an English commissioner at the siege of Buda in 1542; Christopher Mont and Walter Bucler, agents in the Imperial Diets; Georg von Heideck, a German employed by the English king who was also one of the captains at the siege; and Edmund Harvell, the resident ambassador in Venice. Apart from them, there were some relevant letters from Stephen Vaughan, Nicholas Wotton, and Edward Carne, who all worked in the Netherlands at that time.

These reports contained detailed information about the Turkish and Imperial armies, their numbers, and their movements. The agents wrote to Henry VIII and his Secretary of State, William Paget, regularly about the delays, monetary difficulties, inner conflicts, diseases, and moral state of the Imperial forces, foreshadowing the eventual failure of the campaign. Harvell reported on the movements of the Turks and the Sultan based on letters from Constantinople, but he and Seymour also shared rumours and false information they heard; however, they occasionally wrote that even they found these rumours untrustworthy. The court rarely responded to these reports, but nevertheless they wanted their agents to gather information about the situation in Hungary in 1542 and in later years as well.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

„...EZ SZÉLES FÖLD FELETT...”⁵⁸⁰

A TÖRÖK KOR HADTÖRTÉNELMÉNEK FÖLDRAJZÁRÓL

Bevezetés

Írásunk témája a hadtörténetírás és a földrajz határán elhelyezkedő, sajátosan Kárpát-medencei földrajzi képlet, a török kor Magyarország. A magyarság tudatában ez az időszak a végvári vitézség romantikus színezetű, az ország sorsát a későbbi évszázadokra meghatározó periódusként él. Képe egészen szélsőséges színeket mutat. Egyik felében Mohács és a nagy társadalmi kataklizmák mélysötét árnyalata, míg másik felében a tavaszi verőfényben fürdő végvári táj és tarka ruhás lovasainak vidám színei uralkodnak. A kép közepén a küzdelmes, folyamatos társadalmi változások hol marcona komorságú, hol fényesen vidám színezetű mozaikjának tarka foltja ötlük szemünkbe, melyet e válságokkal sújtott évtizedek nagyformátumú alakjai népesítenek be. Dolgozatunkban a török kor tablójának hátterével, a kései reneszánsz és a korai barokk festmények rendre elnagyolt történelmi tájával, pontosabban annak determináns elemével, a földrajzi viszonyokkal foglalkozunk. Azokra a geográfiai, ha úgy tetszik, hadtörténelmi földrajzi képletekre hívjuk fel a figyelmet, amelyek a török hódítás és hódoltság korában leginkább jellemzőek voltak hazánkra.

Hadtörténelmi modell és földrajzi kép

Amikor Balassi Bálint *Egy katonának* című versében a kor katonaszemélyét jelenítette meg, annak keretében olyan tájat ábrázolt, amely arculatában erősítette az „Emberségből példát; vitézségből formát” adó végvári hőst. A katonának álló Balassi soraiban⁵⁸¹ a nyargaló vitéz szerves része a tájnak, amely éppúgy idealizált. Az 1598 nyarára datált költemény, a magyar katonai szépirodalom legfontosabb műveinek egyike, a katonai élet és a táj ábrázolásában – a hivatás eszményének megjelenítésében – éppúgy kapcsolódik a középkor lovagi kultúrájának értékrendjéhez, mint a reneszánsz természetérzéséhez. A vers vitalitással teli tájképe statikus elemét a kikelet napvilágos reggeli rétyje, a portyákat befogadó erdős, ligetes vidék adja, amelyben a mozgás a lovagló katona, a portyázó, a bajvívó hadfi alakjához kötődik. Ebben a szemet, szívet gyönyörködtető, a katonai

580 Dolgozatunkban Balassi Bálint *Egy katonának* című költeményének 1979. évi kiadását használtuk: 149–151.

581 Várkonyi Nándor kifejezésével élve: „kalitkából kirepülő madár mámoros kiáltása” Várkonyi 2006, 55.

erényeket magasztaló végvidéki költeményben szinte elenyészik a török kor hadfiának állandó veszélyeztetettsége; „...Csatán való éhség, szomjúság, nagy hévség s fáradság multságok...” Ez a katonaeletre csábítóvá festett tájkép egyes elemeiben hordozza a kor magyar földjének ket-tős arculatát. Hiszen bármennyire sem lehetett „...szébb dolog az végeknél...”, ez a táj Balassi elbeszélésében egyáltalán nem békés, sőt egyenesen marcona. A kikelet zöld mezején bajvívás folyik, a „...Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek...” A vers pozitív hangvétele, főleg az első versszak természeti képe és az utolsó szakasz katonákat dicsérő laudációja egy kegyetlen világ költői kerete. Éppen olyan, mint a 16–17. századi magyar táj: szinte a természetes nyers állapotába merevült statikus környezetben olykor dominálóan erős a katonai mozgás. A statikus és dinamikus elemek szimbiózisa lesz a török kori Kárpát-medence földrajzi képének legfőbb tartalma, melynek sem szintézis, sem monográfia műfajú megjelenítésére még nem vállalkozott a hazai történetírás és a magyar geográfia.

Balassi tájképe, ez a vidám végvári csendélet éppúgy hamis, mint félévezreddel később neves történésünk, Szekfű Gyula hódoltságos vidékébrázolása, amelyben az aridussá vált Alföldet teljes egészében a török hódítás rovására írta.⁵⁸² Egészében egyik sem igaz. Szekfű eltúlzott feltételezését a török fizikai földrajzi tényezőkről egyebek mellett a geográfus Cholnoky Jenő igazította ki némi maliciával: „...A törökökre mindent rá lehet fogni, de olyan hatalma még a szultánnak sem volt, hogy az éghajlatot meg tudta volna változtatni...”⁵⁸³ Ez a lelket, történelmi tudatot nyomorító végtelenül sötét Szekfű-féle tájbrázolás azon a félreértésen alapult, hogy a pusztaság – mint települési forma – könnyen összetéveszthető a gyéren lakott, pusztaság vidék, az elpusztított táj képével.⁵⁸⁴ A török hódoltság korában a Nagyalföld településhálózata jelentősen átalakult, és a társadalom védekezésül visszatért az ősi rideg állattartáshoz. A nagy alföldi legelők kelthették a kortársakban az elnéptelenedett állapot érzetét, a kései utókor történelmében pedig a teljesen elpusztított táj képét. Ám a korábbi műtáj visszarendeződése egy ősből, kezdetlegesebb állapotba és a nagyméretű alföldi települések kialakulása nem jelenti feltétlenül a teljes társadalmi pusztulást, jöllehet a török hatalom betüremkedését a Kárpát-medencébe a hosszabb-rövidebb háborús időszakok kísérték, amelyek egész országrészeket romboltak települést és vidéket.

Ezek a háborús időszakok és a bizonytalan határvidék léte eredményezte, hogy a török hódítás folyamán az elbeszélők egymásnak ellentmondó tájképeket rögzítettek Magyarországról. Maradva Balassi kortársainál, idézzük a francia utazót, Pierre Lescaopier-t, aki az 1574. évi világjárása során Kassán több hetet töltött, s számára e vidék rendezettnek tűnt: „...A város szép, nagy és erős. Minden ház homlokzatát olajfestékkel mázolják be. Le Normand úr elhúzódó betegsége miatt egészen szeptember 9-ig itt tartózkodtunk.

Ez idő alatt három négy mérföldes körzetben bejártam a szomszédos falvakat. Csodálkozással észleltem a katonaság soraiban uralkodó rendet. A földművelés háborítatlanul folyt, mintha teljes

582 Szekfű 1935, 393–401; Nagy 2007, 113.

583 Cholnoky 1935a, 149.

584 Nagy 2007a, 113.

béke uralkodnék az országban. A katonákat jól fizetik; minden századnak szigorú parancsnoka van, aki személyében felelős az elkövetett vétkekért, s gondoskodik arról, hogy a vétkes kiléte ne maradjon ismeretlen...⁵⁸⁵ Bő évtizeddel később Reinhold Lubenau császári követ Komárom és Esztergom között utazván rögzítette: „...a folyó mindkét oldalán, sok falut láttunk, alázatos paraszttal, romokban heverő, feldúlt, keresztény templomokkal. A parasztok a törököknek és a keresztényeknek egyaránt adóznak. Valamennyien keresztények...⁵⁸⁶ A szintén kortárs angol követ, aki ott volt Eger 1596. évi ostrománál, a tájról és a természeti vagy épített környezetről már nem számolt be, annál inkább a magyarországi hadszíntér háborús állapotait jellemző – tudomása szerint a civil lakosság részvételével zajló – kölcsönös vérengzésekről. Elmondása szerint, miután a védők szabad elvonulás fejében feladták a várat, melyben csupán a lakosság maradt, a kivonulást követően „...Hatvan lakosai – ez egy a szultánhoz tartozó vár, kétnapi járásra innen – a tatárokkal együtt rátámadtak a fent említett katonákra, mintegy egy mérföldnyire Egertől és mind levágták őket, mivelhogy Miksa császári csapatai, mikor egy hónappal korábban elfoglalták Hatvant, igen kegyetlenül könyörületet nem ismerve legyilkolták az összes otllakókat...⁵⁸⁷

Ha topográfiailag és kronológiailag egymás mellé sorakoztatjuk Lescalopier (1574), Lubenau (1587), valamint Barton (1596) úti leveleit, egyből kiötlük, hogy a kor katonai- és tájészme-nye ellenére a táj képének marcona vonásai a magyarországi hadszíntéren két tényezőtől füg- gtek. Egyfelől determinálta őket a béke vagy háború kérdése, másfelől – miután a hadak já- rása és az ahhoz kapcsolódó fizikai pusztítás többnyire sávyszerű földrajzi képlet – a határmenti ütközőzónán belüli vagy ahhoz viszonyított elhelyezkedés. A frontieren kívüli fekvés, egészen rendezett (ezt bizonyítja Lescalopier útleírása), mondhatnánk a kontinens békésebb vidékein megszokottakhoz hasonló képet biztosít. Lubenau meglátása a hatalommal szemben alázatos lakosságról és a lerombolt templomokról meg a kettős adóztatásról ugyan békés állapotokat tükröz, de ezek elsősorban a határtérségre jellemzőek.⁵⁸⁸ A három utazó – egyéni indíttatásuk- nak megfelelően – ugyanabban a történelmi korban egymástól eltérő jellegű tájélményt szerez a Kárpát-medencében. Mint egyéni benyomásban, egyikben sincs okunk kételkedni. Úgy véljük, a 16–17. század fordulóján mindhárom igaz lehet, amiként egyes elemeiben igaz tartalmúnak vélhetjük Balassi egyes – ám a mű egészét tekintve mégis idealizáló – sorait is. Ezek az eltérő tájélmények arra utalnak, hogy a földrajzi viszonyrendszer sokkal összetettebb annál, mintsem egyetlen tájbrázolással meg lehetne ragadni, és még bonyolultabbá teszik azok a geográfiai állapotok, amelyek a hadszíntérré vált Kárpát-medencére jellemzőek. Balassi félsorával élve, „...ez széles föld felett...” a végek mellett léteztek egyéb földrajzi, katonaföldrajzi tényezők, folyamatok is, melyek szoros kölcsönkapcsolatban álltak a frontierrel és egymással.

A 16–17. századi Kárpát-medence háborúkkal és fegyveres küzdelmekkel kísért európai hadszíntér, melynek térbeli viszonyai, módosulásai a geográfiai, valamint a katonai és hadtudo- mányi megközelítés együttes alkalmazásával írhatók le. A feladatot nehezíti, hogy olyan társa-

585 Lescalopier 1982, 95–96.

586 Lubenau úti beszámolóját közli Haraszi–Pethő 1963, 85–91. Az idézett szöveg a 86. oldalon található.

587 Barton beszámolóját lásd: Gömöri 1994, 23.

588 A kettős adóztatás a határtérségen túl is a kor képéhez tartozik. Erről részletesen lásd: Szakály 1981.

dalmi jelenségek halmazával állunk szemben, melynek áttekintésében döntő lehet a kor földraj- zi és katonai földrajzi gondolkodása. Ez a második tényező érvényesíti egy időben a térbeli és a katonai jelenségek sokszor egymást erősítő hatását. A katonai és földrajzi gondolkodásról azonban ma még keveset tudunk, leginkább annyit, hogy nem azonos a későbbi századokban kialakult – a modern tudományossághoz kötődő – katonaföldrajzzal, és nem azonos a 16–17. század geográfiájával sem. A katonai földrajzi gondolkodás a hadviselés empirikus geográfiai periódusa, amelyben a diszciplinált szakmai tudás döntően a gyakorlatból táplálkozik, s mint ilyen nemzedékről nemzedékre hagyományozódik, széles rétegek földrajzi vonatkozású szak- mai ismerete.⁵⁸⁹ A katonaföldrajz ezzel szemben még ma is egy szűk tudós csoport sajátja, s nem választható el a katonai földrajzi gondolkodástól. Ám míg az utóbbi, miközben milyensége a történelmi korok általános geográfiai műveltségével változik, örök történelmi jelenség, addig az előbbi a 18–19. század szülötte.

A török kor tekintetében döntő a katonai szakma földrajzi szemléletmódja, amely éppen ebben az időben módosul. A korábbi korszakok erősen topográfiai, lokális jellegű földrajzi megközelítését ekkor váltja fel a nagyobb térségekben és a táj összetett belső rendszerében való gondolkodás. A török kor második felében a költő és hadvezér Zrínyi Miklós mondja *Az török áfium ellen való orvosság* című művében az idegen hadvezérek ellen szólva, „...Mert akinek nem borja, nem nyalja, és a magyar nemzet a Magyarországgal egyenlő természetet visel; valaki idegen jön belé, avagy nem tud, avagy nincs szerencséje az operáláshoz...⁵⁹⁰ Zrínyi megállapítása az ország és a nemzet – értendő alatta a társadalom egésze – karakterének azo- nosságáról szemléletmódjában rokon Friedrich Ratzel fél évezreddel későbbi modern politikai földrajzával.⁵⁹¹ A 16–17. század hadügyének változása életben tartja a topográfiai jellegű kato- nai földrajzi szemléletet, de közben kinyílik a táj mélyebb megértése felé, és itt még gyökereivel a kései reneszánsz tájészme-nyébe kapaszkodik. Balassi idézett költeménye tanúskodik erről.

A katonai földrajzi gondolkodás rekonstruálásának egyik forrása a 16–17. századi geográfi- ai szemléletmód feltárása lehet, ám ezen a ponton cserben hagy bennünket a tudománytörté- net. Nem pusztán a katonaföldrajzi és eszmetörténeti feldolgozatlansága okozhat nehézségeket, hanem zavart kelthet a világról, a Föld egészéről alkotott tudományos képzetek változása is. A geográfia története ezt látja és láttatja. A katonai földrajzi szemléletmód kultúrtörténete fő- leg a Kárpát-medence esetében mást mutat. A magyarországi török kor egybe esik az európai kultúrkör földrajzi tudásának ugrásszerű módosulásával, a geográfiai ismeretek rohamos gya- rapodásával. Ez a másfél évszázad elsősorban az Újvilág felfedezésének és birtokbavételének, valamint Kelet-Ázsia és Afrika partvidékei megismerésének a kora. A történelmi párhuzamos- ságra jellemző adat, hogy Nándorfehérvár elvesztésének évében (1521) Cortes éppen mexikói hadjáratát vívja (1519–1522). Beszédes évszámok, amelyek rámutatnak egy ellentétes irányú folyamatra. Miközben Európa egyre többet ismer és birtokol Amerikából, egyre több területet

589 Nagy 2006, 11.

590 Zrínyi 1957, 378.

591 Friedrich Ratzel alkotásainak egyik alapfogolata a táj és a vidék társadalomformáló hatása. Erre vonatkozó, általunk használt fő művei: Ratzel 1887, 1896, 1903.

veszít el a Kárpát-medencéből, és a korábbi századokban a kontinens kultúrájában szervesült Kárpát-medencei vidék mind ismeretlenebb lesz. A török kor végén Magyarország földje a Nyugat szemében terra incognita, esetenként felégetett, elpusztított vidék. A hódoltsági korszak végét jelentő felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc valóban jelentős pusztítással jártak, ami felerősítette az alföldi területek földrajzi átrendeződését. E folyamatok együttesen fokozták az ismeretlen vidék jellegét. Mindez jól tükröződik Lady Montagu úti beszámolójában (1717), amely rávilágít a bécsi felelős politikai és katonai vezetés földrajzi tájékozatlanságára is: „...Jenő herceg erőnek erejével rá akart venni, hogy várjak, míg a Duna jégkérge eltűnik, akkor legalább a vízi úton kényelmesen eljuthatunk célunkhoz. A magyarországi házak ugyanis az időjárás viszontagságai ellen oltalmat nem nyújtanak, Buda és Eszék közt, a véghetetlen hósvatagon egyetlen házat sem fogok találni, a rettenetes hidegtől pedig már sokan meghaltak. Megvallom, mindeme rémítgetések mély benyomást gyakoroltak rám, mivel a legilletékesebb embertől hallottam, ki ugyancsak jól lehet értesülve a magyarországi viszonyokról...”⁵⁹²

Visszatérve a kor és azon belül a katonai szakma földrajzi műveltségére, a szakirodalom tanúsága szerint a 16–17. század geográfiai gondolkodását úgyis, mint tudományos ismereteket és úgyis, mint a táguló világról szóló általános társadalmi tudást a távoli világrészek megismerése uralja.⁵⁹³ Mindazonáltal a földrajzi megismerésben erős elemeként jelenik meg a földmérés és a csillagászat igénye, valamint a kor egyebek mellett államigazgatási követelményeiből eredő kozmográfia műfajának kezdeti kiteljesedése. Ezek mögött gyakorlatias szempontok rejlenek. Teleki Pál szavaival élve: „...[A kor] mindezt az ismeretet, amelyet idegen világrészek és tájak megismeréséből nyert, tisztán a haszon, az utilizmus szemüvegén át nézte. Ennek jegyében állnak leírásai, amelyek a földrajz nevét viselik. De nagyrészt ennek jegyében áll az egész tudományosság is. A praeceptor Germaniae, Melanchthon hatása alatt álló 16. század és a 17. század is az egyes tudományoktól azt kívánták, hogy hasznosak legyenek más tudományoknak, főleg a teológiának és a praktikus életre hasznosat tanítsanak...”⁵⁹⁴ Az utilizmust megtaláljuk a 16–17. században szárnyát bontogató magyar földrajztudomány első műveiben, de még inkább a magyarországi hadszíntér megismerésében és geográfiai feltárásában élen járó katonai kartográfia műveiben.⁵⁹⁵ A hadügy ügynevezett metodista iskolájából és a várak magyarországi kiemelt szerepéből eredően a katonai térképészet a fortifikációval kapcsolódva lett a hadszíntér földrajzi megismerésének egyik módszertani oszlopa. Magyarország kultúrtörténetében ezért lettek fontos művek azok a kéziratok térképgyűjtemények, melyeket Karlsruheban és Stockholmban őriznek, ezek mellett Marsigli közismert dunai atlasza.⁵⁹⁶

592 A magyarországi népesedési viszonyokról, valamint a háborúkat – ebben az esetben kronológiailag a török elleni felszabadító háborúk közé ékelődő – Rákóczi-szabadságharcot kísérő mortalitásról lásd Wellmann 1980. Az idézett forrást közli Szamota 1891, 446.

593 A geográfia tudománytörténeti szakirodalmából lásd a korra is vonatkozó terjedelmes chrestomatiából Beck 1973, 89–129.; a tudományos földrajzi tudásról: Hettner 1927, 46–66; Banse 1953, 35–63; Mendöl 1999, 105–143. Az európai kultúrkör geográfiai gondolkodásmódjáról mérvadó: Teleki 1996, 34–43.

594 Teleki 1996, 40.

595 Fodor 2006, 7–26.

596 Delbrück IV. 2003, 151–220; Kisari Balla 1996; Kisari Balla 2000; Nagy 1997; Stegena 1981, 122–145.

A fentieket egybevéve, arra a következtetésre juthatunk, hogy a 16–17. századi magyarországi hadszíntér sorsában fontos szerepet játszó katonai földrajzi gondolkodás, valamint a kor markáns társadalomföldrajzi jelenségeinek bemutatása a geográfiai és a hadtörténeti megközelítés együttes alkalmazásával történhet. Ezek integrált szemléletű felhasználása elsősorban nemzetközi hírnevű hadtörténészünk, Perjés Géza olyan jelentős téziseiben játszott szerepet, mint az akciórádiusz-elmélet és a szulejmáni ajánlat koncepciója.⁵⁹⁷ Jóllehet Perjésnek nem lehetnek mély ismeretei történeti földrajzi kérdések terén,⁵⁹⁸ azonban a geográfiai vizsgálatok szükségességét és főleg hasznosságát már a múlt század hatvanas éveiben felismerte, amikor az Oszmán Birodalom hadjáratait szakaszolta. Az ekkor publikált alaptanulmányában található az alábbi a hadtörténeti földrajzi modell szükségességét igazoló sorok: „...Véleményünk szerint legcélszerűbb még az lenne, ha bizonyos földrajzi szempontokat vennénk figyelembe. A földrajzi szempontok figyelembevételével ugyanis tisztázni lehetne legalábbis azt, hogy az egyes háborúk alkalmával mi volt az oszmán és keresztény részről a hadműveletek bázisa és színtere, melyik terület mondható a háború »senki földjének«, az előtérnek, ahol a határvédelmi harcok, de a nagyobb hadjáratok is általában lezajlottak, nyomot és pusztulást okozva az ott lakó népeknek. A földrajzi szempont bevezetése és a vizsgálatba ugyanakkor bizonyos fokig magyarázatot adna a háborúk dinamikájára is, továbbá a társadalmi és gazdasági tényezők mellett világot vetne az oszmán hatalom rohamos kiterjedésére, megállására, majd csökkenésére...”⁵⁹⁹

Az itt felvetett kérdések sorára a magyar földrajztudományon belül a történeti földrajz – mint a múltbeli geográfiai képletek tudományterülete – lenne hivatott válaszolni. Ám a probléma több mint fél évszázaddal ezelőtti felvetésekor még sem geográfánk, sem történeti földrajzunk nem volt abban a helyzetben, hogy választ adhasson. Nem feladatunk e helyen az okok és a tudománytörténeti folyamatok boncolása, így csak utalhatunk arra a tényre, hogy 1989 előtt a múlt földrajzának kutatása politikai és tudománypolitikai okokból gyakorlatilag nem volt lehetséges hazánkban. A rendszerváltást követően újjáéledt és szép eredményeket felmutató történeti földrajzunk berkeiben mintegy közel két évtizeddel ezelőtt tűnt fel új ágazati geográfaként a hadtörténeti földrajz.⁶⁰⁰ Valamivel korábban létrejött Magyarországon a hadtörténészi – tehát hadtudományi – szakmán belül a csatatérkutatás (hadtörténeti régészet)⁶⁰¹. A hadtörténeti földrajz gondolkodásmódjában a katonai (hadtudományi), valamint a földrajzi modell egyesítését feltételezi, egyben lehetőséget nyújt a hadtörténelmi eseményekben gazdag magyar múlt sajátos geográfiai értelmezésére. A felvetett kérdésekre adandó válaszok esetében alapvetően épít arra a modellező megközelítésre, amelyet elsősorban Perjés Géza alkalmazott magas színvonalon,

597 E két tétel alapvető forrása: Perjés 1975, 5–14. Továbbfejlesztett részletesebben kifejtett, kikristályosodott változatát közli Perjés 1979, 9–36, 122–281.

598 Perjés földrajzi ismereteivel kapcsolatban e sorok írójának személyes élménye volt, lásd Nagy 2007a, 106.

599 Perjés 1966, 352.

600 Frisnyák–Kókai 2015, 14. Ez tudománytörténeti folyamat a Nyíregyházán tartott, a hadtörténelmi kérdéseket tárgyaló tudományos konferenciával kezdődött. A konferencia előadásainak szerkesztett változatát közli: Frisnyák–Csuhák 2004.

601 Négyesi 2010, 9–35.

igaz csak hadtudományi, hadtörténeti területen.⁶⁰² Az általunk nagyra tartott Perjés egyik érdeke, hogy ezzel kapcsolatban olyan kérdéseket feszegetett, amelyek megválaszolására a magyar geográfia és történetírás csak napjainkban – közel hatvan évvel később – mutatkozik felkészültnek. Így véletlenül sem róható terhére a földrajzi argumentáció mellőzése a Mohács-vitában.

A modellek alkalmazása a nagyívű hadtörténelmi folyamatok ábrázolása és feltárása során – sokszor a hiányzó írásbeli források pótlására vagy a meglévők értelmezésére – elengedhetetlenek bizonyul. Perjés Mohács-kötetében több helyen is szólt a modellező eljárás fontosságáról.⁶⁰³ A mohácsi ütközetre vonatkozó forráskritika egyik következményeként, a „ferdítési tendenciá”-k kiküszöbölésére, avagy a „Mohács-komplexus torzító hatása” ellen hadtudományi modellt alkalmazott; „...Megoldást valószínűleg valamilyen kétségtelenül hiteles adatokból és logikai megfontolásokból szerkesztett modell hozhat. Ha ugyanis a kétes megbízhatóságú adatokat ebbe belehelyezzük, azonnal mutatkozik valamilyen logikai ellentmondás, mely az egyébként megbízhatónak tűnő modell működését megzavarja. Több ilyen modell képzelhető el, de talán hírünk meggyőzte az olvasót, hogy a legígéretesebbek egyike az lehet, melyet a politika és a háború összefüggései alapján szerkesztünk meg...”⁶⁰⁴

Perjés Géza fenti sorait olvasva felvetődik a kérdés, létezik-e „...kétségtelenül hiteles adatokból és logikai megfontolásokból szerkesztett modell...”? Meggyőződésünk szerint ilyen abszolút modell a történetírásban és a társadalomtudományokban nem létezik, és ez még a teljesen egzakt matematikai eljárásokkal operáló történeti statisztikai módszerek és kutatások világában is így van. A Perjés-életmű egyes kérdéseinek bírálói ezen a ponton nem értették a magyar gondolkodót, pontosabban fogalmazva: vélhetően életművének egyéb alkotásai hiányában – nem feltételezve a rosszindulatú tudományosságot – nem is érthetik. Perjés a hadtudományi modellt Carl von Clausewitz fő művére, a *Vom Kriege*re alapozta, egy olyan műre, amelyben – s ez éppen Perjés sokoldalú, lenyűgöző elméjére vall – a háború kérdésének a valószínűség és a bizonytalanság, valamint a véletlenszerűség fontos szerepet játszik. Erről Perjés több helyen is szólt, és a nemzetközi mércével is jelentős Clausewitz-kutatásai során keletkezett alapművében mélyrehatóan feldolgozta a kérdést.⁶⁰⁵ Felfogása szerint, amely a *Vom Kriege*ből táplálkozott „...A háború oly eseményrendszer, melyben tömegesen fellépő és sokszor megismétlődő véletlen eseményekkel van dolgunk, tehát lényegében stochasztikus eseményrendszernek fogható fel, amiből következik az is, hogy – legalábbis elvileg – a háború egyes részei stochasztikus modellel leírhatók...”⁶⁰⁶ Am a pontosan kiszámítható törvényszerűségek mellett mindig vannak olyan

602 Kritikus, Gyáni Gábor a Perjés-féle modellező metódust „...vitathatatlanul magas szinten...” meghatározással minősít. Gyáni 2015, 851.

603 „...Olyan esetekben, amikor a forrásanyag hiányosságához szemléleti zavarok is járulnak, különös jelentősége van a történeti kutatásban az emberi cselekvések lehetséges határait és a történeti mozgások fő irányát kijelölő modelleknek. E modellek használatát kettős: egyrészt kijelölik a történések tárgyi, tehát gazdasági, társadalmi, politikai és katonai keretének fő vonalait, kizárják a vizsgálatból a szubjektivist, moralizáló ítélezést, másrészt olyan vázát nyújtják a történeti helyzetnek és az eseményeknek, melyben a szétszórt, egyedi adatok elhelyezhetővé s ezáltal értelmezhetővé válnak...” Perjés 1979, 14.

604 Perjés 1979, 281.

605 Perjés 1971; Perjés 1988.

606 Perjés 1971, 123.

reziduális tényezők, amelyek mennyiségileg nem mérhetők: „...pl. az erkölcsi erő, továbbá bizonyos egyedi és a tömegesen fellépő véletlen események, mint pl. az időjárás, illetve a surlódások, melyeket előre látni nem lehet. Az egyes tényezők egymással szoros kölcsönhatásban vannak és egymás hatását felerősíthetik vagy megsemmisíthetik. Pl. alkalmazott erők hatását csökkentheti vagy növelheti a térnek és időnek valamilyen speciális kombinációja...”⁶⁰⁷ A reziduális tényezők sorában – a tér és az idő említésével – olyan faktort hoz be Perjés a modellek körébe, amely egyfelől a clausewitz, másfelől a geográfiai elméletek alapvető kategóriája. Ha mindezekhez hozzáfűzzük, hogy a katonai modelleket a hadtörténetében alkalmazta, akkor máris eljutottunk a hadtörténeti földrajz megközelítési módként felfogott modelljéhez. Mielőtt a hadtudományi és a geográfiai szemléletmód együttes alkalmazásával összegyűjtenénk néhány a török korra jellemző Kárpát-medencei földrajzi képletet, szükségesnek véljük néhány szót ejteni magáról a geográfiai és katonai modellről.

A fentiekben többször említett földrajzi modell a modern geográfiaelmélet egyik központi kérdése,⁶⁰⁸ amely – erősen leegyszerűsítve – esetünkben a történelmi események, valamint a földrajzi tényezők és viszonyok kapcsolatrendszerének felfogására irányul. A 19. és 20. század fordulója, a Friedrich Ratzel nevével fémjelzett politikai földrajz megszületése óta bizonyított, hogy a geográfia képes a társadalmi jelenségek általánosítása során a térbeli absztrakcióra. Ratzel antropogeográfiaja és politikai földrajza, majd az abból eredő geopolitika szinte matematikai pontosságú törvényekben és törvényszerűségeken gondolkodott,⁶⁰⁹ jóllehet ezek megfogalmazásának, tudományosságának értéke jelentősen változott az elmúlt másfél évszázadban. Az alapgondolat a már idézett Cholnoky Jenő történeti földrajzi kötetéből véve eléggé egyszerűen, szinte mechanikus gondolkodásra vallóan így hangzik: „...Az emberi élet egészen a legújabb korig, a technika hihetetlen haladásának koráig annyira függött a természet adta körülményektől, hogy ezeknek a körülményeknek pontos ismerete szinte parancsolólag előírja, hogy hogyan kellett a dolognak történnie, ha helyesen ítéljük meg az eredményeket...”⁶¹⁰

A földrajzi determinizmus századfordulós formája felett elszállt az idő, ám a térbeli absztrakció, valamint a társadalmi mozgások földrajzi vonatkozásait és az ember-természet szimbiózis szofisztikált meghatározottsága ma is érvényes. A társadalom és földrajzi környezetének biztonsági és katonai tényezői tekintetében a modern geográfia – a Ratzel-féle politikai földrajz alaptételeit elfogadva – a történelemre is érvényesíthető geográfia általánosítható jelenségeket fogalmazhat meg. Napjaink földrajztudományából véve a példát, érdemes rámutatnunk Peter Haggett alapművének egyik – tanulmányunk témája szempontjából fontos – absztrakciójára, *Hypothetica államterére*.⁶¹¹ Haggett egy képzeletbeli ország határain belül jelenítette meg azokat a lehetséges területi, térbeli vonatkozású veszélyforrásokat, amelyek az államtér

607 Perjés 1971, 123–124.

608 Wirth 1979, 101–166; Haggett 2005, 22–28; Egner 2010, 12–15.

609 Ratzel 1887; Ratzel 1903; Haack-Schmidt 1929.

610 Cholnoky 1935a, 4. Az itt megfogalmazott földrajzi determinista szemléletmód másik forrása és megfogalmazása Ratzel hivatkozott műveinél: Cholnoky 1935b.

611 Haggett 2006, 522.

szétfeszítésével fenyegetnek. Az itt megjelenített tényezők léte történelmi kortól független, bár megjelenésük minden esetben más lehet és a kulturális társadalmi fejlettség szintjétől is függ.

A hadtörténeti földrajzi megközelítés, mint modell esetében a másik megoldandó kérdés az alkalmazott hadtudományi vagy katonai eszmerendszer. A Perjés Géza-féle metódus alapján működő hadtörténelmi modell esetében megnyilvánuló erős kritika mellé társul egy másik kételkedő vélemény, amelynek mások mellett a közelmúltban B. Szabó János is hangot adott.⁶¹² A mohácsi ütközettel kapcsolatos Dráva-menti védelem témakörében felmerült, hogy a későbbi századok hadtudományi klasszikusai egyáltalán alkalmazhatóak-e hivatkozási alapként a történelemben. Véleményünk szerint – kellő kritika mellett – igen. S ezen a ponton szükséges rámutatnunk a modern hadelméletnek a 19. század elején, a francia forradalmi háborúkat követően keletkezett alapművére, Clausewitz már említett *Vom Kriege* című kötetére. A nemzetközi hadtörténeti tendenciákhoz igazodva és a katonai szakma alfáját és ómegáját elfogadva, nem mellesleg saját kutatásaira is támaszkodva, Perjés Géza is ezt a hadelméleti rendszert vette alapul. Eddigi hadtörténeti földrajzi és történelmi témájú munkáinkban mi is ezt tekintettük kiinduló pontnak.

Clausewitz hadelméleti, hadtörténelmi tézisei annak ellenére, hogy az utóbbiakat nem lehet minden kritika nélkül elfogadni, hosszas kutatómunka során születtek meg. A hadtörténeti földrajz szempontjából kiemelendő, hogy a porosz katonai gondolkodó a *Vom Kriege*-ben olyan általánosításokra törekedett, amelyek a hadügyben örök érvényűek. Műve azonban befejezetlen maradt, tudjuk, hogy a szerző halála előtt át akarta dolgozni. Meglátásunk szerint egyik lehetséges oka, hogy a *Vom Kriege*-nek vannak olyan textusai, amelyek elsősorban Clausewitz korára érvényesek, de a terjedelmes könyv zöme nem ilyen.⁶¹³ A Clausewitz-témakör fontos kérdése lehet, hogy a *Vom Kriege* geográfiai, hadtörténeti földrajzi szempontból alkalmazható-e, van-e földrajzi tartalma. Az alkalmazhatóságra igennel kell válaszolnunk, míg a tartalommal kapcsolatban eddig nem találtuk nyomát a szakirodalomban, hogy akár a történetírás, akár a történeti földrajz felfigyelt volna a *Vom Kriege* geográfiai értékeire. A *Vom Kriege* azonban jelentős terjedelmű, földrajzi vonatkozású szövegrészeket tartalmaz, amelyek saját kutatásaink alapján alkalmasak a hadtörténeti földrajzi vizsgálatok modelljéül.⁶¹⁴ Ehhez a modellhez társul a történeti földrajz ágazati geográfiájával és olyan témakörével, amelynek politikai, társadalmi, valamint katonai vonzata van. Így a hadtörténeti földrajz, mint a múlt katonaföldrajzi állapotainak és képleteinek tudományterülete a hadtudomány és a geográfia absztraháló gondolkodásából eredően szolgálhat történelmi modellként.⁶¹⁵ A török kor Magyarországnak földrajzi képét uraló jelenségek számbavétele e modell segítségével történhet.

612 B. Szabó 2015, 71.

613 Aron 1980, 103–138; Perjés 1983, 438–448.

614 Nagy 2017; Nagy–Dövényi 2020.

615 Nagy 2009, 2013, 2016a.

Hadügy és szétszakadó államtér

Amikor a második világháborút követően a geográfusok új nemzedékéhez tartozó Bulla Béla és Mendöl Tibor megírta a *Kárpát-medence földrajza* című, a politikai földrajzi kérdéseket kényesen kerülő összefoglaló művét, abban helyet kapott a kultúrtáj történeti földrajza.⁶¹⁶ A fejezet Mendöl Tibor munkája volt. Mendöl ezzel az alapvetően a természeti viszonyokra fókuszáló fejezettel kijelölte a modern történeti földrajz szemléletmódjának megfelelő korszakokat a Kárpát-medencei kultúrtáj történetében, rögzítette azok legfontosabb jellemzőit is. Mendöl a kultúrtáj történetében önálló szakasznak tekintette a török kort, és az ő felfogásában erősen tükröződik Szekfű Gyula már idézett történelmi képe. A kor legfőbb földrajzi jellemzőit a műtáj pusztulásában határozta meg, bár az egyes nagytájak esetében különbséget tett annak vélt mértéke alapján.⁶¹⁷ Miután Bulla és Mendöl – a kor légköréből eredően – nem beszélt politikai földrajzi témákról, így a történeti földrajzi fejezetben is mellőzték a geográfiai jelenségeknek azt a csoportját, amely determinálta a török hódoltság másfél évszázadát. A magyar államiság földrajzi szempontból érdekes kérdéskörét, az államtér formálódását figyelmen kívül hagyták. Ezt – az egész magyar államiság történetének tekintetében – Fodor Ferenc exponálta mintegy fél évtizeddel korábban.⁶¹⁸ Míg Fodor az államterület folyamatos csökkenését, addig Mendöl a pusztulás növekvő mértékét diagnosztizálta. Földrajzi szempontból mindketten a hanyatlás időszakának tekintették a török hódoltság másfél évtizedét, és ez a szemlélet máig jelen van történeti földrajzunkban.⁶¹⁹

A kultúrtáj fejlődésében a török kor a legjelentősebb tájformáló időszak és ilyenként tartja számon hadtörténeti földrajzunk is, mely időtartamára ezt a periódust jóval hosszabbnak véli, mint a köztörténetírásban meghonosodott 150 év. A hadtörténeti földrajzi számítás alapja, hogy török kor kezdetétől és végéig a török államnak a Magyar Királyság térszerkezetére gyakorolt hatását jelöljük ki. A kezdő időpont a nikápolyi ütközet (1396), míg lezárását az eredetileg a török ellen létrehozott határőrvidék felszámolása (1882) jelenti. A teljes időtartam 486 évet tesz ki, és figyelembe véve a megelőző folyamatokat is, térszerkezeti hatásában négy periódusra osztható: a geopolitikai puffer kora (13–14. század), az első végvári rendszer időszaka (1396–1521), a második végvári rendszer időszaka (1521–1718), a határőrvidék kora (1718–1882).⁶²⁰ Ez a szigorúan földrajzi megközelítésű korszakolás egyben a hadügyi szempont érvényesülését és érvényesítését is jelenti, mert az ország törökkel szembeni katonai védelmének térbeliségéből indul ki. A kezdeti időpont, Nikápoly (1396) meghatározását az indokolta, hogy a veszített ütközetet követően a már korábban kialakult bánágok hálózata fokozatosan az előrenyomuló

616 Mendöl 1947, 74–102.

617 „...A pusztulásnak csaknem két évszázada következett ezután: a török háborúk és hódoltság ideje. A Nyugat-Dunántúl és a Kis-Alföld, a Felvidék északibb részei, az Északkeleti Alföld, Észak-keleti Felvidék és Erdély sínylette meg legkevésbé ezt a korszakot, bár természetesen nem maradt teljesen mentes a háborús dúlástól. Annál többet szenvedett az Alföld dereka, de különösen a déli része...” Mendöl 1947, 87.

618 Fodor 1942, 43–44.

619 Frisnyák 1992, 37–53.

620 Nagy 2012a, 37–53. Az egyes térelemek topográfiájára és kronológiájára vonatkozóan használt mű: Bak 2003.

oszmán hatalommal szembeni katonai védelmi funkcionális térré alakult. Vagyis a korábban is feltételezhető funkció vált dominánssá, és így a geopolitikai puffer, mely a Balkán felé a megelőző századokban is fennállt, most katonai rendeltetésű lett.

A török kor hadtörténeti földrajzi jelenségeinek markáns eleme, hogy e másfél évszázad, amíg a hódoltság – vagyis az oszmán államter nagyméretű betüremkedése a medence csoport központi elemébe – fennállt, a hadügynek egyre szorosabb kötődése volt a tájhoz. A táj és a katonai társadalmi struktúra szimbiózisa folyamatosan erősödött. A hadművészetben beállt változások, elsősorban a stratégiai gondolkodásban és hadviselésben, fokozatosan az úgynevezett „metodizmus” – mint hadászati irányzat – térhódításához vezetett.⁶²¹ Megkezdődött a zsoldosseregeket felváltó állandó hadseregek kialakulásának időszaka, amely a katonai földrajzi gondolkodásban is új periódust feltételez. A hódoltság évtizedei Rázsó Gyula fogalmi értelmezése szerint nagyrészt „*a zsoldos hadseregek fénykora*”,⁶²² amelyet – nyilván hozzáigazítva a magyar hadtörténelemhez is – az 1525–1648 közötti terminusra tett, de köthető a pavai ütközethez (1525), valamint a vesztfá-liai békéhez (1648) is.⁶²³ A hadügy és a földrajzi viszonyok együttesében, főleg a Kárpát-medencei viszonyok tekintetében, feltűnő, hogy a korábbi századok jellemzően egyirányú kapcsolatát, vagyis a földrajzi viszonyok determináló hatását a katonai tevékenységekre, fokozatosan felváltja a kölcsönkapcsolat. A Kárpátok, az Alpok és a Dinári-hegyvidék övezte medencecsoport belső területei a hadügy változásával és a politikai térszerkezet módosulásával párhuzamosan jelentősen átalakultak a hódoltság időszakában. A politikum és a hadügy tartós, irreverzibilis változásokat előidéző tájformáló tényező lett.⁶²⁴ Az állandó hadseregek kialakulásának és a zsoldosseregek fénykorának hosszasan elhúzódó periódusában a földrajzi tényezők felértékelődése és a katonai földrajzi gondolkodás magasabb szintre emelkedése történt. Ez – a kor hadművészetéből eredően – sajátos öngerjesztő folyamattá vált, amennyiben a táj fokozódó kihasználása és átformálása módosította a katonai gondolkodást, ami viszont növelte a tájhasználat hatásfokát, ez pedig ismét fejlesztette a katonai földrajzi felfogást.

A fenti folyamat két szembeötlő tényezője egyfelől a hadszíntér eltartó képességére fókuszáló katonai szakma, a másik pedig a kor hadügyét reprezentáló, annak mintegy a csúcát jelentő erődítéstan, a fortifikáció. Az előbbi a földrajzi tényezők hadügyre gyakorolt determináló hatását, míg az utóbbi a katonai intézményrendszer tájformáló hatását reprezentálja. A kor hadművészeti ellátási nehézségei – az akkori katonai modernitás – nem csak nehézkesnek tűnő hadviselést és politikai tartalommal telített hadvezéri polémiákat eredményezett, ahogyan azt Perjés Géza jelentős alkotásaiban bemutatta,⁶²⁵ hanem a hadműveletek és a hadjáratok tervezésében mélyen megfontolt, a tájhatásokkal számoló katonai előrelátást is feltételezett. Az utóbbi igazolására érde-

621 Delbrück 2003 IV., 374–409; Rázsó 1974, 29–54.

622 Rázsó 1974, 29.

623 A pavai ütközetben történt a lőfegyverek egyik első tömeges alkalmazása, amelyben a zsoldos csapatok végleg fölénybe kerültek a korábbi időszak lovagi harcmódjával szemben. Delbrück 2003 IV, 121–126.

624 Az állami élet tájformáló hatásának tudományos igényű megfogalmazása a politikai földrajz kialakulását követően közel fél évszázaddal később történt. Egyik kezdeti, kevésbé diszciplinált munka e kérdéskörben Hassinger 1932.

625 Perjés 1961, 1962, 1963

mes említeni a török elleni felszabadító hadjáratok egyik főszereplőjének, Lotharingiai Károlynak néhány hadműveleti elképzelését, amelyekben a Nándorfehérvár vagy Várad, illetve Eger és Székesfehérvár elleni műveletek lehetőségét latolgatja.⁶²⁶ E lapokon a lehetséges hadjáratok politikai, valamint általános katonai célkitűzései egészen háttérbe szorulnak az ellátási és főleg szállítási megfontolások mögött. Ez a hadvezéri gondolkodás azonban jelentős előrelépés volt a katonai szakmában, amely a Kárpát-medencei hadszíntéren is fokozatosan kezdett távolabb látni a terep nehézségeinél és egyre inkább a táj összetett jelenségeire figyelt.

A tájtényezők sokasága testesült meg a Kárpát-medencei frontier képletében, amelynek nem létezik egységes értelmezése. Eredetileg a 19. század végén élt amerikai Turnertől származik az a felismerés, hogy a frontier mint sajátos határvidék kiemelt szerepet játszhat a társadalom – az ő esetében az észak-amerikai társadalom – formálódásában, s amely az Alföldre vetítve hozzánk legfőképpen Den Hollander közvetítésével érkezett.⁶²⁷ A frontier kiemelkedése a térszerkezeti rendszerben a földrajzi tényezők felértékelődését, továbbá azt a természetközeli hadügyi struktúrát jelenti, melyet Balassi bemutat. Ez a frontier azonban jelentősen különbözik az eredetileg leírt amerikai változattól. A legmarkánsabb eltérést abban látjuk, hogy a Kárpát-medencei frontier egy olyan katonai funkcionális tér, amely ugyan eltérő kultúrkörhöz tartozó államokat választott el, de nem a kultúra egyértelműen eltérő fokán álló társadalmakat.

A Kárpát-medencei ütközőzóna területén és két oldalán – még a török végvári rendszer helyőrségei és az azokhoz kapcsolódó idegen militáris népesség ellenére is – ugyanaz a többszörre magyar etnikum élt. Így e frontier elsősorban politikai határ volt, amely – és ezt Őze Sándor kutatásaiból is tudjuk – társadalomformáló tényező a térben.⁶²⁸ Társadalomformáló hatása a népesség identitásán keresztül érvényesült, amennyi jelentősen átstrukturálta a Kárpát-medence lakosságát. A hódoltság közismert hatása a településhálózatra és főleg az alföldi mezőgazdaságra együtt módosította a társadalmat és annak közösségi tudatát a végvári katonasággal.

Az identitáselemek mellett a Kárpát-medencei frontier nagyon markáns tájjelemlékként a földrajzi viszonyokhoz erősen kötődő hadügyön keresztül egészen egyedi helyet foglal el a határok egyetemes történetében. A központi nagymedencét határoló magasabb térszínek lábainál és dombsági pereménél kiépült határvidék – ha úgy tetszik katonaföldrajzi ütközőzóna – sávyszerű határt alkotott, amely a Ratzel-féle rendszer szerint úgynevezett sokszorozódott határ volt. A zónának volt külső és belső határa vagy pereme, volt a többszörre már vonalszerűen is kijelölt határ és létezett a határvidék vonzáskörzeteinek határa is. Erre mondja Őze: „...*A határnak is van elmosódó határa. A határ valójában egy intervallum, a végtelenségig osztható és kiterjeszhető terület...*”⁶²⁹ Ez a Kárpát-medencei frontier logikai úton besorolható lenne a modern geográfiaelmélet valamely határtípusába, de ez értelmetlen próbálkozás lenne. A magyarországi török kor határvidéke – mint minden frontier – egészen egyedi, és csak annyiban tagolható be az államok közötti ütközőterületek kategóriájába, hogy két katonai hatalmat, két katonai erőt

626 Lotharingiai Károly 1986, 271–278.

627 Turner 1947; Den Hollander 1975, 1980.

628 Őze 2006.

629 Őze 2006, 23.

is alkalmazó felet választott el egymástól.⁶³⁰ Éppen egyediségével – ami nem zárja ki a földrajzi határelméletek útján történő kutatását – illeszkedik bele abba a történeti földrajzi koncepcióba, amely szerint az államhatárok – mint geográfiai jelenségek – fejlődéstörténetén belül létezik az államhatárok sajátosan magyar útja.⁶³¹

Az államhatárok fejlődéséről szóló földrajzi tétel egyebek mellett azt állítja, hogy a haladás iránya, a biogeográfiai jelenségek mintájára, mindig a sávyszerűtől a térbeli absztrakciót jelentő vonalszerű határok felé mutat. Ez természetesen az általános elmélet, amelynek buktatóira Otto Maull, a múlt század első felének német geográfusa már 1925-ben rámutatott.⁶³² Arra hívta fel a figyelmet, hogy a határfejlődés nem egyenes vonalú jelenség és a Ratzel-féle teóriában rögzített processzus vegytiszta formában csak meghatározott feltételek mellett érvényesülhet. A magyar államhatárok fejlődéstörténete általános tendenciájában a sávyszerűtől a vonalas irányában halad, de a sok évszázados folyamatban olykor csak a Kárpát-medence térfejlődésében fellelhető képletek – bánságok, a török kor frontierje, a katonai határörvidék, a sajátos funkciójú terek, településtípusok – jelennek meg. A magyar határfejlődés nem tér el a tudomány által leírtaktól, de azon belül sajátos formát ölt. Ebben a folyamatban a határvidék mint elválasztó zóna lehet társadalomformáló tényező, de nem az általános geográfiai értelemben. Az általános politikai földrajz tétele, hogy a határok által körülzárt területen élők formálódnak önálló arculatú társadalommá. Ám a Kárpát-medencei frontier esetében más képlet is fellelhető. Természetesen itt is fennáll a határok által övezett lakosság formálódása, de emellett létezik egy másik jelenség is: maga a határvidék a területi kiterjedésével, a funkcionális térként való működésével válik társadalomformáló tényezővé. A végváriak a török kor végén önálló identitású, jelentős politikai tényezőt alkotó társadalmi csoporttá váltak. Ily módon a török kor frontierje kettős társadalomformáló földrajzi képletté szervesült, alakította mind a két nagy államter, mind a területén élők társadalmi struktúráit.

A török hódoltság korának további, kevés figyelemre méltatott földrajzi képlete az államterek átrendeződésének folyamata Európában és a Kárpát-medencében. A török kor kezdetén és végén, vagyis a 16–18. század között az általános politikai földrajzi kép a térképek alapján lényegében nem módosul. A Kárpát-medencétől északra és délre két birodalmi államter terül el, a Lengyel Királyság és az Oszmán Birodalom. Az utóbbi függőségében lévő Moldvai Fejedelemség, Havasalföld és Erdélyi Fejedelemség földrajzi halmaza alkot az egész időszakban hatalmas politikai földrajzi puffert a lengyel, a Habsburg és a török államter között. A Kárpát-medencétől nyugatra, egészen a Francia Királyság keleti és a Lengyel Királyság, valamint Magyarország nyugati határa között a kontinens középső zónája a Jütland-félszigettől Itália közepéig az apózódott államterek térsége volt. Ebbe nyúlt bele a Habsburg-birtokok zöme, amelyek a 16–17. században nem alkottak egységes birodalmi teret. Földrajzilag szervezett térelemmé válásuk, mintegy térbeli koncentrációjuk egyéb tényezők mellett a török veszély hatására tör-

630 Schwind 1972, 132–158.

631 Nagy 2015, 2016b.

632 Maull 1925, 136–144.

tént, de ennek folyamata túl hosszú ideig tartott. A török hódoltság korában viszont ennek a gyenge közigazgatási államapparátussal rendelkező országnak kellett volna feltartóztatnia a nála potenciáljában és határfokában jóval erősebb oszmán hódítást. A Habsburg-birodalom sorsa 1526 után összefonódott a Magyar Királyságéval, amely így egy hosszadalmas területi átrendeződés kezdeti szakaszában lévő, felemelkedő hatalommal került kapcsolatba.⁶³³ Ez a hatalom, a Habsburg-birodalom, ekkoriban vált kétpólusúvá oly módon, hogy a két hatalmi központ, az Ibériai-félsziget és Bécsi-medence érdemben nem támogatta egymást, mivel a középső, fragmentált politikai földrajzi helyzetben lévő térség a maga szórt birtokaival ezt megakadályozta. A Habsburg-birodalom mint nagyhatalom történelmi arcával két irányba fordult, egyfelől az Újvilág, másfelől a Balkán felé. A keleti centrum, a Bécsi-medence köré szerveződött birtoktestek magukban gyengék voltak a hatásos védekezésre. Erre csak a 17. század végére váltak képessé, amikor már folyt a Habsburg-birtokok egységes birodalmi térré szervezése.⁶³⁴ Magyarország sorsát végső soron az a térbeli folyamat határozta meg, hogy a kontinens nagyhatalmai történelmi oldalukkal éppen a török hódítás korában fordultak az addigi centrumot jelentő Mediterráneum felől az Atlanti-óceán felé.⁶³⁵ Az európai térfejlődés fő tendenciája nem a Balkán, a Török Birodalom felé mutatott, miközben a magyar társadalom történelmi arcával a medencecsoport belseje és azon át a félsziget felé fordult.

Eközben a Kárpát-medence térbeli folyamataira mély hatást tett, hogy ez a még gyenge hatásfokú államter a 16. század folyamán egy az Európai kontinens egyéb országaihoz képest roppant centralizált és hatalmas potenciálú ellenféllel, a Török Birodalommal csapott össze a Duna-medencében. Ennek az összecsapásnak földrajzilag törvényszerűen kellett a Magyar Királyság térbeli darabolódásához vezetnie. A földrajztudomány egyik alaptétele szerint az államter fennmaradása a centrifugális és a centripetális geográfiai erők viszonyán áll vagy bukik. Gyakorta lehet hallani olyan megállapítást, hogy a szétfeszítő és összetartó erők egyensúlyi helyzetére van szükség. Ám nem így van. Az államter fennmaradásához a centripetális erők túlsúlyára van szükség.⁶³⁶ A korábbi állapothoz képest ez enyészett el 1526 után. Véleményünk szerint a központi hatalom gyengülésével fellépő két nagyhatalom, a Habsburg-birodalom és a Török Birodalom egyike sem volt elég erős ahhoz, hogy teljes egészében uralja a Kárpát-medencét. A medence-csoport három eleméből a 16. században csak egyet-egyet voltak képesek a saját hatalmi terükbe kebelezni. Erősen egyszerűsítve, Isztambul a Központi-nagymedence, Bécs a Nyugati-nagymedence birtoklására volt képes, míg az Erdélyi-medencét egy új állam, az Erdélyi Fejedelemség töltötte ki. Az oszmán fél a centrum és a periféria távolságának katonai nehézségeit nem tudta megoldani, míg a Habsburg oldal az állam hatékonyságát volt képtelen fokozni. A két probléma megoldása – a magyar államter birtoklása és megosztása miatt – földrajzi problémában csúcsosodott. A két hatalmi centrum akcióradiusza lett a döntő tényező. Perjés Géza szavaival élve: „...a török magyarországi uralma egy látszólag kicsiségen

633 Nagy 2012b, Kennedy 1992, 30–69.

634 Nagy 2018.

635 Haack-Schmidt 1929, 54–55, 28. t.

636 Haggatt 200, 518–519.

állt vagy bukott, azon ugyanis, hogy a Habsburg állami adminisztráció képes-e a hadseregét már tavasszal sorompóba állítani. Mihelyt ez bekövetkezett, a törökök szempontjából az ország katonailag tarthatatlanná vált. ...Azt viszont, hogy a Habsburg állami adminisztráció csak 150 év múlva lesz képes arra, hogy a hadak tavaszi indulását megszervezze, Szulejmán valójában nem sejthette előre, mint ahogyan Európában sem álmodta senki, hogy a török kiverésére csak akkor válik a helyzet éretté, azaz az előbb említett »kicsiségnek«, a hadak korai mozgósításának gazdasági, politikai és katonai előfeltételei csak akkor valósulnak meg...»⁶³⁷

A Habsburg-birodalom csak a 17. század végén tudott úrrá lenni a centralizáció és a térszervezés nehézségén. Ez együtt járt a Kárpát-medencei államtér centripetális földrajzi erői feletti uralom birtoklásával, ami a frontier áthelyezését és határőrvidékké történő átszervezését eredményezte. Mindehhez az egyik alapfeltétel a katonai földrajzi viszonyaiból is eredt. A fenti tényezők eredője az ország egyesítése és a török kiszorítása lett a Kárpát-medencéből.

Bibliográfia

- Aron 1980 = Aron, Raymond: Clausewitz. Den Krieg denken. Frankfurt am Main–Berlin–Wien, 1980.
- Bak 2003 = Bak Borbála: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. (Historia könyvtár. Monográfiák 9/1.) Budapest, 2003.
- Balassi 1979 = Balassi Bálint és a 16. század költői I-II. (Magyar Remekírók.) Budapest, 1979.
- Banse 1953 = Banse, Ewald: Entwicklung und Aufgabe der Geographie. Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft. Stuttgart–Wien, 1953.
- Beck 1973 = Beck, Hanno: Geographie. Europäische Entwicklung in Texten und Erläuterungen. Freiburg–München, 1973.
- B. Szabó 2015 = B. Szabó János: Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában. Budapest, 2015.
- Cholnoky 1935a = Cholnoky Jenő: Hazánk és népünk egy ezredéven át. A magyarság hajdan és most. Budapest, 1935.
- Cholnoky 1935b = Cholnoky Jenő: Földrajz és történelem. Földrajzi Közlemények 63. 4–6. (1935) 57–62.
- Delbrück 2003 = Delbrück, Hans: Geschichte der Kriegskunst I–IV. [Sonderaufgabe.] Hamburg, 2003.
- Den Hollander 1975 = Hollander, Arie Nicolaus, Jan den: A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. Ethnographia 86. 2–3. (1975) 313–323.
- Den Hollander 1980 = Hollander, Arie Nicolaus, Jan den: Az Alföld települései és lakói. Budapest, 1980.
- Egner 2010 = Egner, Heike: Theoretische Geographie. Darmstadt, 2010.

⁶³⁷ Perjés 1975, 13–14.

- Fodor 1941 = Fodor Ferenc: A magyar államterület változásai a honfoglalástól napjainkig. In: Földrajzi Zsebkönyv, 1941. Szerk. Temesy Győző. Budapest, 1942. 39–47.
- Fodor 2006 = Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története. Budapest, 2006.
- Frisnyák 1992 = Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1992.
- Frisnyák–Csihák 2004 = Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920), A Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Szerk. Frisnyák Sándor – Csihák György. Nyíregyháza–Zürich, 2004.
- Frisnyák–Kókai 2015 = Frisnyák Sándor – Kókai Sándor: A hazai történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989–2014). In: Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989–2014.). Szerk. Pap Norbert. Pécs, 2015. 9–23.
- Gömöri 1994 = Gömöri György: Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Budapest, 1994.
- Gyáni 2015 = Gyáni Gábor: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? In: A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései. Szerk. Kincses Katalin Mária. Budapest, 2015. 25–37.
- Haack-Schmidt 1929 = Haack, Hermann-Schmidt, Max Georg: Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Gotha, 1929.
- Haggett 2006 = Haggett, Peter: Geográfia: globális szintézis. Budapest, 2006.
- Haraszi–Pethő 1963 = Haraszi Sándor – Pethő Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon. (Útikalandok 41.) Budapest, 1963.
- Hassinger 1932 = Hassinger, Hugo: Der Staat als Landschaftsgestalter. Zeitschrift für Geopolitik 9. 2. (1932) 117–122.
- Hettner 1927 = Hettner, Alfred: Die Geographie. Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Breslau, 1927.
- Kisari Balla 1996 = Kisari Balla György: Törökkori várrajzok Stockholmban. Budapest, 1996.
- Kisari Balla 2000 = Kisari Balla György: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- Kennedy 1992 = Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Budapest, 1992.
- Lescalopier 1982 = Pierre Lescalopier utazása Erdélybe [1574]. (Bibliotheca Historica.) Kiad. Benda Kálmán – Tardy Lajos. Budapest, 1982.
- Lotharingiai Károly 1986 = Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról. Kiad. Mollay Károly. Budapest, 1986.
- Mauß 1925 = Mauß, Otto: Politische Geographie. Berlin, 1925.
- Mendöl 1947 = Mendöl Tibor: Az emberformálta táj története a Kárpát-medencében. In: Bulla Béla – Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 1947. 47–102.
- Mendöl 1999 = Mendöl Tibor: A földrajztudomány az ókortól napjainkig. Budapest, 1999.
- Nagy 2006 = Nagy Miklós Mihály: Kis magyar hadelmélet. Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Budapest, 2006.

Nagy 2007a = Nagy Miklós Mihály: Akciórádiusz és magyar táj. *Aetas* 21. (2007) 97–115.

Nagy 2007b = Nagy Miklós Mihály: Katonaföldrajz és a stockholmi dokumentumok. Gondolatok a történeti és a katonaföldrajzi szakirodalomból. *Földrajzi Értesítő* 46. (1997) 289–293.

Nagy 2009 = Terepértékelés vagy hadtörténeti tájrajz. A magyar hadtörténeti földrajz elméleti kérdéseiről. In: Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Szerk. Gál András – Hanusz Árpád. Nyíregyháza–Szerencs, 2009, 261–281.

Nagy 2012a = Nagy Miklós Mihály: Láthatatlan történelmi emlékek? Avagy meddig tartott a török hódoltság kora? In: A táj változásai a Kárpát-medencében. Történelmi emlékek a tájban. IX. Tájérténeti Konferencia kiadványa. Szerk. Füleky György. Keszthely, 2012. 34–40.

Nagy 2012b = Nagy Miklós Mihály: Bécs és Isztambul között. A Kárpát-medence politikai földrajzi helyzete a török hódoltság korában. In: Tiszteletkötet dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Szerk. Frisnyák Sándor – Kókai Sándor. Nyíregyháza, 2012. 131–142.

Nagy 2013 = Nagy Miklós Mihály: Katonaföldrajzi kérdések a magyar történeti földrajzban. *Történeti Földrajzi Közlemények* 1. 1–2. (2013) 161–173.

Nagy 2015 = Nagy Miklós Mihály: A magyar államhatár hadtörténeti földrajzáról. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3. 2. (2015) 14–24.

Nagy 2016a = Nagy Miklós Mihály: Politikai képletek a történeti földrajzban. A politikai földrajz a történeti földrajz kapcsolatáról. *Történeti Földrajzi Közlemények* 4. 1. (2016) 1–14.

Nagy 2016b = Nagy Miklós Mihály: A hódoltsági határvidék kérdéséhez. *Történeti Földrajzi Közlemények* 4. 3–4. (2016) 30–46.

Nagy 2017 = Nagy Miklós Mihály: Clausewitz és a történeti földrajz. *Történeti Földrajzi Közlemények* 5. 1. (2017) 17–32.

Nagy 2018 = Nagy Miklós Mihály: A pozsareváci béke és a hatalmi tér. *Történeti Földrajzi Közlemények* 6. 3–4. (2018) 34–60.

Nagy–Dövényi 2020 = Nagy Miklós Mihály – Dövényi Zoltán: Clausewitz és a legitim német geopolitika. *Hadtudományi Szemle* 13. 3. (2020) 45–58.

Négyesi 2010 = Négyesi Lajos: Csatak néma tanúi. A csata- és hadszíntérkutatás, hadtörténeti régészet fogalma és módszerei. Budapest, 2010.

Őze 2006 = Őze Sándor: Határ és határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Budapest, 2006.

Perjés 1961–1962 = Perjés Géza: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita I-II. *Századok* 95 (1961) 507–535, 96 (1962) 25–45.

Perjés 1963 = Perjés Géza: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715). (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, Új sorozat 29.) Budapest, 1963.

Perjés 1966 = Perjés Géza: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). *Hadtörténelmi Közlemények* 14. (1966) 339–372.

Perjés 1971 = Perjés Géza: Szerencse, valószínűség és hadvezéri szemmérték. A katonai döntés és valószínűség Montecuccolitól és Zrínyitől Clausewitzig. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 20. (1971) 121–143.

Perjés 1975 = Perjés Géza: Az országút szélére vetett ország. A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. (Gyorsuló idő.) Budapest, 1975.

Perjés 1979 = Perjés Géza: Mohács. Budapest, 1979.

Perjés 1983 = Perjés Géza: Clausewitz. Budapest, 1983.

Perjés 1988 = Perjés Géza: Clausewitz és a háború praxeológiája. Budapest, 1988.

Rázsó 1974 = Rázsó Gyula: Bevezetés. In: A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Szerk. Gottreich László et al. Budapest 1974. 11–92.

Ratzel 1887 = Ratzel, Friedrich: A Föld és az ember. *Anthropo-geographia* vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Budapest, 1887.

Ratzel 1896 = Ratzel, Friedrich: Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten. Ein Beitrag zur wissenschaftlichen Geographie. *Petermanns Geographische Mitteilungen* 42. (1896) 97–107.

Ratzel 1903 = Ratzel Friedrich: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges. München–Berlin 1903.

Schwind 1972 = Schwind, Martin: Allgemeine Staatengeographie. Berlin–New York, 1972.

Stegena 1981 = Stegena Lajos: Térképtörténet. Budapest, 1981.

Szakály 1981 = Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981.

Szekfű 1935 = Szekfű Gyula: A magyar táj színváltozása. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet III. Budapest, 1935. 393–401.

Teleki 1996 = Teleki Pál: A földrajzi gondolat története. Budapest, 1996.

Turner 1947 = Turner, Frederik Jackson: Die Bedeutung der Grenze in der Amerikanischer Geschichte. In: Turner, Frederik Jackson: Die Grenze. Bremen–Horn, 1947. 11–43.

Várkonyi 2006 = Várkonyi Nándor: Magyar katonaköltők. Összegejtött tanulmányok I. Szerk. Mezey Katalin. Budapest, 2006. 6–167.

Wellmann 1980 = Wellmann Imre: A népesség sorsa a szabadságharc idején. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980. 33–58.

Wirth 1979 = Wirth, Eugen: Theoretische Geographie. Grundzüge einer Theoretische Kulturgeographie. Stuttgart, 1979.

Zrínyi 1957 = Ne bánts a magyart. Az török áfium ellen való orvosság, avagy a töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum. In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Szerk. Perjés Géza. Budapest, 1957. 371–403.

Summary

"...above this vast land..."

On the geography of military history of the Turkish era

It was during the era of the Turkish conquest that the landscape-shaping influence of the warfare was at its peak in the Carpathian Basin. In order to understand this notion, the application of a geographic-military model is necessary, which is based on the theory of the internationally renowned Hungarian military historian, Géza Perjés. The approach of historical geography along with military history allows for an interdisciplinary assessment. It aids the elucidation of the whole process based on the rearrangement of power in foreign policy, the military historical era, the frontier and the territorial changes of the Carpathian Basin.

ÚJKORI ÉS JELENKORI HISTÓRIÁK

DEMJÉN BALÁZS ÁDÁM

„SZÍVES VAGY SZÉNES BARÁTSÁG”-*?

HAVASALFÖLD ÉS MOLDVA, ILLETVE A ROMÁN DIPLOMATÁK SZEREPE A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARCBA

Ha a Thököly Imre vezette kuruc mozgalom (1677–1685), az 1697-es hegyaljai felkelés, illetve a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) történetét hiba volna is a magyar történelem egyetlen, megszakítás nélküli egységként kezelni, az mindenképpen megállapítható, hogy e három tiltakozáshullám a Habsburgok politikája ellen – már csak kiobbanásuk okait vizsgálva is – szorosan összefüggött egymással. Kiváló bizonyítéka ennek utóbbi diplomáciatörténete, melynek gyökereit Thököly Imre (1657–1705) mozgalmában találjuk meg: már e felkelést követően is menekültek kuruc csapatok Moldvába és Havasalföldre, ahol be is fogadták őket. A bécsi Udvari Haditanács erről értesülve figyelmeztette a katonáival Erdélyben állomásozó Jean Rabutin (1642–1717) tábornokot, hogy a határokat gondosan őrizze és tegyen meg mindent egy esetleges támadás elhárításért.⁶³⁸ Maga az egykori kuruc vezér még nikomédiai száműzetésében is megpróbálkozott a kapcsolat felvételével: 1698-ban Szöllösy Zsigmondot (1660?–1710?) küldte Moldvába, hogy tárgyaljon Antioh Cantemir vajdával (1695–1700) Thököly esetleges visszatéréséhez való hozzáállásáról.⁶³⁹ Ugyanebben az évben már II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) is megkezdte a tapogatózást a román fejedelemségek irányába, Bercsényi Miklós (1665–1725) tábornok, Széchényi Pál kalocsai érsek (1645–1710) és Szirmay István (?–1711) Zemplén vármegyei alispán Rákóczi fő tanácsadóiként ekkor folytattak először tárgyalásokat a havasalföldi fejedelemséggel (1688–1714), Constantin Brâncoveanuval.⁶⁴⁰ A császári titkosrendőrség tudomást szerzett a szervezkedésről, és 1701. április 27-én a Haditanács ismételt felszólította Rabutin, hogy ellenőrizze a Moldva és Havasalföld felőli átjárókat, s az erdélyi határokat további csapatokkal erősítse meg.⁶⁴¹ Ezt követően Bécs a felkelést egyre nyíltabban fontolgató Rákóczi is lecsapott: 1701. május 29-én Sáros várban rajtaütésszerűen letartóztatták, majd a bécsiújhelyi börtönben tartották fogva. A felségárulási perben a vádlottak a vajdaságokkal való kapcsolattartással összefüggésben is kérdéseket kaptak. Báró Szirmay István június 21-i kihallgatásán határozottan tagadta az 1698-as havasalföldi kapcsolatok tényét, s másnap ugyanígy tett

638 * Az idézethez tartozó forrást lásd a 60. lábjegyzetben. AR XI. 47.

639 Ráday II. 43.

640 Cernovodeanu 1980, 65–66.

641 AR XI. 288.

Vay Ádám (1657–1719) hadnagy is.⁶⁴² Július 6-án Bécsben Johann Eilers, a haditanács előadója ennek ellenére összefoglaló jelentést adott ki az addigi kihallgatásokról, mely a franciaországi levelezések mellett fő helyen említette a havasalföldi kapcsolatokat, továbbá megállapította, hogy Constantin Brâncoveanu (akinek egyébként I. Lipót 1695-ben „szent római birodalmi” hercegi címet adományozott – míg Rákóczi a császár az erdélyi születési jogon járó hercegi címet is alig akarta megadni, s végtére is csak azzal a kikötéssel kapta meg, hogy utódaira nem ruházhatja át...)⁶⁴³ már 1698-ban beavattatott a felkelés tervezetébe, illetve hogy a Thököly-felkelés leverése után a résztvevők közül többen is Havasalföldre menekültek.⁶⁴⁴ A szervezkedés azonban így sem akadt el: az időközben Lengyelországba menekült gróf Bercsényi Miklós (1665–1725) későbbi főgenerális 1701 nyarán XIV. Lajos francia királynak (1643–1715) írt emlékiratában arról értekezett, hogy az erdélyi hadműveletekben a tatárok és a törökök mellett az oláhok is segítséget nyújthatnának, illetve szintén emlékeztetett a Thököly-felkelés után a dunai fejedelemségekbe menekült kurucokra.⁶⁴⁵ Nem csoda hát, hogy a felségárulási perben eljárók sem ejtették a vajdákvaló kapcsolattartásra vonatkozó vádpontokat: 1701. október 15-én, Bécsben Martin Hoher alsó-ausztriai kamarai ügyész Rákóczi elleni indítványában is szerepelt az 1698 óta fennálló moldvai és havasalföldi szervezkedés „büntette”. E megállapítást a kihallgatások eredményeire is alapozhatták, Rákóczi ugyanis június 20-án a vonatkozó kérdéseket-állításokat „nem tudom”-mal kommentálta, báró Sándor Gáspár (?–1723) pedig május 31-én a „milyen külföldi kapcsolatai voltak Bercsényinek?” kérdésre a „francia, török, lengyel és havasalföldi” választ adta.⁶⁴⁶ Ám mint tudjuk, az ítélelhozatal elmaradt: a jezsuiták francia közbenjárásra Gottfried Lehmann dragonyos kapitányt felbérelve megszóktették Rákóczi, aki Lengyelországba, a brezáni kastélyba menekült Bercsényihez. A gróffal együtt pedig tovább folytatták a Havasalfölddel való tárgyalásokat: 1701 novemberében XIV. Lajos már azt a jelentést kapta, hogy Bercsényi Brâncoveanunál járt, hogy rávegye őt és országát a felkeléshez való csatlakozásra.⁶⁴⁷

A román fejedelemségekkel való szoros kapcsolat a szabadságharc kitörése után pedig csak erősödött. Amikor 1703. június 15-én Rákóczi a Vereckei-hágón át Magyarországra érkezett, Bercsényi részint moldvai zsoldosokkal várta,⁶⁴⁸ s novemberben Sennyey István (?–1725) tábornok is levélben értesülhetett róla, hogy „*Jűnek-mennek emberink, most is odavannak Moldvába.*”⁶⁴⁹ A császáriakban decemberre tudatosult a havasalföldi kapcsolat fontossága, ekkor tettek először kísérletet az ekkor még I. Lipót oldalán álló Pekry (Pekri) Lőrincen (1656–1709) ke-

642 AR XI. 297., 338.

643 Engel 1804, 347.

644 AR XI. 156., 160–161., 171.

645 AR XI. 409.

646 AR XI. 192., 213–214., 236., 247., 254.

647 A havasalföldi szervezkedés a szabadságharc nagynarratívájában később osztrák szempontból is élenként: Johann Georg Mannagetta udvari tanácsos 1738-ban a III. Károly császárnak (1711–1740) a Rákóczi-perrel írt előadványában megemlítette az 1698-as kapcsolatfelvételt, valamint a szembesítésekről és a kihallgatásokról is megemlékezett. Lásd: AR XI. 274–275., 280., 286., 423.

648 AR XI. 451.

649 AR I. 241.

resztül havasalföldi zsoldosok fogadására, hogy aztán a Fehér vármegyei Miriszlónál gyülekező németekkel és rácokkal együtt támadhassák meg az ottani felkelőket.⁶⁵⁰ Ajánlatuk azonban nem kapott kedvező fogadtatást, ahogy 1704-ben Bánffy György (1661–1708) császári gubernátor ezirányú próbálkozásai is sikertelenül végződtek.⁶⁵¹ Brâncoveanu ugyanis végérvényesen Rákóczi mellett kötelezte el magát: 1704 márciusában nála, illetve Mihai Racoviță moldvai vajda (1703–1705) udvarában is megjelent Henter Mihály (1660?–?) háromszéki alkapitány és Vargyasi Daniel István (1684–1774) a háború okait és céljait összefoglaló Manifestummal, hogy a szomszédos jó viszonyt biztosítsák.⁶⁵² A havasalföldi fejedelem válaszában megértően írt Rákóczi háborújának jogosságáról, s ebben hamarosan szomszédja is követte.⁶⁵³ Sokatmondó, hogy ez év januárjában Buday István Bihar vármegyei főispán sógora, „Resgyovszky uram” azért kerülhetett a fejedelm kancelláriájára, mert jól beszélt románul,⁶⁵⁴ áprilisban pedig Thalmann konstantinápolyi császári rezidens már azt jelentette haza Bécsbe, hogy „...*Rákóczinak Boszniában, Szerbiában, Temesváron, Moldvában és Törökországban összesen 10 000 emberre lehet, akik minden erejükkel azon munkálkodnak, hogy a rebelliót meghosszabbítsák...*”.⁶⁵⁵ Debreczeni Pétert, a szilágysági Somlyóról származó Rákóczi-párti nemest 1704 májusában a havasalföldi követtel együtt fogadta a fejedelem, júliusi útja során pedig ő maga kívánt nyolcszáz katonát toborozni a déli vajdaságban – ám ezt Brâncoveanu váratlanul megtagadta.⁶⁵⁶ A helyzetet tisztázandó Radvánszky János, Rákóczi tanácsosa levelet intézett a fejedelemhez, melyben a kölcsönös jószomszédi viszony megtartásáról értekezett: „*Kérem nagyságodat, ez hazának egyik nagy oszlopát alázatosan, ez hazának is szomszédságos jó correspondentiáját contestálni és continuálni méltassék, ez lévén az mi kegyelmes urunk ő nagyságának is egész intentuma, hogy nagyságodat s azt az nemes országot semmiben is meg ne szomorítsa.*”⁶⁵⁷

A levél elérhette hatását, mert 1705 első felében Rákóczi és Brâncoveanu már élénk gazdasági kapcsolatokat is folytattak: a vajda torockói rézért és olcsó marháért cserébe zabot és kölest szállított Erdélybe, illetve akadálymentesítette a Háromszék és Havasalföld között vezető postautat.⁶⁵⁸ Medgyes megszállásával augusztusban immár a Vöröstoronyi-szoroson keresztül is szabaddá vált az út a déli szomszédságba.⁶⁵⁹ A két vajdaság ekkoriban kezdte meg az erdélyi menekültek befogadását is. Az 1705. november 11-i zsibói vereséget követően Csíkból Thoroczky István tábornok vezetésével mintegy kétezeren távoztak Moldvába – Háromszékből ennél jóval kevesebben, Kálnoki Péter székely nemest követve pedig Románvásáron kötöttek ki (főleg közrendűek). Mindkét különítményt befogadták, s ezt Rákóczi sietett s külön-külön

650 Pekry csak később esett a Rákóczi-pártiak fogságba és lett 1704 tavaszától a felkelők tábornoka, sőt az 1704. júliusi országgyűléstől erdélyi főgenerálisa. Lásd: AR I. 195., 270.
 651 AR I. 200.
 652 Ráday I. 94.
 653 Pippidi 2005, 281–300.
 654 AR I. 281.
 655 Hurmuzaki VI. 22.
 656 AR I. 69., 225.
 657 Emlékiratok, 91.
 658 Consilium, 42., 97–98., 105., 151., 159.
 659 Ráday I. 323.

levélben megköszönni a vajdáknak.⁶⁶⁰ A vesztes csatáról Brâncoveanu is megemlékezett: Pápai János (1660?–1740) konstantinápolyi követ naplójegyzete szerint „...*az havas alföldi vajda azt írta az Portára, mind az két sáncot az ellenség invadeálta, az egész gyalogságot deletálta, álgvúit, minden impedimentumait az méltóságos fejedelemnek el nyerte.*”⁶⁶¹ Néhány nappal a csata után Rákóczi biztosította Antioh Cantemir moldvai vajdát (1705–1707), hogy a vereség ellenére az ország Erdélyen kívüli részét stabilan bírja, sőt katonái Ausztriában és Morvaországban is portyáznak – a teljes győzelemig folytatni kívánja tehát a háborút. Továbbá a jószomszédi viszonyra hivatkozva kérte konstantinápolyi levelei továbbítását (mivel az ország déli részén keresztül a posta a rác császári csapatok jelenléte miatt igencsak bizonytalan volt) – erre a török egyébként a vajda öccsén, „Dimitraskón”⁶⁶² keresztül engedélyt is adott.⁶⁶³ A portai fejedelmi posta részben Havasalföldön, a Bukarest–Drinápoly útvonalon közlekedett, illetőleg Jászvásártól a moldvai vajda emberei továbbították Konstantinápolyba a leveleket. 1706 elején Rákóczi ezért hálából megígérte Antioh Cantemirnek, hogy amint kiűzte Erdélyből az ellenséget, ott „*mind magának, mind maradékainak egy residentiális helyet*” ad.⁶⁶⁴ A baráti tranzitország szerepét akkor is Moldova töltötte be, amikor 1705 novemberének végén Bay Mihály (1645?–1717?) és Pápai Gáspár (1650?–1725?) indultak követségbe Cantemir fejedelemségén keresztül a Krím-félszigetre, a tatár kánhoz.⁶⁶⁵ A menekültek státuszának megerősítése érdekében Pápai János 1706 januárjában utasítást kapott Rákóczitól, hogy járjon ki a Portán egy szultáni fermánt is számukra – ezt elősegítendő, a fejedelem Bay Mihály fiát, Andrást is elküldte háromezer arany kíséretében a moldvai vajdához.⁶⁶⁶ A menekültekkel való kapcsolattartásért főképp Mikes Mihály (1613–1662) és Pekri Lőrinc (1656–1709) felelt. Utóbbi közbenjárására a moldvai menekülteket családjuk is követhette, illetve felmerült az erdélyi császáriak közös hátbatámadása a havasalföldi reguláis hadakkal, ám ez végül nem valósult meg.⁶⁶⁷ A menekültek mindazonáltal igyekeztek a magyarországi események vérkeringésében maradni, közülük többen (immár szultáni fermánnal a zsebükben) hazalátogattak az 1706. márciusi huszti országgyűlésre.⁶⁶⁸ Moldova és Rákóczi portai követei is tartották a kapcsolatot: Alexandru Mavrocordat és Horvát Ferenc (1654–1723) például több ízben ebédeltek együtt Konstantinápolyban.⁶⁶⁹ A szultán udvarában folytatott diplomácia sokszínűségét jól példázza, hogy Pápai János, a fejedelem másik ottani követe gyakran a francia Charles de Ferriol (1652–1722) márkin keresztül üzent a moldvai vajdának. Ebben ugyanakkor az is közrejátszhatott, hogy Pápai egyáltalán nem bízott Antioh Cantemirben, gyakran emlegette csupán „*totus quantus germanicus*”-t, azaz

660 Csutak 1929, 633–640.
 661 Ráday I. 487.
 662 Dimitrie Cantemir (1673–1723), szintén két ízbeni (1693 és 1710–1711) moldvai vajda.
 663 Cartoian III. 263–272.
 664 Ráday II. 35–37., 74.
 665 Cantemir 1878, 7–31.
 666 Ráday I. 521., Ráday II. 43., AR I. 474–476.
 667 AR I. 465.; Rác 1929, 31.
 668 Grecescu 1959, 113., 115–127., 129.
 669 Ráday I. 523–524., 728.

németbarátként.⁶⁷⁰ Végül azonban tévedett: Thalmann konstantinápolyi osztrák követ valóban megkörnyékezte a nagyvezírt, hogy utasítsa ki a vajdával országából az erdélyi nemeseket, ám ezt sikerült megakadályozni, mert – ahogy Pápai írta – „a fermánnak... mi superveniálván, expeditiója denegáltatott”.⁶⁷¹

Ha Moldova barátságával kapcsolatban fel is merültek kételyek, a Havasalfölddel ápolt viszony felhőtlennek mutatkozott: Pápai János 1706-ban is gyakran közlekedett a fejedelemsége keresztül keresztül az Oszmán Birodalomba, mivel a Határőrvidéket a rácok által a Habsburgok tartották kézben. Rákóczi 1706 júliusában Szöllőssy Zsigmondot, Thököly már említett egykori diplomatáját pedig azzal bízta meg, hogy a tatár kán hadaival szövetségben Brăncoveanu országán keresztül törjön be az ország Habsburgok által megszállt részeibe – azonban ez az akció is elmaradt.⁶⁷² 1706-ban nyílt esély először arra is, hogy Rákóczi a vajdával elégedetlen bojárokon keresztül a vajda ellenében avatkozzon be a havasalföldi belpolitikába. 1706 novemberében a fejedelem úgy írt erről, hogy a rebellis főurak „*meg unván az vajdájokat, igen solicitálnak bennünket, hogy amoveálásba velek edgyütt fáradoznánk.*”⁶⁷³ A megtisztelő lehetőség ugyanakkor veszélyes csapdahelyzetet is teremtett, s ezt a taktikusan kiváráó Rákóczi is érezte: Brăncoveanut mint első külhoni támogatóját önszántából aligha szándékozott volna megtámadni – a segítség nyílt megtagadása esetén azonban a bojárok által esetlegesen sikerrel pajsra emelt új vezetés könnyedén hanyagolhatta volna a magyar kapcsolatokat. Az idő végül a fejedelemnek dolgozott, a vajda ugyanis mindenféle külső beavatkozás nélkül a helyén maradt.

Ugyanebben az időszakban találkozhatunk Rákóczi első erdélyi román diplomataival, közöttük Thalaba Mátéval (1670?–1714?). A fejedelem Nedeczky Sándor (1654–1719) melletti oroszországi követe fogaraszöldi kisnemesi, református vallású román család sarja volt. 1704–1705-ben még a császárpárti erdélyi főúr, Gyulai István megbízottjaként tartózkodott a havasalföldi vajda bukaresti udvarában – ez idő tájt öccse, János már ekkor a Rákóczi-párti Mikes Mihály megbízásából teljesített szolgálatot ugyanitt. 1706 novemberétől lépett a fejedelem szolgálatba Eszterházy Antal (1676–1722) generális dunántúli főhadsegédeként, majd 1708 márciusától 1710 nyaráig Oroszországba küldte őt Rákóczi. Ekkoriban megromolhatott a kapcsolata a fejedelemmel – aki gyaníthatóan gyengébbnek találta jelentéseit, kezdeményezéseinek önállóságát és elhatározásainak gyorsaságát Nedeczkyéihez képest –, mert Rákóczi váratlanul visszarendelte. 1710 novemberében a moldvai Jászvásáron látjuk viszont: Thalaba a történetek ellenére is lojális maradt a fejedelemhez, sőt jó francia kapcsolatai révén Konstantinápolyban kívánt tárgyalni a szabadságharc ügye érdekében. A fejedelem támogatta egykori követe önjelölt reaktiválásának ötletét, mert Thalabát 1711 februárjában a Portán találjuk – ám ekkori tárgyalásairól nincsenek érdemi információink. Az utolsó adat róla, hogy 1712-ben már Franciaországban járt a bujdosókkal együtt.⁶⁷⁴

670 Grecescu–Simonescu 1960, 132–133.

671 Ráday I. 506., 541–542. 569., 629–632.

672 Engel 1804, 11–15.

673 Ráday I. 738.

674 Giurescu III. 204–206.

A következő kétéves időszak (1707–1708) minden addiginál mozgalmasabbnak bizonyult a szabadságharc diplomáciatörténetében, Rákóczi Erdélybe való visszatéréseivel pedig tovább élénkültek a Moldvával és a Havasalfölddel fenntartott kapcsolatok is. Amellett, hogy a moldvai és a havasalföldi udvar magyar gyártmányú papíron levelezett, a vajdák pedig magyar íródeákokat tartottak, az áprilisi marosvásárhelyi országgyűlésen az erdélyi rendek fejedelemségre választási feltételei között szerepelt, hogy Rákóczi többek között Moldvával és Havasalfölddel is jó viszonyt köteles ápolni.⁶⁷⁵ Az erdélyi és a partiumi vármegyék előterjesztéseinek egyikeként a helyi nemesség kérvényezte, hogy a fejedelem követelje vissza a Kárpátokon túlra szökött jobbágyokat a vajdától.⁶⁷⁶ A székely rendek pedig indítványozták a zsigibói vereség (1705) után elbujdosott nemesek javaiért felelő gondviselők elszámoltatását; jogorvoslatot kértek a határon földet fogláló moldvai és havasalföldi bojárok ellen; kezdeményezték, hogy tiltsák meg a rézpenz Havasalföldről való behozatalát és az ezüstpenz kivitelét; valamint érvényteleníteni óhajtották az udvarhelyszéki, betelepült románok lakta két Oláhfalva véleményük szerint alkotmányellenesen nyert kiváltságait.⁶⁷⁷ Rákóczi napokon belül azzal nyugtatta meg a megyéket, hogy a vajdaságokba szökött jobbágyok ügyében írt a havasalföldi és moldvai vajdának is.⁶⁷⁸ A székelyeknek azt válaszolta, hogy a zsigibói vereség után a fejedelemségekbe kibujdosott nemesek javait kezelőket alkalmas időben számoltatják el; felszólította őket, hogy nevezzék meg a határon erőszakosan földet fogláló bojárokat, így az ügyben eljárást indíthatnak; a rézpenz Havasalföldről való behozatalát és az ezüstpenz kivitelét törvényben ígérte megtiltani; az udvarhelyszéki két Oláhfalva kérdésében pedig úgy rendelkezett, hogy a Tábla döntsön, vagy a peres felek egyezzenek meg egymással.⁶⁷⁹ A fejedelem igyekezett a moldvai és a havasalföldi vajdát is értesíteni a fejleményekről: még Marosvásárhelyről tájékoztatta Antioh Cantemirt és Constantin Brăncoveanut, hogy elfoglalta Erdély fejedelmi székét, egyúttal jószomszédi barátságáról biztosította őket.⁶⁸⁰ Utóbbi konstantinápolyi követén keresztül azonnal meg is kereste Rákóczi szultánnál tartózkodó embereit, Pápai Jánost és Horvát Ferencet, hogy kifejezze nekik támogatását.⁶⁸¹ Brăncoveanu azonban váratlanul a császáriakhoz is közeledni kezdett – Rákóczi a Portán keresztül kényszerült utasítani őt, hogy ne segítse élelemmel a szabadságharc ellenségeit.⁶⁸² Mi több, I. József császár (1705–1711) követei is akadálytalanul közlekedhettek Havasalföldön keresztül – akárcsak Serédi Péter, a Kreutzfeld-regiment reguláris kapitánya, aki Konstantinápolyban be is adott egy kérvényt Erdély ügyében, ám azt a szultán elutasította. Rákóczi portai exponensei, Pápai és Horvát arra gyanakodtak, hogy miután a császár nem tudta stabilan megtartani Erdélyt, Bethlen Miklós (1642–1716) korábbi ottani kancellár tervét kezdte el támogatni, miszerint ültessék II. Apafi Mihályt (1676–1713) a fejedelmi trónra, s bírák rend-

675 Dobrescu 1907, 310–311.

676 Ráday II. 25–26., 93., 113.

677 Ráday II. 125.

678 Ráday II. 133.

679 Ráday II. 139., 154.

680 Iorga 1910, 12–13.

681 Del Chiaro 1914, 52., 124.

682 Iorga 1902b, 293–324., 341–345.

szerez adófizetésre. Ehhez kérte volna Serédi a szultán beleegyezését, aki számára azonban ez nyilvánvalóan kedvezőtlen terv lett volna – nem véletlen, hogy követsége nem járt sikerrel.⁶⁸³

Az 1707-es esztendőben merült fel a legkomolyabban annak lehetősége is, hogy Rákóczit lengyel királlyá válasszák.⁶⁸⁴ E kérdésben azonban döntőnek számított az orosz cár szava – a fejedelem és Nagy Péter álláspontja között David Corbea (?–1707) vállalta a közvetítő szerepét. A korábbi havasalföldi pap-kancellár régi brassói román nemesi család sarjaként szülővárosa császári kézre kerülése után, 1688-ban költözött Bukarestbe. Először Mihai Cantacuzino fővezér szolgálatában állt, aki később beajánlotta Brăncoveanunál. 1702–1705-ben a vajda követeként tevékenykedett a cári udvarban, feladatául Nagy Péter meggyőzését kapta, hogy a cár megszervezze a keresztény államok Oszmán Birodalom elleni összehangolt beavatkozását.⁶⁸⁵ A Portán szemet szúrt a törökellenessége, ezért visszarendeltették Brăncoveanuuval, ám 1707. április 20-án a cár többszöri puhatolózás után szabályosan „kikérte” őt a vajdától. Ekkortól lett orosz udvari tanácsos, illetve a Moldvával, Havasalfölddel és Magyarországgal kapcsolatos ügyek felelőse. Második magyarországi útjáról visszatérve váratlan betegségben hunyt el 1707. augusztus 11-én, a cár személyesen jelen volt a nagy pompával megrendezett temetésén egy kijevi kolostorban.⁶⁸⁶

Mindenesetre 1707 májusában Rákóczi és Corbea szerencsi tárgyalásán a feltételek kedvezőnek mutatkoztak.⁶⁸⁷ A követ jelentése alapján I. Péter orosz cár (1682–1725) a fejedelmet tartotta a trónra legalkalmasabb jelöltnek, ezenfelül szavatolta, hogy Rákóczi hadai megválasztása esetén is Magyarországon maradhatnak. Nagy Péter továbbá vállalta a közvetítést a rácokkal való tárgyalások során, sőt meghatározatlan összegű anyagi támogatást is kilátásba helyezett. Mindazonáltal az minden szép ígélet ellenére sem volt világos, milyen eszközökkel lehetne a törvényesen megválasztott Leszczyński Szaniszló királyt (1704–1709) lemondatni – és erre a továbbiakban sem derült fény: I. Szaniszló 1709-ig uralkodott, addig a lengyel rendek helylél-közzel támogatták, így megbukott a fejedelem lengyel királyságának terve.⁶⁸⁸ Nagy Péter a kudarcba fulladt elképzelések ellenére továbbra is vállalni kívánta Rákóczi és tárgyalópartnerei között a közvetítést – a fejedelemmel való szerződés 1707. augusztusi tervezetében szerepelt a kitétel, miszerint a cár eljár, hogy a moldvai és a havasalföldi vajda ne segítse munícióval az erdélyi császári őrseget, sőt Rákóczi kibujdosó híveit fogadja be országába.⁶⁸⁹ Az élelmezési viták dacára (arról nem is beszélve, hogy a fejedelem – később alaptalannak bizonyuló módon – 1707 őszén, Erdély újbóli elvesztése után még a császáriak melletti oláh segédhadak feltűnését sem tartotta kizártnak!) a viszony továbbra is barátnak mutatkozott a két szomszédos fejedelemséggel. 1707 szeptemberében Brăncoveanu Havasalföldről anyagilag is támogatta Rákóczit, noha katonát továbbra sem küldött, illetve változatlanul késznek mutatkozott az erdélyi menekültek

683 Ráday II. 320–322.

684 Georgescu-Buzău 1957, 56–57.

685 Oltean 2010, 7–9.

686 Ardeleanu 1950, 209–212.

687 Gebei 2004, 51–61.

688 Ráday II. 213–214., 397.

689 Ráday II. 256–257.

befogadására. Jóllehet ez utóbbinak a fejedelem egyre kevésbé örült, a kivándoroltak ugyanis jobbára tétlen emigránsokként figyelték a szabadságharc eseményeit – novemberben Rákóczi egyelőre mintegy tájékoztató jelleggel el is rendelte összeírásukat, melyben egy „Volni nevű oláh ember” segítségére számított (még ha ő ebben később nem is serénykedett).⁶⁹⁰

A fejedelem külföldi leveleinek kézbesítését is előszeretettel bízta román származású küldöncökre. Közülük név szerint ismerjük a homályos kilétű Magos Sztánt, illetve a „posta” vagy „oláh” melléknévvel illetett Nicolae-t, aki erdélyi vagy moldvai születésű lehetett. 1707 decemberében és 1708 júniusában is Nedeczky Sándornak kellett továbbítania egy-egy orosz cárhoz címzett levelet, először Minszkbe, majd Szmolenszkbe. 1710-ben Lengyelországban és ismét Oroszországban járt, de ezen útjairól és későbbi sorsáról többet nem tudunk. Annyi azonban biztos, hogy valamennyiszer alapos munkát végzett – Nedeczky egyik jelentésében így írt róla: „... az oláh posta, Miklós, ... valóban szaporán járt, bár úgy járna a többi.”⁶⁹¹ 1707 elején az oroszországihoz hasonlóan a törökországi posta is Moldván keresztül közlekedett (noha később, a császári csapatok visszaszorítását követően már a rövidebb, nándorfehérvári úton vitték a leveleket) – élén Todoran Ternaveanu portai főkurírral.⁶⁹² Az ő első konstantinápolyi útjára még 1706. október-decemberben került sor, 1707 szeptemberében fizetése 66 forint 80 dénárt, rá egy hónapra pedig 67 forint 25 dénárt tett ki. Második megbízatásakor, 1708-ban Rákóczi 50 000 livrét küldött vele Horvát János követének, ezután viszont Todoranról nem tudunk semmit – még azt sem, hogy célba ért-e az összeggel. (Horvát nem panaszkodott a pénz hiányáról, de megérkezését sem említette...)⁶⁹³

1707 decemberében Rákóczi ismét követet küldött Kassáról Constantin Brăncoveanu havasalföldi vajdához Grabarics Jakab abrudbányai, majd kolozsvári pénzverőmester személyében, akinek valószínűleg ez volt az egyetlen külföldi útja. Követutasításában az szerepelt, hogy magánemberként kérjen titkos kihallgatást a vajdánál, melynek során mentse ki a fejedelmet, hogy eddig nem tudta Brăncoveanu hozzá küldött követségét hasonlóval viszonzni, továbbá érdeklődjön a lázadó bojár Mihai Cantacuzinóról – ha esetleg épp fogságban van, kérje Nagy Péter cárra hivatkozva szabadon bocsátását.⁶⁹⁴ Az 1708 januárjában Máramaros vármegyében tartózkodó Grabaricsra a fejedelem – kiegészítve korábbi instrukcióit – a régi-új moldvai vajda, Mihai Racoviță (1707–1709) meglátogatását is rábízta. Ekkor azt a feladatot kapta, hogy egyeztesse az uralkodóval Rákóczi és az ő konstantinápolyi, illetve oroszországi követeinek tevékenységét, valamint köszönje meg neki az erdélyi menekültek felé mutatott eddigi jóakarátát. Emellett kérje a vajdától Rákóczi megbízottjának bebocsátását is, hogy az kezdeményezhesse egy gabonarakár megnyitását, melynek segítségével a Moldvában rekedt erdélyiek elláthatók volnának – a fejedelem ígéretet tett rá, hogy a szabadságharc győzelme után ennek költségeit pénzben vagy jószágban visszatéríti. Végezetül – „mivel az vajdát kiváltképpen való jóakarónk-

690 AR II. 103., 124., 126–127., 139.

691 Ráday II. 34–35., 327–331., 420–422.

692 Iorga 1902a, 61–70.

693 Ráday I. 696–698.; Ráday II. 38., 77., 82., 150.; Szádeczky 1882, 565–566.

694 Del Chiaro 1914, 190–192., 198., 201., 203.

nak lenni tapasztaljuk” – Grabarics arra is engedélyt kapott, hogy a Havasalföldön folytatott tárgyalásairól beszámoljon Racoviță-nak.⁶⁹⁵ Rákóczi különösen ez utóbbi úthoz fűzhetett nagy reményeket, mert 1708 februárjában úgy vélekedett, hogy a moldvai vajda még elődjénél is elkötelezettebb a szabadságharc ügye iránt – ugyanakkor kérte, hogy a továbbiakban követei Moldva irányában, Havasalföldet elkerülve térjenek haza. Úgy hírlott ugyanis, hogy I. József császár ismételen megkísérli Brăncoveanu átpártoltatását, s a szövetség zálogaként odaigérte neki Fogaras várát, sőt még a szászok szebeni és brassói kincseinek egy részét is. A konfrontáció elkerülése végett a fejedelem mégsem akarta a vajda tudomására hozni, hogy értesült az ajánlatról – értesülési szerint a Porta egyébként is készült már erre a helyzetre, illetve arra, hogy a környékbeli pasákon keresztül Havasalföldnek nyújtott engedményekkel stabilizálja a helyzetet. A fejedelem célja minden nehézség ellenére az maradt, hogy „*az két Oláhország is olly rendben vétessék, hogy kincsei és népe ne az német, de az török porta hasznos szolgálatira fordíttassanak.*”⁶⁹⁶ A fejedelem azonban Grabarics tudósításának megérkezéig Brăncoveanuval szemben várakozó álláspontra helyezkedett. Márciusban aztán Rákóczi arról tájékoztatta Mikes Mihály székely generálist, hogy a moldvai a gabonarakar megépítése nehézségekbe fog ütközni, ezért inkább pénzbeli segínyt küldjenek helyette az exulánsoknak. A havasalföldi úttal kapcsolatban a fejedelem csak annyit jegyzett meg lemondóan, hogy (noha Grabarics jelentéséből végül kiderült, hogy Brăncoveanu továbbra is támogatja a szabadságharcot) a vajdától nem vár anyagi segítséget, sőt már annak is örülne, ha követe útja során – ahogyan az e tanulmány címében is szerepel – „*kitudakolná az vajda szíves vagy szénes barátságát.*”⁶⁹⁷

Hogy Grabarics havasalföldi információszerző feladatának súlyát érzékeltessük, bővebben ki kell térnünk Brăncoveanu és a bojárok – imént érintőlegesen említett – szembenállására. Az ellenpárt két főalakja nem volt más, mint a vajda két, részlegesen már bemutatott nagybátyja, Constantin és Mihai Cantacuzino – akik korábban bátyjukat, Șerban vajdát (1678–1688) is együtt mérgezték meg! Előbbi Brăncoveanu étekgómmestereként (*stolnic mare*) szerzett befolyást az udvarban, s 1707-től folyamatosan szervezkedett a vajda ellen – tehette, mert széleskörű nyelvismereténél fogva ő irányította levelezését. Utóbbi éppen a fővezéri tisztséget (*spătar mare*) bírta, ám a vajda leváltotta – ekkor döntötték el a Cantacuzinók, hogy külső segítséggel leváltják Brăncoveanút és magát Mihai-t ültetik a helyébe. Ehhez Rákóczi segítségét is kérték: az ellenjelölt 1707 augusztusában Pekri Lőrincnek írta, hogy félti az életét a vajdától. Mindennek okaként félrevezetésképpen a magyarokhoz való hűségét jelölte meg, mondván, a vajda sajnálja a fejedelem oroszbarátságát, ugyanis ő fél Nagy Pétertől, sőt ebből kifolyólag egészen a németekhez húz. Mihai mindezért arra kérte Rákóczit: írja meg a Portának, hogy Brăncoveanu 20 000 aranyért megvette Fogarast a császártól (az ezért kapott pénzt Szebenbe vitték), sőt Balázsfalvát is megvásárolta II. Apafi Mihálytól – ebből természetesen egy árva szó sem volt igaz.⁶⁹⁸ Mint láthattuk, Rákóczi végül megtagadta a segítséget, ugyanis alapvetően nem állt

695 AR II. 149.

696 AR II. 161., 293–297.

697 AR II. 202–207.

698 Tavaszy 1943, 3–16.

érdekében megbuktatni a vajdát. Ugyanakkor összességében nem jött neki rosszul a Cantacuzinók közeledése: némi odahatással befolyást gyakorolhatott a politikai életre, és nyílt politikai állásfoglalásra kényszeríthette Brăncoveanu vajdát. Mindazonáltal 1707-ben neki is megfordult a fejében a vajda leváltása: konstantinápolyi követei, Pápai János és Horvát Ferenc révén egyeztetett a már említett „francia orátorral”, Charles de Ferriol márkival, aki már egy éve Constantin Ducát, a korábbi moldvai vajdát (1700–1703) szerette volna Havasalföld trónján látni. Ő Rákóczi számára is elfogadható, illetve legalábbis megfontolásra érdemes jelölt volt. A vajda azonban megsejthette, mi készül ellene: az akciót megelőzendő, 300 erszényi pénzt küldött a szultánnak, hogy Ducát elfogassa. Mindazonáltal Rákóczi mindvégig nem kötelezte el magát – láthatóan még gondolatban sem – a vajda leváltásának ügye iránt. Valószínűleg figyelembe vehette Komáromi Jánosnak (1650?–1711), Thököly egykori titkárának – aki ekkoriban Sáros megyei kisbirtokára visszavonulva élt – hozzá intézett józan gondolatait is: „*Itt, Kegyelmes Urunk, azon vajdaság plus offerenti dabitur, jóllehet már sok ízben tentálták mások is ezen tiszttől evertalni, de a sok pénzzel mindenkor praevalealt, úgy hogy egyszer illy állapotjában 1000 erszény pénzt is fizet. Job Nagyságodnak, ha mi injuriái vadnak is vele, más alkalmatosab időre halasztani, s addig dissimulálni... Egyszersmind Nagyságodnak sem leszen kárára, ha inkább továbbra is az igaz szomszédságot continuállyá vele.*”⁶⁹⁹

Brăncoveanu és a bojárok küzdelmei ellenére a jó kapcsolatok Havasalfölddel, illetve Moldvával 1708-ban is folytatódtak. Utóbbi fekvésének köszönhetően a nemzetközi diplomácia színteréül is szolgált: Rákóczi a vajdán keresztül tartotta a kapcsolatot a dobrudzsai Babadag pasájával, a lengyel követek pedig rendszeresen Moldván át érkeztek Máramarosba. Gavriil Golovkin (1660–1734) orosz kancellár fia szintén az országon keresztül tértek haza magyarországi követségük végeztével, továbbá Rákóczi fogarasi román diplomatáját, a már említett Thalaba Mátét is Moldván át rendelte vissza Oroszországból.⁷⁰⁰ A Racoviță-val folytatott kereskedelem is virágzott: Rákóczi lovai egy részét a fejedelemségtől vásárolta (noha felszórólt árukra több ízben is panaszkodott) – cserébe a máramarosi havasokon keresztül szállított tokaji borért. Ekkoriban merült fel az ugyancsak e vármegye területén fekvő Borsa és Mojszén településeken keresztül Moldvába vezető kereskedelmi út és a hozzá tartozó fogadók, kocsmák kiépítése is.⁷⁰¹ Részint e tervnek köszönhetően a vajda továbbra is befogadta az Erdélyből menekülteket: 1708 márciusában újabb különítmény érkezett a fejedelemségbe a Torda vármegyei Görgény várát feladni kényszerülő Rákóczi-párti őrség tagjai személyében.⁷⁰² Az exulánsok egyre nagyobb létszámú csoportjai között viszály ütötte fel a fejét: a Keleti-Kárpátok lejtőin aprófalvakban szétszórtan élő előkelőbb családok örökösen torzsalkodtak egymás közt, sőt néhányan visszaköltöztek Brassóba és császárpártivá lettek. Mikes Mihály háromszéki főkapitány és székely generális leveleiben rendszeresen kérte Rákóczit, hogy kézre kerülésük esetén példásan büntesse meg őket. A menekültek eltartása mindeközben komoly összegeket emésztett fel,

699 Ráday II. 374–377., 410.; Iorga 1902a, 131–145.

700 Ráday II. 385–386., 396–401.; AR II. 184.; AR V., 537.

701 AR II. 194., 612–613.; Ráday II. 401–403.

702 AR II. 224.; AR XII. 371.

ezért májusban a fejedelem Tasnádra hívta gyűlésre a partiumi megyék és Debrecen városának követeit, hogy az 1707-es császári támadást követően Erdélyből Moldvába és Havasalföldre kibujdosottak segélyezéséről tárgyaljanak, illetve Vargyasi Daniel Péter (1676?–1741) főfegyverhordozót, a fentebb említett István bátyját küldte az exulánsokhoz, hogy szükségleteikről tájékozódjon. Vele együtt 2000 forintot is továbbított, melynek negyede Barta András ítélőmestert illette meg (gyaníthatóan a belső feszültségek csillapítása végett) – valamint annak ígéretét, hogy Máramaros vármegye terhére hamarosan 600 *oralis portio*, valamint egy doktor, Huszti István küldését is elrendelik (az ő útjára 100 forintot különítettek el). Rákóczi továbbá azt üzent a moldvai vajdának, hogy amennyiben ő vagy közvetlen környezete megszorul, szívesen látják Magyarországon, illetve Erdélyben – természetesen az erdélyi menekültekéhez hasonló önköltség-hozzájárulás fejében.⁷⁰³ Ezt követően Rákóczi (nem sokkal a sorsdöntőnek bizonyuló, 1708. augusztus 3-i trencsényi csata előtt...) júliusban üzent moldvai és havasalföldi követőknek: megköszönve eddigi segítségüket arra biztatta őket, hogy tartsanak ki továbbra is, mivel közel a győzelem, mely után hűségükért megjutalmazza őket – de addig is egyeztet a moldvai és a havasalföldi vajdával, valamint a Portával, hogy bántódásuk ne essék. A fejedelem még aznap írott levelében – melyet Racovița-nak és Brâncoveanunak is elküldött – sietett a vajdák tudtára adni, hogy továbbra is fenn kívánja velük tartani a jószomszédi viszonyt. Egyúttal arra kérte őket, hogy a későbbiekben engedélyezze a bujdosóknak a szabad visszatérést Erdélybe, fennhatóságuk alatti tartózkodásuk idejére pedig szavatolja adómentességüket.⁷⁰⁴

A fejedelem mindazonáltal ragaszkodott a vajdaságokkal való hivatalos ügyintézéshez, ennek szellemében kinyilvánította, hogy a moldvai és havasalföldi magánlevelezések „kemény tilalmát szolgálattunk és országunk java meg kívánja”. A kapcsolattartás monopóliumát *ex incumbenti sibi officio* Károlyi Sándor (1669–1743) generálisra bízta,⁷⁰⁵ mely önmagában sem mutatkozott egyszerű feladatnak. 1708 márciusában Bercsényi Miklós így írt erről: „Az havasalföldi vajda, igenis, elhiszem, többet fél az némettől: azért is inkább szeretne minket, – ha nem félne még szeretni is!”⁷⁰⁶ Rákóczi mindenestre néhány nappal később baráti hangvételű levelet intézett Brâncoveanuhoz, melyben megköszönte Grabarics Jakab szívélyes fogadását, egyúttal emlékeztetett a karlócai béke mindkettejük száma elégtelen voltára („*scientes, duo haec Regna a tot saeculis Otomanno draconi et Imperiali aquilae Domus Austriacae objectum offam fuisset*”).⁷⁰⁷ Emellett kérte, hogy ne szövetkezzenek a rácokkal; végezetül pedig megemlítette, hogy interveniált Havasalföld érdekében a cárnál, akinek most épp a válaszát várja ezügyben.⁷⁰⁸ A havasalmi utakat az imént említett átmeneti bizonytalanságot követően ismét használni kezdték Rákóczi diplomatái: 1708 áprilisában a fejedelem azt írta konstantinápolyi követe, Pápai János hazarendelésekor, hogy „*vegye Havasalfölde fele uttyát az securitasra nézve*”.⁷⁰⁹ Moldva

703 Ráday II. 401–403., 419.; AR II. 262–265., 615.; AR XII. 387., 397–399.

704 Consilium, 302–305.

705 AR XII. 333–338., 346.

706 AR V. 577.

707 Cernovodeanu 1980, 68.

708 AR XII. 207–210.

709 Ráday II. 410.

irányában viszont akadozni látszott a postai közlekedés: 1708 júniusában Rákóczi megüzente Gavriil Golovkin orosz kancellárnak, hogy inkább a Máramaros–Lengyelország útvonalon keresztül tartsák ezentúl a kapcsolatot.⁷¹⁰

Csakhamar azonban a déli fejedelemség helyzete is instabillá vált: 1708 júliusában a Cantacuzino-fivérek vezette bojárok ismét felemelték szavukat Brâncoveanu vajda hatalma ellen. Mikes Mihály Rákóczinak írt leveleiben arról tudósított, hogy „*az egész dolog áll a mostani havasalföldi vajdának székitül való amotiójában... bizonyosan mindjárt Erdélybe be szökik, s – bűnössé tévén magát, okvetetlen Szpatár Mihályt [tehát Mihai Cantacuzinót – a szerző] (minthogy őtet amplectalják az egész ország rendei) teszik vajdává.*” Mikes erkölcsi alapon is igyekezett megmagyarázni a szervezkedést – „*ne úgy fogja mindazonáltal pártjokat Felséged, mint Porta ellenségének, hanem ezen maga privatumát országa veszedelmével űző főnek amotiójában és magok szabadságok reductiójában munkálkodó rendeknek*” –, ugyanakkor vélt hasznossága miatt is támogatta: „*...ha valamiképen ezen dolgot effectuálhatná Felséged, bizony ügyünknek nem kicsiny progressusára, szegény hazánknak nagy javára lenne. Különben is kiváltképen való affectussal viseltetnek felségedhez az nagy rendek, mind itt (Havasalföld), mind amott (Moldva), és ha ez iránt prosperálódhatnánk, devincálná Felséged annyira ezt a két olah országot, hogy tamquam a supremo patrono alattomban dependenter lévén, minden tülök való Felséged kérése parancsolat lenne, mert ugyan is bölcsen meggondolhatja Felséged, hogyha ez a vajda Szebennek, Brassónak szorulásiban nem succureált volna, mennyivel nagyobb progressusi lettek volna csak eddig is dolgainknak...*”. Mikes el is küldte titkárát Bukarestbe, hogy tárgyaljon az elégedetlenekkel. A küldött jelentésében ez állt: „*Nyilván megértették az havasalföldi boerok, hogy a vajda az török portának még most is benn való kegyeltje volna. Munkálkodik Felséged az török Portán, hogy az havasalföldi vajda az némettel együtt azt practizálja, hogy Felséged erdélyi fejedelemségre be ne mehessen, s azt hirdeti: minden erdélyi vajdaságot neki ígérték, az fiainak generalisságot.*” Az elégedetlenek kérték Rákóczit, hogy Mihai Cantacuzinót támogassa, aki „*hadd üssön be Brassó felől Targovistyára, hadd verjék fel az vajdát, azután elég fizetett hadok lehessen.*”⁷¹¹ A vajda ellen a bojárok végül a következő vádpontokat fogalmazták meg: többet adóztat a császárnak, mint a Portának, mégis a Porta adójából lecsípett pénzből tartja fenn már házas gyermekeinek udvartartását; egyértelműen törökellenes éllel vette fogarasi, szombatfalvi és brassói házát, hogy szükség esetén ide menekíthesse előlük ingóságait; despotikus hatalmával elnyomja a bojárokat.⁷¹² Rákóczit ekkor az 1707-es eseményeknél is komolyabban elgondolkodtathatta a Cantacuzinók támogatása, ugyanis ezúttal felajánlották neki, hogy közvetítői segítségükkel a határőrvidéki rácokat az ő pártjára állítják. A bojárok meg is kezdték a tárgyalásokat a szerbek megbízottjával. Lugosi Ferenc (1663–1720) erdélyi bujdosó – aki I. Apafi Mihály korábbi titkárának fiaként 1706-ban menekült Havasalföldre cselédségével együtt, s mind Brâncoveanunak, mind a Cantacuzinóknak bizalmas embere volt – arról számolt be a fejedelemnek, hogy Rosa rác kapitány tudatta vele és társaival:

710 AR II. 396–397.

711 Ráday II. 150., 371–377.

712 Ráday II. 423–436.

Popovics-Tököli János (1665–1722) császári ezredessel az élen „*a német alól inkább az oroszok alá bízna magát a szerbség*”. Ez egyet jelentett volna a szabadságharc melletti állásfoglalással – a kedvező hírek hallatára Rákóczi júniusban kémeket is küldött a rácokhoz.⁷¹³ A fejedelem azonban csak a trencsényi csatavesztést követően kezdett el komolyan foglalkozni a havasalföldi bojárok ügyével, ugyanis ekkora vált elodázhatatlanul fontossá számára egy hozzá feltétlenül hű vajda és a szerbekkel való megegyezés. A havasalföldi elégedetlenekkel való tárgyalást Rhédey Mihály (1680–1716) grófra, a szerbekkel való kibékülést pedig Hellebronth János (1672–1738) ezredesre bízta. A követség elindítására azonban mégsem került sor. Helyette inkább Constantin Brăncoveanu-nak írt Rákóczi baráti hangvételű levelet 1708 novemberében, melyben tájékoztatta, hogy hadai továbbra is a Vág–Dunántúl-vonalat tartják, a császáriak pedig fegyverszünetet kínáltak a béketárgyalások megkezdése végett – hogy aztán átcímezve ugyanezt elküldje a bojároknak is, s az épp a Portáról hazatérő Pápai Jánost mind a vajdával, mind a Cantanuziókkal való tárgyalásra utasítsa. Láthatóan a fejedelem a pontos erőviszonyok ismeretének híján maga sem tudta pontosan, hogy mit szeretne – ez alighanem részint a trencsényi csatavesztés után fokozottabbá váló óvatosságának, részint pedig maguknak a hagyományosan kacifántos havasalföldi viszonyoknak volt betudható. A bojárokkal 1709 elején még folytatódott az ismét eredménytelennek bizonyuló párbeszéd, de a szerbekkel való kibékülés terve végleg a feledés homályába merült.⁷¹⁴

Az északnyugati fronton bekövetkezett fordulatot követően Rákóczi ismételt kísérletet tett az exulánsok aktivizálására: 1708. augusztus 24-én utasította Károlyi Sándort, hogy a Moldvából katonai szolgálatra jelentkező Mikes Mihálynak az erdélyi hadműveletekben megfelelő szerepkört adjon, továbbá módosítsa úgy saját csapatainak mozgását, hogy azokkal a Brassó környékén betörni kívánó Mikes alakulatainak segítségére lehessen.⁷¹⁵ Ezt elősegítendő a fejedelem a hároméves portai követségének lezárultával hazatérő Pápai Jánost bízta meg, hogy árgyaljon Brăncoveanuval a Havasalföldre bujdosott magyarok ügyében.⁷¹⁶ A moldvai menekültek azonban tétlennek mutatkoztak: 1708 októberében Mikes ebbéli panaszaira a fejedelem másnapi válaszában annyit felelt, hogy ő ugyan megpróbál mindent megtenni ottani híveiert, ám a sanyarú helyzet miatt pénzt nem küldhet...⁷¹⁷ A helyzet valamelyest novemberre változott meg, ám ekkor is mindössze harminc katona és hatvan ló érkezett Máramarosba a menekültek részéről. Nekik a fejedelem a huszti uradalomban jelölt ki szálláshelyet, szénára és kenyérre való pénzt utalt ki nekik (1709 januárjában összesen 1200 forintot), valamint úgy rendelkezett, hogy a Moldvában maradtakat a máramarosi sóaknák jövedelméből lássák el. Ekkor érkezett vissza a Tompa Miklós háromszéki kapitány vezette székely legénység is – velük kapcsolatban Rákóczi arra utasította Károlyi Sándort, hogy ne hagyja őket tétlenül, hanem ossza be a csapatot az erdélyi haderőbe.⁷¹⁸

713 AR II. 389.
714 Ráday II. 435.
715 AR XII. 417.
716 Ráday II. 484.
717 Consilium, 326–328.
718 AR II. 621–624.; AR XII. 436.

1709-ben is folytatódtak a kereskedelmi kapcsolatok a két vajdasággal: júliusban a Konsztinápolyból immár véglegesen hazatért Pápai Jánost bízta meg Rákóczi a moldvai és havasalföldi sertésvásárlási ügyletek lebonyolításával, s e célra 1800 forintot különített el. Az élőállat-kereskedelem a havasalföldi bojárokkal való párbeszéd fennmaradását is bizonyítja, ugyanis a fejedelem mindezzel kapcsolatban Mihai Cantacuzinóval levelezett.⁷¹⁹ A keleti fejedelemségben azonban kedvezőtlenre fordult a helyzet: augusztusban Pápai Gáspár már arról panaszkodott Károlyi Sándornak, hogy Moldva egy tatárok szította orosz-török konfliktus átjáróházává válhat – a kán ugyanis megtámadta a cárt, aki erre a Fekete-tengerre koncentrálna haderejét, ám ezt már a szófiai pasa sem nézhette tétlenül...⁷²⁰ E harapófogóba bukott aztán bele Racovița vajda is, utódja Nicolae Mavrocordat (1709–1710) lett. Rákóczi sem figyelte tétlenül a fejedelmváltást: októberben Ráday Pált (1677–1733), ottani regnálása alatti erdélyi kancellárját küldte Moldvába azzal az utasítással, hogy nyerve meg az új uralkodót is a szabadságharc ügyének. A kancellár sikerrel járt, 1710 januárjában Mavrocordat a saját fiát küldte követségbe Rákóczihoz, aki a vele való kassai tárgyalások után elégedetten állapította meg, hogy „*atyja... nagy jóakarója ügyüknek*”.⁷²¹ Azonban a fejedelemnek elkélt volna saját, ott tartózkodó embe-reinek segítsége is, ekkortájt Bercsényinek írt leveleiben kifogásolta a „Moldvában quártélyozók” tétlenségét. Az ügyben 1710 februárjára sikerült végre komolyabb eredményeket elérni, Rákóczi Nagy Péternek is beszámolt róla, hogy visszahívta a keleti fejedelemségben tartózkodókat, személyesen is találkozott velük, hadba állította őket és zsoldot adott nekik – ám a siker tiszavirág-életűnek bizonyult, ugyanis a romhányi csata (1710. január 22.) vereségét követően a jobbszárnyon harcoló moldvai menekültek tömegesen tértek vissza korábbi szálláshelyükre, s újabb exulánsok is követték őket. A velük való hatékony kapcsolattartás érdekében a fejedelem márciusban ismét Ráday Pált bocsátotta útnak – aki ezúttal már azt is feladataul kapta, hogy puhatolja ki a vajda bujdosókhöz való viszonyulását a szabadságharc esetleges kudarca után...⁷²² Áprilisban Rákóczi már arról tájékoztatta Vay Ádám szenátort, hogy a fejedelem hívei számára „a két Oláhországba” való távozás továbbra is megengedett – a tanácsurakat, a főispánokat, és a táblabírókat kivéve, ám rokonaikat ők is kivihetik. Azonban arra szólította fel Vayt, hogy igyekezzen olyan menlevelet biztosítani a távozóknak, melynek értelmében jószágaik és cselédek kikísérését követően azonnal visszatérnek „a fejedelem hűségére és a haza szolgálatára”. Ennek szellemében Rákóczi áprilisban kifejezetten ellenezte losonci Bánffy László (1671–1753) Kraszna vármegyei ispán moldvai kiutazását, s csak azzal a feltétellel engedélyezte ideiglenes távozását, ha elküldi a fejedelem levelét Mavrocordatnak. Ebben tájékoztatta a vajdát, hogy további Rákóczi-pártiak érkeznek az ő engedélyével és tudtával – lelkipondozásukról a románvásári püspök gondoskodjon. Továbbá fogadkozott, hogy katonái a végsőkig kitartanak „*az igazságos háborúban az elnyomó ellenség fegyverei ellen folytatott harcban*”, s a szövetségesi hűség is töretlen marad: győzelem esetén is folytatni kívánják az együttműködést

719 AR II. 429., 636–638.
720 AR XII. 474.
721 AR II. 582–583.; AR VIII. 144–146.
722 AR III. 12., 15–16., 80.; AR VIII. 200.

Moldvával.⁷²³ Rákóczi ezt követően még egy levelet küldött „az erdélyi bujdosó rendeknek”, hogy megkapta és megértette a több ízben elterjesztett folyamodványait – különös tekintettel a tervezett máramarosi találkozóra –; továbbá emlékeztette a címzetteket, hogy házuk népét és cselédjeiket továbbra is magukkal vihetik Moldvába, ahol védelmet élveznek. A fejedelem ugyanakkor leszögezte: aki hadra fogható, köteles hazatérni, s addig is az ő hűségén maradni – mivel pedig a magasabb rendű felkelők nem nélkülözhetőek, ezért aki közülük eddig nem emigrált, ezután se tegye. Végezetül megnyugtatta az exulánsokat, hogy továbbra is bízik hűségükben, eddigi érdemeiket nem feledi, ügyük előremozdítása érdekében pedig írt a két oláhországi vajdának is.⁷²⁴ A Moldvába távozás feltételes engedélyezése az ottani ellátási viszonyokon azonban mit sem javított: májusban Rákóczi – némileg megengedőbb hangnemben – már újabb bujdosóinstanciákról számolt be Károlyi Sándornak: „...éhelhalásra juttatni pedig lelkünkisméreti ellen való; ha azért tartások csak lehetetlen: akár Moldva, akár Bánya felé menjenek, – nem tehetek róla.”⁷²⁵ A helyzet fokozódó érzékenységre ekkor éreztek rá a császári erők is: 1710 júniusában Stephan von Steinville lovassági tábornok kihirdette „az öfelsége grátiáját az elbujdosotak hazájokban való recipiálása felől.” Az alig burkolt kapitulációs ajánlat nem is talált kedvezőtlen fogadtatásra: Csíkszék tisztjei meg is írták a „tekintetes nagyságos s nemzetes Erdélyből Moldovába magokat recipiált magyar kedves atyánkfiainak”, hogy „ezen alkalmatosságot meg ne vessék, minden bizonytalan reménységekhez ragaszkodván, mint eddig.”⁷²⁶ Gyors válaszlépésként Rákóczi utasította Károlyi Sándort, hogy találkozzon Barcsay Ábrahám erdélyi kincstárnokkal és egyezkedjen vele a Károlyi irányítása alatt álló vármegyékben a moldvaiak megsegítésére beszédendő adóról. Ebből azonban semmi sem valósult meg, sőt a menekültek augusztusban már maguk is panaszkodtak a pénz hiányáról. Látván, hogy az exulánsok eltartása kezd ellehetetlenülni, 1710 szeptemberében Rákóczi felfüggesztette az egyéni emigrációs kérelmek elbírálását.⁷²⁷ Októberben pedig már úgy vélekedett: „nem tehetem, hogy az érdemesek kenyerét... azokra fordítsam, az kiket úgy is kéntelen és mintegy erővel kellene tartani hűségemben”.⁷²⁸ Ennek ellenére a fejedelem igyekezett mindent megtenni, hogy a kint rekedtek helyzetét rendezze: 1710 novemberében még Bercsényi Miklós felesége, Csáky Krisztina (1654–1723) is levelezett a moldvai menekültek ügyében Mavrocordat vajdával, decemberben pedig sokadszorra is a fogarasi román kispap, Thalaba Máté indult követségbe az uralkodóhoz. Rákóczi ekkoriban már a személyes közbenjárásra is elszánta magát – e tervét Mavrocordat bukása hiúsította meg, akinek helyére a Bercsényi által tévesen (valószínűleg testvérére, az említett Antioh Cantemir korábbi vajdára gondolva) csak „valami Antiochius” néven aposztrofált Dimitrie Cantemir (1710–1711) került.⁷²⁹

723 AR III. 412–413.

724 AR III. 243–245., 248., 416.

725 AR III. 268.

726 Székely Oklevéltár VII., 151.

727 AR III. 487., 535.; AR XII., 508.

728 AR III. 186.

729 AR VI. 615., 624., 633.

Moldva kulcsszerepe mindenesetre továbbra is megmaradt: a Bercsényi Miklós által felbékelt anót (albániai török) segédhadak Erdélybe érkezését is a Keleti-Kárpátok hágóin keresztül várták. Moldva és Havasalföld növekvő orosz orientációját figyelembe véve Bercsényi és Nedeckzy Sándor ez idő tájt javasolták a cárnak, hogy a kozákok megnyerése végett adjon nekik bérbe a vajdaságok földjei közül néhányat – a két illetékes uralkodó megnyerését az ügynek Rákóczi magára vállalta volna.⁷³⁰ Azonban e terv is füstbe ment, sőt a fejedelem kisvártatva már elkeseredetten írt a havasalföldi kapcsolatokról: Vargyasi Daniel Péter – eredetileg a moldvai bujdosókhoz küldött – követének megüzente, már csupán azért levelezik Brăncoveanuval, hogy saját tanácsadóit meg ne sértse. A havasalföldiekkel való komoly együttműködés reménytelen, hiszen „azok is egy geniusú emberek az törökkel, az kiknél ócsóbb szokott lenni az hit és az ajánlás az pénznél.”⁷³¹ Szorult helyzetében Rákóczi persze az anyagi segítséget sem vetette volna meg, ám 1710 októberében Mikes Mihály nem tudott megállapodni a havasalföldi vajdával a kölcsön feltételeiről.⁷³² 1711 januárjában Bercsényi a lengyel főnemesekkel való jaroslawi tárgyalásán még arról biztosította partnereit, hogy „én is előugrom Valachiával... az magunk fegyverivel”, de ennek ekkor már nyilvánvalóan nem volt realitása.⁷³³ Az egyetlen komolyabban felmerülő lehetőség, mely változást eredményez a vajdaságoktól való hatásos segélykérés ügyében, az lett volna, hogy az új vajdával elégedetlen oroszok megszállják Moldvát, majd ezzel a lendülettel Havasalföldet is az irányításuk alá vonják, ám végül ez sem valósult meg.⁷³⁴ A moldvai menekülteket ráadásul ismét komoly veszély fenyegette: 1711 márciusában a Porta a korábbi vajdát, Nicolae Mavrocordatot küldte Bécsbe tárgyalni a karlócai béke meghosszabbításáért – e paktum esetleges záradékai között pedig könnyen szerepelhetett volna az ő kiadatásuk is.⁷³⁵ Áprilisban Rákóczi még elküldte szerb hívét, Dragulyt, hogy tárgyaljon Havasalföldön, ám a Porta ekkor – leleplezván a fejedelem orosz kapcsolatait – már ellenségesen viszonyult a fejedelemhez, s vazallusai részéről is ezt magatartást várta el. Ezzel egyidőben Bercsényi Miklós kénytelen volt megüzenni a Nagy Péterhez tárgyalni induló Rákóczinak, hogy nem tud Lengyelországban sem a havasalföldi és moldvai menekültek ügyében közbenjárni.⁷³⁶

A szabadságharc sorsa pedig – még ha a távollévő fejedelem számára ez nem is vált azonnal világossá: ő ugyanis a keleti vajdaságban rekedtekkel való levelezésében még május végén is csak a *suspensio armorum*, azaz a „fegyverszünet” kifejezést használta az *armistitium*, azaz a „fegyverletétel helyett” – megpecsételődött. Károlyi Sándor 1711. április 30-án „a szövetkezett rendek képviselőjében” megkötötte a szatmári békét Pálffy János (1663–1751) császári főparancsnokkal.⁷³⁷

730 AR VIII. 185., 188–190.

731 AR III. 502.

732 Consilium, 332.

733 AR VI. 672.

734 AR VI. 701–702.

735 AR III. 604–605.

736 AR III. 607.; AR VI. 607–608., 714.

737 AR III. 679–680.

A következő egy esztendőből (1711–1712) – amíg eldölt, kik térnek haza, illetve kik adják bujdosásra fejüket – még sporadikusan rendelkezünk információkkal a szabadságharc ideje alatt Moldvába távozottakról. Rákóczi a küzdelmek végét követően 1711 júniusában írt először az exulánsoknak: ha félnek az orosz-török összecsapás Havasalföldről kibontakozó harapófogójától, visszatérhetnek Erdélybe – már amennyiben bíznak az új császár, III. Károly (1711–1740) jóindulatában. Így tett elsőként a már említett Vargyasi Daniel István, aki elfogadván a szatmári béke feltételeit, letette a fegyvert és hazatelepült.⁷³⁸ A kapitulációt választókkal kapcsolatban Rákóczi úgy rendelkezett, hogy a Moldvában maradt ingóságait haladéktalanul gyűjtsék be, majd adják Mikes Mihály és Petki Dávid (1690–?) kezébe – ők egyébként végül csapattöredékekkel egyetemben 1711. július 3-án tették le a hűségüket a brassói császári katonai parancsnok előtt.⁷³⁹ Az egykori fejedelem még írt egy-egy fegyverbarátságáról biztosító levelet a moldvai és a havasalföldi vajdának, ám ezek érdemben az utolsóknak bizonyultak: 1711 nyarán kitört az orosz-török háború, mely nagyrészt a két fejedelemség területén zajlott – előbbiben ismét uralkodóváltást hozva magával, a régi-új vajda Nicolae Mavrocordat (1711–1716) lett.⁷⁴⁰ Ezek után Rákóczi azt próbálta meg elérni, hogy bekerüljön a készülőfélben lévő utrechti (1713) és rastatti (1714) béke szövegébe Erdély fejedelmeként – 1712 januárjában az ehhez való hozzájárulásáért cserébe Abrudbányát ígérte Brăncoveanu havasalföldi vajdának, aki bizonyára ráállt volna az alkura, ám ekkor már ketten együtt sem lehetek kellően befolyásoló tényezők egy hasonló súlyú ügyben.⁷⁴¹

A kapcsolatok zárlataképp ez év tavaszán Rákóczi még *passus*t biztosított borvásárlásra induló követőinek Moldvába, ahonnan ellentmondásos hírek érkeztek.⁷⁴² A konstantinápolyi követségből 1712 augusztusában Lengyelországba visszatérni kívánó Pápai János moldvai tartózkodásáról Bercsényi lemondóan vélekedett: „*Akart volna Moldvában maradni Pápai, – nem szenvedte a vajda, hanemha nem correspondeál velünk, mert már az is nématté lett, nem is akar bennünköt recipiálni.*”⁷⁴³ Ezzel szemben maga az érintett – aki a bujdosásban is hitet tett Rákóczi mellett – pozitív tapasztalatairól tett említést. Beszámolója szerint Nicolae Mavrocordat vajda szabályosan unszolta őt, hogy maradjon nála egész rokonságával, akiknek szállást-ellátást biztosít, de ő ezt köszönettel visszautasította, mondván, „*én nem telepszem le ott, hanem várom mindenkor a fejedelem parancsát, akinek hűsége mellől el nem állok soha, még ha elvet is magától.*”⁷⁴⁴

A következő években a bujdosók többsége Lengyelországból Franciaországba, majd onnan 1717-ben az Oszmán Birodalomba távozott. Ekkor már Rákóczi korábbi havasalföldi és moldvai szövetségesei közül senki sem ült a saját trónján: Constantin Brăncoveanút az országában ritka hosszúnak számító, negyedszázadnyi folyamatos uralkodása után – miután meghódolt

738 AR III. 682–683.
 739 AR III. 687–689.
 740 Karácson 1911, 63., 65., 81., 105., 116., 141.; Refik 1926, 270.
 741 Cernovodeanu 1980, 69.
 742 AR VII. 106., 129., 132., 165–166.
 743 AR VII. 181–185.
 744 AR VII. 191.

Nagy Péternek – III. Ahmed szultán (1703–1730) bosszúból Konstantinápolyba hurcoltatta, majd 1714-ben véres kínzások után meggyilkoltatta. Helyére nem sokkal később (a térségben uralkodó zavaros belpolitikai viszonyok ékes példajaként) épp a Rákóczi-szabadságharc alatti utolsó moldvai vajda, Nicolae Mavrocordat került, aki – miután 1716-ban hazájában ismét, sőt néhány hónap után Havasalföldön is elűzték a trónról; Moldvában „a változatosság kedvéért” az 1703 és 1705, illetve 1707 és 1709 között már uralkodó Mihai Racoviță váltotta... – immár kizárólagosan Havasalföld fejedelme lett (1719–1730).⁷⁴⁵ Mint ismeretes, II. Rákóczi Ferenc 1735-ben hunyt el, s noha követői közül például Mikes Kelemen (1690–1761) még 1739 júniusában is arról számolt be „édes nénémnek”, hogy az erdélyi bujdosókkal a Moldva és Havasalföld határán fekvő Focsani-ban töltenek el egy hónapot, az egykori felkelők és a két román vajdaság közti kétoldalú és hivatalos diplomáciai kapcsolattartás egyszer s mindenkorra lezárult.⁷⁴⁶

BIBLIOGRÁFIA

Forráskiadványok

- AR I. = Archivum Rákóczianum I-XII. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy, I. Szerkeszti: Thaly Kálmán, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága Eggenberg Ferdinánd akadémiai könyvtárusnál, Pest, 1873.
- AR II. = Archivum Rákóczianum I-XII. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy, II. Szerkeszti: Thaly Kálmán, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága Eggenberg Ferdinánd akadémiai könyvtárusnál, Budapest, 1873.
- AR III. = Archivum Rákóczianum I-XII. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy, III. Szerkeszti: Thaly Kálmán, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága a Magy. Kir. Tudomány-Egyetem könyvnyomdájában; Eggenberg Ferdinánd akadémiai könyvtárusnál, Budapest, 1874.
- AR V. = Archivum Rákóczianum I-XII. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy, V. Szerkeszti: Thaly Kálmán, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest, 1877.
- AR VI. = Archivum Rákóczianum I-XII. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy, VI. Szerkeszti: Thaly Kálmán, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest, 1878.
- AR VII. = Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy, VII. Gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi Ferenc fejedelemhez. Szerkeszti: Thaly Kálmán, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága a M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatalában, Budapest, 1879.

745 Cernovodeanu 1980, 70.
 746 Mikes I. 240–241., 718.

AR VIII. = Archivum Rákócianum I-XII. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi iratárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy, VIII. Szerkeszti: Thaly Kálmán, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest, 1882.

AR XI. = Archivum Rákócianum I-XII. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Első osztály: had- és belügy, XI. Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Dr. Lukinich Imre, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest, 1935.

AR XII. = Archivum Rákócianum I-XII. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Első osztály: had- és belügy, XII. Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Dr. Lukinich Imre, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest, 1935.

Ardeleanu 1950 = Ardeleanu, Gheorge: Știri privitoare la istoria țărilor române în corresponsența imparatului Rusiei, Petru I. In: Studii și cercetări de istorie medie, Bukarest, 1950, 209–212.

Consilium = Az erdélyi Consilium leveleskönyve és iratai 1705, 1707-1710. Szerkesztette: Bánkuti Imre, A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kiadása, Budapest, 1985.

Dobrescu 1907. = Dobrescu, Nicolae: Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu, Bukarest, 1907.

Emlékiratok = II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig. Fordította és az utószót írta: Vas István. Jegyzetekkel ellátta: Köpeczi Béla, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

Karácson 1911. = Karácson Imre: A Rákóczi emigráció török okmányai. 1717-1803. Budapest, 1911.

Mikes I. = Mikes Kelemen összes művei I-II. Törökországi levelek és misszilis levelek. I. kötet. Szerkesztette: Hopp Lajos, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

Pippidi 2005. = Pippidi, Andrei: Noi mărturii despre relațiile lui Rákóczi cu românii. In: Studii și Materiale de Istorie Medie XXIII., Institutul de Istorie Nicolae Iorga, Bukarest, 2005, 281–300.

Ráday I. = Ráday Pál iratai I. 1703-1706. Archivum Rákócianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. I. osztály: XIV. kötet. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.

Ráday II. = Ráday Pál iratai II. 1707-1708. Archivum Rákócianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. I. osztály: XIV. kötet. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán és Maksay Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

Székely Oklevéltár VII. = Székely Oklevéltár I–VIII. VII. kötet. Sajtó alá rendezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Demény Lajos, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2004.

Felhasznált irodalom

Cantemir 1878. = Cantemir, Dimitrie: Evenimentele Cantacuzinilor și Brancovenilor, Bukarest, 1878.

Cartoian III. = Cartoian, Nicolae: Istoria literaturii române vechi I–III. III. kötet, Bukarest, 1945.

Cernovodeanu 1980. = Cernovodeanu, Paul: A román fejedelemségek és a magyar szabadságharc. In: Benda Kálmán: Európa és a Rákóczi-szabadságharc, Budapest, 1980, 65-70.

Csutak 1929. = Csutak Vilmos: Bujdosó kurucok Moldvában és Havasalföldén 1707-11-ben. In: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Sepsiszentgyörgy, 1929, 633-640.

Del Chiaro 1914. = Del Chiaro, Anton Maria: Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia, Bukarest, 1914.

Engel 1804. = Engel, Johann Christian: Geschichte der Moldau und Wallachey, Halle, 1804.

Gebei 2004. = Gebei Sándor: Nagy Péter orosz cár diplomatája II. Rákóczi Ferencnél Egerben (1708). In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei 28 (2004), 51–61.

Georgescu-Buzău 1957. = Georgescu-Buzău, Gheorge: Un diplomat român la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea: David Corbea Ceaușul, Bukarest, 1957.

Giurescu III. = Giurescu, Constantin: Istoria Românilor I–III. III. kötet, Bukarest, 1944.

Grecescu 1959. = Grecescu, Constantin: Istoria Țării Românești de la oct. 1688 până la marșul 1717, Bukarest, 1959.

Grecescu – Simonescu 1960. = Grecescu, Constantin – Simonescu, Dan: Istoria Țării Românești, 1290-1690, Bukarest, 1960.

Hurmuzaki VI. = Hurmuzaki, Eudoxiu: Documente privitoare la istoria românilor I–XII. VI. kötet, Bukarest, 1878.

Iorga 1902a = Iorga, Nicolae: Despre Cantacuzini, Bukarest, 1902.

Iorga 1902b = Iorga, Nicolae: Genealogia Cantacuzinilor, Bukarest, 1902.

Iorga 1910. = Iorga, Nicolae: Francisc Rákóczi al II-lea înviatorul conștiinței naționale ungare și române, Bukarest, 1910.

Oltean 2010. = Oltean, Vasile: „Oamenii lui Brâncoveanu” din Șcheii Brașovului. In: Ziarul Lumin (Ediția de Transilvania), 2010. augustus 16., 7–9., <http://ziarullumina.ro/actualitate-religioasa/oamenii-lui-brancoveanu-din-scheii-brasovului>. (Letöltve: 2015. január 4.)

Rácz 1929. = Rácz Imre: Pekrovinai gróf Pekri Lőrinc, II. Rákóczi Ferenc fejedelem hadvezére, Debrecen, 1929.

Refik 1926. = Refik, Ahmed: Rákóczi király és kísérete az oszmanli birodalomban. In: Levéltári Közlemények 4 (1926), 270.

Szádeczky 1882. = Szádeczky Lajos: Levelek Erdély történetéhez. In: Történelmi Tár 5 (1882), 565–566.

Tavaszy 1943. = Tavasz Sándor: A két Apafi fejedelem, Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása, Kolozsvár, 1943.

Summary

„PLEASANT OR COALY FRIENDSHIP”?

THE ROLE OF MOLDAVIA, WALLACHIA AND THE ROMANIAN DIPLOMATS IN THE WAR OF INDEPENDENCE (1703–1711) OF FRANCIS II RÁKÓCZI

Prince Francis II Rákóczi (1676–1735) had already started to negotiate with Constantin Brâncoveanu, the voivode of Wallachia (1688–1714) about his possible support in case of an uprising in Hungary and/or in Transylvania in 1698 – it was one of the indictments against him by the time he – still as a young rebel noble – was arrested and taken to the prison of Wiener Neustadt by the Habsburg administration in 1701.

After his adventurous escape and organising the beginnings of a countrywide resistance in 1703, the southern and eastern foreign relations of the Prince became increasingly important: on one hand, because Moldavia and Wallachia were the neighbouring territories of Transylvania, from where Rákóczi derived his legitimation as the legal heir of the throne; on the other, the two voivodships proved to provide the safest routes towards the Russian and the Ottoman Empire – and Rákóczi mostly expected international aid for his case from these countries beside France and Sweden. Beyond the natural economic and political relations, many of the Transylvanian smallholder nobles with Romanian origins (like Máté Thalaba, 1670?–1714?) and people with Greek Catholic or Orthodox ecclesiastical affiliations (such as David Corbea, ? –1707) participated in Rákóczi's diplomacy; involving also mainly Serbian, Russian and Turkish military officers (for example, János Popovics-Tököli, 1665–1722) and statesmen (e.g. Russia's Peter the Great, 1682–1725) in the conflict.

Regarding the common interests derived by fundamental geopolitical aspirations (i. e. forming a state as independent – or at least, as autonomous – as possible between the Austro-Russian-Ottoman imperial triangle), this kind of contribution by Moldavia and Wallachia in the War of Independence gives us several good examples of how to cooperate with continuous coordinations of interests at the two sides of the Carpathian Basin.

HARDING NOÉMI

AZ ANGOL KELET-INDIAI TÁRSASÁG ÉS A TENGERÉSZEK: VALLÁS FÖLDÖN ÉS VÍZEN

A kora újkori világban a „kalandozások” lényege a kereskedelem, a territórium- és piacszerzés, de emellett a vallásról sem feledkeztek meg. Akár hittérítés küldetéstudatával indultak, akár csak saját hitéletük megtartásának célja volt a lényeg, az óceánok, tengerek hajóin és a messzi szárazföldeken mindenhol, ahol európaiak voltak, jelen volt valamilyen formában az európai jellegű katolicizmus és protestantizmus.

Az Angol Kelet-indiai Társaság keletre hajózva egy diverz vallási élet „mikrokozmoszába” érkezett a Kelet-Indiákon.⁷⁴⁷ Az első brit birodalom, a másodikhoz képest nagyrészt egy tengeri (maritime) birodalom volt, óceáni kereskedelemmel, telepésekkel. Védelmét flottái adták. Emiatt is érdemes a Társaság és az indiai szubkontinens vallásai, vallási közösségeinek fontossága mellett kitekinteni a hajóutakra és tengeren töltött időre.

Az Angol Kelet-indiai Társaság a 17. és a korai 18. század fő angol tengeri kereskedelmi társasága és különböző politikai és gazdasági szempontból vagy nagyon fontos volt a nemzet jólétéért vagy pont éppenséggel a nemzeti vagyon kimerítésében játszott nagy szerepet.⁷⁴⁸ A társaság kritikusai ellen nagy érv volt, hogy hasznos volt a nemzetnek mivel rengeteg tárgyat és ötletet vitt haza.⁷⁴⁹ A társaság ásványokat, élelmiszert, állatokat, különleges és mindennapi tárgyakat vitt vissza Európába, valamint már a kezdeti időszakban elkezdtek feljegyezni adatokat, információkat a hajóutakról, Ázsiáról, melyek megalapozták a társaság tudását az elkövetkezendő évszázadokra.⁷⁵⁰ Ugyanakkor a nagy mennyiségű nemesfém export és negatív hatása például az angol textiliparra, rossz fényt is vetett a társaságra. Ezek mellett azonban saját vallásuk megtartása és gyakorlása sem volt elhanyagolható a kereskedelem sodrásában.

„A kora újkorban sokszor a külfölddel való interakció szinonimaként élt a spirituális kockázattal és a bűnös kísértésekkel.”⁷⁵¹ „Nagyon a szívemen volt, hogy milyen és mennyi bűnös csábításnak vagytok kitéve a külföldi országokban, ahol nincsenek törvényes jogorvoslatok, csábító tárgyak vannak és a csábítások felettébb erősödnek bennetek, a titoktartás és eltitkolás reményében: És, valóban, egy ember, akinek a szíve nincsen alaposan vallással fűszerezve és

747 Smith 2022, 25.

748 Ogborn 2007, XVII.

749 Winterbottom 2019, 323.

750 Winterbottom 2019, 325.

751 Smith 2022, 113.

istenfélelemtől átítatva, ilyen helyeken társalogjon és ilyen társaságban és ne szennyeződjön be bűneikkel ez ügyben, nagy csoda, mintha három gyermek jönne ki egy tüzes kemencéből, anélkül, hogy egy hajuk-száluk görbült volna vagy, hogy a ruhájuk ne lenne tűz illatú.”⁷⁵²⁷⁵³

Az Angol Kelet-indiai Társaság alkalmazottainak nagy részének az identitása, vallása megőrződött a különböző népcsoportokkal (későbbi birodalmuk alatt is) való együttélés során. A vallás mindenre kiter és kihat, identitásképző faktorként rendelkezik, sok esetben nem magánügy az adott korszakban, de az angol evangelizáció a szubkontinensen sokáig passzív maradt. „De ez a tehetetlenség, hogy az angolok tartósan beültessék magukat India bármelyik részére és a következetes hiánya bármilyen próbálkozásnak, hogy Keresztény emberként mutassák meg magukat a helyieknek, sok gonosznak forrása; mert kísértette őket, hogy fokozatosan elveszítsék minden kötelezettség érzését ennek demonstrációjára.”⁷⁵⁴ Az Angol Kelet-indiai Társaság tudása a helyi vallásokról nagy részben abban merült ki, amelyeket a kereskedelmük alatt megismertek.

„A gentilek, vagy általánosabban hinduk beletartoznak azon nagyszámú pogányok sorába, akik majdnem a világ 2/3 lakosságát kiteszik.”⁷⁵⁵ Ryther érdekes meglátásokat fogalmaz meg szövegében „pogány” tengerészekről és Indiánokról. „Nem azt mondják a szegény Indiánokról, hogy az Ördögnek ajánlanak fel Áldozatot; és ők azt mondják, hogy Van egy jó Isten; és ő nem fogja bántani őket: tehát nem kell szolgálják őt, de van egy rossz Isten, vagyis az Ördög és ő kihozni fogja őket ha nem áldoznak neki; a Természet saját fénye tanít egy bizonyos imádatot veszély idejében. 1. Ok, Amiért a Természet fénye Imádkozik veszély idején, hogy az önfenntartást keresi, minden Természetes mozdulat, mind az önfenntartásért van, tehát öngyilkossági javaslatok természetellenesek és mind közvetlenebbül a Sátántól valók... 2. Mert veszélyes időkben a Természet fénye meggyőződéseket hoz magával, egy Istenségről és egy Istenségre felnéztek veszély idején ... Ezeknek a Pogány Tengerészeknek... vannak meggyőződések valamilyen Legfőbb Lényről, aki le tudta csendesíteni viharait, akár a Nap, a Hold vagy a Csillagok ... Ezek lehetnek talán a Tengerészek Istenei, ilyen befolyással a Tengerre. Azt olvassuk a Holdról, amit az Ég Királynőjének neveznek – és a Holdról és a Csillagokról, amelyek jelentősek a Navigációban, a szegény Pogányok talán könnyen Istenségeknek ismerik el őket és így veszélyeikben rájuk tekintenek fel segítségért.”⁷⁵⁶ „Semelyik csapás nem a porból jön: a szelek az ő szelei, az ő szolgálói, a Tengerek az ő szolgálói és át kell tekinteni a szolgáról az Úrra. Ezek a szegény [pogány] Tengerészek, látjátok, feljebb néztek, tehát, ők imádkoztak az ő Isteneikhez: ez egy Keresztény szellemiség, ez a vihar teljesíti Isten akaratát, Isten szavát és az Úr szava jó.”⁷⁵⁷

Az evangelizációval kapcsolatban az angolok ismerete a helyi nyelvekről eleinte kevés volt, amely nehezíthette a vallással kapcsolatos dialógusokat. A társaságon és a protestantizmuson belüli ellentétek, amelyeknek akár politikai okai is lehettek, vallásilag is ellentéteteket hoz-

752 Flavel 1770, 384.

753 A tanulmányban előforduló idézetek a szerző fordításai.

754 Anderson 1848, II. 269.

755 Terry 1777, 120-121.

756 Ryther 1672, 28-29.

757 Ryther 1672, 162.

hattak, valamint az indiai vallásoknak az erőssége sem adott sok teret – főleg – az aktív evangelizációnak.⁷⁵⁸ „Bármilyen reményeket vagy várakozásokat alakítottak ki a Krisztusi Kereszt erejéből, hogy Brahma vagy Mohamed tanítványait alávessék, gyorsan, értetlenül és csalódotan tértek haza, mert még engedélyt se kaptak az indiai bálványimádás lakhelyeinek küszöbének átlépésére.”⁷⁵⁹ Robert Boyle (természetfilozófus, kémikus 17. század) az Angol Kelet-indiai Társaságon keresztüli tudományos gyűjtések mellett fontosnak tartotta a vallásos művek indiai nyelvekre fordítását, nyomtatását a helyiek evangelizációjának céljával, de sok probléma miatt nem történt meg olyan nagyságban, mint szeretete volna.⁷⁶⁰

„A leggazdagabb és legkiterjedtebb terület, amely valaha hozzájárult egy földi birodalomhoz, - összegyűjtve maguknak méltóságot és vagyont, és pártfogást, ahogy kezelték hatalmas végzeteit, - ennek ellenére felháborító, hogy, korábbi időkben, részlegesen vagy teljesen felfüggesztették azon kötelezettséget, amelyeket mindig elvártak tőlük, hogy fenntartsák a flottáikban, erődjükben és lerakataikban a keresztény szertartások betartását és India különböző törzseinek tudtára adják, a saját helyi dialektusaikban, a lelkészség és az iskolamesterek hatékony működésével, a megváltás örömhírét.”⁷⁶¹ Emellett nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy az angolok nehezen birkóztak meg az indiai szubkontinens klímájával, hőségével és páratartalmával, amely az istentiszteletekre is kihatott.⁷⁶²

Az Angol Kelet-indiai Társaságnál a 17. században nem volt jellemző bármely vallási felekezet hegemoniája és ez a lelkészek kiválasztásánál is megjelent, mivel általában a pozíciók gyors betöltése volt az elsődleges.⁷⁶³ A kora újkori lelkészek fontos részei voltak a kulturális életnek, majdnem minden társadalmi réteghez eljuthattak és azokra hatással lehettek, főleg a társaságoknál, ahol az angol vallási, kereskedelmi, diplomáciai és politikai hatóságot segíthették elő, valamint a hitelhagyás ellen az elsődleges védvonalak voltak.⁷⁶⁴ A lelkészek nagy befolyással rendelkeztek bizonyos hálózatokban.⁷⁶⁵ A sokféle felekezetű társasági lelkészség hozzájárult a társaság formálódásához.⁷⁶⁶ A lelkészek irányába a társaságoknak nem volt szigorú házasság politikája, nem volt feltétel a nőtlenség, valamint az oktatásukban észrevehető, hogy általánosan képzetebbek voltak, mint egy átlagos plébániai lelkész.⁷⁶⁷ A lelkészek korai iszlám munkák és bibliai kéziratok keresésével, valamint saját útjaik leírásával nagyban hozzájárultak az akkori tudás növekedéséhez.⁷⁶⁸

A vallási heterogenitás mind Angliában, mind a társaságoknál jellemző volt, így Indiában nem volt meglepő a tolerancia valamelyest előtérbe kerülése, mivel saját közösségük sem volt

758 Ogborn 2007.

759 Anderson 1848, 268.

760 Ogborn 2007, XVIII-XIX.

761 Anderson 1848, 710.

762 Smith 2022, 227.

763 Smith 2022, 28-32.

764 Smith 2022, 27., 118.

765 Smith 2022, 34.

766 Smith 2022, 154.

767 Smith 2022, 31.

768 Smith 2022, 142.

egységes.⁷⁶⁹ Bombay átadásával kapcsolatban írják, hogy „*a protestáns vallást kell előnyben részesíteni, de semmilyen szükségtelen korlátozást nem szabad ráerőltetni azon helyiekre, akik talán más hitet vallanak.*”⁷⁷⁰

Az Angol Kelet-indiai- és a Levantei Társaságnál is előfordult, hogy a protestáns teológiai diverzitással nehezen küzdöttek meg.⁷⁷¹ Sok prédikáció, ima a Közös Imádság könyvéből (Book of Common Prayer) is merített, de előfordult, hogy a kiküldött lelkész nem volt hajlandó felolvasni a könyvből.⁷⁷² A 17. században a rögtönzött prédikálást sokszor használták, főleg a nonkonformisták, de az anglikánok jobban preferálták a megírtakat.⁷⁷³ Az Angol Kelet-indiai Társaságban a minőségi lelkészség nem volt jellemző, de voltak kivételek⁷⁷⁴ (Patrick Copland esetében például). A protestáns pluralizmus náluk is megtalálható a társaságok vezetésétől az alkalmazottakig és ez a lelkészekben is meglátszik: konformisták, episzkopálisak, kongregacionalisták, presbiterianusok, anabaptisták és unitáriusok is előfordultak.⁷⁷⁵ Ezen különbségek megnehezítették olykor az egyes hajók, lerakatok kohézióját, de összességében, a belső megosztás ellenére, a társaságok külföldi protestáns közösségei egyesítettek maradtak.⁷⁷⁶

A lényeg, hogy „*...a legjobb eszközökkel igazán vallásosak és őszinte Keresztények legyenek, képmutatás nélkül: Mert akárhogyanis igaz, az általános eszköze a hit születésének az igyekezetes hirdetése: amelyet sokan a Navigátorok közül akarnak és (Istennek hála) gondoskodnak róla azokban a Flottákban, amelyeket a Kelet-Indiákra küldenek, hogy őszinte Lelkészekkel látják el őket, hogy ellássák az igényüket, amennyire kényelmesen eddig lehetett. És ahogyan meg vagyok győződve arról, hogy Isten áldásai megsokszorozódtak a Kereskedő kalandozókon, a Keresztény és vallási gondoskodás miatt ebben a pontban: Tehát remélem, hogy az érzékelése és érzése ezeknek az áldásoknak Istentől, ezek miatt, nem csak folytatják tovább, hanem, hogy naponta növekedni fog.*”

Emellett igyekeztek saját hitéleti helyszíneket teremteni. Például Bombayben a megkezdett angol templom építése abbamaradt, így az istentisztelet helye az erőd két szobája lett átmenetileg, végül 1715-1718 között befejeződött a templom építése.⁷⁷⁷ Általánosan elmondható, hogy a tér, amelyben eleinte az istentiszteleteket tartották általában közösségi terek voltak, amelyen a protestánsok, a méltóságok és az indiai munkások osztoztak meg.⁷⁷⁸

A megosztott terek mellett, egymás közelében éltek ezek az emberek, amely akár valláskeveredéshez is vezethetett. Az Angol Kelet-indiai Társaság által képviselt passzív hittérítés által a helyiek „átvehettek” tőlük ideákat, amelyhez hozzájárult a délkelet-ázsiai teológiai flexibili-

769 Smith 2022, 20-21.
770 Bruce 1810, II. 226.; Anderson 1848, 468.
771 Smith 2022, 102.
772 Foster 1906, 284.; Smith 2022, 25.
773 Gibson 2012, 16.
774 Kverndal 1986, 9.
775 Smith 2022, 116.
776 Uo.
777 Anderson 1848, 469.
778 Smith 2022, 226.

tás, de ennek ellenére az áttérések száma kevés volt, sőt sokszor visszatértek saját hitükhöz.⁷⁷⁹ Az inkulturáció lényege az evangélium beépítése más kultúrákba. Ez különböző módokon közelíthető meg, mint például szinkretizmussal, tehát különböző elemek beépítésével, nevek, fogalmak átvételével. Természetesen előfordult, hogy az európaiak közül tértek át helyi hitre, amely sok helyen nemzeti identitás váltással is járhatott.⁷⁸⁰ A kora újkorban a vallás és a nemzeti identitás szoros kapcsolata miatt az áttérések nagy gondot okoztak az Angol Kelet-indiai- és a Levantei Társaságnak, mivel úgy tartották, hogy ők az angol nemzeti identitást képviselő testület külföldön, valamint ez az amerikai angol társaságoknál is problémát jelentett.⁷⁸¹

A társaságoknál a vallás és annak kormányzása diplomáciailag és kereskedelmileg is fontos volt.⁷⁸² A vallási kormányzatok alapjai az Angol Egyházban találhatóak meg.⁷⁸³ A protestáns és a katolikus ellentétek az ázsiai szférában sokszor inkább a közösen vallott kereszténység miatt átalakultak egy fajta barátsággá és diplomáciai kötelékké.⁷⁸⁴

Az Angol Kelet-indiai Társaságot sok kritika érte Angliában, hogy nem tesznek eleget az aktív hittérítésnek és végül ezt inkább kimondottan olyan társaságokra bízták, amelyeket evangelizációs célokkal hoztak létre, így „megszabadítván” a kereskedelmi társaságokat a vallási aspektusoktól, így egy világibb, agresszívabb terjeszkedés jöhetett és jött is létre.⁷⁸⁵ „*A társaságok egyfajta végrehajtási keretet adtak a politikai-, akadémiai-, és társadalmi vitáknak, amelyek a vallással foglalkoztak és összekötötték ezeket, valamint ezeknek kísérletezéseit Angliával.*”⁷⁸⁶ A valamilyen szintű vallási tolerancia nem egy liberális ideológia része volt azonban, hanem kötelezettségből, szükségből és felismerésből jött létre.⁷⁸⁷ Ezáltal az ökumenikus vallási kormányzat helyet adott a politikai, jogi és vallási inkluzivitásnak.⁷⁸⁸ Ez nagyban eltért az addig jellemző európai – főleg portugál katolikus – hozzáállástól.⁷⁸⁹ Ezáltal az angol protestantizmus és a passzív evangelizáció egy jobb változatnak látszott, mint az aktív evangelizáció és az ibériai stílusú vallási kormányzat.⁷⁹⁰ Az ökumenikus vallási kormányzat mellett a vallási épületek védelme is szerepelt feladatként, valamint a zarándoklatokra is profitszerzési lehetőségeként tekintettek.⁷⁹¹ A vallási imahelyek fenntartásának finansziális hozzájárulásával a társaság nagyobb befolyást kívánt szerezni a hindu és a muszlim adminisztrációban és hatalomban.⁷⁹² A hitehagyás elleni félelem ellenére a lelkészi vallási kormányzat idején is az Angol Kelet-indiai Társaság támogatta a többi, más vallású emberrel való együttműködést és az evangelizációt

779 Smith 2022, 232-233.
780 Smith 2022, 140.
781 Smith 2022, 118.
782 Smith 2022, 126.
783 Smith 2022, 63.
784 Smith 2022, 126.
785 Smith 2022, 253.
786 Smith 2022, 24.
787 Smith 2022, 208.
788 Uo.
789 Smith 2022, 217.
790 Smith 2022, 220.
791 Smith 2022, 237-238.
792 Smith 2022, 224.

példamutatással (passzív evangelizáció) kívánták elérni, nem kényszerítéssel, így elősegítve a társaság előmenetelét a vallási kavalkádban.⁷⁹³ A társaság nem igazán kívánt beleavatkozni a vallási helyzetbe, ahogy egy szerző is idéz: „megítélhetsz egy oroszánt a mancsáról és tisztán észrevehető milyen kis reményünk van és milyen sok veszély áttéríteni ezeket az embereket, ők nem olyanok, mint a ti meztelen és durva amerikaiaitok, hanem egy nagyon kifinomult- és politikai nemzet, akik olyan buzgóak vallásukban vagy inkább babonáikban, de még a saját különböző kasztjaikon belül is, olyan kibékíthetetlen utálat van, amely sokszor véres következményekkel járt.”⁷⁹⁴

Az indiai szubkontinensen észrevehetően pragmatikusabban gondolkoztak, mint az akkori Európában.⁷⁹⁵ Annak ellenére, hogy a társaság megpróbált a vallási miriádban megfelelően mozogni és valamennyire toleránsnak lenni, a nemzeti identitás, vallás és lojalitás kérdése egy fajta paranoiaként volt jelen: a katolicizmus jelenléte mellett, az iszlám populációra szükségük volt, és emiatt Angliában tartottak attól, hogy a társaság emberei a portugálok, és a Mughalok irányába szimpatizálnak és ezért lojalitásukat folyamatosan megkérdőjelezték.⁷⁹⁶

Ahhoz, hogy bármilyen közös történelem létrejöhesse, a Kelet-Indiákra kellett eljussanak és hosszú, veszélyes, betegségekkel teli hajóút állt bárki előtt, melyekre sok prédikáció és vallásos mű készült. „És amikor mind ezen veszélyektől megmenekültünk és még meg is pillantjuk a földet és azt hisszük megérkeztünk a kikötőnkbe; de ha nem a jó pilótánk útmutatását követjük, hogy a jó irányba kormányozzunk...hogy megszabadulunk a vihartól és eltűnünk a kikötőben: amely ha valaha megesis, jobb lett volna nekünk ha soha nem ismerjük és indulunk el a mennybe vezető úton...”⁷⁹⁷

A hajózásban már a 16. században is jól tudták, hogy a hónapokig tartó, kis helyen való összezártság, fékezetlen káromkodás és szerencsejáték morális romláshoz vezet.⁷⁹⁸ Fontos volt a legénység és a társaság alkalmazottainak vallási és morális jóléte és ehhez sok útmutató, kézikönyv és prédikáció készült. A morális vezetés útmutatóinak kereslete magyarázható a reformáció „mindenki lelkeségének” elvével és a „vallási individualizmusával”, amire sokan az Új Szövetség lelkeségének újjá ébredéseként tekintettek.⁷⁹⁹ A spirituális útmutatóknak volt római katolikus precedense és a 17. századra mindenhol jellemzővé vált a protestantizmusra. A 16. században sok tengerész útmutató készült mind magán, mind nyilvános szertartásokra a tengeren.⁸⁰⁰ Ezen szövegek sokszor említették a hajósok csökkenő hitéletét. „Ahogy régen mondták, „ő, aki imádkozni tanulna, engedjétek a tengerre” (Qui nescit orare, discat navigare): De most, milyen sokáig kell egy embernek a tengeren lennie, hogy halljon egy hajóst imádkozni!”⁸⁰¹

793 Smith 2022, 141.

794 Bruce 1810, I. 455.; Anderson 1848, 270.

795 Smith 2022, 246.

796 Smith 2022, 238.

797 Wood 1618, 82.

798 Kverndal 1986, 8.

799 Kverndal 1986, 11-12.

800 Kverndal 1986, 12.

801 Flavel 1770, 396-397.

„Halljátok Isten hangját a zúgó tengerekben; de mikor hallhatta Isten a ti hangotokat imában? Látjátok Isten csodáit a mélységekben, a teremtés csodáit, a megőrzés csodáit; de közben, ti magatok a legnagyobb látnivaló csodák vagytok a tengeren: férfiak, akik közvetlenül Istentől függnék életükben, szabadságukban és vagyonukban, minden pillanatban és egyszer sem...ismeritek el őt imával.”⁸⁰²

A tengerészek mindig is egyfajta kettősségben éltek és ezt több szerző is megfogalmazta már a kezdetektől. „Urak, azt találom elbeszélve Anakharsziszról, hogy amikor valaki megkérdezte tőle, hogy vajon az élők vagy a holtak vannak-e többen, ő azt válaszolta, hogy 'Előbb meg kell mondja nekem (mondta ő), hogy melyik számba tegyem a tengerészeket': Ezáltal közölvén, hogy a hajósok mintha egy harmadik féle emberek lennének, sem az élőkhez, sem a holtakhoz nem tartozván, életük folyamatosan előttük függve.”⁸⁰³

Sok szöveg kitér a tengerészek lelki hanyagságára. „Minden ember közül, ti kellene megtanuljátok félni az Urat, mert ti annyi gonoszságát és tudatlanságát és sötétségét látjátok a világnak más helyein: más emberek gonoszságának látványa még szentebbé kellene tegyen titeket. Ti a Föld sötét helyeire (ahogy a Zsoltáros mondja) mentek, ahol lakói tele vannak Kegyetlenséggel; ahol a Törökök és a Mórok Kegyetlenségüket a szegény Keresztényeken gyakorolják, akik a szolgálók. Ahol a Szülők eladják saját Gyermeküket, hogy szolgálk legyenek, ahol a Sátán trónja van, ahol a mai napig, néhány helyen Indiában, neki áldoznak. Ó, hogy ezek a dolgok istenfélelmet kellene előmozdítsanak bennetek; Hogy Isten, aki ennyire jó volt hozzátok, hogy Születésetek helye egy Goshen, míg mások az egyiptomi sötétség alatt születtek, tekintsetek rá mint egy kegyre, hogy féljétek az Urat: Hogy ti ANGOL-nak születtetek...Minden ember közül, ti kellene féljétek az Urat, mert ti több látható veszélyen mentek keresztül, mint a többiek. Igaz, mi mind a Szárazföldön ki vagyunk téve veszélyeknek, de nem annyira láthatóan, mint ti a Tengeren, így kevésbé érzékeljük őket.”⁸⁰⁴ Valamint, amint arra John Ryther lelkész kitér, ki másban bízhatnának ezek az emberek? „Úgy tűnik, mintha az időtök rövid lenne, nem minden ember közül nektek van okotok arra, hogy így gondoljátok? Tudjátok biztosítani az életeteket, ahogy Hajóitokat és Vállalkozásaitokat? Isten megmondta nektek, hogy nem fogtok kudarcot vallani ezen az Úton? ki tudja megmondani, mi van a Holnap méhében? akkor ki tudná megmondani, mi van a tizenkét vagy egy húsz hónapos Hajóút méhében? Meg tudjátok magatoknak ígérni, hogy hazatértek egy Hajóútról a Kelet-Indiákról vagy Guinyról? Ha védve vagytok a viharoktól a Tengeren, meg tudjátok védeni magatokat azon helyek és országok Betegségeitől ahova mentek?”⁸⁰⁵

Egy író arra is kitér, hogy a hajósok és a kereskedők nem értékelik, hogy milyen kivételes szakmájuk, hivatásuk van. „Látván, hogy te magad (Ó Úristen) voltál az első írója ennek a Művészetnek; utasítva szolgálodat, Noét, hogy megépítsen egy Bárnát, hogy megmentse magát, családját és a többi teremtményt a nagy Áradat vizeitől...Látván, hogy ezzel a Művészettel, amelyet tanítunk és gyakorlunk, a kereskedelem és árucseré Nemzet és Nemzet közt megőrződik

802 Flavel 1770, 397.

803 Flavel 1770, 228.

804 Ryther 1672, 137.

805 Ryther 1672.

és fenntartatik és a te igaz mondásod elvitetik azokra a helyekre a földön, ahol nem ismertek téged. És látván a tengert, amelyen keresztül utazunk, képe a világnak és a hajó, amelyben utazunk a te Egyházzad képe; és az életünk egésze a tengeren taníthat minket, spirituálisan hogyan viselkedjünk a te szolgálatodban. Végül, látván a te Fiadat a mi Megváltónkat, amíg a földön élt, nem csak megerősítette és megengedte a mi szakmánkat, de kitüntette saját személyével, azzal, hogy belépett egy hajóba és benne hatalmas csodát művelt a tengeren és ezáltal teljes bizonyosságot és biztosítékot adott Istenségéről és Isteniségéről.”⁸⁰⁶

Nem elfelejtendő, hogy milyen fontos pontja a tengerészeti imáknak Krisztus hajón való utazása. „Ez egy kiváló elmélkedés tengerészeknek, az ő legnagyobb veszélyeikben, viharokban vagy szélvészekben vagy bárhogyan máshogyan, nem csak, hogy megfontolják, hogy Krisztus is átesett hasonló veszélyeken húsbéli napjaiban, de az oka, hogy elvállalta ezeket, hogy tudniillik, saját maga átélve ezeket a tapasztalatokat, talán kegyelmesebb lesz hozzánk és készségesebb lesz közbenjárása értünk és mint lévén ő az Isten, segít és megszabadít minket...”⁸⁰⁷ „De ahogyan ő akkor, testileg és láthatóan jelen volt ezen a hajón; úgy van ő, ahogy ő Isten, minden hajón jelen, a világ bármely részén és az ő gyermekeivel, mint egy különleges védelmező...”⁸⁰⁸ Sőt Jézus hajózásának története rendkívüli módon is értelmezhető „Ebben a hajóútban: 1. A tenger a világ képe. 2. A hajó az igaz krisztusi egyház képe. 3. A vihar az eretnekek, skizmatikusok és az üldöző zsarnokok dühének és haragjának képe. 4. Az alvó Krisztus, halálának képe. 5. Ébredése, képe feltámadásának, miáltal legyőzte az ő és a mi összes ellenségünket. És 6. A nyugalom, amely követte, egy kép, mind a lelkiismeret békéje és a szent Lélekben való öröm, az első gyümölcssei a léleknek, amelyet az Egyház kapott, mint a halála és a feltámadása általi előnyök ebben az életben; mint ahogy szintén az örök nyugalom az elkövetkezendő életben...”⁸⁰⁹

Emellett a hajóépítés művészetét is össze tudják kötni Istennel: „Egy csodálatos isteni gondviselés, hogy mindenkoron navigálhatóvá tette az óceánt az embernek; hogy egy ilyen folyékony test, mint amilyen a víz, amely nem tud egy követ vagy egy unciányi súlyú lövedéket megtartani, ennek ellenére saját sósságának okából és a fa veleszületett tulajdonsága miatt, képes megtartani ilyen hatalmas terhű hajókat, amelyek helyről helyre sodródnak a büszke hullámok hátán.”⁸¹⁰ „És ez az ötödik erénye a Navigátoroknak: hogy bármennyire is a profán történészek történelmeikben, mind a hajózás feltalálását és a Navigáció művészetét az egyiküknek tulajdonítják, egy Atlasznak, egy Mórnak, (akiről a Csillagászati jártassága miatt, a Költők azt mondják, hogy a mennyeket tartja vállain), mintha ő lenne az első feltaláló és részben tökéletesítője ennek a kiváló Művészetnek, de mi Keresztények, (ahogy a Szentírásban olvassuk) úgy tartjuk, hogy az első használata a hajózásnak és a Navigáció Művészetének, mindkettő egyenesen magától Istentől jött; és Noénak fedte fel egy Bárka formájában, melyet ő nem csak parancsra kellett megcsináljon, de pontos utasításokkal, mind a hol és a formában vagy módon.

806 Wood 1618, 111.

807 Wood 1618, 26.

808 Wood 1618, 17.

809 Wood 1618, 78.

810 Flavel 1770, 406-407.

a hosszában, a széltében, a magasságában, a kabinokban, az ablakban és a rengeteg fedélzeten, Látható tehát, hogy a Navigációnak egy ilyen tiszteletreméltó írója van, ilyen antikvitásból, nem szabad megvetni, hanem nagyra kell becsülni.”⁸¹¹

Természetesen az egyházakat sokszor hasonlították különböző tárgyakhoz, dolgokhoz. A hajó motívuma, mint az egyház képe sem kivétel és több helyen és módon is előfordul, mint például: „Legyen a küzdelmek a legjobb, az Ítéletek legyen jó meggyőződés és a ti Árbocotok; legyen szeretetek szentséges, ők a ti Vitorláitok; hagyjátok reményeteket Krisztuson és az Írás ígéréten lehorgonyozni; hagyjátok Hajótokat alázattal jól ballasztolni...”⁸¹² „Ó, hogy ne tétlenül haladjuk el a Navigációnak tett tisztelet mellett, hogy a Megváltónk olyan hajót készített itt (mint Noé Bárkája ezelőtt), mint Egyházának alakja, miáltal minden Keresztény tanulhat a tengeri utazóktól, hogy hogyan utazzák át a világ tengerét. És biztosan egy hajó igaz hasonlata lehet sok szemszögből Krisztus Egyházának.”⁸¹³ Vagy „Mert amikor Nagy Konstantin, nem csak békét adott az Egyháznak, de világi kiváltságokkal is felruházta azt, ők bezárták felső fedélzetüket a menny felé és lent szivárgást nyitottak a világ tengerébe, gondolván, hogy soha nem lehet elég abból a keserű vízből, csak hogy az egész tenger és világ a parancsuk alatt volt. Onnantól Róma nem volt hajó többé, hanem egy tenger annak a büszke Püspöknek, hogy benne üljön (de tévesen Apostolinak nevezi) és abból a tengerből több vihar érte Krisztus hajóját, mint az üldöző zsarnokoktól...”⁸¹⁴ Más is negatívan értékeli a római katolikus egyházat, ám fel is hívják a figyelmet egy tagadhatatlan hasonlóságra némelyik protestáns felekezettel. „A vak pápistákat hibáztatjuk és jogosan vak odaadásukért, akik az imáikat mennyiségükben tartják számon és nem súlyukban, és igazság szerint kevés különbség van az ő és a mi valamennyi odaadásunkban.”⁸¹⁵

A hajó képe azonban nem csak az egyházra volt használható, hanem az emberek életére is: „Gondoljátok meg milyen szomorú Hajó van alattatok, milyen törékeny az a Bárka, amiben hajóztok, egy kis szellő felborítja, egy lék elsüllyeszti, ha földre fut hamar tönkremegy: Úgy értem testeitek szegény, törékeny dolgok, hamar megremegnek; agyag tabernákulumokban laktok, amiknek alapja a porban van és nem érdemes komolyan belegondolni abba, hogy mit tegyek, hogy örökké éljek?”⁸¹⁶

Egy másik kötelező hajózási kelléket is használt Flavel metaforaként: „Fő dolgok, amelyeket szükséges tudnia egy lelki tengerésznek, hogy megfelelően és biztonságosan a boldogság kikötőjébe kormányozzon, négy részre osztja, az iránytű négy általános pontjának megfelelően; Istent a mi északunknak teszi, Krisztus a mi keletünk, a szentség a mi délünk és a halál a mi nyugati irányaink.”⁸¹⁷

811 Wood 1618, 14.

812 Janeway 1672.

813 Wood 1618, 86.

814 Wood 1618, 93.

815 Flavel 1770, 396.

816 Janeway 1672.

817 Flavel 1770, 233.

A tenger is különböző módokon jelenik meg ezen szövegekben, akár mint az életút metaforája vagy mint az életben adódó veszélyek forrása. „Végül, a tenger nem egy olyan hely, ahol az embernek élnek és maradnak: de azoknak, akik a legjobban szeretik és abból élnek, hogy benne kereskednek és rajta keresztül a leghosszabb útjaikat a lehető legrövidebb időn belül megteszik és tele vannak örömmel, amikor észreveszik a kikötőt, amely felé útjukat veszik: Tehát a világ tengere nem élőhelye és maradási helye a Keresztényeknek, mert úgy vannak és élnek benne, mint az idegenek és zarándokok, itt nincs maradandó Városuk, de elveszítik egy másikért ami jön. És tudják, hogy amikor ez a földi háza tabernákulumuknak elporlad, örökké tartó lakhelyük lesz majd a mennyekben; és így, mint a tengerészek, úgy használják a világot, mint a hajósok a tengert, mint az átvonulás útját vagy helyét, soha nem olyan boldogságos, mint amikor útjuk halállal végződik és jó kikötőjükbe vagy menedékükbe vitetnek, hogy elhagyhatják hajójukat, a Militáns Egyházat és partra érkezzenek az élők földjére, a Diadalmas Egyházba a mennyben.”⁸¹⁸ „Látjuk, hogy a tenger keserű, változékony, tele veszélyekkel, tele szörnyekkel, tele felemészítő halakkal és nem egy lakhely vagy tartózkodási hely: ugyanígy van a világ is ezekből a szemszögekből; hogy megtanítsa az összes embert, hogy úgy használják a világot, mint a tengert a hajósok, akik az előbb említett feltételek mellett és veszélyekre való tekintettel folyamatosan éberek és éjjel-nappal figyelik és főleg éjszaka, nehogy hirtelen legyőzzék őket. Megfelelő az összes Kereszténynek, ha ilyen óvatos és inkább a lelkükkel, mint a testükkel, a veszteség lévén nagyobb, ha kudarcot vallanak...”⁸¹⁹

A tenger kulcsszerepe a kora újkori Európában még inkább kiemelkedett, de Angliának, szigetország lévén, mindig is különösen fontos volt. „És ez a hetedik erénye a Navigátoroknak, főleg köztünk, akik egy Szigeten vagyunk és óceánnal vagyunk körbe elválasztva a kontinenstől vagy a szilárd talajtól, hogy Navigáció használata nélkül megfosztatnánk minden árucserétől és kereskedelemtől a többi Nemzettel: minthogy most, ennek használatával, a mi földünk nem csak olyan híres, mint bármelyik másik, a világ legtávolabbi részein; de azok az áruk, amelyekkel bővelkedve és amelyekből sok tartalék van, exportáljuk a többi ország előnyére: és azok a dolgok, amelyeket mi akarunk és amelyek nélkül nem tudnánk kényelmesen élni, kerülnek vissza: mint...olaj, fűszerek, gyógyszerek, ezüst, arany, drágakövek, és amit nem szabad elfelejteni, halak, a sok szegény megkönnyebbülésére, ahogy azt minden nap látjuk szemünkkel.”⁸²⁰ „A Mindenható Isten hatalmas áldásai a mi kis szigetünkre, mióta lerázódott a Római Egyház babonás Bálványimádása és őszintén prédikálják az igaz Katolikus Hitet köztünk; ahogy a két Angol és Skót Királyság egyesítésében megjelenik és mindkét nép szívének egyesítésében, lévén Egy Úr, Egy Hit, Egy Keresztelés, Egy Isten és Atya mindnek: Tehát a ti eszközeitekkel és Keresztény gondoskodással, azzal, hogy előre külditek a nagy Flottáitokat a föld legtávolabbi részeire, a Mi Hitünk alaposan megjelenítődik a Világban; és a mi Földünk híressé tétetik a legtávolabbi részein: És ti nem tehetek mást, mint hálásan emlékeztek és elismeritek a mi nagysze-

818 Wood 1618, 84-85.

819 Wood 1618, 85.

820 Wood 1618, 16.

rű Istenünk tiszteletét, hogy ő hogyan öntötte ki áldásait a ti Flottáitokra sokkal bőségesebben, mint bármelyik határos szomszédunkra.”⁸²¹

Visszatérve a hajósokhoz, izgalmas módon az általános erkölcsi és vallási útmutatáson túl, hogy hogyan legyenek keresztények a tengerészek, Wood megfordítja ezt a gondolatot és kitér arra, hogy mit kellene a hajósoktól tanulniuk a keresztényeknek: „...a hajóútjaik során, muszáj (ha bármennyi reményük van arra, hogy jó és sikeres útjuk legyen) Krisztusnál kezdeniük és óvatosnak lenniük és biztosan magukkal vinniük, vagyis megvizsgálni törvényességét hivatásuknak és munkájuknak. akár mint tengerészek, vagy mint Kereskedők és Ügynökök, hogy Istennek tegyenek szolgálatot és az állapotot amelyben élnek, elköteleződve a tenger hatalmas elemének és Isten védelmére és oltalmára és áldásokat várva tőle összes őszinte munkájában; ezért előre fel kell készítsék magukat (főleg hosszú utakon és a Hitetlenek között) mert sok csapás és ellencsapás lehet, nem csak szél és időjárás (amelynek Megváltónk Krisztus hajója is ki volt téve rövid útján), de sok más veszély is, amelyet nem lehet elkerülni...Eddig igyekeztem a tengerészeket megtanítani Kereszténynek lenni: de most azt mutatom be, hogy az összes igaz Keresztény tengerész és hosszabb az útjuk, mint a Kelet-Indiákra: minthogy az egész életük egy út a földről a mennybe. Amely úton egy tengeren kell átkeljenek, egy hajó amiben átkelhetnek; és útjukon nagy viharokkal szembesülnek, melyek azzal fenyegetnek, hogy vízbe fullasztják őket és hajójukat: és Krisztust (akiben bíznak) alva találják, mintha veszélyüket nem vette volna észre, de ha felébresztik buzgó imáikkal, gyorsan felkel és nem csak az összes ellenségüket tünneti el és biztosítja a hajót: de soha nem hagyja el vagy adja fel őket, amíg nem vitte el őket a mennybe, a kikötőbe, ahol lenniük kell.”⁸²²

Wood szerint fontos figyelembe venni a tengerészeket, navigátorokat, mivel sok esetben ők állnak a „legközelebb” Istenhez. „Szóltott ugyanis és szélvész támaszta, amely felduzzasztá a habokat. Az égig emelkedének, a fenéig sülyedének; lelkök elolvada az inségben. Szédülének és tántorgának, mint a részeg, és minden bölcsességöknek esze vész vala”⁸²³... Ez megtanítja nekünk, hogy a Navigátorok nem csak jobban látják és elismerik, mint a többi ember, Isten végtelen mindenhatóságát, igazságosságát, jóságát és kegyelmét, mind a teremtmények változatosságában ... őmaga változatlan marad.”⁸²⁴ Ugyanakkor sok esetben felhívják a figyelmet, hogy milyen veszélyeknek vannak kitéve és figyelmeztetik a tengerészeket, hogy ne feledkezzenek meg arról, hogy mivel is tartoznak Istennek. „Habár most már kevésbé félelmetes és bár szokássá vált és a navigáció művészete nagyot fejlődött, akkor sem vagytok messzebb a haláltól, mint a víztől, amely csak két vagy három hüvelyknyi távolságra van.”⁸²⁵ Valamint, „Urak! nagyon szomorú meglátásom nekem, hogy ti, akik a hatalmas mélységeken lebegtek, amelynek alján sok ezer szegény nyomorult teremtmény fekszik, akiket bűneik súllyesztették el, nem csak a tenger aljára, de a pokolba is, ahová az isteni bosszú üldözte őket: Hogy ti, mondom én, akik

821 Wood 1618.

822 Wood 1618, 77-78.

823 KG Zsoltárok 107:25-27

824 Wood 1618, 16.

825 Flavel 1770, 229.

naponta úsztok és lebegtek felettük, és a zúgó hullámok, amelyek elnyelték őket, tátognak érte-
tek, mint következő áldozatra, ne érjen titeket több ilyen.”⁸²⁶ Továbbá „A ti Kötelezettségeitek
Isten felé nagyok: A Mennyek alatti embereknek van annyi Kötelességük, mint nektek? A Tenger
legtávolabbi részeire nem Isten keze vezetett? Nem Isten különleges Védelme alatt hajóztatok?
Zászlaja felettek Útról Útra nem szeretet?... Nem hozott ki sokszor a Pokol és a Halál Áll-
kapcsából? Nem parancsolta meg a megannyi viharnek és csendesedtek le a ti érdeketekben?
Hát nem sokszor mondta a tomboló Hullámoknak és Tengereknek, hogy legyenek Békében és
nyugton? Eddig és ne tovább? És gonosszal jutalmaztatok az Urat ennyi jóságért? Ez a ked-
vességetek a barátotokhoz? amilyen barátotok volt egy balsorsú napon, a lelkeiteknek szoron-
gásukban? Miért kellene Lelkeiteket ilyen barátságatlannak mutatni? Az Ígéreteitek Isten felé
hatalmasak: Ó a Fogadalmak, amelyeket ajkaitok mondtak Istennek egy szorongó napon!...
[Van-e] bármelyik ember annyi adósságban Isten felé, mint a Tengerészek? az ígéretek nem
adósságok? Amikor teljesítitek Fogadalmaitokat, nem fizetitek Adósságaitokat? és Megváltása-
itoknak Istene nem az, akinek a Fogadalmaitokat teljesítenetek kéne? Ó, Urak, menjetek tovább
rengeteg kapacitásokban, hogy előmozdítsátok azon Isten Tiszteletét, aki Istene minden Meg-
szabadulásoknak. És tegyetek jót mindenkivel, aki a parancsotok és utasításotok alatt van,
ahogy lehetőségetek van, hogy mindenki irgalma veletek legyen, aki veletek hajózik, és soha
ne ítélkezzenek felettetek kik veletek hajóznak és ne legyenek tanúk ellenetek az Úr napján.”⁸²⁷

„Isten számon fogja kérni a Tengerészeket az összes Provokációjukat: Ó szegény Lelkek, amint
elkövetitek, azonnal el is felejtitek; Ó, de Istennek van egy Emlékezés könyve, amelyben minden
fel van jegyezve és amelyből ítélve lesztek, az összes szív titka nyilvánvalóvá lesz; a sötétség
minden elrejtett dolga kihozatik a fényre, minden titkolt bűntudat otthon vagy a fedélzeten a
Föld külföldi részein; minden titkos bűnök Isten arcának fényében van...”⁸²⁸

Sok intelmet adnak lelkük megőrzésének fontosságára is. „Ezen Papíroknak célja, hogy Bizto-
sítsa halhatatlan, drága Lelkeiteket, ha ez az Ékszer biztonságban van, minden biztonságban van,
ha ez elveszik, minden elveszik, Hajók elvesznek, újat kaphattok...de a Lélek elvesztése helyrehoz-
hatatlan veszteség; mivel, hogy felbecsülhetetlen így helyrehozhatatlan...Ó szegény Tengerészek
milyen értékes árut hordtok magatokkal a Tengerre! milyen egy felbecsülhetetlen Ékszer! és mégis
úgy vállalkoztok, nem tesztek semmit, hogy biztosítsátok ezt, ezt ami végtelenül sokkal többet
ér, mint minden, amit emellett magatokkal visztek a Tengerre?”⁸²⁹ „Mennyiőtök hajózik oda-
viszta egyik országból a másikba? De soha nem gondoltok arra a mennyei országra odafent, sem
arra, hogy hogyan szerezhettek meg annak áruját, amely jobb, mint Ofír aranya. Milyen gyakran
remegtek bele látván, ha a habzó hullámok körülöttek táncolnak vagy ellepnek? Mégsem gon-
doljátok át milyen szörnyű lesz, Isten dühének összes hulláma mely örökre ellepi lelkeiteket. És
milyen boldogok vagytok, miután sokáig hánykolódtatok az óceánon, amikor meglátjátok a földet:
És milyen buzgón és lelkesen keresitek azt, ti, akiknek soha nem melegítette fel a szívét annak a

826 Flavel 1770, 229.
827 Ryther 1672.
828 Ryther 1672.
829 Ryther 1672.

gondolata, hogy milyen öröm van a szentek között, amikor megérkeznek a mennyei partra és rá-
lépnek a dicsőség partjára. Ó Urak! Könyörgöm nektek, ha bármi tekintetek van azokra az értékes
és halhatatlan lelkeitekre, amelyek szintén beszállnak az örökkévalóságba, ahova minden szél
fújja őket és gyorsan a mennyország vagy a pokol kikötőjébe kerülnek, hogy komolyan veszíték
ezeket a dolgokat és megtanuljátok, hogyan kormányozzátok utatokat a mennyek felé és javítani
az összes szelet (úgy értem lehetőségeket és eszközöket) hogy ide mosson titeket.”⁸³⁰

Még ha nem is foglalkoznak konkrétan apokalipszissal ezek a szövegek, néha beleszövök
gondolatmenetükbe: „Ez a második erénye a Navigátoroknak és a Kereskedőknek: minden em-
ber közül, ők nyugodnak és bíznak a leginkább Isten áldásában és védelmében. Ebben a tu-
datban ha visszaemlékszünk, az áldásokra, amelyeket Isten nekünk adományozott, főleg erre
a mi Nemzetünkre, ebben a világ utolsó korszakában, még többet, mint a világ kezdete óta, a
Navigáció Művészetének tökéletesítésére és új Nemzetek felfedezésére (amelyeket összehason-
lításban hívhatnak új világoknak): hogy azokon a hideg részein a világnak, a Pólusok felé és a
forró Zónában, a Vonal alatt és közel, amelyet az ősök úgy gondoltak lakhatóak, mostanra már
olyan ismerősen mennek oda, mint Doverből Caliceba; nem tudjuk csak csodálni Isten kegyel-
mét és jóságát, hogy ezt a tisztet megtartotta erre az utolsó és legrosszabb idejére a világnak,
hogy végre megtanuljunk kiáltani a Prófétával, Mit viszonzoznak az Úrnak, az összes előnyért,
amelyeket nekem adott?”⁸³¹

Mindazonáltal nem csak a tenger veszélyei okozhattak károkat. „Gyakran észrevettem,
hogy milyen kártékony befolyással van némelyikötökre a siker és a jólét: Hogyan felejtődtek
el Isten kegyelmei és kegyelmei hogyan váltak az ellene elkövetett bűnök eszközeivé: Mennyire
alkalmasak az emberek, akik a maguk bölcsességének, gondoskodásának és iparának tulajdo-
nítják, mintha Istennek ne lenne benne keze?”⁸³² „A természetes navigáció által, tehetséggel, az
összes Indiák kincsét biztonságban a saját kikötőbe elviszed, igen, az egész világot elnyered,
azonban ügyesség híján a lelki navigációban elveszítetted lelkedet és te leszel a legnagyobb vesz-
tes a világon.”⁸³³ „Isten számon fogja kérni a Megmentéseiteket és Megőrzéseiteket; vannak-e
az emberek világában olyan emberek, akik annyi szabadulást és kegyelmet [kapnak] mint a
Tengerészek? Ó milyen halálokon és veszélyeken mennek át minden Úton!...Milyen kevés lépés,
hüvelyk van a Tengerészek és a halál közt, nem, és a kárhozat között, ha kudarcot vallanak,
mielőtt az Úr Jézus Krisztus iránt érdeklődnének? és gondoljátok, sőt, ne is merjétek gondolni,
hogy Isten azért ad ilyen kegyelmet és megőrzést nektek, hogy vágyaitokra költsétek, hogy rá-
adásul kielégítsétek húsotokat?...Ó nem fogja Isten azt mondani nektek, Nem adtam meg neked
életeredet szegény bűnös, amikor sokan mások elvesztek?”⁸³⁴

A veszélyek más formában is nyilvánvalóvá lehetnek. „A szél egy vad és féktelen teremtmény,
és (ha Isten kegyelméből nem fogná vissza) tönkretenne és feldöntene mindent, mind a tenge-

830 Flavel 1770, 230.
831 Wood 1618, 12.
832 Flavel 1770, 384-385.
833 Flavel 1770, 236.
834 Ryther 1672.

ren, mind a szárazföldön vagy ha a Sátán, akit A hercegnek, vagy a szél erejének is neveznek, szabadkezet kapna, hogy rosszakaratát eme eszközzel vigye véghez, egy hajó sem kelne át a tengeren és egy ház sem lenne biztonságban a szárazföldön... ”⁸³⁵ Továbbá, „Nem vagyok tudatlan a veszélyek iránt, amelyekkel minden pillanatban dulakodtok, úgy gondolom, hogy amikor meghallom a szél kezdeti susogását, remegni kezd a szívem; készségesen mindent megteszek, hogy biztosítsalak titeket az örök pusztulástól. Nem vagyok érzéketlen, hogy mennyi kísértéssel találkoztok, és hogy mennyire ki vagytok téve azoknak a forró Éghajlatoknak, amelyekben kereskedtek... Nem tudom nem észrevenni a furcsa keménységet, ostobaságot és érdektelenséget a törzsetek nagyján. És ki tudna mást csinálni, mint búsulni ezen emberek körülményein, akik minden órában a halál és az örökkévalóság látványában élnek és mégis úgy élnek mintha nem lenne élet ezután; vagy mintha az ő dolguk itt az lenne, hogy nyomorúságot és kárhozatot biztosítsanak ezután. Ó mit tesz a bűn az emberrel! legtöbbször milyen iszákos, örült és bolond? És ki rosszabb, mint néhány Tengerész? akik minden ember közül a legkomolyabban kellene élniük. Ők, akik a kezükben hordják életüket, kegyelmet kell hordozniuk szívükben...nem rég volt, hogy Hajóitok fedélzete csúszós volt barátaitok agyvelejével és vérével: mit tanít ez nektek, mint hogy életeitek és lelkeitek elmondhatatlan veszélyben vannak; és aki elhanyagolja Krisztus fontosságát és az ő lelkét, az nem kellene, hogy Tengerész legyen.”⁸³⁶

Sok író emlékezteti olvasóit, hogy habár az ember találékony, mindenre nem képes. „Az emberi bölcsesség megtaníthat minket elvinni egy hajót az Indiákra; de csak a fentről jövő bölcsesség taníthat meg minket, hogy jó irányba kormányozzunk a boldogság kikötőjébe.” „Egy pusztá ember el tud vinni egy hajót bármilyen kívánt kikötőbe a világon, de egy pusztá ember sem tud egy lelket a mennybe vinni. Szent kell, hogy legyen...”⁸³⁷ Az embereknek óvatosnak kell lenniük: „Vigyázzatok a nagy sziklákra, a Feltételezésre és a Kétségbeesésre, óvakodjatok a nagy Kalóztól, az Ördögtől, vigyázzatok a zátonyra futástól, mivel a világ szeretete ezeket tönkretett és ha itt maradtok, veszélyes, de ha itt ragadtok széttörtök...ne hagyjátok, hogy a tenger és a föld elfelejtse a mennyet, gondoljátok azt, hogy soha nem érhetek jó kikötőbe, amíg nem vagytok Krisztus biztonságos karjai közt...”⁸³⁸

A hajósoknak készült prédikációk, útmutatók elsődleges célja a morál, a hitélet fenntartása és a lélek megmentése az örök „zúgó” veszélyektől. „Az összes ember, de leginkább a Tengerészek számára használható, amikor viharokat vagy szélvészeket látnak és a hajójuk veszélyben, hogy számba vegyék lelkeiket és a spirituális veszélyt amelyben vannak, ezek miatt a gyötrő szelek miatt, hogy amikor a hajójukat vagy szívüket a partra veti és az gyorsan beleragad a tisztátalanság sárjába és piszkába; amely (ahogy hallom) sokak szegény lelkének rombolója volt útjaikon és néha a mértéktelenség öblébe sodródnak, ahol gyorsan elnyeli mohó étvágyuk és vágyaik szenvedélyének enyhítésének akarata; néha a kétségbeesés profánságának sziklájára löködnék, káromkodással, átkozódással és istenkáromlással, amíg a lelküknek hajója darabok-

835 Flavel 1770, 413-414.

836 Janeway 1672.

837 Flavel 1770, 232.

838 Janeway 1672.

ra nem zúzódik; és néha az önimádat és önteltség homokjaira, amely szenvedélyek és minden más, amíg mértéktelenek, addig hajójuk veszélyesen sodródik, nem tudják hova.”⁸³⁹ „Mondjátok milyen boldogan fogtok szembenézni a veszélyekkel?...bár úgy tűnik, minden hullám halált hoz magával; mégis milyen kényelmesen nézhet az, aki tudja, ha hajótörés történik, és a teste megfullad, de Krisztus él és ő rögtön egy boldog partra vetődik, ahol egy pillanat alatt minden vágy teljesül, minden veszteség feloldódik a dicső, tökéletes és örökké tartó isteni gyümölcsben. És ő, aki megszerzi a Mennyet, Krisztust és Dicsőséget veszteségei által, nincs nagy oka félni tőle.”⁸⁴⁰ Merthogy, „Milyen csendesek lennének szíveink, amikor a hajón vagytok a viharokban, ha tudjuk, hogy különleges érdeklődésed van öbenn, akinek a szelek és a tengerek engedelmeskednek? Következtetésképpen, milyen öröm lenne az isteni kapcsolatokban, hogy új teremtményekkel térjete vissza? Kétségtelenül több, mintha mindkét Indiáról gazdagsággal megtelítve tértétek vissza. Gyertek, Urak! tegyétek a mennyei Jeruzsálemet az új iránytűiteknek pontjára; hajózzatok, amennyire csak tudtok érte; és az Úr adjon kedvező szelet és biztonságos érkezést arra a földre és nyugalmat.”⁸⁴¹

Látható, hogy ezek a művek, amelyeket a tengeri utakra írtak, érthetően a „vízi életből” mérítenek és rendkívüli módon szövik össze a tengert, a halhatatlan lelket, az egyházat, a vallást, a hajókat és a hajózást, hogy ugyanúgy, ahogy a földön, úgy a vízen se legyen hiány megfelelő és „életszerű” lelki támogatásból.

Bibliográfia

- Anderson 1848. = Anderson, James S. M.: *The History of the Church of England, in the Colonies and Foreign Dependencies of the British Empire*, Vol. II. London, 1848.
- Bruce 1810. = Bruce, John: *Annals of the Honorable East-india Company, from their Establishment by the Charter of Queen Elizabeth, 1600, to The Union of the London and English East-India Companies, 1707-8.*, Vol. I-II. London, 1810.
- Flavel 1770. = Flavel, John: *The Whole Works of the Reverend Mr. John Flavel*, Vol VI. Paisley, 1770.
- Foster 1906. = Foster, William (szerk.). *The English Factories in India 1618–1669*, Vol. XIII. Oxford, 1906.
- Gibson 2012. = Gibson, William: „The British Sermon 1689-1901: Quantities, Performance and Culture.” In *The Oxford Handbook of The British Sermon, 1689-1901*, szerkesztette Keith A. Francis és William Gibson, 3-30. United Kingdom, 2012.
- Janeway 1672. = Janeway, James: „To all Mariners, and Other’s that use the Seas. March 1. 1672.” In *A PLAT for MARINERS; OR, THE SEAMAN’S PREACHER, Delivered in several Sermons upon Jonah’s Voyage*. Ryther, John, London, 1672.

839 Wood 1618, 73.

840 Janeway 1672.

841 Flavel 1770, 231.

- Kverndal 1986. = Kverndal, Roald: *Seamen's Missions: Their Origin and Early Growth*. Pasadena, 1986.
- Ogborn 2007. = Ogborn, Miles. *Indian Ink: Script and Print in the Making of the English East India Company*. USA, 2007.
- Ryther 1672. = Ryther, John. *A PLAT for MARINERS; OR, THE SEAMAN'S PREACHER, Delivered in several Sermons upon Jonah's Voyage*. London, 1672.
- Smith 2022. = Smith, Haig Z: *Religion and Government in England's Emerging Colonial Empire, 1601-1698*. United Kingdom, 2022.
- Terry 1777. = Terry, Edward: *A Voyage to East-India, Wherein Some Things are taken Notice of, In our Passage thither; But many more in our Abode there. Within that RICH and most SPACIOUS Empire of the GREAT MOGUL: mixt with some Parallel Observations and Inferences upon the Story, to profit as well as delight the READER. Reprinted from the Edition of 1655. With COPPER-PLATES*. London, 1777.
- Winterbottom 2019. = Winterbottom, Anna: „An experimental community: the East India Company in London, 1600-1800.” *The British Journal for the History of Science* 52, no. 2 (2019): 323-343.
- Wood 1618. = Wood, John: *The true honor of navigation and navigators: or, holy meditations for sea-men Written vpon our sauour Christ his voyage by sea, Matth. 8. 23. &c. Whereunto are added certaine formes of prayers for sea trauellers, suited to the former meditations, vpon the seuerall occasions that fall at sea*. London, 1618.

Summary

The English East India Company and Mariners: Religion on Land and Sea

This article aims to shed light on the first century of the English East India Company and its relations to the seafarers' morals within their fleets and marine sermons safeguarding the seamen's souls.

Being one of the most profitable ventures in the century, „unknowingly” setting the foundations of the later British Empire and although being an economic trading company, it was important that the religious life of its employees would not be corrupted along the sea voyage and far away from home.

The religious life of the 17th century was diverse, even within the Company itself. Varied forms of Protestantism and Catholicism weaved through Europe and this was also the case in the European ships, factories and forts around the world. Asia itself was also a multireligious sphere.

The English East India Company was no different. Protestant pluralism did cause issues between members of the organization as well as with some chaplains. Religiously, the first century

of the enterprise was mainly characterized by passive evangelism, that is, the Company did not actively participate in religious conversion missions, but aimed to gain converts through good protestant behaviour as this was a safer and a more peaceful way to gain economical, territorial and political advantages.

Many religious works were written for the Company, but also generally to secure the seafarers' souls. These religious texts worked with some typical and some atypical motifs. For example, the ship as the church, the shore or port as heaven. The texts also mention the concern that the mariners of the 17th century do not have the morals of the mariners of the „olden days”.

Mainly, the texts urge the sailors to be good Christians, but one brings attention to the possible fact that actually the mariners are even more Christians than anyone else, facing death every minute of their voyage, be it through tempests, storms, rivals, enemies or even infections and diseases.

Some texts shed light on thoughts about, what they called „infidel seafarers”, writing that as they worshipped the Moon, the Sun and the stars as their Gods, that also indicated a Christian spirituality, as it fulfilled the will of God.

Summed up, this article aims to give some insight into the world of English religiousness on the oceans and sermons written for the seas.

KURUCZ BENJAMIN

EGY JÖVŐBELI LIBERÁLIS-KONZERVATÍV ÚTKERESÉSE 1861-BEN

Zichy Antal nem személyében vagy 1861-ben betöltött szerepe miatt lehet érdekes a történetudomány számára, sokkal inkább mondanivalójában. Zichy politikai meggyőződése egyedinek számít kortársai körében, az általa elfoglalt köztes politikai irányvonal, amit később „*szabadelvű – konservatív*” politikának nevezett,⁸⁴² ’48-as vonásai ellenére, a konzervatívokra jellemzőbb elemeket is tartalmazott, mint például a birodalmi kapcsolat kihangsúlyozása vagy a ’48-as törvények revíziójának elfogadása.

Előzmények

1849. május 9-én I. Miklós (1825–1855) orosz cár kiáltványt adott ki, amiben bejelentette, hogy segítséget nyújt Ferenc Józsefnek.⁸⁴³ 1849. június 15 és 18 között az orosz főerők bevonultak Felső-Magyarországra, majd az elkövetkezendő időszakban az osztrák csapatokkal együtt – heves magyar ellenállás mellett – augusztus 13-ára fegyverletételre kényszerítették a magyar csapatok többségét.⁸⁴⁴ A 48-as forradalomból kinövő önvédelmi háború magyar vereséggel zárult, de a magyar ellenforradalmi erők is vereséget szenvedtek, hiszen a Schwarzenberg–Bach féle egységállami rendszerben ők is mint a rendszer ellenzéke jelentek meg.⁸⁴⁵

Az 1849. március 4-én kihirdetett olmützi alkotmány alkotmányos monarchiát ígért, de a bevezetésre soha nem került alkotmányt 1851. december 31-én kelt uralkodói pátens visszavonta. 1852. január 10-én lépett hatályba, amikor a hivatalos kormánylapban kihirdették.

A szilveszteri pátens átemelt bizonyos elemeket az olmützi alkotmányból:⁸⁴⁶ Rendelkezett a törvény előtti egyenlőségről, ezzel összefüggésben a jobbágyi viszonyok megszüntetéséről. A Birodalmi Tanácsot, mint az uralkodó tanácsadó testületét továbbra is hatályban hagyta a pátens. További közigazgatási kérdésekben a mellékletként csatolt „*Az ausztriai császári állam koronaországaiiban szerves intézmények alapelvei.*” című dokumentum rendelkezett.

842 Lásd Zichy 1862.
843 Hermann 1996, 322.
844 UUo. 350-394.
845 Dénes 2008, 239-240.
846 Pajkossy 2006, 349.

A dokumentum leszögezte, hogy: „...az ausztriai császári állammal egyesült országok az ausztriai császári örökös monarchiának elválaszthatlan alkatrészeit kepezik”⁸⁴⁷. Előírta járási, megyei és kerület közigazgatási hatóságok felállítását. A települések (községek) vezetőinek kinevezési joga a kormányt illette, viszont a települések a saját kollegiális szerveiket maguk választhatták a kormányzat által meghatározott metódus szerint. A bírósági rendszerről is rendelkezett az irat, itt is a centralizáció szellemisége volt irányadó. A bírókat központilag nevezték ki, elválasztották a közigazgatási hatóságoktól a bírói szerveket, meghatároztak egy háromszintes fellebbviteli rendszert, a tárgyalásokat csak első fokon a vádlott kérésére lehetett kis számú hallgatóság előtt megtartani, minden más esetben a tárgyalások zártak voltak. Az esküdtbírók rendszerét eltörölték.⁸⁴⁸ Az osztrák polgári és büntető törvénykönyvet kiterjesztették az egész birodalomra, ugyanakkor a parancs rendelkezett a nemesi nagybirtoknak a közigazgatási rendszeren belüli külön szabályozásáról.⁸⁴⁹

Felix zu Schwarzenberg (1800–1852) miniszterelnök 1852-es halálát követően Ferenc József (1848/1867 – 1916) nem nevezett ki miniszterelnököt. Halálával és a szilveszteri pátens kiadásával az alkotmányos egységállamból abszolutista egységállam jött létre. Ezzel pedig kezdetét vette Alexander Bach (1813–1893) belügyminiszterről elnevezett a Bach-korszak. A közigazgatási provizórium (1851–1853) alatt megtörtént a polgári és katonai kormányzat szétválasztása, az ostromállapot fenntartása mellett. A sor került magyar közigazgatási rendszer dekoncentrációjára, azaz a kerületi rendszer megszervezésére. Az országot öt közigazgatási kerületre osztották,⁸⁵⁰ valamint Erdélyt leválasztották Magyarországról, továbbá a Délvidéken megszervezték a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven ismert, közvetlenül Bécsből irányított tartományt.⁸⁵¹ A definitivum (1853–1860) a provizórium közigazgatási dekoncentrációját kívánta elmélyíteni. A cél az ország egységének megbontása volt, hogy ne törhessen ki forradalom még egyszer. A korábban felállított helytartóságot mely az öt kerület ellenére szimbolizálta az ország egységességét, most úgynevezett helyhatóságiosztályokra bontották, ezzel tovább gyengítve a megmaradt egységet.⁸⁵² A neoabszolutista rendszer azonban nem tudott megszilárdulni, mind a ciszlajtán, mind a transzlajtán területeken számos ellenzője akadt.

1859. június 24-én az osztrák seregek vereséget szenvedtek Solferinonál. A vereség hatására Bach helyzete tarthatatlan lett, július 28-án benyújtotta lemondását. Augusztus 22-én Ferenc József gróf Bernhard von Rechberget (1806–1899) nevezte ki miniszterelnöknek, aki úgy gondolta, hogy a vereség által felszínre került válságot reformokkal és a magyar elittel való megegyezéssel lehetne megoldani.⁸⁵³ Még Június 28-án – amikor informálisan már megbukott Bach – Rechberg még külügyminiszterként, tárgyalásokba bocsátkozott a konzervatívok közül báró Jósika Sámuellel (1805–1860) a magyar ügy megoldása kapcsán, Jósika két elvbarátját róf

847 UUo. 4.
848 UUo. 6.
849 UUo. 7.
850 1. Soproni; 2. Pozsonyi; 3. Kassai; 4. Pest-Budai; 5. Nagyváradi kerület.
851 Csorba 2005, 283.
852 Sashegyi 1965, 59.
853 Berzeviczy 1927, 217, 232.

Dessewffy Emilt (1814–1866) és Gróf Apponyi Györgyöt (1808–1899) javasolta tárgyalófélnék.⁸⁵⁴ Dessewffyhez 1859. július 14-én jutott el a villa-francai béke híre, ezt követően látott hozzá egy alkotmánytervezet kidolgozásához, de csak egy hónap múlva – mikor értesült⁸⁵⁵ arról, hogy az uralkodó el kívánja bocsájtani Bach-ot – mutatta be báró Sennyey Pálnak (1822–1888) és Ürményi Józsefnek (1807–1880). Mindketten támogatták Dessewffy tervezetét, kezdeti tapogatózásokat követően augusztus 15-én fogadta Rechberg miniszterelnök Dessewffyt, aki ismertette dolgozata tartalmát.⁸⁵⁶ 19-én Rechbergel és Alexander Hübner báró (1811–1892) rendőrminiszterrel folytatott megbeszélést, ám ekkor még elutasításra talált, ezért inkább visszavonulót fujt.⁸⁵⁷ Októberben – engedve Hübner invitálásainak – ismét tárgyalásokba kezdett, Jósika Samu, Gróf Szécsen Antal (1819–1896), valamint Mailáth György (1818–1883) szintén részt vettek. Hübner igyekezett a konzervatívok álláspontját közvetíteni az uralkodó és a miniszterek irányába, de próbálkozása teljes kudarccal zárult és ez a miniszteri székébe került.⁸⁵⁸

A korábbi konzervatív párt tagjai – Dessewffytől eltekintve, – az elkövetkező hónapokban fontos pozíciókba jutottak, Szécsen ahogy Apponyi is 1860 tavaszán–nyarán a kibővített birodalmi tanácsban játszott meghatározó szerepet, a neoabszolutizmus bírálatával.⁸⁵⁹ Változást csak az 1860 augusztusa hozott, amikor Ferenc József egy külön konferencián tárgyalta a magyar ügyet.⁸⁶⁰ Az egyre szorongatóbb külpolitikai helyzet miatt Ferenc József lépéskényszerbe került, Dél–Olaszország csatlakozása Piemonthoz a küszöbön állt, emiatt nem volt sok választása a császárnak, mintsem a közeledés a konzervatív állásponthoz.⁸⁶¹ Az ekkor meginduló politikai viták és küzdelmek októberre dőltek el, október 13-án Szécsen Bécsbe hívatta elbarátaikat, október 14-én ismertette velük az október 20-án kibocsájtandó legfelsőbb kézirat tartalmát. Több napi tanácskozás után október 19-én Rechberg és Szécsen a császár jelenlétében véglegesítették a kézirat szövegét, Dessewffy csalódottan vette tudomásul, hogy az októberi diploma alapvető kérdésekben tért el az ő tervezetétől.⁸⁶² Másnap 1860. október 20-ai keltezéssel az uralkodó kibocsájtotta a diplomát. A diploma Magyarországon helyreállította a régi kormányzatekeket, újraszervezte a vármegyerendszert, és kilátásba helyezte az országgyűlés összehívásának lehetőségét.

Birodalmi szinten négy pontban taglalta az új politikai rendszert. Az első pontban lefektette a törvényhozás menetét, melyet az uralkodó, a Birodalmi Tanács és az országgyűlések közös feladatként határozott meg. A második pontban rendelkezett a birodalmi törvényhozás hatásköréről melybe a közös ügyeket sorolta. Ide tartozott a vám és kereskedelmi ügyek, pénzügy és hitelügy, valamint a jegybank működési elve, illetve a törvényhozás, posta, távíroda és vas-

854 Kónyi 1903, 411 – 413.

855 Gróf Zichy Ferenc Barkóczyhoz intézet leveléből. Kónyi 1903, 415.

856 Uo. 426.

857 Deák 2017b, 243.

858 Uo. 244.

859 Dénes 2008, 241.

860 Deák 2017b, 250.

861 Hanák: 2001, 36.

862 Kónyi 1903, 4489 – 491.

útügyek alapelvei, de a birodalmi tanács hatáskörébe tartozott még az adó vagy illeték emelés kérdése és az államkölcsön felvételének eldöntése is. Ugyancsak ide sorolta az állami vagyon és ingatlanok kezelését és a költségvetés vizsgálatát, valamint megállapítását is. Minden más kérdésben az adott tartomány rendtartása (és a Birodalmi Tanács adott tartományból származó tagjainak tanácsa) vagy Magyarország esetében az alkotmány alapján kellett eljárni. A diploma lehetővé tette olyan kérdések megvitatásának birodalmi tanács elé terjesztését is, amik alapvetően országgyűlési hatáskörbe tartoztak volna.⁸⁶³ Egyes alkotmányos elemek dacára a diploma továbbra is a királyi hatalom túlsúlyát biztosította.⁸⁶⁴

A kívánt siker elmaradt, a diploma egy kompromisszum eredménye volt, emiatt senkit sem elégített ki. A cizslajtán centralisták nehezményezték, hogy az egységállami berendezkedést némileg a föderalizmus felé mozdította el a dokumentum, míg a magyar liberálisok meghatározó vezetője, – Deák Ferenc (1803 –1876) – a '48-as törvényeket tekintette a megegyezés alapjának,⁸⁶⁵ egyedül a magyar konzervatívok közül talált támogatókra, de míg Apponyi teljes mértékben támogatta,⁸⁶⁶ addig Dessewffynek csak egy kezdeti lépést jelentett.⁸⁶⁷ A közvélemény Magyarországon például Pozsonyban pozitívan fogadta, Pesten és Budán ugyanakkor zavargásokra került sor.⁸⁶⁸ A diploma elrendelte a kancellária és a helytartótanács visszaállítását, illetve újjászervezte az önkormányzati jogokkal rendelkező megyéket. Ám a kinevezendő 41 főispán közül 15 pedig nem volt hajlandó elfogadni a kinevezést, a magyar sajtó is a kezdeti visszafogottság után egyre inkább a diploma ellen fordult.⁸⁶⁹

Az erősödő '48-as közhangulat nyomása mellett december 17-én összeülő esztergomi értekezleten döntés született az összehívandó országgyűlés képviselő választó módszeréről, a konzervatív Dessewffy épp úgy az 1848: V. tc.-et támogatta, mint a liberális báró Eötvös József (1813–1871), az értekezleten egyhangúan elfogadták a '48-as választójogot, s annak alkalmazásának engedélyezését indítványozták Ferenc József előtt. A tanácskozással egy időben az uralkodó elbocsájtotta Agenor Gołuchowski (1812–1875) belügyminisztert és helyette Anton Schmerlinget (1805–1893) nevezte ki, aki korábban, 1849–1850-ben Schwarzenberg kormányában igazságügyminiszter volt.⁸⁷⁰ Február 26-ai keltezéssel Ferenc József kiadta a februári Pátent, ami hivatalosan az Októberi Diploma kiegészítése lett volna, azonban sokkal inkább revízióját jelentette a centralizáció irányába, azzal, hogy a birodalmi közös ügyek kezelésére egy kétkamarás birodalmi parlamentet irányzott elő. A pátens még a diplománál is nagyobb ellenállást váltott ki, már az ellenjegyzése se ment zökkenő mentesen. Schmerling alap koncepciója szerint a „miniszter-konferencia” minden tagjának alá kellett volna írnia, de Vay Miklós (1802–1894) kancellár megtagadta azt. Végül a méltóságot viselő magyarok Vay melletti kiál-

863 Török 1864, 62.

864 Hanák 2001, 37 – 38.

865 Takács 2018., 137.

866 Apponyi levele Vayhoz 1860. október 24-én in Kiss 1999, 319 [reprint]

867 Deák 2017a, 551.

868 Berzeviczy 1933, 135.

869 Uo. 140-144.

870 Hanák 2001, 43.

lása miatt, az uralkodó – attól tartva, hogy lemondanak – nem ragaszkodott az aláírásához.⁸⁷¹ Mind konzervatív, mind liberális oldalon elfogadhatatlan volt a pátens Magyarországon, amit mindkét fél sajtója élesen bíralt, ilyen körülmények között hívta össze az országgyűlést 1861. április 2-ára Ferenc József.⁸⁷²

Zichy működése 1861-ben

Zichy Antal (1823–1898) a Zichy család köznemesi ágához tartozott, Csengery Antal (1822–1880) és Deák Ferenc politikai nézetei álltak hozzá a legközelebb.⁸⁷³ Politikai aktivitásának kezdete a reformkor végére tehető, a szabadságharc alatt a békepárt tagja volt, később hadbíró-ság elé állították és Somogy vármegyei birtokára belebbeittek. Zichy majd aktívan tevékenykedett a kiegyezés megkötésének érdekében, az 1865-68-as országgyűlés időszakában is országgyűlési képviselő, többször volt bizottsági előadó, illetve az első delegációban is helyet foglalt. Később szerepet vállalt a népoktatási törvény kidolgozásában, majd, mint fővárosi tanfelügyelő igyekezett érvényt is szerezni a törvénynek.⁸⁷⁴

Autobiográfiája szerint⁸⁷⁵ Zichy az 50-es években nem végzett nyilvános politikai tevékenységet. Politikai aktivitást a közlő országgyűlés hírére kezdett kifejtetni, első nyilvános fellépése Somogy megye tabi választókerületében előadott beszéde volt, ahol 1861. március 23-án egyhangúlag meg is választották képviselőnek.⁸⁷⁶ Beszédében vállalta az ország integritása melletti kiállást, az alkotmány visszaállításának támogatását, valamint kiállt a független felelős kormány (nem feltétlenül miniszterekkel, a korábbi intézményeket is elfogadta volna, de felelősnek kellett lenniük az országgyűlés felé), a '48-as törvények módosítása, kiegészítése, valamint egy új polgári és büntetőtörvénykönyv mellett is. Továbbá biztosította hallgatóságát, az úrbéri szabályozás befejezéséről és a törvénytelenül kivetett adók módosításáról, illetve eltörléséről is.⁸⁷⁷

Áprilistól a liberális tábor vezető lapjában, a Pesti Naplóban írt cikkeiben ismertette nézeteit, „*Irányzat. Árnyalatok*” című cikkében, – ami április 16-án jelent meg, de 15-ei keltezésű – reagált az országban uralkodó megosztottságra, a szöveg célja a politikai nézetek és irányelvek közelítése volt, hangsúlyozva azt, hogy a cél közös csak a módszerek különbözőek. Az ekkor formálódó két politikai tábor – „egyezkedők”, „forradalmárok” – szembenállását alapvetően a politikusok és jogászok (juristák) konfliktusának tartotta.⁸⁷⁸ Autobiográfiájában ceruzával a

871 Berzeviczy 1933, 199.

872 Uo. 229.

873 Csengery Antallal baráti viszonyban volt. Lásd Zichy Antal levele Csengery Antalnak, 1862. április 7. OSZK levelestár.

874 Szinnyi 1891.

875 MTA_KIK_Kt_M_Irod_Lev_8r_90_I.13.

876 Ruszoly 1999, 116.

877 Zichy 1861a, 36.

878 Zichy 1861b.

beragasztott cikk végére odaírta: „*Deák tetszésével találkozott.*”⁸⁷⁹ Májusban ismét tollat ragadott, hogy véleményt nyilvánítson Ferenc Józsefnek a februári pátens rendelkezései értelmében felállított birodalmi parlament, a birodalmi tanács (Reichsrat) első ülészakának megnyitása alkalmával elhangzott trónbeszédéről, már a cikk címe is sokat elárul Zichy álláspontjáról: „*Az ausztriai császár trónbeszéde.*” Azt fejtegette Zichy, hogy Ferenc József a birodalmi tanácsot, mint osztrák császár nyitotta, illetve a tanácsban nem is ültek magyarok, tehát az ott elhangzottak szerint csak az osztrák félre tartoztak. Hasonló logikát követve zárkózott el a februári pátens magyarországi érvényességének elismeréséről is, mivel érvelése szerint a pátent hivatalosan nem közölték a magyar országgyűléssel vagy a megyékkel, így azt egyszerű „*hírlapi cikk*”-nek titulálta.⁸⁸⁰ Magyarország céljának a „*nyilt és szabadelvű politika*” megvalósítását nevezte meg, melyért szerint a múltban számtalan küzdelem indult. Ennek alapját pedig a Pragmatica Sanctio-ban vélte felfedezni, amit nem tartott összeegyeztethetetlennek a birodalmi egység gondolatával.⁸⁸¹

Május 8-án megjelent cikkében („*Hogyan kellene hát?*”) magát, mint statisztát ábrázolva adott tanácsot Zichy a kormányzat számára. Álláspontja szerint a „Gesamtverfassung” népszerűtlen volt és ellenkezett a Pragmatica Sanctioval is, ezért kivitelezhetetlen vélte. Megoldásképpen II. József példáját ajánlotta, aki visszavonta minden rendeletét, bár Zichy szerint Ferenc Józsefnek lett volna még ideje, hogy változtasson politikáján.⁸⁸² 1861. május 14-én a Pesti Napló közölte Deák Ferenc első felirati beszédét, amit a képviselőházban mondott el, amiben Deák három kérdést vetett fel. 1. Mit mondjon az országgyűlés? 2. Kinek? 3. Milyen formában? Kérdésekre a válaszok röviden: 1. Az Októberi Diplomát el kell utasítani és a magyar alkotmányos függetlenséget kell helyreállítani. 2-3. Ferenc Józsefnek kell az álláspontot kifejtetni, a hagyományos felirati formában.⁸⁸³ Egy nappal később Zichy – szintén a Pesti Napló hasábjain – méltatta Deák beszédét.⁸⁸⁴ 1861. május 18-án megjelenő írásában kifejezetten pozitívan értékelt a folyó országgyűlést, úgy látta előrehaladás fog történni az alkotmányosság terén, mivel a május 17-ei ülésen a főbb ellenzékiek és sokan mások is (Tisza Kálmán (1830–1892), Szalay László (1813–864), Bartal György (1820–1875), Eötvös József) visszafogottan vagy „ékesen” – Zichynek tetszően – szóltak.⁸⁸⁵

879 MTA_KIK_Kt_M_Irod_Lev_8r_90_I. 44.

880 Zichy 1861c.

881 Zichy 1861c.

882 Zichy 1861d.

883 Hajnik 1861a, 105, 110, 112.

884 Zichy 1861e.

885 Zichy 1861f.

Az országgyűlésen

Zichy Antal az országgyűlés 31. ülésén szólalt fel május 28-án. Az ekkor elmondott beszédének elején méltatta a határozati párti Tisza Kálmán és a hozzá hasonló ellenzékiek hazafias ellenállását, mely nagy szerepet játszott az abszolutista rendszer bukásában.⁸⁸⁶ Ugyanakkor nem sokkal később világossá tette, hogy „...s így most is ki merem mondani azon régi s újabb időben sem változott meggyőződésemet, miszerint én mint magyar ember az osztrák birodalom felbomlását egyáltalában nem óhajtom.”⁸⁸⁷ Ezzel a kijelentésével el is határolta magát azoktól a politikai csoportosulásoktól, amelyek a teljes függetlenséget tűzték ki célul. Zichy beszédét azzal folytatta, hogy előbb-utóbb az osztrák elit be fogja látni, hogy a birodalom súlypontja Magyarországon keresendő. Ezért tartotta hibának, hogy korábban I. Ferenc (1792–1835) az osztrák császári címet vette fel és nem a magyar birodalomra alapozta új címét. Az osztrák birodalom felbomlását azért sem támogatta, mert ha ez bekövetkezett volna, szerinte mindenképpen új birodalom jött volna létre a helyére, mivel a térség heterogenitása megkívánta egy integráló birodalom létét. Beszédében kiemelte, hogy mind Magyarország mind Ausztria alapja a történelmi jog, ezért szövetségesnek kellene lenniük, nem pedig ellenségnek.⁸⁸⁸

A német ellenes hangulatot Zichy megértően fogadta, de hangsúlyozta a német kultúra kiemelkedő szerepét a térségben és Magyarországon, békéltetően lépett fel a bécsi politikával kapcsolatban, kiemelve, hogy az uralkodó személyét és kormányzatot a magyar nemzet mindig is külön kezelte, emiatt Zichy támogatta a feliratot.⁸⁸⁹ Az októberi diplomát korszakváltónak tekintette a ciszlajtán területeken, ugyan megjegyezte, „Igaz, hogy a mit kaptak, az árnyéka csak a szabadságnak;”, de elismerte hogy egy rossz alkotmány is jobb a semminél, épp ezért tartotta megkerülhetetlennek a diploma kibocsátásának tényét, hiszen a diploma tette lehetővé az országgyűlés összehívását is, és mivel a képviselők eljöttek – tehát nem hagyták figyelmen kívül a királyi meghívó levelet – gyakorlatilag maga az országgyűlés sem ignorálta.⁸⁹⁰ Épp emiatt minősítette értehetetlennek Zichy, hogy azok közül, akik eljöttek többen a „*tényleges hatalommal érintkezésbe jönni*” nem akartak, pedig ha tagadták a fennálló hatalom legitimitását, akkor egyszerűen nem kellett volna eljönniük, érvelése szerint. Zárógondolatként a felirati forma mellett foglalt állást, kijelentve, hogy ezzel is ki lehet húzni a talajt a „*reactio*” lába alól.⁸⁹¹

A képviselőházi napló tanúsága szerint a beszéd megosztotta a hallgatóságot, a fogadtatása részét képezte helyeslés, éljenzés, de piszegés és zaj egyaránt. Képviselő társai közül elsőnek Almássy Sándor reagált május 29-én, aki kétségbe vonta a diploma és a meghívó levelek joghatóságát, mondván „választattunk az 1848-ki törvények értelmében és pedig nem Budára, — hova a meghívó levelek szóltak — hanem a Pesten tartandó országgyűlésre.”⁸⁹² Június 3-án pedig

886 Hajnik 1861a, 305.
887 Uo. 306.
888 Uo. 306.
889 Uo. 307.
890 Uo. 308.
891 Uo. 309.
892 Uo. 327.

Thalabér Lajos (1824–1902) értékelte a beszédet, ő is felemás ítéletet mondott, miszerint egyaránt talált benne pártolando és elvetendő elemeket, utóbbiakra – véleménye szerint – a 47-es számot lehetett volna írni.⁸⁹³

Zichy beszédére német nyelvterületről is érkeztek reakciók, melyek szintén változó hangvételűek voltak, ezekre június 6-án a Pesti Naplóban megjelent cikkében válaszolt.⁸⁹⁴ A bécsi Fortschritt szerint Zichy egy „*geächteter Mann*” (kiközösített ember) lett a beszéde után Pesten. A bécsi körök pedig „*Megörültek az első telegramnak, majd hosszú képeket vágtak az egész beszédhez. Feldicsértek, nem tudom miért; lehurkoltak, nem tudom miért.*” Sőt Zichy Antalt összekeverték a család grófi ágával. Az Ost Deutsche Post is ambivalensen értékelte a beszédet, a már említett Fortschritt pedig egyenesen a kormány erélyes rendszabályainak tulajdonította, hogy Zichyt egyáltalán meghallgatták az országgyűlésen. Ezt Zichy tagadta, sőt kifejtette, hogy épp a kormány „erélye” melyet az októberi diploma elfogadtatása céljából fejtett ki, ami leginkább kárt okozott a dinasztia és a békés átalakulás számára. Reagált arra a(z) (ál) hírré is, hogy ő a birodalmi tanácshoz való csatlakozást támogatta, s leszögezte, hogy ő teljes mértékben Deák indítványát pártolta, magát a Reichsrat gondolatát is abszurdnak vélte.

Június 21-én megjelenő cikkében az országgyűlésen kialakult két „párt”, a Felirati és a Határozati Párt szükségszerű alakulásáról írt, meglátása szerint, ugyanis a parlamenti rendszerben szükség van pártokra. Magyarországon ez a két párt formálódott, de a cikkben Zichy amellet érvelt, hogy valójában mind a két párt a beolvasztási politika ellenzője, azaz egy oldalon áll mind a kettő. Gondolatmenetét folytatva arra a következtetésre jutott, hogy veszélybe kerülhet az alkotmányosság és a népképviselő elve, mivel a cél közös és előállhat olyan helyzet, amikor a pártfegyelem révén egy kisebbség akarata érvényesül. Zichy egy elméleti példán keresztül támasztotta alá mondanivalóját, feltevésében két párt van, az egyik száz a másik százegy tagot számlál. Ha egy adott kérdésben a kisebb párt minden tagja igennel szavaz és a nagyobb párt tagjainak harmada szintén igennel szavazna, de a pártfegyelem miatt ezt nem teheti meg, akkor hatvanhat akarata érvényesül százharminchárom ellenében.⁸⁹⁵

A kérdéshez című röpirat

Zichy röpirata még a nyomdában volt, amikor 1861 augusztus 22-én Ferenc József katonai erővel fenyegetve feloszlatta az országgyűlést.⁸⁹⁶ Ennek ellenére Zichy úgy vélte, hogy a munkája aktuális maradt, mivel a fennálló válságot a katonai erőszak nem oldotta meg. A röpirat kiindulópontját a birodalom fennállása adta, ahogy röviden megfogalmazta: „*A birodalom fennáll: tehát fennállni akar.*”⁸⁹⁷ Álláspontja szerint Magyarország pacifikációja a legfőbb feladat, épp úgy

893 Hajnik 1861b, 28.
894 Zichy 1861g.
895 Zichy 1861h.
896 Lásd Zichy 1861j, III. oldal (számozatlan)
897 Zichy 1861j, 1.

ahogy tizenkét évvel ezelőtt is. Az osztrák fél számára legalább annyira kardinális kérdés volt, mint ahogy Magyarország számára is, hiszen, ha a birodalom egyik fele gyenge úgy a másik is az.⁸⁹⁸ A két ország ellentétét a félelem táplálta, Ausztria attól félt, hogy Magyarország elszakad tőle, míg a magyar félelmek a beolvasztás köré összpontosultak. Zichy következtetése szerint ezt az ellentétet kellett megszüntetni, azáltal, hogy Magyarország függetlenségét és Ausztria nagyhatalmiállását összeegyeztetik.

A II. és a III., illetve V. fejezetben Zichy igyekezett azt alátámasztani, hogy miért nem sérti Ausztria nagyhatalmiságát az önálló magyar pénzügyminisztérium és az önálló magyar honvédelminisztérium. Előbbi esetben költségtagarékossági érveket hozott fel, abból kiindulva, hogy ha Magyarország visszakapta volna belső önállóságát – többek közt az önálló pénzügyet – akkor nem lett volna szüksége oly nagy katonai kiadásokra Ausztriának, mivel nem kellett volna Magyarország elszakadásától tartania az osztrák elitnek, illetve az alkotmányos keretek lehetetlenné tették volna az állami jövedelem „elherdálását” és így a költségvetés ismét egyensúlyba kerülhetett volna.⁸⁹⁹ A honvédelem kérdésénél némi szövelemzésbe bocsátkozva azzal indokolta az önállóságot, hogy a honvédelem és a hadügy nem fedi egymást, így a magyar honvédelmi minisztérium megférhet volna a birodalmi hadügy mellett.⁹⁰⁰ A röpiratban később az V. fejezetben ismét visszatér a hadügyi kérdéshez azt fejtegetve, hogy már a forradalom előtti jogi szabályozás is lényegében belső önállóságot írt elő a katonai kérdésekben.⁹⁰¹

A IV., VI., VII. és VIII. fejezetben Zichy amellett érvelt, hogy Ausztria nagyhatalmi állása és centralizált egysége nem feltételezik egymást, tehát az egység megbontása nem jelentett volna veszélyt Ausztria hatalmi állására.⁹⁰² Emiatt a ’48-as alapot visszaállíthatónak tartotta, de e törvények revíziójának gondolatától sem zárkózott el. Sőt úgy látta, hogy „...*ha egy felelős magyar minisztérium fogja, az uralkodó felség s az osztrák birodalom érdekei szempontjából az 1848-diki törvények revízióját sürgetni, — legyenek meggyőződve az illetők, hogy nem siket fülknek fognak beszélni.*”⁹⁰³ Zichy kompromisszum készsége ellenére fontosnak tartotta jelezni, hogy bár nem ragaszkodott ’48 teljes helyreállításához, de minél többet állítanak abból vissza, az annál jobb lenne.⁹⁰⁴ Kifejezetten egyedi álláspontot képviselt az a megjegyzése amiben, – óvatosan ugyan, – de kritizálta a 48-as döntéshozókat, mondván hogy ’48-ban „*esélyesebb lett volna az akkori törvényhozásnak több mérsékletet tanúsítani;*”⁹⁰⁵ Szerinte ugyanis a nemzet kevesebbrel is beérte volna, ő maga 1848-ban kész lett volna lemondani a honvédelminisztériumról, de 1861-ben sem ragaszkodott hozzá.⁹⁰⁶ Zichy utólag igazat adva Gróf Széchenyi Istvánnak (1791 – 1860), egyetértett abban, hogy mérsékeltőbb követeléseket kellett volna

898 Uo. 3.
899 Uo. 7.
900 Uo. 10.
901 Uo. 22.
902 Uo. 14.
903 Uo. 17.
904 Uo. 18.
905 Uo. 17.
906 Uo. 19.

megfogalmazni a forradalom alatt.⁹⁰⁷ Az áprilisi törvényeket monarchikus szelleműnek mutatta be, külön kiemelve a király személye körüli miniszter intézményét, amit egyenesen reáluniós elemnek nevezett.⁹⁰⁸

Röpirata zárófejezetében összegezte a teendőket.: Amennyiben a ’48-as alapot elfogadná az uralkodó, az ausztriai elitnek el kellene fogadnia, hogy 1. ’48 nem támadja a korona tekintélyét. 2. Sem pedig a birodalom nagyhatalmi állását. Magyar részről pedig meg kellett volna nyugtatni az osztrák felet, hogy 1. Magyar elit nem forradalmár. 2. Nem akar Ausztriától elszakadni.⁹⁰⁹ Úgy látta, hogy ezt az országgyűlés nem fogadta volna el, s előbb ment volna haza.⁹¹⁰ Erre a feloszlítás miatt sor is került. Utóiratként még két szempontot nevezett meg a kortársak számára, az első, hogy a nemzeti érzéssel szemben nem oldódhat meg a kérdés, a második pedig, hogy az országgyűlés törvényes megállapodása is elengedhetetlen.⁹¹¹

Zichy munkásságának összefoglalása

Zichy a neoabszolutista rendszer bukását követő politikai átmenet időszakában közvetítő szerepet próbált betölteni. Publicisztikai tevékenysége, országgyűlési beszéde, és a röpirata is a 48-as alkotmány és a birodalmiság összeegyeztetésének lehetőségességét igyekezett bizonyítani, akár a 48-as törvények bizonyos fokú revíziójával. Az általa képviselt álláspontot ekkor még kevesen osztották, a magyar konzervatívok az októberi diplomát támogatták, Anton Schmerling kormánya – ahogy ezt a Februári Pátens is bizonyítja – a centralizáció alkotmányos megvalósításán dolgozott,⁹¹² míg a magyar liberálisok többsége az önállóság fegyveres vagy jogi úton történő megvalósítására törekedett. Zichy álláspontja ugyan közel állt Deákéhoz, aki Zichy egyes megnyilvánulásait elismerően fogadta, de Deák számára ekkor még ’48 bármiféle revíziója vagy a birodalmi egység bármiféle szorosabb megvalósítása a perszónálunió túl elfogadhatatlan,⁹¹³ továbbá ekkor még bizonytalan a követendő irányvonalat illetően.⁹¹⁴ Zichy egyes ’48-as követeléseket túlzónak tartó, – de jogosságukat elismerő – álláspontja pedig kifejezetten egyedi, 1861-ben liberális oldalon nem beszéltek így a törvényekről. Egyén és párt⁹¹⁵ című cikkében Zichy nem véletlenül értekezik a pártfegyelem okozta „zsarnokság” veszélyéről, valószínűleg érezte, hogy álláspontja egyes kérdésekben jelentősen eltért Felirati pártbéli társaitól. Zichy támogatta kiegyenlítő politikának a 60-as évek elején még nem volt reális alapja, viszont a közvélemény „puhításában” szerepet játszott.

907 Uo. 20.
908 Uo. 27-29.
909 Uo. 38.
910 Uo. 39.
911 Uo. 44.
912 Deák 2017a, 552.
913 Schlett 2018, 235.
914 Deák 2005, 702.
915 Zichy 1861h.

Bibliográfia

Források

- Hajnik 1861a = Képviselőházi napló I. Szerk. Hajnik Károly. Pest. 1861.
Hajnik 1861b = Képviselőházi napló II. Szerk. Hajnik Károly. Pest. 1861.
Török 1864 = Török János: Török János emlékirata s azon nemzeti petitiók, melyek az octoberi diplomát megelőzték. Pest, 1864.
Zichy Antal: Autobiográfia I. MTA_KIK_Kt_M_Irod_Lev_8r_90_I.
Zichy 1861a = Zichy Antal országgyűlési beszéde, melyet Pesten a képviselőházban 1861. május 28-án tartott. Pest. 1861. in: Autobiográfia I. MTA_KIK_Kt_M_Irod_Lev_8r_90_I. 36-38
Zichy 1861b = Zichy Antal: Irányzatok. Árnyalatok Pesti Napló. 1861. április 16.
Zichy 1861c = Zichy Antal: Az ausztriai császár trónbeszéde. Pesti Napló. 1861. május 5.
Zichy 1861d = Zichy Antal: Hogyan kellene hát? Pesti Napló. 1861. május 8.
Zichy 1861e = Zichy Antal: [Cím nélkül] Pesti Napló 1861. május 14.
Zichy 1861f = Zichy Antal: [Cím nélkül] Pesti Napló 1861. május 18.
Zichy 1861g = Zichy Antal: [Cím nélkül] Pesti Napló 1861. június 6.
Zichy 1861h = Zichy Antal: Egyén és párt. Pesti Napló 1861. június 21.
Zichy 1861j = Zichy Antal: A kérdéshez. Pest. 1861.
Zichy 1862 = Zichy Antal: Magyar szabadelvű-conservatív politika. Pest. 1862.

Kiadott források

- Kónyi 1903 = Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei II. Bp. 1903.
Kiss 1999 = Emléklapok Vajai báró Vay Miklós életéből (Reprint), Szerk. Kiss Gy. Csaba et al. Miskolc. 1999.
Pajkossy 2006 = Pajkossy Gábor: Magyarország története a 19. században – Szöveggyűjtemény. Bp. 2006.

Szakirodalom

- Berzeviczy 1927 = Berzeviczy Albert: Az absolutismus kora Magyarországon 1849-1865 II. Bp. 1927.
Berzeviczy 1933 = Berzeviczy Albert: Az absolutismus kora Magyarországon 1849-1865 III. Bp. 1933.
Deák 2017a = Deák Ágnes: Vonzások és taszítások – Dessewffy Emil konziliáriusi szerepben, 1859–1860. Levéltári Közlemények, 88. évf. (2017)
Deák 2017b = Deák Ágnes: Dessewffy Emil újfajta közvetítő szerepben. Századok 151. évf. 3. sz. (2017)
Deák 2005 = Deák Ágnes: „Kiegyenlítési program-kovácsaink”; 1861-1865 Századok 695, 139. évf. (2005)

- Csorba 2005 = Csorba László: Az önkényuralom kora (1849 – 1867) in.: Magyarország Története a 19.században. Szerk. Gergely András. Bp. 2005. 279 – 326
Hanák 1867 = Hanák: 1867 - európai térben és időben. Bp. 2001.
Herrman 1996 = Hermann Róbert: 1848-1849 A szabadságharc hadtörténete. Bp. 1996.
Russzoly 1999 = Russzoly József: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861-1868. (ACTA JURIDICA ET POLITICA Tomus LVI. Fasciculus 2.) Szeged. 1999.
Sashegyi 1965 = Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár. Bp. 1965.
Schlett 2018 = Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon. II. Bp. 2018.
Szinyeyi 1891 = Szinyeyi József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891 – 1914. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> (Hozzáférés: 2023. május 17)
Takács 2018 = Takács Péter: Deák Ferenc és Ferenc József. in.: Véreskezű kamasztól Ferenc Jóskaig. Szerk. Fónagy Zoltán. Bp. 2018. 115 – 137

Summary

The purpose of this study was to describe Antal Zichy's search for a way in 1861. Zichy, ahead of his time, had already taken up the idea of revising the laws of '48. His views can be placed between Hungarian liberals and conservatives. Zichy's ideas at this time laid the foundations for the idea of liberal - conservative politics later formulated in 1862, which later characterised the approach of the liberal governing party after 1867.

VARGA LUJZA

KAPCSOLAT-HÁLÓ: MAGYAR KÉPVISELŐK A NÉPSZÖVETSÉGBEN AZ 1920-AS ÉVEKBEN

A Népszövetség

A Nemzetek Szövetségének 1919-es megalakulása nagy lépés volt a nemzetközi kapcsolatok történetében:⁹¹⁶ létrejöttét ugyan a Nemzetközi Vöröskereszt és az Interparlamentáris Unió is megelőzte, ám ez volt az első olyan nemzetközi szervezet, amelynek célja a nemzetközi kapcsolatok ellenőrzése volt, és amely ennek érdekében egy saját, nemzetközi bürokráciát is felállított. A nemzetközi kapcsolatok történetében ezzel egy új, a multilaterális szervezetekre épülő korszak kezdődött.

A Népszövetség az első világháború győztese által alapított és működtetett szervezet volt, aminek felépítésébe sem a vesztes államok, sem a kisebb győztes államok nem szólhattak érdemileg bele, sőt még létrehozói között sem volt teljes az egyetértés. A szövetség nagy pártfogójának, Woodrow Wilsonnak a halála és az Egyesült Államok távolmaradása a Népszövetségtől egyértelmű brit és francia fölényt eredményezett a szervezeten belül: a két birodalom közül is lépéselőnybe kerültek a britek, akik a Nemzetek Szövetségének első főtitkárát is adták Sir Eric Drummond személyében.

A Nemzetek Szövetsége a háború, mint konfliktuskezelési módszer és a titkos diplomácia ellen jött létre. Eredeti célja az volt, hogy a korábbi hálózatokat egy nagy hálózati központba, egy szervezetbe kapcsolja, és a köztük húzóó feszültségeket ott oldja fel. A kényszerítő hatalom nélkül felállt szövetség azonban maga is lavírozni kényszerült a nemzetközi színtéren, a szervezeti működést a gyakorlatban kialakító Sir Eric Drummond pedig ezt felismerve alakította az apparátust. A Népszövetség két legfontosabb szerve a meghatározott időközönként összehívott Közgyűlés és Tanács voltak, de a háttérben kiemelt szerepet kapott az év egészében működő és az első nemzetközi bürokráciát megteremtő Titkárság is, amely képes volt a Tanács és a Közgyűlés elé kerülő ügyek elősegítésére vagy megakasztására.

A szervezet hamar a korszak válságkezelő rendszerének részévé vált, ám a nagyhatalmak akarata nélkül vagy annak ellenére nem tudott döntéseket hozni – a nagyhatalmak politikai akarata éppúgy szükséges eleme volt a sikernek, mint az állami delegáltak tényleges képességei: a személyes kapcsolatrendszer, a képzettség és a rátermettség.

916 Guieu 2012

A Népszövetség ugyanakkor a szakosodott testületei segítségével legitímálta a rendvédelmi, a kulturális és a tudományos együttműködés szerepét a politikai szférában és a nemzetközi kapcsolatokban, és olyan ismert fogalmak megszületéséhez is vezetett, mint a békés társadalom alapjául szolgáló *cultural peace*⁹¹⁷ vagy a politikai haszon szempontjából jól kiaknázható *soft power*.⁹¹⁸

A szervezet rohamosan nőtte ki magát, és hamar a világ különböző pontjainak államait tömörítette magában, ami egy a korábbiakhoz képest teljesen eltérő közeget teremtett – ez a sokak számára hirtelen globálissá nyíló nemzetközi játéktér pedig a legtöbb államot új kihívások elé állította.⁹¹⁹ A Népszövetség működéséből fakadóan ugyanis olyan országok küldöttei is döntési pozícióba kerülhettek egy-egy ügy kapcsán, akik arról addig talán nem is nagyon hallottak.⁹²⁰

A világnak az 1920-as években ezért meg kellett tanulnia, hogyan kell működtetni ezt a rendszert – szembesültek a lehetőségeivel és az esetleges buktatóival is: a nemzetközi bürokrácia megteremtésének nehézségeivel, a nemzetközi jog alkalmazásának problémáival,⁹²¹ valamint azzal, hogyan is kellene ebben az új közegben külpolitikát csinálni, és milyen módszerekkel tud élni egy nemzeti képviselő.

A gyakorlatban az ülésekre érkező küldöttek felkészült és képzett politikusok, diplomaták, a szóban forgó kérdésekben jártas szakemberek voltak. A tagállamok miniszterelnökeinek, elnökeinek vagy külügyminisztereinek az üléseken való részvétele általános ugyan nem, de a legfontosabb kérdések megvitatásakor még így is viszonylag gyakori volt. A tárgyalásra érkező felső vezetés pedig nemcsak az üléseken, hanem magánbeszélgetéseken is találkozott,⁹²² ezzel pedig a Népszövetségnek helyet adó Genf hamar igazi tárgyalási és információgyűjtő központtá vált. A Grand Hôtel Beau-Rivage⁹²³ vagy a Grand Hôtel de la Paix⁹²⁴ miniszterelnököket, minisztereket és vezető diplomatákat látott vendégül, akik egy csésze kávé mellett szinte bárkivel könnyedén megbeszélhették problémás ügyeiket és azok lehetséges orvoslását. Ezeken az informális üléseken gyorsan általánossá vált azoknak a forgatókönyveknek a felépítése is, amelyeket a Tanács vagy a Közgyűlés nyílt ülésein később követett is.

Az évtized végére a Népszövetség nemzeti képviselői tökéletesen alkalmazkodtak ehhez a rendszerhez: a közgyűlési és tanácsi ülések lefolyására hamar bevett rendszer alakult ki, amelyet a résztvevők, akik ezáltal egyre több személyes kapcsolatra is szert tettek, jól ismertek. Ez indokolta azt, hogy az államok által küldött delegációk személyi összetétele évről évre ne nagyon változzon, mivel így a bevett módszereket már megtanult küldöttek egyre hatékonyabban tudtak dolgozni.⁹²⁵

917 Galtung 1990.

918 Wilson 2008.

919 Így kerültek a magyar külügyminisztérium látóterébe olyan, korábban számára inkább érdekességszámú menő ügyek, mint pl. a gyarmatügyi kérdések vagy a népszövetségi határozatok skandináv országok belpolitikai visszhangjai. Ezeket a genfi iroda által a külügyminisztériumnak megküldött iratokat lásd pl. HU-MNL-OL-K 63-388-42

920 Praznovszky 1934.

921 Ortega 2003, 230.

922 Vladár 1930, 39-40.

923 Korányi Frigyes Kánya Kálmánnak. Párizs, 1925. július 30. HU-MNL-OL-K 64.

924 Foglалási bizonylat a Grand Hotel de la Paix-tól. HU-MNL-OL-K 107.

925 Vladár 1930, 52-53.

A szervezetben kifejtett tevékenységét valamennyi ország igyekezett minél több szálon futtatni: a delegációk küldése mellett a tagállamok törekedtek arra, hogy a Titkárság hivatalnokai közé saját nemzetük tagjai is bekerülhessenek – ám annak személyi összetételében, különösen a politikai részlegeken, egyértelmű volt az angol–francia és az általuk baráti országoknak tekintett nemzetek felülreprezentációja. Ezek az országok olyan információs előnyre tettek szert, ami feleslegessé tette számukra külön a Népszövetség mellé rendelt képviseltek működtetését – szemben a kisebb államokkal, például Magyarországgal is, akik a lehető leghamarabb kezdtek el felállítani genfi irodáikat.

Ezzel elérkeztünk a magyar népszövetségi képviselőhöz, és annak két legerősebb pontjához: a genfi magyar irodához, valamint a közgyűlési és tanácsi ülésekre érkező állami delegációkhoz.

A genfi magyar iroda vezetői

A genfi magyar iroda egyike volt a fent említett, kifejezetten a Népszövetség mellé rendelt titkárságoknak, és a berni magyar nagykövetség égisze alatt jött létre 1921 februárjában. Gratz Gusztáv külügyminiszter a Tisza István baráti köréhez tartozó Réz Mihályt bízta meg a létrehozandó képviselő felállításával és vezetésével,⁹²⁶ helyettesének – Réz kérésére – Baranyai Zoltánt választotta. Az iroda neve „*Magyar Királyi Titkárság a Nemzetek Szövetsége Mellett*” lett,⁹²⁷ feladata pedig a Népszövetség és a magyar kormány és más magyar szervezetek közötti közvetítés, kezdeményezések segítése és lebonyolítása, illetve a Népszövetséggel kapcsolatos információk beszerzése és terjesztése volt.

Az 1878. szeptember 16-án született Réz Mihályt a kortársak „*Tisza táborának egyik vezető ideológusa*”-ként⁹²⁸ jellemezték. A genfi titkárság előtt nem volt külügyi tapasztalata. Kolozsváron, Budapesten és Berlinben tanult jogot, majd közjogász és egyetemi tanár lett: 1907-től kezdve tanított az eperjesi jogakadémián, majd 1913-tól kezdve Kolozsváron közjogot (1913–1916) és politikát (1916–1919). Közben cikkeket, tanulmányokat és könyveket írt, valamint részt vett a korszak élénk politikai vitáiban.

A genfi titkárság szervezeti felépítését és gyakorlati működését ennek ellenére Réz dolgozta ki,⁹²⁹ aki ekkor már súlyos betegséggel küzdött és 1921. május 26-án, Genfben elhunyt. A hivatal felépítésének véglegesítése és vezetése így Baranyai Zoltánhoz került,⁹³⁰ aki Parcher

926 Réz Mihály levele Eric Drummond-nak. Genf, 1921. február 26. LoNA-R 574 11/8609x/5742.
 927 Baranyai Zoltán levele Parcher Félixnek. Genf, 1921. szeptember 19. HU-MNL-OL-K 107 1-2-41
 928 Szabó 2019.
 929 Baranyai Zoltán levele Parcher Félixhez. Genf, 1921. május 21. HU-MNL-OL-K 107 1-2-45
 930 Baranyai Zoltán levele Eric Drummond-nak. Genf, 1921. június 14. LoNA-R 574 11/8609x/5742 Vö.: Parcher Félix levele Eric Drummond-nak. Bern, 1921. június 12. LoNA-R 574 11/8609x/5742

Félix berni ügyvivő⁹³¹ és a frissen kinevezett Bánffy Miklós⁹³² külügyminiszter segítségével és jóváhagyásával szervezte meg a munkát.⁹³³

A genfi iroda gyakorlati felállításánál tehát egy az új külügyminisztérium felállásakor is észreveszhető, részben alulról szerveződés figyelhető meg: működését és szervezetét nem központilag alakították ki, hanem a titkárság vezetőjére bízta azt – aki a feladat végrehajtásában természetesen együttműködött helyettesével és feletteseivel. A későbbiekben is azt láthatjuk, hogy az ügymenetet folyamatosan alakították: a genfi titkárságnak ugyanis nemcsak egy új külügyi szolgálati rendszerben kellett elhelyeznie magát, de a szintén frissen létrejött Népszövetség mellett is: minél jobban látták munkatársai a folyamatokat, annál inkább tudták a saját tevékenységüket annak megfelelően alakítani. A külügyminisztérium pedig láthatóan nemcsak a felállásakor, de később is támogató volt ebben az irányban, és helyt adott a titkárságról érkező kéréseknek és kezdeményezéseknek.

A pedagóguscsaládból származó Baranyai Zoltán külügyi karrierje szintén Genfben kezdődött: Baranyai irodalomtörténész volt, aki a Monarchia széthullásakor került külszolgálatba, így szó szerint a gyakorlatban sajátította el a szakmát, és munka közben tanult bele abba. Baranyai viszonylag hamar meg is tudta ezt tenni, és az 1930-as évek közepéig Genfben maradt, mindvégig megőrizve a Népszövetség mellett működő irodában betöltött központi szerepét.

Baranyai doktorátusát Pécsen szerezte meg 1922-ben. 1911 óta ellátott tanári munkáját az első világháború alatt megszakítva 1914 és 1918 között tüzérhadnagyként teljesített frontszolgálatot. Mint diplomata, a sajtóelőadó és mb. titkárságvezetői posztot 1924-ig viselte: 1924 és 1925 között a külügyminisztérium II. osztályú titkára, majd 1925 és 1930 között I. osztályú titkára⁹³⁴ rangot kapta meg, és Hevesy Pál rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter helyettese⁹³⁵ lett. Genfben csak 1936-ban hagyta el.⁹³⁶ 1930 és 1936 között II. osztályú követségi tanácsosként végezte itt munkáját, majd 1940-ig a külügyminisztérium miniszteri osztálytanácsosa és a kulturális osztály helyettes vezetője volt. 1940-ben Chicagóba kapott főkonzuli kinevezést, ezt a címet azonban a hadba lépések miatt csak egy éven keresztül viselte. 1944-ben Vichyben találjuk, mint követségi tanácsost, aki azonban titokban csatlakozott a Barcza György által szervezett és vezetett követi bizottsághoz, és mivel nem ismerte el a Sztójay-kormányt,

931 Dr. terjékfalvi Parcher Félix 1921-től 1931-ig látta el a berni magyar követség vezetését. Ezt követően a külügyminisztérium politikai osztályára került mint a politikai segédhivatal felügyeletével megbízott követségi attasé.

932 Bánffy Miklós gróf (1873. december 30.–1950. június 6.) Miklós politikus, író és rendező volt, aki 1921. április 14. és 1922. december 19. között a Magyar Királyság külügyminiszteri posztját is betöltötte. Távozását követően visszaköltözött Erdélybe, ahol kérvényezte a román állampolgárságot. A két világháború közötti időszakban is folytatta szépirodalmi tevékenységét (műveit Kisbán Miklós néven adta ki) és az erdélyi irodalmi és kulturális élet egyik vezetőjeként működött, így igyekezve megteremteni a korszakban sokak által kívánt kultúrfőlényt.

933 Baranyai Zoltán levele Parcher Félixhez. Genf, 1921. május 21. HU-MNL-OL-K 107 1-2-45

934 Kozák 2019.

935 Hevesy Pál távirata Gábor Józsefnek. 1930. augusztus 7. HU-MNL-OL-K 107 64-59-106

936 Zeidler 2008.

a komité többi tagjával együtt önként visszavonult a külügyi szolgálattól.⁹³⁷ 1945 és 1947 között ismét a külügyminisztériumban találjuk, ahol miniszteri osztályfőnök, egyben a párizsi békekonferencia fődelegátusa volt. Időközben, 1926 és 1947 között a szegedi Ferenc József Tudományegyetem magántanáráként is működött. 1947-ben végleg elhagyta Magyarországot, és az Egyesült Államokba ment, ahol egy évvel később bekövetkezett haláláig az indianai Notre Dame Egyetem rendes tanára volt.⁹³⁸

Baranyai genfi évei alatt tagja volt a Budapesti Philológiai Társaságnak,⁹³⁹ a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak⁹⁴⁰, a Magyar Néprajzi Társaságnak,⁹⁴¹ a Magyar Történelmi Társulatnak⁹⁴² és a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak. Emellett 1922-ben felvételt nyert a genfi *Club International*ba, a Népszövetség klubjába, amelynek a szervezet mellett működő diplomaták és a Népszövetség hivatalnokai voltak a tagjai.⁹⁴³ 1924-re további két svájci társaságnak is tagja lett: a genfi *Société J. J. Rousseau*-nak; valamint a lausanne-i *Société d'histoire de la Suisse romande*-nak.⁹⁴⁴

Irodalomtörténészként is folyamatosan publikált: foglalkozott a francia irodalom- és művelődéstörténettel, fordítással és szerkesztéssel is. Eseti jelleggel a genfi egyetemen is adott elő.⁹⁴⁵ 1923 és 1929 között Eckhardt Sándorral együtt a *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes* szerkesztője volt, később franciául,⁹⁴⁶ majd németül⁹⁴⁷ állított össze egy Magyarországot és a magyar kultúrát bemutató kötetet,⁹⁴⁸ emellett pedig folyamatosan foglalkozott a kisebbségek helyzetével és sorra jelentette meg erről írott munkáit is.⁹⁴⁹

A genfi titkárságot csaknem végig működtető Baranyai érdemei kimagaslók. Személyében egy olyan értelmiségi került a Népszövetség mellé, aki nem diplomatának tanult, és sem a családi háttere, sem a magántökéje nem vetekedhetett azzal, ami a korszak legtöbb diplomatájának rendelkezésére állt. Karrierjét a szaktudásának, a saját maga által kiépített kapcsolatrendszerének, a népszövetségi rendszer ismeretének, és a magyar ügyek, elsősorban a kisebbségi kérdés kapcsán tanúsított hozzáállásának köszönhetette. Egyértelmű sikerét ezekben és abban kereshetjük, hogy rendkívül gyorsan fel tudta mérni, hogy a Népszövetség fórumán hogyan lehetne

937 Bakách-Besseney György volt svájci magyar követ levele Kállay Miklós volt magyar miniszterelnöknek. Barcza György irathagyatékából. In: Barcza 1994, II. 356–365.

938 Kozák 2019.

939 Filológia 1913, 705.

940 Magyar Nyelv 1926, 302.

941 Ethnographia 1929, 62.

942 A Magyar Történelmi Társulat 1922. évi május 17-én d. u. 5 órakor tartott felolvasó, illetve igazg. választmányi ülésének jegyzőkönyve. Századok 1921–1922. 462.

943 Baranyai Zoltán levele Walko Lajosnak. Genf, 1925. május 28. HU-MNL-OL-K 107 1-2-61

944 Baranyai Zoltán jelentése a Külügyminisztériumnak. Genf, 1924. február 21. HU-MNL-OL-K 107 1-2-134

945 Baranyai Zoltán szabadságkérvénye. Genf, 1923. július 13. HU-MNL-OL-K 107 1-2-247

946 Lelkes 1939.

947 Ungarn 1941.

948 Revue 1929.

949 Lásd pl. az 1922-ben megjelent *A kisebbségi szerződések története* c. tanulmányát, valamint az 1925-ben megjelent *A kisebbségi jogok védelme* c. könyvét. 1923-ban az általa szerkesztett *Revue des Études Hongroises Finno-Ougriennes*-ben jelent meg az *Autonomie des petites nations finno-ougriennes* c. munkája, majd ugyanebben a témában 1924-ben a *Magyar Nyelv* c. folyóiratban a finnugor népek számára a Szovjetunióban biztosított önkormányzati jogokról szóló tanulmánya.

érvényesíteni a magyar célokat. Az erről alkotott véleményét az őt ért támadások ellenére is minden alkalommal kifejtette, és miután érvekkel meggyőzte a feletteseit, el is tudta érni annak érvényre juttatását.

Baranyai 1925. május végén adta át a genfi hivatal vezetését⁹⁵⁰ Verseyhy Nagy Elek I. osztályú követségi tanácsosnak, aki már a (ma meghatalmazott miniszteri címmel egyenlő) miniszterrezidensi címet használhatta.⁹⁵¹

A változás a képviselő fontosságának elismerése is volt, amennyiben a magyar diplomácia úgy döntött, hogy a Réz halála után – nyilván anyagi okokból – évekig betöltetlen felső vezetői posztot újra betölti.

A titkárság élére érkező Verseyhy Nagy Elek karrierdiplomata és jogászdoktor volt, aki 1884. április 10-én született Kolozsváron. Budapesten és Bécsben végzett jogot; majd 1905-től a kereskedelmi minisztériumban dolgozott. 1911-től a Rómába beosztott szaktudósító mellett fogalmazó, majd 1912-től belgrádi szaktudósító volt. 1913-tól a külügyminisztérium munkatársa lett, és Belgrádban, Drezdában, Hágában majd Párizsban teljesített külszolgálatot.⁹⁵² Követségi tanácsosként jelen volt a trianoni béke ratifikációs okmányainak kicserélésekor.⁹⁵³ 1922 és 1924 között a külügyminisztérium szociálpolitikai osztályát vezette, és innen került a genfi titkárság élére. 1926-ban jelent meg Auer Pállal⁹⁵⁴ közösen jegyzett *Magyarország és a Népszövetség* c. munkája, amelyben a szervezet kisebbségvédelmi tevékenységével foglalkozott.⁹⁵⁵

Verseyhy Nagy azonban nem töltötte be sokáig ezt a genfi pozíciót: mindössze egy év elteltével vatikáni követté nevezték ki, helyére pedig a korábban a párizsi követségen szolgáló Hevesy Pál került.⁹⁵⁶

Az általában nagy népszerűségnek örvendő és emiatt többek között „mosolygó követnek” vagy „csokoládé miniszternek” is becézett⁹⁵⁷ Hevesy Pál⁹⁵⁸ Verseyhy Nagyhoz hasonlóan azok közé a hivatásos diplomaták közé tartozott, akik karrierjüket még az Osztrák–Magyar Monarchia idején kezdték, majd a Trianont követően felálló önálló magyar külügyminisztériumban töltötték be jelentős pozíciókat. 1883. április 9-én született Budapesten, kikeresztelkedett és nemesi rangot szerzett zsidó kereskedőcsaládban.

950 Baranyai Zoltán levele a berni követségnek. Genf, 1925. június 29. HU-MNL-OL-K 107 1-2-338

951 Az MTI jelentése. 1925. június 2.

952 Katolikus Lexikon 2019.

953 Az MTI jelentése. Párizs, 1921. július 28.

954 Auer Pál (1885. október 3.–1978. június 21.) nemzetközi jogra szakosodott jogász. A budapesti francia nagykövetség egyik jogtanácsosa, majd a frankhamisítási per során a francia Nemzeti Bank jogi képviselője lett a magyar féllel szemben, mindkét oldal megalégedésére. 1926-tól részt vett a Páneurópai Unió munkájában, ahol 1930-tól a magyar szekciót is vezette. A második világháború alatt kapcsolatban állt a francia ellenállással, ezért a német megszállást követően bujkálnia kellett. 1946-ban párizsi követté nevezték ki. 1947 nyarán, Nagy Ferenc lemondását követően Auer maga mondott le, majd a franciaországi magyar emigráció vezetője lett. Pályafutását bővebben lásd Fejérdy 2014

955 Auer 1926 Vö. báró Wlassics 1926

956 Baranyai Zoltán levele Eric Drummond-nak. Genf, 1926. május 1. LoNA-R 574 11/8609x/5742. Vö.: Walko magyar külügyminiszter levele Eric Drummond-nak. Budapest, 1926. július 24. LoNA-R 11/8609x/5742.

957 Zeidler 2008

958 Bővebb pályafutását lásd Varga 2018.

A rendkívül kiterjedt kapcsolathálóval rendelkező Hevesy⁹⁵⁹ államtudományi doktorátust szerzett, majd egy évig vármegyei jegyző volt Pesten;⁹⁶⁰ ezután kezdte meg bécsi iskoláját.⁹⁶¹ Diplomáciai szolgálatát Londonban⁹⁶² és Konstantinápolyban⁹⁶³ kezdte, majd 1917-ben berni követségi titkárrá nevezték ki⁹⁶⁴ – ekkor ismerte meg Allen Dullest, a CIA későbbi igazgatóját is.⁹⁶⁵ Az első világháború végén – pályatársaihoz hasonlóan – az Osztrák–Magyar Monarchia megszűntével a magyar külügy tagja lett. 1920-ban már a washingtoni követségen dolgozott, majd néhány hónappal később a budapesti külügyminisztériumba került, ahol a számjel-osztályon dolgozott.⁹⁶⁶ 1922-ben az akkor még a spanyol képviselést is ellátó párizsi magyar követségre került,⁹⁶⁷ és négy évvel később innen került át a genfi irodába.⁹⁶⁸

Hevesy számára a Népszövetség nem volt ismeretlen, ugyanis Baranyai még 1922. júliusi párizsi tartózkodása alatt vele is megbeszéléseket folytatott a szervezetről,⁹⁶⁹ a következő év január–februárjában pedig Hevesy hivatalosan is képviselte Magyarországot a Párizsban tartott Tanácsülés alkalmával.⁹⁷⁰

Hevesy tisztségéből és rátermettségéből adódóan – Baranyaihoz hasonlóan – maga is tagja volt a népszövetségi Közgyűléseken részt vevő magyar küldöttségeknek, és számos olyan értekezleten és konferencián is képviselte Magyarországot, mint például az 1927 júliusában, Genfben megtartott segélyezési értekezlet⁹⁷¹ vagy a genfi konvenció módosítását célzó 1928-as diplomáciai értekezlet.⁹⁷²

1930 őszen láttak napvilágot az első hírek Hevesy áthelyezéséről – rendkívüli követi és meghatalmazott miniszteri címet kapott, és a portugáliai képviselést is ellátó madridi⁹⁷³ követség vezetésével bízták meg.⁹⁷⁴ A hivatalosan 1930 októberében felmentett Hevesy egy hónappal korábban még részt vett a Népszövetség Közgyűlésén, ahol (akkor már másodjára) szólalt fel a Népszövetség Főtitkárságának általa is fontosnak tartott átszervezése kapcsán. A genfi követség élén Hevesyt végül a kitűnő amerikai kapcsolatokkal rendelkező, szintén karrierdiplomata

959 Hevesy Pál Emlékezzünk régiokról i. m. 136–139. o.

960 Hevesy Pál Emlékezzünk régiokról i. m. 2–3. o.

961 Kelecsényi 1987.

962 1909-ben itt ismerte meg Apponyi Albertet. Lásd: Hevesy 1, 85.

963 Kelecsényi 1987.

964 Hevesy 2, 17.

965 Hevesy Pál levele Allan Dullesnek. 1960. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80B01676R003600070001-7.pdf> (2017. április 2.).

966 Hevesy 1, 161.

967 Az MTI jelentése. 1922. július 22.

968 Walko magyar külügyminiszter levele Eric Drummond-nak. Budapest, 1926. július 24. LoNA-R 574 11/8609x/5742. Vö.: Az MTI jelentése. 1926. július 27.

969 Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklósnak. Genf, 1922. augusztus. HU-MNL-OL-K 107 1-2-183.

970 Az MTI jelentése. Párizs, 1923. február 1.

971 Az MTI jelentése. Genf, 1927. július 4.

972 Az MTI jelentése. Genf, 1929. július 1.

973 A madridi ekkor már önálló képviselést volt, ám mivel korábban évekig a párizsi képviselést alá tartozott, ezért az akkoriban ott szolgálatot ellátó Hevesynek már nem voltak ismeretlenek a spanyol és portugál ügyek.

974 Az MTI jelentése. 1930. október 31.

Pelényi János⁹⁷⁵ váltotta, aki három évig töltötte be ezt a posztot, majd ismét visszatért amerikai állomáshelyére – immár washingtoni követként.

A genfi iroda vezetői tehát a magyar népszövetségi képviselést meghatározó alakjai voltak, akik egész éves háttérmunkájukkal és sokszor a hivatalos delegációk tagjaiként is segítették a szervezet elé vitt magyar ügyek képviselését. Ezzel az általuk végzett munka jelentette a magyar képviselést egyik pillérét – ez egészült ki a kifejezetten a tárgyalásokra érkező delegációk fellépésével.

A hivatalos magyar delegációk

A népszövetségi Közgyűlés minden év szeptemberében tartotta ülését, emellett néhány alkalommal találkozhatunk rendkívüli Közgyűléssel is. A Tanács ülései kezdetben jóval rendezetlenebbek voltak, majd 1924–25-től kezdve negyedéves ülésekre álltak be, ezeket általában márciusban, júniusban, szeptemberben és decemberben tartották meg. Valamennyi szeptemberi tanács ülésszakra igaz, hogy habár a tanács üléseken csupán az arra meghatalmazottak voltak jelen és szólaltak fel, a háttértárgyalásokba bekapcsolódhattak azok a küldöttek is, akik a Közgyűlés ülésezésére érkeztek valamilyen minőségben. Arra is gyakran találunk példát, hogy a hivatalos delegáción kívül, kifejezetten a háttértárgyalások lefolytatására egy-egy meghatározó magyar politikus vagy diplomata érkezett a városba – így például Khuen-Héderváry Sándor és Walko Lajos 1928 márciusában, a tanács ülése ideje alatt, kifejezetten a szentgotthárdi ügy kapcsán. Szintén nem szabad elfelejtenünk, hogy az üléseknek túlnyomó részt helyet adó Genf volt az Interparlamentáris Unió és a Népszövetségi Ligák Uniójának is a legfőbb találkozóhelye, ezek az ülések pedig sokszor időben is egybeestek. Így tehát – habár a népszövetségi üléseken csupán az itt jelzettek vettek hivatalosan részt – Genf találkozóponként szolgált mindenki számára, aki különböző fórumokra, de sokszor csaknem azonos ügyekben érkezett.

A közgyűlésre érkező delegációk vagy egy-egy konkrét, magyarokat érintő politikai ügyben képviselték az országot – sokszor a párhuzamosan futó tanács üléseken is – vagy a Közgyűlés egy-egy általános bizottságában vettek részt. Itt a Népszövetségre vonatkozó általános működés, szerződés stb. voltak porondon, a magyar diplomácia mégis egyre nagyobb súlyt fektetett az ezekben a bizottságokban való részvételre is, mivel a szervezet működését – és így közvetetten a magyar ügyekben hozható döntéseket is – itt lehetett befolyásolni. Ezek a bizottságok az 1. (alkotmányos), 2. (technikai), 3. (lefedezési), 4. (pénzügyi), 5. (általános), 6. (politikai) bizottságok voltak. A delegáltak emellett – amennyiben beválasztották őket – részt vettek előkészítő és albizottságokban is. 1927-ben például a lefedezés kérdésével foglalkozó előké-

975 Pelényi János (1885. február 15.–1974. április 19.) hivatásos diplomata. 1908 és 1917 között még a Monarchia közös külügyminisztériumának megbízásából az Egyesült Államok különböző városaiban szolgált, majd a külügyminisztériumban helyezkedett el. 1922-től ismét az Egyesült Államokban élt, a washingtoni követségen látott el feladatokat. 1930 és 1933 között a genfi képviselést vezette, majd ismét Washingtonba került, immár követként. A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást követően több munkatársával együtt lemondott, és menedéjot kért és kapott az Egyesült Államoktól. Bővebben lásd Pelényi János in: Magyar Katolikus Lexikon <http://lexikon.katolikus.hu/P/Pelényi.html> (2020. május 31.).

szító bizottságban Hevesy (akit betegsége miatt Baranyai Zoltán helyettesített),⁹⁷⁶ míg Tánczos Gábort a Közgyűlés 4. bizottsága választotta be a felállítandó népszövetségi közigazgatási bíróság alkalmazottai számára készülő tervezet kidolgozására létrehozott öttagú albizottságba.⁹⁷⁷

1927-től kezdve a magyar delegációk létszámának növekedését láthatjuk,⁹⁷⁸ ami egy megváltozott magyar stratégiát mutat: a küldöttek differenciáltabban tudtak részt venni az egyes bizottságok munkáiban, és ez a „szakosodás” lehetővé tette, hogy felkészültebben, részletesebb ismeretekkel érkezzenek, az általuk képviselt kérdésben nagyobb energiát fejthessenek ki, valamint, hogy az ügyek érdekében jobb és szélesebb célzott kapcsolathálót alakíthassanak ki.

A népszövetségi ülésekre érkező delegációk tekintetében eseti szinten változott, hogy kik képviselték a kormányt, annak függvényében, hogy milyen téma került elő, és mennyire volt az vagy maga az adott tárgyalás kiemelt fontosságú. A delegáltak személyéről hivatalosan a külügyminiszter, valamint a genfi titkárság értesítette a Népszövetséget. A személyek kiválasztását megelőző mérlegelés része volt a genfi magyar titkárság és az egyéb külképviseletek stb. útján szerzett információk elemzése, a helyzet értékelése, a lépés megtervezése, majd ehhez mérten a személyek kiválasztása. A személyek kijelölésénél (sok esetben ideértve, hogy Bethlen maga is képviselje-e a kormányt) Bethlen István és a külügyminisztérium közösen mérlegelte a kérdést, majd hozta meg a döntést.⁹⁷⁹

A delegációnak praktikus okokból voltak állandó tagjai is. Ilyen volt a delegáció vezetője, a nemzetközileg is elismert és nagy tiszteletnek örvendő Apponyi Albert, valamint a genfi titkárság tagjai, Hevesy és Baranyai, akik sokszor csak póttagként (helyettesként) ugyan, de jelen voltak az üléseken, és ilyenkor azonos jogokkal rendelkeztek, mint a rendes tagok. Ugyanígy, gyakorlatilag állandó tagságról beszélhetünk azoknak az esetében is, akik specifikusan csak egy-egy ügy képviseletében érkeztek ki éveken keresztül az ülésekre. Így az ügyeket, a népszövetségi eljárásrendeket és a bevetett tárgyalási módszereket és taktikákat épp olyan jól ismerték, mint a többi állam hasonló ügyekben fellépő képviselőit, valamint a kérdésre fogékony, a magyar ügyet támogató vagy épp ellenző további nemzetközi szereplőket. A delegáltak ilyen módon bizonyos témakörök (például a kisebbségvédelem) mentén szerveződött hálózatok részpontjait is „képezték”, és önálló kapcsolathálókat is működtettek, amik minél jobban kiterjedtek az általuk képviselt ügyekre – nemcsak a Népszövetségen belül, de akár más fórumokon (Népszövetségi Ligák Uniója, egyéb nemzetközi konferenciák stb.) is.⁹⁸⁰

Ezeket a szakmai kapcsolathálókat egészítette ki az a háló, ami a jórészt arisztokrata vagy mágnás családok tagjai alkotta delegáltak kvázi alap kapcsolati tőkéje volt: rokoni és baráti alapon vagy épp iskoláztatásuk révén.

976 LoNA-R 574 11/8609x/5742. Vö.: Az MTI jelentése. Genf, 1927. szeptember 12.

977 Az MTI jelentése. Genf, 1927. szeptember 12.

978 Míg 1923 szeptemberében csupán hét fő volt tagja a Közgyűlésre érkező magyar küldöttségnek, addig az 1930. szeptemberi Közgyűlésen már 21 fővel képviseltette magát a kormány. Lásd pl.: Actes 1930, 19.

979 Erre például lásd a Korányi Frigyes, Kánya Kálmán és Bethlen István titkársága közötti, a későbbiekben részletesebben is ismertetett levelezést. HU-MNL-OL-K 64 16-41-274/res.

980 Nem véletlen, hogy a hálózatok egyre szélesebb körben terjedt el. A történelemtudomány szempontjából az egyik legfontosabb, kifejezetten a hálózatokat kutató munka: Ferguson 2019.

Az évek során ezt a működést kiismerő magyar kormány ezért növelte meg a kiérkező delegációk létszámát, kvázi szakosítva a résztvevőket. Az ülésekre kiérkezők ezért négy csoportba sorolhatók: az általános, „rendes” delegáltak, akik a magyar kérdések mellett jól ismerték a Népszövetség működését, dolgozóit és a többi állam delegáltjait is; azok a szakemberek, akik egy-egy speciális kérdés tárgyalására érkeztek ki; illetve a kiemelt esetekben kiérkező miniszterelnök vagy külügyminiszter. A negyedik csoportot azok az esetek jelentik, amikor az ülés megkezdésére az érdemi megbeszélések már lezajlottak, és vita már nem volt várható – ilyenkor egyszerűen csak a genfi vagy a berni vezetőt bízták meg a népszövetségi képviselettel, sőt arra is találunk példát, hogy más városba akkreditált követet (például az 1924. júniusi tanácsi ülés kapcsán Bornemissza Gyula báró stockholmi követet) bízzák meg.

A fenti általánosságokon kívül fontos néhány, a delegáció tagjaként gyakran megjelenő személyt röviden külön is bemutatni, ugyanis a genfi irodát vezető Hevesy Pál és Baranyai Zoltán, Bethlen István, Khuen-Héderváry Sándor és az aktuális külügyminiszterek mellett ők voltak azok, akik a legnagyobb hatást gyakorolták a magyar delegáció munkájára és eredményességére az 1920-as években.

A népszövetségi üléseken képviseletet ellátók közül kihagyhatatlan a delegáció állandó vezetője, Apponyi Albert (1846–1933), akit a kortársak és az utókor is kiemelkedő képességekkel és kapcsolatokkal rendelkező diplomataként tartott számon. Az arisztokrata családból származó, jogot tanult gróf kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett az osztrák és a francia – elsősorban royalista – arisztokrácia körében is. Belpolitikai pályafutását az 1870-es években kezdte és abban egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Az első világháborút lezáró béketárgyalásra már nemzetközileg is közismert és nagy tiszteletnek örvendő, tapasztalt politikusként érkezett. Apponyi már 1895-től kezdve aktívan részt vett az Interparlamentáris Unió munkájában⁹⁸¹, később pedig vezéralakja lett a Magyar Külügyi Társaságnak és a Népszövetségi Ligák Uniója magyar szekciójának. Széles műveltsége és tudása, jó modora, tökéletes nyelvismerete, kiterjedt kapcsolathálója és megnyerő fellépése mind hozzájárult ahhoz, hogy az egyébként köztudottan legitimista Apponyira ne csak Magyarországon, de Nyugat-Európában és a kisantant országaiban is elismert és felkészült államférfiként hivatkozzanak.

1928-tól kezdve Apponyi felesége, Mensdorff-Pouilly Klotild (1867–1942) maga is a delegáció tagja volt. Dietrichstein-Mensdorff-Pouilly Klotild grófnő a bécsi birodalmi arisztokráciához tartozott, aki a brit Viktória királynővel is rokonságban állt. Családjában gyakran találunk diplomatákat és magasan kitüntetett katonákat, és a grófnő maga is Csillagkeresztes Hölgy kitüntetésben részesült még Ferenc Józseftől. Az 1897-es esküvő előtt magyarul egyáltalán nem beszélő nő hamar megtanult magyarul, és tudatosan csatlakozott férje szellemiségéhez.⁹⁸² 1910-től kezdve csaknem harminc éven keresztül volt a Magyarországi Nőegyesületek Szövet-

981 1904 őszén épp az Interparlamentáris Unió amerikai ülésén ismerte meg Theodore Rooseveltet, aki rendkívül jó benyomást tett rá. Bővebben lásd Apponyi 2016, 369–374.

982 Anka 2014, 33–35.

ségének elnöke; valamint sokáig ő volt az International Council of Women szervezetbe delegált magyar küldött. 1918-ban aktívan részt vett a magyar feminista törekvésekben, és támogatta a női szavazati jog minél szélesebb bővítését. A Népszövetség Közgyűlésének munkájába 1928 és 1934 között helyettes delegátusként, majd 1935 és 1937 között delegátusként kapcsolódott be. Férje halála után sem hagyta tehát abba a népszövetségi munkát, sőt 1930-at követően 1935-ben és 1937-ben is ő töltötte be a Közgyűlés általános bizottságának elnöki tisztét.⁹⁸³ A rendkívül művelt grófnő emellett olyan könyvekben működött íróként közre, mint például a Lukács György szerkesztette, a háború és a betegségek témakörében íródott *Háború és a jövő*, amelyben az *Az alkoholizmus és a háború* c. fejezetet jegyezte.

Apponyi Albert mellett szintén állandó tagja volt a magyar küldöttségnek Tánzos Gábor tábornok is. Az 1872. január 22-én, Budapesten született Tánzos a bécsújhelyi katonai akadémián tanult, majd 1907-től kezdve katonai attaséként szolgált előbb Belgrádban, majd Athénben és Bukarestben. 1907-ben IV. Károly szárnysegédje lett, majd dandárparancsnokká nevezték ki. A forradalom és a Tanácsköztársaság alatt visszavonult, majd a Friedrich-kormány alatt egy hétig (1919. augusztus 7–15.) külügyminiszter lett.⁹⁸⁴ Tánzos lett a hadügyminisztériumon belül felálló önálló magyar katonapolitikai osztály első osztályvezetője,⁹⁸⁵ majd 1923-tól kezdve tagja a magyar népszövetségi delegációknak – 1923 és 1930 között valamennyi rendes közgyűlési ülészen részt vett, ahol a leszerelési és pénzügyi bizottságok munkájába kapcsolódott be. Ennek folyamánaként a Népszövetséget jól ismerő tiszt a Magyarországot érintő katonai ügyek kapcsán a Tanács ülésein is rendszeresen képviselte az országot.

Az 1920-as évek folyamán szintén végig meghatározó szerepet töltött be a magyar népszövetségi képviselőben Walko Lajos (1880–1954), aki 1925 márciusától kezdve vezette a magyar külügyminisztériumot. Walko Lajos jogot és nemzetgazdaságtant tanult, pénzügyminisztériumi pályafutását 1911-ben kezdte. Kereskedelemügyi, külügyi és pénzügyminiszteri pozíciókat is éveken keresztül töltött be, ezek közül többet egy időben. Tanultsága és személyes képességei mellett támogatta ebben az is, hogy Weiss Fülöpnek, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökének vejeként széles kapcsolatokkal rendelkezett a pénzügyi körökben.⁹⁸⁶ Pénzügyi tehetségéről és lelkiismeretes munkájáról később kortársai is elismeréssel írtak.⁹⁸⁷ Walko Lajos háromszor volt közgyűlési delegált, ám ennél jóval többször jelent meg a konkrét magyar ügyeket tárgyaló tanácsi üléseken vagy látogatott ki Genfben nem hivatalos delegáltként, kifejezetten háttértárgyalások lefolytatására.

A magyar népszövetségi képviselő alakításában meghatározó személy volt ifj. Korányi Frigyes báró (1869–1935) is. Korányi Frigyes a híres belgyógyász id. Korányi Frigyes fiaként, zsidó származású, de már kikeresztelkedett családba született. Az 1920-as és 1930-as években többször töltötte be a pénzügyminiszteri tisztséget, illetve 1923 és 1924, valamint 1925 és 1928

983 de Haan - Daskalova - Loutfi. 2006, 25–27.
 984 Bába 2018, 674.
 985 Árokay 1983.
 986 Kenyeres 1994.
 987 Barcza 1994, 181.

között párizsi követ volt. 1923 és 1929 között Korányi volt Magyarország képviselője a Jóváérteli Bizottságban is.⁹⁸⁸ Az 1920-as években Közgyűlésen csupán egyszer volt a delegáció tagja, a tanácsi üléseken viszont gyakran képviselte a magyar ügyeket (elsősorban a szanálás kapcsán), és tanácsaival gyakran segítette a magyar küldöttség összetételének kialakítását. Emellett ő volt az, aki szorgalmazta, hogy a magyar delegáció – főként, ha annak a miniszterelnök is tagja volt – reprezentatívabb, lehetőleg a nagyhatalmak által foglalttal megegyező szállást vegyen igénybe Genfben, ezzel is elősegítve a gyakori találkozókat a magyar és az antant vezetők között.

Ugyancsak gyakran jelent meg a Tanács ülésein a hivatásos diplomata Gajzágó László (1883–1953), aki jogász tanulmányai után, 1919-ben lett a külügyminisztérium munkatársa. Diplomata karrierje mellett jogelmélettel foglalkozott, elsősorban a nemzetközi jog kapcsán,⁹⁸⁹ 1924-től kezdve pedig nemzetközi bíróságok előtt is képviselte a magyar kormányt.⁹⁹⁰ Népszövetségi munkásságát tekintve a Közgyűlésre és a tanácsi ülésekre érkező magyar delegációknak is gyakran volt tagja. Előbbiben az alkotmányos bizottság munkájába kapcsolódott be, utóbbi esetben pedig elsősorban az optások ügyeiben járt közre.

Gajzágóhoz hasonlóan szintén gyakran képviselte a magyar érdekeket a Tanács előtt a jogot tanult Bud János (1880–1950) is. Bud hamar a pénzügyi és statisztikai vonalra került, és pályafutása alatt közlelmzési miniszter, pénzügyminiszter, közgazdasági és külügyminiszter is volt.⁹⁹¹ A Közgyűlés ülésein egyszer sem volt a delegáció tagja, a Tanács előtt azonban gyakran képviselte a magyar érdekeket.

Az első világháború alatt aktívan politizáló⁹⁹² és 1918-ban a kereskedelmi miniszteri pozíciót is betöltő Sztérényi József báró (1861–1941) ugyancsak visszatérő alakja volt a magyar népszövetségi képviselőnek. Stern József néven született, Stern Albert újpesti rabbi fiaként,⁹⁹³ így nem rendelkezett azokkal a születéséből adódó előnyökkel, mint pályatársai közül sokan. Sztérényi⁹⁹⁴ újságíró-szerkesztőként kezdte a pályafutását, majd megalapította az erdélyi ipari és kereskedelmi egyesületet. Baross Gábor pártfogoltjaként 1890-től kezdve dolgozott a kereskedelemügyi minisztériumban, ahol az iparfejlesztés területével foglalkozott, és egyre feljebb került a ranglétrán.⁹⁹⁵ 1918 folyamán a Wekerle-kormányban kereskedelemügyi miniszter lett. 1919-ben internálták, majd a Tanácsköztársaság bukása után ismét aktív politikai pályára lépett, és több nemzetközi tárgyaláson is képviselte a magyar kormányt.⁹⁹⁶ A Népszövetség Közgyűlésein 1928-tól kezdve találkoztunk vele, a technikai és az általános bizottságok munkájában részt vevő delegáltként.

988 Nemzeti Örökség Intézete 2020.
 989 Kenyeres 1994.
 990 Kardos 2020.
 991 Diós 2020.
 992 Gali 2015.
 993 Ujváry 1929.
 994 A család nevét még édesapja változtatta meg Sztérényire asszimilációs törekvésük jeleként. Lásd Ujváry 1929.
 995 Vasárnapi Újság 1905.
 996 Kenyeres 1994.

Barcza György hivatásos, még a Ballhausplatzon tanult és szocializálódott diplomataként szolgált, és mint ilyen vett részt a népszövetségi magyar képviselőben is. Barcza minden állomáshelyén megbecsült és közkedvelt volt, elsősorban mivel nagy felkészültséggel, jó nyelvismerettel és megnyerő modorral rendelkezett.⁹⁹⁷ Legfontosabb állomáshelyei Bécs, Athén, Koppenhága, Stockholm, majd egy a külügyminisztérium politikai osztályvezetői beosztását jelentő „kitérő” után a Vatikán és London voltak.⁹⁹⁸ Barcza 1925 és 1926 folyamán, tehát abban a rövid időintervallumban, amikor nem kiküldetésben volt, hanem a külügyminisztérium politikai osztályát vezette, aktívan kapcsolódott be a népszövetségi ügyekbe, és a Közgyűlés és a Tanács ülésein is delegáltként volt jelen. A Közgyűlések során az általános, a politikai és a pénzügyi bizottságok munkájába kapcsolódott be.

Az 1920-as években gyakran látogatott ki a Népszövetség Közgyűléseire – valamennyi alkalommal titkárként – Ullein-Reviczky Antal (1894–1955) is, akit a Magyarországot érintő Tanács üléseken is többször megtalálunk. A Barczához hasonló pályát befutó – az 1920-as években még csak az Ullein⁹⁹⁹ nevet viselő – diplomata szintén a Ballhausplatzon tanult, aki az első világháborút követően tagja volt az osztrák–magyar határmegállapító bizottságnak is, ezt követően pedig Párizsba, majd Isztambulba helyezték.¹⁰⁰⁰

1924-től kezdve volt a Közgyűlésre érkező magyar delegáció része Eberswaldi Sieglér Géza ezredes, aki 1885. március 23-án született Kaposváron¹⁰⁰¹ és egy ideig a honvédelmi minisztérium elnöki D. osztály vezetője volt.¹⁰⁰² 1938 őszén, immár altábornagyként vezette az első bécsi döntés következtében Dél-Kárpátaljára bevonuló VI. hadtestet.¹⁰⁰³ Egy évvel később, 55 éves korában hunyt el Debrecenben.¹⁰⁰⁴ Sieglert 1924-től kezdve valamennyi rendes közgyűlési ülésen megtaláljuk, ahol a leszerelési bizottság munkájában vett részt technikai tanácsadóként – a tanács ülésekre érkező delegációknak azonban egyszer sem volt tagja.

Ugyancsak gyakran volt a magyar delegáció tagja ifj. Vladár Ervin (1897–1984)¹⁰⁰⁵, a jogászként doktorált hivatásos diplomata, aki 1921-ben kezdte meg külügyi szolgálatát. 1923 és 1930, 1933 és 1939, valamint 1942 és 1943 között a külügyminisztériumban dolgozott. Külföldi állomáshelyei között volt Bukarest, Berlin, Párizs és Genf is – utóbbi városban 1943 és 1944

997 Zeidler 1998.

998 Barcza a második világháború kitörését követően, londoni állomáshelyéről hazatérve – a magyar külpolitikával egyet nem értése miatt – maga kérte a nyugdíjazását, de továbbra is jól informált maradt, és 1943-ban Kállay megbízottjaként elvállalta, hogy a kiugrás érdekében Svájcban folytasson titkos tárgyalásokat, ami miatt több családtagját érték támadások. A második világháború végén előbb Svájcba, majd Ausztráliába emigrált. Lásd: Barcza 1994. Vö. Zeidler 1998.

999 Édesanyja nevét, a Reviczkyt a harmincas években vette fel.

1000 Ullein-Reviczky karrierjének legsikeresebb szakasza a harmincas évekre tehető. 1938 és 1943 között a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője volt, majd 1944. március 19-ig stockholmi követ. Barczához hasonlóan aktívan részt vett a Kállay-féle kiugrási kísérlet tárgyalásaiban. Lásd: Barcza 1994.

1001 Geni 2023.

1002 Kitüntetések 2023.

1003 Hornyák 1986.

1004 Gyászjelentések 1939.

1005 Joó 2018.

között¹⁰⁰⁶ volt főkonzul.¹⁰⁰⁷ Vladár *Mi is az a Népszövetség?* c., 1930-ban a Magyar Külügyi Társaság kiadásában megjelent munkája fontos és részletes bemutatását adja a Népszövetség működésének, valamint az arról alkotott magyar véleménynek. A Népszövetség Közgyűlésén az 1920-as években három alkalommal vett részt titkári, illetve technikai tanácsadói pozíciókban, tanács üléseken azonban egyszer sem.

A fenti névsorból egyértelműen levonható, hogy az ülésekre felkészült, képzett és a kérdéses ügyeket jól ismerő politikusok, diplomaták és szakemberek (utóbbiak főként a pénzügyi és katonai területekről) érkeztek. A hivatásos diplomaták tekintetében a népszövetségi magyar képviselőt többségében olyan, még a Ballhausplatzon szocializálódott diplomaták látták el, akik az 1920-as években felállt önálló magyar külügyi szolgálat gerincét adták. A népszövetségi ülésen való részvételükkor egyaránt találunk a budapesti minisztériumban dolgozókat, illetve külszolgálatban lévő tisztviselőket is. Ezek közül a kizárólagos német orientációt elutasító diplomaták közül a második világháború alatt sokan aktívan részt vettek a Kállay-féle kiutérésben, a Sztójay-kormány kinevezése után pedig sorra mondtak le tisztségeikről. 1945 után szinte valamennyien emigrációra kényszerültek, és a világ különböző pontjain telepedtek le.

Összegzés

Mint láthattuk, a népszövetségi közegben a személyes kapcsolatháló éppúgy a siker szükséges eleme volt, mint a kvalifikáció és a rátermettség. A döntéshozatal tekintetében szinte valamennyi beszámoló megemlíti a magánbeszélgetések fontosságát – ezért a Népszövetség és segédszervezeteinek helyszínei mellett a legfontosabbak között tartják számon a szállodákat is. A Népszövetség tehát az általa biztosított számos lehetőség mellett sem volt képes a titkos diplomácia megszüntetésére. A kulcskérdések továbbra is a megelőző háttértárgyalásokon, fogadásokon és magánbeszélgetéseken, bilaterális vagy multilaterális egyezményekben, vagy a konkrét témák kapcsán összehívott nemzetközi konferenciák során dőltek el.

A népszövetségi rendszerhez mérten a magyar képviselő is igyekezett minél hatékonyabb érdekérvényesítési lehetőségeket keresni és azokat a lehető legjobban kihasználni. Mindez nem volt egyszerű feladat, de a genfi iroda már az alapításakor jól ráértett arra, hogy a magyar célok elérése nem lehetséges anélkül, hogy olyan eszmékkel is összekössék őket, amiket a Nemzetek Szövetsége alapítói fogalmaztak meg olyan élesen, és amik a folyamatosan közvetített népszövetségi üléseknek köszönhetően rendkívül gyorsan el is tudtak jutni a világ közvéleményéhez.

1006 Szegedy-Maszák 1996, 417.

1007 Mint ilyen részt vett a Kállay-féle aranyalap létrehozásában, majd ő is tagja lett a Barcza által szervezett és vezetett követi komiténak, és beadta lemondását. Ezt követően disszidált, és Venezuelában telepedett le. Lásd Joó 2018. Vö.: Bakách-Besseney György volt svájci magyar követ levele Kállay Miklós volt magyar miniszterelnöknek. Barcza György irathagyatékából. In: Barcza 1994, 356–365. Vö.: Szegedy-Maszák 1996, 299.

A magyar diplomácia népszövetségi stratégiája részben erre épült – ez önmagában, politikai támogatók nélkül azonban kevés volt.

A Népszövetség közgyűléseire érkező magyar delegáció tagjai ezért olyan politikusok, diplomaták és szakemberek voltak, akik nem csupán az üléseken tudták képviselni az országot, de a szükséges háttérbeszélgetéseket is lefolytathatták. Munkájuknak emellett éppúgy része volt az ülésekre való felkészülés, a tényekkel és érvelésekkel alátámasztott beadványok elkészítése és a megbeszélések szüneteiben folytatott háttértárgyalások, mint a sajtómunkában való részvétel vagy a személyes kapcsolatháló folyamatos bővítése – ez indokolta azt is, hogy az ülésekre érkező delegáltak lehetőleg ne változzanak évről évre.

A már megfelelő tapasztalattal rendelkező delegáltak ugyanis nemcsak az eljárásrendeket és a Népszövetség szellemi közegében optimális formai és tartalmi követelményeket ismerték, de az ügyekkel foglalkozó hivatalnokokkal és az ellenérdekelt felekkel is kapcsolatban álltak. Ez olyan személyes kapcsolati hálót jelentett, amelynek értéke rendkívül magas volt, és amelynek fontosságát a magyar kormány is belátta, és ezért támogatta is annak kiépítését. Így a genfi titkárságra és a népszövetségi ülésekre érkező delegáltakra is egyaránt igaz volt, hogy minél régebb óta vettek részt a folyamatokban, és minél jobban ismerték a genfi rendszer működését, annál hatékonyabban voltak képesek a magyar érdekek képviselésére.

Bibliográfia

Levéltári források

HU-MNL-OL-K 63

HU-MNL-OL-K 64

HU-MNL-OL-K-107

LoNA-R 574 = League of Nations Archives R 574 (Communications with the Hungarian Government)

Egyéb elsődleges források

Actes 1930 = Actes de la Onzième Session Ordinaire de l'Assemblée. Séances Plénières. Compte Rendu des Débats Genève, 1930.

Hevesy 1 = Hevesy Pál: Emlékezzünk régiokról. München, 1971. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 3281

Hevesy 2 = Hevesy Pál: Revízió és közös vámterület. Memorandum. HU-MNL-OL-K 64 48-41

Hevesy Pál levele Allan Dullesnek. 1960. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80B01676R003600070001-7.pdf> (2017. április 2.)

A Magyar Történelmi Társulat 1922. évi május 17-én d. u. 5 órakor tartott felolvasó, illetve igazg. választmányi ülésének jegyzőkönyve. *Századok* 1921–1922. 462.

Kiadott források

Apponyi 2016 = Kovács Attila Zoltán–Soós Viktor Attila: *gróf Apponyi Albert: Emlékirataim*. [H. n.] 2016.

Barcza 1994 = Antal László (Szerk.): *Barcza György: Diplomataemlékeim. 1911–1945*. Bp., 1994.

Praznovszky 1934 = Praznovszky Iván: Diplomáciánk elhelyezkedése a magyar közéletben. Tanulmány (1934. november). In: Zeidler Miklós (Szerk.): *A Monarchiától Trianonig. Egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései*. Bp., 2012.

Szegedy-Maszák 1996 = Antal 1996 = Antal László (Szerk.): Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. Bp., 1996.

Sajtótermékek

Az MTI jelentései. A Magyar Távirati Iroda jelentései. MTI hírarchívum 1920–1945. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (2020. február 22.)

Auer 1926 = Auer Pál, Dr.: Magyarország és a Népszövetség. Írta és anyaggyűjteménnyel kiékesítette dr. Nagy Elek. *Jogtudományi Közlöny* 61. évf. (1926) 5. sz. 39–40.

Ethnographia 1929 = Ethnographia – A Magyar Néprajzi Társaság Értesítője. 40 (1929) 62.

Filológia 1913 = Egyetemes Filológiai Közlöny 37 (1913) 705.

Gyászjelentések 1939 = Siegler Géza gyászjelentése. 1939. június 18. In: Gyászjelentések, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Gyaszjelentések_DebreceniRefKollNagykonyvtara_SCHM_SI/?pg=256&layout=s (2020. december 30.).

Katolikus Lexikon 2019 = Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/N/Nagy.html> (2019. augusztus 19.).

Lelkes 1939 = Lelkes István: „Magyarország arca”. *Magyar Szemle* 35 (1939) 1–4., 371–372.

Magyar Nyelv 1926 = Magyar Nyelv 22. (1926) 302.

Revue 1929 = Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes. I–VI. évfolyam, Paris, 1923–1928. *Dunántúli Protestáns Lap* 40 (1929) 103.

Ungarn 1941 = Ungarn. Das Antlitz Einer Nation. A Kir. Magyar Egyetemi Nyomda kiadása, 1941. 896 lap. Kötve 15.-P. *Magyar Szemle* 41 (1941) 7–12. sz. 336.

Vasárnapi Újság 1905 = Sztéryni József. A kereskedelmi minisztérium új államtitkára. *Vasárnapi Újság* 52. évf. (1905) 31. sz. 497.

Wlassics 1926 = Wlassics Gyula: A kisebbségi jogvédelem és a Nemzetek Szövetsége. *Buda-pesti Szemle* (1926) 202. kötet, 585. sz. 184–192.

Szakirodalom

Anka 2014 = Anka László: *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában*. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE-BTK, Bp., 2014. 33–35. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/ankalaszlo/diss.pdf> (2020. január 8.).

Árokay 1983 = Árokay Lajos: Az önálló magyar katonai attasé szolgálat létrehozásának előzményei 1918–1919. *Hadtörténelmi Közlemények* XXX. (1983) 1. sz. 73–95.

Bába 2018 = Tánczos Gábor. In: Bába Iván (Főszerk.): *Diplomáciai lexikon. A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve*. Éghajlat Kiadó, Bp., 2018. 674.

De Haan-Daskalova-Loutfi 2006 = Apponyi, Countess, Mrs. Count Albert Apponyi, born Countess Clotilde, Klotild Dietrichstien–Mensdorff–Pouilly (1867–1942). In: *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern, and Southern Europe, 19th and 20th Centuries*. Edited and with an Introduction by Francisca de Haan, Krassimira Daskalova and Anna Loutfi. CEU Press. Bp.–New York, 2006.

Diós 2020 = Bud János. In: Diós István (Főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon* <http://lexikon.katolikus.hu/B/Bud.html> (2020. január 9.).

Fejérdy 2014 = Fejérdy Gergely: Auer Pál, az árnyékember. A 20. századi francia–magyar kapcsolatok egy meghatározó szereplője. *Kommentár* (2014) 3. sz. 71–86.

Ferguson 2019 = Ferguson, Niall: *The Square and the Tower. Networks and Power from the Freemasons to Facebook*. New York. 2019.

Gali 2015 = Gali Máté (Szerk.): *Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920)*. [H. n.] 2015.

Galtung 1990 = Galtung, Johan (1990): Cultural Violence. *Journal of Peace Research* 27/3. pp. 291–305. <https://www.galtung-institut.de/wp-content/uploads/2015/12/Cultural-Violence-Galtung.pdf>

Geni 2023 = Siegler Géza. Geni. <https://www.geni.com/people/Siegler-G%C3%A9za/6000000011123160626> (2023. január 25.)

Guieu 2012 = Guieu, Jean-Michel (2012): La SDN et ses organisations de soutien dans les années 1920. Entre promotion de l'esprit de Genève et volonté d'influence. *Relations Internationales* 3. pp.11-23. <https://www.cairn.info/revue-relations-internationales-2012-3-page-11.htm#>

Hornýák 1986 = Hornýák Csaba: Kísérlet Kárpátalja birtokbavételére (1938 november). *Aetas* II. évf. (1986) 167–175. o. http://acta.bibl.u-szeged.hu/40343/1/aetas_1986_ksz_167-175.pdf (2020. január 11.).

Joó 2018 = Joó András: „Gstaad 6.9.99.” A svájci úgynevezett Kállay-féle aranyalap létrejöttének és kezelésének problémái – dokumentumok Wettstein János hagyatékából. *Lymbus Magyar-ságtudományi Forrásközlemények* 2018. 661–722. http://epa.oszk.hu/01500/01500/00015/pdf/EPA01500_lymbus_2018_661-722.pdf (2020. január 11.).

Kardos 2020 = Kardos Gábor: *Gajzágó László (1883–1953), a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja*. https://mta.hu/data/dokumentumok/ix_osztaly/Jubileumi%20megemlekezesek/Gajzago_Laszlo_levtag_1883_1953_Kardos_Gabor.pdf (2020. január 9.).

Kelecsényi 1987 = Kelecsényi Gábor: Palibatschi. *Magyar Nemzet*, 50. évf. (1987). 181. szám, augusztus 3., 8. o.

Kenyeres 1994 = Walko Lajos. In: Kenyeres Ágnes (Főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16920/16955.htm> (2020. január 9.).

Kitüntetések 2023 = Magyar Érdemkereszt III. Osztály. Kitüntetések és jelvények. <https://kituntetes.webnode.hu/kituntetesek/horthy-korszak/magyar-erdemrend-erdemkereszt-es-erdemerem/magyar-erdemkereszt-iii-osztaly/> (2023. január 25.)

Kozák 2019 = Kozák Péter: Baranyai Zoltán. *Névpont*. <http://www.nevpont.hu/view/2293> (2019. augusztus 11.).

Nemzeti Örökség Intézete 2020 = Korányi Frigyes, ifj. Nemzeti Örökség Intézete. <http://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/budapest/fiumei-uti-temeto/koranyi-frigyes-ifj-1884-tol-tolcsvai-1908-tol-baro/> (2020. január 9.).

Ortega 2003 = Ortega y Gasset, José (2003). A tömegek lázadása. *Nagy Világ* [H. n.]. 230.

Szabó 2019 = Szabó Miklós: Réz Mihály. *Múltunk*. http://multunk.com/index.php?title=R%C3%A9z_Mih%C3%A1ly (2019. január 3.).

Ujváry 1929 = Sztérynyi József. In: Ujvári Péter (Szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Pallas Ny., Budapest, 1929. <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/14934.htm> (2020. január 10.).

Varga 2018 = Varga Lujza: Ferenc József utolsó diplomatája – Hevesy Pál. *Folia Historica* XXXIV (2018) 55–74.

Vladár 1930 = Vladár, Ervin (1930): Mi is az a Népszövetség? *Magyar Külügyi Társaság, Budapest, Gergely R. Könyvkereskedése*.

Wilson 2008 = Wilson, Ernest J. III (2008): Hard Power, Soft Power, Smart Power. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 616. köt. pp. 110–124.

Zeidler 1998 = Zeidler Miklós: Egy úri diplomata visszaemlékezései. *Aetas* (1998) 4. 166–171. http://acta.bibl.u-szeged.hu/40864/1/aetas_1998_004_166-178.pdf (2020. január 10.).

Zeidler 2008 = Zeidler Miklós: Magyarok a Nemzetek Szövetségében. *Limes* XXI. (2008) 3. sz. 251–272.

Summary

Examining the personnel composition of the Hungarian representation to the League of Nations, we can see that professional diplomats, experts from various sectors (minority affairs, military, law, etc.) and politicians also took an active part and helped each other's work. They followed a coordinated strategy, which was largely due to the strong action of the Hungarian Geneva office in this regard.

Regarding the Hungarian representation at the sessions of the Council and the Assembly, we can see that, while in September 1923 only seven people were members of the Hungarian delegation to the Assembly, at the September 1930 Assembly the Hungarian government was

represented by 21 people. This increasing number enabled the delegates to participate in the work of specialized committees in a more differentiated way – this ‘specialization’ allowed them to be more prepared having more detailed knowledge, to be more efficient and to develop a better and wider targeted network in order to achieve the Hungarian goals. Thus, the increased number of outgoing delegations also meant the quasi-specialization of the participants.

The members of the delegations varied on a case-by-case basis, depending on what topic came up and how important the topic or the particular trial was. However, the selection of the members of the delegation was of course not ad hoc and, for practical reasons, it also had permanent members. Such were the head of the delegation, the internationally recognized and highly respected Albert Apponyi, and the members of the Geneva Secretariat, Pál Hevesy and Zoltán Baranyai. We can talk about the same, practically permanent membership in the case of those who specifically came to the meetings for years to represent only one case.

Thus, the cases, the procedures followed by the League and the negotiation methods and tactics used were as well known for them as the representatives of other states acting in similar cases, and as other international actors who were receptive to the issue, supported or opposed to the Hungarian cause.

In the 1920s key members of the Hungarian delegation to the League were Albert Apponyi permanent head of the delegation; his wife, Klotild Mensdorff-Pouilly; Gábor Tánczos, the former Minister of Foreign Affairs; Lajos Walko, the Minister of Foreign Affairs; from the diplomats Frigyes Korányi Jr., László Gajzágó, Antal Ullein-Reviczky and György Barcza; János Bud, the Minister of Finance; József Szerényi, former Minister of Trade, Colonel Géza Siegler, and the lawyer Ervin Vladár.

SPANNENBERGER NORBERT

A MAGYARORSZÁGI NÉMETSÉG ÉS A NÉPSZÁMLÁLÁSOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az I. világháborút követő békeszerződések a nemzeti kisebbségek jogait írásban garantálta, részben azonban egy bizonyos minimális létszámhoz is kötötte. Ezért a kisebbségek „*kifogástalan és mindefajta befolyástól mentes statisztikai összeírása számukra létkérdés*” – állapította meg a neves statisztikus és demográfus Thirring Gusztáv.¹⁰⁰⁸ A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1920 után más dimenzióba került, hisz a közvélemény először konfrontálódott azzal a ténnyel, hogy több millió magyar jutott a nemzeti kisebbségek sorsára, kiknek védelme a magyar politika egyik kulcskérdése lett.¹⁰⁰⁹ Ugyanakkor mint belpolitikai kérdés is más fajsúlyú lett, hisz a politikailag aktív nemzetiségek az ú.n. utódállamok polgáraivá váltak, s Magyarország majdnem homogén nemzetállam lett. A nemzetiségi viszonyok Magyarország területén a hivatalos statisztikai adatok alapján következőképp alakultak¹⁰¹⁰

Anyanyelv	1910	1920	1930	1941
Magyar	6, 730.996	7, 156.727	8, 001.112	8, 655.637
Német + Jiddis	554.594	551.624	478.630	476.369 (+1.379)
Szlovák	165.273	141.918	104.819	73.903
Román	28.434	23.695	16.221	16.986
Rutén	1.133	?	996	4.522
Horvát	41.979	36.864	27.683	22.239
Szerb	26.171	17.132	7.031	5.430
Egyéb összesen	66.537	62.242	51.827	62.000
Összlakosság	7, 615.117	7, 990.202	8, 688.319	9, 318.456

A népszámlálás eredménye természetesen a magyarországi németek vezetői számára is mérföldkőnek számítottak, hisz állítólag objektív tükörképét kapták munkájuk sikerének ill. kudarcának, avagy Thirring szavaival kifejezve a „*lenni vagy nem lenni*” síkon voltak érintettek e kérdésben. Ugyanakkor az is világos lett, hogy a hivatalos magyar politika két különböző mércével mért, hisz amit érvényesnek tartott az utódállamok magyar kisebbségeire nézve, az nem volt feltétlen érvényes Magyarország határain belül.¹⁰¹¹

1008 KSH VB 810/3. Thirring Gusztáv kézírata a nemzetiségi statisztika alapjairól, 1.

1009 Lásd többek közt Seewann 1991, 395-409.; Bárdi 1996, 143-191.

1010 KSH VB 884/11. Összeállítások Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlásáról. 3a.

1011 A két háború közötti magyar nemzetiségpolitikához lásd többek közt Spannenger 1995, 219-233. 219-233.

Hogy a statisztikai vizsgálatok ill. mérések eredményei mennyire megbízhatóak, arra csak következtetni lehet bizonyos utalásokból ill. korabeli megnyilatkozásokból, azonban ennél is fontosabb volt politikai vetülete. Név szerint említendő pars pro toto (Dolányi-)Kovács Alajos, aki komoly értékítő jelzőkkel látta el tanulmányait s erre vonatkozó munkái egy nyilvánvaló politikai program szolgálatában álltak.¹⁰¹² Kovács munkásságának középpontjában a *beolvasás* és a *beolvasztás* problematikája állt.¹⁰¹³ Épp ezért a KSH irattári anyaga a nemzetiségek kutatásának egyik alapja, mely azonban a történetírásba eddig nem a kellő hangsúllyal került feldolgozásra.¹⁰¹⁴

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület és a népszámlálások

Az *Őszirózsás forradalom* egy addig nem sejtett erjedést váltott ki a német kisebbség soraiban. Budapesten mindjárt két úgynevezett „Néptanács” is alakult. Az egyik egy igen heterogén csoport volt, élén erdélyi szászokkal (Rudolf Brandsch, Guido Gündisch) és baloldali értelmiségiekkel (mint a katolikus pap Alexander Gießwein), akik nemcsak a Károlyi-csoporttal, hanem a szociáldemokratákkal (Viktor Knaller) is megtalálták a hangot.¹⁰¹⁵ Politikai legitimációjukat természetesen arra vezették vissza, hogy a német kisebbségnek is szüksége van egy effektív érdekképviselőre, hisz épp a népszámlálások eredménye igazolja azt, hogy a *Kiegyezés* (1867) óta tömeges asszimiláció ment végbe, mely nem egy természetes folyamat záróakkordja.

Az ellencsoport érvelése más síkon folyt. A hazai németiség körében egy addig ismeretlen professzor, Jakob Bleyer köré csoportosult egy politikailag és világnézeti erősen homogén csoport: asszimilált és harcra kész elemek, kiknek legfontosabb programja a keresztény és nemzeti Magyarország területi integritásának védelme, a magyar faj szupremáciájának

1012 A statisztikus és demográfus Kovács Alajos 1877. január 6-án Gyöngyöspüspökin született. Budapesten végezte államtudományi tanulmányait, 1898-1924-ig a KSH munkatársa, igazgatója, majd 1936-ig elnöke. Az Első Bécsi Döntés idején a kormány statisztikai szakértője. A második világháború után népellenes büntetést vádjával letartóztatták és két évi börtönre ítélték. Ebben komoly szerepet játszottak Kovács antiszemita írásai, melyek „izzó fajszeretettel” fogantak a „zsidóság térfoglalásával” szemben. 1963. április 14-én hunyt el Budapesten. Vö. Gyurgyák 2001, 377-387. Kovács politikai töltetű munkái közül lásd pl. Kovács 1926.; Kovács 1922.

1013 Kovács pl. mint miniszteri tanácsos az Urániában tartott előadást „Nemzetiségi viszonyaink kialakulása az utolsó két században” címmel, amelyben kifejtette, ha a 18. században nem lett volna tömeges betelepítés, akkor ma Magyarország népességének 80%-a lenne magyar. E migráció veszély volt a magyarságra nézve és csak az „mentette meg”, hogy az Alföld és a Dunántúl nagyobbik része „mentes maradt” a telepítésektől. Emellett hangsúlyozta, hogy „az összes népfajok között a magyarság földbirtokviszonyai a legkedvezőtlenebbek abban a tekintetben, hogy a magyar parasztság között található a legtöbb birtoktalan elem”. *Nemzetnevelés*, 1920. január 15.

1014 Itt elsősorban Kovács nyomtatásba került munkáin kívül az intern feljegyzések, mint Benisch Artúr és Thirring Gusztáv munkái ill. „A II. Világháborút követő párizsi béketárgyalások előkészített anyaga” c. iratanyag bír nagy jelentőséggel. A KSH eme gyűjteményének válogatott írásai e tanulmány fontos részét teszik ki.

1015 A *Deutsche Volksrat für Ungarn* 1918. november 10-én alakult meg és a *Magyarországi Német Néppártot* [Ungarländische Deutsche Volkspartei], a *Német Parasztszövetséget* [Deutscher Bauernbund] és az *Erdélyi-szász Néppártot* [Siebenbürgisch-Sächsische Volkspartei] valamint a német származású szociáldemokratákat egyesítette. Lásd bővebben Steinsch 1943, 531-551.

biztosítása volt.¹⁰¹⁶ Bleyer szerint a magyarságnak létérdeke volt a tömeges asszimiláció, hisz épp ez biztosította vezető szerepét az országban. Bleyer nem vitatta a másik fél érvelésének jogosságát, nem tagadta a tömeges és erőltetett asszimiláció tényét, de egy merőben ellenkező eredményre jutott: „*Hazai németiségünk a magyarsítás és statisztikai mesterkedés ellenére lélekszámban állandóan növekedett*” – írta Néptanácsának memorandumában a Magyar Népköztársaság kormányához 1918. december 8-án.¹⁰¹⁷ Bleyer eme állítását a statisztikai adatok nem támasztották alá, ugyanakkor nem feltételezhető, hogy nem ismerte ezeket az adatokat. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a hivatalos statisztikai eredmények és a valóság közötti komoly eltérésekből indult ki, amit azonban nem tudott bizonyítani.¹⁰¹⁸

A Károlyi-kormány ill. a Tanácskormány Bleyerékkal szóba sem állt, s mindvégig a Brandsch-Gündisch-féle *Német Néptanácsban* látta tárgyalópartnerét. A forradalmak bukásával azonban eljött a Bleyer-csoport ideje, legalábbis első pillanatra így látszott. Bleyer 1924-ben megalapíthatta a kormány engedélyével kultúregyletét, a *Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet* (MNNE), mely a németek egyetlen országos szervezete volt.¹⁰¹⁹

A *Magyarországi Német Népművelődési Egyesület* természetesen azzal az intencióval alakult meg, hogy a német vidéki-paraszti réteget premodern állapotában megtartsa és beolvasztását megakadályozza. Bleyer nem kérdőjelezte meg az 1920-as népszámlálási eredmények hitelességét, hanem a mintegy félmillió lelkes németiséget mint bázist vette kiindulási alapul. 1930-ig az egyesület vezetősége abban a hitben élt, hogy meg tudja állítani e szerény eszközökkel a tömeges asszimilációt. Ahol az egyesület gyökeret tudott verni – és egyáltalán szabad volt neki! – ott eredményes munkát fejtett ki. Kovács Alajos is erre a következtetésre jutott kutatásai alapján.¹⁰²⁰ Ugyanakkor több régióban hatóságilag lett megtiltva, hogy helyi csoportokat szervezzen. A Bakonyban pl. az MNNE azért nem alakíthatott helyi szervezeteket, mert a hatóságok szerint itt már nem is éltek német kisebbségek, ezért működésének nem is volt létjogosultsága.¹⁰²¹

Az 1930-as népszámlálás volt az első „vizsgálója” az egyesületnek, mely valódi traumát okozott. Bár a trianoni Magyarország területe már a háború előtt is a német kisebbség beolvasztásának melegágya volt, az 1920 és 1930 közötti tíz év a statisztika tükrében minden eddigi rekordot felülmúlt: 72.994 lélekkel kevesebb vallotta magát német anyanyelvűnek, vagyis az

1016 A *Volksrat für Deutsch-Ungarn jenseits des Königssteiges* [Német-magyar Néptanács a Királyhágón innen] 43 taggal 1918 november 1-én alakult meg. Bleyer politikai nézeteinek alakulásához lásd többek közt Spiegel-Schmidt 1983, 4-19.

1017 Prímási Levéltár Esztergom 2624/1919. Cat. D/C A hazai németek memorandumja a Magyar Népköztársaság kormányához (1918. december 8.).

1018 Kovács 1936, 4.

1019 A keretekhez lásd Spannenberger 2003, 51-70.

1020 Kovács 1936, 10.

1021 Csak ebben az összefüggésben érthető az, hogy a politikai elit miért tartotta az egyesületet „veszélytelennek”: ugyan 179 községben működött az egyesület, de csak 29-ben volt a németeknek több mint 10%-a tagja az egyesületnek. A magyar kormány tisztában volt azzal, hogy Németország részéről nem fogja kritika érni, hisz a Berlin és Budapest közötti jó viszony mindent felülírt. Ezt tették nyilvánvalóvá az ú.n. kisebbségi szervezetek publikációi is, melyek ugyan megalapították, hogy Magyarországon a német kisebbség helyzete „nem megnyugtató”, de a kormány mindent megtesz annak érdekében, hogy a helyzet javuljon. Lásd pl. Ammende 1931, 338.

össztlakossághoz képest a németiség aránya 6,9%-ról (551.211) 5,5%-ra csökkent. Ilyen arányú csökkenést még a dualizmus utolsó évtizede sem produkált, pedig az volt a viszonyítási alap: 1910 és 1920 között a németek aránya 7,3%-ról 6,9%-ra csökkent. Kovács Alajos elemzése szerint a németiség térvesztése még soha nem volt ilyen gyors, azonban mindezt „természetes folyamatokra” vezette vissza.¹⁰²²

Kovács abból indult ki, hogy a trianoni békeszerződés egyetlen „előnye” az volt, hogy Magyarországon „megszűnt” a nemzetiségi kérdés. Hogy a megmaradt maroknyi kisebbségek mégis léteztek tíz évvel Trianon után is, azt a „szigorú” kisebbségvédelmi kötelezettségek számlájára írta. Kovács elégedetten vette tudomásul, hogy a németiség a legnagyobb kisebbség, mely „a háború előtt is legjobban bele volt nyugodva sorsába”, hisz „teljesen beilleszkedett a magyar nemzeti állam gondolatába”. A teljes asszimiláció Kovács számára már csak idő kérdése volt, melynek bekövetkezte nemcsak természetes, hanem a „nemzet érdekének” szemzőgéből kívánatos is. A nemzetiségek önvédelmi jogosságát „történelmi okból” elutasította: a németiség nem „táplálhat olyan érzelmeket, amelyek őt a magyarsággal való merev szembenállásra készítetnék [értsd nem hajlandó beolvadni], mert hiszen túlnyomó többségük csak az utolsó két évszázadban vándorolt be és mint szórványosan bevándorlónak s a legtöbb esetben csak mint munkakeresőnek és szerencsevadásznak számolnia kellett azzal, hogy utódaiban nem fogja tudni megtartani nemzetiségét”.¹⁰²³ Egy későbbi cikkében, mely a *Magyar Szemlében* jelent meg, már odáig ment, hogy kijelentette: Ez egy olyannyira természetes folyamat, hogy más európai államokban is megfigyelhető és felesleges bármilyen kisebbségvédelmet fogantatósítani, hisz ennek úgysincs értelme.¹⁰²⁴

Hogy mennyire nemcsak „természetes folyamatról”, „az élet magyarosító hatásáról” volt szó a németiség asszimilációjánál, azt persze Kovács igen jól tudta, hisz ő maga szállított „javaslatokat” a politikai elitnek, miképp lehet „a nemzet érdekét” minél inkább „érvényesíteni”, vagyis beolvasztani.¹⁰²⁵ Az asszimilációt Kovács mint „a magyarságra kedvező” folyamatot értékelte, melynek végcélja a „német kérdés jelentőségének” eltűnése. Ugyanakkor az utódállamokban élő magyar kisebbségekre való tekintettel egy kifelé „liberális” politikát is javasolt. Hogyan képzelte Kovács eme ambivalens programot megvalósítani?

A gyors és hatásos asszimilációt Magyarországon a hagyományos „lelki harmóniára” építette, mely a sorsközösség vállalásán túl a „magasabb kultúrához való idomulást” vártja ki, melynek záloga a nevelés, vagyis az iskola.¹⁰²⁶ „Nemzeti érzésű” tanítók, papok és közéleti

személyiségek voltak szerinte hivatottak a beolvadást biztosítani. Ezzel a nyelvhasználat fokozatosan háttérbe szorul, a szociális felemelkedés lehetősége pedig a kisebbségi intelligencia számára attraktív, ami szintén nyelv- és identitásváltással jár együtt. Végül e metamorfózis utolsó lépcsőjeként az „idegen hangzású nevet” is magyarra cseréli, hisz az értelmiség a záloga egy nemzetnek vagy nemzetiségnek.¹⁰²⁷ Ezért a kisebbségeknél meg kell akadályozni az intelligencia kialakulását, míg a többségi nemzetnél erősíteni kell.¹⁰²⁸ Azonban nem szabad a kisebbség gazdasági státuszán változtatni: „Az bizonyos, hogy ahol valamely nemzetiségnek jól megy a sora, vagyonilag, gazdaságilag megelégedett, ott kevesebb érzi az iránt, ha esetleg nyelvi tekintetben valami hátrányt is kell elszenvednie. Az ilyen kisebbségeknél a nyelvi beolvadás is könnyebben megy”.¹⁰²⁹

Bleyer politikája az 1930-as népszámlálás tükrében kudarcot vallott, s számos jeles egyesületi tag személyesen őt tette felelőssé, mert szerintük Bleyer túl hiszékeny politikát folytatott Bethlennel és a kormánnyal szemben. Ezek az elégedetlenkedők nem egy „radikális ifjú generáció” képviselői voltak, hanem konzervatív és középkorú személyek, mint a soproni kanonok Johannes Huber vagy Edmund Scholz. Összességében e népszámlálás erjedést váltott ki a mindaddig könnyen insztrumentalizálható MNNE vezetőségében. A számuk önmagukért beszéltek, s maga Bleyer is számos addigi nézetét felülvizsgálta: alternatív megoldásokat fontolgatott, mint pl. egy német pártot és Németországban az „anyaország” protekciós kisebbségpolitikáját akarta igénybe venni, habár a német diplomácia erre csak csekély reményt adott ill. a *Népművelődési Egyesületből* egyre inkább politikai szervezetet akart szervezni.¹⁰³⁰

A nemzetiségi statisztika mint a belpolitikai csaták eszköze

A kisebbségi statisztika problémája az 1930-as évek elején nem a nemzetiségek miatt került a nyilvánosság kereszttüzébe, hanem a szépirodalom gondoskodott erről. 1933-ban a délbaranyai Hidas községben az „egykezés” következtében a kálvinista közösség megszűnt. A sajtóban először Rákosi *Elnémult harangok* című regénye kapott aktualitást, a *Pester Lloyd* aggodását fejezte ki, hogy az elnéptelenedett faluba svábok szívároghatnak be, akik a „nagynémet gondolat” úttörői lehetnek, majd budapesti diákok Hidas „elnémult harangját” állították ki a fővárosi Kálvin-téren közszemlére.¹⁰³¹ Több író is felkereste az addig ismeretlen falucskát, a *Nyugat*

1022 Kovács 1936, 5. Lásd továbbá Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár. Miniszterelnökségi iratok. (MNL OL ME) K 28. 13 csomó 57 tétel. A nyelvi kisebbségek helyzete Csonkamagyarországon. Miniszterelnökségi feljegyzések 1930 novemberében.

1023 Kovács 1936, 3.

1024 Lásd Weidlein 1958, 60.

1025 Az imaginárius „nemzet érdeke” kifejezést lásd Kovács 1930, 5.

1026 Ehhez lásd részletesen Hollós István dolgozatát, aki összefoglalóan ezt írja: „Az egymás mellett élő fajok különböző kulturális színvonala mellett a magasabb nivón álló kultúra az alacsonyabb fajra vonzólag hat. (...) A régi Magyarországon az egyes nemzetiségek között jelentkező nagy kulturális különbségek mutatják azt, hogy a kisebbségek a magyarság vezetése alatt, amely számarányát erősen meghaladó kulturális sullyal bír, fokozatosan kulturálódtak. A régebben itt élő nyugati nemzetiségek a németek, tótok

és horvátok, jóval magasabb műveltségűek voltak, mint a keleti románok és rutének. Előbbiek kulturális sulya csaknem elérte a magyarságét. A nemzetiségek kulturáltabb része azután a magyar műveltség hatása alatt részben megmagyarosodott, mert a nagyobb kultúra természetesen hatással volt rá”. KSH VB 929. Hollós, 4-5.

1027 A vidéki lapok szinte naponta propagálták azt a nézetet, miszerint csak az számíthat igazi hazafinak, aki nevével is megmagyarosítja, hisz ez a legkisebb áldozat, melyet az ember a hazáért hozhat. Vö. *Sonntagsblatt* 1933. december 3.

1028 Lásd Kovács 1926, 1-2.

1029 Kovács 1936, 28.

1030 Lásd bővebben Seewann 1991a, 299-303.

1031 Lásd Weidlein, Dokumente, 131.

szeptemberi számában pedig Illyés Gyula számolt be apokaliptikus hangnemben tapasztalatairól, aki emlékeztetett arra, hogy Erdély lecsatolását is hasonló folyamatok előzték meg s már a „magyar nemzet halálát” vélte látni a „svábok expanziója” miatt, akik szerinte a német birodalom terjeszkedésének szolgálatában álltak.¹⁰³²

A *Századunk* 1933/6-7-es számában Braun Róbert vizsgálta meg a kérdést, aki arra a következtetésre jutott a statisztika alapján, hogy a svábok létszáma nemhogy növekszik, hanem sokkal inkább apad, s a nemzetiségi statisztikák megbízhatóságát is kétségbe vonta.¹⁰³³ Ez azonban a kérdés egyik szakértőjének, Kovács Alajos haragját is magára vonta, aki polémikus hangnemben utasította vissza Braun állításait.¹⁰³⁴ Ez az írás nem is lenne tovább érdekes, ha csak arról lenne szó, hogy Kovács a mundér becsülete védelmében nyúlt a pennához. Azáltal kapott politikai színezetet a kérdés, hogy mind Illyés mind Braun írásáról megállapította, hogy szakmailag nem kifogástalanok, ugyanakkor azt konstataálta, hogy „*Illyés Gyula idézett cikkén a szükkörű helyi és rendszeresnek sem mondható, inkább egyéni impressziókon alapuló túlsötéten látás érzik, és – mondhatnók – egy nagyon megijesztett ember túl hangos sikoltása az, mindamellett azonban nála jóhiszeműség tapasztalható*”.¹⁰³⁵

A Gömbös-éra a nyíltan erőltetett névmagyarosítások csúcspontjának is számított. Az 1929-es címtár alapján feljegyzés készült a magyar és idegen hangzású nevek számáról a különböző megyei és országos hivatalokban. Ezt az összeírást 1935-ben újra elvégezték, s Kovács Alajos 1936-ban publikálta illetve értékelte ki. Megállapította, hogy az utóbbi években a névmagyarosítás „örvendetesen” haladt előre, hisz „*a magyar anyanyelvhez, a magyar lélekhez magyar név is illik*”. Vármegyénként illetve hivatalonként mutatta ki e statisztika a hat éven belül bekövetkezett névmagyarosítások számát ill. százalékos növekedését. Eszerint a „*legpéldásabb*” vármegye Bács-Bodrog volt, ahol a megyei alispán és a bajai polgármester „*példaadása*” hatott „*lelkésítőleg*”, míg a dunántúli városokban és Budapest környékén „*már nagyon lehangoló ez a kép*”, hisz Vác lakosságának még csak a fele sem volt magyar nevű. A szerző elemzésében tagadta „*az idegen hangzású nevek*” létjogosultságát, s ez szerinte az apai név tiszteletben tartásával sem volt legitimált: „*ha az apánk vagy a nagyapánk nem restelte a nemzetiségét felcserélni a magyarral, tőlünk, akik már született magyarok vagyunk, csak sokkal kisebb áldozat a nevünket magyarrá tenni*” – írta mementőként. Ezért e nyilvánvaló sikerektől függetlenül további társadalmi összefogást sürgetett.¹⁰³⁶

Három hónappal Kovács e cikkének megjelentje után egy bélyeg került Közép-Európában forgalomba, melyen a *Magyarországi Német Népművelődési Egyesület* egyik vezető szemé-

1032 Nem talált visszhangra Milotay István cikke a *Magyarságban*, aki a hidasi történetben „tudatos uszítást” látott. Részletesen lásd Spannenberger 2009, 87-104.

1033 Braun egyik legfontosabb munkája ebben az összefüggésben: Magyarország feldarabolása és a nemzetiségi kérdés. Bp., 1919.; Politikai szerepéről a két világháború között lásd tőszavakban L. Nagy 1977, 45, 49.

1034 KSH 889/7. Nemzetiségi statisztika.

1035 Uo. 9.

1036 STUD. Statisztikai tudósító. 1936. IV. évf., 199. szám. Kovács a katolikus tanítók lapjában is hevesen érvelt ennek létjogosultsága mellett és tanácsokkal látta el olvasóit, miképp kell a magyarosítást propagálni. *Nemzetnevelés*, 1934. március 17.

lyiségének, Franz Basch arcképe volt látható a következő német nyelvű szöveggel: „*Magyar nemzetiségpolitika: Aki apja nevét nem tiszteli, az nem méltó elődeire. Dr. Franz Basch, öt havi fogház*”.¹⁰³⁷ Basch még Bleyer halála előtt Bátapáti községben járt, ahol az ottani vasúti alkalmazottak kérték meg, Bleyer járjon közbe a miniszterelnöknél, hogy ne kelljen magyarosítani a nevüket. Bleyer ezt teljesen kilátástalannak tartotta és nem tett semmilyen lépést ezügyben.¹⁰³⁸ Basch azonban következő látogatása alkalmából a falu lakossága előtt így nyilatkozott: „*Az aki hozzánk tartozik, és önként adja oda becsületes német nevét, nem is érdemli meg, hogy eddig tisztességgel viselte*”. Bascht a jelenlevő jegyző feljelentette, mire 1934 szeptemberében 3 hónapi börtönre és politikai jogai gyakorlásától egy évi eltiltására büntették.¹⁰³⁹

A sajtó maró gúnnyal illette a „*jött-ment*” és „*iffjú titánt*”, s még az *Esti Kurír* is – mely egyébként tárgyilagos hangnemben írt – „*fanatikus germanizálást*” rótt fel Baschnak, mert a magyarosítás ellen szólt.¹⁰⁴⁰ A VDA akciója után pedig végképp a német kisebbség mártírjának számított Basch nemcsak a Németországban, hanem valamennyi utódállam német kisebbsége közt. A VDA sajtójában tájékoztatta Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa német kisebbségeit e botrány háttéréről és hangsúlyozta, hogy a magyar statisztikai közlemények alapján a magyarországi németiség létszáma 1920 és 1930 között olyannyira csökkent, hogy ha az asszimiláció továbbra is ilyen léptekben halad előre, 70 év múlva eltűnik a német kisebbség Magyarországon.¹⁰⁴¹ Ezt a víziót Kovács is alátámasztotta, csak épp fordított előjellel kommentálta: szerinte az asszimiláció „*egy olyan folyamat, amely a helyzetből önként adódik és amelyet megállítani vagy visszaszorítani egyáltalában nem lehet*”.¹⁰⁴² Ebben csak részben volt igaza, ahogy a következő népszámlálás ezt igazolta.

A *Volksbund* és az 1941-es népszámlálás

1937-re a *Népművelődési Egyesület* egyre inkább darabjaira hullott, Basch politikailag szalonképessé vált és 1938 novemberében megalapíthatta a *Volksbund der Deutschen in Ungarn* szervezetet.¹⁰⁴³ A *Volksbund* vezetősége ismerte a népszámlálások jelentőségét és azt, hogy annak eredményét mennyire lehet politikai aprópénzre váltani. Disszimilációs propagandája ezért programjának egyik alapköve lett, s Basch elérte azt a belügyminiszternél, hogy a frissen magyarosított nevéek két pengőért az eredeti német családnevüket visszakérhették.¹⁰⁴⁴

1037 Az 1936 decemberében kiadott „Basch-bélyeg” a *Volksbund für das Deutschtum im Ausland* (VDA) birodalmi vezetőjének, Hans Steinachernek volt az akciója Basch védelmében. Jacobsen 1970, 392, 552.

1038 Vö. Seewann – Spannenberger 1999, 390-391.

1039 *Sonntagsblatt*, 1934. október 7.; 1935 áprilisában másodfokon ezt 5 hónap börtönre és politikai jogainak 3 évi elvesztésére szigorították. *Nation und Staat* 1936/36. évf. 707.

1040 *Mosonvármegye*, 1936. július 11.; Bundesarchiv Berlin [Szövetségi levéltár Berlin]. (A továbbiakban BA) R 18/3330. A budapesti német követség jelentése 1936. június 30-án.

1041 BA R 18/3329. A VDA jelentése 1935. szeptember 30-án.

1042 Kovács 1936, 26.

1043 Spannenberger 1995a, 169-180.

1044 Bundesarchiv Koblenz. [Német Szövetségi Levéltár. Koblenz]. (BA Ko). R 57/864a.

Ez természetesen nem ellensúlyozhatta a továbbra is szakadatlanul folytatott névmagyarosítási akciókat. A Honvédelmi Minisztérium jelentése szerint pl. a kaszárnyákban már a tisztok is presztízskérdésnek vették, hogy nyomást gyakoroljanak a bakákra. Ágfalván a leszerelt katonáknak egy nyomtatványt kellett kitölteniük, amiről csak később derült ki, hogy magyarosítási kérelem volt. Előfordult, hogy maguk a tisztok adtak új nevet a katonáknak, így lett Steinerből „Csutorás“, Laglerből „Kocsányos“ és Koglerből „Kormányos“. Mikor 12 baka megtagadta a névváltoztatást, tisztjük felszólította őket, hogy Ausztriába vagy Csehszlovákiába távozzanak, mert „akinek nincs magyar neve, annak nics itt semmi keresnivalója“. ¹⁰⁴⁵ A miniszterelnökség információi szerint pedig iskolás diákok azért kaptak rossz jegyet, mert nem bírták rábeszélni szüleiket a magyarosításra. ¹⁰⁴⁶

Luther helyettes államtitkár feljegyzése szerint Bascht titokban arról értesítették, hogy a magyar kormány az 1941-es népszámlálás alkalmával is a németiség ill. valamennyi kisebbség létszámának radikális csökkenésével számolt. ¹⁰⁴⁷ Ezt a népszámlálást a „szakember-miniszterelnök“ Teleki Pál különös gonddal készítette elő és a számlálásban résztvevő hatóságok, számláló biztosok és felülvizsgálók részére ez alkalommal a megyei városokban, valamint a vármezei és járási közigazgatási székhelyeken tájékoztató értekezlet megtartását rendeltette el. Ezen többek közt a járási főszolgabíró, az alispán valamint a polgármester is részt vett. Mint tudjuk, ez alkalommal a nemzetiségi hovatartozás is vizsgálat tárgya lett: a 15. pont szerint „minden befolyástól mentes és anyanyelvére tekintet nélkül megjelölendő az a nemzetiség, amelyhez tartozónak a megszámlált érzi és vallja magát“. ¹⁰⁴⁸ A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal több szakembert is küldött ki a nemzetiségek által lakott területekre, hogy „terepszemlét“ tartanak és részletes beszámolóban adjanak objektív képet a népszámlálás lefolyásáról. A munkacsoport egy jeles vezetője volt Benisch Artúr, aki a Dél-Dunántúlt ill. Észak-Erdélyt vizsgálta, míg Kovács Alajosé Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog volt. A két csoport február 1-14-ig végezte kutatómunkáját a megadott régiókban.

Benisch 1941 március 1-i jelentésében felhívta a figyelmet arra, hogy ez alkalommal a hatóságok felsőbb utasításra nem fognak olyan széleskörű nyomást gyakorolni, mint 1930-ban, s épp ezért a németek aránya megugrik, még az 1920-as népszámláláshoz képest is: a pécsváradi járásban pl. a németek számarányát tekintve 20%-os növekedést jósolt. ¹⁰⁴⁹ Sikerenek könyvelte el Benisch, hogy az egyébként éber helyi Volksbundvezetők sem tettek semmiféle kifogást, mert valóban semmiféle befolyásolás nem történt, és épp ezért minden eddiginél megbízhatóbb képet ad majd a népszámlálás. Míg a hivatalos források szerint – legalábbis Baranyában – az 1920 és 30-as népszámlálások alkalmával nem volt „zavaró tényező“, addig 1941-ben a KSH-nak többször is be kellett avatkoznia a munka tisztasága érdekében. ¹⁰⁵⁰

1045 MNL OL ME K 28. 97 cs. 196 tétel. A honvédelmi minisztérium level Darányinak 1938. február 24-én.

1046 Uo. A miniszterelnökség feljegyzése,

1047 Tilkovszky 1981, 135.

1048 Füzes 1981, 521.

1049 KSH Fond: F-2-1, 5. Benisch Artúr jelentése 1941 március 1-én. (A továbbiakban Benisch).

1050 Füzes 1981, 522.

Ilyen előzmények után nem csoda, hogy eddig soha nem tapasztalt érdeklődéssel várta a közvélemény a végeredményt, ami a német kisebbség és a *Volksbund* szemszögéből szennáci-óval ért fe. ¹⁰⁵¹ Az 1943-ban közzétett adatok alapján Magyarország lakossága 14,680.000 fő volt, melynek 77,5%-a magyarnak vallotta magát. Német anyanyelvű 719.762 személy (4,9%), német nemzetiségű pedig 533.045 (3,6%). A visszacsatolt területekkel természetesen a magyarok arányszáma csökkent (1930-ban hivatalosan 92,5% volt, most pedig 77,5%). ¹⁰⁵² Azonban míg a trianoni Magyarországon valamennyi nemzetiség száma fokozatosan csökkent, addig a magyaroké nőtt. Egyetlen kivételt a német kisebbség jelentett, melynek száma 1930 és 1941 között e kimutatás alapján gyakorlatilag nem csökkent, hanem stagnált. ¹⁰⁵³ A KSH a Békeelő-készítő bizottság számára készített iratanyagában ezt „*nagyobb számuknak, zártabb települési viszonyaiknak és fejlettebb nemzeti öntudatuknak*“ tulajdonította.

E „*fejlett nemzeti öntudatot*“ a magyar szakértők a *Volksbund* tevékenységével magyarázták. ¹⁰⁵⁴ Vagyis amint adott volt egy aktív érdekvédelmi kisebbségi szervezet, az állítólagos „*természetes asszimiláció*“ csökkent illetve leállt, hisz a fogyás 1930 és 1941 között összesen 1.573 főt tett ki, ami mindössze 0,3%-ot jelentett. Azonban míg a városi németység, ahol a *Volksbund* csak képviseltette magát, 19.323 fővel (37,2%) csökkent, addig a vidéki németység száma 17.750-nel (4,3%) nőtt – s a *Volksbund* vidéken volt erős. ¹⁰⁵⁵

A trianoni Magyarország területén az 1941-es népszámlálás alapján 478.414 személy vallotta magát német anyanyelvűnek, ami az összlakosság 5,1%-át jelentette. ¹⁰⁵⁶ A következő járá-sokban tett ki a német lakosság több mint 10%-ot:

Nyugat-Magyarország:	
Magyaróvári járás	37,1%
Soproni j.	39,3%
Szentgotthárdi j.	12,7%
Bakony és Vértes:	
Pápai j.	14,5%
Zirci j.	16,3%
Veszprémi j.	13,2%
Devecseri j.	12,1%
Tatai j.	16,0%
Móri j.	36,3%
Váli j.	17,2%

1051 Das Neue Ungarn. Informationsdienst 1943. szeptember 5.

1052 Das neue Ungarn. Informationsdienst. Jg. III Nr. 17 vom 5. September 1943.

1053 Az 1930 és 1941-es népszámlálások között mindössze 1573 személlyel kevesebben ballották magukat német anyanyelvűnek! Ez természetes elenyésző az eddigi zsugorodáshoz képest. KSH A II. Világháborút követő párizsi béketárgyalások előkészített anyaga. A svábok földbirtokviszonyai Magyarországon, különös tekintettel a telepítésre, I.

1054 KSH Levéltár. Statisztikai áttekintés a magyarországi kisebbségekről. A német kisebbség Magyarország jelenlegi területén 1946. 12-16., 12. A „zártabb települést“ arra értették, hogy Tolnában, Baranyában valamint Kelet-Somogyban élt a németység több mint egyharmada.

1055 KSH Levéltár könyvtára. A svábok földbirtokviszonyai Magyarországon, különös tekintettel a telepítésre. Bizalmas kézirat „Hivatalos használatra“ 1946. május 18.

1056 Ebben benne volt az 1.357 jiddis anyanyelvű egyén is.

Pilis és Budapest környéke:	
Esztergomi j.	18,7%
Budakörnyéki j.	46,1%
Szentendrei j.	27,6%
Duna mente:	
Ráckevei j.	13,1%
Dunavecsei j.	11,1%
Kalocsai j.	15,6%
Bajai j.	35,5%
Bácsalmási j.	29,7%
Baranya vm.	
Hegyháti j.	48,6%
Mohácsi j.	58,4%
Pécsi j.	16,6%
Pécsváradi j.	65,9%
Villányi j.	64,9%
Tolna vm.	
Dombóvári j.	16,7%
Dunaföldvári j.	14,5%
Központi j.	20,4%
Simontornyai j.	42,6%
Völgységi j.	75,3%
Somogy vm.	
Igali j.	15,6%
Szigetvári j.	14,4%

Benisch és Kovács jelentései páratlan értékű forrásai a magyarországi németiség kortörténetének. Nem utolsósorban szubjektív kommentárjaik adnak igen izgalmas képet az akkori németiség pszichéjéről. Benisch pl. a *Volksbund* eredményes munkájának tudta be azt, hogy a német kisebbség etnikai öntudata a többi nemzetiségét messze felülmúlta, amit a népszámlálás eredménye is igazolt. Benisch ezt kifejezetten példaértékűnek tartotta és javasolta, hogy a magyar szórványtelepüléseken is hasonló szervezet jöjjön létre mint a *Volksbund*.¹⁰⁵⁷

Hangsúlyozta azonban, hogy a népszámlálás a német öntudat konjunktúrájától függetlenül sem ad azonban valós képet. Ugyanis számos nem német nemzetiségű magát azért vallotta németnek, hogy a *Volksbund* szociális kedvezményeiben részesüljön (anyavédelem, műtrágyaosztás stb.), míg számos német magát magyarnak vallotta, mert a kitelepítésről terjengő rémhírek megfélemlítik a lakosságot: „*A sváb lakosság jól érzi itt magát és itt akar maradni, ragaszkodik a vagyonához és kész lenne nemcsak nemzetiségét, hanem anyanyelvét is megtagadni, ha azt hiszi, hogy csak ezen az áron tud maradni*” – írta Benisch.¹⁰⁵⁸ Amit a KSH munkatársa helyesen látott, az azonban csak 1942 után lett igazán aktuális, az első legális Waffen-SS-toborzás miatt.

1057 Benisch, 2.
1058 Benisch, 4.

Érezhető lett a kitelepítésről szállingózó hírek hatása, s ekkor már valóban többen mást vallottak volna be, mint 1941-ben.

Bascht – mint népbírósi perében kifejtette – a miniszterelnökségen tájékoztatták a még nem végleges eredményről, miszerint a visszacsatolt területekkel együtt 740.000 személy vallotta magát német nemzetiségűnek, és 950.000 német anyanyelvűnek. A miniszterelnökség információja szerint azonban a trianoni Magyarország területén élő németek számát csak 350.000-rel akarták megadni, ami Baschból heves reakciót váltott ki. Közölte, hogy ez esetben intern népszámlálást fog végrehajtanni, amire valóban sor került 1942-ben. Eszerint 1,314.410 személy vallotta magát „*népi németnek*”.¹⁰⁵⁹

Kinek mi volt tehát az érdeke az 1941-es népszámláláskor? A *Volksbund* nyilván saját legitimizációs bázisát vélte igazolni azzal, hogy munkája eredményes, a német népcsoport nem asszimilálódik tovább és ezzel létjogosultsága adott. Ennél azonban nagyobb igényt támasztottak a német birodalmi szervek.¹⁰⁶⁰ A Harmadik Birodalom a II. bécsi döntés (1940) alkalmából tudta a magyar kormányból azt a koncessziót kipróbálni, hogy nagyobb befolyást szerezzen a német kisebbségre. Már ekkor háborús nyersanyagként számoltak ugyanis nemcsak a szövetséges Magyarországgal, hanem a visszacsatolt területekből adódóan Délkelet-Európa legnagyobb számú német kisebbségével is. A *Waffen-SS* már ekkor önkéntesekkel igyekezett a frontokon elszenvedett vérvesztését kiegyenlíteni, de épp így szerepet játszott a gazdasági tartalék valamint a magyar kormányra való nyomás lehetősége is, ha egy nagy számú német népcsoport tüntethető fel a statisztikák tükrében.¹⁰⁶¹

S nem utolsósorban az SS főhivatalában (*Reichssicherheitshauptamt*) lázasan dolgoztak az Európán belüli telepítési terveken.¹⁰⁶² A német külügyminisztérium „bizalmas” információi szerint Hitler valamennyi délkelet-európai és tengerentúli német áttelepítése mellett döntött, amit már közölt Bormannal és Himmlerrel.¹⁰⁶³ Magyarország esetében – mint ezt az 1941-es népszámlálás is mutatta – birodalmi német részről kontraproduktív lett volna egy kitelepítési propaganda, hisz az SS számára a legfontosabb egy sikeres *Waffen-SS*-toborzás volt. Hitler azon-

1059 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn. [A Külügyi Hivatal Politikai Levéltára. Bonn] (PA AA). Inl.II.g 272. Luther feljegyzése 1941. június 13-án; PA AA Inl.II.C. Bd.20/2. A német követség jelentése 1944. augusztus 21-én.; Itt vetődik fel a történész számára egy komoly probléma: Hol vannak ezek az akták, vagyis a *Volksbund* saját népszámlálásának aktái? Tudjuk, hogy a birodalmi szervek behatóan foglalkoztak ezzel a kérdéssel, s az SS részéről a bécsi Publikationsstelle nevű fedőszervezethez tartozott Magyarország. Irma Steinsch irányításával Magyarországról ide továbbították az intern kutatási eredményeket. Irma Steinsch szerint ezek az anyagok a háborúban eltűntek. Vö. Schlitt-hagyaték, IdGL Tübingen, szám nélkül.

1060 Vö. Spannenberger 2013. 56-71.

1061 A birodalmi német szervezeteket nem csak a német népcsoport érdekelte, hanem az összlakosságon belül „fellelhető” német „vérűek” is, akik egy esetleges disszimilációs propaganda esetén szóba jöhetnek. 1942-ben pedig egy intern gazdasági vizsgálatot végeztek, ami a német hadiipar számára volt fontos. Részletesen lásd Fahlbusch 1999, 642-650.

1062 A „Heim ins Reich” akciók Hitler 1939 október 6-i beszéde után kezdődtek meg azzal a propagandával, hogy a „tovább nem tartható” német népcsoportok megmentése érdekében az áttelepítés elengedhetetlen.

1063 1941. augusztus 2-án azonban Ribbentrop irodájából Steengracht azt írta Luthernek, hogy a „Führer” e telepítéseket a háború végéig elnapolta. Ezért minden egyes esetben külön kell arról döntenie, hogy a német népcsoporttal mi a teendő. PA AA Inl.II.g. 271. Steengracht levele Luthernek.

ban többször is kitért arra, hogy a magyarországi német kisebbséget – amelyet „fajilag alacsony rendűnek” tartott – ki kell telepíteni, mert így magyar szövetségesével végre nyugta lesz.¹⁰⁶⁴ Ezzel érvelt Himmler is Baschnak, aki 1942-ben konfrontálódott először e koncepcióval.¹⁰⁶⁵

De kitelepítéssel kívánta megoldani a „német kérdést” a magyar kormány is. Teleki ezt elkerülhetetlennek tartotta, s ezért pontosan akarta tudni, ki jöhet szóba, milyen a társadalmi pozíciója stb. – tehát a statisztikai adatok értéke megnőtt.¹⁰⁶⁶ Így nyilatkozott Kállay is Baschnaknak 1943. szeptember 19-én. A magyar miniszterelnök júniusi németországi útján került a kisebbségi kérdést és közölte Ribbentropnal, hogy Hitler megígérte a kormányzónak, hogy a háború után ki fogja telepíteni a magyarországi németiséget.¹⁰⁶⁷

Az 1945-ben megkezdett „kitelepítésekhez” valóban az 1941-es népszámlálási adatok szolgáltatták a statisztikai alapot.¹⁰⁶⁸ Ehhez csak hab a tortán, hogy a statisztikai munkák kommentárjaikkal további alapot adtak a politikának, amikor hangsúlyozzák, hogy a svábok „hazájukhoz hűtlenné” váltak, mert eljátszották a befogadó, „nemesen és humánusan gondolkodó nemzet” bizalmát, s ezért jogos, hogy egyszer és mindenkorra eltűnnek Magyarország térségéről.¹⁰⁶⁹

Bibliográfia

Források

KSH Levéltár könyvtára = Központi Statisztikai Hivatal Levéltár könyvtára

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár ME K 28. 97 cs. 196 tétel.

Prímási Levéltár Esztergom

PA AA = Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn. [A Külügyi Hivatal Politikai Levéltára. Bonn]

BA Ko = Bundesarchiv Koblenz. [Német Szövetségi Levéltár. Koblenz].

Nemzetnevelés, 1920. január 15.

Nemzetnevelés, 1934. március 17.

Sonntagsblatt, 1934. október 7.

Mosonvármegye, 1936. július 11.

Szakirodalom

Ammende 1931. = Ewald Ammende (ed.): Die Nationalitäten in den Staaten Euroaps. Sammlung von Lageberichten. [A nemzetiségek Európa államaiban. Helyzetelemzések gyűjteménye]. Wien – Leipzig, 1931.

1064 Picker 1965, 183f.

1065 Seewann – Spannberger: Akten, 367.

1066 Tilkovszky 1993, 92.

1067 Tilkovszky, Volksgruppenpolitik, 202-203 és 218.

1068 Lásd bővebben Bank – Óze 2005.; Gonda 2014..

1069 KSH Levéltár könyvtára. A svábok földbirtokviszonyai Magyarországon, különös tekintettel a telepítésre. Bizalmas kézirat „Hivatalos használatra” 1946. május 18, 15.; Spannberger 2008, 107-121.

Bank – Óze 2005. = Bank Barbara – Óze Sándor: A „német ügy” 1945-1953. Bp., 2005.

Bárdi 1996. = Bárdi Nándor: A Keleti Akció – A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. In: Magyarságkutatás 1995-96. Bp., 1996.

Fahlbusch 1999. = Michael Fahlbusch: Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931-1945. [Tudomány a nemzetiszocialista politika szolgálatában? A „Népinémet kutatóközösségek” 1931-1945]. Baden-Baden, 1999.

Füzes 1981. = Füzes Miklós: A népszámlálások szervezési tapasztalatai Baranyában különös tekintettel a nemzetiségek összeírására (1920-1949). In: *Baranyai helytörténetírás* 1981. 515-552.

Gonda 2014. = Gonda Gábor: Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken 1944-1948. Pécs, 2014.

Gyurgyák 2001. = Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Budapest, 2001.

Hollós = Hollós István: A nemzetiségi asszimiláció jellegzetes módjai és főbb típusai. É. n.

Jacobsen 1970. = Hans-Adolf Jacobsen: Hans Steinacher. Bundesleiter des VDA 1933-1937. Erinnerungen und Dokumente. [Hans Steinacher. A VDA birodalmi vezetője 1933-1937. Emlékezések és dokumentumok]. Boppard am Rhein, 1970.

Kovács 1922. = Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp., 1922.

Kovács 1926. = Kovács Alajos: Értelmiségünk nemzeti jellegének biztosítása. Bp., 1926.

Kovács 1930. = Kovács Alajos: A nevek és névváltoztatások statisztikája. Bp., 1930.

Kovács 1936. = Kovács Alajos: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Bp., 1936.

L. Nagy 1977. = L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a XX. században. Bp., 1977.

Picker 1965. = Picker, Henry: Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941/42. [Hitler asztali beszélgetései a Vezérszálláson 1941/42]. Percy Ernst Schramm, Andreas Hillgruber és Martin Vogt (ed.). Stuttgart, 1965.

Seewann 1991. = Gerhard Seewann: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918-1980: Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. [Magyar és német kisebbségek a Duna-Kárpátmedencében 1918-1980. Fejlődésük tipológiai összehasonlítása]. In: Hösch, Edgar – Seewann, Gerhard: Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum“. München, 1991.

Seewann 1991a = Seewann Gerhard: Das Ungardeutschtum 1918-1988. [A magyarországi németiség 1918-1988]. In: Hösch, Edgar – Seewann, Gerhard: Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum“. München, 1991.

Spannberger 1995. = Spannberger Norbert: György Steuer, Regierungskommissar für die deutsche Minderheit in der Bethlen-Ära. In: *Suevia Pannonica* 26 (1998), 65-81.; Gerhard

- Seewann: Die Deutschen in Ungarn seit 1918. [A németek Magyarországon 1918-tól]. In: Grimm, Gerhard - Zach, Krista (ed.): Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Bd.1. München, 1995.
- Seewann – Spannenberger 1999. = Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert (ed.): Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46. [Franz A. Basch, a magyarországi németek népcsoportvezetője elleni népbíróági per aktái, Budapest 1945/46]. München, 1999.
- Spannenberger 1995a = Spannenberger Norbert: „Die deutsche Frage als Gefahr“. Anmerkungen zum Zerfall der Ortsgruppen des „Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins“ in Süd-Transdanubien 1936-1938. In: *Siebenbürgische Semesterblätter* 2 (1995), 169-180.
- Spannenberger 2003. = Spannenberger Norbert: Az ambivalencia mindennapossága. A katolikus egyház és a magyarországi németek 1919-1939. In: *Pro Minoritate* (2003/Winter), 51-70.
- Spannenberger 2008. = Spannenberger Norbert: Systemtransformation und politische Säuberungen in Ungarn 1944-1946. In: *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941-1953*. Hg. v. Mariana Hausleitner. München, 2008.
- Spannenberger 2009. = Spannenberger Norbert: Az író felelőssége avagy hogyan némult el a hidasi harang? In: *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa*. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag. Pécs, 2009.
- Spannenberger 2013. = Spannenberger Norbert: The Ethnic Policy of the Third Reich toward the *Volksdeutsche* in Central and Eastern Europe. In: *Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War. Goals, Expectations, Practices*. Ed. by Marina Cattaruzza, Stefan Dyroff and Dieter Langewiesche. New York-Oxford, 2013.
- Spiegel-Schmidt 1983. = Friedrich Spiegel-Schmidt: Die kulturpolitische Konzeption Jakob Bleyers. [Jakob Bleyer kultúrpolitikai koncepciója]. In: *Suevia Pannonica*. Archiv der Deutschen aus Ungarn 1 (1983), 4-19.
- Steinsch 1943. = Irma Steinsch: Die Entwicklung der deutschen Volkstumsforschung in Ungarn vom ersten Weltkrieg bis zum Wiener Vertrag. [A német népiségkutatás alakulása Magyarországon az Első Világháborútól a Bécsi Szerződésig]. In: *Deutsche Ostforschung* 1943. 531-551.
- Tilkovszky 1981. = Tilkovszky Loránt: Ungarn und die deutsche Volksgruppenpolitik 1938-1945. [Magyarország és a német népcsoportpolitika]. Köln-Wien, 1981.
- Tilkovszky 1993. = Tilkovszky Loránt: Das Ungardeutschtum in den Jahren des Zweiten Weltkrieges. [A magyarországi némettség a Második Világháború éveiben]. In: Kovacsics József (ed.): *Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870-1980*. Bp., 1993. 90-108.
- Weidlein 1958. = Weidlein, Johann: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930-1950. [A magyarországi németek története 1930-1950-ig dokumentumok alapján]. Schöndorf, 1958.

BORVENDÉG ZSUZSANNA

KÉNYSZERPÁLYÁN NÉHÁNY GONDOLAT A RENDSZERVÁLTÁS ELŐKÉSZÍTŐIRŐL ÉS KISIKLATÓIRÓL

A rendszerváltoztatás folyamatát olyan informális kapcsolatrendszerek és „mélyállami” történések befolyásolták, amelyeknek feltárása ugyan nehézkes, de elengedhetetlenül fontos, ha meg akarjuk érteni, mi és miért történt. Az ismert és különböző nézőpontokból már sokszor elmesélt történetek ugyanis nem adnak választ azokra a kérdésekre, amelyek a leginkább érdeklik a magyar társadalmat. Miért maradt el az elszámoltatás? Mi volt és hogyan kezdődött a „spontán” fedőnévvel ellátott privatizáció, vagyis a nemzeti vagyon elkótyavetyélése? Miért nem került/kerülhetett szóba az adósságelengedés, de az adósság átütetése sem, és ehhez szorosan kapcsolódva: miért nem gondolkodott el a törvényhozó hatalom legalább egy részleges (jelképes?) reprivatizáción? Ezek elsősorban anyagi, gazdasági kérdések, de a szimbolikus gesztusok hiánya is visszafordíthatatlan erkölcsi károkat okozott, lehetetlenné tette a megtisztulást, az önreflexiót. A mai magyar társadalom morális állapotának megítélésakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül az igazságtétel elkaszásának végzetes következményeit sem.

Hatalmas mulasztások ezek, visszanézve olyan helyrehozhatatlan tévedésnek, politikai baklövésnek tűnnek, amelyeket nem lehet egyszerűen az első szabadon választott kormány naivitásának, felkészületlenségének tekinteni. De a jószándék hiányát sem feltételezhetjük arról az értelmiségi elittről, akik a hetvenes évek elejétől megkérdőjelezhetetlen szellemi erőfeszítést tettek a nemzettudat megőrzésére, a rendszer átformálására – ekkor még sokszor személyes biztonságuk kockáztatásával –, majd a nyolcvanas évek második felében már határozottan a szocialista berendezkedés felszámolása lett a kitűzött céljuk. A polgári kormány olyan ismeretlen körülményekkel szembesülhetett a beiktatása után, amelyek – feltételezésem szerint – váratlan helyzetet teremtettek felelős politikusaik számára: kis mozgástérrel és kijelölt kényszerpályával találták szemben magukat. Ennek feltárása (megerősítése vagy megcáfolása) még várat magára, hiszen a vonatkozó dokumentumok egyelőre még nem kerültek a levéltárak szabadon hozzáférhető iratai közé, azonban a történész azzal is tisztában van, hogy mindent feltáró és megmagyarázó írott forrásokat nem is fog találni soha. Ezek az összefüggések ugyanis olyan informális hálózati működésre utalnak, amelyeknek létfeltétele a titkosság és feltérképezhetlenség. A háttérben húzódó erők arra törekedtek (és törekszenek minden időben), hogy minél kevesebb nyomot hagyjanak maguk után. Jelenlétükre mégis számtalan történés utal, és nél-

külük az ok-okozati összefüggések leírása lehetetlen. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy Őze Sándor: *Humán értelmiség és a rendszerváltás* című tanulmányában¹⁰⁷⁰ megírt felvetéseket kiindulópontként használva felvázolja egy olyan kapcsolatrendszernek a meglétét, amely befolyásolta, sőt manipulálta a rendszerváltáshoz vezető folyamatokat, és jelentős szerepe lehetett ennek a feltételezett kényszerpályának a kialakításában.

Nekünk kommunistából is a legrosszabb jutott

A hazai pártelit és az értelmiségi réteget sajátos kapcsolatok fűzték a Nyugathoz, különösen 1956 után. Őze Sándor a humán értelmiség (azon belül is a történészek) szerepére fókuszálva állapította meg, hogy a hetvenes-nyolcvanas évekre a fejlett világ országai a magyar szellemi elittel építették ki a legközvetlenebb partneri viszonyt a vasfüggöny keleti oldalán, amely kapcsolatot természetesen nem lehet elvonatkoztatni a gazdasági érdekektől sem. Valóban sajátos viszonyrendszer alakult ki a kapitalista világ vezető államai és Magyarország között a Kádár-rendszer idején, bár ennek előzményei évtizedekkel korábbra nyúltak vissza.

A Komintern és a szovjet titkosszolgálat nyugati országokban felépített titkos hálózataiban számos hazánkból elmenekült kommünár működött a két világháború között, akik nem egyszerűen csak megismerték az illegális baloldali és anarchista kapcsolatrendszerek felépítését, de azok irányításából és finanszírozásából is aktívan kivették a részüket. Egyes nyugati történészek egyenesen „*magyar maffiaként*” határozták meg ennek a bolsevik földalatti mozgalomnak Magyarországról elszármazott tagjait, akik a Tanácsköztársaság bukása után szóródtak szét az öreg kontinensen és Észak-Amerika feltörekvő városaiban.¹⁰⁷¹ Elsősorban a kulturális élet hangadó művészeit és gondolkodóit célozták meg a szélsőbaloldali eszmékkel, akik a humanista szólamok hamis bővületében élve a létező világok legjobbját kezdték tisztelni a Szovjetunióban, még akkor is, amikor néhány Nyugatra szökött túlélő lerántotta a leplet a Gulág rettenetes valóságáról és a bolsevikok embertelen terrorjáról. Ezek a kommünárok ismerték a propaganda általi agymosás kifinomult technikája mellett a fekete pénzek mozgatását és tisztára mosásának módzatait is, és tudták, hogyan kell a tőke logikája szerint gondolkodni és cselekedni. Tudásuk és tapasztalatuk nem mindennapi erőforrást jelentett Moszkva számára, és mindez különleges feladatra predesztinálta őket idehaza a második világháború lezárása után.

Nemzeti elkötelezettségük nem volt. Az internacionalizmusban, a világproletariátus egységében hittek, értelmezhetetlen volt számukra bármiféle nemzeti érdek előtérbe helyezése. Miközben a bolsevizmus magasabbrendűségét hirdették a kapitalista berendezkedéssel szemben, nem vették észre, hogy valójában nem a proletariátus, hanem a szovjet imperializmus feltétel nélküli kiszolgálóivá váltak. A Szovjetunió megörökölte és továbbvitte az orosz birodalmi tudatot, vagyis maga is impériumként viselkedett, miközben az imperializmust az egyik leggyű-

1070 Őze 2012.
1071 Koch 2014.

löltebb fogalommá tette nézetrendszerében. A nyilvánvaló ellentmondás nem zökkentette ki követőit a „zárt rendszerből”,¹⁰⁷² az érveknek és a logikának nem volt különösebb jelentősége okfejtésükben. A magyarországi moszkoviták a hazafiatlan kommunisták mintaképeivé váltak, sehol a térségben nem volt ehhez a garnitúrához fogható társaság. Nem véletlen a szállóigévé vált mondás, hogy „*nekünk kommunistából is a legrosszabb jutott*”. Véleményem szerint e két jelenség – a „*magyar maffia*” szerepe és a birodalmi „*oszd meg és uralkodj*” logika – egyvelege segítette elő, hogy egy olyan eleve kozmopolita attitűddel rendelkező haladár erő uralja hazánkban a politikai teret 1945 után, amely számára a magyarságtudat eredendő bűnnek számított. A mindenkori nagyhatalmak rendszeresen játszották ki egymás ellen Kelet-Közép-Európa népeit a történelem során, de Trianon után mindez még egyszerűbbé vált. A Lenin által igazságtalan békének titulált versailles-i rendszer valójában a szovjet birodalom legfőbb aduja lett a térség bekebelezése után. A *divide et impera* elvét követve támogatták az utódállamok kommunistáiban a nacionalista érzelmeket, és ugyanennek az uralkodói megfontolásnak a következtében váltak *comme il faut*-vá az internacionalizmusnak mindenek feletti kötelező érvényt szerző magyarországi bolsevikok. A szovjet birodalmi érdek semmiben sem különbözött a mindenkori nagyhatalmi törekvésektől: meg akarták előzni, hogy Közép-Európa országai összefogjanak és saját kezükbe vegyék sorsuk irányítását.

Ez a nemzetetlen vonal meghatározó politikai erő maradt a Kádár-rendszer egészében és nemcsak a politikai teret, de a kulturális életet is meghatározta. A hagyományos népi–urbánus (nemzeti–internacionalista) kettősség törésvonalat jelentett a párton belül is, és a nyolcvanas évekre artikulálódó párton kívüli ellenzék közös fellépését is gátolta. A hatalom érzekelte és tudatosan használta ezeket az ellentéteket, de úgy, hogy miközben egyértelműen a kozmopolita–urbánus iránynak kedvezett, nem vesztette szem elől és nem engedte ki hálójából a nemzeti oldal képviselőit sem.¹⁰⁷³ Az Aczél György-féle politikai játszmák ennek a megosztottságnak a kihasználásával kezelték az értelmiséget és irányították az irodalmi közízlést.

A hazai pártelit és a szovjet birodalmi érdekek mellett elég hamar megjelent egy harmadik erőter is, amelynek szintén a kozmopolita (vagy más szóval: urbánus) értelmiség megnyerése volt a kitűzött célja: az Amerikai Egyesült Államok. A vasfüggönyön keleti oldalán történő amerikai befolyásszerzés egyértelmű felkészülés volt a szovjet birodalom utáni időkre. Érdeklükben állt a térség piaci feletti ellenőrzés kiépítése és biztosítása mielőbb, ehhez viszont kellett egy olyan politikai alternatíva kinevelése, amelynek tagjai feltétlen követőivé válnak a tengerentúli elvárásoknak. Őze Sándor találóan írja le, hogy Magyarország azután „került képbe” az Egyesült Államok számára, miután ráébredtek, hogy a román diktátor, Ceaușescu szélsőséges nacionalizmusa és a lengyelek patrióta katolicizmusa lehetetlenné tette az idegen

1072 Arthur Koestler nevezte el zárt rendszernek azt a gondolati börtönt, amelybe a kommunisták saját magukat zárták, és amely meggátolta a velük folytatott logikus érvelésen és tényeken alapuló vitát. „Röviden tehát a zárt rendszer kizárja az objektív érvelés lehetőségét, mégpedig két, egymáshoz kapcsolódó eljárás segítségével: a) a tényeket skolasztikus módszerekkel megfosztják bizonyító erejüktől; b) az ellenvetést úgy teszik semmissé, hogy az érvelés hangsúlyát áthelyezik az ellenvetés mögötti pszichológiai motívumra.” Koestler 1996. 262.

1073 Székér 2017.), 9–32.; Székér 2022. 13–34.

érdekek kiszolgálását az említett két országban.¹⁰⁷⁴ Magyarország internacionalista vezetése és kozmopolita értelmiségi csoportjai azonban tárt karokkal fogadták a nyugati érdeklődést. A nyolcvanas évek elejétől aktív figyelem irányult hazánkra az atlanti nagyhatalom felől: pénzemberek és képzett titkosszolgálati szakemberként ismert diplomaták adták egymásnak a kilincset meghatározó politikusainknál és jelentősen megugrott az ösztöndíjakkal kiutaztatott fiatalok száma is. De mindez nem volt előzmények nélküli. Legalább a Kádár-rendszer elejéig vissza kell nyúlnunk ahhoz, ha meg akarjuk érteni, miért volt ennyire könnyű az amerikai behatolás a többi szocialista országhoz képest – túl a már említett ideológiai különbségen.

Szélsőségek találkozása

Szovjet utasításra már 1944 őszén megkezdődött egy sajátos gazdasági kapcsolatrendszer kiépítése, amely először a kommunista párt anyagi bázisának megteremtéséről szólt, de ezzel párhuzamosan távlati célok elérése is lebegett a megrendelők szeme előtt. Az egykori kominternes brigád két tagja, Háy László és Vas Zoltán azzal a feladattal érkeztek Magyarországra a Vörös Hadsereg alakulataival, hogy még az államosítások megvalósítása előtt kommunista irányítás alá vonják a külkereskedelmet.¹⁰⁷⁵ Mindennek azért volt kiemelt jelentősége, mert a kereskedelem nem más, mint egy élő gazdasági hálózat, amelyben folyamatos a tőkemozgás, vagyis titkosszolgálati műveletek fedésére és illegális pénztranszferek bonyolítására kiválóan alkalmas. Az elvégzendő feladat nem szólt kevesebbről, minthogy Magyarországot is beilleszték abba a nyugati pénzügyi kapcsolatrendszerbe, amelyet a „magyar maffia” hathatós segítségével a két világháború között alakítottak ki. Vas Zoltán saját bevallása szerint 1946 nyarára mindenféle áruforgalomra és pénzáramlásra rálátással bírtak, még a külföldi tulajdonban lévő cégek sem tudtak kapcsolatot tartani saját anyavállalatukkal anélkül, hogy a kommunista párt saját vállalatain és a Gazdasági Főtanácsan keresztül ne értesült volna bármilyen gazdasági és pénzügyi manőverről.

A tényleges külkereskedelem 1947-re indult be, előtte elsősorban csempészettel kerültek árucikkek az országba, amelynek bonyolítását szintén a kommunisták végezték a politikai rendőrség támogatásával.¹⁰⁷⁶ 1947 tavaszán történt az első félhivatalos látogatás Németország amerikaiak által megszállt övezetében, amely a kereskedelmi kapcsolatok kiépítését célozta. Vas Zoltán Bródy István újságírót, Bródy Sándor író fiát küldte a nyugatnémet területekre, ahol három exnáci gazdaságpolitikussal kellett tárgyalásokat kezdeményeznie. Mindhárom német – Karl Werkmeister, Helmut Triska és Hans Englert – a háború idején a Harmadik Birodalom budapesti nagykövetségén teljesített szolgálatot, magas beosztásban. (Mindhárom háborús bűnösök voltak, de nem kerültek Nürnbergben a vádlottak padjára, mert a kibontakozó új világrendben mindkét nagyhatalom fel tudta őket használni saját céljaira.)¹⁰⁷⁷

1074 Óze 2012.

1075 Borvendég 2022a. 11–41.

1076 Molnár 2009. 100–137.; Cserényi-Zsitnyányi 2015.

1077 Borvendég 2020b.)

Nehezen feloldható morális és ideológiai problémákba ütközünk, ha értelmezni szeretnénk a találkozások mögött felsejlő kapcsolatrendszert, éppen ezért nem is érdemes ebből az aspektusból közelíteni. Reálpolitikai megfontolások, nagyhatalmi és titkosszolgálati célok valamint gazdasági–pénzügyi érdekek hozták össze a náci népiirtásban érintett tiszteket az „antifasiszta” küzdelmet zászlajukra tűző kommunistákkal, a holokauszt rémségét elszenvedett család tagjával és a demokrácia fellegvárának kikiáltott Egyesült Államok hírszerzésének tisztjeivel.¹⁰⁷⁸ Mire hazánkban megvalósították a teljes államosítást és létrehozták a monopóliummal rendelkező állami külkereskedelmi vállalatokat, már egy bejáratott üzleti partnerhálózat várta a szovjetizált intézmények üzletkötőit Nyugaton. Egészen 1956-ig ez a sajátos kapcsolatrendszer dominált a nyugati árucsereforgalmunkban, és erre épült rá a kádári nyugati nyitás politikája is.

Kádár János számára létkérdés volt a nyugati tőke és technológia beáramlása, enélkül nem tudta volna hatalmát stabilizálni. Érdekei egybeestek a szovjet pártvezetés elképzelésével, hiszen az ötvenes évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunista szuperhatalom huzamos ideig képtelen lesz fenntartani a versenyképességét riválisával szemben nyugati tőke nélkül. Kádár – kihasználva az 1956-os forradalom keltette magyarság iránti rokonszenvet – érdeklődéssel fordult a kapitalista világ vállalatai felé, gazdasági és műszaki–tudományos együttműködések támogatásával és kezdeményezésével vezényelte le azt a nyugati nyitást, amelyet sokáig úgy interpretáltak, mintha valamiféle „különutas” politikát tanúsított volna a szovjetekkel szemben. Ehhez viszont nagyon tudatos propagandára volt szükség, amelyet jól szervezett titkosszolgálati akciókkal terjesztettek a szabad világban – rendkívüli sikerrel. Ugyanaz a Kádár János, akire 1956-ban a leggyűlöltebb véreskezű gyilkosként tekintettek, a hatvanas évek elejére a legelfogadottabb politikussá vált a keleti blokkból. Fokozatosan elterjesztették a „gulyáskommunizmusról” szóló torz mítoszokat is, amellyel a rendszer saját magát legitimálta a nyugati társadalmak szemében. Szükség volt a jóhiszeműségükre, hiszen így nyíltak meg a különböző multinacionális vállalatok, nagy ipari konzorciumok kapui a magyar műszaki és pénzügyi szakemberek, valamint a külkereskedők előtt. Magyarország egyre inkább sajátos pozíciót töltött be a blokkon belül: összekötővé váltunk, a „*hidegháború Velencéjévé*” avanzsált hazánk, ezáltal megnyitva egy tőkekaput a vasfüggöny elzárt világából a fejlett államok felé.¹⁰⁷⁹ A következmények beláthatatlanok lettek.

Jelen dolgozat keretei nem engedik meg, hogy részletesen ismertessem azt a mechanizmust, amely pénzszivattyúként működve rabolta le hazánkat, csak a száraz tények összegzésére van lehetőség. Magyarország ráállt egy sajátos külkereskedelmi gyakorlatra, amelyet eredetileg a sztálini Szovjetunió alakított ki a nyugati kommunista pártok illegális finanszírozásának biztosítására, azonban hazánk az ötvenes évek végére egy másodlagos korrupciós hálózat kiépítésére.

1078 Az amerikai és a szovjet titkosszolgálat együttműködésével alapítottak kereskedelmi cégeket a negyvenes évek második felében nyugatnémet területeken, amelyek tulajdonosaként egykori magas rangú náci tiszteket delegáltak, általában olyanokat, akik korábban a szovjet érdekszférában szolgáltak, vagyis jó terepismerettel rendelkeztek. Éveken keresztül ezeken a cégeken keresztül bonyolódott a Kelet–Nyugat közötti kereskedelem java. Erről lásd: Borvendég 2020b.

1079 Borvendég 2017.

sével más irányba terelte a guruló dollárok útját. Közvetítő kereskedelmet bonyolítottunk, de elsősorban nem a két blokk között, hanem két nyugati cég adásvételébe kapcsolódott be egy magyar külkereskedelmi vállalat, az esetek nagy részében ráfizetéssel. Érthetőbben: megvásároltunk különböző termékeket, majd olcsóbban továbbadtuk azokat. A vevőnél jelentkező extraprofitból kenőpénzek áramlottak vissza azon személyek zsebébe (illetve nyugati bank-számláikra), akik az üzlet létrejöttében közreműködtek.

Többszörös és bonyolult lekötelezettségi rendszer alakult ki a hatvanas évekre, amely behálózta a hazai üzleti élet vezetőin kívül a pártelit egy részét, a bankárvilág prominenseit és a titkosszolgálatok egyes tisztjeit is. E sajátos érdekcsoport legfőbb jellemzője, hogy már nem Moszkva volt számukra az igazodási pont, nem a megszállóktól függött elsősorban egzisztenciájuk, hanem a kapitalista világ pénzügyi központjaira, multinacionális vállalataira figyeltek. Igen korán megkezdődött a terepredezés, vagyis a felkészülés a kétpólusú világ összeomlása utáni időkre.

A filantróp kommunista értelmezése

Már az ötvenes évek közepén – Sztálin halála után – elindult az a közeledés a két nagyhatalom között, amely a békés egymás mellett élés propagálásával stabilizálta a status quót.¹⁰⁸⁰ A tőke érdekei minden ideológia felett álltak (és állnak), így a különböző nyugati cégek rendszeresen kijátszották az amerikai adminisztráció azon elvárását, amely akadályozni kívánta a szovjet érdekszférával a szabad kereskedelmet és gazdasági–ipari együttműködést. Az amerikai nagytőke képviselői is megjelentek a Szovjetunióban azzal a szándékkal, hogy a szigorú felügyelet alatt álló zárt piacok adta feltételeket a saját előnyükre fordítsák. A vasfüggöny mögött nem létezett szabad verseny, vagyis nem volt konkurencia sem, az oda beengedett vállalatok bármit eladhattak a kiéheztetett piacokon, olyan termékeket is, amelyekre Nyugaton jóval kisebb lett volna a kereslet. A cél tehát az volt, hogy olyan baráti viszonyt alakítsanak ki a pártállami vezetőkkel, amely lehetővé teszi pénzügyi behatolásukat a blokkba.

Jellemző, hogy magát a tőke kritikájaként aposztrofáló rendszer milyen lelkesen éltette azokat a dollármilliárdos üzletembereket, akik az enyhülés éveiben megjelentek Moszkvában és együttműködést ajánlottak. Megszületett a filantróp milliomos archetípusa, hiszen valahogy meg kellett különböztetni őket a népnyzó tőkés figurájától. Két első képviselőjük Armand Hammer és Cyrus Eaton volt.¹⁰⁸¹

Armand Hammer édesapja Lenin bajtársaként és a keleti part kommunista pártjának egyik alapítójaként ismert. Drogériaboltjain keresztül mosta tisztára az illegális fegyver- és drágakő-csempészetből származó jövedelmet, amellyel az Egyesült Államokban működő baloldali háló-

1080 Békés 2019.

1081 Borvendég 2022b. megjelenés alatt.

zatok bomlasztó tevékenységét finanszírozták.¹⁰⁸² Armand 1921-ben Moszkvába utazott, hogy Leninnel megszervezze az addigra államosított orosz ipar feltőkésítését. Cári műkincsekért és azbesztbányák bérleti jogáért cserébe Armand Hammer számos amerikai gyárost rábeszél arra, hogy a különböző orosz iparvállalatokat koncessziós szerződések keretében kibéreljék és működképesse tegyék. A szovjet ipar megszületése, az infrastruktúra kiépítése és a modernizáció részben tehát nyugati nagytőke segítségével történt. A 30-as évekre Sztálin elkergette a befektetőket, államosította a koncessziós vállalatokat.¹⁰⁸³ Armand Hammer is szüneteltette kommunista kapcsolatait, de 1953 után újra megjelent a szovjet pártfőtitkár környezetében, hogy 1990-es haláláig folyamatos gazdasági partnere legyen a Szovjetunióknak, és barátjának mondhasssa Hruscsovot és annak összes utódját.

Cyrus Eaton már fiatalon az idősebb John D. Rockefeller bizalmasa és üzlettársa lett. Az életrajzi legendárium szerint Cyrus még diákként gyakran töltötte a nyarakat Clevelandben, ekkor került kapcsolatba a Rockefeller családdal, akik felkarolták, és támogatásukkal beletanult a pénzügyi élet rejtelmébe.¹⁰⁸⁴ Clevelandben működött a Rockefeller birodalom egyik központi cége, a Standard Oil legnagyobb finomító üzege – Eaton tehát innen indult. Eaton az 50-es évek közepén, vagyis Sztálin halála után, a világpolitika enyhülésével párhuzamosan fordult a szocialista blokk felé, addigra már a leggazdagabb üzletemberek egyikeként tartották számon. A Marshall-terv visszautasítása után a Szovjetunió által megszállt területek és a Nyugat közötti nyílt gazdasági kapcsolatok lefagytak,¹⁰⁸⁵ és csak Sztálin halála után éledett újra az együttműködés. Eaton megjelenése a szovjet érdekszférában nyilván nem független a mögötte álló pénzügyi körök spekulációitól. Ennek bizonyítéka, hogy 1973-ban David Rockefeller személyes jelenlétében nyílt meg Moszkvában a Chase Manhattan Bank kirendeltsége.¹⁰⁸⁶ A bank háttérben álló tőkés érdekeltség és a szovjetek közötti kapcsolatok eme szimbolikus pillanatát közel két évtizedes közeledés előzte meg, amelynek kezdeményezője a hruscsovi Szovjetunió volt.

Sztálin halálát követően egy szovjet újságírókból álló küldöttség érkezett az Egyesült Államokba. Látogatásuk célja az volt, hogy megismerkedjenek egy amerikai nagytőkessel. Állítólag a Külügyminisztérium Eatont kérte fel a delegáció fogadására. A Magyar Kereskedelmi Kamara elnöke, Kallós Ödön így foglalta össze Apró Antal számára, hogyan került Eaton a szovjetek közelébe: „A hozzá ellátogató szovjet újságírók élete legnagyobb meglepetését tartogatták számára, olyan érdekes, tapasztalt és az őt közelről érintő szakmában is tájékozott emberek voltak (köztük volt Hruscsov elvtárs veje is, aki ma az Izvesztyija főszerkesztője). Hamarosan nagy barátság fejlődött ki közöttük és meghívták Moszkvába. Ő ezt elfogadta és turistaként érkezett 1958-ban Moszkvába, ahol újabb meglepetésére a Tudományos Akadémia elnöke, a földművelési miniszter és hasonló személyek fogadták. Felmerült, hogy nem akar-e a minisz-

1082 A Hammer család és Lenin kapcsolatáról lásd: Epstein 1996.; Cosidine 1983.

1083 Epstein 1996. 118.

1084 Timár 1977. 12.

1085 Valójában a legfagyosabb időszakokban is volt gazdasági érintkezés a két blokk között, a teljes elszigetelődést soha nem valósították meg. Magyarország is folyamatosan az üzleti partnere maradt elsősorban a nyugatnémet területeknek. Erről lásd részletesen: Borvendég 2020a.

1086 Barabás 1973. 7. 1973. június 17.

terelnökkel találkozni, aki éppen a Krím-félszigeten üdült. Ő készségét nyilvánította ki, hogy elutazik, de másnap jelezték, hogy Hruscsov megszakitotta szabadságát, hogy Eatonnal és feleségével Moszkvában beszélhessen.¹⁰⁸⁷ 1958-ban Hruscsov tehát személyesen fogadta Eatont a szovjet fővárosban, amikortól kapcsolatuk baráti viszonyt öltött. Az amerikai a későbbiekben rendszeres látogatója lett nemcsak a Szovjetunióknak, de a szatellit államoknak is, és Hruscsov, valamint más magas rangú szovjet pártemberek is megfordultak Eaton clevelandi birtokán.

Eaton 1959-ben kereste fel a magyar kormányt. Münnich Ferencnek, a Minisztertanács elnökének postázta el az általa szervezett pugwashi konferencia¹⁰⁸⁸ anyagát bemutatkozásképpen, és felvetette, örömmel ellátogatna hazánkba, az út tapasztalatait pedig szívesen megírná egy amerikai újságban.¹⁰⁸⁹ Ez utóbbira különösen nagy szüksége volt a legitimációs problémákkal küzdő Kádár-kormányzatnak, és a tőkehiány pótlása szempontjából is kecsegtető lehetőségnek tűnt egy amerikai milliárdoson keresztül nyitni a tengerentúli nagyhatalom felé, hiszen éppen mélyponton álltak a diplomáciai kapcsolatok. Hasonlóak voltak Eaton motivációi is. A szovjetekkel való üzleti együttműködés heves ellenkezést váltott ki az amerikai társadalom és sajtó egy részéből, az ellenérzés oka pedig elsődlegesen a magyar szabadságharc vérbe fojtása volt. Eaton felismerte, hogy a „magyar kérdés” rendezése kulcsfontosságú ahhoz, hogy gazdasági elképzeléseit megvalósíthassa.¹⁰⁹⁰ Ezen a ponton találkozott Kádár János és Cyrus Eaton célja: mindketten szalonképessé kívánták tenni az új magyar vezetést a nyugati világ szemében. Eaton nem is késlekedett: nyilatkozataiban rendszeresen visszatérő fordulatként megemlítette, hogy ő ugyan kapitalista, de be kell látni, hogy a szocialista országok maguk választották meg saját rendszerüket, amelyen a nyugati társadalmaknak se lehetőségük, se joguk változtatni.¹⁰⁹¹ Okfejtésében arra nem tért ki, hogy amennyiben a keleti blokk országai valóban szabadon döntöttek rendszerük megválasztásakor, mi szükség lehet a szovjet katonai jelenlétre a térségben, és végképp mellőzte annak megválaszolását, hogy mi ellen küzdve adták a vérüket a magyar szabadságharcosok néhány évvel korábban.

Sík Endre külügyminiszter jelezte a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottságának (KB), hogy a meghívás lebonyolítását, a programok szervezését a külügy vállalja, a meghívó intézménynek pedig a Kereskedelmi Kamarát javasolja.¹⁰⁹² Az üzletember érkezését 1960 májusára időzítették. A látogatás olyan sikeres volt, hogy számos másik követte

1087 ÁBTL 3.2.4. K-614. 69. Feljegyzés Apró elvtárs részére, 1960. június 7.

1088 1955-ben Albert Einstein, Bertrand Russell és Frédéric Joliot-Curie kiáltványt intéztek a világ tudósaihoz, amelyben az atomenergia háborús célokra való felhasználása elleni tiltakozásra szólítottak fel. Eaton, olvasva a felhívást, felajánlotta kanadai családi birtokát – amely Pugwash település közelében található – egy nemzetközi konferencia megszervezésére, állva annak minden költségét. 1957 júliusában tartották meg az első rendezvényt, amely nemzetközi mozgalommá nőtte ki magát, és a világ tudósai azóta is rendszeres üléseken tárgyalják meg a biztonság és a békés fejlődés legfontosabb kihívásait. Eaton ezzel a szimbolikus tettel emelkedett fel a „filantróp” szerepébe.

1089 HU MNL OL M-KS 288. f. 7/68. ő. e. 22. Feljegyzés Cyrus Eaton amerikai nagytökés meghívásáról, 1959. december 17.

1090 ÁBTL 3.2.4. K-614. 73. Cyrus Eaton és felesége magyarországi látogatása, 1960. június 1.

1091 A New York Times 1960. szeptember 25-i számából idézte: Polgár 1960. 1. 1960. szeptember 27.

1092 HU MNL OL M-KS 288. f. 7/68. ő. e. 22. Feljegyzés Cyrus Eaton amerikai nagytökés meghívásáról, 1959. december 17.

az elkövetkező években: nemcsak Eaton és családja fordult meg Budapesten többször is, de magyar küldöttség is tiszteletét tette Clevelandban néhány alkalommal. Sőt Eaton 1960 szeptemberében New Yorkban vendégül látta az MSZMP főtítkárákat. Kádár nem az Amerikai Egyesült Államok meghívására érkezett a nagyvárosba, hanem az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) ülésén vett részt a magyar delegáció vezetőjeként. Az ENSZ magyar ügyet tárgyaló bizottsága ekkor még működött, Kádárék számára sarkalatos kérdés volt az 1956-os szovjet beavatkozást és annak következményeit vizsgáló testület végső állásfoglalása, hiszen hatalmuk legitimitációja volt a tét. A diplomáciai elszigeteltségben lévő magyar delegáció számára lehetőségként adódott Eaton gesztusértékű meghívása, aki díszében fogadta a magyar politikusokat. Az eseményről a helyi sajtó is hírt adott. Eaton így nyilatkozott Kádárról: „Állandóan tanácsolom barátaimnak, látogassanak el Magyarországra, ahogyan feleségem és én tettük, hogy saját szemükkel lássák, mennyire bízunk a magyar nép kormányában, amely helyesen irányítja az ország ügyeit.”¹⁰⁹³

Armand Hammer is rendszeresen megfordult Magyarországon a 70-es évektől, tárgyalt a pénzügyi és pártvezetőkkel, de még a kultúráért felelős Aczél Györggyel is. 1981-ben a szocialista blokk pártállami vezetőinek kijáró fogadtatásban részesült hazánkban, vadászatra, díszvacsorákra invitálták.¹⁰⁹⁴ A figyelem ekkor leginkább az olajmágnásnak szólt, hiszen Hammer tulajdonában állt az Occidental Petroleum, az egyetlen magán olajvállalat, amely elkerülte a Kadhafi által levezényelt államosításokat Líbiában – nyilván a kiváló szovjet kapcsolatoknak köszönhetően.¹⁰⁹⁵ Hammer a korabeli magyar sajtó egyik kedvenc kapitalistája lett, Eatonnal együtt a társadalmi érzékenységgel bíró, nagyvonalú filantróp üzletemberként ünnepezték őt. Hammer meg is szolgálta ezt a bizalmat: 1985-ben a Tufts Egyetemen és a Columbián tartott előadásaiban, amelyekben a kelet–nyugati kereskedelmi kapcsolatokat elemezte, „magyar modellről” beszélt, és később is kifejtette különböző fórumokon, hogy a Szovjetunióknak a magyar gazdasági megoldások felé kellene elmozdulnia.¹⁰⁹⁶

Hammer nem volt egyedül ezzel a véleményével az Egyesült Államokban. A CIA elemzése is arra motiválta az amerikai vállalkozókat, hogy Magyarországon keressenek maguknak piacot, mivel hazánkban a jogszabályi háttér a bankszektortól a turizmusig a gazdaság széles spektrumán engedélyezte a cégalapításokat. Az adókat viszonylag alacsony szinten határozták meg (első öt évben 20%, majd 30%), emellett egyes kiemelt területeken – például az energetikában vagy a gyógyszeriparban – a nyugati befektetők adómentességet is élvezhettek az első öt évben, majd a továbbiakban is jelentős adókedvezményt kaptak. Ráadásul mindezen túl kedvező áron juthattak hozzá az energiához és a nyersanyagokhoz, a magyar munkavállalók fizetésének meghatározásakor pedig az alacsony keleti munkabérek váltak irányadóvá, természetesen forintban fizetve. Mindebből az amerikai hírszerzés arra a következtetésre jutott, hogy

1093 Polgár 1960. 1. 1960. szeptember 27.

1094 Kávássy 2019. 104.

1095 Ritka tőkésportré. *Magyarország* 11, no. 16. (1974): 13. (A szerző neve nincs feltüntetve.)

1096 Kávássy 2019. 145–146.

Magyarország a leginkább befektetőbarát állam a szovjet blokkban.¹⁰⁹⁷ Saját szempontunkból természetesen ez azt jelentette, hogy Magyarország volt az az ország, amely a leginkább hagyta kifosztani saját magát a térségben, más megközelítésben: a magyarországi pártelit internacionalizmusa ekkor már felkészült az új nagyhatalom kiszolgálására, a nemzeti érdekek további semmibevitelére.

A rendszerváltás felé közeledve az amerikai üzleti élet szereplői közül egyre többen nyitottak a szocialista országok és így Magyarország felé is, de az élete utolsó éveiben járó Hammer még ekkor is szimbóluma maradt a két ország közötti együttműködésnek. Nem véletlen, hogy Aczél 1987-es egyesült államokbeli útján tárgyalt Hammerrel, és a Budapesten alapítandó menedzserképző iskola tiszteletbeli elnökének is őt akarták felkérni.¹⁰⁹⁸ Mint tudjuk, végül nem így alakult, egy másik – és jóval fiatalabb – milliárdos üzletember és „filantróp” lett végül az iskola „arca”: Soros György.

Pénzügyi hatalomátvétel

„Az Egyesült Államok jelentőséget tulajdonít a magyarországi helyzet változásának, mivel Magyarország a reformok élvonala Kelet-Európában. Magyarország növekvő adóssága és nyugati segítségre való rászorultsága biztosíthatja az USA és más fejlett ipari országok számára, hogy némi befolyást szerezzenek. Hosszabb távon – különösen akkor, ha Gorbacsov gazdaságélénkítési programja kudarcot vall – az Egyesült Államok s a fejlett Nyugat vonzereje tovább nőhet, jobb lehetőséget teremtve a Nyugat számára a magyarországi befolyás erősítésére.”¹⁰⁹⁹ – olvashatjuk az Amerikai Egyesült Államok hírszerzésének elemzését a nyolcvanas évek közepéről, amely ráerősít arra a következtetésre, hogy a piac- és befolyásszerzés a térségben – ezen belül is hazánkban – egyáltalán nem volt elhanyagolható szempont Amerika számára.

Valójában ekkor már évek óta bonyolódott egy olyan üzleti vállalkozás Magyarország és az Egyesült Államok egyik olajvállalata között, amely jelentős hasznot hajtott az amerikai cégnek, és ezáltal a nyugati nagyhatalomnak. A Philipp Brothers (rövidítve: Phibro) nevű konzorcium vásárolta meg hazai külkereskedelmi vállalatokon keresztül az iráni olajat, amelyet az USA az 1979-es teheráni túsdráma után embargó alá helyezett. A folyékony arany tranzitálása közel egy évtizedig, vagyis egészen a rendszerváltoztatás küszöbéig tartott, és Magyarország 10%-kal olcsóbban adta tovább az iráni olajat, mint amennyiért megvásárolta. A korrupciós üzleten dollárszázmilliók úsztak el a hazai költségvetésből, a nagyvállalat mögött álló érdekeltégi körök viszont igencsak jól jártak. A Phibro ekkor az Egyesült Államok legnagyobb magán

1097 CIA FOIA (Freedom of Information Act; információs szabadságról szóló törvény) Prospects for US Export to Hungary and Poland, 1989. szeptember 1. Letöltve: 2019.08.31. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90T00103R000400410002-0.pdf>

1098 Kávássy 2019. 203–205.

1099 Kávássy 2018. 13. CIA jelentés (Hungary: The Waning of Kadar Era), idézi és fordította: Kávássy János Előd.

olajvállalata volt, de a cégbirodalom számos más területen is bírt érdekeltségekkel, valamint banktevékenységet is folytatott.

A Phibro vezetői és Moshe Sambar¹¹⁰⁰ – kecskeméti származású izraeli bankigazgató¹¹⁰¹ – Fekete János meghívására 1985. október 20-án Budapestre érkeztek, hogy a Magyar Nemzeti Bankban kölcsönökről és közös vállalatok alapításáról tárgyaljanak.¹¹⁰² A pénzügyi szakemberek látogatásának megszervezője, a külföldi partnerek magyarországi kapcsolatainak kialakítója Bentzur Zéew¹¹⁰³ volt. „Moshe Sambar volt izraeli bankkormányzó segítséget kért Bentzur Zéew zsidó származású osztrák állampolgártól annak érdekében, hogy az USA ötödik legnagyobb banksoportosulása – a Philipp Brothers – hitelnyújtási tárgyalásokat kezdeményezhessen kompetens magyar személyiségekkel. Lehetséges tárgyaló partnerként Fekete János vagy Marjai József elvtársakat nevezte meg. A müncheni zsidó nagytőke, az osztrákhhoz hasonlóan, szeretne bekapcsolódni a magyarországi fejlesztésekbe, elsősorban tőkével.”¹¹⁰⁴ – olvashatjuk az állambiztonsági jelentést. A Phibro bankja tehát kölcsönt kívánt nyújtani hazánkban azért, hogy Magyarország képes legyen finanszírozni saját kirablását a veszteséges olajszállításokkal. Nemcsak egyszerűen kirabolni akartak, de ezzel párhuzamosan el is kívántak adósítani, hogy még kiszolgáltatottabb legyen hazánk.¹¹⁰⁵

Fekete János és Marjai József voltak tehát a hazai pártelit oldaláról azok, akik a jelentős veszteséget okozó olajüzletet nyélbe ütötték, de jelen tanulmány szempontjából nem a gazdasági visszaélésen van a hangsúly, hanem olyan gazdasági és ezáltal politikai térnyerésen, amely a nyugati nagytőke befolyásszerzését igazolja – és nem kizárólag az amerikai nagytőkét. A Phibro érdekeinek egyengetői között megtalálhatjuk egyes osztrák pénzügyi körök képviselőit is.

Az állambiztonsági jelentésben említett Bentzur Zéew 1948-ban hagyta el Magyarországot, ahol Blaustein Vilmos néven született.¹¹⁰⁶ Tizenkét évig Izraelben élt, majd Bécsben telepedett le, és itt kapcsolódott be az emigrációban élő magyar zsidók közéleti tevékenységébe. Hamarosan az egyik alapítója és meghatározó személyisége lett a bécsi Zsidó Közéleti Bizottságnak, amely azt az elsődleges célt tűzte maga elé, hogy a magyarországi zsidó emlékeket, szellemi hagyatékot felkutassa és megőrizze. A Zsidó Közéleti Bizottság tagja volt Simon Moskovics, a Winter Bank tulajdonosa is, aki nemcsak Bentzur Zéew támogatásán keresztül volt érdekelt

1100 Más átiratban: Zambar.

1101 ÁBTL 3.2.5. O-8-532/1. II. 258. Jelentés az Izraeli–Magyar Kulturális Kapcsolatokat Terjesztő Társulatról, 1983. szeptember 27.

1102 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1985-III/I-204. 1985. október 18.

1103 Más átiratban: Benczur.

1104 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1985-III/II-126. 1985. július 5.

1105 Ezt a technikát az Amerikai Egyesült Államok a világ számos országában alkalmazta a második világháború után. Magukat gazdasági bérgyilkosoknak (Economic Hit Man) nevező „üzletemberek” járták a kiszolgáltatott országokat, és rávették vezetésüket, hogy hitelek felvételével modernizálják iparukat, infrastruktúrájukat. A fejlesztési terveket úgy állították össze, hogy azok gazdaságossága az adott társadalom számára egyáltalán ne legyen értelmezhető, ne hozzon akkora hasznot, amelyből az adósság finanszírozhatóvá válik. A kivitelezést amerikai vállalatok végezték, vagyis a bankoktól felvett pénzek el sem hagyták az Egyesült Államok területét, ugyanakkor az adott állam olyan súlyos adósságba verte magát, amelyet képtelen volt kezelni. Az eladósított állam az USA bábjává vált. Erről lásd: Perkins 2006.

1106 ÁBTL 3.2.5. O-8-532/1. II. 45. Jelentés, 1981. június 29.

a magyarországi gazdaságban és belpolitikában, hanem közvetlen kapcsolatai is voltak Fekete Jánossal és egyes ellenzéki csoportokkal.

A Winter Bankot a legnagyobb magántulajdonban lévő osztrák pénzügyintézetként ismerték, amely az ötvenes évek elejétől a Kelet–Nyugat közötti kereskedelmi tranzakciók bonyolítására és finanszírozására szakosodva tett szert hírnévre és vagyonra. Simon Moskovics 1949-ben került Budapestről Bécsbe, 1959-ben társult be a 19. század végén alapított Winter Bankba, és ungvári származását, valamint magyar nyelvtudását felhasználva építette ki üzleti kapcsolatait Magyarország és a keleti blokk többi országának nemzeti bankjaival, illetve a szocialista országok külkereskedelmi vállalataival. 1963-ban elnyerte a pénzügyintézetek tekintetében kivétel-esnek számító engedélyt: aranyat importálhatott Ausztriába, és – az osztrák állami pénzverdé-vel kötött megállapodás szerint – aranyérmeket állíthatott elő, valamint forgalmazhatta azokat. A belügyi hírszerzés információi szerint Moskovics a nyolcvanas évek elején már az osztrák pénzügyminiszter egyik bizalmi embere, tanácsadója volt, vagyis kormányzati befolyással is rendelkezett.¹¹⁰⁷ A Winter Bank a hidegháború alatt – a belügyi hírszerzés információi szerint – elsősorban a szocialista országokból származó valutákkal és aranyértékekkel foglalkozott, „a többi osztrák bank is ide fizeti be a megvásárolt, szocialista országokból származó pénzeket. A kicsempészett valutákat rendkívül nagy összegben forgalmazzák.”¹¹⁰⁸ A Winter Bank ennél is fontosabb szerepet játszott: ez a pénzügyintézet lett – a hírhedt CW Bank mellett – a hazai külkereskedelem nyugati üzleteinek finanszírozója, és a már említett korrupciós hálózat illegális pénzeinek kezelője, tisztára mosója: „magyar kereskedők, üzletkötők a bécsi Winter Bankba helyezik el a pénzüket,”¹¹⁰⁹ az intézmény az ő „illegális bankbetéteit kezeli.”¹¹¹⁰ De nemcsak a külkereskedők használták a bécsi bank szolgáltatásait, hanem a hazai pénz- és hitelpolitika mindenható ura, Fekete János is: „Moskovics feltűnően jó kapcsolatban áll az MNB volt első elnökhelyettesével, Fekete Jánossal, Nyugaton lévő pénzét (vagy annak egy részét) Moskovics kezeli.”¹¹¹¹ Moskovics beágyazottságára utal a hírszerzés azon információja is, hogy a „bécsi Winter Bankban részletes ismeretekkel rendelkeznek Magyarországon még tervezés, előkészítés alatt álló pénzügyi intézkedésekről.”¹¹¹²

A felvázolt kapcsolatrendszer és a korabeli titkosszolgálat adatai ijesztő mértékű idegen pénzügyi befolyást jeleznek már a nyolcvanas évek közepére azzal együtt, hogy minden bizonytalansággal csak a jéghegy csúcsát látjuk. A pénzügyi és gazdasági kiszolgáltatottság mindenkor együtt jár a politikai befolyásolással is, így az lenne a meglepő, ha az említett körök nem próbálták volna meg hatással lenni az egyre nyilvánvalóbban bekövetkező váltás alakulására.

1107 ÁBTL 3.2.5. O-8-532/1. II. 81. Jelentés a bécsi zsidóság által igénybe vett bankokról, 1981.

1108 ÁBTL 3.2.5. O-8-532/1. II. 287. Jelentés Kurt Roth, a Winter Bank alkalmazottja ügyében, 1983. szeptember 19.

1109 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1980-III/II-63. 1980. március 25.

1110 ÁBTL 2.7.1. NOIJ Névmutató karton, 6099. Winter Bank.

1111 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1988-III/II-253. 1988. december 28.

1112 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1983-III/II-75-76/17. 1983. április 18.

Megbízható fiúk, kiszemelt utódok

A nyolcvanas években egyre erőteljesebben érezhető a budapesti amerikai nagykövetség és azon keresztül az Egyesült Államok hírszerzésének érdeklődése a hazai belpolitikai események iránt. Nyilvánvaló, hogy nemcsak Magyarország, hanem az egész térség felé megnőtt a figyelem, hiszen a felbomlóban lévő szovjet birodalom visszahúzódása következtében megnyílt a lehetőség a blokkbeli államok piacainak újrafelosztására. Hazánk csatlakozása a Nemzetközi Valutalaphoz és a Világbankhoz¹¹¹³ egyértelműen kijelölte az új gyarmatosítás kereteit: az egyik birodalom öleléséből a másikéba vetettük magunkat. A pénzügyi–gazdasági élet meghatározó szereplői már ezer szállal voltak el- és lekötözve nyugati multinacionális vállalatok és különböző bankhálózatok felé, a kiépített kapcsolatrendszerek védelme elsődleges prioritássá vált számukra. Éppen ezért gondoskodni kellett arról, hogy a politikai váltás ne akadályozza majd a meglévő gazdasági befolyást és érdekeltségeket.

A „filantrópok” gyakori látogatása és az amerikai nagykövetség érdeklődése a magukat radikális ellenzékként aposztrofáló értelmiség irányába arra utal, hogy a világ vezető nagyhatalma aktívan igyekezett befolyásolni a magyar belpolitika alakulását. Nicolas M. Salgo személyében a nagykövetségi poszt is egy üzletember kezébe került, aki alapítványán keresztül elérte, hogy az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen megszervezzék az amerikanisztika oktatást, ahová vendégprofesszorokat is hívtak az Egyesült Államokból. A felsőoktatásban való térnyerés a felnövekvő új értelmiségi generációk adott érdekek szerinti nevelését, érzékenyítését is lehetővé tette. Már 1981-ben felvetődött a Magyar Tudományos Akadémia részéről, hogy a bloomingtoni egyetemmel közösen felállítsanak egy kutatóközpontot, amelynek keretében a diákcseré is megoldhatóvá válik. Az alaptőkét Soros György biztosította az elképzeléshez.¹¹¹⁴ A nyolcvanas évek folyamán meg is indultak az ösztöndíjas fiatalok Amerika felé, a kiválasztottak döntő többsége pedig az Aczél György által támogatott urbánus értelmiségi körbe tartozott. Azon fiatal generáció képviselői voltak ők, akik a szüleik elleni lázadásból fogalmazták meg kritikájukat a Kádár-rendszer ellenében – eleinte szélsőbalról. Többségükből alakult meg a nyolcvanas évek végére a Szabad Demokraták Szövetsége. A párt prominens vezetői – kevés kivétellel – első generációs leszármazottjai voltak az állambiztonsági szervezet tagjainak, vagy a pártállam egyéb kiváltságosainak. A felszínen felvállalt harcok antikommunizmusuk tehát kevésbé tekinthető hitelesnek, mint a népi-nemzeti ellenzék rendszerkritikája, mégis ők tetszelegtek az első szabad választások idején a radikális változást akarók álarcában. Pedig valódi szerepük éppen abban állt, hogy sértetlenül megőrizték azokat a gazdasági kapcsolatokat és érdekeltségeket, amelyek már pozícionálták magukat a piacok megnyitására és a privatizációk megindulásra.

A budapesti amerikai követség jelentősége megnőtt ezekben az években. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy Salgót 1986-ban a térséget igencsak jó ismerő Mark Palmer követte a nagykövetségi székben. Őze Sándor így jellemzi Palmer szerepét: „a Moszkvában és Belgrádban

1113 Erről lásd: Mong 2012.)

1114 Őze 2012. 8–9.

is diplomataként szerepelt, a térség külügyi szakértőjeként számontartott osztályvezető magyar nagykövetségként a valamikori liberális ellenzékre támaszkodva mozgósította azt a fent említett helyeken képzett értelmiséget, azért, hogy elfogadhatóvá tegye az amerikai modell beágyazását. A tudatában a kádári modell gazdasági legitimitációjával fellazított ország, bedarált felekezeteivel sem nemzeti, sem spirituális ellensúlyokat nem volt képes képezni. Ez okból lett Magyarországon az úgynevezett Menedzserképző, majd a Soros Alapítvány központja Varsó vagy Bukarest helyett.”¹¹¹⁵

Az amerikai nagykövetség rendszeres összejöveteleket, filmvetítéseket és egyéb kulturális programokat szervezett annak a körnek, akikre politikusaik támaszkodni akartak. Megtalálták azokat az állampárt által is támogatott „üzletembereket”, a rendszer meghatározó gazdasági szakembereit (pl. Fekete János, Demcsák Sándor vagy akár Rényi Gábor), akiket a CIA helyi rezidense, K. G. Smith kereskedelmi tanácsos rendszeresen vendégül látott.¹¹¹⁶

A politikai élet aktív résztvevői közül is csak kevesen érthették pontosan, mi történik, de a társadalom még ennyit sem érzékelt a valóságból.¹¹¹⁷ Az ellenzék többsége arra koncentrált, hogy lebontsa a pártállami hierarchiát – amit sikeresen meg is tett –, de közben nem vette észre, hogy a kezdeményező szerep már olyan érdekeltségek kezében van, akik hálózati formában érvényesítik akarataikat Magyarországon és a térségben.¹¹¹⁸

Érdekes megfigyelni azokat az állambiztonsági jelentéseket, amelyek erről a tényről szólnak a nyolcvanas évek folyamán. A diktatúra titkosrendőrsége által keletkeztetett iratok elfogultsága és egyoldalúsága ugyan vitathatatlan tény, ugyanakkor be kell látnunk, hogy az állambiztonsági és titkosszolgálati hálózat elsődleges feladata éppen a fennálló rendet veszélyeztető befolyásolások, beszivárgások feltérképezése. Ha tehát lehámozzuk a jelentésekről az ideológiai mázat, valamint a megfelelési szándékból ráakódott rétegeket és egyéb szubjektív tényezőket, és csak arra koncentrálnunk, ami a hálózat kutatás szempontjából fontos – vagyis a személyes kapcsolatokra – megállapíthatjuk, hogy a szocialista rendszer védelmét ellátó szervezet felfigyelt ezekre a befolyásszerző kísérletekre. (Az más kérdés, hogy a pártállam miképpen reagált ezekre a figyelmeztetésekre. Éppen Fekete János és az osztrák pénzügyi körök által bevezetett Phibro gazdasági visszaélései kapcsán látható, hogy a korabeli gazdasági vezetés nem vett tudomást a kémelhárítás veszélyjelzéseiről, vagyis az amerikai érdekeltség tényéről nem ütközött az illetékes pártvezetők ellenállásába. Még Németh Miklós – aki már hivatalba lé-

1115 Óze 2012. 10.

1116 ÁBTL 3.1.2. M-40999. Jelentés, 1983. október 26. 269.

1117 Érdekes, hogy elvéve egy-egy ügynökjelentésből kiderül, voltak olyanok az ellenzéki értelmiség soraiban, akik felfigyeltek erre a kezdődő újfajta gyarmatosításra. Egy, magát a népi írók közé soroló zsidó származású ügynök-irodalmár így ír 1984-ben: „Reagan Magyarországot eléggé megnyugtónak tartja, s hogy ezt biztosítsa, Magyarországot egy zsidó érdekeltségnek adja át. Ennek jele, hogy Salgót küldte ide nagykövetségnek. Salgó és az itteni zsidók össze fognak dolgozni és így Magyarország számára a további kölesönök biztosítva vannak, ha csak valami rendkívüli nem történik.” ÁBTL 3.1.2. M-42186/1. 177. „Stimecz” fedőnevű titkos megbízott jelentése, 1984. szeptember 4. Félreértés ne essék: az illető ügynök véleménye szubjektív és kicsit szélsőségesnek is tekinthető, de a lényeg nem az antiszemita felhangon van, hanem azon, hogy néhány kortárs számára már akkor érzékelhető volt az amerikai nagytőke befolyásszerzése hazánk eladósításának elősegítésével.

1118 A hálózatelméletéről és annak alkalmazásáról a történettudományban lásd: Barabási 2013.; Ferguson 2019.

pése előtt megkapta az erről szóló jelentéseket – sem tett semmit a korrupciós lánc felszámolására, pedig a miniszterelnöki szék elfoglalása után erre minden bizonnyal lett volna lehetősége.)

Ezekből a jelentésekből kirajzolódik a „kiválasztottak” köre. A nyugati pénzvilág – az amerikai érdekeltségektől az európai nagyvállalatokig – arra a kozmopolita attitűddel rendelkező urbánus csoportra kívánt támaszkodni, akik a nemzeti érdekképviselő helyett szívesebben választották az újabb nagyhatalom kiszolgálását. Ezt a „zárt klubot” támogatta a Fekete János mögött álló Winter Bank tulajdonosa is: „a bécsi Winter Bank alkalmazottja közölte a hírforrással, hogy Bécsből nagyobb összeget szeretnének eljuttatni Rajk Lászlónak, Kertész Róbertnek és egy bizonyos Iván utónevű személynek. Ezt követően »megbízható zsidó fiúk« után érdeklődött, akik összekötőként felhasználhatók a belső ellenzékkel való kapcsolattartásban. Több magyar állampolgár nevét is felvetette, akikről szeretett volna jellemzést kapni.”¹¹¹⁹ Azt, hogy a támogatás megérkezett-e, nem tudhatjuk, viszont a jelentésben körülírt belső ellenzéki csoport megegyezik a későbbi SZDSZ-szel. Arról a „rendszerelváltó pártokról” van szó, amelyik kisajátította magának az antikommunista és a demokratikus jelzőket, majd az első adandó alkalommal koalícióra lépett a kommunista és antidemokratikus állampárt utódjával. Mindezzel együtt rendkívül nehéz ennek a kérdésnek a mérlegét megvonni, hiszen a szocializmus összeomlásában katalizátorként hatottak ezek a külső erők, így a demokrácia és a politikailag szuverén, szabad Magyarország megszületésében kétségtelenül szerepük volt. A gazdasági pozíciók elosztásánál, a privatizáció erkölcsileg erősen aggályos meneténél azonban előnyt élvezhettek, ki tudja pontosan milyen károkat okozva ezzel az országnak. Gazdasági befolyásszerzésük mértéke további kutatásokat igényel, amely azért is fontos, hogy meghatározhassuk az új kormány szabad mozgásterét, ugyanis nem hagyható figyelmen kívül az a triviális összefüggés, hogy gazdasági szuverenitás nélkül politikai függetlenség sem létezik.

A leírt befolyás szerző folyamatra már a kémelhárítás is felfigyelt 1988-ban, és jelentéseikből kiolvasható, hogy az a kör, amelyet a Winter Bank támogatni kívánt, vagyis a későbbi SZDSZ magja, a globális pénzügyi érdekeknek megfelelően igyekezett cselekedni. Az egyik állambiztonsági jelentés szerint Haraszi Miklós a New York Times újságírójának a következőket mondta: „A Magyarországon élő zsidóság igyekszik úgy a vezetésben, mint az ellenzékben megfelelő pozíciókat kiharcolni, tekintettel arra, ha itt egy esetleges rendszerváltás lesz, az irányító posztok a zsidók kezében legyenek.”¹¹²⁰ Amennyiben hitelt lehet adni ennek a szövegnek, mindenképpen pontosítani kell: nem a magyarországi zsidóságról beszélt Haraszi, hanem csupán a saját szűk baráti köréről, arról a belső ellenzéki csoportosulásról, amelyet a fent említett pénzügyi hatalmak támogatni akartak. Ugyanebben a jelentésben arról is olvashatunk, hogy a Haraszi Miklós lakásán rendezett összejövetelen elhangzott: „a FIDESZ egy goj-szekta”, ellenben „a TUDOSZ [Tudományos Dolgozók Szakszervezete] a zsidók irányítása alatt áll”. A félreértések elkerülése végett újra kiemelem, hogy ebben az összefüggésben nem a szereplők saját maguk által hangsúlyozott etnikai/vallási hovatartozása a lényeg, hanem egy szűk elitet

1119 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1986-III/I-108-108/1. 1986. június 4.

1120 ÁBTL 2.7.1. NOIJ BRFK 1988-92/2. 1988. május 25.

írt körül a beszélő, amelynek célja a politikai, kulturális és gazdasági hatalom kisajátítása volt, külső segítséggel. A retorika pedig évszázados törésvonalak mentén formálódott, amelyet nem tudott a rendszerváltó értelmiség sem meghaladni, és ez a választóvonal határozta meg a kilencvenes évek közéleti-politikai történéseit is.

A támogatás ugyanakkor nem kizárólag pénzügyi segítségnyújtást jelentett, hiszen a közvélemény befolyásolása egy szabad választásokon alapuló politikai rendszer felé igyekvő országban a későbbi hatalomszerzés záloga lehet. Vannak adatok arról, hogy a nemzeti alapon gondolkodó rendszerváltó elit – és itt elsősorban a Magyar Demokrata Fórum alapító tagságára gondolok – lejárására tettek kísérletet a nyugati sajtó segítségével.¹¹²¹ Információikat természetesen a magyar ellenzék nem nemzeti alapokon álló (urbánus–kozmpolita) csoportjától kapták, akik már évekkel korábban is felhasználták nyugati kapcsolataikat arra, hogy megalapozzák a „zsidógyűlölő magyar értelmiség” képét a külföldi sajtóban. 1983-ban Karl Pfeiffer osztrák újságíró hazánkat kedvező színben feltüntető cikket készült írni: „Karl Pfeiffer a Bécsben megjelenő *Gemeinde c. zsidó újság szerkesztője elmondotta, hogy régi terve és vágya volt, hogy Magyarországra jöjjön, hiszen Magyarország közvetlen szomszédja Ausztriának, és egy cikksorozatot szeretett volna írni arról a Magyarországról, ahol az antiszemitizmus és a neofasizta megnyilatkozások ismeretlen fogalomnak számítanak. Hiszen ez a mai Európában, főként Nyugat-Európát figyelembe véve egy egész különleges státuszt jelent, és erről szeretett volna ő írni, hogy van Európában egy olyan ország, ahol nem őrzik a templomokat, zsidó középületeket, intézményeket stb.*”¹¹²² Az írás azonban soha nem született meg, mivel: „Útjának tapasztalatairól Pfeiffer elmondta, hogy író barátaitól megtudta: a magyar irodalmi folyóiratokban, a színházakban és a televízióban sok antiszemita megnyilatkozás hangzik el.”¹¹²³ A haladó nyugati közvélemény manipulálása tehát már a nyolcvanas évek derekán beindult, az antiszemitizmus vádjá pedig végigkísérte a nemzeti alapokon álló politikai erők működését a rendszerváltás éveiben, valamint később is.

***

A bevezetőben a rendszerváltoztatás hiányosságaival kapcsolatban megfogalmazott kérdésekre a fentiek tükrében úgy tudnék röviden válaszolni, hogy a legfőbb gond az átmenet spontenitálásának hiányával volt. Hiába mozdultak meg jótékony cselekvő energiák, a különböző érdekhálózatok ezer szállal szőtték át a gazdasági élet minden területét, így – ha determinizmusról természetesen nem is beszélhetünk – a mozgástér mindenképpen korlátozott volt. Ennek tükrében az első szabad választások eredménye ugyan csalódást okozhatott számukra, de befolyásuk a térségben a kilencvenes évek elejére már akkora volt, hogy reménytelennek tűnhetett a küzdelem ellenük. Az első demokratikus magyar kormány hatalmas hazai és nemzetközi médiaellenszélben kezdte meg munkáját, amelyhez komoly gazdasági kényszerítő tényezők is

1121 Erről lásd: Szeredi 2017. 20–32.

1122 ÁBTL 3.2.5. O-8-532/1. 192. Csordás László r. ezredes elvtársnak! BM III/I-2. Osztály vezetője! 1983. április 21.

1123 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1983-III/I-88-89/8. 1983. május 5.

járultak. A bukás szinte elkerülhetetlen volt. A nemzeti erők 1994-es visszaszorulásával pedig megnyílt a régen várt lehetőség a maradék állami vagyon elherdálására, a nemzetközi nagytőke erkölcsstelen mértékű kiszolgáltatására. A nemzeti érdekek képviselője igencsak reménytelen lehetett egy ilyen satu szorításában. Bár a rendszerváltoztatás utáni nemzeti politikai elitet nem lehet teljesen felmenteni az elhalasztott lehetőségek miatti felelősség alól, az nyilvánvaló, hogy a kiépült gazdasági hálózatok, pénzügyi érdekeltségi körök mindent megtettek annak érdekében, hogy a pozíciójuk kiépítését lehetővé tevő személyek ne kerüljenek messze a hatalomtól és végképp ne kérjék rajtuk számon bűneiket, hazaárulásukat. Ugyanis, ha ez megtörténik, a legnagyobb vesztesek nem a vádlottak padjára kerülők lettek volna, hanem Magyarország kifosztásának haszonélvezői és gyarmati sorba kényszerítői.

Bibliográfia

Felhasznált irodalom

- Barabás 2017. = Barabás Péter: „Az amerikai ceruzától a tízmilliárdos megállapodásig.” *Népszava* 101, no. 140. (1973): 7. 1973. június 17.
- Barabási 2013. = Barabási Albert-László: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest, 2013.
- Békés 2019. = Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Budapest, 2019.
- Borvendég 2017. = Borvendég Zsuzsanna: *Az impexek kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a népgazdaságból a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében*. Budapest, 2017.
- Borvendég 2020a. = Borvendég Zsuzsanna: *Mesés kémjátzmák. A nyugati külkereskedelmi hálózatok kiépülése 1945 után*. Budapest, 2020.
- Borvendég 2020b. = Borvendég Zsuzsanna: *A hálózat pénze. Magyarország kirablásának megszervezése*. Köröstárkány–Balatonfőkajár, 2020.
- Borvendég 2022a. = Borvendég Zsuzsanna: *A hálózat emberei. Magyarország kifosztásának ügynökei*. Budapest, 2022.
- Borvendég 2022b. = Borvendég Zsuzsanna: „Egy javíthatatlan kapitalista balladája, avagy a milliárdos filantróp esete a kommunizmussal. Cyrus Eaton és a kádári Magyarország.” In *A Magyarországtudó Intézet Évkönyve*, szerkesztette Nagy-Luttenberger István és Nagy Dóra. Budapest, 2022. Megjelenés alatt.
- Cosodine 1983. = Cosodine, Bob: *Sokszoros élet. Armand Hammer rendkívüli története*. Budapest, 1983.
- Cserényi-Zsitnyányi 2015. = Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: *A politizált gazdasági rendőrség. A Gazdaságrendészeti Osztály, 1945–1948*. Budapest, 2015.

- Epstein 1996. = Epstein, Edward Jay. *Dossier the Secret History of Armand Hammer*. New York, 1996.
- Fergusin 2019. = Ferguson, Niall *A tér és a torony. Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hatalomért*. Budapest, 2019.
- Kávássy 2018. = Kávássy János Előd: „Arra alkalmasabb idők. Adalékok Ronald Reagan és Kádár János az 1980-as évek közepén elmaradt csúcstalálkozóhoz.” *Magyar Szemle* 27, no. 7–8. (2018): 6–19.
- Kávássy 2019. = Kávássy János Előd: *Sodrásban. A Magyar Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok kapcsolatai a hidegháború végjátékában*. Budapest, 2019.
- Koestler 1996. = Koestler, Arthur: *Nyílvessző a végtelenbe*. Budapest, 1996.
- Koch 2014. = Koch, Stephen: *Kettős szerepben. Az értelmiség elcsábítása*. Budapest, 2014.
- Molnár 2009. = Molnár János: „A másodrendű vádlott. Villányi András elítélésének és rehabilitációjának rekonstruálása.” *Múltunk* 54, no. 1. (2009): 100–137.
- Mong 2012. = Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története, 1956–1990*. Budapest, 2012.
- Őze 2012. = Őze Sándor: *Humán értelmiség és a rendszerváltás. Állambiztonsági jelentések a Magyar Népköztársaság washingtoni nagykövetségéről*. Budapest, 2012.
- Perkins 2006. = Perkins, John: *Egy gazdasági bérgyilkos vallomásai*. Budapest, 2006.
- Polgár 1960. = Polgár Dénes: „Cyrus Eaton ebédje Kádár János tiszteletére.” *Esti Hírlap* 5, no. 228. (1960): 1. 1960. szeptember 27.
- Szekér 2017. = Szekér Nóra: „A diktatúra kis körei. Az aczéli kultúrpolitika néhány sajátossága.” In *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*, szerkesztette Nagymihály Zoltán és Szekér Nóra, 9–32. Lakitelek, 2017.
- Szekér 2022. = Szekér Nóra: „Aki nincs ellenünk az velünk van? A kádári diktatúra értelmiségpolitikája.” In *Hamis gulyás. Új megközelítések a szocialista Magyarország gazdaság- és társadalomtörténetéhez*. Szerkesztette Borvendég Zsuzsanna, 13–34. Budapest, 2022.
- Szeredi 2017. = Szeredi Pál: „Stereotípiák boncasztalon. A lakiteleki találkozó előtörténetének néhány legendájáról.” *Rendszerváltó Archívum* 2, no. 3. (2017): 20–32.
- Tímár 1977. = Tímár István: „Különös kapitalista.” *Magyarország* 14. no. 48. (1977): 12.

Summary

The Inescapable Path

A few thoughts about those who prepared and those who ruined the regime change

The progress of the regime change was influenced by informal relationships and “deep state” actions, which are difficult to research, but inevitably important to understand what and why has happened. This paper attempts to outline those relationships, which had altered, moreover manipulated the events led to the regime change based on the suggestions outlined in Őze Sándor’s paper: *Humán értelmiség és a rendszerváltás*. The result of this hidden manipulation placed Hungary on a forced path, which led to catastrophic indebtedness, omitted prosecution and lustration, failed in delivering justice, and failed taking the national interest into account during the privatization.

DRUCZA ATTILA

MI IS AZ A „DUNAGATE”? KÉSZÜLT-E A PÁRTÁLLAM A RENDSZERVÁLTOZTATÁSRA?¹¹²⁴

„(...) És lassacskán én is meg tudom fogalmazni a magam diagnózisát, meg tudom mondani legalább két betegségét a modern kori társadalmunknak. Az első: a történelmi emlékezethiány betegsége, a másik: a büntetés nélkül maradt bűn betegsége. E betegségeket bármely nép, bármely társadalom, bármely ország megkaphatja, csak más-más mértékben.”¹¹²⁵

(Vitalij Sentalinszkij)

Közép-Kelet-Európa rendszerváltozásai

Európa keleti fele nem olyan rég számolta fel kommunista pártállami rendszereit, megszűnt a „keleti blokk”. 1989 nyarától egymás után omlottak össze a szovjetbarát úgynevezett „*Népi Demokráciák*”. Először Lengyelország, majd Magyarország, Kelet-Németország (NDK), Csehszlovákia, Románia és végül Bulgária is az önrendelkezés rögzös útjára lépett.¹¹²⁶ Az egykori „szocialista” utódállamok többsége máig küzd az eddig csak tünetileg kezelt, még a kommunista totalitárius rezsimiek által működtetett és részben ránk hagyott állambiztonsági és pártállami múlt örökségével. Azzal a problémával, amit a már fent idézett Sentalinszkij egy a korszakra igencsak jellemző gondolata tükröz kellőképpen: „*az a baj, hogy a kommunizmus büntetteinek nem volt meg a maguk Nürnbergje*”.¹¹²⁷ Nem volt, de talán nem is lehetett? Nem, mert egyrészt a kommunista pártokat nem tiltották be szinte sehol, és mert a levéltári forrásokon alapuló történetírás, tényfeltárás csak e régió néhány országában (Németország, Cseh Köztársaság, Lengyelország és Magyarország) indulhatott el. Az említett országokban a korszak feltárásához szükséges iratok egyes részei kutathatóvá váltak.¹¹²⁸ Másrészt csekély számú per indult a volt kommunista-pártállami vezetők ellen, ami betudható annak, hogy a diktatúrák elmélyülése, így azok társadalmi megítélése államonként változó. Romániában például 1989. december 25-én egy televíziós látványper végkifejleteként kivégezték Nicolae Ceaușescu-t és feleségét. Bulgáriában 1991-ben visszaélással vádolva elítélték ugyan Todor Zsivkovot, a volt pártfőtitkárt, de

1124 A tanulmány 2003-ban készült a Károlyi Palota Kulturális Központ Hamvas Béla Kulturakutató Intézetben, Hankiss Ágnes főigazgatósa és Öze Sándor főigazgató-helyettes működése alatt.

1125 *Nagyvilág*, 2002. 926-936.

1126 Johnson, 5-15.

1127 *Nagyvilág*, 2002. 932. és a Hamvas Béla Kulturakutató Intézet 2002. október 17-én tartott konferenciáján „*A Kísértő múlt*” című elhangzott előadása alapján.

1128 *A kommunizmus fekete könyve*. 465.

szabaddalában védekezhetett. Ugyanebben az évben, Csehszlovákiában két évre ítélték Miroslav Štěpánt, a CSKP (Csehszlovák Kommunista Párt) prágai titkárát, az 1989. november 17-i tüntetéssel szemben alkalmazott rendőri erőszakért. Az NDK utolsó elnöke Egon Krenz ellen is indítottak eljárást, amelynek során több mint hatévi börtönre ítélték a volt politikai vezetőt, de ő is szintén szabaddalában fellebbezhetett. A kétezres évek elején még indultak eljárások a volt pártállami vezetők ellen, például Jaruzelski tábornok, vagy a szintén 2002-ben, egészen a hazaárulási vádemelésig eljutott Karel Hoffmann ellen is indult eljárás. Hoffmann a hetvenes és a nyolcvanas években tagja volt a Csehszlovák Kommunista Párt legfelsőbb vezetésének.¹¹²⁹

Az állambiztonsági és pártállami múlt „vírusos betegségének öröksége” az utódállamok többségének esetében azt jelentheti, hogy sikerült demokratikus környezetbe átmenteni, a diktatúrát képviselő káderek jórészét. Így szinte Moszkvától Berlinig – ha más-más mértékben is – mindegyik államnak gondot okoz, okozott az örökölt kór kezelése. A diagnózisnak három fontosabb ismervét le lehetjük föl: az első az irat megsemmisítések, dokumentum kimentések által fellelhető irathianyok, a második az úgynevezett „ügynöklisták”, vagy a politikai rendőrséggel közreműködők, és a pártállami vezetők felelősségének tisztázása, a harmadik az átvilágítás, a lusztráció és az információs kárpótlás kérdésköre.¹¹³⁰

A '80-as évek végére a politikai nyitás lehetőségéhez hozzájutott Kelet-Közép-Európai demokratizálódási folyamatok, mára újabb kérdéseket szabadítottak fel mind történelmi és jogfejlődési, mind morálpolitikai normák tekintetében. Mielőtt azonban a téma taglalásába kezdenék, ki kell hangsúlyoznom, hogy jelen írásnak nem szándéka semmiféle prekonceptió felállítása a történelmi igazságtétel, vagy a „szocialista” évtizedek alatt elkövetett „bűnök” viszonylatában. Mindenképp feladata viszont, hogy kérdéseket fogalmazzon meg a békés átmenet lefolyásának máig ránk maradt történelmi polémiáihoz. Szándéka szerint rekonstruálni próbálja a '90-es évek elejének legnagyobb magyar politikai viharát kavarázó, az amerikai „Watergate”-ügyhöz egy-két mozzanatában hasonlító Dunagate botrányt, valamint hatásainak és problémáinak továbbélését napjainkig, itthon és a régió többi volt szocialista államában.

Az első, szinte kötelezően felvethető kérdéskör, hogy **a magyar állambiztonsági szolgálatnak és (kelet-közép-európai rokon szerveinek) milyen szerepe/szerepük volt a (tárgyalásos) rendszerváltoztatás kialakításában, lefolytatásában.** Kényes, de megkerülhetetlen dilemma ez, hiszen az eltelt évtizedek politikai átalakulásaiban folyamatosan jelen volt a már említett, feltáratlan és kezeletlen titkosszolgálati múlt. Köztisztletben álló, volt és aktív politikusokról, közhivatalnokokról derült ki, hogy hosszabb vagy rövidebb ideig (önként vagy kényszerből), de együttműködtek a „Céggel”, esetleg karhatalmi szolgálatot teljesítettek, vagy szigorúan titkos állambiztonsági tevékenység tisztjeiként munkálkodtak. A politikai közéletben, a választott és kinevezett vezetők pozícióba kerülésüket megelőzően mindenképp tájékoztatást kellene, hogy nyújtsanak viselt dolgaikról. Amennyiben ez elmarad, sérül a szabad

1129 Vö. *A kommunizmus fekete könyve*. 466. és *Magyar Nemzet* 2002. november 12. 1.

1130 Lustratio: A kifejezés archaikus és jelenkori értelmezésére lásd: Jobst, 2000. 108-109. és Knight, 2002. 266-267.

mérlegelés lehetősége, tehát információs manipuláció történik. A közelmúlt történelmi eseményeinek tisztázása, történelmi rekonstruálása igen mérvadó, mert ha bizonyítható is a pártállami titkosrendőrséggel történő együttműködés, el lehessen végre egyértelműen dönteni, hogy az milyen mértékű. Tekintettel a szolgálati és állampárti hierarchiára megállapítható, hogy nem ugyanaz egy vezető, döntéshozó káderpolitikus, egy állományba vett, kiképzett ügynök és egy beépített hálózati személy tevékenysége, ezért nem is szabad összekevernünk működésüket és szerepüket! (Látunk kell viszont, hogy a titkosszolgálati rétegződés az imént említetteknél jóval cizelláltabb, differenciáltabb volt a pártállami időkben is.)

A blokk országokban a kommunista hatalom évtizedeiben elkövetett bűnöknek – tömeggyilkosságok, internálások, a szabadságjogok korlátozása, valamint az egzisztenciális ellehetetlenítések stb. – nem történt meg az egységes erkölcsi és politikai elítélése úgy, mint akár a második világháború után a faszizmus esetében Nürnbergben. Az immár demokratizálódó utódállamokra maradt így a feladat, hogy meghatározzák mit fogadnak el az elmúlt évtizedekből és mi az, amit nem. Mit tartanak társadalmuk ellen elkövetett bűnöknek és mi az, amit megbocsátanak, elnéznek. Minden utódállam társadalmának meg kell fogalmaznia, hogy mit jelentett számára a pártállami politikai rendszer felszámolása. Modellváltást, esetleg rendszerváltást, rendszerváltozást vagy rendszerváltoztatást? Hozzávetőlegesen – ha csak általánosságokban is – az alábbiakban összegezzük néhány mondat erejéig az említett politikai terminusokat.

Modellváltás

Modellváltásnak tekinthetjük, ha egy politikai, kormányzati berendezkedés hatalomgyakorlásának mechanizmusai, működési technikái megváltoznak. Tehát egy adott állam, jogi és alkotmányos struktúrájának működése (maga a rendszer) megmarad, de azon belül a működtetés, a kormányzás formái megváltoznak. Magyarország esetében ilyen modellváltás az 1956-os forradalom leverését követő megtorlás után a Kádár-rendszer kiépülése és regnálása. Míg az ezt megelőző Rákosi nevével fémjelzett (Rákosi-korszak) időszakához képest, amely a teljes szovjet személyi kultusz terrorsal dúsított diktatúrájának másolása volt, a Kádár-korszak – a forradalmat követő megtorlások után – egy puhább, árnyaltabb kormányzástechnikát alkalmazott a pártállami rendszer megtartása mellett. A rendszeren belül bekövetkezett modellváltást a jelmondat- és szimbólumváltások tükrözik a legérthetőbben: a Rákosi éra alatt megfogalmazott elv, „*Aki nincs velünk, az ellenünk van!*” a Kádár-korszakban már „*Aki nincs ellenünk, az velünk van!*”¹¹³¹ politikává módosult. Mindezekhez hozzátartozik a „*gulyáskommunizmus*”, valamint a „*legvidámabb barakk*” szóhasználat, ami a későbbiekben Magyarország blokkon belüli státuszának szimbolikus elnevezéseként, a két pártállami rendszeren belül történt kormányzástechnikai különbségre – a kádári enyhülésre – utalt.

Lényeges eltérést mutat a pártállami erőszakszervezetek működtetése is. Az ÁVO – ÁVH,

1131 Magyarország története 1918–1990. 248.

mint az „állampárt ökle”, politikai akaratának kivitelezője, elsősorban a terror eszközeivel dolgozott. Ellentétben az '56 után létrehozott III-as Főcsoportfőnökséggel, amelyik már alkalmazkodva a puhább diktatúra elvárásaihoz finomabb, csiszoltabb és kevésbé terrorisztikus eszközökkel védte a párt uralmát mind a külső, de főként a belső reakcióval szemben.

Rendszerváltás

Rendszerváltásról akkor beszélhetünk, ha egy állam, jogi vagy alkotmányos berendezkedése (felépítése) átmenet nélkül megváltozik - lecserélődik. Történhet ez ritkábban békés keretek közt, de természetéből kifolyólag általában forradalmi úton szokott végbemenni. Magyarország XX. századi történelmében jó példa mind a békés, mind a forradalmi típusú rendszerváltásra az 1918-1919-es „forradalmi” időszak. Az őszirózsás forradalomban a Károlyi Mihály vezette Nemzeti Tanács, az első világháború utáni Magyarország dualista politikai berendezkedését, államrendszerét váltotta le. Károlyi bár még az uralkodó kezébe tette le az esküt, de már meghirdették a polgári jogállamiság programját és hozzákezdték a köztársasági államforma alkotmányos alapjainak kiépítéséhez. Végeredményben igen érdekes közjogi-alkotmányi helyzet állt elő: az Osztrák-Magyar Monarchia (a dualista rendszer) gyakorlatilag megszűnt 1918 novemberében, 12-én a Német-Ausztriai Nemzetgyűlés kikiáltotta demokratikus köztársaságát, 16-án pedig Magyarország deklarálta népköztársasági államformáját. Az őszirózsás forradalmat leváltó Tanácsköztársaság proletárdiktatúrája teljesen dezorganizálta az állami struktúrát. Új alkotmányt fogadott el és pillanatok alatt kiépítette a diktatúra helyi szerveit jelentő tanácsokat. Mind a két forradalmi jellegű átalakulás gyorsan, átmenetek nélkül ment végbe és nem csak átalakította, hanem lecserélte az állami berendezkedést.

Magyarországon a '80-as évek végén végbement társadalmi és jogrendszerbeli átalakulások meghatározására, igen találó Antall József – a Kádár-korszak utáni első szabadon választott miniszterelnök – sokak által ismert gondolata: az ember nem úgy vált rendszert, mint alsóneműt, nem ugrik bele egyikből rögtön a másikba.

Rendszerváltozás

A rendszerváltozás kifejezés akkor használható, amikor a mindenkori állami berendezkedés és annak politikai, valamint társadalmi összetevői alkalmazkodva az „optimalizált” működés feltételeihez önmaguktól formálódnak, átalakulnak. A rendszerváltozás folyamatának végeredményét tekintve kétirányú kibontakozás lehetséges. Az egyik, amikor a változás csak megreformálja a rendszert, vagy annak működését – megőrizve, meghagyva kereteit. A változások másik iránya, amikor a folyamatokon keresztül megváltoztatják magát a politikai rendszert is.

Rendszerváltoztatás

A rendszerváltoztatás esetében belülről, a hibák kiigazításával változtatják meg a rendszert a mindenkori hatalom birtokosai, akik a kiigazítások révén próbálják meg vezető szerepüket megőrizni. Elsődlegesen a külső, vagy a belső szándékosság a mérvadó, nem pedig a politikai, társadalmi folyamatok alakulása.

Az 1990-ben átalakuló Magyarországon részt vehetett mindenki az újonnan formálódó demokratikus politikai életben anélkül, hogy elszámolt volna az „átkosban” viselt dolgairól. Részint érthető ez is. A diktatúrák sajátossága, hogy önként vagy kényszerrel, de rábírnak a társadalom egy részét az együttműködésre. Az együttműködés kikényszerítésének pedig első számú központi végrehajtói a titkosszolgálatok keretein belül működő állambiztonsági- vagy belbiztonsági szervek, más néven politikai rendőrségek. Véletlenül se keverjük össze őket. A demokratikus jogrendszerekben működőket a diktatúrákban tevékenykedőkkel, még akkor sem, ha formai elnevezésük sokszor megegyezik.¹¹³²

Régióknak (a Kelet-Közép-Európai szocialista utódállamoknak) a már említett közös problémája az állambiztonsági múlt rendezése, vagy még inkább rendezetlensége. A NATO-csatlakozás után, az Európai Unióba történő belépés előestéjén nem elhanyagolható, hogy kik és milyen érdekeltséggel, háttérrel, múlttal vezetik az említett országokat a már körvonalazódó úton. Politikusaink és állami tisztségviselőink múltja, tevékenységük, kapcsolataik, meg kell, hogy alapozzák a beléjük vetett bizalmat, ezért nem mindegy, hogy megértjük-e, átlátjuk-e mindennapi életünket meghatározó döntéseiket, valamint valós információkkal rendelkezünk-e róluk – ez a már említett információs szabadság emberi és társadalmi alapjoga. Mindezekhez szükségeltetne a Kelet-Közép-Európai kommunista közelmúlt „teljes” rendezése, amely nem történhet meg a ránk maradt iratok egységes számbavétele, feldolgozása, valamint a régió volt kommunista államainak ilyen irányú együttműködése nélkül. Amíg ez a tisztázás nem működhet csak részlegesen, addig a múlttal való zsarolás, manipulálás mindennapi politikánk élő kísértete marad!

Mielőtt azonban a Dunagate botrány elemzésébe, valamint a Watergate-tel való párhuzamok felvázolásába és a részletesebb kérdések megfogalmazásába merítkeznénk, vázlatosan tekintsük át, hogy az állambiztonsági múlt rendezésének – vagy még inkább kezelésének – területén mi történt az első szabad évtizedben a volt szocialista „barakk” néhány országában.

1132 Vö. Jobst, 2000. 108.

Rendezési elvek, koncepciók, lehetőségek a „blokk” országokban:

Németország

Németországban, nem sokkal az egyesülés után, a volt Német Demokratikus Köztársaság (NDK) állambiztonsági szolgálatának (Staatssicherheit) a „Stazi”-nak máig fennmaradt iratai kezelésére létrehozták, az *Állambiztonsági Szolgálat Iratait Felügyelő Szövetségi Biztos Hivatalát*, amelyet sokszor első vezetője után (Joachim Gauck lelkesz) Gauck-Hivatal néven szoktak emlegetni. Joachim Gauck utóda, Marianne Birthler, aki átvette a hivatal vezetését szintén keletnémet, egykori polgárjogi aktivista.¹¹³³

A Gauck-hivaltól bárki elkérheti a saját dossziéját. A korlátozások viszonylag csekély körűek, nagyjából az államtitkokat és a véten harmadik személyek adatait védik. A besúgókat, itteni nevükön nem hivatalos munkatársakat meg lehet ismerni. Az iratokban a nem hivatalos munkatársakat úgyis fedőnéven említik. Ha valaki megnézte a dossziéját, kérheti, hogy fejtsek meg a benne szereplő fedőneveket is.¹¹³⁴

A Hivatal úgy jött létre, hogy 1989 végén, alig néhány héttel a berlini fal ledöntése után, olyan hírek kerültek a köztudatba, hogy az Állambiztonsági Minisztérium (a Stazi) „objektumaiban” hozzáfektak az iratok megsemmisítéséhez, a lakosság megrohanta és megszállta ezeket az épületeket, és birtokba vette a dokumentumokat. Nem csekély mennyiségű irattömeg folyamatos feltárása hárult a Hivatalra. Csak az NDK utolsó éveiben 90.000 főállású és 170.000 nem hivatalos Stazi-munkatársat tudtak visszamenőlegesen regisztrálni.

A rendszerváltás több ellenzéki politikusának akkor tört ketté a karrierje, amikor kiderült, hogy az NDK-időkben beszervezték, de vannak a mai német politikának olyan szereplői is, akik többé-kevésbé intenzív Stazi-kapcsolatok ellenére ismert és elismert politikusok. A legtöbb parlamenti párt érintett, ezért hallgatólagos megállapodással a politikusok Stazi-múltját viszonylag hamar kihagyták a politikai csatározások aktuális témái közül.¹¹³⁵ A német törvények nem írják elő az átvilágítást, így az erre vonatkozó szabályok inkább csak korlátozások. A magánszférában (tehát a közszolgálaton kívül) csak a vezető munkatársakat szabad átvilágítani. A '90-es évek elejétől nemcsak, hogy érvényesült az áldozatok információs joga, hanem a politikusoknak is számolniuk kellett azzal, hogy bármikor nyilvánosságra kerülhet (amennyiben volt) múltjuk néhány állambiztonsági epizódja.¹¹³⁶

Az egyesített Németországban a *Stazi*-t teljesen megszüntették, minden maradványát és utódszervét felszámolták. Magyarországon, a volt állambiztonságnak csak a III/III-as, az úgy-

1133 Vö. Tudósítások. A Stazi: a dossziékba nézve. A sajtó átvilágítása. Lásd még a Magyar Rádió szakmai lapjában, a *Pagodában*. 2001. február és Dagmar Unverhau (Hrsg.) unter Mitarbeit von Roland Lucht: Lustration, Aktenöffnung, demokratischer Umbruch in Polen, Tschechien, der Slowakei und Ungarn. Lit Verlag, Archiv zur DDR-Staatssicherheit. Bd. 3, 1999. (*Referate der Tagung des BstU und der Akademie für Politische Bildung Tutzing vom 26.-28. 10. 1998.*).

1134 Tudósítások. A Stazi: a dossziékba nézve. A Gauck-hivatal. Interjú Joachim Gauckkal, 2000. március.

1135 Tudósítások. A Stazi: a dossziékba nézve. A sajtó átvilágítása.

1136 Ungváry, 1998. 8.

nevezett *Belső reakció elleni harccal foglalkozó* Csoportfőnökségét számolták fel, a szolgálat többi része átalakult és beépült az újonnan létrehozott Nemzetbiztonsági Hivatalba és a szak-szolgálatokba.

Oroszország

A Szovjetunió fennállásának utolsó éveiben, még a Gorbacsov¹¹³⁷ által elindított reformok (peresztrojka: átalakítás, glasznoszty: nyíltság) visszafogták ugyan némileg a KGB működését, de nem nélkülözhetők, s nem is konfrontálódhattak vele.¹¹³⁸ A szovjet állampártot 1991. augusztus 23-án betiltották, majd feloszlatták. A szovjet népképviselők parlamentjét az új alkotmány elfogadása után feloszlatták.¹¹³⁹ Az 1991 augusztusában Gorbacsov ellen elkövetett puccskísérlet után, erősödött a KGB ellenes közhangulat. Tömegdemonstrációk hatására, a szervezet központjában (Lubjanka) lázas iratmegsemmisítés kezdődött.¹¹⁴⁰ A Szovjetunió 1991. decemberi 25-i felbomlása után megalakult az Orosz Föderáció. Részben önálló és független államok alakulatait hagyva a birodalom romjain.¹¹⁴¹ A Szovjetuniót felváltó Orosz Föderációnak Borisz Jelcin lett az elnöke.¹¹⁴² Gorbacsov mellett Jelcinnek is a KGB megnyerésére kellett a legtöbb figyelmet fordítania. Többek közt nem volt mellőzhető számára sem az a technikai háttér és apparátus, amellyel a politikai vezetőkről szóló szükséges információkat be lehetett gyűjteni.¹¹⁴³ A szolgálat birtokában lévő forrás és adatbank megkaparintása is folyamatos politikai harcokat eredményezett.¹¹⁴⁴

Amíg Gorbacsov a Szovjetunió egybetartásáért munkálkodott, addig Jelcin neki is látott Oroszország biztonsági szervei új felépítésének kialakításához. Már ugyan Gorbacsov megkezdte a puccs után a KGB megreformálását, de ez csak elmélyülő politikai konfliktusokat idézett elő. Jelcin 1991. november 25-i rendelete alapján a KGB-t *Föderatív Biztonsági Ügy-*

1137 Mihail Gorbacsov 1931-ben született, '55-ben jogi egyetemet végzett. 1955-62 között Sztavropolban a Komszomol első titkára, majd 1970-ben a Sztavropol-környéki pártbizottság első titkárává nevezik ki. Pártbéli támogatói (Szuszlov és Andropov) segítségével 1978-ban az SZKP Központi Bizottságának (KB) titkárává, majd a Politikai Bizottság (PB) tagjává választották. Csernyenko 1985-ben bekövetkezett halála után Gorbacsov lett a Párt főtitkára. Összeállította: Zsorez Medvegyev: Gorbacsov. Bp., 1989.

1138 Knight, 2002. 5-7.

1139 História 2001. szeptember-október összevont szám, Szilágyi Ákos: A birodalom szétesése 1987-1991. 20-25. (A szovjet parlament helyét a kétkamarás Szövetségi Gyűlés, a Duma és a Szövetségi Tanács vette át. A puccshoz lásd még: Szilágyi Ákos: Oroszország elrablása. Bp., 1999. 233-250.

1140 Knight, 2002. 38.

1141 Heller-Nyekrics, 574. 1991. december 8-án létrejön a FÁK – Független Államok Közössége (Szocialista Köztársaságok Szövetsége). Jelcin Breszt közelében, mint az Orosz Föderáció elnöke megegyezett az ukrán és belorusz elnökkel, hogy a Szovjetuniót felszámoltnak tekintik és létrehozzák konföderációs alapon a FÁK-at.

1142 Borisz Jelcin 1931-ben született. Műszaki főiskolát végzett. A hatvanas években a szverdlovszki területi pártbizottságon dolgozott, majd annak titkára lett. 1976-ban ismerkedett meg Gorbacsovval, aki 1985-ben maga mellé emelte, s a moszkvai pártbizottság első titkárává tette, majd a PB póttagjává választották. 1987-ben meg kellett válnia moszkvai első titkári pozíciójától, s az Állami Építőipari Bizottság elnöke lett. 1990 májusában őt választották az Orosz Föderáció Legfelsőbb Tanácsa elnökévé, majd júniusban Oroszország első köztársasági elnökévé. Összeállította Remnick.

1143 Knight, 2002. 5-7.

1144 Uo. 43.

nökségre keresztelték, amely nem bizonyult hosszú életűnek.¹¹⁴⁵ 1991 októberében rendeleti úton döntött Gorbacsov a szervezet megszüntetéséről – amelyet a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa december 3-án szentesített. A KGB feladatköreit több olyan szolgálat vette át, amely annak részfeladatait látta el és a volt titkosszolgálati apparátusból építkezett.¹¹⁴⁶ Helyette három új és egymástól különálló szervezetet hoztak létre: a *Köztársaságközi Biztonsági Szolgálatot* (belbiztonság), a *Központi Felderítő Szolgálatot* (hírszerzés) és az *Államhatárok Védelmi Bizottságát*.¹¹⁴⁷ 1992 januárjának végére a Föderáció, a folyamatos átalakításokkal már öt olyan szervezettel és szolgálattal rendelkezett, amely a KGB volt feladatait látta el.¹¹⁴⁸

A KGB név- és alakváltásai mellett, Oroszország mai politikai polémiája is egyben az átvi-lágítás (lustratio) és az állambiztonsági szolgálatok levéltárainak megnyitása, az iratokhoz való hozzáférés. Nehezíti a feltárást, hogy a KGB a Szovjetunió minden „tagállamában” külön-külön részegységgel, tehát helyi vagy területi KGB szervvel rendelkezett.¹¹⁴⁹ Nem csoda így, hogy az orosz archívumok hatvanötmilliónyi dossziéra becsült iratanyaggal rendelkeznek.¹¹⁵⁰ Mivel mind a mai orosz politikai vezetés, mind a titkosszolgálatok vezetői SZKP-s (Szovjetunió Kommunista Pártja), vagy KGB-s múlttal (mint Vladyimir Putyin orosz elnök, aki a KGB hírszerzője, majd ezredese volt) rendelkeznek, napi politikai kérdéssé és ezzel együtt személyes érdeké vált az iratokhoz való hozzáférés erős korlátozása. Biztossá vált, hogy a puccskísérlet után, a volt tagköztársaságokból a KGB-s iratok jórészét az oroszországi Omszkba szállították, mivel az együttműködőkről és a titkos ügynökökről szóló anyagok nagy része hiányzott.¹¹⁵¹

A Magyarországon is ismerős probléma az iratok egy részének eltűnése, megsemmisítése, magán, politikai vagy „kereskedelmi” célokra történő felhasználása. A Szovjetunióban ennek már a '20-as évektől bevett rendszere működött. Még 1989-ben, Krjucskov KGB-főnök megsemmisített minden olyan dossziét, amelynek tartalma kapcsolatos volt az ekkoriban módosított büntetőtörvénykönyv – szovjetellenes agitáció és propaganda – cikkelyével. Megsemmisült így azoknak az anyaga, akik ellen a fent nevezett okból emeltek vádat. Nem sokkal ezután a KGB-ügynökök dossziéinak selejtezése is megkezdődött. Mindezek ellenére, összesen körülbelül ötmilliónyi dosszié maradt az utókorra.¹¹⁵² Hiába történtek, ha csak formailag is törvényi levéltári rendezés, a KGB-s archívumok anyagainak többségére még mindig a titkosszolgálati törvény passzusai vonatkoznak. Ezúton az iratokhoz való hozzáférés minősítésük tükrében – a keletkezés-től számítva – harminc, de akár ötven év is lehet.¹¹⁵³ Mivel az archívumok fölött, a volt pártappa-rátus, a nómenklatura emberei dominálnak, jelenleg is központi programja az archívumok teljes megnyitása az orosz parlament demokrata szárnyának.¹¹⁵⁴ Nehezítette a helyzetet, hogy 1992-ben

1145 Uo. 44.

1146 Uo. 47.

1147 Uo. 41-43.

1148 Uo. 45-47.

1149 Uo. 5.

1150 Uo. 252.

1151 Uo.: 252-253.

1152 Uo. 253.

1153 Uo. 262.

1154 Uo. 256.

elfogadtatták az operatív-vizsgálati tevékenységről szóló törvényt, amely államtitok ellen elkövetett bűncselekménynek minősíti a KGB-ügynökök neveinek nyilvánosságra hozatalát. A bürokrácián keresztül így két fontosabb probléma alakult ki az iratokkal kapcsolatban. Az első a politikai zsarolás, manipulálás lehetősége, a második a feketepiaci kereskedelembe való bekerülésük.¹¹⁵⁵ Jól példázza ezt egy „nyugati” kiadóval kötött üzlet, amelyet civil szervezet bevonásával – a törvénysértés elkerülésére – maga a Külföldi Felderítő Szolgálat bonyolított le és több mint 1,8 millió dollár előleget söpört be az iratokért.¹¹⁵⁶ Az üzlet pikantériája, hogy az iratok válogatásával (esetleg némi korrekciójával) a KGB utódszervezetei sajátosan alakíthatták a megírható történelmi tényeket, hiszen a kapott anyagok hitelességét nem ellenőrizhették a vásárlók.

Az orosz közelmúlt másik jellemzője az átvilágítás (lusztráció) kérdésköre. A demokraták részéről voltak ugyan olyan kezdeményezések, amelyek törvényjavaslatban öltöttek testet és a KGB-vel együttműködők névsorát kívánták nyilvánosságra hozni. Szerették volna elérni, hogy a titkosszolgálati munkatársak és a magasabb párttiszséget viselők ne tölthessenek be bizonyos kormányhivatalokat, valamint oktatással és oktatási kérdésekkel ne foglalkozhassanak. Meddő próbálkozás volt mindez, hiszen alig valószínű, hogy egy ilyen, vagy ehhez hasonló törvény elfogadásába bele ment volna a politikát és a médiumokat napjainkban is uraló volt pártelit.¹¹⁵⁷

A Szovjetunió felbomlását követően – mint a fentiekből is látszik – az új orosz demokrácia politikai, gazdasági és média vezetői a régi párt- és állambiztonsági apparátusból kerültek ki. Egyrészt, mert óriási kapcsolati és pénzügyi háttérrel rendelkeztek, másrészt, mert – akár informáltságuk révén – tevékeny részesei voltak a változások eseménysorainak. Mindezeket a „jó tulajdonságokat” nagyrészt a pártfunkció és a titkosszolgálati kapcsolatok eredményezhették.

Lengyelország

Lengyelországban – mint a szocialista országok többségében – szintén a Belügyminisztérium (MSW) és a Biztonsági Hivatal (SB) jelentették a kommunista rendszer támpillérét, ha névbéli változásokkal is, de egészen a '80-as évekig. Mivel az SB (Urząd Bezpieczeństwa) beépült minden illegális társadalmi csoportba, az MSW (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych) apparátusa könnyedén szolgáltatta a pártvezetésnek és szükség szerint az alapszervezeteknek azokat az információkat, amelyek révén a kommunista tábor ellenségeit bomlasztással, megfélemlítéssel, esetleg bebörtönzéssel sokáig „likvidálni” lehetett.¹¹⁵⁸

A szocialista barakk országai közül Lengyelországban bontakozott ki a legnagyobb és legerősebb antikommunista mozgalom.¹¹⁵⁹ A '80-as évek elejétől szinte folyamatosan formálódik a

1155 Uo. 265.

1156 Uo. 270-271. A Crown Books Kiadó, a szerződés értelmében KGB-s dokumentumok alapján öt könyv kiadására szerződött a „Felderítő Veteránok Szövetségével”, akik esetünkben a közvetítő szerepét látták el.

1157 Uo. 266-277.

1158 *A kommunizmus fekete könyve*. 392-394.

1159 Johnson

politikai ellenzék, sztrájkok tüntetések szervezésével. 1988-as sztrájkhullámot még erőszakkal számolja fel a rendőrség.¹¹⁶⁰ Az évtized végére a Gdanski Üzemközi Sztrájkbizottságból nőtt ki magát a Szolidaritás Független Öngazgató Szakszervezet, élén Lech Walesával. A sztrájkok megszervezésén túl, a társadalom egészét érintő politikai és gazdasági problémákat fogalmazott meg nyíltan, s így meghatározó politikai tényezővé vált. A szakszervezethez '89-re, 280 körüli szorosabban vagy lazábban kapcsolódó ellenzéki szervezet tartozott.¹¹⁶¹ Folyamatos sztrájkokkal és tömegdemonstrációkkal adták a rendszer tudomására nemtetszésüket. 1989 februárjában – hosszas egyeztetések után – a LEMP (Lengyel Egyesült Munkáspárt) kerekasztal-tárgyalásokat kezdett a „*Szolidaritás*” Szakszervezet képviselőivel, mint ahogyan később Magyarországon a demokratikus ellenzék az MSZMP-vel.¹¹⁶² A tárgyalások – ha dőcögve is – némi eredménnyel zárultak. Legalizálták a Szolidaritást, visszaállították (az 1946-ban megszüntetett) a parlament (szejm) második házát, a szenátust és létrehozták az Államtanács helyébe lépő Lengyel Népköztársaság elnöki intézményét, amelynek élére később, mint köztársasági elnök Wojciech Jaruzelski tábornok került.¹¹⁶³ Megállapodtak, hogy a parlament két házára kompromisszumos választásokat írnak ki, amelynek lényege, hogy a szenátusban az összes helyet szabad választásokkal töltik be, míg a szejmben csak 35 százalékot kapnak az ellenzéki erők és 5-öt a katolikus szervezetek. A fennmaradó többségi részen a LEMP és pártjai osztoznak.¹¹⁶⁴

A lengyel „*Szolidaritás*” Szakszervezete, mint a rendszerellenes mozgalmak platformja, a nyár folyamán tartott választásokat megnyerte. A parlamenti többség, mint azt a megállapodások leszögezték a kommunistáké maradt.¹¹⁶⁵ (Ekkor indult meg az iratmegsemmisítés, amely 1990. februárjáig tartott.¹¹⁶⁶) Kormányt a „*Szolidaritás*” alakított, Tadeusz Mazowiecki vezetésével, aki így az első nem kommunista miniszterelnök lett a második világháború óta.¹¹⁶⁷ 1990-ben Lech Walesát (a „*Szolidaritás*” vezetőjét) megválasztják az állam elnökévé, és 1991-ben megtartják az első teljesen szabad választásokat. Lengyelország visszanyeri teljes szuverenitását, megszületik a III. Köztársaság.

A kormányváltás időszakában, még valószínűleg a tábornok utasítására kezdték meg a Szolidaritásról és a katolikus egyház szerveiről és személyeiről szóló iratanyagok megsemmisítését, eltüntetését (vagy magánkézbe mentését).¹¹⁶⁸ Januárban betiltja ugyan a belügyminiszter az

1160 Borhi – Pók, 2001. 4.

1161 Szokolay, 2001.

1162 A lengyel kerekasztal-tárgyalásokról lásd: Szokolay, 2001. és Tischler, 1999.

1163 Tischler, 1999. a kerekasztal-tárgyalásokról: „[...]A plenáris üléseket a televízió folyamatosan közvetítette, maga az érdemi munka, a vita és az álláspontok kidolgozása három nagy csoportban zajlott (gazdaság- és társadalompolitika, szakszervezeti pluralizmus, valamint politikai reformok), ezek összesen kilenc alcsoportra (többek között a jogrend, a tömegtájékoztatási eszközök, a bányászat és a mezőgazdaság reformját tárgyalták) és három munkacsoportra oszlottak. A munkába bevont tanácsadók és szakértők létszáma több százra tehető. [...]” Jaruzelski megválasztásához még lásd: Borhi – Pók, 2001.

1164 Vö. Tischler, 1999. és Szokolay, 2001., valamint Borhi László – Pók Attila

1165 Tischler, 1999.

1166 Jobst, 2000. 110-111.

1167 Tischler, 1999.

1168 Vö. Jobst, 2000. im. és Tischler, 1999. Jobst ír a megsemmisítésekről lásd: 11., Tischler viszont megemlíti, hogy a Lengyel Televízió a kerekasztal-tárgyalások 10. évfordulóján (1999.) dokumentumfilmet vetített, amely tartalmazta Kiszczak tábornok birtokában lévő, a tárgyalásokról a BM Magdalenka villájában, titokban (a Szolidaritás tudta nélkül) készített „több tíz órá” film néhány részletét.

iratok további megsemmisítését, de sorsuk csak a márciusban megalakított Michnik-bizottság működésének megkezdésével rendeződik kellőképpen. A lengyel iratmegsemmisítési botrány a „*Wisztula-akció*” nevet kapta. Magyarországon hasonlóan a Dunától nyerte elnevezését a lehallgatással bővült iratmegsemmisítési ügy a „*Dunagate*”. Találón állapítja meg így Jobst Ágnes: „*A nagyszabású nyomeltüntetéseknek – úgy tűnik – közös régióbeli jellemzője, hogy az érintett ország jelképének számító legnagyobb folyóról nyerték nevüket.*”¹¹⁶⁹ A '90-es iratmegsemmisítéseknek körülbelül az iratok fele esett áldozatul. A megsemmisítésekért először 1996-ban történtek felelősségre vonások. A katonai biztonsági szolgálat főnökét, Buła tábornokot és öt munkatársát börtönbüntetésre ítélték.

A pártállami múlt rendezésében az első próbálkozás az 1992-es átvilágítási határozat volt, melynek lényege, hogy a politikai rendőrséggel 1990-ig együttműködő vezető beosztású személyeket vette vizsgálata alá. Az átvilágítási kör így az állami tisztviselőkre terjedt ki. Az ügynökliszták rögvest a politikai csatározások középpontjába kerültek. Óriási botrányt az okozott, amikor József Oleksy miniszterelnökről '95 decemberében kiderült, hogy kapcsolatban állt a KGB-vel, majd az orosz hírszerzéssel. A bizonyítékokat egy meg nem nevezett külföldi titkoszolgálat bocsátotta a lengyel Állambiztonsági Hivatal (UOP) rendelkezésére.¹¹⁷⁰ Az ügy a kormány 1996 januárjában bekövetkezett bukásával ért véget.¹¹⁷¹ A Lengyel Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek ítélte a szejm átvilágítási határozatát egyrészt, mivel megoldatlannak találta az emberi jogokba való beavatkozás kontrollját, másrészt, mert megállapította, hogy hiányos és rendezetlen a Belügyminisztérium hátrahagyott anyaga. Jogi megoldást, csak az 1997-es átvilágítási törvény hozott. Először a médiumok élén álló vezetőket vették górcső alá, majd az állambiztonsági szolgálat munkatársait és a minisztériumi dolgozókat. Utóbbiak esetében 137 vezetőből összesen 10 személy jutott át a vizsgálatokon.¹¹⁷²

A titkosszolgálati iratokhoz való állampolgári hozzáférés lehetőségét 1998-ban a Nemzeti Emlékek Intézetének felállításáról szóló törvény alapozta meg.¹¹⁷³ Az Intézet legfontosabb feladatai közé tartozik a lengyelek ellen elkövetett elnyomás, terror kutatása (náciizmus, kommunizmus), feldolgozása. A törvény az intézmény kezelésébe utalta a szolgálatok, valamint a bíróságok anyagai mellett, a levéltárak szakcsoport szerint idetartozó iratait is. A törvény államügyészt rendelt az intézmény mellé, hogy amennyiben szükséges nyomozhasson és akár vádat is emelhesen. Az Intézet beindítására, mivel feladatai igen összetettek, csak 2000-2001-ben adódott lehetőség.¹¹⁷⁴

1169 Jobst, 2000. 111. recenzió.

1170 *Gazeta Wyborcza* és az *MTI* információira hivatkozva: *Magyar Hírlap* 1996. január?.

1171 Vö. Applebaum, 16. és Új Szó, 2000. október 26. József Oleksy ügynök volt

1172 Jobst, 2000. 110.

1173 USTAWA; z dnia 18 grudnia 1998 r.; o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. (Dz. U. z dnia 19 grudnia 1998 r.).

1174 Vö. Jobst, 2000. 112. és *Informacja Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej* – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu; Warszawa, dn. 18 września 2001r.; Prezes Instytutu Pamięci Narodowej-Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu: *prof. dr hab. Leon Kieres*.

Már 1987-ben – Gorbacsov látogatásakor – látszott, hogy a Gustav Husák vezette csehszlovák állam ortodox kommunista hozzáállása nehezen billenthető önként a megkezdett reformok irányába.¹¹⁷⁵ Az 1989-ben lezajló ügynevezett „*Bársonyos Forradalom*” végkifejletként sikerült ugyan tárgyalásokat indítani az államhatalommal, de mindezt azonban megelőzte, hogy az immár rendszeres tömegdemonstrációkkal a pártállami gépezet könnyörtelenül járt el. Így például emlékezetes marad az 1989. január 15-én, a prágai Vencel téren tartott több ezres tüntetés feloszlátása, ahol a rendőrség gumibottal, vízágyúval vetett véget a demonstrációnak.¹¹⁷⁶ A kommunista állam erőszakos fellépése összefogásra készítette a cseh és szlovák emigránsokat, ami a rendszerellenes érzelmek elmélyüléséhez vezetett. A közös fellépést erősítették a környező országokban folyó kommunista ellenes mozgalmak kibontakozásai is.

Az év végére a tömegmozgalmak eredményeként megindultak a tárgyalások az államhatalommal.¹¹⁷⁷ A tárgyalások megkezdése után nem sokkal (november 24-én) lemondott a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) főtitkári tisztéről Miloš Jakeš.¹¹⁷⁸ A tárgyalóasztalhoz a cseh kommunista állam képviselőivel (Ladislav Adamec szövetségi kormányelnök és delegációja) szemben a Polgári Fórum (OF¹¹⁷⁹) és a Nyilvánosság az Erőszak Ellen (VPN) képviselői – Vaclav Havel vezetésével – ültek.¹¹⁸⁰ A tárgyalások '89. december 9-10-ig – Gustav Husák

1175 Borhi – Pók

1176 Uo.

1177 Hanzel – Hamberger, 143. „[...] *A tárgyalási készség és kényszerűség oka az volt, hogy az államhatalom képviselői megijedtek a nagy sebességgel és elemi erővel terjedő tüntetéseken és nagygyűléseken nyilvánuló követelésektől, melyeknek az általános sztrájk kihirdetésével és állandó sztrájkkészültséggel adtak folyamatosan nyomatékot. A diákság és munkásság a sztrájkkészültséget mindvégig fenntartotta, amíg Havel nem lett az ideiglenes köztársaság elnöke 1989. december 29-én. [...]*”

1178 Borhi – Pók,

1179 Hanzel – Hamberger, 145. „[...] *Az OF küldöttsége a tárgyalások során többször meghatározta az OF szerepét és feladatát. Eszerint ők nem politikai párt, hanem a népakarat, a mozgalom szószólói, és tolmácsolják, amit az követel. [...] Céljuk, hogy ezen alapvető követelésekkel megteremtsék az ország politikai, gazdasági és társadalmi átalakításának feltételeit, s hogy elvezessék az országot az első szabad választásokig, amikor majd a lakosság dönt arról, hogy kire bizza a kormányzást. [...]*”

1180 Hanzel – Hamberger, 144. „[...] *A követelések folyamatosan növekedtek és a teljesítési készség hiányában egyre radikálisabbak lettek: főként a társadalmi-politikai rend megváltozására irányultak. A követelések következők voltak: azonnal meg kell szüntetni az alkotmány azon három pontját, melyek a CSKP vezető szerepére, mint vezető erőre, a marxizmus-leninizmus szellemében való oktatásra és a Nemzeti Frontnak a CSKP-val való szoros egységére vonatkoznak (a Nemzeti Frontban az a két cseh és két szlovák párt tömörült, melyek csak látszatra léteztek); az államhatalmi struktúrában határozott személyi változások szükségesek: a kompromittálódott embereknek és a nomenklatúrának távoznia kell; a név szerint nevezetteknek le kell mondaniuk. Követelték, hogy az 1981. november 17-i véres események okozóit, a parancsadókat kutassák fel és büntessék meg; ezt parlamenti bizottság vizsgálja ki, amelyben a diákok képviselője is jelen legyen; a politikai foglyokat (lista alapján) szabadon kell bocsátani. Az általános sztrájk követelése volt a sajtó; és szólásszabadság, az információs szabadság és a gyülekezési jog bevezetése; a parlamenti vezető funkciókból el kell távolítani a bolsevikokat; december 12-ig új kormányt kell felállítani, új politikai alapelvekkel és reformprogrammal; alkotmánymódosítás kell parlamenti képviselő módosításához is, hogy új képviselőket kooptálhassanak a szabad parlamenti választásokig. Követelték a népi milíciák feloszlátását, s hogy a kommunista párt munkahelyi jelenlétét szüntessék meg. Az általános sztrájk egyik fontos követelése a köztársasági elnök lemondása és új elnök választása, az OF és a VPN megfelelő legalizálása volt. [...]*”- sic.

lemondásáig és a Nemzeti Megegyezés (koalíciós) Kormányának kinevezéséig – folytak.¹¹⁸¹ A koalíciós kormányt 50%-ban CSKP és 50%-ban az ellenzék alkotta, élére Marian Čalfa szövetségi kormányelnök-helyettes, a CSKP tagja került (Adamec nem volt hajlandó magára vállalni a kormányalakítást).¹¹⁸² Az új kormány felállítását két súlyos kompromisszum kényszerű megkötése előzte meg. Az egyik az ellenzék elállása a kissebségi minisztérium felállításától, a másik a Csehszlovák Szövetségi Titkosszolgálat (Federálnej Bezpečnostnej Informačnej Služby: FBIS) átalakítása. A kompromisszum végeredménye az lett, hogy a belügyminisztériumot a kormányelnökség irányítása alá helyezték addig, amíg az állambiztonság átalakítását el nem rendezik.¹¹⁸³ Az új összetételű parlament december 29-én Václav Havelt választotta Csehszlovákia elnökének, majd 1990. június 8-9. között megtartották az első szabad helyhatósági és parlamenti választásokat, amelyet az OF és a VPN koalíciója nyert meg.¹¹⁸⁴ A konföderációs elképzelések ellenére, a visegrádi közép-európai csúcs és a KGST-ből történő kilépés után, 1993 januárjában Csehszlovákia helyén létrejött a Cseh Köztársaság és a Szlovák Köztársaság.¹¹⁸⁵

A pártállami és állambiztonsági múlt feldolgozását, kezelését Csehszlovákia esetében két-féleképp kell megvizsgálnunk. Részben együtt – hiszen a két mai köztársaság '93-ig egy államként működött –, másrészt külön-külön, mert a szétválás után az örökség kezelése két eltérő úton haladt tovább. A „bársonyos forradalom” után, de még a közös Csehszlovákiában, törvényeket alkottak az 1948 és 1989 között elkobzott javak visszaszolgáltatásáról és az elítéltek rehabilitálásáról. Ebben az időben született az igen sokat vitatott átvilágítási törvény is, amely a lusztrációs eredmények alapján korlátozta a közhivatalhoz jutást.¹¹⁸⁶ Még 1990-ben, a belügyminisztérium keretei között megalakult az Állambiztonság (*Státní Bezpečnosti - StB*) működését és dokumentumait feldolgozó részleg (*Oddelení dokumentace a vyšetřování činnosti Státní bezpečnosti*), amelynek feladata az állambiztonsági múlt rendezése, információszolgáltatás és a szolgálat alkotmányos működésének elősegítése lett.¹¹⁸⁷ A dokumentációs részleg 1992-től önálló intézményként üzemelt, majd a két ország kettéválása után a kommunista elnyomás vizsgálatára egy koordinációs központot hoztak létre, amely a fenti feladatok mellett az üldözöttek rehabilitációjával és a szocialista törvénykezés elemzésével, valamint az eredmények publikálásával foglalkozott.¹¹⁸⁸ Az intézményi struktúrát az 1994-ben a cseh parlament által elfogadott, a kommunista rendszer jogtalanságát meghatározó törvény rendezte. Végeredményképp, az igazságügyi minisztérium szervezeti rendszerében létrehozták a Kommunizmus Bűneit Nyomozó és Dokumentáló Hivatalt – *Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů kom-*

1181 Hanzel – Hamberger, 143. Az eredeti mű ötszáz oldalas, és az egyeztető („kerekasztal”) tárgyalások jegyzőkönyveit tartalmazza. Eredeti címe: Vladimír Hanzel: Zrichleny tep dejin; Edice Fondu demokratických iniciativ CSFR OK Centrum, Prága, 1991.

1182 Hanzel – Hamberger, 145.

1183 Hanzel – Hamberger, 146.

1184 Borhi – Pók, 4.

1185 Vö.: Borhi – Pók, 4. és Johnson, 5-15.

1186 *A kommunizmus fekete könyve*. 467.

1187 Knight, 2002. 266.

1188 Jobst, 2000. 112.

munismu, ÚDV.¹¹⁸⁹ A felállított intézmény lényegében ugyanazokat a feladatokat látta el, mint jogelődjei, csak most már jogilag rendezett környezetben. A hivatal törvényes szervként a Cseh Köztársaság Rendőri Nyomozó Hivatalának részeként működik és köteles eljárni – mint az igazságszolgáltatás részeleme – minden olyan ügyben, amelyet a törvény kommunizmus alatt elkövetett bűncselekménynek, vagy elévülhetetlen emberiség ellenes bűntettnek minősített.¹¹⁹⁰

Bármilyen példaértékű is a cseh ÚDV felállítása és működése, valamint büntetőjogi és igazságügyi rendszere, a politikai fogaskerekek közé néha így is homokszemek kerülhetnek. Ilyen eset volt a 2001 nyarán kirobbant lusztrációs botrány is, melynek révén napvilágot látott, hogy 1991-1992-ben az akkori csehszlovák katonai hírszerzés körülbelül száz tagja kapott „negatív lusztrációs” igazolást. Csehországban ezek a papírok igen nagy értékűek, mivel egyes közéleti és állami tisztségek betöltéséhez szükséges annak igazolása, hogy az illető nem működött együtt a kommunista titkosrendőrséggel. Az átvilágítási törvény folyamatos bírálata mellett az ügy némi korrigálást is eredményezett. Nekiláttak újra ellenőrizni a közel 400 000 eddig kiállított lusztrációs igazolást.¹¹⁹¹

Szlovákiában az átvilágításokkal és a kommunista múlt rendezésével kapcsolatban kettős helyzet alakult ki. Egyrészt azért, mert 1993-ig még Csehszlovákia keretében – tehát nem önálló államként, hanem a cseh-szlovák szövetségi államalakulat részeként – a központi közigazgatás révén egyértelműen vonatkoztak rá a '90-'93 között hozott (a fentiekben már említett) rehabilitációs és lusztrációs törvények. Másrészt viszont az önálló szlovák állam nem vette át a területen a cseh jogi szabályozást. Szlovákiában a hagyományos lusztrációnak (az átvilágítás és az információs kárpótlás) csak igen kis része működik, s ez a biztonsági ellenőrzés, amely főleg az EU-, és NATO-csatlakozás vonatkozásában szükséges. A kommunista múlt rendezése és feldolgozása szinte csak a civil társadalom szintjén működik, nagyrészt visszaemlékezések révén. Az állam támogatja ugyan a Politikai Internáltak Szervezetét (*Konfederácia politických väzňov Slovenska - KPVS*), de önálló – az információs kárpótlást elősegítő – irattárat, dokumentációs központot nem hozott létre, s a korszakra vonatkozó dokumentumok, akták nagy része valószínűleg még ma is titkos. Az érintetteknek és a kutatóknak marad így a csehországi ÚDV, ha esetleg valaminek utána akarnak járni.¹¹⁹²

1189 *ÚDV – ÚŘAD DOKUMENTACE A VYŠETŘOVÁNÍ ZLOČINŮ KOMUNISMU POLICIE ČESKÉ REPUBLIKY 170 34 POŠTOVNÍ ÚŘAD PRAHA 7 POŠTOVNÍ SCHRÁNKA 21/ÚDV TEL.: 974 812 202*

1190 Vö. *A kommunizmus fekete könyve*. 467. és Jobst, 2000. 113.

1191 *Új Szó*, 2001. június 5.

1192 A Szlovákiáról szóló részhez lásd: Jobst, 2000. 109. és az *Új Szó*, 2001. június 5., valamint A szlovákiai titkosszolgálat (Slovenskej informačnej službe – SIS) vezetőjével készített levél interjú: Juhász László: Intő példa lehet a csehországi. *Új Szó*, 2001. június 15.

A kommunista múlt rendezésében Szlovákia mellett Románia esete a legösszetettebb, vagy talán helyesebben megfogalmazva a legfelemásabb. Egyrészt azért, mert mind a letűnt *Ceaușescu*-rendszer gazdasági problémái, mind a fokozódó nemzetiségi kérdésekkel tűzdelt napi politika kísért még szinte ma is. A diktátor bukása, tulajdonképpen már 1984-ben elkezdődött. Akkor, amikor először szerveztek államcsínyt ellene saját tábornokai és bizalmasai (köztük volt Ion Iliescu, aki ekkor a Román Központi Ifjúsági Szövetség titkára). Besúgás révén a puccs ugyan elmaradt, de tervezett lefolyása kísértetiesen hasonlít a '89-es forradalom máig sok tekintetben vitatott, homályba vesző részleteihez. Romániában 1989 decemberében forradalom rázta le Ceaușescu diktatúrát. Televízióink képernyőin nézhettük végig a diktátor nagyhírtelen lebonyolított perét és feleségével együtt történt kivégzését. Romániában máig sokan katonai puccsként értékelik az eseményeket, amelyek végeredményeként Ion Iliescu és a Nemzeti Megmentési Front vette át egy időre a hatalmat.¹¹⁹⁴

A Securitate fennmaradt iratai 1999-ig szinte teljesen titkosnak minősültek és ezzel együtt átvilágítási eljárásról sem rendelkezett a törvénykezés. A román parlament által elfogadott 187/1999. számú törvény biztosította először azokat a feltételeket és kereteket, amelyek értelmében megkezdődhetett a közéleti személyiségek átvilágítása, valamint a titkosszolgálati szervek iratanyagainak szabad levéltári feldolgozása. A törvény értelmében felállították – a preambulumban megfogalmazott elvek szerint – a Román Titkosszolgálatok Iratait Kezelő Információs Hivatalt (*Serviciului Român de Informații – SRI*). Amelynek priorált célja, hogy a Securitate irattárában található iratokhoz (kb. 12. 000 folyóméter) való szabad hozzáférés lehetőségét biztosítsa, valamint a politikai rendőrség munkáját feltárja. E törvény a politikai rendőrség tevékenysége alatt, a kommunista totalitárius hatalom felállítására és fenntartására irányuló Securitate mechanizmusokat, valamint az alapvető emberi szabadságjogok korlátozását és megszüntetését érti. Ötödik paragrafus pontosan behatárolja azon állami tisztségeket betöltő személyek körét, akik kötelesek nyilatkozni múltjuk tekintetében, illetve megválasztásuk vagy kinevezésük után automatikusan vizsgálat alá esnek. Megfogalmazza, hogy csak azokat az iratokat lehet nyilvánosságra hozni, illetve kutatni, amelyek nem veszélyeztetik a román állam biztonságát. Természetesen mindezt az ide vonatkozó levéltári törvényi rendelkezések alapján. Az úgynevezett együttműködők fogalmának meghatározása tág értelmezési lehetőséget ad, és a későbbiekben ez okozta a legtöbb félreértést, politikai problémát. A fent meghatározott munkálatok elvégzésére felállították a Securitate Irattárát Átvilágító Nemzeti Tanácsot (*Consiliul National pentru Studierea Arhivelor Securității – CNSAS*).¹¹⁹⁵

A Tanács munkáját irányító 11 fős Kollégium tagjai a pártok delegáltjai, akiket a képviselőház és szenátus jogi bizottságának együttes ülésén fogadtak el, és neveztek ki hat évre. A

1193 A romániai rész összeállításához nyújtott segítségért, köszönet illeti Nagy Mihályt, a kolozsvári Erdélyi Múzeum egyesület titkárát.

1194 Vö. Balogh, 2001. 351-421. és Durandin, 1998. 450-462.

1195 Revista 22: Politica, ANUL XIII (661) Nr. 45 (5 nov.-11 nov. 2002), *Criza in Colegiul CNSAS*.

Tanács munkájának negatív megítéléséhez hozzájárult, hogy a Kollégium tagjait nem szakmai kritériumok alapján válogatták, hanem legtöbbjüket a román közéletben betöltött véleményformáló szerepe miatt. Ezúton számos költő, író vagy épp politológus is bekerült a grémiumba (Az RMDSZ-t egy konzervatóriumi végzettséggel rendelkező személy képviseli.). A jogalkotó szándéka a következő feladat ellátására jogosította fel a testületet: az iratok alapján határozza meg, hogy ki számít ügynöknek vagy együttműködő személynek, majd ezután az illető esetében illetékes ítéltáblához fordulhat vádemelési keresettel. A testület tevékenységének megítélése tekintetében, a 2000-es választások során jelentkeztek az első anomáliák. A választásokon induló képviselő-jelöltek múltját hivatalból vizsgáló bizottság számos, korábban fedhetetlennek tartott politikusról „rántotta le (így) a leplet” – heves ellenreakciókat váltva ki ezzel, hisz azok majd csak a bírósági tárgyalásokon bizonygathatták múltjuk makulátlanságát.¹¹⁹⁶

A Tanács a törvényben foglalt feladatait infrastrukturális és politikai okból nem láthat(ta)ja el teljesen. Az előbbi, merthogy önálló székháza még ma sem biztosított, és a levéltári iratanyagot továbbra is a SRI archívumából szállítják át és az utóbbit, mert az iratok nem kerültek még átadásra. E kijelentést az idén áprilisban kirobbant, és még a napokban is fennálló vita világítja meg igazán. Az SRI-hez forduló Tanács kérte (ezt a jogát az ide vonatkozó törvény 17.§/ 2. bekezdése biztosítja), hogy a testület számára adja át a „szekus” tisztekre vonatkozó iratokat, mivel a belőlük összeállítható névsort a román Hivatalos Közlönyben szándékoztak volna napvilágra hozni. Az első politikai támadás az SRI tevékenységét felügyelő parlamenti bizottság kormánypárti elnökétől, Ion Stan részéről indult, aki levelében börtönbüntetéssel fenyegette meg a testületet, ha az nyilvánosságra hozza az említett neveket. Ezt követően sikerült megosztani a testületet is, amelyik két csoportra szakadt, és a bizottság működésének ideiglenes felfüggesztéséhez vezetett. Ezután három kormánypárti képviselő módosító tervezetet nyújtott be, melynek alapján a testületet megakarták fosztani korábbi jogosítványaitól. Működését a továbbiakban kutatóintézet formájában képzelték el, valamint úgy vélték, hogy az SRI saját hatáskörében dönthetné el, hogy mely irat tartalmaz államtitkokat és melyek azok, amelyek átadhatók.¹¹⁹⁷

A közép-európai kommunista rendszerek összeomlásának (a „forradalmaknak”) négy típusát különbözteti meg – igen elgondolkodtató módon – L. R. Johnson. Az első az, amelyet az alulról felfelé ható kezdeményezés jellemez, mint Lengyelország esetében a „tárgyalásos átmenet” főszereplőjeként fellépő Szolidaritás Szakszervezet köré tömörülő, tulajdonképpeni rendszerellenes koalíció. Második az NDK-s és csehszlovák példa, amelyek esetében a „demokratikus” erők erőteljes fellépése oly annyira készületlenül érte a pártállami vezetést, hogy az kénytelen volt megadni magát. Bulgária és Románia adják a „forradalmak” harmadik típusát, ahol valós forradalmi megmozdulások révén bukott meg a kommunista rezsim. Magyarországot külön típusként említi, ahol a liberális reformkommunisták felülről indították el (és vezényelték le) az átmenetet.¹¹⁹⁸

1196 Vö. Revista 22: Rodica Culcer, Politica, ANUL XIII (641) Nr. 25 (18 iunie-24 iunie 2002), Despre securisti, numai de bine és Politica, ANUL XIII (661) Nr. 45 (5 nov.-11 nov. 2002), *Criza in Colegiul CNSAS*.

1197 Revista 22: Rodica Culcer, Politica, ANUL XIII (641) Nr. 25 (18 iunie-24 iunie 2002), Despre securisti, numai de bine.

1198 Johnson, 5-15.

Watergate – Dunagate, párhuzamok és ellentétek: avagy egy amerikai politikai kémkedés tanulságai.

A magyar „rendszerátalakítás” és előzményei

A világpolitikában bekövetkezett változások – többek közt a Szovjetunió alulmaradása a hidegháborúban és *status quo*-jának elbillenése Európa keleti felén – meghozták az említett államok számára az önrendelkezés, öngazgatás demokratikus elindulásának lehetőségeit. Más-más úton indult el mindegyik. Romániában – mint láthattuk – a magyar ’56-os forradalomhoz hasonlóan fegyveres felkelés rázta le Ceausescu diktatúráját. Lengyelországban a Szolidaritás vezette antikommunista tömegmozgalmak rendítették meg a kommunista rendszert. Csehszlovákiában az úgynevezett „*Bársonyos Forradalom*” keretében történt meg a hatalomváltás. Magyarországon tárgyalóasztalhoz (Nemzeti Kerekasztal¹¹⁹⁹) ültette az önszerveződő demokratikus ellenzék az MSZMP (Magyar Szocialista Munkás Párt) vezette pártállamot. A legtöbb volt „népi demokrácia” országában, a hasonlóan békés átmenetek a pártállami vezetőkkel kötött kompromisszumos hatalomátadás révén jöttek létre. A pártállami elitnek így volt ideje felkészülni (gazdasági és társadalmi pozíciók megszerzése, megtartása, a leendő politikai ellenfelekről történő információk gyűjtése, valamint a kompromittáló iratok eltüntetése) és felelősségre vonásukat elkerülni úgy, hogy a tárgyalásokon történt aktív részvételük révén részesei lettek a kibontakozó változásoknak. A pártállami hatalom demokratikus intézményrendszerbe történő átkonvertálásához mindenképp szükség volt a „*proletárdiktatúra öklére*”, vagy ahogyan később magukat nevezték, „*a Párt láthatatlan jobb kezére*”, az állambiztonsági szolgálatokra.¹²⁰⁰

A tulajdonképpen napjainkig tartó ügynök, karhatalmista, „SzT” betegség tehát valahol a „rendszerátalakítás” környékén kezdődött. A békés átmenetet hirdető, de még regnáló állampárt (Magyar Szocialista Munkás Párt – MSZMP) belátta, hogy hatalmát a hagyományos módon – a párt és állam centralizált monopólium-rendszerében –, már nem tudja biztosítani. Látva a változások szükségét, eleinte csupán modellváltás kivitelezését tervezték, de ez a stratégia, amely kísértetiesen hasonlított az ’56-os forradalom és szabadságharccal levezetett Rákosi Kádár cserélő kommunista politikai gondolkodásmódra, a jelen körülmények között már nem működött. Érzékelve a társadalmi nyomást – a modellváltás kivitelezésének lehetetlenségét – csak kényszerből kezdtek hozzá a rendszerátalakításhoz szükséges jogi alapok megteremtéséhez. Megkezdődött a társadalmi átalakulás (a „Janus-arcú rendszerátalakítás”)¹²⁰¹ előkészítése. Az 1985-ös országgyűlési választás, amely az 1983. évi III. törvény által bevezetett kettős jelölés alapján történt, megindította az átalakulás politikai folyamatát. Az 1985 – 1990-es parlamenti ciklus alatt több alapjogi norma született. Lassan, óvatosan nyitva meg az utat a demokratizálás felé. 1987-ben megalkották a X. és XI. – a jogalkotásról szóló – törvényt, amely már

1199 Lásd: A rendszerátalakítás forgatókönyve.

1200 Druca, 2002. 160.

1201 Lásd: Janus-arcú rendszerátalakítás.

védte az országgyűlés hatáskörét, s csökkentette az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletekben megnyilvánuló, szinte korlátlan jogalkotó hatalmát.¹²⁰²

A hatalmáról fokozatosan lemondani kényszerülő állampárt lassítani próbálta az erőteljesen nekilendült folyamatokat. Az MSZMP megosztó taktikájának ellensúlyozására az ellenzéki erők 1989. március 22-én létrehozták az Ellenzéki Kerekasztalt (EKA¹²⁰³), amely már egyesült erővel kényszeríthette tárgyalóasztalhoz a „pártállamot”. Létrejött a Nemzeti Kerekasztal (NEKA¹²⁰⁴), ahol a három egyenjogú fél (az Ellenzéki Kerekasztal, az MSZMP és a társadalmi szervezetek és mozgalmak) 1989. június 10-én kezdte meg érdemi politikai tárgyalásait. Németh Miklós kormánya így kötött kézzel ugyan, de már a jogállamiság felé vezető út alapjait kellett, hogy rakogassa. Útjára indította a NEKA megegyezések alapján a „demokrácia csomagtervet”. Törvény született az egyesülési jogról, a gyülekezési jogról, a sztrájkokról és a népi kezdeményezésről. A többpártrendszert az 1989. október 23-án kihirdetett alkotmánymódosítás (a köztársaság kikiáltása) legalizálta.¹²⁰⁵

Amíg a rogyadozó monolitikus hatalom egyrésztől egyezkedett a változásokat sürgető ellenzéki csoportokkal, addig másrésztől „meghosszabbított keze”, a III-as Főcsoportfőnökség még gőzerővel tevékenykedett a háttérben: megfigyelt, lehallgatott, konspirált. Gyűjtötte az ellenzéki szervezetekről és személyekről az információkat, amelyek aztán a párt és állami vezetők asztalára kerültek. Nem jöttek rosszul az információk a Kerekasztal tárgyalásokon sem.¹²⁰⁶

Mindeközben az MSZMP 1989. október 6-7-én tartott kongresszusának küldöttei elsőprő többséggel határozatot hoztak a Magyar Szocialista Párt (MSZP) megalakításáról – tehát hasonlóan – mint ’56-ban –, amikor is az MDP (Magyar Dolgozók Pártja) elvesztette az ország „bizalmát”, volt funkcionáriusai rögtön létrehozták az MSZMP-t, s egy látványos fordulattal névleg a változások mellé álltak. Most sem történt másként: az MSZMP-t az év nyaratól vezető „négyesfogatból” nem lépett be az új-régi pártba Grósz Károly főtitkár. Németh Miklós miniszterelnök pedig december közepén kilépett a párt elnökségéből – de nem a pártból –, hogy a minisztertanács már legalább formálisan, mint nem „egyetlen párt kormánya” lebonyolíthassa az immár szabad választásokat. Az MSZMP pártvezetését ekkortól Nyers Rezső pártelnök, Pozsgay Imre (államminiszter) és Horn Gyula (külgügyminiszter) fémjelezték. Megmaradt egyelőre az MSZMP is. Az októberi kongresszus döntéseit el nem fogadó, a régi párttal való azonosulást hangsúlyozó kádárista pártvezetők és tagság az új körülmények között, a régi politika nyomvonalán kívánt politizálni. 1989 decemberében, összehívták a párt XIV. kongresszusát, amely Thürmer Gyulát választotta elnökének. A Központi Bizottságban helyet kapott a párt két korábbi jellegadó politikusa, Grósz Károly és Berecz János.¹²⁰⁷

1202 Magyarország története 1918-1990. 272-273.

1203 Uo. 279.

1204 Uo. 280. és lásd bővebben: A rendszerátalakítás forgatókönyve. valamint: Pozsgay, 158-168.

1205 Magyarország története 1918-1990. 281-282.

1206 Vö. Kutrucz előadás, 2002. Dr. Kutrucz Katalin jogász, az ÁBTL volt főigazgató-helyettese előadásában említést tett, az ÁBTL-ben őrzött, az Ellenzéki Kerekasztal Tárgyalásairól készült operatív jelentésekre, valamint: Horváth, 1990. 262. „[...] Elvégre segítenünk kell a „politikát” (értsd alatta a még mindig létező – az állami vezetéssel változatlanul összefonódó – pártvezetést), hogy helyesen válaszleljen.”

1207 Vö. Pozsgay, 171-176. és Izsák, 1998. 172.

Mielőtt azonban a Dunagate botrány részleteinek elemzésébe kezdenénk, tekintsünk bele, az Állambiztonsági Szolgálat III/III-as, az úgynevezett belső reakció elhárításával foglalkozó Csoportfőnökségének, a Dunagate-t megelőző munkájának néhány, az átalakulás egészét érintő epizódjába. 1989 júliusában – Nagy Imre és társai újratemetése után – a III/III-as Csoportfőnökség rögtön megkezdte a készülődést az '56-os forradalom indulópontjának évfordulójára (1989. október 23.) várható társadalmi megemlékezések állambiztonsági biztosításának előkészítésére. Horváth József csoportfőnök részletes intézkedési tervet terjesztett fel az Állambiztonsági Szolgálatokért felelős belügyminiszter-helyettes, Pallagi Ferenc vezérőrnagy részére, aki ezt jóvá is hagyta.¹²⁰⁸ (Az Intézkedési terv 8. oldalának 2-6 bekezdése 2019. 12. 31-ig titkosítva volt – a szerző.)

A belügyminiszter-helyettes által jóváhagyott tervezetből világosan kitűnik, hogy a folyamatban lévő társadalmi és politikai átalakulások közepette az ÁBSz belső reakció elhárításával foglalkozó csoportfőnöksége, sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított az október 23-i megemlékezéseknek, mint a június 16-i Nagy Imre temetésnek. Ezért az 1956-os forradalomra történő első szabad megemlékezésekre, mint komoly társadalmi erőpróbára készül.¹²⁰⁹ Eszerint: „Nagy Imre és sorstársai június 16-i temetése éppen a kegyeleti jelleg, a gyász miatt nem vált és válhatott olyan szakító próbává – bár erre az ellenzék radikális csoportjai törekedtek – amely alapján megrázta volna az új közmegegyezés folyamatát. Október 23-ának ez a jellege nincs meg és a társadalmi kibontakozással szembehelyezkedő erők vélhetően ennek tendenciózus kihasználására törekednek.”¹²¹⁰ A szolgálat már előzetesen készült arra, hogy az EKA tagszervezetei saját megemlékezési programjaikba építve demonstrációkat fognak szervezni és nem tartották valószínűnek, hogy az MSZMP azon kezdeményezését, amely a nemzeti megbékélés jegyében a barikádok mindkét oldalán elesettek méltó elismerésére irányult, az ellenzék elfogadja. Úgy vélte így a szervezet, hogy készülnie kell a szélsőséges csoportok (a csoportfőnökség megítélése szerint ezek: Magyar Október Párt, SZDSZ, FIDESZ radikális csoportjai, Radikális Párt, INCONNU csoport stb.) provokatív megnyilvánulásaira. A szolgálat számára tehát, minden olyan társadalmi-politikai tömörülés szélsőségesnek minősült, amelyik az MSZMP által kitűzött stratégiai célt – a szocialista Magyarország továbbépítését – bármilyen módon megkérdőjelezte.

Nem elhanyagolható viszont, hogy mind a párt, mind a szolgálat – érdekeik és szándékaik szerint – törekedett az események lefolyásának mederbenntartására. Az életben lévő szocialista- alkotmány és törvényesség kereteire épített konszenzusos, békés átmenet lebonyolítása így a hatalommegőrzés formáinak és bármilyen típusú felelősségre vonás elkerülésének zálogává vált. Az elhúzódó Nemzeti Kerekasztal tárgyalások biztosították – a modellváltásra tett

1208 ÁBTL 1.11.6. III/III 59. d. V.

1209 A fennmaradt iratanyagból úgy tűnik, hogy '89 nyarán az ÁBSz még nem tudott az emléknappal egybekötött alkotmánymódosítás kihirdetéséről, a Köztársaság kikiáltásáról. Előfordulhat, hogy éppen a III-as csoportfőnökség munkája és tájékoztatása alapján döntött úgy a párt és állami vezetés, hogy az esetlegesen fellépő indulatok tompítására alkalmas, ha erre a napra teszi az alkotmánymódosítás kihirdetését.

1210 ÁBTL 1.11.6. III/III 59. d. V. 1.

kísérlet esetleges kudarca esetén is – az MSZMP (vagy későbbi utódpartja az MSZP keretein belül) vezető kádereinek hatalomban, hatalom közelben maradását. Érthető, hogy ezt a stratégiát egyértelműen veszélyeztették a szélsőbal visszarendeződést kívánó csoportjai, valamint az erősen antikommunista önszerveződő (ekkor még illegális) politikai csoportosulások. Az állambiztonsági szolgálat legfontosabb feladatává vált így, hogy minden rendelkezésére álló erővel és eszközzel – a még regnáló politikai vezetés akaratának megfelelően – támogassa és irányítsa az események higgadt és békés levezetését. A koncepciónak megfelelően, az állambiztonsági munka két fő irányát határozták meg. Az első számú a tömegtájékoztatási eszközök, a médiumok véleményformáló-, befolyásoló szerepének kiaknázása, amely nagyban elősegítheti az események törvényes keretek közt tartását (ne felejtjük el, hogy ez a törvényesség még a centralizált pártállami jogrendszer, amelyben a tömegtájékoztatás egésze a központi politikai irányítás szerves része).¹²¹¹

A Dunagate

A fentiekben vázolt körülmények között robbant ki a „Dunagate” néven elhíresült botránysorozat. 1989 végén – a rendszert lezáró szabad választások előtt néhány hónappal – egy az állambiztonság állományához tartozó őrnagy segítségével ketten behatolást hajtottak végre a „Cég” egyik szigorúan őrzött központi objektumába. Ott filmet készítettek a titkos iratokról, valamint arról, hogy nagymennyiségben történik a dossziék bezúzása. Magát az új alkotmány kikiáltását követő titkos és immár jogtalan információgyűjtést – a magyar Watergate-t – nevezte el a korabeli sajtó „Dunagate-nek”.¹²¹² A botrányt kirobbantó tiszt: Végvári József, a III/III-as csoportfőnökség őrnagya volt. Az ügy végkifejlete végül is az lett, hogy lemondásra kényszerült a rendszerváltást megelőző utolsó szocialista kormány (a Németh-kormány) belügyminisztere, Horváth István és helyettese Pallagi Ferenc.¹²¹³

Nézzük meg részletesebben az események néhány mozzanatát. Az említett ellentmondásos helyzetben döntött úgy – hosszas vívódás után – az őrnagy, hogy a '89. október 23. óta, az immár törvénytelenül működő információgyűjtésről, valamint a nagyarányú iratmegsemmisítésről értesíti az ellenzékot, és segít bizonyítékokat szerezni az alkotmánysértés bizonyításához.¹²¹⁴ Alapos előkészületek, majd ellenzéki személyek bevonása után megszervezte a „Céghez” történő behatolást. Még 1989. december 24-én, a Hősök terén tartott Ökumenikus istentisztelet alkalmával kapcsolatba lépett Roszik Gábor lelkésszel és általa a Fekete Doboz munkatársával, Lovas Zoltánnal. 1989. december 25-én Lovas Zoltán és operatőr társa egy kamerával felszerelve, Végvári őrnagy utasításait követve bejutott az állambiztonsági szolgálat szigorúan őrzött objektumába (Néphadsereg utca 9-11.). Itt sikeres felvételeket készítettek az információszer-

1211 ÁBTL 1.11.6. III/III 59. d. V. 2.

1212 *Magyar Narancs* 1990. január 9. 7.

1213 Vö. Horváth, 1990. 15. és *Népszabadság* 1990. augusztus 9. 5.?

1214 Vö. Havas – Végvári, 1990. 105-110. és Drucza, 2000. 157.

zést bizonyító dokumentumokról és az alagsorban már bezsákol, bezúzott iratmaradványokról. Az ekkor épp látható zsákok számát közel ezerre becsülték.¹²¹⁵

A sikeres akció után nem sokkal, 1990. január 5-én az SZDSZ és FIDESZ képviselői feljelentést tettek hivatali visszaélés büntette miatt a Fővárosi Főügyészségen. A feljelentés után a két szervezet képviselői sajtótájékoztatót tartottak a Graffiti moziban, ahol a „Cégtől” kihozott dokumentumok mellett, a Fekete Doboz filmjét is bemutatták. Nyilvánosságra került, hogy az Állambiztonsági Szolgálat a köztársaság kikiáltása után is tovább folytatja az immár alkotmányellenessé vált tevékenységét, az ellenzéki személyek és szervezetek (pártok, mozgalmak) titkosszolgálati eszközökkel történt megfigyelését, valamint folyamatosan semmisíti meg az eddig felhalmozódott – és a későbbiekben akár sokakat kompromittáló – iratokat. Kirobbant tehát a botrány. A napilapok célkeresztjébe került a Belügyminisztérium Állambiztonsági Szolgálatának III/III-as Csoportfőnöksége és a csoportfőnök Horváth József is.¹²¹⁶

A Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ) és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) 1990. január 5-én – a Dunagate botrányt kirobbantó sajtótájékoztató napján – tehát megtette feljelentését, mint azt a fentiekben már láthattuk. Feljelentésüket a Fővárosi Főügyészségen ismeretlen tettesek ellen hivatali visszaélés és más, szabadság és emberi méltóság elleni bűncselekmények elkövetése illetve azok előkészülete miatt tették.¹²¹⁷ A feljelentést ugyan ismeretlen tettesek ellen fogalmazta meg a két politikai szervezet, de csak azért, mert az alkotmány és jogsértést bizonyító, a szolgálatnál a behatolás alkalmával lefilmezett és az őrnagy által kilopott dokumentumok magát a jogellenes magatartást bizonyították, nem az említett vezetők közvetlen személyi érintettségét. Mégis mint illetékes politikai és szakmai vezetők felelősségük már a botrány kirobbanásakor egyértelműen látszott. A feljelentés továbbá panaszt emelt a Belügyminisztérium alkotmányos alapelveket sértő tevékenysége és intézkedései ellen, amelyek alapvető polgári és személyiségi jogok gyakorlását, valamint a politikai pártok szabad működését gátolták. Az ügyben vizsgálat indítását szorgalmazták az említett politikai szervezetek.¹²¹⁸

A feljelentéshez csatolt jogi indoklás és a Végvári őrnagy által átadott és a titoksértés elkerülése végett kireparált – tehát másolásakor a jelentés vagy összefoglaló készítésében érintett munkatárs/munkatársak nevének kitakarása – állambiztonsági, szigorúan titkos minősítéssel ellátott dokumentumok szolgálták az eljárás megindításának alapját. A feljelentés indoklásában így többek közt a következők álltak: „Rendelkezésünkre álló bizonyítékok szerint a Belügyminisztérium az ellenzéki pártok és szervezetek, ellenzéki vezetők és aktivisták tevékenységéről rendszeres törvénysértő adatgyűjtést folytat. Az adatgyűjtést és feldolgozást végzők a Belügyminisztérium által foglalkoztatott személyek. Az adatgyűjtés valószínűsíthető módjai a magánbeszélgetések, zártkörű gyűlések, összejövetelek kihallgatása ügynökök, technikai be-

1215 Vö. Havas – Végvári, 1990. 111-116. és Horváth, 1990. 263., valamint *Magyar Narancs* 1990. február 5. 1., 6.; és 168 óra, 1989. november 28. 13. Vicsek Ferenc interjú Kenedi Jánossal: *Lopják az iratokat!*

1216 *Népszabadság* 1990. augusztus 9. 5.

1217 HIGY-VJ. P.-0031. A FIDESZ és az SZDSZ feljelentése és panasztétele, 1. Az iratban hivatkozott joghelyek: Btk. 177. §., 178. §., 225. §.

1218 HIA-VJ. P.-0031. A FIDESZ és az SZDSZ feljelentése és panasztétele, 1. Az iratban hivatkozott joghelyek: Alkotmány 3. §., 59. §. és Ptk. 75. §.

rendezések útján, ”nyomozások” ellenzéki vezetők személyére, tevékenységére vonatkozóan stb. Az adatgyűjtés valószínűsíthető célja – a rendelkezésünkre álló iratok szerint – a szerzett információk jogosulatlan felhasználása, nyilvántartások vezetése stb. Az ily módon szerzett információkról rendszeres jelentések, összefoglalók készülnek.

A Belügyminisztérium képviselői több alkalommal nyilatkoztak a nyilvánosság fórumain, hogy az ellenzéki személyekre és pártokra vonatkozóan adatokat már nem gyűjtenek. A jogállamiság és a politikai pluralizmus jegyében megújuló államélet, többször kinyilatkoztatott igazgatási politikai alapelveivel ilyen durva módon szembenálló, alkotmányellenes adatgyűjtő tevékenység sérti az alapvető polgári szabadságjogokat, s az ellenzéki pártok szabad működését és a politikai esélyegyenlőséget. [...]” Megfogalmazza továbbá az indoklás, hogy a pártokra illetve magánszemélyekre vonatkozó titkos adatgyűjtésre a Belügyminisztériumnak nincs felhatalmazása, a büntetőeljárás törvényben szabályozott hivatalosan elrendelhető nyomozás kivételével (tehát, csak bűncselekmény alapos gyanúja miatt indított eljárás esetében – a szerző).¹²¹⁹ „Ilyen felhatalmazást – alapvető állampolgári jogot érintő szabályozásról lévén szó – csak törvény adhatja [...]”.¹²²⁰ A pártok szabad működésének alkotmányos elvét és a magántitok és személyes adatok védelméhez való jogot sértő, azaz alkotmányellenes tevékenységet nem folytathat államigazgatási szerv. Ilyen tevékenység folytatása az említett rendeletben szabályozott hatáskör túllépését és törvénysértést jelent. Az említett adatgyűjtés terjedelme, tartalma és módszere messze túllépi egy demokratikusan működő jogállam állambiztonsági felderítési szükségleteit.

A törvénysértő adatgyűjtést végző személyek hivatali helyzetükkel visszaélve okoztak és okoznak jogtalan hátrányt a kifürkészett személyeknek és szervezeteknek. A szerzett adatok esetleges nyilvánosságra hozatala ezt a hátrányt tovább fokozza. A jelzett tevékenységet folytató hivatalos személyek törvényes előfeltételek hiányában vették és veszik igénybe hivatali jogosultságukat. [...].¹²²¹

A bizonyítékul szolgáló jelentésekben több helyen történik utalás az információk felhasználására (pl.: *”tájékoztató munkánk során felhasználjuk”* s hasonló kitételek). Ezek a magántitok megsértése előkészületének bizonyítékai.¹²²² A jelentések bizalmas jellegű információi több helyen arra utalnak, hogy megszerzésük levél, távközlési berendezés útján továbbított közlemény jogtalan kifürkészésével történt, megvalósítva a Btk. 178.§. bűncselekményi tényállását.”

A feljelentést a Fiatal Demokraták részéről Szájer József, akkori választmányi tag és a Szabad Demokraták nevében Eörsi Mátyás közösen tették meg – írták alá.

Németh Miklós, a Minisztertanács elnöke rögvest az elkövetkező napokban elhatárolta magát minden törvénytelenégtől, „(...) így azoktól a módszerektől is, amelyek az állambiztonsági

1219 HIGY-VJ. P.-0031. A FIDESZ és az SZDSZ feljelentése és panasztétele, 2. Az iratban hivatkozott joghelyek: A belügyminiszter feladatát és hatáskörét szabályozó 20/1988 (IV. 8.) sz. MT rendelet 114/1989 (XI. 19.) sz. MT rendelettel módosított 9. §. b). pontja rendelkezik az állam belső biztonságával kapcsolatos teendőkről.

1220 Uo. 2. 1987. évi XI. tv. 2.§.

1221 Uo. 2. A Btk. Magyarázata; 655. b. pont.

1222 Uo. 2. Btk. 177.§.

munkában korábban fellelhetőek voltak” – fogalmazott a Minisztertanács titkársága.¹²²³ Megtehetette, hisz az említett októberi kongresszus óta már „nem” az MSZMP, hanem a kiváltak által alakított új párt, az MSZP politikusként kormányzott, s így nem kellett már felvállalni a nem kívánt örökséget, még akkor sem, ha haszonélvezői szintén ők maradtak. Kísérteties hasonlóság! Nem ugyanezt tette-e Rákosi Mátyás is, amikor Péter Gábort íteltette el az ÁVH (Államvédelmi Hatóság) túlkapásai miatt? „*A mór megtette, a mór mehet.*” A régi-új párt, az MSZP beáldozta – mondhatni „ÁVH-ként” – az Állambiztonsági Szolgálat egyik csoportfőnökségét. Helyesebben: a demokratikus keretekben – tehát a későbbiekben – amúgy sem működtethető III/III-as, a belső reakciót elhárító csoportfőnökséget. Nem volt óriási a veszteség, hiszen a III/II-es Csoportfőnökség sértetlenül megúszta a botrányt, s már Horváth József szavaiból is tudjuk: „*Eléggé határeset volt a kémelhárítás és belső elhárítás „placca” között, (...)*”.¹²²⁴

Az ÁVH – III/III beáldozásának párhuzama persze némileg sántít, hiszen az ÁVH-t nem szüntették meg még ekkor, és a III/III az Állambiztonsági Szolgálat III. Főcsoportfőnökségének csak az egyik Csoportfőnöksége volt, de a mechanizmus némi hasonlósága még érthetőbb, ha megvizsgáljuk a korabeli eseményeket. Sztálin ’53-as halála után elkezdődött az elmúlt évtizedek, a személyi kultusz szovjet és hazai bírálata. Rákosi, mint a Párt főtitkára, a miniszterelnök, a Honvédelmi Bizottság elnöke és az ÁVH legfőbb irányítója – némi „önkritika” gyakorlása mellett – az elkövetett „hibákért” (konceptiós perek, politikai terror, tömeges internálások és az országban folyamatosan romló életkörülmények) rögtön politikai „jobb kezét”, Péter Gábot tette felelőssé. Pesties szóhasználattal élve, mind két esetben volt, aki elvigye a „balhét”.¹²²⁵

A botrány elején, még a regnáló belügyminiszter Horváth István felállított egy belső, belügyminisztériumi „ad hoc” bizottságot, amely szakértők bevonásával vizsgálta az ügyet, s titkos jelentésben foglalta össze tapasztalatait.¹²²⁶ A parlament ezzel párhuzamosan létrehozta saját vizsgálóbizottságát, amely ellentétben a belüggyel, már nyilvánosságra hozta jelentését.¹²²⁷ 1990. január 13-án, a FIDESZ és az SZDSZ feljelentése után nem sokkal, a katonai főügyészség zárta és lefoglalta a csoportfőnökség még megmaradt iratanyagát és január 18-án fogadta el az Országgyűlés a 1990. évi X. törvényt, amely jogutód nélkül megszüntette a III/III-as Csoportfőnökséget. Másnap adta le Végvári József utolsó szolgálatát, s fedte fel kilétét a Graffiti moziban, majd a televízió Napzárta című, késő éjszakába nyúló műsorában. Ezzel egyidőben meg is indították ellene az eljárást államtitoksértés büntetének gyanúja miatt. A miniszterelnöki elhatárolódás mellett, azért január 23-án mégis csak lemondott a belügyminisz-

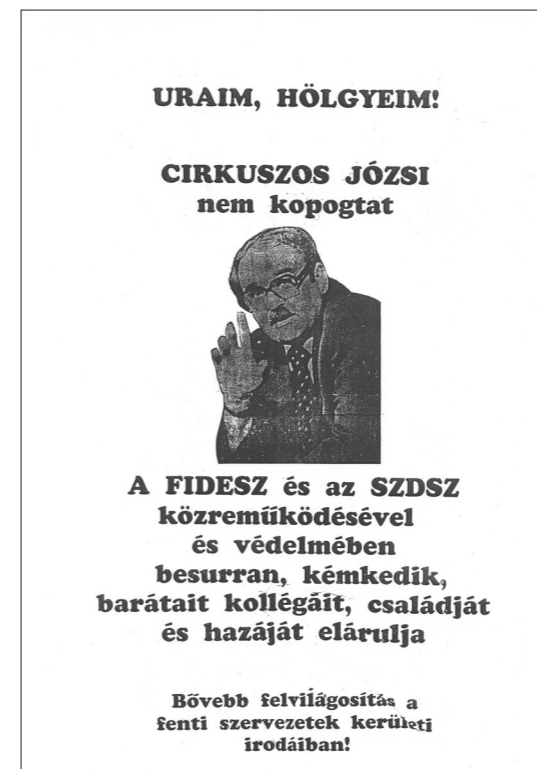
1223 Horváth, 1991. 14.

1224 Uo. 275.

1225 Vö. M. Kiss, 2000. 154-155. „[...] Péter bukása – mert ő is helyettesíthető volt – a párt hatalmi helyzetén nem változtatott. Azzal a feladattal, amivel a „párt megbízta”, bukása után megbízott mást. [...] Péter bukásának oka – benyomásom szerint – elsődlegesen az volt, hogy Rákosi változtatott a kettőjüket összefűző személyes és sajátos viszonyon hatalma érdekében.” és Horváth József: A lehallgatástól a kihallgatásig. 11. „Megerősödött bennem az a gyanú, hogy az általános bizalmatlanságon túl, a régi elit igyekszik minél többet átmenteni hatalmából, míg az ellenzék bizonyos körei igyekeznek egyre radikálisabban, minél gyorsabban kiebrudalni őket a vezető pozíciókból. [...]”

1226 Lásd bővebben: Kolláth, Dunagate. Másolat a szerző birtokában.

1227 Vö. *Magyar Nemzet* 1990. március 3. 3-5. és Horváth, 1990. 5-15.

ter Horváth István és a miniszterhelyettes Pallagi Ferenc tábornok is. Sakkban használatos példával élve: „talán több a vezéráldozat, mint kellett volna, de a parti meg van mentve.”¹²²⁸

Külön pikantériája az ügynek, hogy először Végvári őrnagy ellen indított eljárás került a bíróság elé, s csak később 1991 tavaszán az ügynevezett „tábornokok pere”. A botrány kirobbanását nem az őrnagy ellen tett feljelentés, hanem az Állambiztonsági Szolgálat alkotmányvétségének lelepleződése robbantotta ki. Mégis az alkotmányos törvényvétségél fontosabb volt a leleplezőt, magát Végvárit a bíróság elé citálni. Mind az őrnagy, mind a tábornokok – Pallagi Ferenc belügyminiszter-helyettes és Horváth József Csoportfőnök – kaptak egy-egy megrovást, s „nesze semmi fogd meg jól” az ügy formálisan el volt intézve.

A korabeli magyar igazságszolgáltatás groteszk fintora, hogy mind a három érintett egyformán megrovást kapott a Katonai Bíróságtól.¹²²⁹

A belügyi szennyes politikai forgószele nem hozta meg így a várt eredményeket. Nagyjából kiderült ugyan, hogy kik kapták meg a titkos információkat és kik adták ki, vagy „tartották életben” azokat a parancsokat, amelyek mentén a III-as Csoportfőnökség még az október 23-i alkotmánymódosítás ellenére is ellavírozhatott, de felelőségük megállapítása szóba sem került. Pedig már a korabeli lapokból megtudhattuk, hogy a jelentések általában 14 példányban készültek. A csoportfőnök állítása szerint, október 23. után hivatalosan már nem kapta meg ezeket az MSZP felső vezetése, csak az ideiglenes köztársasági elnök, a miniszterelnök, az államminiszter és természetesen a belügyminiszter. Nevesítve tehát: Szűrös Mátyás, mint köztársasági elnök, Németh Miklós a minisztertanács elnöke, Medgyessy Péter a minisztertanács elnökhelyettese, Pozsgay Imre államminiszter és Horváth István belügyminiszter, majd január 23-i lemondása után, Gál Zoltán belügyminisztériumi államtitkár, mint helyettes vezető.¹²³⁰

A Végvári-per előzményei

1990. január 19-én reggel nyolckor adta le Végvári József utolsó szolgálatát. [1990. január 18-án fogadta el a parlament a X. törvényt, amely a III/III-as Csoportfőnökséget jogutód nélkül

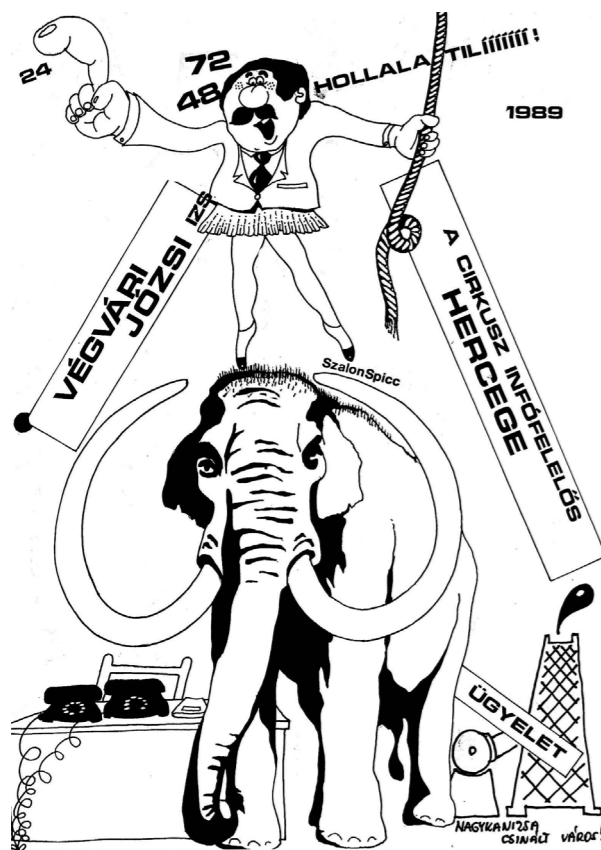
1228 Bölönyi, 1992. 312.

1229 Vö. Schmidt Attila: Németh Miklóst is kihallgatják.; Titkosszolgálati főnökök bűnpere. 1., 5.; és Kis Zoltán: Abnormális megrovás.

1230 Horváth, 1991. 65-66.

megszüntette – a szerző.] Már a nap folyamán megfogalmazódott az őrnagy ellen a feljelentés. Pontosan akkor, amikor felfedte magát a Graffiti moziban tartott sajtótájékoztatón, majd a Napzárta késő éjszakába nyúló műsorában kiállt az ország széles nyilvánossága elé. A feljelentést a Belügyminisztérium részéről Benkő Ferenc rendőr ezredes, a III/II. csoportfőnöke látta el kézzel és a Katonai Főügyészség Belügyi Főosztály Vezetője (Dr. Mátó Ferenc) részére küldte meg, kérve az ügyben a nyomozás lefolytatását. A Belügyi főosztályvezetőnek küldött iratot – amelynek mellékletét képezte a feljelentés és beszámolt Végvári beosztásból való felfüggesztéséről – „Szigorúan titkos visszavonásig” (pecsételve és kézzel is megerősítve) minősítéssel csak 1990. január 22-én érkeztek. Tehát ekkor vették iktatásba a főosztályon.¹²³¹

Mindez persze betudható lenne esetleg annak, hogy január 19-e péntekre esett. Jól időzítették a „fiúk” a Graffitiben – gondolhatnánk – mert hisz hétvége közeledtével nehezebb az adminisztrációs ügyek intézése még az állambiztonságnál is. Érdekes módon még tizenkilencedikén – Végvári őrnagy lelepleződésekor – megfogalmazták a Katonai Főügyészségnek az említett iratokat, de elküldeni már csak 22-én, hétfőn tudták, vagy akarták. Nagy valószínűséggel Benkőnek egyeztetnie kellett feletteseivel: a belügyminiszterrel, valamint a szolgálatokért felelős belügyminiszter helyettessel. Az egyeztetésre valószínűleg már a botrány kirobbanása után (január 5.) sor került, tehát már január 19-ére készen állhatott a feljelentés, esetleg Végvári megnevezése nélkül.

1990. január 22-én bízta meg hivatalosan jogi képviselővel Végvári Dornbach Alajos ügyvédet.¹²³² Az ügyvédi meghatalmazás megtörténtekor fogalmazta meg a leendő védő Szűrös Mátyás ideiglenes Köztársasági Elnökhöz kérelmét, mivel az általa képviselt Végvári József és Lovas Zoltán ellen a Belügyminisztérium illetékesei feljelentést tettek a Katonai Főügyészségnél államtitoksértés bűncselekményének gyanúja miatt. [Tehát, legalább még azon a napon tudomást kellett szerezniük a feljelentésről, amikor azt az őrnagy ellen eljáró Katonai Főügyészség megkapta, vagy mint az iratokból kiderül, iktatta. Az őrnagy az ügyvédi meghatalmazásban hivatkozik az ellene készülődő eljárásról történt informálódásának körülményeire: „Amennyiben megfelel a valóságnak az az újsághír,

1231 HIGY-VJ. P.-0043. a Katonai Főügyészség Belügyi Főosztály Vezetőjéhez küldött levél és HIGY-VJ. P.-0003. a mellékelt, Végvári József ellen megfogalmazott feljelentés.

1232 HIGY-VJ. P.-0032. 1. Végvári József levele és ügyvédi meghatalmazása a Katonai Főügyészségnek.

hogy ellenem bűncselekmény gyanúja miatt eljárás indult, [...]” Ez esetben érdekes, hogy még aznap, amikor a feljelentés iktatása az ügyészségen megtörtént, máris megjelent minderről egy újságcikk – a szerző. A beadványban az ügyvéd kéri „... hogy a T. Elnök Úr az alkotmányban biztosított jogával élve részesítse az elkövetőket eljárási kegyelemben. A kegyelmi rendelkezéssel elejét lehetne venni egy minden tekintetben vitatható, jogilag kifogásolható, szenvedélyeket szító eljárásnak.

Megbízóim tevékenysége nem valósít meg bűncselekményt. A Btk. 10. §-a szerint bűncselekmény az a cselekmény, amely veszélyes a társadalomra. A hivatkozott törvény helydefiniója szerint társadalomra veszélyes cselekmény az a tevékenység vagy mulasztás, amely a Magyar Köztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjét az állampolgárok személyét vagy jogait sérti, vagy veszélyezteti.

Társadalomra veszélyesség hiányában bűncselekmény fennforgását megállapítani akkor sem lehet, ha a cselekmény formálisan megvalósítja a büntető törvénykönyvben meghatározott valamely bűncselekmény tényállási elemeit.

Kétséget kizáróan megállapítható, hogy megbízóim tevékenysége az alkotmányos rend védelmét, nem pedig sérelmét szolgálta. Azt sem lehet vitatni, hogy tevékenységük módja a kívánt célt szolgálta. A jelen társadalmi viszonyok között nem lehet vitatni, hogy ebben az igen kényes, de rendkívül fontos kérdésben a leghatékonyabb ösztönző erőt az ügy maradéktalan és kielégítő rendezésére a nyilvánosság biztosította. A nyilvánosság igénybevétele nélkül az érintett apparátusok igen hosszú huzavonája késleltette volna, vagy megakadályozta volna a törvényellenes helyzet felszámolását.

Megbízóm érdekeit, de a társadalom igazságérzetét is mélyen sértené, amennyiben a Katonai Főügyészség a nyomozást elrendelné. A nyomozás elrendelésének vagy az elrendelt nyomozás lefolytatásának gátat vethet a T. Köztársasági Elnök Úr által biztosított eljárási kegyelem.”¹²³³ Az ügyvéden kívül még Kiss János és Fodor Gábor is közös kérelemmel fordultak a köztársasági ideiglenes elnökéhez, szintén az eljárási kegyelem gyakorlásának ügyében.¹²³⁴

A Katonai Főügyészség eközben a védőn keresztül beidézte Végvári Józsefet tanúként kihallgatásra. Dornbach Alajos ügyvéd rögtön kérte a Főügyészséget, védenre kihallgatásának néhány nappal történő elhalasztására. Az indoklásban többek közt megfogalmazta: nem nyilvánvaló még, hogy a Főügyészség a feljelentés kapcsán elrendeli-e a nyomozást, másrészt meg kívánják várni a köztársasági elnök választását a benyújtott kérelmekkel kapcsolatban. A beadványban továbbá hivatkozik Végvári megviselt idegállapotára és arra, hogy védenre veszélyeztetve érzi személyes biztonságát, valamint az ügygel kapcsolatban kifejti, hogy védenre „[...] cselekményének bűncselekményként történő értékelését kizárja a Btk. 10. §. /2/ bek.: Eszerint társadalomra veszélyes az a tevékenység, amely a köztársaság rendjét sérti vagy veszélyezteti.” Az irat az ügyvéd magyarázatát is tartalmazza: „A Végvári József által nyilvánosságra hozott belügyi iratok semmiféle államtitkot nem tartalmaznak, tartalmuk nyilvánosságra hozatala államtitoksértésként nem érté-

1233 HIGY-VJ. P.-0033. 1-2., pontos keltezés és aláírás hiányzik.

1234 HIGY-VJ. P.-0004. 1. Dornbach Alajos ügyvéd levele a Katonai Főügyészségnek. Hiv. sz. B.001/1990.

kelhető. Államtitokként jelen esetben csak az illetékes belügyi szervek alkotmányellenes tevékenysége és jogellenes módszere minősíthető. Ennek nyilvánosságra hozatala társadalmi érdeket szolgált. Azt is vitatnunk kell, hogy a nyilvánosságra hozatalnak a Végvári József által választott módja kifogásolható lenne. Valamiféle szolgálati út betartásával, vagy akár szolgálati út nélkül a tényeknek kizárólag kormányzati szervek tudomására hozásával nem lehetett volna hatékony és gyors intézkedést remélni a törvénysértő helyzet megszüntetésére. A társadalom nagy többsége által vallott és helyeselt értékrend szerint az ügyben a nyilvánosság kompetenciája nem vonható kétségbe” Az idézetekre hivatkozva kéri továbbá a védő, hogy a feljelentés kapcsán a nyomozás elrendelését a Főügyészség tagadja meg bűncselekmény hiányában.¹²³⁵

Csatlakozva a védő indoklásához – ekkoriban a botrány kirobbanásának környékén – fogalmazódott meg „*A Független Jogászfórum állásfoglalása Végvári József ügyében*”, amely az alábbiakat tartalmazta: „Végvári József őrnagy abban a pillanatban, amikor elhatározta, hogy leleplezi a titkosszolgálat alkotmányellenes tevékenységét, élete is fenyegető veszélyhelyzetbe került, ezért elhatározásának végrehajtása során mindvégig: végszükségben cselekedett. A vészhelyzet elhárításának egyetlen módja az volt, hogy akcióját a legnagyobb nyilvánosság előtt hajtja végre, vállalva ezzel azt, hogy esetleg eközben az államtitoksértés büntetnének vagy a kötelességszegés szolgálatban büntetnének törvényi tényállását is megvalósítja.

A büntető törvénykönyv 30. §. /1/ bekezdése szerint nem büntethető, aki a saját illetőleg a mások személyét vagy javait közvetlen és másként el nem hárítható veszélyből menti, vagy a közérdek védelmében így jár el, feltéve, hogy a veszély előidézése nem róható a terhére, és a cselekménye kisebb sérelmet okoz, mint amelynek elhárítására törekedett.

Ha Végvári József meg is valósította a terhére rótt valamelyik bűncselekmény törvényi tényállását, jogellenességet kizáró ok miatt nem büntethető, ezért az ügyében elhatározott vádemelés jogilag megalapozatlan.”¹²³⁶

A Watergate ügy

Az amerikai demokrácia alkotmányos alapjainak egyik igen erős megrengetője volt az 1972-1973-ban lezajlott, „*Watergate*” néven világhírűvé vált botránysorozat. A „gate” -szócska, azóta is – ha utótagként felbukkan a világon – az amerikai botrányra, vagy annak valamelyik periódusára utal. Azaz arra az illegális információszerezésre, lehallgatási kísérletre, amellyel annak idején az amerikai elnökválasztást megelőzően, Nixon elnök meg akarta tudakolni, hogy mi hangzik el demokrata ellenfelének pártközpontjában, a Watergate elnevezésű irodaházban. Mint sokak számára ismert, Nixon, ha némi palástolási próbálkozás után is, de belebukott az ügybe – elrettentő példával szolgálva utódainak.

1235 HIGY-VJ. P.-0004. 1-2. Dornbach Alajos ügyvéd levele a Katonai Főügyészségnek. Hiv. sz. B.001/1990.

1236 HIGY-VJ. P.-0051. Végvári József által a Hamvas Béla Kulturakutató Intézet rendelkezésére bocsátott, a perével kapcsolatos iratok, a továbbiakban HIGY-VJ. P.: a *Független Jogászfórum Választmány* aláírással, időpont megjelölés és keltezés nélkül.

Az amerikai demokrácia megvédte, megvédezhette magát, hiszen alkotmányos normái, jogi tradíciói már elég erősek voltak ahhoz, hogy egy illegálisan, operatív eszközökkel történt politikai kémkedést (a demokratikus jogfelfogás keretében) egészségesen – a szabad médiumokon keresztül – kezeljen. Még akkor is, hogyha a kipattanó lehallgatási botrányt – nem utolsó sorban – magát az államhatalmat, az Amerikai Egyesült Államokat megtestesítő és irányító legelső polgár: a „*Mr. President*”, vagyis maga az elnök személye és neve fémjelezte.

A botrány Neményi László összefoglalásában a következőképpen alakult: „1972. június 17-én betörőket fogtak a Demokrata Párt komplexumában, amely a washingtoni Watergate komplexumban volt. Szinte azonnal kiderült, hogy a hét betörő a „*Bizottság az elnök újraválasztásáért*” nevű szervezetnek dolgozott, miként az is világos volt, hogy ez a szervezet szoros kapcsolatban állt a Fehér Házzal. De arra nem volt bizonyíték, hogy Nixon vagy stábjának valamelyik tagja adott volna utasítást a betörésre. És talán soha nem is lett volna, ha a *Washington Post* két fiatal riportere, a később mozivásznon is megörökített Bob Woodward és Carl Bernstein, nem lát neki makacs szorgalommal és halálmegvető bátorsággal az igazság felderítésének. Fáradozásuk – meg persze a demokrata többségű kongresszus vizsgálódása - kilenc hónappal a betörés után hozta meg első gyümölcsét.

1973 márciusában James McCord, az egyik betörő - saját bőrét mentendő - vallomást tett, amelyben John Mitchellt, az elnök jó barátját és a Bizottság az elnök újraválasztásáért elnökét nevezte meg a betörés elrendelőjeként. Egy hónappal később Patrick Gray, az FBI igazgatója beismerte, hogy a Watergate-tel kapcsolatos bizonyítékokat semmisített meg az elnök munkatársainak kérésére. A két beismerés következményeként a Fehér Ház több munkatársa lemondásra kényszerült, köztük John Erlichman belpolitikai tanácsadó, Robert Haldeman, az elnöki kabinetiroda vezetője és John Dean elnöki tanácsadó. Ezt követően Nixon maga is támadások célpontja lett. John Dean elmondta egy szenátusi bizottságnak, hogy Nixon személyes jóváhagyásával fizettek hallgatási pénzt a betörőknek. Három hét múlva a bizottság azt is megtudta, hogy az Oval Office-ban folytatott minden beszélgetést magnóra rögzítettek, vagyis mód van John Dean vallomásának megerősítésére. (Nixonnak nem voltak sötét szándékai, amikor az Oval Office bemikrofonázását elrendelte: csak azt akarta, hogy az ott elhangzott szavak fennmaradjanak. Már Johnson elnök is ezt tette - a mai történészek nagy öröme.) Nixon – a végrehajtó hatalmat megillető privilégiumra hivatkozva – megtagadta a magnószalagok kiadását. Miután Archibald Cox különleges ügyészbíróhoz fordult a szalagok megszerzése érdekében, Nixon októberben elbocsátotta hivatalából. A kongresszus azonnal vitát nyitott az elnök vád alá helyezéséről azzal a céllal, hogy elmozdítsák hivatalából.

Amikor Nixon a következő év áprilisában kiadott néhány szalagot, ez csak olaj volt a tüzre, mivel 18 percnyi felvételt valaki letörölt. Az sem elégítette ki a vizsgálódókat, hogy Nixon írásos, szerkesztett változatban az összes magnószalag anyagát kiadta: ebben is annak bizonyítékát látták, hogy takargatnivalója van. (Pedig a szerkesztés pusztán abból állt, hogy kipontozták az elnök indulatszavait. Ezek trágárságáról is azonnal legendák keletkeztek, pedig igen ártatlan kiszólások voltak. Nixon jámbor kvéker volt – ezeket is restellte.) Júliusban a Legfelsőbb Bí-

róság a szalagok kiadására kötelezte Nixont, aki ezt augusztus 5-én megtette, majd négy nap múlva a kongresszus tekintélyes republikánus tagjainak tanácsára – a kongresszus általi elmozdítását megelőzendő - lemondott az elnökségről”.¹²³⁷

A Watergate botrány így mintapéldája lett a modernkori demokratikus államszervezetben belülről történő antidemokratikus, vagy jogszerűtlen és törvénytörő politikai akciók kezelhetőségének. Lemondásra – tehát felelősségük vállalására – kényszeríthette azokat, akik a hatalom gyakorlása közben, a hatalom megőrzésének érdekében a törvényeken és a közérkölcson kívülállónak tartották magukat. Nem így történt ez sok esetben a volt Kelet-Közép-Európai „szocialista” országok többségében akkor, amikor a 80-as évek végén elindulhattak végre saját demokratizálódásuk útjain. A „kommunizmus kísértete” ekkor vált csak igazán, alig, vagy egyáltalán nem látható kísértetté.

Azonosságok és különbségek

Mielőtt azonban egyenes analógiát vélnénk felfedezni a Nixon-féle amerikai politikai kémkedéssel kapcsolatban, látnunk kell, hogy a tartalmi hasonlóságot mutató eseménysorok más-más politikai és jogi környezetben jöttek létre. A Watergate egy működő és formálódó demokráciában: az USA-ban folyt le, a Dunagate pedig a szovjet fennhatóság alól kiválni készülő, még pártállami irányítású totalitárius rendszerben: Magyarországon. Olyan politikai miliőben, ahol az államot irányító párt vezetőtestületei hoztak kormányzati döntéseket, nem pedig az országgyűlésnek felelős kormány. Mindezért a párhuzamok felállítása mellett a legfontosabb a két politikai botrány társadalmi kezelést, annak lehetőségeit megvizsgálni.

Nem véletlen az eddigiekben felvázolt kettős párhuzam. Az egyik, az „ÁVH-ként” beáldozott „Cég”, annak mintájára próbált rámutatni, hogy a magyarországi kommunista hatalomgyakorlás történetéből merítve, már létezett megoldási képlet a „túlkapások” felelősségvonzatának kezelésére. Vagyis azt példázta, hogy némi „áldozat bemutatásával” a valódi felelősség áthárítható. A watergate-i párhuzam viszont arra kívánt rámutatni, hogy egy működő jogállamban, demokráciában még a legmagasabb politikai vezető – esetünkben az Amerikai Egyesült Államok Elnökéneké – érintettsége is megállapítható, és bármilyen társadalmi immunitást is élvez, politikailag felelőségre vonható.

A Dunagate esetében sem a jogi környezet – a jogállamiság intézményrendszere –, sem a teljes sajtószabadság nem állt az ügy megoldhatóságának rendezésére. A botrány kirobbanásakor az a rendszer üzemelt még, amelyiknek titokban végzett és immár jogtalan tevékenysége (irat megsemmisítés, lehallgatás megfigyelés stb.) okozta magát a lehallgatási, megfigyelési és iratbezúzási ügyet. A források hiánya végett (lásd iratmegsemmisítések és a hozzáférés korlátozása), ha nem is minden területen bizonyítható, de történelmi tapasztalatokkal alátámasztható, hogy egy évtizedeken keresztül működtetett gyakorlatot nem lehet egyik napról a másikra

¹²³⁷ Neményi, 89-92.

egyetlen tollvonással megszüntetni, főleg akkor, ha egyeseknek kézzelfogható politikai hasznot hoz.”¹²³⁸

Nem csak jogilag volt kezelhetetlen az ügy, hanem társadalmilag is, mivel működött még a pártirányítású állambiztonság hálózati rendszere, amely nem csak információgyűjtésre, hanem a legszélesebb körű mechanikus beavatkozásra is képes volt: konspirált, dekonspirált, dezinformált, zsarolt és megvesztegetett. „*Mi tehát valóban beépültünk, legyeskedtünk és leskelődtünk, lehallgattunk, kísérgettünk, olykor-olykor provokáltunk (de csak óvatosan!) fellazítottunk, befolyásoltunk, lejárattunk, de mindenképpen gyanakodtunk. Mindenre és mindenkire, amire és akire a pártelit is gyanakodott.*” – Írja Horváth József visszaemlékezéseiben.¹²³⁹ Nem utolsósorban, de hozzájárult a társadalmi kezelés nehézségeihez, hogy erőteljesen élt még az emberekben, az évtizedeken keresztül beléjük oltott félelem.

„Kórkép”

Rendszerváltásunk igencsak sok „arcot” kölcsönzött magának és még ma is nehézséget okoz az események már oly sokszor említett valós tudományos értékelése, megértése. A feltáráshoz mindezért számba kell vennünk a magyar korszakváltás eseménysorának arcait, ránk maradt álarcait, hogy megkereshessük azt a pontot (eseményt, eseménysort), amelyik összeköti szinte mindegyiket.

Látható volt – sokan részesei is voltunk, annak az 1989-es folyamatnak, amely tömegmozgalmakon keresztül, békésen kényszeríthette ki a pártállam tárgyalóasztalhoz ültetését. Nyomon követhető volt a „*Janus-arcú rendszerváltás*”, amely immár a szabad piacgazdaságon keresztül érezte a mindennapi megélhetés nehézségeit. Jött a privatizáció, amelynek kusza és felderíthetetlen szálai szintén a ’80-as évekre nyúltak vissza. Láthatatlan maradt viszont a párt- és államhatalom évtizedes hálóját működtető mechanizmus átalakulása.

A botrány igazi különlegessége így, hogy koncentráltan rendelkezik a pártállami örökség szinte minden máig ható problémakörével. A hatalmáról leköszönő és széthulló MSZMP azon kísérletével, hogy az állambiztonsági szolgálat segítségével lehallgassa, megfigyelje manipulálja és befolyásolja a rendszerváltás eseményeit működtető és vezető személyeket és szervezeteket (alakuló pártokat, mozgalmakat és azok vezetőit). Tehát az első problematika, az 1989. októberi alkotmánymódosítás révén kikiáltott Magyar Köztársaság létrejötte után történt illegális információgyűjtés, politikai kémkedés.

Egyértelműen megfogalmazva a kérdéseket: **Kik kapták, kaphatták meg a titkos információkat? Hogyan és mire használták a megszerzett adatokat?**

Napjainkig kísértő és nem éppen elhanyagolható történelmi és politikai komplikáció a megsemmisített, bezúzott és ledarált, valamint a központi iratmegőrzés rendszeréből kimentett állam-

¹²³⁸ Vö. Szelke, (kézirat) és Tábori, 1921., valamint: Az újabkori rendőrség titkai.
¹²³⁹ Horváth, 1990. 265.

biztonsági dokumentumok (iratok és mikrofilmek) története, azok időnkénti előkerülése és az elmúlt több mint egy évtizedben folyamatosan történt politikai felhasználása. Ez az a momentum, amely a leginkább további „ügynök” botrányokat predesztinálhat. Az ügy folyamán napvilágra került, hogy 1300-1400 körülre tehető azoknak a dossziéknak a száma, amit megsemmisítettek – nagyrészüket jegyzőkönyv nélkül. A nagymértékű hiányt, évekkal később több iratfelmérés is jelezte. A probléma másik, körvonalazódó arcát pont a megmaradt, a bezúrást túlélte és kimentett dokumentumok jelentik. Nem figyelmen kívül hagyható szempont az sem, hogy mikrofilmek egyáltalán nem kerültek elő, pedig – mint visszaemlékezésekből tudjuk – a ’80-as években az iratokról már rendszeresen készültek kópiák. A fentiekben összefoglaltak alapján szinte természetes, hogy a folyamatosan szőnyeg alá söpört állambiztonsági szemétkupac néha-néha kikandikál, s ekkor mindenképp szükséges legalább a ki-kilátzó részt eltakarítani.

A botrány buktatóinak harmadik köre, maga az ügy társadalmi, politikai és jogi kezelése. Az átmeneti időszak igazságszolgáltatásának működése a felelősségre vonások és a felelősség vállalások keretében. A kérdés így a következőképp fogalmazható meg:

Mennyire volt még képes az MSZMP az események irányítására politikai rendőrsége által, a médiumokba, a társadalmi és államigazgatási szervezetekbe, valamint az egyházakba küldött titkos munkatársaikon – „SzT.” tisztek, ügynökök, társadalmi megbízottak, hálózati és más módon konspiráló beépített személyek – keresztül?

Vessünk néhány pillantást az állambiztonsági iratok kezelésének és kutathatóságának alakulására. „Magyarországon 1994-ben a választások nyomán szocialista-liberális koalíció került kormányra. A liberális belügyminiszter történészekből és levéltárosokból álló bizottságot kért fel a minisztérium iratainak felmérésére.¹²⁴⁰ A kutatók és szakemberek úgy képzelték, hogy az új hivatal végre egyesíti valamennyi állambiztonsági iratot – a belügyminisztériumban maradtakat éppúgy, mint az 1990 elején az új szolgálatokhoz került, történeti iratokat. Ez utóbbiak ott tartását törvénytelennek, esetleges felhasználásukat a demokráciára veszélyesnek tartották. Az optimizmust növelte az 1995-ben végre elfogadott levéltári törvény. Ez a kommunista párt iratait nem a szokásos 30 éves határig nyitotta meg, hanem lényegében 1989-ig szabaddá tette a kutatást abból kiindulva, hogy a múlt e szakaszának megismerése különleges érdek. 1996-ban az átvilágítási törvény módosításával létre jött a *Történeti Hivatal* a volt állambiztonsági szolgálatok iratainak őrzésére. Az iratok egyesítésére utalást tett a törvény, de végrehajtását a hivatal és a nemzetbiztonsági szolgálat együttműködésére bízta. A hivatal feladatává tette az állampolgári igények kielégítését a magyar parlament adatvédelmi ombudsmanja által bevezetett „információs kárpótlás” elve alapján. Előírta a tudományos kutatás és megismerés kiszolgáltatását is. Ugyanakkor mindkettő elé súlyos akadályokat állított a személyes adatok védelmére hivatkozva – a polgároknak és kutatóknak átadott iratokból valamennyi „szenzitív” adatot törölnék. Furcsa módon a törvény értelmezői ilyen adatnak tekintik a beszerzettség tényét is. Az, hogy valaki a kommunista titkosrendőrség ügynöke volt Magyarországon mondjuk 1963 és 75 között, ma szigorúan védett személyes adat. Kivételt csupán az képez, hogy ha az illető parlamenti

1240 Lásd: Iratfelmérő Bizottság Jelentése és Kenedi, 2000.

képviselő (vagy igen magas állású köztisztviselő), és az erre felállított különleges bíróság ezt megállapítja róla. Amennyiben ekkor lemond, a titok titok marad. Ha ezt megtagadja, akkor e tényről nyilvánosságra hozzák, de más következménnyel nem kell számolnia”.¹²⁴¹

Az átvilágítások és ügynöklisták révén szembeötlő és némi hiányérzetet maga után hagyó társadalmi gond, hogy miért a hálózati személyek és az ügynökök kerülnek egyedül a lusztráció középpontjába. Nem, vagy csak alig foglalkozunk magunkkal a politikai és pártvezetőkkel, akik megkapták és felhasználhatták az információkat. Érdekes ez, mert hisz ők voltak azok, akik igénybe vették a begyűjtött, elemzett anyagokat, s ennek megfelelően adták ki parancsikat – döntöttek például akár az iratmegsemmisítések kérdésében. Szorosan összefügg ezzel a médiumok eddigi átvilágíthatatlansága, amely talán legalább ilyen nehéz, megoldásra váró ügy.

A társadalmi kezelés másik igen érdekes részproblémája, a kommunista állambiztonsági szolgálatokról – de más, akár demokratikus környezetben működő szolgálatokról – kialakult kollektív öszkép, vagyis maga a „titkosság” misztériuma. Amely a társadalmi felfogás és a történelmi emlékezet alapján lehet negatív, de akár pozitív is. Utóbbit jól példázza, hogy Putyinnak - az Orosz Föderáció elnökének – népszerűségét növelte KGB-s múltja.

A rendszerváltás óta eltelt évtizedek alatt így tért vissza-vissza mindig egy kicsit a Dunagate polémiaja Magyarországon: Csurka, Torgyán, Horn, Medgyessy stb. „ügynök” ügyek aktualizált formájában.

Bibliográfia

Levéltári források

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Iratfelmérő Bizottság Jelentése

Interjúk, konferenciák

Drucza, 2002. = Végvári Józseffel az Állambiztonsági Szolgálat III/III-as Csoportfőnökség volt őrnagyával készített interjú. Az interjút készítette, készítette: Drucza Attila 2002. (Hankiss Ágnes Intézet archívuma)

Kutrucz előadás, 2002. = Dr. Kutrucz Katalin: „Megismerhető-e a múlt? Ha igen, miért nem?” – című előadása. A Károlyi Palota Kulturális Központ szervezésében, a „Kísértő múlt” – 2002. október 17-én megrendezett konferencia anyaga. Hankiss Ágnes Intézet archívuma.

Rainer, 2000. = Rainer M. János: A titkosszolgálati archívumok megnyitása - magyarországi tapasztalatok. Elhangzott a XIX. Történettudományi Világkongresszuson, Oslo, 2000. augusztus, teljes szövegét lásd: (www.rev.hu)

Tudósítások = Tudósítások, interjúk, érdekességek Németországból és a nagyvilágból, Bedő Ivántól, a Magyar Rádió berlini tudósítójától (www.bedoe.de/tortenelem)

1241 Rainer, 2000.

Folyóiratok, napilapok

- 168 óra, 1989. november 28. 13. = 168 óra, 1989. november 28. 13. Vicsek Ferenc interjú Kenedi Jánossal: Lopják az iratokat!
- Applebaum = Anne Applebaum: Érzelmi féloldaliság. (Balázs Zoltán fordítása) Nagyvilág, 1999. július. 08.
- Borhi-Pók, 2001. = Borhi László – Pók Attila: A szovjet rendszer bomlása, 1985-1991. História, 2001. 4. szám.
- Neményi = Neményi László: Komplex amerikai tragikomédia. Beszélő, 1998. május, III. évfolyam, 5. szám. 89-92.
- Népszabadság 1990. augusztus. 9. 5. = Népszabadság 1990. augusztus. 9. 5. Mi lesz Végvári-val, Horváthtal, Pallagival?
- Schmidt Attila: Németh Miklóst is kihallgatják. = Népszava, 1991. március. 21. Schmidt Attila: Németh Miklóst is kihallgatják.
- Szokolay, 2001. = Szokolay Katalin: Szakszervezet, kormány, hatalomváltás. Lengyelország 1981-1993. História, 2001. 9-10. szám.
- Titkosszolgálati főnökök bűnpere. = Népszava, 1991. március. 21. Titkosszolgálati főnökök bűnpere.
- Tischler, 1999. = Tischler János: Lengyelország 1989. Beszélő, 1999. 10. szám.
- Hanzel = Hanzel, Vladimir: A csehszlovákiai „bársonyos forradalom” műhelytitkai. Hamberger Judit recenziója. KLIÓ 1994/1.
- Jobst, 2000. = Jobst Ágnes: Megtisztulás, aktanyitás, demokratikus átalakulás. Valóság, 2000/7. szám, rec. 112.
- Johnson = L. R. Johnson: Forradalom után. Közép-Európa, 1989-1994. História, 2001. szeptember-októberi szám.
- Kis Zoltán: Abnormális megrovás. = Kurír, 1990. november 30. Kis Zoltán: Abnormális megrovás.
- Kolláth, Dunagate = Dr. Kolláth György: Utóirat a Dunagate-ügyről – egy civil szemzőgéből. Belügyi Szemle.
- Magyar Narancs, 1990. február. 5. 1., 6. = Végvári József – Lovas Zoltán: Szomorújáték.
- Magyar Narancs 1990. január. 9. 7. = Magyar Narancs 1990. január. 9. 7. A magyar Watergate-ügy.
- Magyar Nemzet, 1990. március. 3. 3-5. = Parlamenti összefoglaló: A belbiztonsági botrány utórezgése. A Megyei MSZMP-vezetők puccsra készültek. A BM Belsőbiztonsági Szolgálat tevékenységét vizsgáló parlamenti bizottság jelentése.
- Nagyvilág, 2002. = Nagyvilág, 2002. 47. évfolyam, 7-8. szám, 926-936. „A sötétség makacsul tartja magát, és önmagával táplálkozik”. Goretity József beszélgetése Vitalij Sentalinszkijel.
- Revista 22: Rodica Culcer, Politica, ANUL XIII (641) Nr. 25 (18 iunie-24 iunie 2002), Despre securisti, numai de bine és Politica, ANUL XIII (661) Nr. 45 (5 nov.-11 nov. 2002), Criza in Colegiul CNSAS.

- Ungváry, 1998. = Ungváry Rudolf: A gyermek, mint besúgó Fiatalkorúak az állambiztonság szolgálatában. Élet és Irodalom, 1998. 28. szám, 8.
- Új Szó, 2001. június 5. = Új Szó, szlovákiai Magyar Napilap, 2001. június 15. 53. évfolyam 128. szám.
- Új Szó, 2001. június 15. = Új Szó, szlovákiai Magyar Napilap, 2001. június 15. 53. évfolyam 137. szám. Juhász László: Intő példa lehet a csehországi.
- Új Szó, 2000. október 26. = Új Szó Szlovákiai Magyar Napilap 2000. október 26. 53. évfolyam 247. szám. József Oleksy ügynök volt;
- USTAWA; z dnia 18 grudnia 1998 r.; o Instytucie Pamięci Narodowej -Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. (Dz. U. z dnia 19 grudnia 1998 r.).

Szakirodalom

- A kommunizmus fekete könyve. = A kommunizmus fekete könyve. Szerk. Stéphane Courtois – Nicolas Werth – Jean-Louis Panné – Karel Bartosek – Jean-louis Margolin – Andrzej Paczkowski. Bp., 2000.
- A rendszerváltás forgatókönyve = A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Főszerk. Bozóki András. 1-8 kötet, Bp., [1999]-2000.
- Az ujabbkori rendőrség titkai = Jánosi Ferenc (ford.): Az ujabbkori rendőrség titkai I-II. Pest, 1866. (Modern rendőrség és titkosrendőrség megszervezésének és működésének első magyar nyelvű kézikönyve, főként francia példák alapján).
- Balogh 2001. = Balogh László: Románia története. Bp., 2001.
- Bölonyi 1992. = Bölonyi József: Magyarország kormányai 1848-1992. Bp., 1992.
- Durandin, 1998. = Chaterine Durandin: A román nép története Bp., 1998.
- Havas – Végvári 1990. = Havas Henrik – Végvári József: A cég árulója. Bp., 1990.
- Heller-Nyekrics = Mihail Heller – Alexandr Nyekrics: Orosz történelem. A Szovjetunió története. Bp., 1996.
- Horváth, 1990. = Horváth József: A tábornok vallomása. Meztelenül a Duna-gate ügyben. Bp., 1990.
- Horváth 1991. = Horváth József: A lehallgatástól a kihallgatásig. Tábornok vád alatt. Bp., 1991.
- Izsák 1998. = Izsák Lajos: Rendszerváltástól rendszerváltásig 1944-1990. Bp., 1998.
- Janus-arcú rendszerváltozás. = Janus-arcú rendszerváltozás. Tanulmányok. Szerk. Schmidt Mária, Tóth Gy. László. Bp., 1998.
- Kenedi János 2000. = Kenedi János: K. belügyi iratfelmérő jelentése a kastélyból. Bp., 2000.
- Knight 2002. = Amy Knight: A KGB örökösei, kémek álarc nélkül. Bp., 2002.
- M. Kiss 2000. = M. Kiss Sándor: Péter Gábor Államvédelmi Hatósága, 1950-1953. In. Államvédelem a Rákosi-korszakban (Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről) Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Bp., 2000.
- Magyarország története 1918-1990. = Magyarország története 1918-1990. Szerk. Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos. Bp., é. n.

Pozsgay = Pozsgay Imre: 1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban. Bp., 1993.

Remnick = David Remnick: Lenin sírja. A szovjet birodalom végnapjai. Bp., 1998.

Szelke (kézirat) = Szelke László: A titokzatos Balatonfüred (kézirat)

Tábori 1921. = Tábori Kornél: Titkosrendőrség és kamarilla, Akták-adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból. Bp., 1921.

Summary

The series of scandals known as the Duna-gate erupted at the end of 1989, a few month prior to the free elections that ended the one-party system in Hungary. With the help of a state security commander two individuals broke into one of the highly-guarded headquarters of the party-state secret service (“the Firm”), and filmed confidential documents and the shredding of several dossiers. This revealed that the party-state still gathered information on the activity of opposition figures and organisations. This, by then illegal, covert gathering of information following the declaration of the new constitution – the Hungarian Watergate – was called Duna-gate by the contemporary media.

FEKETE RAJMUND

AZ EL NEM MONDOTT BESZÉD

„Semmi póz, csak bátorság!”

John F. Kennedy

Benjamin Disraeli még a brit konzervatív párt parlamenti képviselőjeként nyilatkozta azt pár nappal azután, hogy John Wilkes Booth 1865. április 15-én agyonlőtte Abraham Lincoln amerikai elnököt, hogy „*merényletekkel nem lehet megváltoztatni a világtörténelmet*”. Bármennyire is csábító egy-egy történelmi esemény kapcsán eljátszani a „mi lett volna, ha” gondolattal, bízzuk azt inkább a regényekre (Stephen King: 63/11/22, Philip K. Dick: Ember a fellegvárban), a filmekre (Becstelen brigantyk) vagy éppen a számítógépes játékokra (Wolfenstein). Néhány évvel ezelőtt a londoni *Times* „JFK Unsilenced” címmel mutatta be John Fitzgerald Kennedy amerikai elnök soha el nem hangzott beszédének egy részletét – a saját hangján. A beszédet a dallasi Kereskedelmi Központban mondta volna el 1963. november 22-én délután, ám 12 óra 30 perckor Lee Harvey Oswald kommunista szimpatizáns lelőtte az elnököt. Az előre megírt beszéd egy részlete azonban a modern technológiának köszönhetően meghallgatható, melynek munkálatai során még az elnök jellegzetes hanglejtésének megőrzésére is odafigyeltek.¹²⁴² A beszéd azonban ennél jóval több: erődemonstráció, antikommunista kiáltvány és küzdelem Texas szívéért. De miért is utazott az elnök Dallasba?

(Újra) Kennedyt elnöknek

„Azt csinálta, amit még az elnökségnél is jobban szeretett... kampányolni.”

Kenneth P. O’Donnell, David F. Powers

Az amerikai elnökválasztási kampány 1963 őszén vette kezdetét. Az első stratégiai szintű megbeszélésre november 12-én került sor, ahol az elnökön kívül részt vett öccse, Robert Kennedy, egyik sógora, Ted Sorensen, Kenny O’Donnell, Larry O’Brien, Steve Smith, John Bailey és a Demokrata Párt Országos Bizottságánál (*National Democratic Committee*, NDC) dolgozó Dick

1242 A skót *CereProc* audiotechnológiai cég és az ír *Rotcho* állította elő azt a hangszintetizáló szoftvert, amely szintetizálta az elnök hangját. Ehhez több mint 831 eredeti hangfelvételtől vágtak ki szavakat, amelyeket aztán 0,4 másodperces töredékekből állítottak össze, amelyhez összesen 116 777 mintát használtak fel.

Maguire, valamint Richard Scammon demográfus, statisztikus.¹²⁴³ A számok tekintetében nem lehetett okuk panasza. A kubai rakétaválságnak köszönhetően az elnök elismertségi indexe 61 százalékról 76 százalékra ugrott az 1963-as év elejére.¹²⁴⁴ A válság megoldásának köszönhetően az amerikaiak 82 százaléka hitt az USA-ban és abban, hogy országuk ereje tovább fog erősödni. Az atomháborútól való félelem is mérséklődni látszott, ugyanis a megkérdezettek 63 százalék gondolta úgy, hogy a Nyugat békés kapcsolatot tud fenntartani a Szovjetunióval. Emellett a gazdasági konjunktúra 64 százalékon állt. 1963 márciusában az amerikaiak 74 százaléka pedig úgy vélte: Kennedyt újra fogják választani; az ország 54 százaléka demokrata érzelmű volt – és az is maradt egészen a Reagan-korszakig. A Gallup próbaszavazása 67:27-es arányban hozta ki győztesnek John F. Kennedyt Barry Goldwater republikánus elnökjelölttel szemben.¹²⁴⁵ Az előzetes felmérések is reménykeltőnek bizonyultak: Észak-Dakotában például Kennedy 77 százalékos elismertségi indexen állt.¹²⁴⁶

Kennedy „szilárdan őrizte” azokat a szavazókat, akik 1960-ban rá voksoltak, ráadásul még a Richard Nixonra szavazók közül is minden tizediket a maga oldalára tudott állítani. Az elnök és stábja tudatosan célozta meg a republikánus szavazókat: úgy vélték, hogy Kennedy békeüzene-
tével republikánus szavazókat tud majd maga mellé állítani. Szeptember 26-ai beszédében Salt Lake Cityben egy mormon templomi közösség előtt kijelentette: „*saját népünk minden tagjának sem tudjuk erőszakos cselekmények nélkül megadni a teljes állampolgárságot, könnyű megérteni, mennyivel nehezebb az eseményeinket a határainkon túl befolyásolni.*”¹²⁴⁷ Kennedy katolicizmusa pedig – amellyel 1960-as kampányában folyamatosan támadták –, lényegében teljesen eltűnt.¹²⁴⁸ Az elnök ennek ellenére tisztában volt azzal, hogy kemény küzdelem elé néz az elnökválasztási kampány során, amelyet nem lehet félvállról venni.¹²⁴⁹ Tudatában volt annak is, hogy habár a polgárjogi törvényjavaslata elnökségének erkölcsi csúcspontja, valójában negatívan befolyásolhatja a választókat és olyan helyeket (New Jersey), ahol csak egy „szűnyogszemöldöknyivel” nyert,¹²⁵⁰ könnyen elveszíthet. Szenvedélyes kiállását egy alkalommal „politikai hattyúdalanak” tekintette Kennedy, ami 1963 novemberére a számok tekintetében is meglátszott: a mérések elnökségének legalacsonyabb (58 százalékot) értékét mutatták. A legnagyobb fejtörést azonban az okozta Kennedynak, hogy elveszítheti a déli államokat. Walter Cronkite-nak adott 1963. szeptember 2-ai interjújában viccesen meg is jegyezte: nem gondolja,

1243 Sorensen 2008. 346.

1244 Erskine 1964. 334–342.

1245 Kohut.

1246 Dallek 2004. 778–779.

1247 John F. Kennedy 1963. szeptember 26-i beszéde.

1248 A Gallup kutatása szerint egy évvel John F. Kennedy megválasztása előtt (1959) a megkérdezettek 25 százaléka nem szavazott volna katolikus elnökjelöltre. Ez a szám 1960-ra 21, míg 1963-ra 13 százalékra esett. McCarthy.

1249 Talbot 2008. 288.

1250 Charles A. Halleck republikánus képviselő nyilatkozott úgy a választást követően, hogy Kennedy csak egy „szűnyogszemöldöknyivel” nyerte meg a választást, utalva ezzel arra, hogy Kennedy 0,2 százalékkal kapott több szavazatot, mint Richard Nixon.

hogy a „legnépszerűbb politikus” lenne Délen.¹²⁵¹ Nem sokat tévedett, a Gallup szerint októberre 40 százalékra csökkent támogatottsága a déliek körében.¹²⁵²

Kennedy tehát nem engedhette meg magának, hogy elveszítse Texast, ahol 1960-ban is csak 46 ezer szavazattal kapott többet, mint Nixon. Paul Johnson egy szakértőt idézve említi meg, hogy „a Kennedy–Johnson-listára leadott szavazatok közül legalább százezer nem létezett. Az egyik szavazóhelyen, ahol mindössze 4 895-en szerepeltek a választói névjegyzéken, 6 138 szavazatot számláltak.”¹²⁵³ Szüksége volt tehát a 24 elektori szavazatra és arra, hogy pénzt szerezzen Texasból a kampány költségeire, valamint enyhíteni akarta a texasi demokraták közti feszültséget. A szükségszerűség ellenére az elnök környezete irtózott a gondolattól, hogy Texasban kampányoljon, ahol nem volt elég, hogy Kennedyt gyűlölték, a demokrata kormányzó (Kennedy korábbi haditengerészeti vezetője), John Connally sem csinált titkot abból, hogy ellenezte az utat. Meglátása szerint az elnök látogatása ronthatja az 1964-es újraválasztási esélyeit. A mellőzött Johnson alelnöknek sem okozott volna szívfájdalmat, ha nem valósul meg Kennedy texasi útja. Nem gondolta, hogy az elnök sokat tehet a texasi demokrata pártban a Connallyt támogató konzervatívok és a Ralph Yarborough vezette liberálisok közötti szakadék áthidalására, ami egyébként 1973-ban tényleges szakadáshoz is vezetett: Connally belépett a republikánus pártba. Johnson attól is tartott, hogy a látogatás csak el fogja mérgesíteni a helyzetet és megerősíti azt a pletykát, hogy az alelnök képtelen a saját államában rendet tartani. Kennedyt az sem tántorította el, hogy október 24-én Adlai Stevenson ENSZ-nagykövetét Dallasban először lekiabálták a színpadról, majd kint a tömeg rátámadt, leköpdösték és fejbe vágták egy „Ha békét keresel, kérdezd Jézust” feliratú táblával.¹²⁵⁴

Nem vénének való vidék

„*Ma egy flúgos helyre megyünk.*”

John F. Kennedy

John F. Kennedy november 21-én reggel elbúcsúzott lányától, Caroline-tól és fiától, Johntól, aki a következő héten töltötte be a harmadik életévét. A kis John akkor látta utoljára az édesapját. Az elnökre és feleségére – akinek részvételét november 7-én erősítette meg a Fehér Ház¹²⁵⁵ – először egy három és fél órás út várt az Andrews légitámaszpontonról San Antoniába, majd onnan egy negyvenöt perces repülés Houstonba, onnan tovább Fort Worth, ahol az elnöki pár az éjszakát töltötte, hogy másnap Dallasba repüljenek. Habár Fort Worth és Dallas között 13 perc a repülőút, nyilván sokkal látványosabb volt megérkezni az Air Force One-nal

1251 Cronkite 1963.

1252 Erskine 1964. 336.

1253 Johnson 2016. 846.

1254 Talbot 2008. 291.

1255 Hill – McCubbin 2015. 366.

Dallasba, ahol utoljára 1948-ban járt amerikai elnök, mint az elnöki limuzinnal megtenni a hatvan kilométeres utat. Kennedy San Antonióban egy ürkutatósi orvosi létesítményt avatott fel, majd Houstonban rövid beszédet mondott a latin-amerikai állampolgárok ligája előtt (*League of Latin American Citizens*), végül részt vett szövetségese, Albert Thomas képviselő tiszteletére rendezett vacsorán. A politikus sokat segített Kennedynak abban, hogy a Kongresszus megfelelő összegeket szavazzon meg az ürprogramra. Jackie Kennedy jelenléte az elnök mellett komoly fegyvertényt jelentett, akiért emberek milliói rajongtak és tudta, hogyan lopja be magát az emberek szívébe. Az, hogy Texasba tartott a férjével, merően szokatlan dolog volt, hiszen soha nem kísérte el az elnököt hivatalos belföldi utakra. Ráadásul ez volt az első olyan nyilvános szereplése azóta, hogy augusztus 9-én elhunyt koraszülött fiuk, Patrick. Ahogy Jackie sajtófőnöke, Pamela Turnure fogalmazott: „*Azt hiszem, az a nő akart lenni, aki elkíséri John Kennedyt Texasba.*”¹²⁵⁶

„*Nem gondoltam, hogy ilyen szép fogadtatásban részesülök*”¹²⁵⁷ – mondta az elnök, amikor 11 óra 40 perckor az Air Force One megérkezett Dallasba a Love Field repülőtérre, ahol körülbelül kétezer fő fogadta az elnököt, köztük Lyndon B. Johnson alelnök és felesége, Lady Bird, ahogy azt a texasi út minden egyes állomásán tették. Az alelnöknek semmi más dolga nem volt, mint fogadni az elnöki párt, amely feladattól természetesen nem volt elragadtatva. Az autókönvoj 11 óra 55 perckor indult el a repülőtérrel, hogy aztán 12 óra 30 perckor az elnöki limuzint vezető Bill Greer titkos ügynök egy 120 fokos balkanyarral ráforduljon a Houston utcáról az Elm utcára. A manőver következtében 18 kilométer/órás sebességre kellett lassítani a nyitott tetjű limuzint, ami egy jól képzett mesterlövész számára könnyű célpontot jelentett. Ez volt Lee Harvey Oswald nagy pillanata: három lövést adott le. Az első találat Kennedy nyakát érte és az sebesítette meg Connally kormányzót is, míg a második találat – mely az elnök halálát okozta – a fej jobb hátsó részét érte. A három lövést maximum 7 másodperc alatt adta le és az Amerikai Egyesült Államok elnökének halálát helyi idő szerint 13 órakor közölték Mrs. Kennedyyel a Parkland Memorial Kórházban.¹²⁵⁸

A történelem valamennyi merényletéhez hasonlóan a Kennedy elleni gyilkosság is számos összeesküvés-elméletnek ágyazott meg. Az, hogy Oswaldszkovicot (ahogy társai hívták)¹²⁵⁹ elfogása után két nappal a texasi bártulajdonos és Kennedy-szimpatizáns Jack Ruby a dallasi rendőrsőn le tudta lőni, csak tovább erősítette az összeesküvés-elméletet. Az olyan képi bizonyítékok, mint a helyszínen készült fotók vagy a Zapruder-film sem tudott egyeseket meggyőzni arról, hogy Oswald egyedül követte el a szörnyű merényletet és a Warren-bizottság 1964-es jelentése sem nyugtatta le teljesen a kedélyeket. A közvélemény máig nem nyugodott bele a magányos merénylet elméletébe és manapság is találkozhatunk olyan cikkekkel, könyvekkel, filmekkel, amelyek megszállottan keresik az igazságot és azt a „háttérhatalmat” (maffia, CIA,

1256 Fredericks 1964. 31–32.

1257 Lincoln 1965. 308.

1258 Report, 117.

1259 Uo. 388.

FBI, KGB, Fidel Castro és a kubaiak), amelyik leadta a megrendelést a gyilkosságra.¹²⁶⁰ Két-ségkívül ezek izgalmas, filmbe illő elméletek, ugyanakkor konkrét bizonyítékokkal mindezidáig senkinek sem sikerült szolgálnia.

A szavak embere

„*Könnyű Kennedynak reggel felkelnie és felolvasni Sorensen beszédét.*”

Richard Nixon

Határozottan kijelenthetjük, hogy talán nem volt még egy olyan személyisége az amerikai történelemnek, mint John F. Kennedy, akinek beszédei nemcsak korára, de az azóta felnövő generációkra is mind a mai napig hatással vannak. Kennedy beszédeinek időtállóságát, valamint hatását jól mutatja az, hogy szavaiból számos fehér házbéli utódja merített később ihletet. Sokat idézett gondolatai között szerepel az 1961. január 20-án elmondott beiktatási beszéde a Capitolium keleti oldalán. Russell Baker, a *The New York Times* tudósítója szerint a Pennsylvania sugárúton végighasító „szibériai szélben”¹²⁶¹ elmondott beszéd mindössze 1364 szóból állt és 13 perc 59 másodpercig tartott, ezzel az egyik legrövidebb elnöki beiktatási beszédek közé sorolható. A legrövidebb, mindössze 136 szóból álló, kevesebb mint két percig tartó beszédet a második elnöki mandátumát megkezdő George Washington mondta el 1793. március 4-én. Washington hagyományt teremtett, hiszen az őt követő újra választott elnökök a második alkalommal általában jóval rövidebb szónoklatot intéztek. A leghosszabb beiktatási beszéd viszont Williams Henry Harrisonhoz köthető, aki 8460 szavas, 1 óra 45 percen át tartó beiktatási beszédet tartott 1841. március 4-én. Az ő nevéhez fűződik a legrövidebb elnöki ciklus is: mindössze 32 napot 12 órát és 30 percet töltött hivatalában, miután belehalt a beiktatási ceremónián elkapott tüdőgyulladásba.¹²⁶²

Az ezredforduló előtt a Wisconsin-Madison Egyetem, valamint a Texasi Egyetem kutatói által összeállított lista szerint Kennedy beiktatási beszédét a második legjelentősebb amerikai szónoklatok között tartják számon Martin Luther King Jr. „*Van egy álmom*” című beszédét követően.¹²⁶³ Az amerikai *Time* magazin szerkesztői pedig a hetedik legnagyobb hatású amerikai beszédként aposztrofálják.¹²⁶⁴ A csikorgó hidegben, ragyogó kék ég alatt elmondott beszédének szimbólumai, szófordulatai Lyndon B. Johnson (a fáklya), Ronald Reagan (a szabadság magas

1260 Legutóbb 2020 novemberében cáfoltak meg egy összeesküvés-elméletet, amely szerint Oswald két hónappal a merénylet előtt azért utazott Mexikóvárosba, mert egy másik ország ügynöke volt és ott kellett találkoznia a tartótisztjével. Lásd Keaveny.

1261 Dallek 2004. 367.

1262 Az amerikai elnökök beiktatási beszédének hosszáról lásd: <https://www.potus.com/presidential-facts/inaugural-address-length/>

1263 Wolff.

1264 Top 10.

ára), Bill Clinton vagy éppen George W. Bush (ne azt kérdezzétek) beiktatási beszédében is visszaköszöntek. Az 1961. május 25-én a kongresszus előtt elmondott beszédében Kennedy kihívást intézett a Szovjetunióhoz azzal, amikor kijelentette: „Nemzetünknek törekednie kell arra, hogy az évtized végére embert juttasson fel a Holdra.”¹²⁶⁵ Az 1961. november 16-án a Washington Egyetemen (Seattle) elmondott beszédében pedig olyan külpolitikai víziót vázolt fel, amely sokkal közelebb áll a mai republikánus antikommunista héjához, semmint a demokratákéhoz: „Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy az Egyesült Államok sem nem mindenható, sem nem mindentudó; a világ lakosságának mindössze hat százalékát alkotjuk, és nem kényszeríthetjük rá akaratainkat a többi 94 százalékra; nem harcolhatunk az összes rossz erővel vagy tarthatunk kordában minden ellenséget, s ezért nem létezik amerikai megoldás a világ összes bajára.”¹²⁶⁶

1963 nyarán Kennedy tíznapos európai körutatót tett. Június 26-án a nyugat-berlini városháza előtt, a Rudolf Wilde, ma John Fitzgerald Kennedy téren összegyűlt tömeg előtt¹²⁶⁷ hangoztak el szavai: „Ich bin ein Berliner.” Habár a fal fizikailag kettéválasztotta Berlint, Európát és a világot, valójában Kennedynak volt igaza, amikor azt mondta, „a fal a legnyilvánvalóbb és szembezőköbb bizonyítéka a kommunista rendszer bukásának”.¹²⁶⁸ Ugyan Kennedyt mind a mai napig az egyik legkiválóbb szónokként tartják számon, politikai karrierjének kezdetén ez közel sem volt rá jellemző. Hadart (másodpercenként 3,6, illetve 4,4 szót mondott el), amit többen a szemére vetettek. Miután egy kampányrendezvényen megsérültek a hangszálai, a család felfogadott egy neves hangterapeutát, aki gyakorlati tanácsokkal látta el a fiatal politikust. Munkájával olyannyira elégedettek voltak, hogy felvették a kampánycsapatba is.¹²⁶⁹ Kennedy egyszerre tudott erőt és fennkölséget sugározni beszédeiben – ahogy azt Robert Frost költő javasolta neki, azon túl, hogy legyen bostonibb a Harvardnál. Kennedy számtalan alkalommal bizonyította remek humorát, ahogy azt tette 1963. november 22-én reggel, amikor egy lapos platójú teherautón állva a tömeg kérdésére, hogy „hol van Jackie?”, viccesen azt felelte: „Mrs. Kennedy rendbe szedi magát... Neki valamivel tovább tart. De persze utána valamivel jobban is néz ki, mint mi...”¹²⁷⁰ A hangosan nevető tömeg álmában sem gondolta volna, hogy a leglazább ivócimboraként tündöklő elnököt három és fél óra múlva halálos lövések érik Dallas belvárosában.

Habár a merénylet és az azt követő nemzeti gyász beárnyékolta az elnök dallasi útjának valódi célját, érdemes egy kicsit elidőzni Kennedy elnök soha el nem mondott beszédén, amely a dallasi Kereskedelmi Központban hangozott volna el. Ahogy a bevezetőben már összegeztem, a beszéd erődemonstráció, antikommunista kiáltvány, küzdelem Texas szívéért és végül, de nem utolsósorban az amerikai kivételességbe vetett hit iránti elkötelezettség megtestesítője lett volna. A beszédet retorikai szempontból vizsgálva öt megállapítást lehet megfogalmazni.

1265 John F. Kennedy 1961. május 25-i beszéde.

1266 John F. Kennedy 1961. november 16-i beszéde.

1267 Schmidt 2013.

1268 MacArthur 2006. 198–199.

1269 Clarke 2010. 229–230.

1270 O'Reilly – Dugard 2013. 282.

A beszéd során tizenegy alkalommal használta volna a „kommunista” jelzőt Kennedy, amely párosult volna egy agresszív erődemonstrációval. Ennek oka roppant egyszerű: a dallasi John Birch Társaság azzal vádolta az amerikai elnököt, hogy nem elég kemény a kommunizmussal szemben és burkolt kommunistabarátsággal is megvádolták. Ugyanez a társaság korábban a szabad világ egyik tehertételének aposztrofálta az elnököt. Ezen kijelentések annak tükrében rendkívül megmosolyogtatóak, hogy JFK és öccse, Bobby is nyíltan antikommunisták voltak. Bobby közszolgálati karrierje kezdetén Joseph McCarthy mellett dolgozott, aki tüzzel-vassal üldözte a kommunista felbujtókat az Egyesült Államokban, John F. Kennedy pedig egyedüli demokrata szenátorként nem szavazott McCarthy ellen egy különbizottsági szavazáson.¹²⁷¹ Erre utaltak volna azok a sorok, melyek szerint „a szabadságot nem az általunk használt szavakkal sikerült megvédenünk, hanem azzal az erővel, melyet készen állunk bevetni azon elvek érdekében, melyeket készen állunk megvédeni.” Ezen kritikus hangoknak szólt volna továbbá az is, hogy ne hallgassanak az olyan amerikai hangokra, amelyek azt üvöltik, hogy „a béke a gyengeség jele”. Az USA erejét kívánta demonstrálni azzal, hogy elkezdte volna felsorolni az elnöksége ideje alatt indított katonai beruházásokat (ennek másik oka persze az elnöki ciklusának értékelése lett volna): „Az Egyesült Államok stratégiai nukleáris erejét olyan hatalmas mértékben korszerűsítettük és bővítettük az elmúlt ezer napban [...] hogy bármely és minden potenciális agresszornak egyértelműen szembesülnie kell azzal a ténnyel, hogy a stratégiai győzelem lehetetlen...” Három év alatt 50 százalékkal növelték a Polaris osztályú tengeralattjárók számát, több mint 75 százalékkal a Minuteman rakéták beszerzési programját és 50 százalékkal növelték a bevethető stratégiai bombázók arányát, 100 százalékkal növelték a stratégiai készlet haderő keretében rendelkezésre álló nukleáris fegyverek teljes számát. De szó esett volna a hagyományos haderő harckészültségének fejlesztéséről, a korszerű fegyverek és berendezések beszerzéséről, hajóépítési, átalakítási és korszerűsítési programjukról, a taktikai repülőgépek beszerzéséről, illetve a taktikai repülőszázadok számáról is.

1. táblázat
Nukleáris fegyverek száma 1945 és 1963 között¹²⁷²

Év	USA	CCCP	UK
1945	2		
1946	9		
1947	13		
1948	50		
1949	170	1	
1950	299	5	
1951	438	25	
1952	841	50	
1953	1 169	120	1
1954	1 703	150	7
1955	2 422	200	14
1956	3 692	426	21
1957	5 543	660	28
1958	7 345	869	31
1959	12 298	1 060	35
1960	18 638	1 605	42
1961	22 229	2 471	70
1962	25 540	3 322	288
1963	28 133	4 238	394

Kennedy erődemonstrációjának másik fontos eleme lett volna a gazdasági erő fitogtatása – a nemzeti összteljesítmény „100 milliárd dolláros növekedés[e] három év alatt”, a magas foglalkoztatottság. Ez nemcsak a szovjeteknek szánt üzenet lett volna, hanem az amerikai választópolgároknak is, ami a már korábban említett 64 százalékos gazdasági optimizmusra vezethető

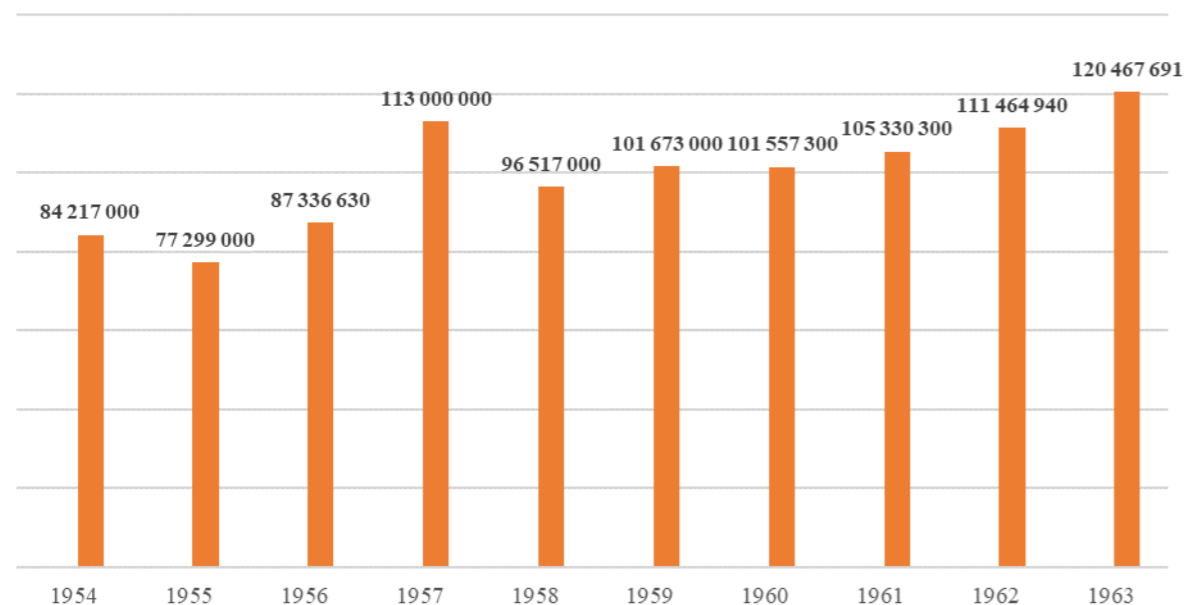
1271 Dallek 2004. 217–219.

1272 Norris – Kristensen 2010. 77–83.

vissza. A nemzeti űrprogramról beszélve a Rice Egyetemen Kennedy a korábban elmondott beszédének ívét vitte tovább azon túl, hogy – szintén erődemonstrációként – hozzátette volna: több mint 130 járművet helyeztek föld körüli pályára. Továbbá kijelentette volna: „Egyértelművé tesszük mindenki számára, hogy az Egyesült Államoknak nem áll szándékában második helyen végezni az űrben.” És itt ismét a texasi szavazókhoz szólt volna: „Nemzeti űrprogramunk, nemzeti erőnk fokozását és hatalmas forrását jelenti – és ehhez az erőhöz mind Texas, mind pedig a texasiak nagymértékben hozzájárulnak.” Betekintést nyerve a kampánytanácsadók feljegyzéseibe, voltak olyan hangok, amelyek azt mondták, ne törődjön a térséggel kapcsolatos hagyományos bölcsességekkel, és beszéljen inkább a térségben végbemenő hatalmas ipari és oktatási fejlődésről és ezen a területen bátorítsa őket. Mások úgy vélték, hogy azok a szavazatok, amelyeket Kennedy a polgárjogok miatt Délen elveszít, más kérdések kapcsán vissza fognak jönni.

A beszédben külön részt szentelt volna a sokat kritizált külföldi segélyprogramoknak, amelyre „nemzetbiztonsági befektetésként” tekintett volna. Ha úgy nézzük, a hidegháborút az USA végül egyetlen puskaelövés nélkül nyerte meg, ugyanis a katonai hadszíntérről a harc a *soft power* politika területére helyeződött el, ahol „kiütéses győzelmet aratott.”¹²⁷³ A történetmesélés egyik kiváló példája volt a *Voice of America*, melyet szintén megemlített volna a beszédében. Napi 1 órától 9 órára növelte a spanyol nyelvű műsorszórási időt Kubában és Latin-Amerikában, „több mint 3,5 millióra emelte a spanyol nyelvre lefordított, latin-amerikai olvasók számára kiadott amerikai művek példányszámát” és egy sor olyan intézkedést hozott annak érdekében, hogy – ahogyan Kennedy fogalmazott volna – „az igazság és a szabadság üzenetét a világ legtávolabbi sarkai is” el tudják juttatni.

Az Amerikai Információs Ügynökség (USIA) költségvetése dollárban

1273 Schmidt.

Az amerikai kivételességnek sok szempontból nagy lökést adott JFK. Beszédeivel és tetteivel gyorsan bizonyította, hogy nála talán senki nem hitt jobban Amerika küldetéstudatában és annak kivételességében. Az amerikai kivételességnek (*American exceptionalism*) lényege, hogy az USA és annak lakói az egész világhoz képest kivételes helyzetben vannak, és pozitív különbséget képeznek a világban. Mélyen él bennük az a meggyőződés, hogy a világ többi nemzeténél előbbre valók, s ezt Isten kiválasztott népeként gyakorolják.¹²⁷⁴ Wilson elnök óta nem volt olyan demokrata elnöke az országnak, aki ennyire messianisztikus hangot ütött volna meg, és ennyire prédikálta volna az Amerikai Egyesült Államok különleges státuszát a világ előtt. Tökéletes példa erre ez a soha el nem hangzott beszéde is, melyben úgy fogalmazott volna, hogy „Mi, ennek a nemzedéknek a tagjai ebben az országban – inkább a sors jóvoltából, mint sem saját elhatározásunk alapján – vagyunk a világszabadság őrei.” Az amerikai kivételesség – mely szerves részét képezi az amerikai identitásnak – az USA történelmének kezdetétől fogva központi eleme volt. Michael Kammen egyenesen úgy fogalmaz, hogy „az amerikai kivételesség egyidős a nemzettel, és legalább ennyire fontos az a szempont is, hogy a társadalom saját identitásának kialakulásában is fontos szerepet játszott.”¹²⁷⁵ Az amerikai identitást és kivételességet azonban egyfajta vallásos szellemiség veszi körbe, amit David Gelernter negyedik nagy nyugati vallásnak,¹²⁷⁶ Robert Bellah 1967-es korszakalkotó tanulmányában pedig egyenesen civil vallásról¹²⁷⁷ ír. A beszéd zárásaként pedig a Zsoltárok könyvéből való idézet („Ha az Úr nem őrzi a várost, hiába vigyáz az őríző”)¹²⁷⁸ erősíti az USA és Isten közötti kapcsolatát.

Amikor Robert MacNeil, az NBC News tudósítója kézhez kapta a Kereskedelmi Központban elmondandó beszéd előre kiosztott példányát, azt mondta: „A beszéd olvasása közben éreztem azt az intellektuális erőt és valódi hatalmat, amelyet [Kennedy] képviselt.”¹²⁷⁹

Összegzés

„Az embert el lehet pusztítani,
de nem lehet legyőzni.”
Ernest Hemingway

A dallasi merényletet követően a Kennedy-féle merészség (sebezhetetlenség) példajaként emlegették azt a döntést, hogy Dallas utcáin nyitott limuzinban vonuljanak végig és a családnak a sorssal szemben mutatott arrogáns kihívásaként emlegették az esetet.¹²⁸⁰ Erre azonban már

1274 Ebben semmi meglepő nincs, hiszen minden nemzet eredettörténete a kivételességről és arról szól, hogy más nemzeteknél előrébb való.
1275 Kammen 1993. 1–43.
1276 Gelernter 2007.
1277 Bellah 1967. 1.
1278 Zsolt 127,1.
1279 Talbot 2008. 293.
1280 Uo. 292.

korábban rácsáfolt JFK, aki még 1947-ben meglepő nyíltsággal írt Claiborne Pellnek arról, hogy a háború milyen „kíméletlenül bánt a családjával” és „teljesen kifordított magunkból [a háború], és az összes oxigént kiszívta öntelt és beképzelt előfeltevéseinkből. Még mindig erősen hiszünk a Kennedy-magabiztosságban a csaták elmúltával, s ez klánunk fő ereje. [...] Apánk többé-kevésbé úgy nevelt bennünket, [...] mint az istenek. Ennek már vége.”¹²⁸¹ Kennedyt éppen politikai kötelezettségérzete vitte Dallasba, ami végül az életébe került. De ahogy Hemingway is fogalmazott, az embert el lehet pusztítani, de nem lehet legyőzni. Ez Kennedy esetében is igaz, aki Jackie Camelot-legendájának köszönhetően mind a mai napig elevenen él az emberek emlékezetében.

Bibliográfia

- Bellah 1967. = Bellah, Robert: Civil Religion in America. *Daedalus* 96, no. 1. (1967): 1-21.
- Clarke = Clarke, Thurston. *Ask Not. The Inauguration of John F. Kennedy and the Speech That Changed America*. London, 2010.
- Dallek 2004. = Dallek, Robert: *Befejezetlen élet – John F. Kennedy 1917–1963*. Budapest, 2004.
- Erskine 1964. = Erskine, Hazel Gaudet: „The Polls: Kennedy as President.” *The Public Opinion Quarterly* 28, no. 2 (1964): 334–342.
- Gelenter = Gelenter, David: *Americanism: The Fourth Great Western Religion*. New York, 2007.
- Hill – McCubbin = Hill, Clint és McCubbin, Lisa: *Mrs. Kennedy és én*. Szeged, 2015.
- HU MNL OL XIX-J-1-j/004042-1963. május 9. Tárgy: A USIA tevékenysége a kubai válság ideje alatt.
- John F. Kennedy 1961. május 25-i beszéde.
- John F. Kennedy 1961. november 16-i beszéde.
- John F. Kennedy 1963. szeptember 26-i beszéde.
- John F. Kennedy 1963. november 22-i beszéde.
- Johnson 2016. = Johnson, Paul: *Az amerikai nép története*. Budapest, 2016.
- Kammen 1993. = Kammen, Michael: The Problem of American Exceptionalism: A Reconsideration. *American Quarterly*, 45, no. 1. (1993): 1–43.
- Keaveny = Keaveny, Paul: „JFK conspiracy theory is debunked in Mexico 57 years after Kennedy assassination.” *The Conversation*, (Letöltve: 2022. november 11. <https://theconversation.com/jfk-conspiracy-theory-is-debunked-in-mexico-57-years-after-kennedy-assassination-148138>)
- Kohut = Kohut, Andrew: „From the archives: JFK’s America,” *Pew Research Center*, (Letöltve: 2022. november 11. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/07/05/jfks-america/#fnref-251346-1>)

- Lincoln 1965. = Lincoln, Evelyn: *My Twelve Years with John F. Kennedy*. New York, 1965.
- MacArthur 2006. = MacArthur, Brian (szerk.): *A XX. század nagy beszédei*. Budapest, 2006.
- McCarthy = McCarthy, Justin: „Less Than Half in U. S. Would Vote for a Socialist for President.” *Gallup*, (Letöltve: 2022. november 10. <https://news.gallup.com/poll/254120/less-half-vote-socialist-president.aspx>)
- Norris – Kristensen 2010. = Norris, Robert S. és Kristensen, Hans M.: Global nuclear weapons inventories, 1945–2010. *Bulletin of the Atomic Scientists*, (2010): 77–83.
- O’Reilly – Dugard 2013. = O’Reilly, Bill és Dugard, Martin: *Kennedy. A gyilkosság, amely véget vetett Camelotnak*. Budapest, 2013.
- Renahan 2002. = Renahan, Jr., Edward J.: *The Kennedys at War 1937-1945*. New York, 2002.
- Report = *Report of the President's Commission on the Assassination of President John F. Kennedy (Warren Commission Report)*. 1964. szeptember 24.
- Schmidt = Schmidt Mária. Beszéljünk a sportról. *Látószög blog*. (Letöltve: 2022. november 11. <https://latoszogblog.hu/aktualis/beszeljunk-sportrol/>)
- Schmidt 2013. = Schmidt Mária, „Bevezető előadás a „Bosszútól az amnesztiáig – Büntetőpolitika, jogsértések és megtorlás 1956 és 1963 között”. (Előadás, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest, 2013. április 5.)
- Sorensen 2008. = Sorensen, Theodore C.: *Counselor: a Life at the Edge of History*. New York, 2008.
- Talbot 2008. = Talbot, David: *A két Kennedy. Jack és Robert élete és felderítetlen halála*. Budapest, 2008.
- Top 10 = Top 10 Greatest Speeches, *Time Magazine*, (Letöltve: 2022. november 11. <http://content.time.com/time/specials/packages/completelist/0,29569,1841228,00.html>)
- Walter Cronkite 1963. = Walter Cronkite interjúja John F. Kennedy-vel 1963. szeptember 2-án.
- Wayne Fredericks 1964. = Wayne Fredericks interjúja Nancy Tuckermannel és Pamela Turnure-rel. *John F. Kennedy Library Oral History Program*, 1964, 31–32.
- Wolff = Wolff, Barbara: „‘I Have a Dream’ leads top 100 speeches of the century.” *University of Wisconsin-Madison*. (Letöltve: 2022. november 11. <https://news.wisc.edu/i-have-a-dream-leads-top-100-speeches-of-the-century/>)

Summary

It was the speech President John Fitzgerald Kennedy was due to give on the day he was assassinated, November 22, 1963. He had been silenced seemingly forever. More than five decades later, engineers have used artificial intelligence to recreate his voice and unsilenced him. The speech offered something extraordinary: a demonstration of power, an anticommunist manifesto and a struggle for the heart of Texas.

¹²⁸¹ Renahan 2002. 10.

SCHMIDT MÁRIA

TERRORRAL A TERRORIZMUS ELLEN

Húsz évvel ezelőtt

„A vesztes soha nem felejt, a győztes azonban hamar tovább lép.”

John le Carré

Húsz évvel ezelőtt, 2003. március 20-án, az *Amerikai Egyesült Államok* és szövetségesei az *ENSZ Biztonsági Tanácsának* felhatalmazása nélkül megelőző, úgynevezett *preventív* háborút indítottak *Irak* ellen. Arra hivatkoztak, hogy Irak Amerikát és a világot megsemmisítéssel fenyegető tömegpusztító fegyverekkel rendelkezik, amiket használni akar. Ez volt a terrorbombázással és légitámadással kezdődő, százharmincezer fős inváziós hadsereggel indított teljeskörű támadó háború indoka és magyarázata.

Televíziós beszédében *George W. Bush*, az USA 43. elnöke¹²⁸² azt ígérte, hogy eltávolítja a diktátort: *Szaddám Huszeint*¹²⁸³ és felszabadítja Irakot. Miközben hajnali 5 órától az első harminc *Tomahawk* rakéta becsapódásával megkezdődött Irak demokráciává bombázása, aközben az USA elnöke arról biztosította az amerikaiakat és a világot, hogy megkímélik a civileket, és tiszteletben tartják az iraki civilizációt.

Ennek érdekében romba döntötték Irakot, infrastruktúráját földig rombolták, feloszlatták a hadseregét és a rendőrségét, intézményeit felszámolták és ezzel működésképtelenné tették az országot. Vagyis politikai, biztonsági és gazdasági vákuumba taszították. Az eredmény 4 600 elesett és több mint harmincezer sebesült amerikai katona. Az iraki veszteségek pedig egyes források szerint több mint egymillió halott, nyolcmillió menekült, további hontalanná vált milliók és négy millió árva.

Irakot az amerikaiak civilizátori dühe kiszolgáltatta a vallási és törzsi ellentéteknek, amelyek megszülték a *dzsihadisták* új nemzedékeit. Megnövelték *Irán* befolyását és tekintélyét.

1282 2001–2009 között.

1283 Szaddám Huszein Abd el-Madzsíd et-Tikriti 1979–2003 között Irak 5. elnöke. A Szaddám név jelentése: szembeszálló.

Irak kitalálása

„Mindenkinek annyi joga van, amennyi hatalma.”

Baruch Spinoza

Irak azokhoz a mesterségesen kialakított államokhoz tartozott, amelyeket az első világháború végén hoztak létre a magukat győztesnek tartó britek és franciák.¹²⁸⁴ A *Lenin* és *Wilson* által szinte egy időben meghirdetett nemzeti önrendelkezés elvére hivatkozva a britek nemzetállamot csináltak Irakból. 1921-ben egyesítették *Baszrát* és *Bagdadot*, később hozzájuk csatolták *Moszult* is, és a szír *hasemita I. Fejzsájt* tették meg királynak. Irak 1932-ben *de jure* független lett, a tényleges hatalom azonban továbbra is a britek kezében maradt, akik egészen a huszadik század végéig újra és újra beavatkoztak az ügyeikbe. Teljes függetlenségüket csak 1947-ben nyerték el. Ezt követően, úgy az 1958-ig tartó hasemita királyság, mint a későbbi köztársaság, illetve az 1979-től tartó *Szaddám Huszein* fémjelezte időszak alatt megszilárdult az iraki állam és megerősödött az iraki identitás. Az irakiak egységes országgént tekintettek a hazájukra, magukat iraki állampolgárként tételezték, vallási, törzsi hovatartozásukat hátrább sorolták. 1961-ben a britek megakadályozták, hogy Irak bekebelezze a tőlük éppen akkor függetlenné váló *Kuvaitot*. 1990-ben, amikor Irak újra megkísérelte Kuvait elfoglalását, az USA vezette szövetség az első öbölháborúban – ami gyors amerikai győzelemmel végződött – visszavonulásra kényszerítette Szaddám Huszeint. Az USA akkor még nem akart rendszerváltást Irakban, nem akarta Szaddámot eltávolítani, később is csak gazdasági szankciókkal büntette az országot. Ezek a büntető intézkedések lerombolták az irakiak életszínvonalát, hatalmasra duzzasztották a korrupciót, és a folyamatos gyógyszerhiány következtében több ezer ellátatlan beteg halálát okozták.

Poszthidegháborús eliték

„The USA is the best democracy money can buy.”

A Nyugat soha nem ünnepelte meg hidegháborús győzelmét. Legitimációját továbbra is világháborús diadalaiból eredeztette. Első és második világháborús hőstetteit máig hivatkozási alapnak tekinti, a bipoláris világ és a Szovjetunió felett aratott sikerén azonban nagyvonalúan átsiklik. A britek azért, mert többszörös kudarcként élték meg, hogy az amerikaiak és az oroszok lehetővé tették az új német egységet, ami újraélesztette a félelmeiket, sőt világháborús győzelmeiket is megkérdőjelezte. Európa addigra már szinte teljesen amerikanizált nyugati fele is vegyes érzelmekkel fogadta Németország és ezzel *Európa* újraegyesülését. Örült is, meg nem is a szovjet fenyegetés kimúlásának, a Keleten megnyíló befolyási övezeteknek és az új piacoknak, ugyanakkor rettegett attól, hogy mindez véget vet kényelmes önállótlanágának és felelős-

1284 A Sykes–Picot-egyezmény keretében.

ségvállalásra kényszeríti őket. Az USA egyértelmű, világraszóló győzelmet aratott azzal, hogy ideológiai- és rendszervetélytársát egy olyan küzdelemben gyúrta le, ami 1917-től egy teljes évszázadon keresztül tartott. Ennek tudatában az első perctől kezdve hegemonként viselkedett. Élvezte és ki is használta, hogy többé senkire és semmire nem kell tekintettel lennie.

Hogy a világ ura lett.

Az USA *neokonok* és *progresszív demokraták* alkotta hidegháborús elitje eleinte elbizonytalanodott amiatt, hogy az egypólusú világgal beköszönő béke korszaka befolyás, feladat és megrendelés nélkül hagyja őket és a velük szimbiózisban élő katonai-ipari komplexumot. Nem volt még világos a számukra, hogy az ösellenység: a szovjet birodalom kiiktatása után kiket és hol kell majd legyőzniük, ellehetetleníteniük ahhoz, hogy annak ellenére, hogy minden megváltozott, mégis minden a régiben maradjon. Aggodalmaik nagy részét már az első pillanatokban szertefoszlatta *George H. W. Bush*, az USA 41. elnöke,¹²⁸⁵ aki az általa meghirdetett „új világrendet” azzal indította útjára, hogy haladéktalanul hozzálátott a *Közel-Kelet* még nem amerikanizált területeinek és erőforrásainak megszerzéséhez. A fent említett 1991-es első öbölháborúval¹²⁸⁶ kiharcolta Irakot Kuvaitból és visszaállította Kuvait függetlenségét. Nem számított, hogy előtte, az 1980 szeptembere és 1988 augusztusa között nyolc éven át tartó Irán elleni háborúban Szaddám az USA legfontosabb szövetségese volt.¹²⁸⁷ Bush háborút akart, hogy erejét és az új világrend iránti elkötelezettségét fitogtassa. És hogy az USA elbizonytalanodott *héja-elitjét* megnyugtassa. Széles háborús koalíciót szervezett, amelyhez mindenki, még a legfontosabb arab és muszlim országok is lelkesen csatlakoztak. Az *ENSZ Biztonsági Tanácsának* támogatásával 1991. január 17-én indult meg a támadás Irak ellen. „*Ez a válságóc ritka lehetőséget biztosít ahhoz, hogy az együttműködés kora felé mozduljunk el*” – nyilatkozta elégedetten.¹²⁸⁸ A legyőzött oroszok és a volt szocialista országok meg voltak tisztelve, hogy együttműködhetnek. Moszkva abban bízott, hogy az USA, illetve a Nyugat partnerként kezeli majd őket.

Nem kezelte.

1990 után *Jelcin* orosz elnök¹²⁸⁹ segítséget kért az amerikaiaktól *Oroszország* demokratizálásához és a tervutasításos rendszerről a piacgazdaságra való átállításához. Az amerikai szakértők és persze *Soros*, jöttek, nekiláttak és katasztrófát csináltak.

Ahogy mindenhol.

Gyarmatosítóként, korrupt tolvajokként viselkedtek. A hatalmas orosz piacra hajtottak és *Oroszország* természeti kincseit akarták lenyúlni gyorsan és főleg sz.rért, h.gyért.

Ugyanaz a forradalmi hév fűtötte őket, mint egykor a bolsevikokat, csak ők nem a kommunizmusban, hanem a privatizációban, a neoliberális gazdaságpolitikában hittek. De szép ígéreteik ellenére ők is csak rombolni, tönkretenni és kifosztani tudtak.

1285 1989–1993 között az USA elnöke.

1286 1991. január 17. – február 28. között „Sivatagi Vihar” (*Desert Storm*) hadművelet.

1287 Kiválóan működött együtt a CIA-val, még az sem kizárt, hogy az ügynökük volt.

1288 Dehez 2012, 57.

1289 Borisz Nyikolajevics Jelcin 1991–1999 között *Oroszország* elnöke.

Az öbölháború száz órán át tartott. Irak megadta magát, Kuvait újra szabad lett. A poszthidegháborús héjakat mindez nem elégítette ki, mert Irak megtarthatta szuverenitását és Szaddám Huszein is hivatalában maradhatott. Azzal, hogy Bush nem vonult be Bagdadba és nem törölte el Irakot a föld színéről, sőt még csak nem is demokratizálta, vagyis nem csinált rendszerváltást és nem hozott létre egy Amerika-kompatibilis kliensállamot, a neokonok nem tudtak megbékélni. Busht nem is választották újra. A hidegháborús elit nem adta fel és szervezkedett, nyomást gyakorolt annak érdekében, hogy a Közel-Kelet egykor szovjet befolyás alatt álló részét mihamarabb birtokba vegyék és az olajkincs feletti ellenőrzést megszerezzék.

2003-ig kellett várniuk.

A hatalmukat átmentők helyzete hamar megszilárdult. A demokrata párti *Bill Clinton* alatt¹²⁹⁰ újra nyeregben érezhették magukat. Clinton a *NATO* keleti bővítési politikájával, majd a balkáni konfliktus háborús beavatkozásig történő eszkálasásával, ami 1999-ben *Szerbia* terrorbombázásáig fajult, visszahozta az oroszellenességet és ezzel végképp megszilárdította a progresszív demokraták és a neokon héják közötti frigyét. Ez a poszthidegháborús, továbbcsorgó elit a mai napig meghatározza az amerikai külpolitikát. Dönt a fegyverkezés mértékéről, a beavatkozási pontok kijelöléséről. *Trump* elnöksége¹²⁹¹ hatalmuk elvesztésével fenyegette őket. Mert nem akart újabb háborút indítani, sőt kinyilvánította, hogy felhagy a demokráciaexport száz éve tartó programjával, mert nem akar más országokat amerikanizálni. Az USA-ra akart fókuszálni.

Nem maradhatott elnök.

Mi, 1990-ben, a vasfüggöny mögül frissen kiszabadulva, azt hittük, hogy a hidegháború végével és az „új világrend” berendezésével egyszer és mindenkorra magunk mögött hagyjuk a bipoláris világ barát-ellenség felosztását. Csak most kezdjük megérteni, hogy az USA poszthidegháborús élcsapata számára nem a kommunista Szovjetunió legyőzése volt az igazi cél. Ők mindig is *Oroszország* megsemmisítését és természeti kincseinek megkaparintását akarták. Sokáig azt sem értettük, hogy az USA poszthidegháborús elitje ugyanolyan elkeseredetten harcol a túléléséért, mint a vasfüggöny innenső oldalán a hivatását vesztett posztkommunista élcsapat. Itt is, ott is ugyanazokra a kérdésekre kellett választ találniuk.

Ki lesz az új ellenség? Mi lesz a feladatuk? Nélkülözhetetlen marad a szakértelmük?

Több mint harminc év elteltével megállapíthatjuk, hogy úgy a posztkommunista országokban, mint a győztes Nyugaton, a hidegháborús továbbcsorgók szinte érintetlenül megőrizték elitpozícióikat.¹²⁹² Mi, magyarok azonban 2010 után sikeresen kiszorítottuk a hatalmi kulcspozícióikból és megmondó helyeikből a posztkommunistákat. Az USA-t azonban változatlanul ők irányítják.

A gerontokraták.

1290 *William Jefferson Clinton* 1993–2001 között az USA 42. elnöke.

1291 *Donald John Trump* 2017–2021 között az USA 45. elnöke.

1292 Az amerikai gerontokrácia több tagja, köztük Biden elnök is nyolcvan év körüli.

Ránk robbant a 21. század

„A tiszta, becsületes harc bolondoknak való. Először túl kell élni.
Aztán ráérsz kitalálni, hogyan volt.”
Claire North

2001. szeptember 11-én terrortámadás érte a *New York*-i Világkereskedelmi Központ ikertornyait és a *Pentagont*. Ez fordulópontnak bizonyult, de az is lehet, hogy csak felerősítette és felgyorsította azokat a folyamatokat, amiken a poszthidegháborús héják már évtizede dolgoztak.

9/11 után az USA újra kettéoszthatta a világot. Ezúttal nem kommunistákra és kommunistaellenesekre, hanem azokra, akik az USA-val vannak, és azokra, akik a terror, a terroristák mellett állnak. George W. Bush elnök meghirdette a *terror elleni háborút* és kijelölte a *gonosz tengelyét*, amit Irán, Észak-Korea és Irak alkottak. Irakot külön is megvádolta azzal, hogy „már egy évtizede lépfenét, ideggázt és atomfegyvereket fejleszt”, valamint azzal, hogy „*Amerika-ellenességével, és a terror támogatásával büszkélkedik*”.

De az ikertornyok elleni terrortámadásokat az *Al-Kaida* hajtotta végre. Ennek a szervezetnek a működési területe *Szaúd-Arábia, Pakisztán és Afganisztán, a Távol-Kelet és Délkelet-Ázsia* volt. Az *Al-Kaida* bővelkedett pénzügyi és humán erőforrásban. A terrorakció, amit a televíziók képernyőin keresztül az egész világ élőben látott, és ami háromezer amerikai polgárt gyilkolt meg, kőprofin volt kivitelezve. A látványos és sikeres terrortámadás azt bizonyította, hogy a terroristák képesek voltak kijátszani az amerikai terrorelhárítást és a hírszerzést. Az *Al-Kaidának* arra is gondja volt, hogy a nyomokat összekuszálja és eltüntesse, és ezzel megnehezítse az akcióban résztvevők felgöngyölítését és felszámolását. Külön ijesztő volt az *Al-Kaida* harcosainak elszántasága és kiképzésük profizmusa. Egyértelművé lett, hogy további támadásokra is számítani kell. A szimbolikus célpontok kiválasztásával az *Al-Kaida* az USA világhatalmi állását kérdőjelezte meg, és ezzel válaszdadásra kényszerítette. Miután az *Al-Kaida* túl nagy területen volt szétszóródva és az USA szolgálatai sem politikai, sem operációs központjainak székhelyét nem tudták beazonosítani, célzott légitámadással nem tudták kifüstölni és megsemmisíteni őket.

A *casus bellire* az USA-nak válaszolnia kellett. Háborút hirdetett tehát a terror ellen, vagyis egy arctalan és körülhatárolhatatlan ellenség ellen.

Ez a terrorellenes háború a mai napig tart.

Afganisztán volt az *Al-Kaida* egyik fő kiképző és működési területe. Az Afganisztán elleni támadás ezért egyenesen következett 9/11-ből. Hogy ez miért nem maradt büntetőháború, hogy az USA miért akart rendszerváltoztatással kliensállamot csinálni belőle, és miért maradt ott további húsz évig, annak okát a *TAPI*-ban, vagyis a tervezett kőolaj vezeték-projekt környékén is érdemes keresni. Valamint abban a stratégiai célban, hogy az USA megvethesse a lábát *Kína, India és Pakisztán* közelében.¹²⁹³

1293 2001. október 7. – 2021. augusztus 30. Az USA 1995-ben kezdett dolgozni a *TAPI*-n, egy olyan gázvezetéken, ami Törökmenisztán, Afganisztán, Pakisztán, India közötti ellátást biztosította volna, lásd erről bővebben: Schmidt 2022, 70–71.

Nem sikerült.

George W. Bush elnök a terrortámadás másnapján arról faggatta hírszerzése vezetőjét, hogy van-e bizonyíték arra, hogy Irak áll a terroristák mögött? A nemleges válasza, hogy az elkövetők az *Al-Kaidához* tartoztak, az elnök az *Al-Kaida* és Irak közötti kapcsolatok felfedésére utasította.

De nem volt ilyen kapcsolat.

G. W. Bush tehát az első perctől kezdve Irakra összpontosított. Vagy azért, mert úgy vélte, hogy az apja hibázott, amikor félbehagyta az öbölháborút, nem döntötte meg Szaddám uralmát és nem foglalta el Bagdadot. Lehet, hogy ezt a csorbát akarta kiköszörölni, de az sincs kizárva, hogy bosszút forralt azért, mert tudomása szerint Szaddám parancsot adott az apja, G. H. W. Bush elnök meggyilkolására („*This is the guy who tried to kill my father!*”).

Mindegy is.

Bush és Blair

„*Veled vagyok, akármilyen is lesz.*”¹²⁹⁴

Blair Bushnak

A most folyó orosz–ukrán háborúig azt feltételeztem, hogy az USA csak kifutófiúnak használja a briteket. De ez utóbbiak hiperaktivitása, szüntelen és mértéktelen háborús uszítása túlságosan is egybecseng azzal, amit a huszadik század világháborúinak kapcsán mindig is műveltek. Ahogy azzal is, ahogy a 2003-as újabb Irak elleni háborúban viselkedtek, aminek a kirobbantásában és eszkalálásában szintén elől jártak. *Tony Blair* brit miniszterelnök a hatalmas népi tiltakozások ellenére nemcsak háborúba vitte hazáját, de a háború indokaként feltálat hamisítások előállításában is kezdeményező szerepet vállalt.¹²⁹⁵ Tudatosan hazudott nemzetének és a világnak.

Történelmi felelősséget visel!

Colin Powell, az USA külügyminisztere is¹²⁹⁶ arcát adta azokhoz az ordas hazugságokhoz, amiket, ha pironkodva is, de az *ENSZ* közgyűlése elé tárt, hogy meggyőzze a világ közvéleményét arról a rendkívüli fenyegetésről, amit az iraki tömegpusztító fegyverek jelentenek. Tette ezt annak ellenére, hogy *Hans Blix*, az *ENSZ fegyverellenőrző bizottságának* a tagja, aki 2000-től kereste a tömegpusztító fegyvereket Irakban, biztosította őt és megbízóit arról, hogy Irak nem rendelkezik tömegpusztító fegyverekkel. Powellt saját hírszerző és titkosszolgálati bizalmasai, sőt a *CIA* is arról tájékoztatta, hogy hamisítások azok az úgynevezett bizonyítékok, amikre Powell hivatkozik. *Greg Thielmann*, az amerikai külügyminisztérium hírszerzésének az iraki válság után visszavonult elemzője egyértelműen rámutatott arra, hogy az a jelentés, ami szerint az irakiak jelentős mennyiségű uránt szereztek be *Afrikából*, *Niger* tíz éve visszavonult külügyminiszterétől száрма-

1294 „*I will be with you, whatever.*”

1295 Hárommillióan tiltakoztak a háború ellen.

1296 *Colin Luther Powell* (1937–2021) 2001–2005 között az USA külügyminisztere.

zik és minden részlete koholmány.¹²⁹⁷ Arról az alumínium csőről, amiről Bush elnök az Irak elleni háború szükségességét indokló beszédében azt állította, hogy egy atomfegyver része, úgy a CIA és Thielmann, mint az általuk felkért szakértők egyértelműen megállapították, hogy uránium szállítására alkalmatlan, atomfegyverhez nem használható. Az elemzői vonakodások miatt a héják héjája: *Dick Cheney* alelnök vette kézbe az ügyet.¹²⁹⁸ Saját hírszerző csapatot állított fel, és megbízta *John Rendon* főlobbistát, hogy hozza létre az *Iraki Nemzeti Kongresszust*, és állítsa az élére a hírhedten megbízhatatlan *Ahmed Chalabit*.¹²⁹⁹ Ők és a britek gondoskodtak arról, hogy a háborús előkészületek zökkenésmentesen haladjanak. Az irakiak által rendelkezésre bocsátott nevetséges „bizonyítékokat” a britek szakértői véleményekkel támasztották alá, majd postafordultával leszállították Bushnak. Mert a poszthidegháborús brit elit ugyanolyan elvakultan háborúpárti, mint az amerikai. A különbség csak az, hogy ők már a második világháború óta *proxynak* használják az amerikaiakat. A britek adják az észt és a gyarmatosítással szerzett terepismeretet, az USA meg a pénzt, a fegyvert, ja és az ágyúötlékeket.

A világ ura

„Egy ember valós értékét nem az mutatja meg, hogy mit mond, miben hisz, hanem hogy mit tesz a meggyőződése érdekében, annak védelmében.”

Edward Snowden

Ki hiszi el, hogy a hegemoniájának minden áron való megtartására törő USA olyan silány titkosszolgálatokkal rendelkezik, hogy még egy működőképes *casus bellit* sem tudott a politikai vezetés asztalára letenni? Egy hihetőt. Nem akartak, vagy nem tudtak? Ennyire pofátlanok, vagy ennyire alkalmatlanok?

Szerintem az üzenet maga az volt, hogy nem a meggyőzésre fókuszáltak.

Colin Powell, mint írtuk, szénné égette magát, amikor 2003. február 5-én az ENSZ-ben az állítólagos iraki tömegpusztító fegyverek „bizonyítékait” ismertette. Hírhedtté vált beszédét azzal kezdte, hogy hallgatóit biztosította arról, hogy „minden mai állításom szikár tényeken és forrásokon alapul. Tényeket ismertetek, és az azokból levont következtetéseket, amik megbízható hírszerzési forrásokon alapulnak.”¹³⁰⁰ De Irakban sem tömegpusztító fegyverek, sem bio-

1297 Húsz évvel ezelőtt nyilatkozta a *Newsweek*nek.

1298 Heuvel 2023.

1299 A *The New Yorker*ben *Seymour Hersh* azt írta, hogy a *Rendon Group* közel száz millió dollárt kapott a CIA-tól, hogy az *Iraki Nemzeti Kongresszus* költségeit fedezze. *James Bamford* a *Rolling Stone*-ban azt állította, hogy *Rendon* nevezte el a szervezetet INK-nak, és tette meg *Ahmed Chalabit* a vezetőjének. A Trump-ellenes hadjárat gerincét képező hamisítványokból összerakott dokumentumgyűjteményt, a *Steele*-dossziét is egy brit „szakember” állította össze *Clintonné* kérésére. Az egész értéktelen oroszellenes koholmány nem szolgált másra, mint arra, hogy megakadályozza Trumpot abban, hogy normalizálja Oroszország és az USA viszonyát.

1300 „My colleagues, every statement I make today is backed up by sources, solid sources [...] These are not assertions. What we're giving you are facts and conclusions based on solid intelligence.” *Borger* 2021.

lógiai, sem vegyi fegyvergyárak nem voltak. A teherautó, amire Powell az ENSZ előtt hivatkozott, nem vegyi fegyvergyárak tisztítására szolgáló különleges jármű volt, hanem közönséges tűzoltóautó. Az általa bemutatott és hivatkozott hírszerzési jelentés valójában egy oxfordi diák évekkorábbi dolgozata volt, és az azt kiegészítő *Chalabi* által összeollózott anyagoknak sem volt semmi komolyan vehető alapjuk. A beszéd egy részében huszonegyszer hivatkozott *Abu Musab az-Zarkávi* jordániai születésű dzsihádistára, mert ezzel akarta bizonyítani az Al-Kaida és Szaddám közötti kapcsolatot. Powell tehát Bush elnök utasításának megfelelően hosszú karrierjét, esküjét és tisztességét odadobva, ország-világ előtt valóságként mutatta be azokat a dezinformációs anyagokat, amikről pontosan tudta, hogy hazugságok.¹³⁰¹ Ezeket aztán szokás szerint a *The New York Times* is a címlapján hozta. Powell halála előtt az alábbiakat nyilatkozta: „Megbántam. Mindig bánni fogom. Szörnyű hiba volt a részünkről és a hírszerzés részéről is. De nem mentegetem magam. Én mutattam be azokat a [hamisítványokat].”¹³⁰² Ahogy a mondás tartja: „Too little, too late.” Több millióan haltak meg, Irakot visszabombázták a középkorba, polgárháborúba, törzsi háborúba taszították.

A 2003. március 20-tól 2011. december 15-ig tartó Irak elleni háború megindítása előtt az USA célzott légitámadásokkal, illetve bombázással próbálta meg kioltani Szaddám Huszein életét. Miután ezek kudarcot vallottak, megindult az amerikai hadigépezet. Az iraki hadsereg három hétig védekezett, majd összeomlott. Április 9-én elesett Bagdad. Az USA és szövetségesei megdöntötték Szaddám hatalmát és elfoglalták az országot. Az utóvédharcok során Szaddám két fia és fiúunokája életét veszítette. Szaddámot magát december 13-án fogták el egy *Ad-Dawr (Al-Daur)* melletti tanyán, ahonnan egy *Tikrit* melletti amerikai bázisra, majd Bagdadba szállították. 2006 novemberében az iraki bíróság halálra ítélte, elsősorban az 1982-es, 148 halálos áldozatot követelő *dudzsaili* mészárlás miatt. December 30-án felakasztották.

A 2003-as USA agresszió után a megszálló amerikaiak, akik persze semmit nem tudtak Irakról, de nem is voltak hajlandóak bármit is megtanulni róla, úgy döntöttek, hogy Irak gyors és hatékony demokratizálása érdekében felszámolják az iraki nemzetállamot, és társadalmát vallási és törzsi alapon osztják meg. Ez a döntés az angolszász gyarmatosítók civilizátori beidegződéséből fakadt. Magától értetődő természetességgel hirdetnek nemzeti önrendelkezést, és kényszerítik a fennhatóságuk alá vont területeket nemzeti fejlődésre, ha érdekeiket az szolgálja. Aztán amikor mást gondolnak, az egészet visszacsinálják. Változatlanul meg vannak ugyanis győződve arról, hogy joguk, sőt kötelességük a világ civilizálása, ma úgy mondják: demokratizálása. Úgy hiszik, hogy felhatalmazottságuk van arra, hogy elképzeléseiket, rendszerüket, kultúrájukat, értékrendjüket másokra rákényszerítsék.

1301 „Powell's speech on Iraq marked a turning point in US relations with the UN. I don't think that Washington's credibility at the UN has ever entirely recovered from the Iraq war and the false claims on WMDs” – mondta *Richard Gowan*, az ENSZ Nemzetközi Válságcsoportjának igazgatója. Uo.

1302 „I regret it. I will always regret it. It was a terrible mistake on all our parts and the intelligence community. But I am not looking for an excuse. I gave that presentation.” *Walsh* 2015.

Inváziójukkal nem, hogy nem teremtettek demokráciát Irakban, de egy élhető országot évtizedekre élehetlenné sorvasztottak, lakóit szektáns, törzsi és vallási megosztottságba taszították, és ezzel szabaddá tették az utat a muszlim szélsőségesek, sőt az ISIS előtt.¹³⁰³

A megszálló angolszászok eltörölték az iraki nemzetet. Szétverték az ország rendjét, ellehetetlenítették normális életét, szétzilálták a mindennapok rendjét. Ahogy említettük, a 30 ezres iraki milíciát felszámolták, egy vesztegetés miatt elcsapott New York-i rendőrré bízták, hogy újjászervezze. Borítékolva volt, hogy kudarcot vall. Egymás hegyén-hátán nyüzsgöttek Irakban az angolszász szakértők, akik amint megtömték a zsebeiket, továbbálltak. Az amerikaiak „indian földnek” hívták maguk között Irakot, ami a jenkik számára szabad vadászterületet jelent. A megszállók az ISIS-en kívül semmit nem hoztak létre, miközben az iraki szuverenitás felszámolásával, mint utaltunk rá, jelentősen megnövelték Irán térségbeli befolyását.

Az angolszászok rendszerváltást akartak Irakban. Meg akarták és meg is döntötték Szaddám Huszein rendszerét, de amit létrehozta, az nagyságrendekkel rosszabb lett annál, mint amit elpusztítottak. Még az 1999–2003 között megszenvedett szankciós politika, a gyógyszer- és élelmiszerhiány ellenére is. Ezért sok iraki visszasírja a diktatúrát. Ahogy a líbiaiak is Kadhafit.¹³⁰⁴

Mert uralmuk alatt szuverének voltak, biztonság volt és rend.

A győztesek tönkretették és kirabolták Irakot. *Ex lex* állapotot, vákuumot és káoszt hoztak létre. Megosztották az embereket. Szembefordították a kisebbséget a többséggel. Bosszút hirdettek nemcsak Szaddám és családja, de támogatói ellen is. *Paul Bremer* a megszállt Irak első ideiglenes vezetője lenézte, lekezelte az irakiakat, gondoljaik iránt érzéketlen maradt.¹³⁰⁵

Az irakiak országépítő feladatokra vágytak, helyette megalázták és megtiporták őket.

Az angolszász terrorháború megsemmisítette Irakot, polgárai életét pokollá tette, milliók életét kioltotta, tízmilliók életét megkeserítette, az egész régiót destabilizálta.

Ez a 2003-ban Irak ellen indított angolszász terrorista agresszió előre eltervezett, tudatos megtévesztésen alapult. A Nyugat húsz éve kollektív amnéziát tett vele kapcsolatban, abban bízva, hogy továbbra sem tartozik érte számadással. Ez a magyarázata annak, hogy ugyanazok ugyanúgy, abban a biztos tudatban szíjták egyre újabb és újabb háborúikat, hogy azokat is megússzák majd.

Mert még most, húsz év elteltével sem fogták fel, mit is tettek.¹³⁰⁶

1303 Feurat Alani visszaemlékezései: Irakban a siiták a lakosság 60-65 százalékát tették ki. A britek a szunnitákra támaszkodtak és ez a hagyomány folytatódott Szaddám alatt is. Folyamatos elnyomásuk miatt 2014 után egy nagy részük az ISIS oldalára állt, ami egy ideig Moszult és környékét is magába foglalta.

1304 *Moammer Kadhafi a Líbiai Szocialista Népköztársaság és a forradalom testvéri vezére és útmutatója (1969–2011)*

1305 2003–2004 között a megszálló kormányzat vezetője. Miután feloszlatta a hadsereget és a kormányzó Baath pártot, haladéktalanul nekikezdett az iraki energiahordozók privatizálásának.

1306 „Természetesen mindenkinek joga van a vitához, de egy olyan komplex dolgot, mint egy háború, pár évtizeddel később megítélni, a félreértés veszélyét rejti magában és tönkre teszi azokat, akik ott voltak. A háborús veteránok is elferdíthetik a tényeket, mert ők kételkedhetnek, hogy nem vették-e őket palira, mert az ő emlékeikben mindig van igazság. A gyermekeim Irakban harcoltak. Ők lehetnek csalódottak. De azok, akik megítélik a háborút, aminek igazi okát még évszázadokig nem fogjuk tudni, és akkor is vitatott lesz, a sötétben tapogatódnak.” Friedman 2023.

Akkor most összefoglalom: megrendítették az USA hitelességét. Bizalmi válságot okoztak Amerikán belül és kívül. Megroppantották a Közel-Keletet, megszüntették hatalmi egyensúlyát és szembefordították a Nyugattal. Az USA-nak egy puska lövésre sem volt szüksége ahhoz a hatalmas győzelméhez, amit a „gonosz birodalma” felett aratott. Ezzel komoly erkölcsi tőkére tett szert, amivel azonban rosszul sáfárkodott.

Hiba, tévedés

„Ha a bűn büntelen marad, a világ rendje kizökken.”

47 Ronin

Most, húsz évvel később az amerikai fősodor médiája (pl. *CBS, MSNBC, CNN, The New York Times, The Washington Post*) még mindig azzal jön, hogy az USA felszabadította a Szaddám alatt félelemben és elnyomásban élőket! Ezredszer tálalják a nyilvánosság elé a Szaddám-szobor ledöntésének ikonikus pillanatait, és azt, ahogy az 1956. október 23. estjén ledöntött *Sztálin*-szobor mintájára, Szaddám lefűrészelt fejét végighurcolják a városon. Azt a részt már sokkal ritkábban mutatják, amikor egy tengerészgyalogos amerikai zászlóba burkolja. Ez az őszinte gesztus ugyanis egyértelművé tette, hogy a katonák győzni, elfoglalni és megszállni mentek oda. Az Irak elleni terrorista háborúnak a megtévesztésen és hazugságon alapuló igazolásával a teljes poszthidegháborús nyugati elit lejáratja magát. Nem csak a politikusok, de a nyugati média nagy része is. *Thomas L. Friedman* háromszoros *Pulitzer-díjas* sztárújságíró arról delirált, hogy Irak és tömegpusztító fegyverei veszélyeztetik a nyitott társadalmakat. A kanadai *Michael Ignatieff*, aki később a *CEU* elnökeként is akkorát bukott, mint az ólajtó, vagy mint liberális politikusként hazájában, arról ábrándozott, hogy most aztán nekilátnak Irak civilizálásának, és megreformálásának. A Nobel-békedíjas holokauszt-túlélő *Elie Wiesel* minden háborút ellenzett, kivéve ezt, mert azzal ő is egyetértett, hogy Szaddámot, az iraki diktátort meg kell állítani. Újságírói körökben azóta vált fogalommá „*a Judith Miller-i hagyomány*”, ami arra utal, hogy a *The New York Times* újságírójaként készségesen, sőt lelkesen az olvasói elé tárta a Bush-kormányzat minden színvonalatlan hazugságát. Soha még csak vissza sem kérdezett.¹³⁰⁷

A teljes poszthidegháborús héja-elit és készséges médiája azt sulykolta, hogy a világ az iraki diktátor és tömegpusztító fegyverei miatt végveszélyben van, és ezért jogos, sőt szükséges az amerikaiak ellenük indított megelőző háborúja. Legyen mindenki hálás azért, hogy az USA megszabadítja a világot a veszélyes diktátortól, sőt elviszi Irakba is azt a demokráciát és szabadságot, amit a nyugati világ élvez.

Húsz éve a progresszív Clinton-klán és benne Joe Biden is teljes mellszélességgel támogatta az Irak elleni háborút. A neokonok, mint utaltunk rá, akkor már egy évtizede tervezték Irak lerohanását, az általuk félbehagyottnak tekintett öbölháború befejezését, a Közel-Kelet bekebelezé-

1307 Bradley 2023.

sét, olajkincsének megszerzését. Biden 2006-ban, a háború harmadik évében, amikor azért már kezdett rémleni, hogy ez nem egészen az a diadalmenet, amire az amerikaiak számítottak, egy olyan tervezettel állt elő, ami Irakot három autonóm régióra osztotta volna. Jellegzetes gyarmattartó mentalitás. Egy vermonti tapasztalatokkal felvértezett amerikai politikus kitalálja Irak számára, hogy milyen államban éljen és persze azt is, hogy hogyan. Önkényesen átrajzolja a határait! Ezt a felosztási tervet az irakiak elutasították, mert eszük ágában sem volt különválni.

Ők vissza akarták kapni az országukat.

Háború a terror ellen

„A jenkik mindig ott vannak. Erősek, mélyen érdekeltek az ügyben, teljesen gátlástalanok és őszintétlenek, továbbá elszántak, hogy így, vagy úgy, de keresztülvigyék az akaratukat.”

Lord Palmerston

A 2003-as Irak elleni háborút előre megfontolt szándékkal, hamis indokkal, a nemlétező tömegpusztító fegyverek jelentette veszéllyel szembeni védekezésre hivatkozva és azzal a váddal fűszerezve indították el, hogy Irak volt az egyik fő felelőse a 9/11-es terrortámadásnak. Sokan a mai napig is azt hiszik, hogy ha a vegyifegyverek és az atomfenyegetés vaklármá volt is, Irak együttműködése a terrorista Al-Kaidával mégis felelőssé teszi őket. Csakhogy ez is hazugság volt. Irak nem támogatta, nem pénzelte és nem dolgozott együtt az Al-Kaidával.¹³⁰⁸

Az USA és szövetségeseinek médiája azt a hazugságot is eladta, hogy az irakiak örülnek az amerikai megszállásnak, és hogy ami történik, az tényleg felszabadítás.

Tisztára, mint a szovjetek.

Olyan fantasztikus eredményekről számoltak be például, minthogy az egykori diktátor palotájából mára olyan magánegyetem alakítottak ki, ahol *koedukált* képzés folyik. Csakhogy Irak volt az első muszlim állam, ahol nem a *saría* jogot követték, ahol a nők egyenjogúsítva voltak, és az oktatás koedukált volt.

Az USA a Világkereskedelmi Központ elleni 2001-es terrortámadás óta háborúban áll. Ellen-sége arctalan és beazonosíthatatlan, ami lehetővé teszi az egyre újabb és újabb ellenséges célpontok kijelölését. A terrorellenes harcra hivatkozva az USA mára igazi rendőrállammá vált, és egyre inkább azzá tette nyugati szövetségeseit is. Az amúgy is túlhatalmú nemzetbiztonságért felelős szervezetek számát megtöbbszörözték, jogaikat, feladataikat kibővítették. Ennek az lett az eredménye, hogy ma minden amerikai állampolgárt megfigyelnek, lehallgatnak, minden kommunikációt rögzítenek. És nemcsak az USA-ban, hanem világszerte. Mindezt a terrorellenes háborúra hivatkozva, a demokratikus fékek és ellensúlyok teljes kikapcsolásával tették és teszik.

1308 A *The Washington Post* és a *The New York Times* egyoldalúan támogatták az iraki inváziót, igazi háborús uszítást műveltek. A „Kormányzat vallatási technikáiról” írtak, de soha nem használták a „kínzás” kifejezést.

Kezdődött a 2001-ben elfogadott *Patriot Act*-tel, és folytatódott a „*Five Eyes*” tagjaival, az *Egyesült Királysággal*, *Kanadával*, *Ausztráliával* és *Új-Zélanddal* együtt létrehozott titkos, mindent átfogó megfigyelési rendszerrel, ami elől sehol, senkinek nincs menekvés. Ennek központi adatbankja *Utahban* van. Az amerikai polgárok megfigyelésében rendkívül széles hatókört kapott a *National Security Agency* (NSA), testvérszervei a külföldiekkel kapcsolatban rendelkeznek korlátlan jogosítványokkal.¹³⁰⁹ Az USA mindenkiről tömegesen és válogatás nélkül gyűjti az adatait, például valamennyi telefonhívás összes adatát. 2006 óta az amerikai kormány jóváhagyta, hogy a hírszerző szervek a távolból aktiválják és lehallgatókészülékké alakítsák át a mobiltelefonokat. Az elektronikus kommunikáció ellenőrzésük alá vonásával megszűnt a magánszféra. *Obama elnök* felhatalmazása óta már nem kell bírósági végzés az amerikai állampolgárok lehallgatásához. A külföldiekéhez természetesen azt megelőzően sem kellett. Mindebben együttműködnek a technológiai óriás cégek is: a *Facebook*, a *Yahoo!*, a *Google*, az *Apple*, a *YouTube*, a *Skype* stb. Obama 2012 novemberében ahhoz is hozzájárult, hogy az USA az egész világon agresszív kibertámadásokat hajtson végre.

Mára az USA igazi rendőr- és kémállam lett. Megfigyel, lehallgat mindent és mindenkit, mindenhol, mindenki ellen kémkedik.¹³¹⁰

A terrorellenes háborúra hivatkozva az USA vádemelés nélkül bebörtönzött és törvénytelenesen évtizedekre fogságba vetett olyan embereket, akiket megfosztottak a védelemhez való joguktól, nem kaptak semmilyen jogi képviselőt. Megkínóztak embereket, célzott dróntámadásokban semmisítették meg önkényesen ellenségesnek nyilvánított célpontokat.¹³¹¹

Az USA a fentiekkel azt bizonyítja, és erről szól az Irak elleni háború provokatívan felületes és átlátszó ürügye a nemlétező tömegpusztító fegyverekről, a többi hamis bizonyítékkal együtt, hogy immár sem a jog, sem az erkölcs, sem a szokások, sem a közvélemény, sem az alkotmány nem korlátozza a hatalmát. Bármit megtehet, és meg is tesz. Elsöpör mindent és mindenkit, ami, vagy aki az útjában áll.¹³¹²

Az USA valamikor, nem is olyan régen, a szabadság földjének számított. Fiatal koromban, a szocializmus szürke világába zárva az után sóvárogtunk a barátainkkal, hogy mi is olyan szabadon beszélhessünk, írhattunk, szólhattunk, gyakorolhattunk a vallásunkat, mint az amerikaiak, illetve a nyugatiak. Hogy utazhassunk, legyen útlevelünk, vehessünk motort vagy autót és jöhessünk-mehessünk szabadon mindenfelé, hogy megismerhessük a világot. Olyan hosszúra növeszthessük a hajunkat, amilyenre akarjuk, és olyan rövid szoknyában járhattunk, amilyenhez kedvünk van.

Mi, 1990-ben mindezt kiharcoltuk, és azóta is élvezzük.

Az USA és a Nyugat azonban a szemünk láttára mondott le a szabadságáról, fosztotta meg saját magát a szólás-, a sajtó- és a gondolat szabadságától. Ma szánalmasan szabadsághiányos állapotban vannak.

1309 A *Boundless Informant Program* 30 nap alatt 97 milliárd emailt, 124 milliárd telefonhívást gyűjt össze.

1310 Greenwald 2014.

1311 Ebben különösen Obama elnök jeleskedett. Nem véletlenül érdemelte ki a Nobel-békedíjat.

1312 Greenwald 2014, 114.

Az USA politikáját foglyul ejtette poszthidegháborús elitje, a campusokat, az akadémiai világot, a médiákat és a szakértői posztokat ellepték a szélsőséges, korlátolt, posztmarxista woke-ok, akik betiltották a vitát.

Mindenki ugyanazt a mantrát csócsálja, mindenkit megbüntetnek, aki eltér a kötelezővé tett politikailag korrekt kánon egyre szűkebb szókészletétől. Pont úgy, ahogy azt a szovjet időkben velünk próbálták megtenni. Mi azonban ellenálltunk, és ezért nálunk a társadalmi érintkezésben nem kiközösítéssel és meghurcolással, hanem szolidaritással, sőt együttérzéssel és gyakran elismeréssel találkoztak azok, akiket a hatalmasok ideológiai vétségért golyóztak ki.

Ma egyre gyakrabban van *déjà vu* érzése azoknak, akik megtapasztalták a kommunizmust. Mert felrémlik bennük, hogy a daliás időkben, a szocialista táborban is egy sófra zendült a kommunikáció. Az *Elbától a Dráváig* és a *Duna-Deltáig* ugyanazokat a kifejezéseket, mondatokat zúgta a szél. És most újra ez az elvárás.

Húsz éve, 2003-ban az USA és szövetségesei megelőző, alaptalan hazugságokon nyugvó agresszív háborút indítottak Irak ellen, és azóta egy csomó más helyen is. Ezrével gyilkoltak meg célzott dróntámadásokkal civileket, főleg, de nem kizárólag a *Közel-Keleten*. De ezek egyikéért sem kértek bocsánatot. Egyiküket sem nevezik agresszív támadóháborúnak. Helyette invázióról, büntető támadásról, büntető hadjáratról, felszabadításról, a diktatúra megdöntésének szükségességéről, demokratizálásról hadoválnak. Az Irak elleni terrorista háborúról hibaként, tévedésként, esetleg tragédiaként beszélnek, jószándékú, de félresiklott vállalkozásként sajnálkoznak miatta. De sok neokon héja még ma is igazolni próbálja, sőt büszke is rá. Az USA és a brit elit nem kér bocsánatot, nem szór hamut a fejére, hanem igazolást keres, és olyan paneleket ismételtet, amiktől azt reméli, hogy továbbra is el tudja altatni velük az amerikaiak és a britek lelkiismeretét.

Irakot egy ordító hazugság ürügyén pusztította el az USA. Aztán, mint aki jól végezte a dolgát, 2011-ben elkezdte a kivonulást. Mert az év február 25-től mindenfelé zavargások kezdődtek az ivóvízhiány, az áramkimaradások, a magas munkanélküliség miatt. Az irakiak követelték, hogy a megszállók vessenek véget a vallás szerinti felosztásnak. A tiltakozások éveken keresztül, nap nap után folytatódtak. Aztán 2014-ben újabb katonai beavatkozás mellett döntöttek, ezúttal az ISIS elleni harcra hivatkozva. Végül, 2019 októberében az iraki fiatalok is tiltakozni kezdtek és elutasították mindazt, amit az amerikaiak velük csináltak. Irak 40 milliós lakosságának több mint fele 25 év alatti. Az irakiak egyre kevésbé voltak hajlandóak az angolszászok által rájuk kényszerített működésképtelen bábállamot tovább tűrni.¹³¹³ Irak pénzügyei romokban vannak annak ellenére, hogy 2003 óta az olajkitermelésből 500 milliárd dollár jövedelme származott. Az iraki hatalommegosztás értelmében az államelnök kurd, a miniszterelnök síita, a parlament elnöke szunnita. 2021 októberében tartottak parlamenti választásokat, de a politika folyamatos válságjeleket mutat, az emberek elégedetlenek.

Irakban több mint 3,2 millió gyermek nem jár iskolába, a húsz éve tartó háborús viszonyok, az alulfinanszírozottság tönkretette az egykor az egész régió által irigyelt iraki oktatási rend-

1313 Gelvin 2019, 59.

szert.¹³¹⁴ A nyilvánvaló hazugságon alapuló Irak elleni agresszió és annak szörnyű következményei, a pofátlan hazugság legitim politikai eszközzé tétele, saját nemzetük és a világ közvéleményének leplezetlen semmibe vétele nem maradt következmények nélkül.

A megtevesztés és a hazugság az amerikai politika legitim eszközévé vált.

Húsz év telt el és az Amerikai Egyesült Államokra rá sem lehet ismerni. Poszthidegháborús elitjét még gátlástalanabbá és magabiztosabbá tette a tény, hogy Irakért mindeddig nem kellett számot adnia. Hogy megúsza.

A Közel-Keletet az angolszászok újra tönkretették. És hogy tetézzék a bajt, 2011-ben az „arab tavasszal” is bepróbálkoztak. Ugyanolyan fogalmatlanul, a tudatlanok magabiztosságával fullasztották káoszba az egész térséget. Szíriát, Iránt, Líbiát stb.

Hiszen ők a nélkülözhetetlen nemzet!

Joguk van tehát ahhoz, hogy mindenki életébe belerondítsanak, mindenhol kényükre-kedvükre beavatkozzanak, hogy a világ minden kincsét a saját hasznukra fordíthassák és ennek érdekében a saját képükre formálják a világot.

De egyszer mindennek vége szakad.

Bibliográfia

Felhasznált irodalom

- Borger 2021. = Borger, Julian: Colin Powell's UN speech: a decisive moment in undermining US credibility. In: *The Guardian*, 2021. október 18. <https://www.theguardian.com/us-news/2021/oct/18/colin-powell-un-security-council-iraq>
- Bradley 2023. = Martin, Bradley K.: The Nord Stream blasts cover story is crumbling. In: *Asia Times*, 2023. április 7. <https://asiatimes.com/2023/04/the-nord-stream-blasts-cover-story-is-crumbling/>
- Walsh 2015. = Colleen Walsh: An inside view from Powell, complete with regrets. In: *The Harvard Gazette*, 2015. november 4. <https://news.harvard.edu/gazette/story/2015/11/an-inside-view-from-powell-complete-with-regrets/>
- Dehez 2012. = Dehez, Dustin: Az új világrend. Úton egy többpólusú világ felé? In: *Európa szerencséje, George H. W. Bush, az USA 41. elnöke*. XX. Század Intézet, Bp., 2012.
- Friedman 2023. = Friedman, George: The Necessity of the Iraq War. In: *Geopolitical Futures*, 2023. március 28. <https://geopoliticalfutures.com/the-necessity-of-the-iraq-war/>
- Gelvin 2019. = Gelvin, James L.: *Az új Közel-Kelet. Amit mindenkinek tudnia kell*. Bp., 2019.
- Greenwald 2014. = Greenwald, Glenn: *A Snowden-ügy. Korunk legnagyobb nemzetbiztonsági botránya*. Bp., 2014.

1314 Yumul 2023.

Heuvel 2023. = Heuvel, Katrina Vanden: 20 years later. Iraq war apologists still dominate. In: *Asia Times*, 2023. április 2. <https://asiatimes.com/2023/04/20-years-later-iraq-war-apologists-still-dominate/>

Schmidt 2022. = Schmidt Mária: *Látélet az orosz–ukrán háborúról*. Közép és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, Bp., 2022.

Yumul 2023. = Yumul, Jan: US failure in Iraq sows 20 years of unrest, chaos, In: *China Daily*, 2023. április 10. <http://global.chinadaily.com.cn/a/202304/10/WS64336846a-31057c47ebb92d9.html>

BARANGOLÁS A MŰVÉSZETEK VILÁGÁBAN

HAVAS GYÖNGYVÉR

FEJEZETEK A MEGVALÓSULATLAN FŐVÁROSI SZABADSÁGHARC-SZOBOR TÖRTÉNETÉBŐL

Előzmények és az első tervpályázat (1868–1897)

A soha el nem készült budapesti szabadságharc-szobor és a hozzákapcsolódó tervpályázatok ügye kisebb-nagyobb megszakításokkal végig jelen van az Osztrák-Magyar Monarchia fennállásának időszakában; hol előtérben, a megvalósuláshoz egészen közeli stádiumban látjuk, hol pedig egyfajta tesztalott állapotban azonosíthatjuk a korszak egyéb emlékműpályázatai között. Jelen dolgozat elsősorban levéltári dokumentumokra, valamint a folyóiratokban megjelent másodlagos forrásokra támaszkodik, hogy megkísérelje tárgyilagosan – a főváros, a Szabadságharc-szobor Bizottság, a pályázó művészek, a szoborra adakozó személyek, az 1848/1849-es eseményekhez való társadalmi és politikai viszonyulás nézőpontjain keresztül – feltárni a szabadságharc-szobor pályázatával kapcsolatos problémákat és a sikertelenség okait. Terjedelmi okok miatt csupán az események első fejezetét, vagyis az előzményeket, a szabadságharc-szobor létrehozását célzó gondolat megszületését, a szoborra tett alapítvány létrejöttének történetét, az adománygyűjtés megszervezését, valamint az első szabadságharc-szobor tervpályázat tanulságait részletezzük.¹³¹⁵

Előzmények

Egy, Pesten vagy Budán emelendő, az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékét megőrkítő szobrászati alkotás megvalósítását már a kiegyezést követő évben, 1868-ban kezdeményezte Szokoly Viktor (1835–1913)¹³¹⁶ lapszerkesztő, valamint id. Emich Gusztáv (1814–

1315 A budapesti szabadságharc-szobor történetének további „fejezetei” is kutatásom tárgyát képezik, azonban terjedelmi okok miatt jelen tanulmányban nincs mód ezek elemzésére. A fővárosi szabadságharc-szobor történetének egy-egy részletéről és általában a magyar történelmi eseményekhez kötődő emlékművekről lásd: Sinkó 1991, 37–39.; Szatmári 2000, 680–682. Erdei 2001, 93–118.; Erdei 2003, 58–64. A művészekről szóló szakirodalom röviden foglalkozik egy-egy pályaművel. Lásd pl.: Zala György pályaművéről: Borbás 2017². 39–42. A korszak társadalomtörténetéről: Szívós, 2009. A szakirodalom ennyire részletesen még nem foglalkozott az előzményekkel és az első tervpályázat eredményével.

1316 Szokoly Viktor (eredeti nevén: Szokoly Géza Bonaventura, 1822–1913) hírlapíró 1835. április 22-én született Oszlányban, tanulmányait 1842-től a budai piaristák elemi iskolájában végezte. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején honvédként szeretett volna részt venni az eseményekben, de fiatal kora és gyenge testalkata miatt elutasították. Édesapja, Szokoly József honvéd tábori orvosként hunyt

1869)¹³¹⁷ nyomdász és könyvkiadó. A *Fővárosi Lapok* 1868. február 16-ai száma már arról tudósított, hogy Szokoly és Emich „fényes kiállítású *Honvéd-albumot*” fog kiadni. A gazdagon illusztrált album minden tizedik előfizetőjének „teljes előfizetési pénze Pest város letéti pénztárában fog elhelyeztetni, a szabadságharc emlékére az ország fővárosában emelendő szobor első pénzalapja gyanánt.”¹³¹⁸

A pénzalap létrehozását a Pest városának 1868. május 6-ai közgyűléséről készült jegyzőkönyv is igazolja. Emich Gusztáv és Szokoly Viktor beadványt intézett Pest város tanácsához, mely szerint a *Honvéd-album* bevételeiből származó 1200 forintot a városi betéti hivatalban kívánták elhelyezni a maguk, valamint előfizetőik nevében egy, az „ország szívében, Pesten, az 1848-49-diki szabadságharc emléke megörökítésére felállítandó, szobrászat útján készítenendő emlék első pénzalapjaként”. A felajánlott összeget a közgyűlés elfogadta.¹³¹⁹

Az adományozók úgy rendelkeztek, hogy az általuk átadott és a továbbiakban átadásra kerülő összegek „mindaddig külön alapul kezeltenének s kamataikkal együtt tőkésítettének, míg hazánk fővárosának közönsége az ország az általunk magán egyének által megpendített eszmét kedvező viszonyok közt, politikai pártszínezeti tüntetés látszata nélkül, mint a nemzetnek legszentebb javaiért való küzdése irányában való kegyeletes megemlékezését, valamely nagyobb-szerű monumentális műben megvalósíthatja; mikor aztán az általunk letett első pénzalap egyéb összegekkel együtt ezen célra fordítandó.”¹³²⁰

Az alapítványról szóló levél rögzítette, hogyha 1878-ig nem kerül megvalósításra a fővárosi szabadságharc-szobor, akkor az összeget és kamatait szét kell osztani „az 1848/49-diki szabadságharcunkban részt vett, azóta a becsület útján maradt s Pest városánál hiteles iratokkal magukat igazoló honvédeink közül nyolc egyén közt, akár részesülnének akkor már honvéd rokkantjaink rendes évi nyugdíjban akár nem.”¹³²¹

el 1849-ben. Jogot tanult Nagyváradon és Pesten. Ő alapította, valamint 1865-től 1872-ig szerkesztette a *Hazánk s a Külföld* című hetilapot. Számos folyóiratnak volt szerzője vagy szerkesztője (pl. *Magyar Sajtó*, *Magyarország és a Nagyvilág*). Írásait sokszor álnéven közölte (Garabonciás diák, Kisvárdai Géza, Belzebub, Garam, Rajkó, Tankréd lovag, Peleskei nótárius). Súlyos betegség és családi tragédiák következtében egészsége megromlott és 1869-ben Tinnyére költözött, ahol az írás mellett birtokán tevékenykedett. (ÚMÉL, 2007, 481–482.) Szokoly sokszor merített ihletet az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményeiből. Ezek közé tartozik pl.: Regényes rajzok Petőfi Sándor ifjúkori éveiből (1859); Honvédelet: humoreszkek, életképek s beszélyek 1848-49-ből (1861); Mészáros Lázár élettörténete, külföldi levelezése és emlékiratai (1866-1867); Világos Hőse: jellemzések Görgeiről (1867).

1317 id. Emich Gusztáv (1814–1869) könyvkiadó, könyvkereskedő, 1841-ben nyitotta meg a pesti Nemzeti Könyvkereskedést, az ő nevéhez fűződik Petőfi Sándor verseinek kiadása is. A Pesti Napló kiadója volt 1850-től. (ÚMÉL, 2001, 339–340.)

1318 Fővárosi Lapok, 1868. február 16. (Fővárosi hírek, 155. o.); lásd még: Fővárosi Lapok, 1868. február 1. (Egy pompás album, 103. o.); A Hon, 1868. április 19.; A Hon, 1868. április 8. (Honvéd-album előfizetési felhívás, 4. o.)

1319 HU BFL XIV.-17.-01. Szokoly Viktor lapszerkesztő iratai (1868–1898). Sz. Kir. Pest városa közönsége által 1868. évi május hó 6-án tartott közgyűlés jegyzőkönyvi kivonata; Szokoly és Emich beadványa (fogalmazvány) Pest város tanácsához a szabadságharc-emlékmű felállítására tett adományukról, 1868. április 20.

1320 HU BFL XIV.-17.-01.

1321 HU BFL XIV.-17.-01.

A szabadságharc-szobor létrehozásának gondolatát megpróbálták összevonni a Budai Honvéd-Emlék Bizottság [egyres forrásokban: Bizottmány] kezdeményezésével, vagyis a pénzalapot megkísérelték beleolvasztani a budavári honvédelekműre gyűjtött pénzösszegbe. Dr. Szénássy Sándor „volt honvéd huszárezredbeli főorvos” és a Budai Honvédegylet elnöke 1878. szeptember 27-én levélben az alábbi kéréssel fordult Szokoly Viktorhoz, valamint az 1869-ben elhunyt Emich Gusztáv azonos nevű fiához: „*A budai honvéd emlék bizottságnak a napokban jött tudomására hogy boldogult Emich Gusztáv úrral egyetértve 1868-ben mint kezdeményezők egy honvéd emlékalap kezdetében a pesti tanácsnál 2120 ftos kézbesített, oly kikötéssel, hogy az, egy a honvéd vitézséget jelző emlék alap tőkéje legyen; mely ha 1878-ik évig nem létesülne, akkor az, a becsület útjáról le nem tér nyolcz 1848/49-iki honvéd között osztassék ki. A fent nevezett honvéd emlék bizottság, még 1872-ben a budai honvéd egyesület kebeléből azon utasítással lett kiküldve, hogy a Budavár 1849-ik évi május 21-én a vitéz honvédek hős feláldozásával történt bevétele, egy emlék által örökíttessék meg. (...) méltóztassék (...) az 1868-ik évben letéteményezett 2120 ftot kamatával együtt, a budavári bevételenek emlékére szándékban levő honvéd emlék alaphoz utalványozni: mihez a főváros képviselőse is (...) hajlandó egy díszesebb, a főváros méltóságához s a vitéz tett dicsőségéhez illő emlék felállításához 5.000 fial járulni.*”¹³²² A Budai Honvéd-Emlék Bizottság kérését végül a székesfőváros törvényhatósága elutasította, így a pénzösszeg továbbra is érintetlen maradt.

Polónyi Géza¹³²³ kérésére Szokoly Viktor és ifj. Emich Gusztáv 1882. május 19-én úgy rendelkeztek, hogy az 1868-ban tett alapítványt továbbra is a szabadságharc-szobor felállítására kívánják fordítani, és eltörölték a nyolc rokkant honvéd számára való szétosztás lehetőségének kitételét annak ellenére, hogy a céldátumig, 1878-ig nem került felállításra a szabadságharc szobra. A kitétel eltörlésével a pénzalap szabadabban kezelhetővé vált, alapja lehetett egy további adománygyűjtésnek.¹³²⁴

Nagy Lajos főjegyző 1882. június 26-án indítványt nyújtott be egy szabadságharc-szobor létesítése tárgyában. A későbbi intézkedés alapjául szolgáló tervezet szerint a főváros kezelésébe kerül át a szobor ügye és a Budai Honvéd-Emlék Bizottság gyűjtéséből származó pénzt szeretnék összeolvasztani a Szokoly-Emich-féle alapítvány pénzalapjával. Ezt a döntést azzal indokolták, hogy „*Budavár bevételenek a főváros volt közvetlen színhelye, de az egész szabadságharcz gyúponija [gyűjtő pontja] is Pest és Buda volt és így méltó, hogy a főváros a szabadságharcz megörökítéséből ne csak Budavár bevétele tekintse saját osztályrészének, hanem*

tekintse annak az egész szabadságharczot! Legyen tehát a szobor czélja a Szabadságharcz megörökítése, mert így leend legméltóbban megdicsőítve Budavár bevételenek s az annál elvérzett hősöknek emléke is.”¹³²⁵

Polónyi Géza és Nagy Lajos indítványára a főváros 1882. november 8-án¹³²⁶ újra foglalkozott a beadvány ügyével és a szabadságharc-szoborra 25.000 Ft-ot szavazott meg. A szobor megvalósítását a millenniumi rendezvénysorozat részeként szorgalmazták. Az aktualitását azal indokolták, hogy az 1848/49-es forradalom és szabadságharc „*társadalmi és politikai átalakulásunknak dicsőségteljes megszgyéje, - mely a kiváltságos és szabad demokratikus társadalom, - a tized és szabad föld, cenzura és sajtószabadság, az arisztokratikus felelős kormányzat között (...) epokhális határvonalként emelkedik ki.*”¹³²⁷

A *Pesti Napló* 1882. december 28-ai száma részletesen leírta a szabadságharc-szobor tárgyában tartott közgyűlés történéseit. A fejleményeket így foglalhatjuk össze: a bizottság nagy adománygyűjtésbe kezd, felszólítja a Budai Honvéd-Emlék Bizottságot, hogy a budai honvédelekre eddig beérkezett összeget engedje át a szabadságharc-szobor javára, Gerlóczy Károly (1835–1900) alpolgármester elnökletével alakult bizottságnak pedig az lesz a feladata, hogy kijelölje a szobor megvalósításának helyszínét, felügyelje az országos adománygyűjtést.¹³²⁸

Országos adománygyűjtés a szabadságharc-szoborra

A levéltári források szerint 1883-ban összesen 35.000 gyűjtőívet adtak ki, ebből 15.000 a főváros területére, 20.000 pedig vidéki területekre került kiküldésre. A fővárosi és a vidéki gyűjtőíveket elkülönítve kezelték. A gyűjtőívekre írt, buzdító felszólítás „*az országban divó minden nyelven*” is kinyomtatásra került. Tervbe vették a „*Nemzet könyvének*” kiadását is, amelybe minden 10 krajcár vagy annál nagyobb adományt adakozó személy vagy intézmény nevét beírták volna. A tervezet megemlíti, hogy a „*kormány felkérendő, hogy a begyűlt adományok a Budapesti Közlönyben bérmentesen közhírré tétessenek.*” A sajtóval együttműködve kívántak időnként egy-egy adakozásra buzdító nyilatkozatot közölni. A főváros területére szánt gyűjtőívek kezelését külön, kerületenként létrehozott bizottságok feladataként jelölték ki. A bizottságok létszáma a „*kerületek nagyságához és lélekszámához*” igazodott: az I., II., III. és IX.

1322 HU BFL XIV.-17.-06. Dr. Szénássy Sándornak, a budai Honvédelekmű-Bizottság elnökének levele Szokoly Viktorhoz, 1878. szeptember 27.

1323 Polónyi Géza (1848–1920) jogi tanulmányokat végzett, 1871 és 1906 között ügyvédként dolgozott a fővárosban, 1881-től függetlenségi párti országgyűlési képviselő, valamint a fővárosi törvényhatósági bizottság tagja. Wekerle Sándor második kormányában igazságügyminiszter volt 1906 és 1907 között. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnökeként is tevékenykedett 1918 és 1920 között. (ÚMÉL, 2004, 418–419.)

1324 HU BFL XIV.-17.-13. Szokoly Viktor és ifj. Emich Gusztáv levele Budapest székesfőváros tanácsához, 1882. május 19. (előzmény: HU-BFL-XIV.-17.-10; 11; és 12. ifj. Emich Gusztáv, Szokoly Viktor és Polónyi Géza levelezése, 1882. április 14 és 1882. május 3.); Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1882. április 5. rendes közgyűlés jegyzőkönyve 253. szám.

1325 HU-BFL-XIV.-14. Nagy Lajos főjegyző javaslata Budapest Főváros Tanácsához egy szabadságharc-szobor létesítése tárgyában, 1882. június 26.

1326 Részletesen lásd: HU-BFL-XIV.-89.-2-8.-01/07. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1882. évi november hó 8-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata.

1327 HU-BFL-XIV.-17. Kamermayer Károly polgármester körirata a törvényhatóságokhoz. Szokoly Viktor irataihoz mellékelte újságkivágat, 1882. december 19. Az 1883. évi felhívás szövegében így fogalmazták meg ezt a gondolatot: „*Mert az 1848/49 évi szabadságharcz vértáza mezején fakadtak újabb nemzeti életünk hervadhatatlan vívmányai a szabadsajtó, a közteherviselés, a politikai és társadalmi egyenlőség - amely nagy eszmék rendületlen alapjára helyezte a nemzet és király bölcsessége ezredéves alkotmányunk nagyszerű épületét.*”

1328 HU-BFL-XIV.-17. újságkivágat: Pesti Napló, 1882. december 28.

kerületben egyenként 100 tagból; a IV. és az V. kerületben 80-80 tagból; a VI. és VII. kerületben 120-120 tagból, a VIII. kerületben 150 tagból; a X. kerületben pedig 50 tagból állt. Minden kerületet annyi gyűjtőjárásra osztottak fel, ahány gyűjtőbizottsági tagja volt. A tagok házak szerinti járás-jegyzékeket kaptak kézhez. Érdekes része a tervezetnek, mely szerint a „*vidéki bizottságok elnökei felkérendők azon egyének neveinek közlésére is, a kik az illető területen külön levélben lesznek az adakozásra kérendők.*” A jelentősebb tőkével rendelkező pénzintézeteknek, vasúti igazgatóságoknak, gyáraknak, külön „felszólításokat és gyűjtőíveket” küldtek ki. Minden gyűjtőívnek legkésőbb 1884. március 1-jéig vissza kellett érkeznie a fővárosi Szabadságharc-szobor Bizottmányhoz.¹³²⁹

A *Nemzet* című lap arról tudósított, hogy 1883 tavaszán már 28 vármegye, szabad királyi város és rendezett tanácsú város alakította meg a saját gyűjtőbizottságát.¹³³⁰ A Szabadságharc-szobor Bizottmány 1884 nyarán felhívást intézett a főváros közönségéhez abban a tárgyban, hogy a még vissza nem szolgáltatott íveket és a gyűjtés eredményeképpen befolyt összeget minél előbb szolgáltatassák be. Ekkor a 10622 db fővárosi gyűjtőívből még 3142 ív hiányzott.¹³³¹ Bár a gyűjtés határidejét 1884 márciusában határozták meg, a közadakozás még 1886-ban is javában zajlott. Olyan cikk is megjelent, amelyben „ismeretlen, de már is hatóságilag nyomozott szélhámos” tevékenységére hívják fel a figyelmet, aki a „szobor-alak képére” gyűjtött előfizetéseket saját zsebébe tette, holott tervpályázat hiányában nem egy előre kiválasztott szoborterv megvalósítására indult meg a gyűjtés.¹³³² Ezek az adalékok is jól illusztrálják, milyen nehezen lehetett irányítani és ellenőrizni egy országos méretű gyűjtést.

Terjedelmi korlátok miatt a közadakozás eredményeinek részletes leírására nincs mód, azonban néhány példán keresztül nyomon követhető az 1883 és 1886 között végbement gyűjtés gyakorlati megvalósítása. A vidéki városok közül például Szombathelyen már 1883 márciusában megalakult a helyi gyűjtőbizottság.¹³³³ A lelkesen elkezdett gyűjtés mindösszesen 140 frt. 70 kr. adományt eredményezett. A szombathelyi polgármester leveléből kitűnik a kevésnek tűnő összeg magyarázata, miszerint a város lakossága „*a helyben létező számtalan egyleteket segíelyezni anyagilag igénybe vétetik, és egész éven keresztül a jótékony célra való adakozások és gyűjtések meg nem szűnnek, a közönség amúgy is csekély jövedelme mellett kifáradva az adakozásoktól, végre kénytelen a legnemesebb hazafias célból is megtagadni az adakozásokat.*” A szombathelyi Szabadságharc-szobor Bizottság tehát mindösszesen négy hónap után, 1883 nyarán megszünt.¹³³⁴

- 1329 HU-BFL-XIV.-17. A „szabadságharc-szobor” felállítására érdekében fogantatandó gyűjtés, 1883. január 20.
 1330 *Nemzet*, 1883. április 22. (7. o.)
 1331 *Nemzet*, 1884. július 12. (2. o.)
 1332 Hód-Mező-Vásárhely, 1886. május 2. (3. o.) Lásd még: Borsod-Miskolci Értesítő, 1886. május 20. (5. o.)
 1333 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. (Budapest Székesfőváros Számvevőségének iratai; Szabadságharc szobor alap iratai) Grimm Károly szombathelyi polgármester levele a Szabadságharc-szobor bizottmány részére, 1883. márc. 9.
 1334 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Grimm Károly szombathelyi polgármester levele a központi szabadságharc-szobor bizottmány elnökségének, 1883. július 14.

Vas megye alispánja, a vármegyében végzett gyűjtés eredményeképpen, 1884-ben 200 forintot küldött a fővárosi szabadságharc-szobor javára, az egyes településekre vonatkozó gyűjtőívek kíséretében.¹³³⁵

A Székelyudvarhelyen [ma: Odorheiu Secuiesc, Románia] működő „Polgári Olvasókör” például 5 forinttal járult hozzá a szoborhoz.¹³³⁶ Udvarhely megye alispánja levélben részletezte, hogy az Udvarhelyi szolgabírói járásban 13 forint és 41 krajcár gyűlt össze a szobor javára, 10 falu adakozása nyomán.¹³³⁷ Medesér [ma: Medișoru Mare, Románia], Tordátfalva [ma: Turdeni, Románia], Martonos [Firtosmartonos, ma: Firtănuș, Románia], Firtosváralja [ma: Firtușu, Románia], Énlaka [ma: Inlăceni, Románia] települések esetében pedig a lakosság „*nem pénzt, hanem ki-ki módjához képest egy-egy kevés gabonát adakozott, s erről gyűjtőív nem vezetett.*” A gabonaadományból később 1 forint 50 krajcár pénzbeli adomány keletkezett.¹³³⁸ Alsósófalva [ma: Ocna de Jos, Románia] község esetében, a gyűjtőíven ez áll: „*a lakosok szegénység miatt nem adakoztak*”, de a község, „mint testület” 2 forintot adott.¹³³⁹ Több gyűjtőíven is jelezve van, hogy egy-egy kisebb település (pl. Oroszhegy [ma: Dealu, Románia], Korond [ma: Corund, Románia], Bögöz [ma: Mugeni, Románia]) csak testületileg tudott körülbelül 1 forintot adakozni. Udvarhelymegye alispánhelyettese 1887. február 25-ei levelében számolt be a gyűjtés eredményéről, eszerint a vármegye körülbelül 37 forinttal járult hozzá a szoboralaphoz, és volt olyan adakozó, aki csupán „*egy cső tengerit*” tudott adni.¹³⁴⁰

A felhívásra Ung vármegye 174 frt. és 72 kr. összeget adott 6 darab gyűjtőíven.¹³⁴¹ A Nagybereznai Szolgabírói járáson belül például a Lyutai körjegyzőség [Lyuta mai neve: Havasköz, Люта, Ukrajna] aláírási ívén, a bírók neve szerepel az egyes községek nevében testületileg adott adományoknál, és a lyutai lelkész adta a legmagasabb összeget, 2 forintot.¹³⁴² Ungvár [ma: Ужгород, Ukrajna] város képviselőtestülete saját községi pénztárából 25 forint adományt szavazott meg a szabadságharc-szobor felállítására, és gyűjtőbizottságot is alakított 1883 nyarán.¹³⁴³ A források szerint 1886-ban a város további 21 forint 90 krajcár összeget adományozott a szoboralap számára.¹³⁴⁴

Ugocsa vármegye adakozóinak névsorában „*egy volt nemzetőri százados*” név nélküli bejegyzése is megtalálható, aki 80 krajcárt adott a szobor céljaira. A szabadságharc-szobor ügyét

- 1335 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Vas vármegye alispánjának 1884. évi január hó 16-án kelt 1112 számú átirata alapján hozott fővárosi határozat, 1884. február 10. (hivatkozási szám: 6925/1884-I.)
 1336 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. (hivatkozási szám: 59267/1883-I); 1883. december 17.
 1337 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Az udvarhelyi szolgabírói járásban gyűjtött adományok, 1883. június 15. (hiv. sz.: 4911/1883).
 1338 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Udvarhely vármegye (jelentés gabona adományozásáról, hiv. szám: 5471/1883).
 1339 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Udvarhely vármegye. Gyűjtőív: Alsósófalva, 1883.
 1340 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Udvarhely vm. főjegyzőjének levele a Szabadságharc-szobor bizottmányhoz, 1887. február 25.
 1341 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Ung vm. A Szabadságharc-szobor Bizottmány levele Kende Péter alispánhoz, 1885. szeptember 12.
 1342 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Nagybereznai Szolgabírói járás Ung vármegyében, aláírási ív, 1885. szeptember 28.
 1343 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Ung vm. Ungvár város levele (1883. június 25-ei városi tanácsülés).
 1344 BFL, IV. 1413/ff. 71. feljegyzés Ungvár város adományáról, 1886. április 13. (hiv. sz.: 11161/1886-I.)

többen is felkarolták, erre példa a szőlősvégardói [ma: Підвиноградів, Ukrajna] illetőségű Horthy Vilmos megyei bizottsági tag tevékenysége, aki Ugocsa vármegye 1883 februárjában tartott gyűjtőbizottsági ülésén és azt követően, 148 frt. 50 kr.-t gyűjtött össze, majd ezt az összeget 153 frt. 44 kr.-ra bővítve adta át 1883 októberében.¹³⁴⁵ Az adakozók névsora szerint, a legtöbb egyéni adományt, 25 forintot, báró Perényi Zsigmond adta.¹³⁴⁶

Trencsén vármegye mindösszesen 20 krajcár pénzösszeget gyűjtött 1883-ban, azonban 1884 tavaszán már 767 frt. 50 kr. elküldéséről szólnak a források. Trencsén vármegyében is hasonló módon zajlott a gyűjtés, vagyis a vármegye törvényhatósági bizottsági ülésén hozott határozattal a vármegye összes szolgabíróját, valamint Trencsén város [ma: Trenčín, Szlovákia] tanácsát jelölték ki a szoborra kért gyűjtés lebonyolításával.¹³⁴⁷

A fővárosban kerületenként alakultak gyűjtőbizottságok és azok választották meg a gyűjtőbizottság tagjait és a kerületi pénztárnokot.¹³⁴⁸ A budapesti kerületek közül példaként a VI. kerületben lebonyolított gyűjtés gyakorlati megvalósításáról írunk. Terézváros esetében (is) beürend szerint összegyűjtötték a kerülethez tartozó utcák névsorát. Az egyes utcában lévő házak számát is felmérték, és külön választották a „vak” számokat a lakott házsorszámoktól. A „vak” házsorszám jelölhette az üres telkeket, valamint az épülőfélben lévő házakat. Terézvárosban 60 utcát kellett felmérni: a kerületben 1281 lakott ingatlant, továbbá 491 „vak” házat számoltak össze. Ezt követően 120 járásra osztották fel a kerületet, és minden járáshoz rendeltek egy-egy gyűjtőbizottsági tagot, aki a gyűjtőívek szabályszerű kezeléséért felelt. Az utcák esetében általában más-más személy kapta meg a páros és a páratlan számok alatt lévő házakat.¹³⁴⁹

A Szabadságharc-szobor Bizottmány körlevelet küldött ki, amelyben „a főváros összes háztulajdonosok hazafias érzelméhez és lekötő szívésségéhez fordul az iránt, hogy őt a nemes ügy előmozdítása érdekében támogatni kegyeskedjenek.” A levélhez mellékelte gyűjtőíveket a tulajdonos „ha csak lehetséges személyes buzdítása kíséretében” vigye körbe az ingatlanában, gyűjtse össze az adakozott összeget, ezután a pénzt és a kitöltött íveket „saját hazafias adományával kiegészítve” a gyűjtőíven megnevezett, és igazolvánnyal rendelkező bizottsági tagnak adja át, elismervény mellett. Az elsődleges gyűjtés határidejének 1883. május végét jelölték meg.¹³⁵⁰ A gyűjtő-bizottsági tagok feladatul kapták azt is, hogy személyesen ellenőrizzék, valóban üresek-e azok a telkek, amelyeket előzetesen „vak” házként azonosítottak.¹³⁵¹ Ennek abból a szempontból is lehetett jelentősége, hogy a gyűjtés több éves időintervallumában esetleg egy-egy épülő ház befejezésre került, és már megkereshető a gyűjtőívekkel. Amennyiben a háztulaj-

1345 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Ugocsa vm. Szabadságharc-szobor Bizottmány és Horthy Vilmos levelezése, 1883. augusztus 17. és 20.

1346 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Ugocsa vm. Horthy Vilmos aláírásával beküldött gyűjtőív, 1883. február 10.

1347 HU-BFL-IV.-1413/ff.-71. Trencsén vm. Főjegyző levele a Szabadságharc-szobor Bizottmánynak, 1884. július 25.; Trencsén vármegye alispánjától érkezett jelentés másolata, 1884. április 8. (hiv. sz. 17589/1884-I.); A trencsényi alispán levele a Szabadságharc-szobor Bizottmánynak, 1883. május 19.

1348 HU-BFL-IV.-1413/ff.-64. (Szabadságharc szobor alap iratai, Budapest, VI. ker.) Török József a VI. kerületi gyűjtőbizottság elnökének jelentése a Szabadságharc-szobor Bizottmány elnökségéhez, 1883.

1349 HU-BFL-IV.-1413/ff.-64. A gyűjtéshez szükséges járások kialakítása, 1883.

1350 HU-BFL-IV.-1413/ff.-64. Gerlóczy Károly bizottmányi elnök körlevele, 1883. február 10.

1351 HU-BFL-IV.-1413/ff.-64. Gerlóczy Károly levele a gyűjtőbizottsági tagokhoz, 1883. május 10.

donos nem lakott az adott házban, akkor a tényleges gyűjtést a házmesterek végezték el, vagyis nekik került átadásra a gyűjtőív.¹³⁵²

A házsorszámokhoz rendelt gyűjtőívek kiosztásakor néhány esetben anomáliák mutatkoztak. A levéltári források alapján volt olyan személy, aki „miután másik 2 íven adakozott, többet nem adakozik.”¹³⁵³ Eszerint a gondosan előkészített beosztás ellenére is előfordulhatott, hogy a sarokházak, két utca irányába is bejárattal rendelkező házak több járáshoz is besorolásra kerültek. Arra is van adat, miszerint valamilyen ismeretlen okból egy-egy házhoz nem érkezett meg a gyűjtőív.¹³⁵⁴

A budapesti szabadságharc-szobor első tervpályázata

A pályázati feltételek első verziója 1883. január 20-án készült el „a Budapest főváros valamely közterén felállítandó” szabadságharc-szobor terveire vonatkozóan. A pályázaton csakis „magyar honpolgárok” vehetnek részt, a művész szabadon eldöntheti, hogy névvel vagy jellegével adja be munkáját; „a mű alakjára nézve óhajtatik az oszlop, mely leginkább kifejezi a magasba törekvő szabadság eszméjét”; az oszlop és a talapzat találkozásánál négy allegorikus alak megmintázását ajánlják: a „nemzet harcképessége (a honvéddel), a sajtószabadság, a jobbágy-ság felszabadítása és a közteherviselés, művészi kivitelben, mint az 1848/9 évi szabadságharc vívmányai.” A kiírás nem kötelez az allegorikus alakok megválasztása tekintetében, „mert a művész szabadságára bízatik, más az eszmének tán megfelelőbb alakot is tervezni.” A kiírásban nem adott meg konkrét helyszínt, ami jól mutatja, hogy 1883-ban még nem találtak megfelelő teret a szobor számára. A pályázat lehetővé tette azt is, hogy a művészek javaslatot tegyenek a helyszínre vonatkozóan. Metszet- és homlokzatrajzot vártak a művekről, amelyekhez kizárólag magyar nyelvű leírást és költségvetést kértek mellékelni. A műveket 7 tagból álló bírálóbizottság értékeli amibe két-két tagot küld az Országos Képzőművészeti Tanács és a Fővárosi Köz-munkák Tanácsa, 3 tagot pedig a Szabadságharc-szobor Bizottmány választ.¹³⁵⁵

A szabadságharc-szobor gipszmintáira kiírandó tervpályázat feltételeit az adománygyűjtés lezárásának évében, 1886 tavaszán bírálta el a középítési bizottság. A tervezeten annyi módosítást eszközölnének, miszerint a három legjobb alkotás 1800 forint díjat nyerjen, és a pályaműveket a pályázati kiírástól számítva ne fél, hanem egy év alatt lehessen elkészíteni.¹³⁵⁶ Még további három évet kellett arra várni, hogy 1889. május 20-án a hivatalos pályázati felhívás is megjelenhessen.¹³⁵⁷ A minták esetében megszabták, hogy a tervezeten 1 méter magasságnak

1352 HU-BFL-IV.-1413/ff.-64. Schwarcz Gyula megjegyzése a hiányzó gyűjtőívekről, 1884. október 24.

1353 HU-BFL-IV.-1413/ff.-64. Burger Károly kávé levele a Szabadságharc-szobor Bizottságának, 1883. június 8.

1354 HU-BFL-IV.-1413/ff.-64. Thaly Emil levele a Szabadságharc-szobor alapnak, 1883. december 3.

1355 HU-BFL-IV.-17. Pályázati feltételek, a Budapest valamely közterén felállítandó szabadságharc-szobor terveire vonatkozóan, 1883. január 20.

1356 Nemzet, 1886. május 1. (A fővárosi ügyek. A középítési bizottság, 5. o.)

1357 Fővárosi Közlöny, 1891. január 9. (Pályázati feltételek a Budapest főváros területén felállítandó „Szabadságharc-szobor” terveire vonatkozólag, 3.o.)

5 centiméter nagyság feleljen meg. Itt már az 1800 forintos díjazás szerepelt a három legjobb műre vonatkozóan. A kiírás megjegyzi, hogy a díjazott művek a „*szervezők szellemi tulajdonának fenntartása mellett, a főváros tulajdonát képezendik: ugyanazért fenntartja a főváros magának azon jogot, hogy a kivitelre nézve a három díjazott pályamű közül szabadon választhat, vagy hogy esetleg egyik díjazott pályaművet sem fogadja el a kivitelre.*” A bírálóbizottság tagjaira vonatkozóan a végleges kiírás megegyezett az elsődleges tervezettel, pályadíj elnyeréséhez legalább 4 szavazatra volt szükség. A művészek 15 napig tehettek írásbeli észrevételt a bírálatokra. A szoborterveket 1890. december 31-ig lehetett leadni a VIII. kerületi Zerge utcai községi főreáltanoda¹³⁵⁸ épületében. A leírásokat, valamint a kivitelre vonatkozó költségvetést pedig Gerlóczy Károly alpolgármesterhez, mint a Szabadságharc-szobor Bizottmány elnökéhez kellett eljuttatni.¹³⁵⁹

A szabadságharc budapesti emlékművének első tervpályázatára 9 alkotás érkezett be: Donáth Gyula, Köllő Miklós, Senyei Károly, Szász Gyula és Tóth István szobrászművészek, valamint Róna József szobrász és Havranek Ferenc építész, Strobl Alajos szobrász és Gerster Kálmán építész, Szécsi Antal szobrász és Czigler Győző építész, továbbá Zala György szobrászművész és Schickedanz Albert építész küldött be szobormintát. Az eredeti elgondolás szerint, az alkotásokat csak a bírálat után tették volna közzé, azonban a közvélemény nyomására előbb mutatták be őket.¹³⁶⁰ A szabadságharc-szobor első pályázatára beérkezett mintákat 1891. március 1-től a Magyar Tudományos Akadémia palotájában állították ki, – az eredetileg tervezett két hét helyett – két hónapig tartó időszakra.¹³⁶¹

A korabeli sajtó szerint „*emlékszobor ügye iránt az érdeklődés még soha sem volt ily élénk és általános, mint ez esetben.*” A szemlélők közül többen úgy látták, hogy a művészi alkotóerő tekintetében zseniálisan kivitelezett szobortervekről éppen a szabadságharc eszméje hiányzott. A *Művészi Ipar* például megemlíti azt is, hogy a bírálóbizottság elgondolkodott azon a kérdésen is, hogy vajon a szobrászat lenne-e a legmegfelelőbb művészeti ág a szabadságharc emlékének megörökítésére, és amennyiben igen, akkor milyen motívumok megjelenítésére lenne szükség ahhoz, hogy sikeres, minden tekintetben jó megoldás születhessen.¹³⁶²

A *Vasárnapi Ujságban* – valószínűleg az 1848-as eseményekre való szimbolikus utalás céljából – 1891. március 15-én írtak terjedelmesebb leírást az Akadémia dísztermében elhelyezett művekről. Ez a cikk is kitért arra, hogy „*szokatlan az a rendkívüli érdeklődés, a melyet közön-*

ségünk e szoborminták iránt” tanúsított, és ennek az lehetett az oka, hogy „*a pályázat eszméje*” megfelelt „*a nemzeti közszükségnek.*”¹³⁶³ A pályaművek rövid leírását többek között a *Pesti Napló* 1891. március 2-ai száma is közzétette, amelyben az alábbi összegzés olvasható: „*A leg-többen oszlopos építménnyel versenyeznek, melynek tetején a nemzeti géniusz alakja áll.*”¹³⁶⁴ A sajtóban megjelent kritikák közül e kettő a legrészletesebb, emiatt ezeket „szólatatjuk meg” a pályaművek ismertetésénél.

„*Zala György, az aradi vértanúszobor megalkotója, Schickedanz Albert műépítéssel együtt készítette pályaművét. A művész abból a nézetből indult ki, hogy az emlékműben kifejezésre kell jutnia elsősorban annak, hogy Magyarország mai önállósága, sorsa fölött a nemzeti akaratnak teljes érvényre jutása azokon az alapokon nyugszik, melyekért a szabadságharc magasztos küzdelme folyt. S ama szoros kapcsolat miatt, mely e fényes korszakot alkotmányunk helyreállításával összefűzi, a művész a szobormű felállítására az új országház előtti tért tartotta legal-kalmasabbnak s tekintettel a szabadságharc megörökíteni való fontos eseményeire, szélesebb alapon rendezte el művét. Szobor helyett egy egész szoborcsoportot adott. A pályamű az új országház tengelyébe eső s csupán annak egyik homlokzata felé nyitott, egyes átjárókkal ellátott hosszúkás teret tüntet fel. A bejárattal, illetőleg az országházzal szemben, lépcsőzetes alépitményen, hatalmas talapzat emelkedik, melyen a felvilágosodás szárnyas géniusza áll világító szövetnekkel [fáklya] kezében, jelképezve a szabadság szellemének hatalmát, mely föl-rázta s dicső küzdelemre vezérelte a nemzetet. A géniusz hatalmas oroslánra támaszkodik, a fizikai erő jelképére, mely az önkény ármányos kígyóját tapossa el. A talapzat oldalait a polgári szabadság legfőbb tényezői külön csoportokban környezik. Az első csoport az egyenlőséget, a második a sajtószabadságot, a harmadik a vallásszabadságot, a negyedik a közös terhek meg-osztását tünteti fel. A talapzat alján Klio trónol, kezében a könyvvel, melyre ez van írva: »1848. 1849. 1867. Alkotmányért. Hazáért.« E csoport mindkét oldalán, a körfal alacsony pillérein, párosan elhelyezett kis géniuszok tartanak egy-egy lapot, az egyik a Hymnus, a másikon a Szózat kezdő soraival.*

E központi főcsoporttól jobbra és balra a forumot két félkör zárja be, melyekhez padok vannak illesztve a nézők részére. A félkörök középalapjain széles domborművek vannak. A jobbra eső domborművön az az emlékezetes jelenet látható, amely 1848 március 15-én a nemzeti múzeum előtt folyt le, a mikor Petőfi szavalja a »Talpra magyart« [Nemzeti dal] s körülötte Jókai, Vasvári, Egressy és Irányi üdvözlik a magyar szabadság hajnalát. A dombormű alatt ez a felírás: »Európa minden népe boldogul, haladnunk, boldogulnunk kell nekünk is. Legyen béke, szabadság és egyetértés.« E domborművet két alak fogja közre: a lelkesedés női alakja, zászlóval a kezében s a mérséklet férfi alakja, amint kardját hüvelyébe visszateszi. A másik domborművön az a jelenet van megörökítve, a mikor István nádor a pesti országgyűlésbe vonul az első felelős minisztériummal, élén gróf Batthyány Lajossal, miközben a főrendek és képviselők kitörő lelkesedéssel üdvözlik. A dombormű alatt van a minisztérium névsora s két oldalán a

1358 A pályaműveket először a Zerge utcai Állami Reáliskola (ma: Vörösmarty Mihály Gimnázium, Horánszky utca 11.) dísztermében állították fel. A terem a minták kiállítására alkalmatlan volt, ezért új helyszínt kellett találni. Felmerült az a megoldás, hogy a Múcsarnokba viszik át a műveket, de még tartott a téli tárlat. Végül a Magyar Tudományos Akadémia díszterme mellett döntöttek. *Pesti Napló*, 1891. január 7. (A szabadságharc-szobor, 2. o.)

1359 *Pesti Napló* esti kiadás, 1889. július 4. (Pályázat a szabadság-szoborra, 1. o.)

1360 Tiltakozások voltak amiatt, mert a bizottság senkinek sem engedte megnézni a szobrokat a bírálatok elkészítése előtt. Egyre többen beszéltek arról – a levéltári források ismeretében valótlán – elgondolásról, hogy a bizottság szabadságharc-szobor helyett szabadságszobrot emeltetne, és amiatt zárta ki a közvéleményt, hogy a sajtó ne tudja befolyásolni a bizottság döntését. (A bizottság kénytelen volt még a bírálat előtt közzé tenni a mintákat.) *Pesti Napló*, 1891. január 6. (A szabadságharc szobra, 2. o.)

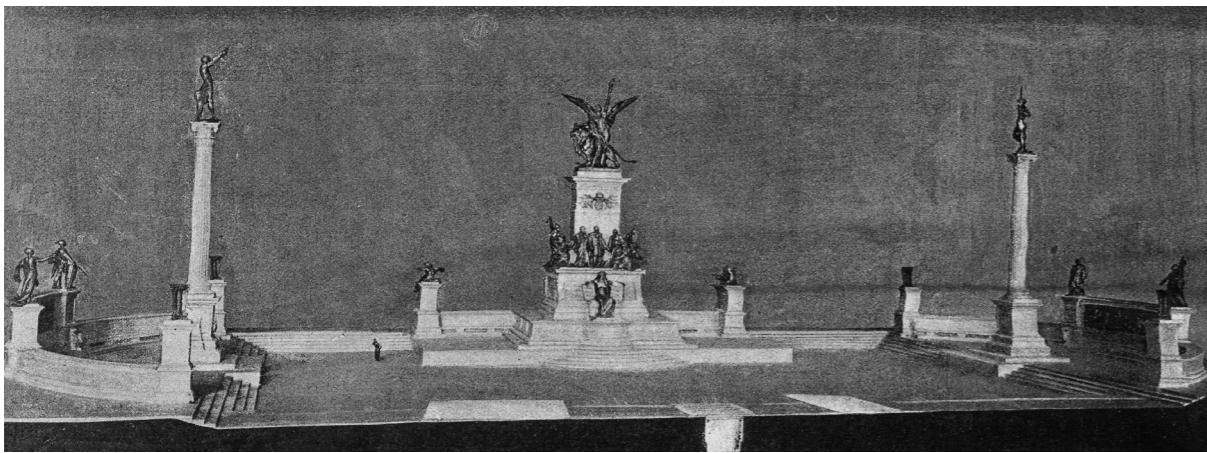
1361 *Fővárosi Közlöny*, 1891. március 3. (5. o.)

1362 *Művészi Ipar*, 1891, 6. évf., 1-2. sz. (Különfélék, szabadságharc szobrára..., 68–71. o.)

1363 *Vasárnapi Ujság*, 1891. március 15. (Dr. Kovács Dénes, A szabadságharc-szobra, 165–169. o.)

1364 *Pesti Napló*, 1891. március 2. (A szabadságharc-szobor pályázata, 1. o.)

harczkészség és áldozatkészség. A félkörnek központjaiban, a domborművek előtt, két magas korinthusi oszlopon a »Lex« és »Veritas« alakjai állanak. Egyfelől egy szilárdan előre lépő ifjú törvénykönyvet tart magasra, másfelől egy női alak mutatja fel az igazság tükörét. E két alak jelképezi, hogy a szabadságharcban törvényért és igazságért küzdött a nemzet. Zala műve, ha nem is egységes s nem egyetlen, hatalmas eszmével oldja meg a feladatot, elrendezésében, részleteiben oly szép, hogy pályázaton kívül is megrendelhetné az állam vagy a főváros, hogy az Budapesten a magyar dicsőség fóruma lenne. A pályázat keretén belül azonban éppen a nagy költség miatt, amelybe kerülne, aligha lesz kivihető.¹³⁶⁵

1. kép. Zala György szobrászművész és Schickedanz Albert építész közös pályaműve, 1891. Weinwurm Antal fényképe nyomán készített reprodukció. (Forrás: Ország-Világ, 1891. március 14., 174. o.)

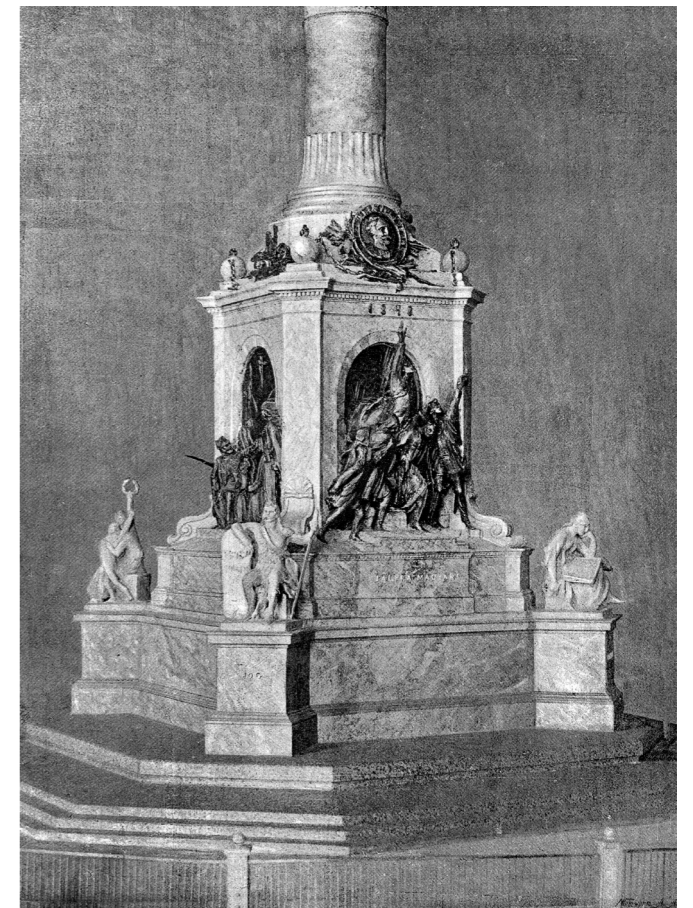
A költségek tekintetében Zala minimum 470 forintra becsülte művének költségeit, ami messze meghaladta a rendelkezésre álló összeget.¹³⁶⁶ A főcsoport körüli ellipszis alakú építményben felfedezhetjük a Hősök terén megvalósult, 1894-ben tervezett és hivatalosan csak 1929-ben átadott Millenniumi emlékmű előképét is, amely ugyancsak Zala és Schickedanz közös alkotása. A tervezőpáros minden bizonnyal e tervpályázat bírálatának tanulságait is figyelembe vette az emlékmű tervezésekor.

„Stróbl Alajos, az Arany-szobor pályázat nyertese, mint a pályázók nagy része, hódol ama klasszikai felfogásnak, mely a szabadság és a diadal méltó emlékének az oszlopot tartja. Ez a felfogás különben a nyugati nagy nemzeteknél is megvan. Stróbl a szoborművet az Andrassy úti körtérre [Körönd], esetleg a lebontandó Újépület helyén keletkező térségre tervezte, oda, ahol gróf Batthyány Lajost agyonlőtték. Stróbl művének vezéreszméje, hogy az 1848/49-iki szabadságharcból oszlopként fejlődött ki a mostani szabadság. Ezért a hatalmas, 48 méterre tervezett renaissance diadaloszlopon gömb van s azon a szabadság géniusza áll, kezében tartva a fáklyát

1365 Vasárnapi Ujság, 1891. március 15. (Dr. Kovács Dénes...i. m., 166. o.)

1366 Pesti Napló, 1891. március 2. (A szabadságharc-szobor... i. m., 1. o.)

és a széttört lánczokat. Az oszlop tetején a géniusz alatt erkély van, melyre az oszlop belsejében, villamos felhúzóon lehet jutni. Az oszlop egyik oldalán »1848, a királyért és hazáért« felirat van, a magyar címerrel és koronával, körülveve babérlevelekkel. A másik oldalon »1849« felirat, a címer korona nélkül, babérral övezve és átszúrva egy karddal. A szobor kiinduló pontja a talpzat alján levő dombormű, mely a márczius 15-iki jelenetet ábrázolja, amikor a »Talpra magyar!«-t szavaló Petőfit a lelkesült tömeg vállára emeli. Fölötte széttört rablánczok közt a Kossuth Lajos arc képe, alant pedig bevésve e jelmondat: »Talpra magyar!« A jobbra eső domborművön egy még gyermekifjú búcsúzik anyjától. Mellette öreg, megtört szolga hullatja könnyeit. A háttérben vonul el a honvédsereg. Alant ez a felírás van: »Hi a haza« A hátsó domborművön egy megsebesült honvédtiszt buzdítja a szuronnyal támadó honvédeket.

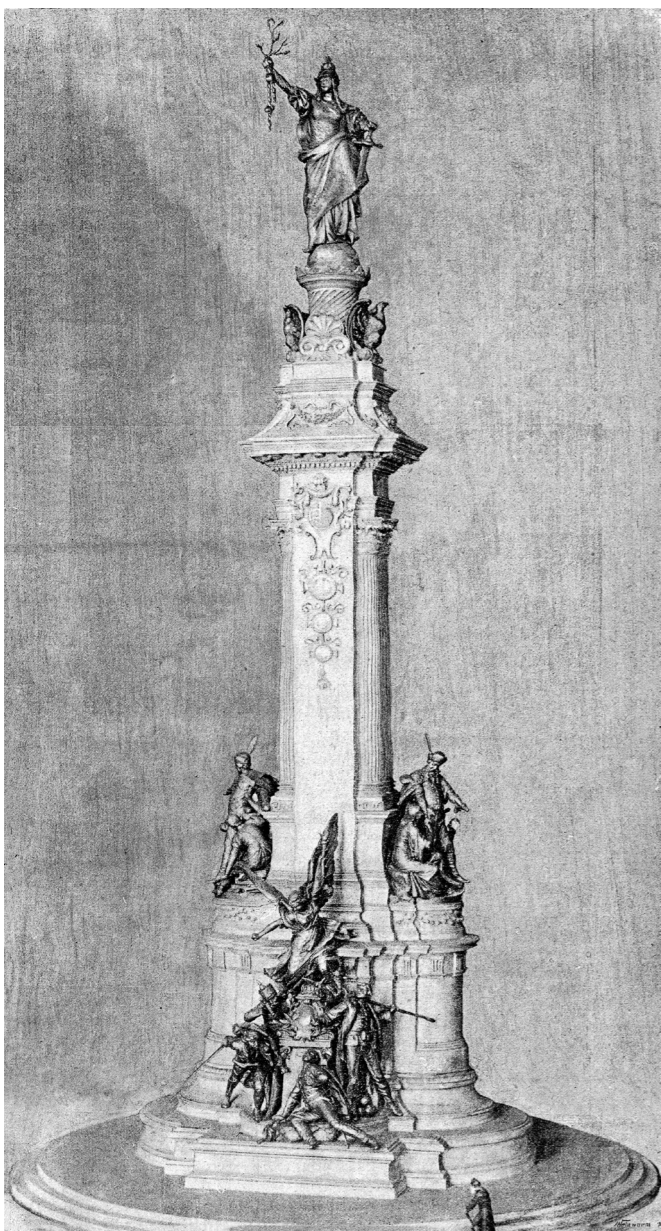

2. kép. Stróbl Alajos szobrász és Gerster Kálmán építész közös terve, 1891. Az eredeti fényképfelvételt Weinwurm Antal készítette. (Forrás: Ország-Világ, 1891. március 14. 171. o.)

Szinte hallani véljük, amint kiáltja: »Előre! Most vagy soha!« Mögötte egy zászlótartó magasan lengeti a zászlót. Fölötte van Széchenyi István arc képe, aki békés úton készítette elő a szellemi forradalmat. A negyedik dombormű családi jelenetet ábrázol, amikor a Világos után hazatérő öreg honvéd, családja körében regél a csatákról s a szomorú eseményekről. Alatta a jelmondat: »Hol sírjaink domborulnak, unokáink lebomolnak.« Stróbl művén leginkább az kifogásolható, hogy epizódyszerű eseményekkel akarja kifejezni az eszmét s éppen ezért művében nincsen méretség és lendület. Szobra azonban mindenesetre díszére válnék fővárosunknak.¹³⁶⁷

„Róna József szintén diadaloszloppal pályázik. Róna dióhéjban hű tükörét akarta adni az 1848/9-iki szabadságharcnak. A hátsó csoportozaton nagy erővel van érzéktve, amint a nemzeti erő fölébred és oroszán képében letiporja a reakciót, melyet ármány formában, kezében kancsukával [Szijakból font, rövid nyelű korbács] állít elénk. E csoport mögött emblémákkal övezett táblán a 48-as politikai harc vívmányai: a vallásszabadság, önálló kormányzat és jogegyenlőség van feltüntetve s ezeket őrzi harcukészen, sisakkal a fején s buzogánnyal a kezében a nemzeti géniusz. Jobbra a politikai harc leglényegesebb eredményei láthatók. Egyik ezek

1367 Vasárnapi Ujság, 1891. március 15. (Dr. Kovács...i. m., 166. o.)

3. kép. Róna József szobrász és Havranek Ferenc építész közös pályaműve, 1891. Weinwurm Antal fényképéről készített reprodukció.

(Forrás: Ország-Világ, 1891. március 14., 175. o.)

nye áll a széttört bilincseit diadallal mutató szabad Hungaria. A harmincz méterre tervezett oszlopot renaissance stílusban Havranek Ferenc tervezte. Az oszlop igen eredeti s mellőzi a konvencionális formákat. Róna műve a legsikerültebb alkotások egyike. Merész felfogásban és kivitelben, s kivihetőség tekintetében is a legelső közt jön számításba. Rónán meglátszik, hogy megillette a modern szobrászat szellemét, mely életet, erőt és akciót önt a szobrokba. Szobrát különben az Andrassy úti körtérre szánta.”¹³⁶⁸ A Pesti Napló ugyancsak megnyerőnek és „sikerült alkotásnak” látja a művet.¹³⁶⁹

¹³⁶⁸ Vasárnapi Ujság, 1891. március 15. (Dr. Kovács...i. m., 166–167. o.)

¹³⁶⁹ Pesti Napló, 1891. március 2. (A szabadságharc-szobor...i. m., 1. o.)

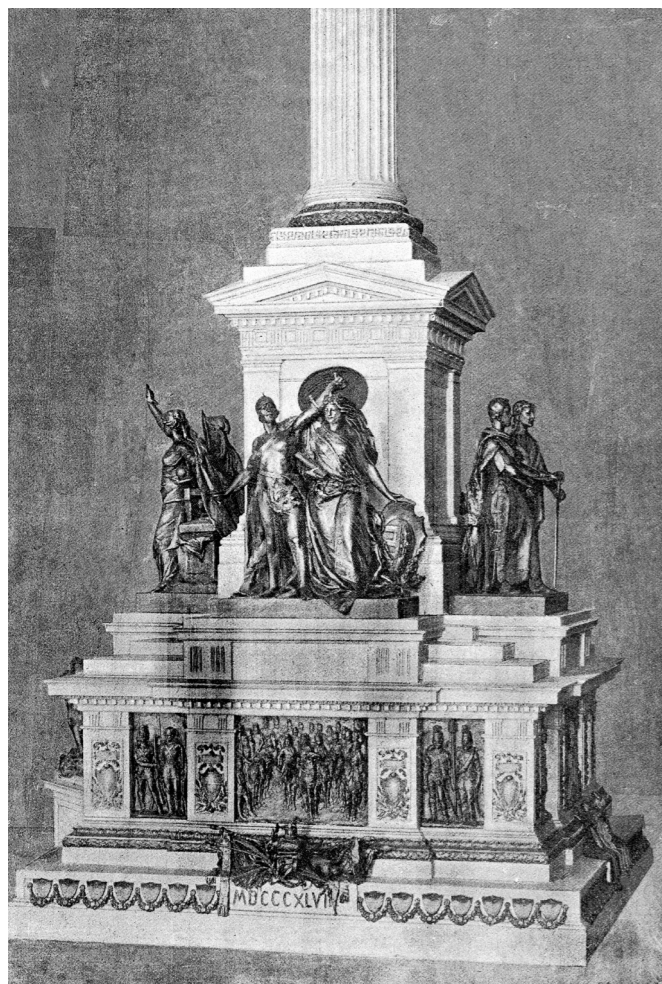
közül a jobbágyság felszabadítása. Egy magyar mágnás kezét nyújtja a parasztnak, magához emeli s átadja neki a felszabadító levelet. Látszik, hogy a mágnás önként teszi ezt. Leereszkedő és mégis büszke. Balra van a sajtó felszabadítása és a szólásszabadság. A megkötözött sajtó bilincseit baltával üti le a nyomdász. A sajtó mellől a népszónok szabadon szól a néphez. A mozgalom történelmi fejlődését követve, elöl a tényleges harc van megörökítve, mely épen azért keletkezett, mert e vívmányokat el akarták venni. E csoportozaton a művész igyekezett feltüntetni, hogy ez tulajdonképpen védelmi harc volt. Lent a haza oltára van, rajta a magyar címér, ezt védik, ezért küzdenek és halnak a magyar honvédek. Az egyik honvéd sarokba húzódva lő ki az ellenségre. A másik zászlót lobogtatva lelkesül a szabadságért, s míg a harmadik haldokolva roskad le az oltár előtt, addig a negyedik, egy sebesült, szétrongyolt alak, végső elkeseredésében rohan ki az ellenség felé a biztos halálba. Fölöttük a szabadság géniusza szilaj vadsággal lengeti a szabadság fáklyáját, a harcolókat buzdítva és a végső kitartásra serkentve. Fönt pedig az oszlop tetején bevégzőképpen, mint a nagy mozgalom végeredmé-

A Székesfehérvár és Vidéke című lap is beszámolt az eseményekről. Róna József sikerének különösen örülnek, mert a vármegye „nagynevű szülöttéként” pályázott, és tervezőtársa, Havranek Ferenc építész, Székesfehérvárott született. Tehát nem minden elfogódottság nélkül írták a Róna-Havranek közös tervezetről: „imponáló szobor, melynek egyik csoportozata szilaj, mozgalmasságával mintegy mámorba ejti a nézőt. Csatakép, előre rohanó honvéd, ágyút irányzó tüzér, lerogyott, kardját emelő honvédtiszt, s e fölött fáklyát lengetve a csaták viharos nemtője, a mint tomboló lázzal zúdul az oszlopról a légbe. Erő, élet, csatazaj sikolt a csoportozatról.”¹³⁷⁰

„Köllő Miklós, a fiatal szobrász, a ki eddig Zala György műtermében dolgozott, most vesz részt először nyilvános pályázaton. Művének leírása a következő: A szobor legalsó talapzata széles négyszög, lépcső-feljárattal, a szögletek irányában négyszögben átmetszve. A lépcső-feljáratok közepét négy talpazat metszi át, melyeknek elő részén a magyar történelem fénykorából – Árpád, Nagy Lajos, Mátyás idejéből és 1848-ból – való címerek vannak elhelyezve. A talpazatok fölött négy oroszán áll, első lábakkal hadijelvényekre támaszkodva. Az ezek között levő nagy térségen kezdődik a tulajdonképpeni emlék alapja. Hogy az alsó rész befejezése erőteljes és díszes legyen, a szabadságharc címere van rajta elhelyezve, Magyarország területi épségét jelezve. A címervonalak közepén átmetsződnek, a szakadás mellett széles kőalapok, amelyeken, a fölöttük levő reliefek magyarázatául, megfelelő emblémák fekszenek. Az első részt ezenkívül hadijelvények is díszítik. Alul, a kőlapon »1848« fölírat és e fölött van a középső nagyobb dombormű, a mely közepén Görgeit ábrázolja, mellette jobbról egy kürtös áll, balról pedig Bem és a többi tábornokok állanak. A relief egyik szélén egy huszár, zászlóval, másik szélén pedig egy gyalogos zászlótartó áll. A dombormű fölött van az első csoportozat, balról egy női alak, koronás diadémmal, kibontott hajjal, bal kezében magyar címet, jobbával átkarolva pedig ősalakotmányunkat jelző hétpecsétes iratkeercset tart. A csoport jobb oldali alakja egy harcos, aki pajzsát bal kezével védőleg emeli az alkotmányt jelző alak fölé, jobbában pedig harczra készen kardot tart. A csoport tervezésénél az volt a művész elve, hogy Magyarország 1848-ban nem akart forradalmat előidézni, hanem alkotmányát védte. Jobb oldalon a sajtó felszabadításának és a történelemnek jelképei vannak. A csoportozat egyik alakja egy könyvsajtóról balkezével a ponyvát és pecsétet letépi, jobbában pedig a sajtó első szabad termékét tartja magasra.

Az alatta elhelyezett dombormű azt az eseményt jelképezi, amint a múzeum előtt felolvassák a 12 pontot a lelkesült tömegnek. A lépcsőzet szélén álló talpazaton van Petőfi, a »Talpra magyar«-t szavalva. Körülötte nagy néptömeg, alatta pedig egy kardon álló sas, és mely egy iratcsomóra csavarodott kígyót szakít le. Az emlék bal oldalán egy mágnás és egy jobbágy kezét fognak egymással, jelképezve a jobbágyság felszabadítását. Az ezalatt levő relief az 1848-iki országgyűlés megnyitását ábrázolja, egykorú kép után mintázva. Az emelvény közepén István nádor alakja, mellette pedig Batthyány, Kossuth, Széchenyi alakjai láthatók. Az alatta lévő emblémán a hatalom jelvénye, »forum et jus« feliratú táblával.

¹³⁷⁰ Székesfehérvár és Vidéke, 1891. március 3. (A szabadságharc-szobor mintázatai..., 3. o.)

4. kép. Köllő Miklós szobrászművész alkotása, 1891. Weinwurm Antal fényképéről készített reprodukció. (Forrás: Ország-Világ, 1891. március 14. 170. o.)

oszlop van, alján bronzdísszel, fölötté pedig az igazság alakja van alkalmazva. Az alak jobb-
jában leeresztett kardot tart. Köllőnek, a ki e művét az Andrássy-út végére tervezte, ez az első
nagyobb önálló alkotása s mindenestre izmos tehetségről és kiváló készülségről tanúskodik.
Plasztikai tekintetben e mű az elsők közül való s szinte meglep az a nyugodtság és biztosság,
mely az egészből kiérzik s zálogul szolgál arra nézve, hogy a fiatal művésztől nagyban kivíve
is jó dolgokat várhatunk.”¹³⁷¹ Más forrás szerint Köllő „az osztrák államvasúti indóház [a mai
Nyugati pályaudvar – H. Gy.] előtti térre tervezte művét.”¹³⁷²

„Szécsi Antal a legnagyobb művel pályázik. Szécsi abból a felfogásból indul ki, hogy oly nagy
feladatot, mint aminőt ez a pályázat kitűz, sikeresen csak úgy lehet megoldani, ha a három test-
vér-művészet, építészet, szobrászat és festészet kezet fog egymással. Szécsi ugyanis abból indul
ki, hogy a szabadságharc nagy küzdelmeit a szobrászat eszközeivel egymagában feltüntetni alig
lehet, s a hiányt a festészet van hivatva pótolni. A művész előtt alkalmasint a berlini győzelmi

1371 Vasárnapi Ujság, 1891. március 15. (Dr. Kovács...i. m., 167. o.)

1372 Pesti Napló, 1891. március 2. (A szabadságharc-szobor...i. m., 1. o.)

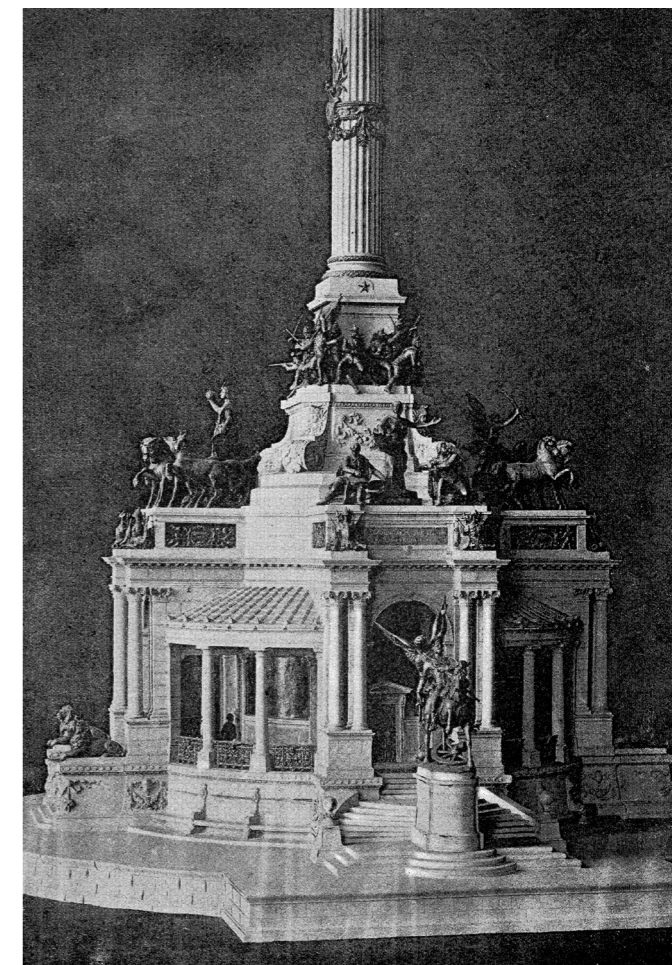
Az emlék hátsó csoportja jelen időnk-
nek megfelelő felfogással a békét jelké-
pezi. Három alakból áll, jobbról-balról
egy-egy fiatal gyermek, egyikük zsámo-
lyon a magyar koronát tartja, a másik-
nak kezében pedig az összetartás jeléül
két – szíjjal összekötözött – kard van.
Mögöttük szárnyas géniusz tart olajágot
följük. A sajtó fölszabadításának jelképe
alatt kisebb reliefek vannak. Ezek egyi-
ke egy anyát ábrázol, aki kisfia kezébe
kardot ad. A másik domborművön pedig
egy nemzetőr, honvéd, vadász, huszár
és tüzéerkatonák vannak. Balról az egyik
kis reliefen német és olasz, a másikon
lengyel légionisták vannak, jelképezve,
hogy idegenek is vettek részt szabad-
ságharcunkban. A domborműveket el-
választó kőalapzatokra 16 olyan város
címere jönne, amelyek a szabadság-
harc egyes mozzanataira leginkább be-
folytak. A csoportok közül nagy talpazat
emelkedik ki, egyszerű, görögös építésű
párkánydísszel befejezve. E fölött nagy

oszlop lebeghetett. Szécsi diadaloszlopot
csinált, mely egy terraszból emelkedik ki.
E terraszon az oszlop alépitménye egy
négy diadalív által megszakított oszlop-
gyűrű által van képezve. Maga az oszlop
nem közvetlenül ezen az alépitményen
áll, hanem egy tagozott középtörzsön,
mely viszont még külön szobrászati dísz-
nyert. A két diadalív elé két szobormű
van állítva, a diadalíveken pedig több
alak van. A baloldalon szabadon áll a
»Harczkészség« alakja, talpazatán: »Hi
a haza« jelmondattal. A jobboldalon egy
halálra sebezett lovas harcos a nemze-
ti harc befejezését jelképezi. Felirata:
»Hazáért, szabadságért«. A diadalívek
fölött vannak az igazság, testvériség,
egyenlőség, a szabadsajtó és a nemzeti
hadsereg allegorikus csoportjai. A liget
felé eső diadalív fölött van a »Béke« és
»Hungaria végleges győzelme«, amint
a koronát magasra tartja. Az oszlop
alapzatának középtörzsén a honvédség
küzdelmeiből vannak egyes jelenetek fel-
tüntetve, e felirattal: »Csatájuk a védelmezett szent jog csatája volt.« Az egész mű koronáját a
szabadság géniusza képezi, mely körül erkély vonulna el, hová felhúzó vezetne.

A festmények a szabadságharc egyes kimagasló eseményeit örökítenék meg, így Budavára
és Szeben bevételét, a branyiszkói, móri, isaszeghi és piskii csatákat, továbbá a pozsonyi or-
szággyűlés egy jelenetét s azt a jelenetet, mikor I. Ferencz József király fölesküszik a magyar
alkotmányra. A szobor magassága 50 méterre van tervezve. Szécsi művének az a főhibája, hogy
rendkívül sok eszmét és anyagot halmoz össze benne s maga a főeszmé éppen e miatt nem dom-
borodik ki eléggé. Ezenkívül annyi lovas, álló és egyéb alak van rajta, hogy azok elkészítése
éveket venne igénybe s az egész nemhogy 200 ezer forinttal, de talán egy millióval is alig volna
kivihető. Különben meglátszik rajta a műgond és a tárgyszeretet.¹³⁷³

„Senyei Károly, a fiatal szobrász, e pályázon jelenik meg először nagyobb művel. S min-
tája érdekes és eredeti kísérlet. Senyei nem választ oszlopot, de bástyaszerű talpazatra helyezi
a lovon illő Hungáriát, aki mellett a szabadság hírnöke fújja a trombitát. Alatta ülő alak van a

1373 Vasárnapi Ujság, 1891. március 15. (Dr. Kovács...i. m., 167. o.)

5. kép. Szécsi Antal szobrász és Czigler Győző építész szobormintája, 1891. Koller Károly utódai cég fotójáról készült reprodukció. (Forrás: Ország-Világ, 1891. március 28., 209. o.)

törvénykönyvvel s jobbra és balra a Harczkészség és Áldozatkészség. Oldalt van a Történelem és az Önkormányzat alakja. A domborművek egyikén Kossuth szónoklása, a másikon a honvédtábornoki kar látható. A szobrot az új országház elé tervezte a művész.”¹³⁷⁴ Senyei Károly alkotásáról a *Pesti Napló* nem adott részletes jellemzést, de figyelemre méltó alkotásnak nevezi a tervezetet. Szász Gyula és Tóth István pályaműveiről szintúgy szűkszavúan írtak, és némi rosszállással jegyezték meg: „a pályázati feltételektől messze eltértek.”¹³⁷⁵

Donáth Gyula alkotásán „Hunnia ágaskodó lovon ül, ezzel akarta jelképezni a művész a magyar nemzet harczratermettségét. Az alapzat négy sarkán szimbolikus alakok állnak.”¹³⁷⁶

A pályaművek hivatalos bírálata és a közvélemény visszhangja

A bírálóbizottság az Akadémia dísztermében értékelte a műveket, meghallgatta a bizottsági előadó, Keleti Gusztáv minden műről készített bírálatát. A lelkiismeretes, magas művészettörténeti ismeretekkel megírt elemzések közül egy teljes terjedelmében megtalálható a Magyar Képzőművészeti Egyetem Levéltárában, mégpedig Zala György és Schickedanz Albert közös pályaművének bírálata. A mintegy 12 oldalas, terjedelmes irat nincs aláírva, azonban a dátum (1891 március), valamint a végén szereplő megjegyzés („mint a bíráló bizottság előadója”) egyértelműen azonosítja a szerző személyét. Keleti Gusztáv idéz Zala eredeti műleírásából is, amelyben „magyar dicsőség fórumaként” nevezi meg a tervezetét, ami a nemzet nagy eseményeinek megünneplésére is szolgálhatna. Az alkotópáros az 1848/49-es események „politikai vívmányaira” egy-egy, a talapzat négy oldalán elhelyezett csoportozat keretében utalt, ugyanakkor „nincs egyetlen alkatrésze, vagy oly eleme sem az egész tervezetnek, mely magára a szabadságharcra mint vívmányainak dicső eszközére, s emlékének tüzetes megörökítésére célozna.” Keleti is kitért a konkrét eseményekre utaló, „a tér keskenyebb két oldalát elzáró falakon alkalmazott domborművekre.” A pályaterv szerint az alkotás „hosszátméréjében 80 méter” lett volna. „A körfalnak a domborművek által el nem foglalt felületén a magyar történet korszakait jelző mondatok olvashatók, az emlékmű által ébresztett gondolatmenetek továbbfűzésére.” Keleti Gusztáv úgy ítélte meg, hogy „szabadságharc, mint alapeszméje az egész tervezetnek, mint konkrét esemény csupán a köztudatban fennlévőnek tételeztetik föl. Csakhogy ezt a méltán föltételezett köztudatot mellőzve s objective méltányolva a plasztika ékesszóló nyelvén itt tényleg elmondottakat: ez az emlék csupán a magyar szabadságnak volna emlékműve; jól átgondolt, érdekesen megalkotott (...) majdnem dicsekedő emléke a magyar nemzet szabadságának, de melyet úgy tüntet föl, mintha az, isteni adomány gyanánt, minden küzdelem nélkül, legföllebb egy vérnélküli utcza tüntetés árán amúgy készen hullott volna a nemzet ölébe.” (...) Hibának látszik az a dispositio is, hogy a tervezet központi és legfontosabb objectuma, a szép allegoriás

1374 Uo.

1375 Pesti Napló, 1891. március 2. (A szabadságharc-szobor...i. m., 1. o.)

1376 Uo.

csoporthozatal koronázott fötalapzat arccal a parlamentház felé fordul, míg a közlekedés fővonala az utca felől a csoportozatnak csupán kedvezőtlen hátsó aspectusa lesz az arra menő tömegre nézve szemlélhető. Ugyanaz a visszaság ismétlődik a párkány falakra állított 4 más allegoriás szoboralakkal.” (...) ez a szép tervezet célszerűbben volna oly területen elhelyezendő, a hol hátsó részével befűsitható domboldalra támaszkodhatnék, tehát igazán kedvező háttért nyerhetne (...) vajon ez a kissé távolabbról tekintve majdnem testetlenül terjengő, s elszigetelt, karcsú sovány alkotmány teljesen kielégítő látványt nyújtana-e majd a gót idomokban égfelé meredező új országház hatalmas épülettetével szemben?” (...) Legszebb és minden tekintetben legsikerültebb (...) az emlékmű szobrászati főcsoportozata, a középső nagy talapzat tetejére helyezett s oroszlanra támaszkodó női alak; a nyers erővel szövetkezett győzelmes értelmiség allegoriája.” (...) Sajnáltni lehet, hogy e szép művészi alkotás prioritási jogára – végrehajtás esetében – aligha hivatkozhatnánk. Mert a véletlen úgy akarta, hogy analogonja fölfogásban és elemeiben ahhoz igen hasonló mása szomszédunkban, egy már tavaly leleplezett nemzeti nagy emlékműnek képezi koronázatát. Ugyanezen motívumnak, kevés módosítással való felhasználása pedig egy utóbb emelendő magyar nemzeti műemlék magvával a világ előtt megfosztana bennünket az eredetiség érdemétől s kellemetlen találgatásokra, megczáfolyhatatlan gyanakodásokra szolgálna alkalmul.” A tervezetet költségét Keleti Gusztáv félmillióra becsülte, a bírálatában feltüntette a tervezőpáros saját költségvetési tervezetét is. Eszerint a szobrász tiszteletdíja és munkadíja 193.000 forint, az ércöntés költsége 95.000 forint, a figurális kőfaragás mintegy 34.000 forint, az építészeti költségek tervezett összege 140.000 forint, az építőművész tiszteletdíja pedig 14.000 forint lenne, vagyis 476.000 forintnál alacsonyabb összegből biztosan nem lett volna kivitelezhető.¹³⁷⁷

Zala György és tervezőtársa Keleti Gusztáv bírálatának egy pontjára adtak választ. Eredeti rajzmelléklettel igazolták, miszerint „emléktervezetük szobrászati főcsoportozata nem a Milánóban tavaly leleplezett Ximenes-féle Garibaldi-szobor főszoborcsoportozatára támaszkodik – hanem, hogy az övék eredeti műnek tekintendő, amennyiben Lotz Károly mesterünknek korábbi rajzvázlata nyomán készült. A miről, hogy tényleg úgy van, a bíráló-bizottság élénk meglepéssel győződött meg.” A bizottság véleménye szerint a 9 pályamű közül 6 költségvetése sokszorososan meghaladta a 200.000 forint rendelkezésre álló összeget. A bizottság kezét megkötötte a megvalósításra fordítható összeg, amely túl szerény volt egy monumentális szobrászati alkotás minőségi anyagból való kivitelezésére. Véleményük szerint „teljesen lehetetlen egyenlő mértékkel mérni és összehasonlítólag igazságosan megítélni az oly pályaművek értékét, a melyek szerzői közül az egyik betartja a megszabott költségvetést és azzal művészi alkotó képzetének szárnyait megköti, míg a másik versenytárs túlteszti magát a pályázati feltételek korlátain és a meg nem valósíthatás tudatával bár, de szembenőbb hatás kedvéért tervez.” Így a kiírás értelmében a látványos tervek alkotói „a pályadíjjal való kitüntetésről önként” elesett. Összesen 3 terv készült a rendelkezésre álló pénzüsszegnek megfelelő kivitelben. Ezek között akadt olyan jelisével („Hazádnak rendületlenül!”) ellátott alkotás, amelyet a bizottság nem tartott megfe-

1377 HU MKE Levéltára-1/e.-1. Zala György és Schickedanz Albert urak szabadságharc-szobor-tervezete, 1891.

elő szobrászati alkotásnak, így nem is tárgyalta azt. Donáth Gyula tervezete sem felelt meg a program egyik fontos kitételének, ugyanis a műleírásban nem a szabadságharc-szobor, hanem a szabadságszobor kifejezést használta. A szobrászati programjával megvalósíthatnak tartja a szobrot oly módon, hogy „*hódolva a történelmi igazságnak és a hazaszeretnek, megörökítve egy fényes kornak emlékét s dicsőítve annak vezérfiatit*”, ugyanakkor nem kerül ellentétbe az 1867-es kiegyezés alapvetéseivel sem. Emiatt tisztán allegóriák megjelenítésével tervez, nem utal konkrétan az 1848/1849-es eseményeire vagy vezéralakjaira. Ezáltal Donáth művét sem lehetett jutalmazni. A három minta közül így már csak Róna József szobortervezete maradt versenyben, amelynek a bírálókat szerint voltak technikai hibái, de a kiírt programnak nagyjából megfelelt. Fontos megjegyzés, hogy „*a bíráló bizottságnak nem kerülte ki figyelmét az, hogy éppen a szóban forgó tervezet, a Róna Józsefé, bizonyos népszerűsége tette szert.*¹³⁷⁸ *De ezt az előnyét a többiek fölött talán nem is a legjobb s nem az első sorban igazolandó komolyabb tulajdonságainak köszönheti. A közkedvességnek ez a symptomája főleg a részletek tetszetős kidolgozásában találja magyarázatát s a művész azon felfogásában, mely tervezetét inkább a kis plasztikai műtárgy jellegével ruhazza fel, a magasabb stílérzék s az igazi monumentalitás fanyarabb műigényeivel ellentétben.*” Az „*Ármányt letipró oroszán*” és a „*nemzeti genius allegóriája*” a bizottság szerint „*teljes átalakítást igényelne.*” Végül egyik tervezet sem nyerte el a kivitelezés lehetőségét és a pályadíjat. A bizottság a szigorú bírálókat azzal szerette volna enyhíteni, hogy tiszteletdíjat javasolt elsősorban Róna Józsefnek, Strobl Alajosnak és Zala Györgynek, másodsorban pedig Donáth Gyulának, Köllő Miklósnak és Szécsi Antalnak.¹³⁷⁹

Mivel egyik alkotás kivitelezésére se kerülhetett sor, az adakozásban részt vett emberek jogosan érezhették, hogy a főváros nem teljesítette az ígéretét. A sajtóban sok ellenséges hangvételű cikk látott napvilágot a szabadságharc-szobor megfeneklett ügyével kapcsolatban. Terjedelmes kritika jelent meg többek között Bokor József tollából a *Magyar Szalon* hasábjain. A cikk elején leszögezte, – ami a dokumentált szoborminták alapján is látható – hogy a magyar szobrászok magas színvonalon alkotnak. Amit alapvető problémának tart a tervpályázattal kapcsolatban, hogy „*a szabadságharcz dolgában még nem tiszta a nemzet lelkiismerete. E harc politikai vezére a hazától távol, a haza jelen viszonyaival ki nem békülve él. E harcz tábori vezérét, itt a haza keblén, az immár negyvenkétéves hagyomány sorsunk balcsillagának tekinti. Még csak nem is titok, hogy a két vezér, a szabadságharcz nagy eseményeinek tengelye, mely körül minden megfordult, a legélesebb ellentétben van egymással.*” Kimondja azt a – nagyon is reálisnak tűnő – konklúziót, miszerint a pályázat el lett sietve és „*várni kellett volna (...) míg a láthatár megtisztul. Míg ez be nem következik, addig művészeink előtt nem áll más út, (...) hogy vagy egyik vagy másik politikai jóhiszeműség zászlója alá sorakozzanak; vagy pedig semleges térre helyezkedve, ködszerű általános típusokkal igyekezzenek megfoghatóvá tenni a nemzet közérzete által mind máig megfoghatatlant.*”¹³⁸⁰

1378 Róna József szoborterve iránti szimpátia egy anekdota szerint akkor kezdődött, amikor egy hölgy ibolyabokrétát helyezett a szoborminta elé. A példáját többen követték, és „*rövid idő múlva a szobor terv el volt árasztva virággal.*” A Hét, 1891. április 19. (Rákosi Jenő: Róna József, 245–246. o.)

1379 Fővárosi Közlöny, 1891. április 21. (A szabadságharc-szobor bíráló bizottságának jelentése, 1–2. o.)

1380 Magyar Szalon, 15. kötet, 1890–1891/2. sz. (Bokor József, A szabadságharc-szobor pályázata, 50–51. o.)

Minden alkotásról rövid kritikát is közölt a kiállítás sorrendjének megfelelően. Donáth szoborának arányait és főalakját nem tartotta sikerültnek. Strobl Alajos zseniális mintázási technikáját méltatta, de a szoborra helyezett feliratokat nem tartotta ideálisnak egy szobrászati műhöz. Szó szerint ilyen kirohanással élt: „*Az Istenért, mentől kevesebb firka a monumentális szoborműveken! Hisz arravaló a mintázó pálcza, hogy az beszéljen. Hagyja a szobrász a frázisokat reánk, nála sokkal tökéletlenebb lényekre. Akinek olyan hatalmas eszközök vannak a birtokában, mint a lélek által mozgatott emberé, az bátran megvetheti a betűvésés halvány mesterségét.*”¹³⁸¹

Szécsi mintáján az oszlopot megtörő hasáb kompozícióját kritizálta, Köllő művén ugyan csak az égbetörő oszlop és a nehézkes szögletes talpazat egymáshoz való viszonyát helytelenítette, ugyanakkor Köllőt az egyik legkiválóbb szobrászunknak tartja. Sennyei alkotásának központi csoportozatát erőteljesnek, jól sikerültnek vélte.¹³⁸²

Róna szobormintáját véleménye szerint „*elragadó szép*” és a „*csoportok életteljesek.*” Zala György tervezetéről minden tekintetben elismerően nyilatkozott, külön kiemelte, miszerint „*a középtalpazat mellékcsoportjai az 1848/49-ki idők eseményeinek, főbb közeszméinek ábrázolói, tele erővel és kifejezéssel.*”¹³⁸³

A *Pesti Napló* vezércikke „*Gyáva kor*” címmel tudósított a művekről, a szobormintákon látható alakokat helytelenítette, minthogy „*nem figurák valók oda, hanem héroszok. Kossuth, Batthyány, Petőfi, Damjanich, Bem mellőzhetetlen alakjai az 1848-1849-iki eseményeket felmagasztaló emlékszobornak.*”¹³⁸⁴

Az éles hangú kritika lényegét idézzük: „*S mit látunk a pályázat mintáin? Gondos kerülését a históriának; mindenféle allegóriát bőven, csak hogy a magyar nemzet nagy fiai, kik a szabadságharczot vezették, mellőztesenek. Két művész érezte, hogy mégis nem lehet a szabadságharcz szobrát megalkotni csupa szimbólumokból. Tehát az egyik egy domborművön szerepelteti Petőfit, márczius 15-én a lelkesült népnek a szabadságot hirdetve s egy másik domborművön pedig István nádort a felelős minisztériummal. Szegény István főherczeg! Magyarország kegyelettel őrzi utolsó nádorának emlékét, de senki sem állíthatja, hogy a szabadságharczban neki első, avagy csak előkelő szerep is jutott osztályrészül s a történet nem iktatja őt a tragikus hősök sorába. Alkalmasint mint főherczeg szerepel a magyar szabadságharcz lojális emlékszobrán és azért, hogy árnyékában Kossuth és Batthyány arczképei is megjelenhessenek. Egy másik művészt ugyanazon gondolat gyötörte, hogy Kossuthot nem lehet mellőzni a szabadságharcz emlékoszlopán, adott tehát neki egy medaliont. De nehogy illojálisnak tessék ezen arczkép, egy másik medalionra Széchenyi Istvánt rajzolta mellé. Széchenyi István »a legnagyobb magyar«, így nevezte el őt Kossuth, de a szabadságharcznak, melyet réműlve látott jönni s nem bírt megakadályozni, a legnagyobb ellenzője Széchenyi volt. (...) A mérleg két serpenyőjébe ellensúlyokat rakni lehet, de a szabadságharcz szobra nem mérleg, melyben e lojalitás lenyomja a forradalmat és Széchenyi medalionja nem teszi lojálissá Kossuthot. Ily játék nem méltó sem az egyikhez, sem a másikhoz.*”

1381 Magyar Szalon, 15. kötet, 1890–1891/2. sz. (Bokor...i. m., 51–52. o.)

1382 Uo.

1383 Uo.

1384 Pesti Napló, 1891. március 3. (Gyáva kor, 1. o.)

Hogy van aztán, hogy ezen és többi művészek egyébként a legnagyobb gonddal kerülték a vonatkozásokat az 1848-49-iki eseményekre? Látunk Hungáriákat, Hunniákat, trombitás és fáklyás angyalokat, sárkányokat, oroszánokat és kígyókat, meztelen görög istennőket és meztelen magyar parasztokat, igazi vad magyarokat, látunk törött ágyút és törött rablánczot, díszruhás magyarokat kivont karddal és zsinóros honvédeket szurony szegezve, halottakat a csatatéren, síró szeretőket és árva gyermekeket, szóval az allegóriának mindenféle változatát a legkülönbözőbb csoportosításban szemlélhetjük - csak történeti alakokat nem. (...) Ellenezték a szobormintáknak kiállítását most, míg a király és az udvar Budapesten tartózkodnak. Ez azon szellem, mellyel művészeink számoltak s mely tehát a pályaművekben jelentkezik. (...) Könnyű volna a bajon segíteni: az allegorikus alakokból historikus alakokat kell csinálni. A művész erre kész valamennyi, csak utasításba kell neki adni. Ezt várjuk, ezt követeljük. A bíráló bizottság hűtlen kezelője lesz a közadakozásból begyűlt pénzeknek és hűtlen meghamisítója a magyar történelemnek, ha másként jár el.”¹³⁸⁵

Balogh Pál, a *Hét* című lap egyik szerzője, a pályázat kétértelmű kiírását, és a bírálóbizottság megosztottságát látta problémának, Keleti Gusztáv előadói munkáját alaposnak és helyesnek tartotta. „Azok értették félre a feladatot, kik azt inkább szabadság-szobornak, vagy azok, kik inkább szabadságharc-szobornak fogták fel? Józan felfogás szerint, mindkét felfogás megfelel a feladatnak. S aki különbséget lát a felfogások közt, az jelölje meg világosan a kettőnek határait. Értjük az olyat, ki hiperlojalitásból irtózik a szabadságharc-szobor gondolatától, értjük az olyat is, ki ilyet követel. De legyen bátorságuk hozzá, s mondják ezt ki világosan, úgy a pályafeltételek közt, mint a bírálói ítéletben. A pályázat kihirdetésekor – úgy látszik – nem merték a két feladatot nyíltan ellentétbe állítani.”¹³⁸⁶

A Szabadságharc-szobor Bizottmány válasza a kritikákra

A Szabadságharc-szobor Bizottság is érezte az ellenséges közhangulatot, ezért igyekezett közelebről is megvilágítani a problémákat. Először is a csekély rendelkezésre álló pénzüsszeget okolták a kialakult helyzetért. A gyűjtéssel 1 millió forintot szerettek volna összegyűjteni, de mindösszesen 182 900 forint érkezett be. Emellett hozzáfűzték, hogy „Magyarországon eddig még semmiféle gyűjtés sem eredményezett ily nagy összeget.” Felmerülhet a kérdés, hogy miért hirdették meg a pályázatot, hogyha nyilvánvalóan kevés alaptőke állt rendelkezésre. A választ úgy fogalmazták meg, hogy „a közönség áldozatkészsége egy pozitív tervvel szemben sokkal

1385 Pesti Napló, 1891. március 3. (Gyáva kor, 1. o.) Lásd még: Pesti Napló, 1891. március 5. (Szana Tamás, A szabadságharc-szobor. Szoborminták 1. o.) A cikk védelmébe veszi a Szabadságharc-szobor Bizottságot, hiszen a tervpályázat kiírása világosan leszögezte, hogy a pályaműveknek az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményeire kell utalnia. A szoborminták közül ő is Róna József munkáját találta a témához leginkább megfelelőnek. („Az ő pályaművén látjuk legjobban, hogy a művész beleélte magát tárgyába, s annak szellemét is legjobb meggyőződése szerint igyekezett visszatükröztetni. Szobra a legbeszédesebb pályamű.”)

1386 A Hét, 1891. április 12. (Balogh Pál, A szabadságharc szobra, 229–230. o.)

nagyobb mértékben fog megnyilvánulni”. A kiírás hibájaként ismerték el, hogy a szobor helye nem volt kellően meghatározva, ami jelentősen megnehezítette a művészek feladatát. Számatalan helyszinjavaslat került elő (Városház tér, Gizella tér, Deák Ferenc tér, Andrássy út – Oktogon vagy a Körönd, Erzsébet tér, a népszínház és az Országház előtti tér, és még a várbeli Dísz tér is), de egyik sem volt kijelölve. A bizottság munkájának értékelése során Podmaniczky Frigyes egyetértett azzal, hogy a bizottság nem emelt ki egy művet sem megvalósításra, és szerinte „egyetlenegy pályamű sem érdemli meg a pályadíjat, mert vannak közöttük igen csinos művek, de mindezek inkább kerti díszítményeknek valók, mint a szabadságharc megörökítésére, mert egyetlenegy sem fejezi ki a nagy eszmét, mit mindenféle mellékes részlettel nem is lehet elérni. A pályázat jól van kiírva, de egyetlenegy pályázó sem tartotta magát a kitűzött programhoz.”¹³⁸⁷ Végül az első három kiemelt pályázó fejéenként 1200 forintot, a második három kiemelt alkotás pedig egyenként 600 forint elismerő díjazásban részesült.¹³⁸⁸

Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1893. június 28-ai rendes közgyűlésén Preyer Hugó emlékeztette a jelenlévőket arra, hogy a szabadságharc-szobor ügye zátonyra futott, illetve egyre kevésbé valószínű, hogy a szobor a millenniumi rendezvénysorozat részeként felállításra kerülhet. Ugyanis a pályázat eredményének kihirdetése után valóban nem történt semmi érdemleges. Gerlóczy Károly alpolgármester a szobor létrehozását továbbra is szorgalmazza, és összehívta a Szabadságharc-szobor Bizottságot a problémák orvoslására. Nem javasolná, hogy „kisebbszerű mű” készüljön 200.000 forint alaptőkéből, tehát a további gyűjtést szorgalmazná, de hozzátette, hogy „a legutóbbi időben az ország mindenféle gyűjtésekkel annyira el lett halmozva, hogy az idő nem volt alkalmas az új gyűjtések megindítására.” Preyer Hugó tudomásul vette a választ, azonban megjegyezte, hogy a közvéleményt a bizottság nem tájékoztatta megfelelően.¹³⁸⁹

Zárszó, az első fővárosi szabadságharc-szobor pályázat tanulságai

Az első tervpályázat után a szabadságharc-szobor ügye ismét „várólistára” került, egészen 1902-ig. Miként összegezhetjük az első pályázat sikertelenségének okait? A kiírás kétértelmű volt, a rendelkezésre álló összeg pedig csekély. Az alkotók már egy fiatalabb generációhoz tartoztak, személyes emléküik nem lehetett az eseményekről, számukra már történelmi időnek számított az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc; de ezzel párhuzamosan még többen éltek az egykori honvédek közül, és az események számos kulcsfontosságú alakja ugyancsak élt az adománygyűjtés és az első tervpályázat idején (Klapka György 1892-ben, Kossuth Lajos 1894-ben, Görgey Artúr 1916-ban hunyt el). Talán a szobor felállítását kezdeményező adományozók-

1387 Fővárosi Közlöny, 1891. május 15. (A Szabadságharc-szobor Bizottság 1891. május 12-én Gerlóczy Károly h. polgármester elnöklete alatt ülést tartott, 3–4. o.)

1388 Fővárosi Közlöny, 1893. október 27. (5. o.)

1389 Fővárosi Közlöny, 1893. június 30. (Budapest székes főváros törvényhatósági bizottságának 1893. június 28-án tartott rendes közgyűlése, 1–2. o.)

nak, id. Emich Gusztávnak és Szokoly Viktornak, valamint a Szabadságharc-szobor Bizottság elnökének, Gerlóczy Károly alpolgármesternek lehettek meghatározó emlékei a szabadságharc eseményeit illetően. Van egy alapvető művészeti problematika is: hogyan lehet szobrászati alkotásként megjeleníteni egy elvont fogalmat úgy, hogy az 1848/49-es eseményekre is a közvélemény elvárásának megfelelően utaljon az alkotás? Miként lesz „jól olvasható” egy szobor összetett jelképrendszere? Az első tervpályázat minden szempontból elhamarkodottnak tűnik, ráadásul a szobrot a meglehetősen költséges millenniumi rendezvénysorozat keretében szereték volna felállítani. Helyszín meghatározása nélkül pedig a pályaművek szinte összehasonlíthatatlanok voltak. Jól érzékelték tehát a bizottság, hogy a következő tervpályázat csak úgy lehet eredményesebb, ha a helyszín problematikáját megoldják.

Egyedül Aradon sikerült ténylegesen felállítani egy hasonló tematikát megjelenítő szobrot. Már 1867-ben megfogalmazódott az aradi szobor létrehozásának gondolata, de ebben az esetben is elhúzódott az anyagi háttér előteremtése, emiatt csak 1890-re készült el Zala György alkotása, tehát megközelítőleg egy évvel a fővárosi tervpályázat előtt avatták fel. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nevében az aradi emlékmű sem szabadságharc-szobor, hanem „csak” szabadság-szobor, amely fontos jelentésbeli különbségeket rejt magában. Az aradi vértanúk tragédiája azonban túl eleven seb volt ahhoz, hogy az aradi emlékmű ügye elsikkadjon. Talán ennek az előképnek a megvalósulása jelenthette a példát a fővárosi szobor ügyében is, csak hogy a fővárosi szobor a szabadságharc egészét volt hivatva megjeleníteni, amely még érzékenyebben érintette volna az uralkodó személyét is.

Szokoly Viktor, a fővárosi szabadságharc-szobor létrehozását célzó pénzalap megteremtője, élete végéig küzdött a szobor ügyéért. Az ő soraival zárjuk a tanulmányt és egyúttal a fővárosi szabadságharc-szobor történetének első fejezetét is. Egy 1897. december 22-én írt levelében összegezte az 1868-tól indult kezdeményezés viszontagságait: „*A millenniumi ünnepélyek elmúltak, s a szabadságharcz-szobra mégsem áll. (...) Bizony szép lett volna a millennium alkalmából szabadságharcunkat is megünnepelnünk; egyszerre a hon megalapítását és modernné, a tizenkilencedik század eszméi szerint újjá alkotásának emlékét. De már ebből kikéztünk, amint hogy kikéztünk abból is, hogy márczius 15dike megünnepelése alkalmából a szobrot fölállítsuk. (...) Amely nemzet története szent emlékeit meg nem becsüli, nem becsüli önmagát és meg nem érdemli, hogy másoktól becsültessék.*”¹³⁹⁰

1390 HU-BFL-XIV.-17. Szokoly Viktor: Hová lett a szabadságszobor? Levélfogalmazvány, Esztergom, 1897. december 3. A cikk teljes terjedelmében megjelent a Magyar Hírlapban 1897. december 25-én.

Bibliográfia

Levéltári források

HU-BFL = Budapest Főváros Levéltára

HU-BFL-XIV.-17. = Budapest Főváros Levéltára, Szokoly Viktor lapszerkesztő iratai (1868-1898)

HU-BFL-IV.-1413/ff. = Budapest Főváros Levéltára, Szabadságharc-szobor alap iratai (1883-1923)

HU MKE Levéltára = Magyar Képzőművészeti Egyetem Levéltára

Szakirodalom

Borbás 2017² = Borbás György, Millennium szobrásza: Zala György, Bp., 2017². 39–42.

Erdei, 2001 = Erdei Gyöngyi, Mozaikok a budapesti mecénatúra fénykorából 1901-1918. Budapesti Negyed 2001, IX. évf., 2-3. sz., 93–118.

Erdei, 2003 = Erdei Gyöngyi, Műpártoló Budapest (1873–1933). Budapest, 2003. 58–64.

Sinkó, 1991 = Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. In: Monumentumok az első háborúból. Szerk. Kovács Ákos. Bp., 1991. 9–45.

Szatmári, 2000 = Szatmári Gizella, Géniusz oroszlanál-a Szabadságharc-emlékmű pályaterve 1907; Szabadságharc-az emlékmű pályázati terve, 1907. In: Történelem-Kép, Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2000/3), 680–682.

Szívós, 2009 = Szívós Erika, A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918, Bp., 2009.

ÚMÉL, 2007 = Új Magyar Életrajzi Lexikon, VI. kötet. Főszerk. Markó László. Bp., 2007.

ÚMÉL, 2001 = Új Magyar Életrajzi Lexikon, II. kötet. Főszerk., Markó László. Bp., 2001.

ÚMÉL, 2004 = Új Magyar Életrajzi Lexikon, V. kötet. Főszerk., Markó László. Bp., 2004.

Summary

Chapters from the history of the unrealized War of Independence statue in Budapest. The first sculptural design competition of the memorial of the Hungarian Civic Revolution and War of Independence of 1848–1849 and its background.

The idea of creating a statue of the War of Independence was formulated as early as 1868, a year after the creation of the Austro-Hungarian Empire. Viktor Szokoly editor and Gusztáv Emich, the elder, who was a typographer and a publisher, established the foundation for the realization of the sculpture of the Hungarian Revolution and War of Independence. Fifteen years after the establishment of the Statue Foundation, a national fundraising began in 1883, which lasted for three years. During this time, unfortunately, only about 200,000 Austrian forints were raised for the realization of the statue.

Despite the small amount of money, the capital city of Budapest announced the first sculpture competition in 1889, for which nine sculptural works were submitted by famous Hungarian sculptors. The following artists participated in the competition: Gyula Donáth, Miklós Köllő, Károly Senyei, Gyula Szász, István Tóth sculptors, József Róna sculptor and Ferenc Havranek architect, Alajos Strobl sculptor and Kálmán Gerster architect, Antal Szécsi sculptor and Győző Czigler architect, György Zala sculptor and Albert Schickedanz architect.

The sculptural works were exhibited from March 1891 for 2 months in the Hall of the Hungarian Academy of Sciences. This paper describes in detail the plans of the sculpture and the criticisms published in the contemporary press. The official jury did not choose any of the sculptures, it only gave honorarium to the artists. The public opinion disagreed with this decision. According to reviews in the newspapers, there were political reasons for the failure of the first sculpture competition.

The reasons for the unsuccessful the first sculptural design competition are, in fact, the following: the subject was sensitive for the King, Franz Joseph I.; the text of the design competition was ambiguous and the available amount of money was not enough; there was no specific location where the completed statue could have been placed. Some of the leaders of the Hungarian Civic Revolution and War of Independence of 1848–1849 were still alive when the design competition was launched, it was not yet possible to look at the events objectively.

HOROGSZEGI TAMÁS

PÁZMÁNY PÉTER ÉS A HIT DIADALA EGY KÜLÖNÖS SZOBRÁSZATI PROGRAM TERVÉNEK IKONOGRÁFIAI REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETE ÉS VÁLTOZÁSAI SIMOR JÁNOS ÉRSEK ESZTERGOMI FŐSZÉKESEGYHÁZÁBAN

Pázmány Péter első egész alakos, az esztergomi főszékesegyház számára készített monumentális szobrát 1882. december 8-án, Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának ünnepén leplezték le (1. kép).¹³⁹¹ „Legújabbban pedig Simor János bíbornok-primás kegyelete és műízlése az esztergomi főegyházban állított méltó emléket, mely olasz mester által carrarai márványból faragott egész alakját, a szónoklat actusában, állítja elő” – írta Fraknói Vilmos az alkotásról Pázmány életrajzában.¹³⁹² A szobor a bazilika kupolacsarnokába, a délkeleti kupolatartó pillérre került, konzolos alátámasztású, több mint tíz méter magas és több mint három méter széles, halványszürke árnyalatú márványkeretbe, amelynek szarait lépcsőzetes, neoreneszánsz ornamensek között Pázmány életművére utaló emblémákkal (iratkeercsek, alapítólevelek, könyvek, kereszt, kehely) díszített pilaszterek alkotják. Gazdagon tagolt háromrésztes párkánya fölött félköríves, fölül csillagokkal díszített, tetején kereszttel lezárt oromzatban Madonna a kised Jézussal-dombormű kapott helyet; Mária félalakos kivágatban szerepel, a lunetta vízszintes tagozatán pedig mintegy mellvéden

1. kép

1391 A Magyar Sion lapjain Zádori Ev. János (1831–1887) – teológus pap, az esztergomi papnevelő intézet tanára, későbbi esztergomi kanonok – kimerítő kortársi ismertetést készített a műhöz, amelyben összegyűjtötte és közölte az addig megjelent méltatásokat is: Zádori 1883.; legújabb említése Zádoritól átvett adatokkal: Szerdahelyi 2022, 420–421.

1392 Fraknói 1886, 317–319.

áll a széttárt karú Gyermekek.¹³⁹³ A szobrász a több mint három méter magasságú, szuggesztív tekintetű, korosodó, de még ereje teljében lévő szikár főalakot ragyogó fehérmárványból faragva, prédikáló gesztussal ábrázolta: jobbát nyitott tenyérrel emeli, száját szóra nyitja, baljában leeresztve nyitott vaskos könyvet tart – bal lapján a jezsuita rend címerével, a jobbon a jezsuiták „AD MAJOREM DEI GLORIAM” jelmondatával. A főpásztor kámzsás mozzettát, alatta gazdagon hímzett, alján és ujjai végén csipkés karinget visel, bokáig érő, elől végiggombolt reverendája alól csatos, vágott orrú cipője látszik ki, amint bal lábával kissé előre, a keret szélén túlra lép. Fején lévő négyágú birétuma olasz szokás szerint három ívelt fogóval díszített.¹³⁹⁴ A bíboros-prímás szoboralakjának az ábrázolt történeti hitelességét hangsúlyozó részlete a több korábbi ábrázolását idéző fiziognómiáján kívül a nyakában láncra fűzve viselt – Pázmány halálától, így a szobor készítésekor és jelenleg is a Főszékesegyházi Kincstárban őrzött –, az eredeti műkincs adakozási felirata szerint 1636-ban készült arany ereklyetartó mellkeresztje.¹³⁹⁵ A szobortartó konzolon Pázmány három struccotlas, bíborosi kalappal és a bíborosi rangnak megfelelő számú (tizenöt–tizenöt) bojtjal keretezett címere helyezkedik el, fölötte táblán: D. O. M. / PETRI CARDINALIS PÁZMÁNY / IMMORTALI MEMORIAE / POSVIT / JOANNES CARDINALIS SIMOR / A. MDCCCLXXXII. Mellette jobbra a keret alsó részén a készítési felirat nevezi meg a szobrászt, a készítés helyét és évszámát: PIETRO DELLA-VEDOVA FECE / TORINO 1882.

Nem Pázmány Péter szobra volt Pietro Della Vedova (1831–1898) első esztergomi alkotása: 1875-ben a főkáptalan megbízásából szintén a torinói művész készítette a Bakócz-kápolna Andrea Ferruccinak tulajdonított reneszánsz oltárához Szent István és Szent László szobrai a korábbi barokk szobrok helyett, amelyeket Simor János (1813–1891) érsek a kisoroszi Szentolvasó Királynője-templomnak ajándékozott.¹³⁹⁶

1393 A félalakos Madonna a „mellvéden” álló gyermek Jézussal hasonló, félköríves képmézében történő ábrázolására számos példa és változat létezik az itáliai reneszánsz művészetben, mind a szobrászati, mind a festészeti emléktanyagban (Giovanni da Milano trecento festménye a New York-i Metropolitan Museum gyűjteményében, Luca della Robbia domborműve a firenzei Palazzo del Podestában, Andrea della Robbia festett terrakotta szobrai a montepulcianói Neri-Orsellipalotában). A magyarországi alkotások közül Báthory András 1526-ban faragott Madonnája emelkedik ki, igaz, itt a képmező nem félköríves.

1394 A birétum (quadratum, quadron) megjelenési formáinak változása feldolgozatlan viselettörténeti téma, emiatt messzemenő következtetéseket egyelőre nem lehet levonni a szobron látható változatából. Pázmány korában az egyházi viseletek megjelenése főként helyi tradíciókon alapult, az újabb századokban a központosítottabb egyházi szokások hozták magukkal a katolikus egyház ma már általánosnak tekinthető viseleteit. A birétumon a „szárnyak”, „szarvak”, fogók száma jelölheti a rang szintjét vagy éppen viselője tudományos fokozatát. Hogy Pázmány esztergomi szobra esetében jelöl-e valamit, és ha igen, akkor pontosan mit, az nehezen dönthető el írott források nélkül. Mindenesetre jelentéssel bíró részlet feltételezésére ad okot, hogy a szobor gipszmodelljén (2. kép) még négy felső fogót mintázott meg a szobrász a négyágú birétum tetején, majd a végleges márványszobron ez háromra redukálódott. Korábbi ábrázolásain – amelyek jelentős részén birétummal jelenik meg – ez a változat nem jellemző, így ezt inkább tekinthetjük a 19. század második felében (Simor korában) bevett viseletnek. Úgy tűnik, hogy a négycsúcsos, három fogóval („szarvval”) ellátott birétum jezsuita típusnak tekinthető. „[...] *fején a jezsuita formájú háromszegletes, egyszerű, fekete posztóból készült quadratum*” – írta Knauz Nándor 1859-ben, Pázmány pozsonyi sírjának megtalálásakor az eltemetett érsek fejedőjéről (Knauz 1859, 188.). Lehetséges volna, hogy ennek az adatnak az ismeretében kérte a megrendelő Simor János a szobrászt a kiigazításra?

1395 Pázmány ikonográfiájához: Vayer 1935.; Babucsik 2006.; Tusor 2013.; Tüskés 2014.; legújabban (jelen tanulmány kéziratának elkészítését követően megjelent), immár az esztergomi szobor említésével is: Tüskés 2022. (az esztergomi szoborról: 208–209.). Az ereklyetartó mellkeresztéről: Pázmány mellkeresztje. In: Esztergom műemlékei 1948, 246.

1396 A Bakócz-kápolna oltárának inkrusztált tabernákulumát Simor építész, Lippert József tervei szerint a

2. kép

Bár a torinói szobrász alkotásaihoz készült gipszöntvényeknek még a művész életében múzeumot létesítettek (Museo Gipsoteca Pietro Della Vedova) az Alpok csúcsai között fekvő szülőfalujában, az egykori Szárd-Piemonti Királyság területének északi szélén, Rima San Giuseppében (ma Alto Sermeza része), amelynek berendezését a szobrász halálát követően tisztelői és barátai fejezték be az eredeti tervek szerint, Della Vedova életműve a múlt században feledésbe merült, és a közelmúltig alig volt ismert, illetve feldolgozott.¹³⁹⁷ A művész 1845-től rokonainál tartózkodott Münchenben, ahol stukkátornak tanult. Itt Franz Xaver Schwanthaler (1799–1854) szobrásztól vette első alakrajzi leckéit, majd a Münchener Képzőművészeti Akadémián képezte magát. 1854-ben a torinói Accademia Albertina di Belle Arti növendékeként folytatta tanulmányait, ahol Vincenzo Vela (1820–1891) szobrász tanítványa lett, akire később is mestereként tekintett, és több közös munkát vállalt vele. Az 1860-as évektől nem csupán országos, hanem nemzetközi ismertséget is szerzett magának mint portré-, síremlék- és emlékműszobrász. Olaszországon kívül Svájc, Ausztria és az Egyesült Államok templomaiba is kerültek szobrai. Az

egyházi megrendeléseken kívül az arisztokrácia számára is dolgozott, illetve közmegbízásokat is teljesített. Népszerűsége mellett vagyont is szerzett.¹³⁹⁸ Említést érdemel, hogy Pietro Della Vedova unokatestvére, a szintén Rima San Giuseppében született, később Bécsben letelepedett és Monarchia-szerte működő Anton Detoma (1821–1895) volt, aki az 1870–1880-as években az esztergomi főszékesegyházban is jelentős szerepet kapott kivitelezőként.¹³⁹⁹

Della Vedova Pázmány-szobra a történeti hitelességre törekvő historizálás és eszményítés kortárs kívánalmainak egyaránt megfelelt, kvalitásával pedig a szobrász gazdag életművének átlagából is kiemelkedik; az alkotás (2. kép) és a keret Madonna-domborművének gipszmo-

bécsi Anton Detoma stukkátor, műmárványozó készítette ugyanekkor. Györffy 1886, 32–33.; Balogh 1955, 20.; Horler 1987, 65–66. A kápolna barokk oltárszobrai jelenleg a kisoroszi templom hajójának karzatíve melletti konzolokon vannak.

1397 Áttörést jelentett egy 1999-ben szervezett konferencia, amelynek előadásaiból tanulmánykötetet szerkesztettek: Pietro Della Vedova ... 2000. E tanulmányok némelyikében a Pázmány-szobor említésére sor kerül ugyan, de megvalósulása története, elemzése, jelentősége nem került feldolgozásra.

1398 Zádori Ev. János 1883-ban egy, a szobrász torinói városi palotájával kapcsolatos anekdotikus történetet írt le: Zádori 1883, 15–16. Ezt ugyan nem említi, de Della Vedovának éppen a Pázmány-szobor elkészítésének évében, 1882-ben felépített torinói palotája programját és létrehozásának történetét részletesen feldolgozta: Canavesio 2000.

1399 Anton Detoma (más írásmód szerint: Antonio De Toma) műmárványozó-stukkátor vállalkozó munkásságának méltatása fontosabb műveinek említésével: Detoma K. und K. Hof-Kunstmarmorierer und Stukkateur 1903, 76.

delljei múzeumának központi helyét foglalják el.¹⁴⁰⁰ Alakját nem egy kiragadott történeti esemény szereplőjeként ábrázolta, hanem lendületes pózba merevítette, a monumentális akadémista szobrászat terén addig egyedülálló módon fogta meg: általános érvényű mozdulatából és a térben való helyzetéből adódóan Pázmány gesztusa a szemlélő számára találóan jeleníti meg a prédikáló hitszónokot. Az alkotás a patetikus idealizálás, egyszersmind a természetes, mesterkéletlen realizmus sikeres ötvözetének köszönheti eredetiségét. Továbbá a szobornak a bazilika déli oldalán, a délnyugati kupolatartó pillér melletti, 1856-ban készült szószékkel szemközti elhelyezése kifinomult, tudatos helyválasztást sugall: Pázmány példaként áll minden prédikáló pap és főpásztor számára. A szobor és kerete fenséges hatását fokozza a márvány egészen finom, aprólékos, anyagszerű megmunkálása. A prédikáló főpap alakja és arcvonásai megfelelnek a korábbi ábrázolásokon megjelenő Pázmány-képnek és a róla készült leírásoknak.¹⁴⁰¹

A szobor és kerete jól aránylik a monumentális térhez; nem egy földön lévő posztamensen áll, hanem falikonzol tartja. Ennek oka, hogy alatta Pázmány földi maradványai számára egy szarkofágot kívántak elhelyezni.¹⁴⁰² Knauz Nándor (1831–1898) 1859-ben a pozsonyi dómban megtalálta Pázmány sírját,¹⁴⁰³ ám azt a felnyitást követően visszazárták. 1867-ben valószínűleg

1400 Della Vedova márványszobrai a 19. századi gyakorlatnak megfelelően készültek. A szobrász papírra vetett szoborterv megrendelő általi elfogadását követően agyagból – olykor a majd megvalósulónál kisebb méretben – mintázta meg a modellt. Erről készült – a negatív forma levétele után – a gipszöntvény (modello). A márványszobrot szakosodott műhely a gipszöntvény alapján (a Pázmány-szobor esetében bizonyára pantográfai módszerrel felnagyítva) faragta ki. A szobrász a befejező műveleteket végezte a szobron, többnyire a látványosabb, érzékenyebb részek (arc, kezek) megmunkálásával, fényesítéssel stb. A kutatás egyelőre nem ismeri Della Vedova munkatársait, műhelye tagjait, műterme szervezetét, mert hiányoznak az erre vonatkozó források (Gianluca Kannès és Walter Canavesio szíves közlése). A Museo Gipsoteca Pietro Della Vedovában őrzött, az esztergomi Pázmány-szoborhoz készült gipszöntvényei: Pázmány alakja (inv. no. 126/1903; befoglaló magasság: 290 cm, szélessége: 150 cm, mélysége: 115 cm), Madonna a gyermek Jézussal dombormű (inv. no. 127/1903; 145 × 180 × 40 cm), a kerethez tartozó pilaszterek (2 db, inv. no. 86/1903; 305 × 36 × 11 cm), összetett pilaszterfejezetek (2 db, inv. no. 86/1903; 41 × 61 × 22 cm) és architráv (inv. no. 86/1903; 35 × 308 × 18 cm).

1401 Az ikonográfiáról ld. az 5. jegyzetben említett irodalmakat. Pázmány megjelenésének, a belső tulajdonságaival ötvözött fontosabb, a szobor készítésekor mérvadónak tekinthető leírásai: Podhradczky 1836, 100.; Jámbor 1862, o. n. [2.]; „Arcsképe általánosan el van terjedve” – írta Fraknói Vilmos 1880-ban: Fraknói 1880, 351. (ugyanitt közli Pázmánynak a lipótszentmiklósi jezsuita rendházból származó arcképe alapján készült metszetet).

1402 Zádori 1883, 17.: „A földtől ép annyira van [a szobor], hogy alatta a talajon egy pompás kőszir (sarcophag) hol majd Pázmány hamvai fognak nyugodni, még elég helyet nyer.” Erősen kérdéses, hogy a híradás szerint tervezett szarkofágot valóban a hamvak elhelyezésére szánták volna (nem pedig szokásos síremléknek), hiszen az érsek a főszékesegyház altemplomában lévő primási sírboltba temetkeztek. Ide temették el a sírbolt kialakítása előtt elhunyt Károly Ambrus (1785–1809) érseket is 1850-ben, akinek szintén szarkofágos síremléke már 1826-ban elkészült, majd 1831-ben került felállításra végleges helyén, a főszékesegyház Szent István vértanú-kápolnájában. Ld. erről: Horogszegi Tamás, „Az esztergomi főszékesegyház és egyházkormányzati központ építészeti koncepciójának kialakulása és változásai. I. rész: az esztergomi Várhegy a 18. század második felében”, *Művészettörténeti Értesítő* 2022. (megjelenés alatt) XXX-XXX. Nem kizárt tehát, hogy Simor Pázmány esetlegesen tervezett esztergomi újratemetésével elődeinek (Rudnay Sándornak és Scitovszky Jánosnak) Károly Ambrus síremlékének felállítását és újratemetését megvalósító gesztusát kívánta volna megismételni, folytatni (igaz, Károly Ambrus síremléke esetében nem a hercegprimás volt a megrendelő, hanem a Habsburg rokonok). Ez alapján – Károly Ambrus hamvaihoz és emlékéhez hasonlóan – a primási kriptában helyezték volna el Pázmány földi maradványait, a monumentális síremlék pedig a kupolatérben kapott volna helyet.

1403 Knauz 1859, 185–187. Hogy Knauz valóban Pázmány földi maradványait találta-e meg (a későbbi kutatás megfogalmazott ezzel kapcsolatos kételyeket), szempontunkból mellékes, mivel ő – és kortársai – elfogadták a holttest azonosítására vonatkozó megállapítását.

újra kinyitották, majd ismét visszazárták.¹⁴⁰⁴ (Hosszas előkészítés után, 2009-ben exhumálták Pázmányt, majd 2013-ban hamvait újrászentelve temették el Pozsonyban.¹⁴⁰⁵) Így végül sem Simor érseksége idején, sem azt követően nem készült el a szobor alá tervezett szarkofág.¹⁴⁰⁶

Walter Gyula (1855–1929) az érsek halála után írott emlékkönyvében Simor szoborállítási gesztusát az esztergomi primási palota felépítéséhez fogható mecénási tettként értékelte.¹⁴⁰⁷ Ez nyilvánvaló túlzás, hiszen Simor mecénási és egyházkormányzati tevékenységének köszönhető többek közt a főszékesegyház építésének és díszítésének befejezése, továbbá kiterjedt tudomány- és műpártoló tevékenységet folytatott, nevéhez fűződik a Keresztény Múzeum megalapítása, az igen tekintélyes műgyűjtemény létrehozása, a főegyházmegye gazdasági helyzetének mintaszerűvé tétele, a katolikus iskolarendszer reformja, iskolák és kórház alapítása.¹⁴⁰⁸ Érseki életműve számbavételével tehát kijelenthető, hogy mecénatúrája egyik igazán látványos eleme a Pázmány-szobor elkészítése, ám számos más jelentős alkotás létrejöttének megvalósításában is múlhatatlan érdemeket szerzett. Szempontunkból ez leginkább a főszékesegyház jelenlegi képének kialakítása, különösképp az enteriőrök tekintetében érdemel hangsúlyt. A kiterjedt olasz kapcsolatokkal rendelkező Simor János számos jelentős átalakítást végeztetett a Hild József (1789–1867) tervei szerint kialakított belső terekben: a klasszicista főszékesegyház neoreneszánsz stílusú átalakítását tervezte meg Lippert Józseffel (1826–1902), aki az érsek udvari építészeként működött. Így a Pázmány-szobor neoreneszánsz kerete nem pusztán az ábrázolt korának stílusát idézi, hanem a főszékesegyház enteriőrébe is beilleszti az alkotást. A bazilika Simor által megrendelt, a liturgikus terek többségét érintő belső átalakításának első fázisáról, Anton Detoma által kivitelezett, 1885-ben befejezett műmárványozásának és díszítőfestésének a kupolacsarnok északnyugati pillérén lévő emléktábla állít emléket.¹⁴⁰⁹ A munka második üteme 1888–1889-ben készült el.¹⁴¹⁰

1404 Könyöki 1867, 23–24. (újraközölve és Hargittay Emil által lefordítva: Könyöki 2007.); Hargittay – Kránitz 2007, 62–64. (Az összegző tanulmány eredeti közlése: Hargittay – Kránitz 2006.)

1405 Hal'ko 2016.; Hal'ko – Komorný 2016, 119–121.

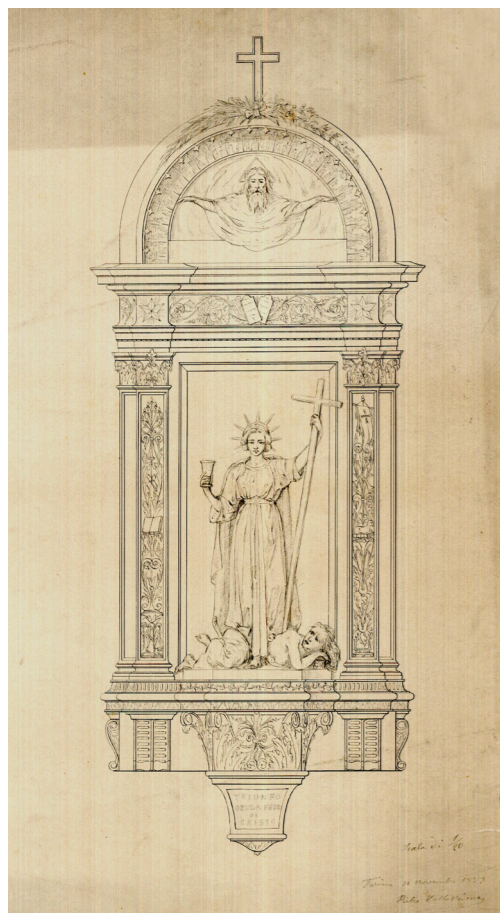
1406 A főszékesegyház keleti, Pázmány és Simor szobrával díszített kupolatartó pillérei mentén padosorokat helyeztek el. Ezek alatt a liturgikus tér díszes kőburkolatát egyszerű, szépen fektetett téglaburkolat váltja fel. A szarkofág elmaradása miatt azonban nem lehet hiányérzetünk, hiszen Pázmány emléket a szobor önmagában is maradéktalanul megidézi.

1407 Walter 1891, 60. Különös, hogy a kortárs és későbbi híradások olykor egymásnak ellentmondó adatokat közölnek a szobor készítésének és felállításának költségeiről: 40000 forint (1887): Körösy 1887, (2008²) 63.; 25000 forint (1886, 1947): Györfly 1886, 29.; Lyka 1947, (1982²) 48. Zádori e kérdést illetően bizonytalan (Zádori 1883, 17–18.).

1408 Cséfalvay 1992.

1409 Detomát mint kivitelezőt örökíti meg a főszékesegyház északnyugati kupolatartó pillérén nyíló ajtó fölötti emléktábla. Egy évtizeddel korábban a Bakócz-kápolnában az oltár tabernákulumán kívül ő kivitelezte a kápolna kupoláját is, szintén Lippert József tervei szerint (Kóhalmi-Klimstein 1886, 53.). Simor János érseki trónusának kivitelezője szintén Detoma lehetett.

1410 Esztergom és Vidéke 1889. A liturgikus terek historizáló átalakításának szempontjából is említést érdemel Zádori Ev. Jánosnak a Magyar Sionban megjelent méltatása, mivel a Pázmány-szobor ott közölt rajza a szobrot és keretét még a Hild József által vezetett építési fázisban kialakított falburkolattal ábrázolja, igaz, csak jelzésszerűen (Zádori 1883, 84.). A Fraknói-féle Pázmány-életrajzban közölt reprodukció – egy fénykép a szoborról – már az Anton Detoma által kivitelezett műmárvánnyal borított környezetében mutatja a művet (Fraknói 1886, 318.).

3. kép

Érdekes, hogy a művész nemzetiségének kérdése a Pázmány-szobor kapcsán felvetődött ugyan, ám a „nationalistikus felfogást” Simor (pontosabban Maszlaghy Ferenc prépost) arra hivatkozva hártotta, hogy a szobrásznak az ábrázolthoz és a megrendelőhöz kell méltónak lennie, tekintet nélkül annak nemzetiségére.¹⁴¹¹ A képzett magyar szobrászoknak a korábbi évtizedekben hazánkat jellemző hiányát pótló nemzedék tagjai – Fessler Leó (1840–1898), Huszár Adolf (1846–1885), Szász Gyula (1850–1904), ifj. Vay Miklós (1828–1886) – a Pázmány-szobor készítésekor már képesek lehettek volna arra, hogy egy hasonló méretű megbízásnak megfeleljenek, ám elképzelhető, hogy Simor nem elégedett meg referenciáikkal, és ezért kérte fel a feladatra korának népszerű olasz szobrászát. A következő magyar művészgeneráció – Fadrusz János (1858–1903), Kiss György (1852–1919), Ligeti Miklós (1871–1944), Róna József (1861–1939), Strobl Alajos (1856–1926), Zala György (1858–1937) – a Pázmány-szobor megrendelésekor még túl fiatal volt. Noha ők később, a század-

forduló táján már kimagasló eredményeket és sikereket értek el az emlékműszobrászatban, a megbízás idején még nem rendelkeztek a Simornak megfelelő referenciákkal.

A Prímási Levéltár gazdag tervrajzgyűjteménye – az esztergomi főszékesegyház terveinek sorozatában – őriz egy különös, egészen zavarba ejtő vázlatrajzot, amelyet Pietro Della Vedova szignált Torinóban, 1883-ban (3. kép).¹⁴¹² A vázlat tanúsága szerint a következő évben – a terven szereplő alkotás arányai, keretezése, kompozíciója alapján – a bazilikában a Pázmány-szobor párdarabjaként még egy szobor felállítását tervezték.¹⁴¹³ Az álló nőalak jobbában kelyhet, baljában keresztet tartott volna, fején kilencágú (a kilenc mint a három többszöröse, a tökéletesség száma, Krisztus a kilencedik órában halt meg) koronát viselve, egy másik nőalakon taposva. A keret félköríves oromzatában, ahol Pázmány szobra esetében a Madonna a gyermek Jézussal-kompozíció kapott helyet, itt az Atyaisten látható. A keret felső részén mózesi kőtáblák, oldalt a szokásos egyházi szimbólumok: biblia, kereszt lobogó, *Agnus Dei* hétpecsétes könyvön és harsona vehető ki. A konzolon – ahol a Pázmány-szobron címer van – a „TRIONFO

1411 Zádori 1883, 16.

1412 Prímási Levéltár Tervrajzgyűjteménye ltsz. 197.; jobb felső sarkán szakadt papír, tus; 421 × 601 mm; j. l.: Scala di $\frac{1}{20}$ / Torino 16 Novembre 1883 / Pietro Della Vedova

1413 Az esztergomi főszékesegyház építéséről és díszítésének történetéről a Prímási Levéltár gyűjteményében páratlanul gazdag anyag található: a források alapján hazánk talán egyik legalaposabban dokumentált 19. századi egyházi építkezése lehetett. Mindazonáltal Della Vedova esztergomi megbízásaira utaló írott forrásokra ez idáig nem sikerült ráakadni.

4. kép

5. kép

DELLA FEDE DI CHRISTO” („Krisztushit diadala”) felirat szerepel. Ez utóbbi tehát azonosítja az alakot: ő a Keresztény Hit / Katolikus Vallás perszifikációja.

Hasonló – bár jóval mozgalmassabb, de motívumaiban egyező – allegóriát Rómában, az Il Gesù keresztházának északi oldalán lévő Loyolai Szent Ignác-kápolna oltárán találunk. Itt a Katolikus Vallás két aspektusával a retabulum két szélén jelenik meg. Balra Jean-Baptiste Théodon (1645–1713) *A Hit diadala a Bálványimádás és a Pogányság felett*, jobbra ifjabb Pierre Le Gros (1666–1719) *A Katolikus Vallás legyőzi az Eretnekséget és a Gyűlöletet* témájú szoborcsoportjai (17. század vége) fogják közre a rendalapítónak szentelt oltárt (4. és 5. kép).¹⁴¹⁴ Théodon szoborcsoportján az eucharisztikus kelyhet emelő Hit perszifikációjára alulról a Pogányságot megszemélyesítő barbár király tekint áhítattal, akit a Bálványimádás alul legyőzve fekvő rút nőalakja könyökénél fogva próbál erőltlenül visszahúzni. A Hit bal lábával egy sárkány fején tapos, amely farkával a Bálványimádást megszemélyesítő nő testére csavarodik. Legros alkotásán a Vallás bal kezében keresztet és a Szentírást fogja, jobbában lángnyelveket tart, amelyekkel lesújt az idős nőalak által megszemélyesített, saját haját tépő Gyűlöletre és az alatta mélybe zuhanó, baljában kígyót szorító, erőteljes férfiként ábrázolt Eretnekségre. A szoborcsoportot kísérő puttó egy – minden bizonnyal eretnek – könyvből lapokat tép ki, lábainál további írástekerces hever. A Hit, illetve Vallás alakja mindkét művész átütő erejű allegorikus szobrán fiatal nőként jelenik meg. Mindkét szoborcsoport a diadalmas egyház archetipikus képét jeleníti meg mint a rekatolizáció – különösen a jezsuiták által terjesztett – propagandaüzenetét.

1414 Barber 2008, 295.; Carpentieri 2017, 14.; Mochizuki 2022, 6.

7. kép

San Domenico Maggiore, sekrestye),¹⁴¹⁶ amelyeken a Vallás vagy a Hit perszónifikációinak alakjai emlékeztetnek Della Vedova esztergomi vázlatának figurájára és attribútumaira. Canova klasszicista szoborcsoportján a Vallás mereven álló alakja magas és vékony keresztet tart, fején a korona tizenkét (a tizenkettő mint a hónapok, apostolok és Izrael törzseinek száma, illetve a mennyei Jeruzsálemre utaló misztikus szám), különösen hosszú „küllővel” hívja fel magára a figyelmet (6. kép). Solimena barokk mennyezetfreskója – műfaja miatt – összetettebb ábrázolási lehetőséget nyújt, és kifejezetten domonkos közönségnek szánt, teológiai összefüggéseket megvilágító propagandakép (7. kép). A festményen négy szféra különül el: legfelül a Szentháromság kapott helyet, középen Mária jelenik meg dominikánus szentekkel övezve, amint Szent Domonkosra mutat, alatta a keresztény erényalakok, legalul pedig az Eretnekségen diadalmas-

1415 Fernow 2006, Tomo II. 75–81. (az eredeti kötet: Fernow, *Carl Ludwig: Lo sculture Canova e le sue opere*. Zürich, 1806.)

1416 Nogan Ranieri 2017, 143–154.

6. kép

A 18. századból további példákat idézhetünk: Antonio Canova (1757–1822) római művét, *XIII. Kelemen pápa síremlékét* (1792, Szent Péter-bazilika),¹⁴¹⁵ valamint Francesco Solimena (1657–1747) *A Hit diadala az Eretnekségen a domonkosok munkáján keresztül* témájú nápolyi mennyezetfreskóját (1708,

kodó Szent Mihály arkangyal látható. A freskón a Hitet megszemélyesítő nőalak az eucharisziát jelképező kelyhet és oltáriszentséget tartja, mellette további erények perszónifikációi jelennek meg (Engedelmesség, Szerénység, Tisztaság, Bölcsesség), amelyek a domonkos novíciusok fogadalmában is szerepeltek. A képen különös jelentősége van a Bölcsesség kezében megjelenő könyvön nyugvó *Agnus Dei*nek és a Hit által tartott eucharisztikus szimbólumoknak, amelyek a protestáns reformáció által támadott katolikus hittételek megerősítését szolgálják, együttesen cáfolva meg a protestáns tanokat és vívva ki diadalt az eretnekség gondolataival szemben. A mennyezetkép végső allegorikus értelmezése, hogy a domonkosok a hit segítségével a nevelés hivatását művelve számolják fel a tudatlanságon alapuló eretnekséget, aminek köszönhetően az emberiség visszatér az igaz hithez.¹⁴¹⁷

Érdeemes két korábbi, allegorikus jelentéstartalmakkal gazdagon átszőtt 17. századi művet is szemügyre venni: Pietro da Cortonának (1596/1597–1669) a római Palazzo Barberiniben lévő, *Isteni gondviselés* témájú mennyezetfreskóját (1632–1639; 8. kép)¹⁴¹⁸ és Peter Paul Rubensnek (1577–1640) *A Hit diadalmát* ábrázoló kárpittervét (1627; 9. kép).¹⁴¹⁹ Ezek az alkotás-

1417 Nogan Ranieri 2017, 148–149.

1418 Zurawski 1989, 32–34.

1419 Scribner 2014, 71–74. (A Rubens által tervezett *Eucharisztia diadala* falikárpit-sorozatáról: Meüter 2019, 62–65.)

8. kép

9. kép

kon az allegorikus alakok attribútumai többé-kevésbé egyeznek mind az esztergomi vázlaton, mind az előbb idézett műveken szereplőkkel. Az itt felsorolt ábrázolásoknak nem hatott, hathatott okvetlenül mindegyike Della Vedova esztergomi vázlatára, ugyanakkor többségüket Simor és Della Vedova egyaránt ismerhette, ha nem is feltétlenül közvetlenül, de (valószínűsíthetően) metszetekről és talán fényképekről. Hogy a Religio (Vallás), a Hit, a Katolikus Hit / Vallás, az Egyház, sőt az Eucharisztia allegorikus nőalakjai és attribútumaik már a 17. században is átfedésekkel készültek, azt további ábrázolások is bizonyítják; úgy tűnik, ezek a perszifikációk és ábrázolásaik nem különíthetők el élesen egymástól.

A vázlat témaválasztása – az ugyan soha meg nem valósult koncepció ikonográfiai programja – tehát Pázmány Péter és a Hit allegorikus alakja felől közelíthető meg, együttes ábrázolásuk pedig, a tradicionális tartalmat némiképp átformálva, más árnyalatú értelmezési síkra terelik és további konnotációkkal egészítik ki a műveket. A tervezett szobor helye másutt nem jelölhető ki, csakis a kupolatérben, mégpedig az északkeleti kupolatartó pilléren, ahová később Simor János Pázmányéval párba állított szobra került. Az értelmezés kontextusa pedig tovább szélesíthető a kupolatér csegelyeinek a négy nagy nyugati egyházatyát ábrázoló, Scitovszky János érsek által 1850-ben megrendelt és Ludwig Moralt (1815–1888) által kivitelezett falképei bevonásával.¹⁴²⁰

Mindezek az „összetevők” (egyházatyák, Pázmány, a tervezett Hit diadala-allegória) egy irányba terelik a program meghatározását, amely vélhetően a 19. század második felében jelentkező szekularizáció elleni törekvések volt hivatott vizuálisan propagálni Magyarország katolikus főtemplomában. Az, hogy a csegelyeken az egyházatyákat ábrázolták – és nem például az evangélistákat – az értelmezést a Tridentinum szellemisége felé irányítja, amelyhez Simor konzervatív meggyőződését követve egész érseksége idején ragaszkodott. A kapcsolat Pázmánnyal mint a trienti zsinat eszméinek legnagyobb hatású magyarországi terjesztőjével, a katolikus konfesszionalizáció legkimagaslóbb 16–17. századi alakjával egyértelművé válik. A vázlaton szereplő, diadalmas alakként megjelenő Hit szobra ebben a kontextusban, Pázmánnyal párban a hitetlenség, eretnokség, vagy esetünkben leginkább a protestantizmus legyőzését hangsúlyozza.¹⁴²¹ Ennek Simor-kori aktualitását talán az első vatikáni zsinat pápai tévedhetetlenségét (infallibilitas) érintő tanának elhúzódo elismerése és Simor e körüli taktikai lépései,¹⁴²² illetve a kiegyezést követő egyházi autonómia törekvések kiújulása,¹⁴²³ az elkeresztelési rendeletek (vegyes házasságokban született gyermekek „nem nemet követ”-elvet figyelmen kívül hagyó keresztelése) körüli viták is jelenthették.

1420 Moraltnak a csegelyekre készült falképeiről: Primási Levéltár Scitovszky iratok, Categoria H.: Basilica Strigoniensis (1350. csomó). Moralt esztergomi festményeiről ez idáig nem készült átfogó elemzés. Az eddigi ismeretek összefoglalását ld.: Horogszegi Tamás: Művészettörténeti adatszolgáltatás az esztergomi főszékesegyház orgonakarzatának falképével kapcsolatban. 2022. szeptember 25. Kézirat. Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár ltsz. D50702.

1421 Nem hagyható figyelmen kívül, hogy Della Vedova vázlatán a Hit által eltiport nőalaknak a lecsúszott tőgája alól kikandikáló, térdben behajlított és felemelt bal lába patában végződik (erős kép! – a jobb lábfeje emberi), továbbá, hogy a feje alatt két egymásra helyezett könyv közül, amelyekre kezével támaszkodik, az alsó gerincén mintha a „LUT / [H]ER” felirat lenne kiolvasható!

1422 Ladocsi 1992, 31–37.; Adriányi 2001, 311–312.

1423 Beke 2001, 113–117.

A szobor végül nem valósult meg, és az is beszédes, hogy a főszékesegyházból – különösen a 19. század utolsó negyedéből – a hasonló allegorikus témaválasztás hiányzik. Hogy a vázlat elkészítése milyen indíttatásból eredt – az érsek kérte-e meg a szobrászt, vagy Della Vedova ezzel szeretett volna további esztergomi megrendeléshez jutni, így azt saját invencióját követve vettette papírra – egyelőre nem tudjuk biztosan. Della Vedova ekkorra – mondhatni világszerte – számos megrendelést teljesített, ezért nem valószínű, hogy Simor kérése nélkül megrajzolta és Esztergomba küldte volna a tervet. Simor merev konzervativizmusa, buzgó ellenállása a 19. századi racionalizmus, liberalizmus eszméivel szemben – e tekintetben ultramontanista nézetei – érvként említhetők a szobor vázlattervének elkészítettése mellett. Ugyanakkor a megvalósítás megghiúsulásának oka az lehetett, hogy Simor a kormányzó Deák- majd Szabadelvű Párttal – kölcsönösségen nyugvó – kiegyensúlyozott viszonyra, az állammal *modus vivendire* törekedett, a szobor megrendelése pedig akár félreértések táptalajaként, felállítására enyhe provokációként is hathatott volna.

A Hit diadalát ábrázoló esztergomi vázlatrajz szoborkeretének lunettájába megrajzolt Atyaisten képe Della Vedova egy gipszmodelljén, a vázlatrajzon látható helyzetben nyert megmintázást. A szobrász műveinek Rima San Giuseppe-i múzeumában két további esztergomi vonatkozású szobor modellje található. Ezekről az olasz kutatás sem tudott eddig sokat; a múzeumban a Pázmány-szoborhoz készült vázlatnak vélték, ám ez az azonosítás hibás. Egy gipszmodell messzemenően hasonlít a Pázmány-szoborra és a Hit diadala-vázlatrajzra (10. kép).¹⁴²⁴ Itt a keret lunettájában szerepel az utóbbiról megismert széttárt karú, teremtő Atyaisten. A keret párkányán, a lunetta két oldalán angyalok térdepelnek. A pilaszterek és a párkány fríze neoreneszánsz indadíszes, vallási-liturgikus szimbólumokkal, akárcsak Pázmány szobrán. A pilaszterek alatti konzolokra főpapi címer került (a pajzsban lévő ábrázolás nélkül), a szobor alatti konzol szélein akantuszlevelek húzódnak, üres mezőt fogva közre, amely felirat helye is lehetne. A gipszmodell álló főalakjának testtartása teljesen,

10. kép

1424 Gipsoteca Pietro Della Vedova inv. no. 46/1903; méretei: magasság: 89,5 cm, szélesség: 46 cm, mélység: 15 cm

11. kép

viselete pedig többé-kevésbé a Pázmány-szobrot idézi, ám az ábrázolt személy mégsem Pázmány, hanem Simor, a hitszónok Pázmány márványba faragott mozdulatával. Amennyire a kissé elnagyolt vázlatból megítélhető, az ábrázolt főpap portréja nagyobb nehézségek nélkül összefüggésbe hozható az 1860-as évektől az 1880-as évekig Simorról készült arcképekkel.¹⁴²⁵ Fején a valamennyi portréjáról ismert elmaradhatatlan, szinte attribútumának számító pileólus (zucchetto) látható. Bal kezében – a Pázmány-szoborhoz hasonlóan – szintén könyvet tart.

Della Vedova múzeumában a Pázmánnyal – szintén tévesen – összefüggésbe hozott másik, terrakotta szobor is minden bizonnyal Simort ábrázolja (11. kép).¹⁴²⁶ Az idősödő bíboros bokáig érő reverenda fölött hímzett, csipkés karinget, azon uszályos moztát visel, amelynek uszályát jobb karjával szorítja oldalához a kezében tartott könyvvel. Melle előtt nyakáról lelógó „kraváti”, fején pileólus látható, jobbában iratokat tart. Elképzelhető, hogy ez a terv az előző modello neoreneszánsz keretébe szánt Simor-figura megmintázott agyagban maradt változata, legalábbis homlokát ráncoló fejének ehhez hasonló – magasban történő – elhelyezésre utal a kissé félrebillent, lefelé tekintő tartása.

A főkáptalan már a hercegprímás halálának évében, 1891-ben elhatározta, hogy emlékművet állíttat Simornak. E szoborvázlatok alapján – a bazilikában már több szoborral is bizonyított – Della Vedovát is megkereshették, hogy készítsen tervet az általuk megvalósítani kívánt Simor-szoborhoz. Nagyon valószínű, hogy a fentebb ismertetett modellök erről a felkérésről tanúskodnak, a megbízást azonban Strobl Alajos nyerte el.

1425 Például a Keresztény Múzeumban őrzött 1886-os Lizen-Mayer Sándor-féle ülőportréval és a bazilika káptalani tanácstermében, illetve a jelenlegi a makett-teremben lévő portrékkal, de számos metszetet és fényképet is említhetnénk.

1426 Gipsoteca Pietro Della Vedova inv. no. 43/1903; méretei: 40 × 16 × 18 cm. Hasonló szoborvázlatot találtunk 2011-ben Nagy Veronikával az esztergomi főszékesegyház déli tornyának egyik helyiségében. A mű Kiss Györgynek a bazilika előcsarnokában felállított, Telegdi Csanád esztergomi érseket ábrázoló historizáló szobrához készült; feldolgozása önálló tanulmányt érdemelne. A szobormodell 2020-ban a Keresztény Múzeumba került Török Csaba plébániai kormányzó és Kontsek Ildikó múzeumigazgató jóvoltából.

Simor emléksobrát végül halála után öt évvel, 1896-ban állíttatták fel, az általa rendelt Pázmány Péter-szobor eszmei és kompozicionális párdarabjaként az északkeleti kupolatartó pillérre (12. kép).¹⁴²⁷ Gazdag neoreneszánsz kerete fölött az ívmezőben a megboldogult bíboros védőszentje, Keresztelő Szent János domborműve található.¹⁴²⁸ A szobor a főpapot a főszékesegyház előcsarnokának építetőjeként, azaz mecénási szerepét kiemelve örökíti meg: baljában a propyleum homlokzati rajzát tartja. Simor érseksége idején, három évvel elődje, Scitovszky János (1785–1866) esztergomi érsek, illetve két és fél évvel a bazilika építését a korábbi fázisban irányító Hild József halála után, 1869. novemberében helyezték el az előcsarnok zárókövét, amellyel a főszékesegyház 1822 óta tartó építése – legalábbis a homlokzatokat illetően – befejeződött.¹⁴²⁹

Strobl Simor-szobrának felállításával a főszékesegyház kupolacsarnoka tehát nem allegorikus célzatú alkotással gazdagodott, hanem az utókor tisztelete jeléül egyfajta érseki „panteonná” vált: a magyar katolikus egyház újkori történetének két kiemelkedő alakja kapott benne emlékhelyet. És bár Simor itt alapvetően mecénási minőségében szerepel, a kortársak által is kiemelt, kifinomult műveltséggel párosuló retorikai képességei révén mint kiváló prédikátor is megjelenik.¹⁴³⁰ Így a főkáptalan által rendelt Simor-szobor – a Simor megbízásából készült Pázmány-szoborral párba állítva – a dualizmus korának érsek-bíborosát a rekatolizáció nagy magyar kardinálisa hű örököseként, mintegy új Pázmányként ábrázolja.

12. kép

1427 Kereszty 1896, 257–263.; Religio 1896, 360. A szobor vázlata már 1894-ben elkészült: Pesti Napló 1894, 7.

1428 A szobor keretének építészeti tervét Schickedanz Albert (1846–1915) készítette (Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára, Tervtár T 7 No. 24/32.). Schickedanznak a Simor-szobron való közreműködéséhez hasonló szerepet tulajdoníthatunk a Pázmány-szobron Lippert Józsefnek. Valószínűleg téves, illetve túlzó a Katolikus Hetilap állítása, miszerint a Pázmány-szobrot Lippert rajza után készítette volna Della Vedova (Katolikus Hetilap 1882a 239.), így a szobor felállításáról szóló híradásból Lippert neve már ki is maradt (Katolikus Hetilap 1882b 433.), és Zádori Ev. János kimerítő ismertetésben sem tett erre vonatkozó megjegyzést (tőle ismert, hogy Della Vedova több különböző testhelyzetű változatot készített, de ezekben Simor, és nem Lippert adott iránymutatást [Zádori 1883, 15.]).

1429 Katolikus Néplap 1869, 361.; Edvi Illés 1929, 17–18.; Beke 2006. 68. [pontatlan dátummal]

1430 Walter 1891, 22–23., 39.

Képaláírások

1. kép: Pietro Della Vedova: Pázmány Péter-szobor az esztergomi főszékesegyházban. 1882. (a szerző fényképe)
2. kép: Pietro Della Vedova: A Pázmány szobor gipszmodellje. 1882 előtt. Rima San Giuseppe, Gipsoteca Pietro Della Vedova (fotó: Catalogo dei Beni Culturali)
3. kép: Pietro Della Vedova vázlata az esztergomi főszékesegyház számára tervezett *Krisztushit diadala*-szoborhoz. 1883. Prímási Levéltár Tervrajzgyűjteménye ltsz. 197.
4. kép: Jean-Baptiste Théodon: *A Hit diadala a Bálványimádás felett*-szoborcsoport. Róma, Il Gesù (Cappella di Sant'Ignazio) Loyolai Szent Ignác-oltárán, 17. század vége (fotó: Marie-Lan Nguyen / Wikimedia Commons)
5. kép: Pierre Le Gros: *A Katolikus Vallás legyőzi az Eretnekséget*-szoborcsoport. Róma, Il Gesù (Cappella di Sant'Ignazio) Loyolai Szent Ignác-oltárán, 17. század vége (fotó: Marie-Lan Nguyen / Wikimedia Commons)
6. kép: Antonio Canova: XIII. Kelemen pápa síremléke. Róma, Szent Péter-bazilika, 1792. (Raphael Morgen metszete Stephano Tofanelli rajza után, 1790-es évek; New York, The Metropolitan Museum of Art, No. 49.116.78)
7. kép: Francesco Solimena: *A Hit diadala az eretnekségen a domonkosok munkáján keresztül*, 1708. Nápoly, Sacrestia di San Domenico Maggiore (Wikimedia Commons)
8. kép: Pietro da Cortona: *Isteni gondviselés*-mennyezetfreskó. Róma, Palazzo Barberini. 1632–1639. (Wikimedia Commons)
9. kép: Peter Paul Rubens: *A Hit diadala*-kárpiterv (*Az Eucharisztia diadala*-kárpiterv szorozatból). 1627. Musée des Beaux-Arts de Valenciennes (Wikimedia Commons)
10. kép: Pietro Della Vedova: Simor János esztergomi bazilikába szánt emlékművének gipszmodellje. 1891 után, Rima San Giuseppe, Gipsoteca Pietro Della Vedova (fotó: Catalogo dei Beni Culturali)
11. kép: Pietro Della Vedova: Simor János-szobor terrakotta modellje. 1891 után, Rima San Giuseppe, Gipsoteca Pietro Della Vedova (fotó: Catalogo dei Beni Culturali)
12. kép: Strobl Alajos: Pázmány Péter-szobor az esztergomi főszékesegyházban. 1896. (a szerző fényképe)

Bibliográfia

Felhasznált irodalom

- Adriányi 2001. = Adriányi Gábor: Simor János érsek portréja. In: Lux Pannoniae – Esztergom ezeréves kulturális metropolis. Konferencia 2000. június 15–17. Balassa Bálint Múzeum, Esztergom, 2001. 307–318.
- Babucsik 2006. = Babucsik Anna: A Pázmány-ikonográfia új kérdései. In: Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban. (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6.). Szerk.: Hargittay Emil Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2006. 139–166.
- Balogh 1955. = Balogh Jolán: Az esztergomi Bakócz-kápolna. Képzőművészeti Alap, Bp., 1955.
- Barber 2008. = Barber, John: The Road from Eden. Studies in Christianity and Culture. Academia Press, Bethesda–Dublin–Palo Alto, 2008.
- Beke 2001. = Beke Margit: A püspöki kar és az autonómia 1867–71 között. In: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1919. (METEM Könyvek 29.) Szerk.: Sarnyai Csaba Máté. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 2001. 113–117.
- Beke 2006. = Beke Margit: Az esztergomi bazilika 19. századi négy építető primása. In: Emlékkönyv az esztergomi bazilika felszentelésének 150. évfordulója alkalmából. (Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis III.) Szerk.: Beke Margit. Szent István Társulat, Bp., 2006. 51–73.
- Canavesio 2000. = Canavesio, Walter: La casa di Pietro Della Vedova a Torino. In: Pietro Della Vedova e la scultura valsesiana dell' Ottocento. Ed.: Debiaggi, Casimiro – Signorelli, Bruno. Società Piemontese di Archeologia e Belle Arti, Torino, 2000. 193–204.
- Carpentieri 2017. = Carpentieri, Chiara: Il ritratto scultoreo a Roma nel primo Settecento. Torino, 2017.
- Cséfalvay 1992. = Cséfalvay Pál: A műgyűjtő és építető Simor. In: Simor János emlékkönyv (Strigonium Antiquum I.) Szerk.: Beke Margit. Bp., 1992. 57–63.
- Detoma K. und K. Hof-Kunstmarmorierer und Stukkateur 1903. = [sz. n.] A. Detoma K. und K. Hof-Kunstmarmorierer und Stukkateur Wien. Jubiläums-Festnummer der kaiserlichen Wiener Zeitung 1703–1903. Wien, 1903. augusztus 8. 76.
- Edvi Illés 1929. = Edvi Illés Gyula: Az esztergomi főszékesegyház (1822–1869). Bp., 1929.
- Esztergom és Vidéke 1889. = Esztergom és Vidéke XI. évf. 66. sz. 1889. augusztus 18.
- Esztergom műemlékei 1948. = Esztergom műemlékei I. rész: Múzeumok, Kincstár, Könyvtár. (Magyarország műemléki topográfiája) Szerk.: Gerevich Tibor. Műemlékek Országos Bizottsága, Bp., 1948.
- Fernow 2006. = Fernow, Carl Ludwig: Über den Bildhauer Canova und dessen Werke. Ed.: Heyde, Alexander Auf der; redazione: Ericani, Giuliana. Istituto di ricerca per gli studi su Canova e il Neoclassicismo, Bassano del Grappa, 2006.

Fraknói 1880. = F. V. [Fraknói Vilmos]: Pázmány Péter. Vasárnapi Ujság 1880. május 30. XX-VII. évf. 22. sz. 351.

Fraknói 1886. = Fraknói Vilmos: Pázmány Péter. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp., 1886.

Győrffy 1886. = Győrffy Lajos: Az esztergomi bazilika története és leírása. Esztergom, 1886.

Hal'ko 2016. = Hal'ko, Jozef: A szentély föld alatti részének kutatása és Pázmány Péter bíboros sírjának identifikálása a pozsonyi Szent Márton-székesegyházban. (Ford.: Käfer István) Magyar Sion ÚF X. / LII. 2. sz. (2016) 279–289.

Hal'ko – Komorný 2016. = Hal'ko, Jozef – Komorný, Štefan: Dóm. A pozsonyi Szent Márton-székesegyház. Szülőföld Könyvkiadó, h. n. [Gencsapáti], 2016.

Hargittay – Kránitz 2006. = Hargittay Emil – Kránitz Mihály: „intra viscera terrae corpus reponi jubeo” – Pázmány Péter sírhelyének kutatása. In: A Duna vallomása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Ábrahám Barna – Pileczky Marcell. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2006. 160–176.

Hargittay – Kránitz 2007. = Hargittay Emil – Kránitz Mihály: „intra viscera terrae corpus reponi jubeo” – Pázmány Péter sírhelyének kutatása. In: Halálom után nem fog minden akaratom szerint történni. Dokumentumgyűjtemény Pázmány Péter sírhelyéről. (Pons Strigoinensis. Studia VII.) Szerk.: Hargittay Emil – Käfer István – Kránitz Mihály. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar – Közép-Európa Intézet, Szent Adalbert Kutatócsoport, Piliscsaba–Esztergom, 2007. 54–67. [képek a 67. oldal után]

Horler 1987. = Horler Miklós: A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban. Bp., 1987.

Horogszegi 2022. = Horogszegi Tamás: Az esztergomi főszékesegyház és egyházkormányzati központ építészeti koncepciójának kialakulása és változásai. I. rész: az esztergomi Várhegy a 18. század második felében. Művészettörténeti Értesítő 71. (2022) (megjelenés alatt) XXX-XXX

Jámbor 1862. = Jámbor Pál: Pázmány. Pesti Napló 1862. október 15. 13. évf. 237. (3803.) sz. o. n. [2.]

Katholikus Hetilap 1882a = n. n.: Pázmány-szobor. Katholikus Hetilap 38. évf. 27. sz. 1882. július 6. 239.

Katholikus Hetilap 1882b = n. n.: A Pázmány-szobor. Katholikus Hetilap 38. évf. 50. sz. 1882. december 14. 433.

Katholikus Néplap 1869. = n. n.: Mi ujság? Katholikus Néplap 25. évf. II. félév 45. sz. 1869. november 11.

Kereszty 1896. = Kereszty Viktor: Simor János szobra az esztergomi székesegyházban. Magyar Sion X. évf. 4. sz. (1896) 257–263.

Knauz 1859. = Knauz Nándor: Pázmány Péter sírja. Religio (1859) II. félév 23. sz. 186–189.

Kőhalmi-Klimstein 1886. = Kőhalmi-Klimstein József: Simor János bíbornok, érsek Magyarországon herceg-prímásának élete és működése. Fél százados papi jubilauma alkalmából. Pozsony–Budapest, 1886.

Könyöki 1867. = Ellenbogen, Josef [Könyöki József]: Zur Erinnerung an die feierliche Consecration des neu errichteten Hochaltars im restaurirten Sanctuarium des Krönungs-Domes in Preßburg. Preßburg, 1867.

Könyöki 2007. = Könyöki József: „A Szent Márton-templom szentélye alatt levő sírok 1867-ben”. In: Halálom után nem fog minden akaratom szerint történni. Dokumentumgyűjtemény Pázmány Péter sírhelyéről. (Pons Strigoinensis. Studia VII.) Szerk.: Hargittay Emil – Käfer István – Kránitz Mihály. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar – Közép-Európa Intézet, Szent Adalbert Kutatócsoport, Piliscsaba–Esztergom, 2007. 41–42.

Körösy 1887. = Körösy László: Esztergom. Történeti emlékkönyv. Esztergom, 1887/2008²

Ladocsi 1992. = Ladocsi Gáspár: Simor prímás az I. vatikáni zsinaton. In: Simor János emlékkönyv (Strigonium Antiquum 1.) Szerk.: Beke Margit. Bp., 1992. 31–37.

Lyka 1947. = Lyka Károly: Közönség és művészet a századvégen. Magyar művészet 1867–1896. Bp., 1947/1982²

Meüter 2019. = Meüter, Ingrid de: Rubens szerepe a falikárpit-művészet megújításában. In: Rubens, Van Dyck és a flamand festészet fénykora. Szerk.: Tátrai Júlia – Varga Ágota. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2019. 56–71.

Mochizuki 2022. = Mochizuki, Mia M.: Jesuit Art. Brill, Leiden – Boston, 2022.

Nogan Ranieri 2017. = Nogan Ranieri, Elizabeth: The Basilica of San Domenico Maggiore in Naples. The art, tradition, and power of a sacred space. Dissertation. Kézirat. The University of Texas at Dallas. Doctor of philosophy in aesthetic studies, Dallas, 2017.

Pesti Napló 1894. = n. n.: Simor János szobra. Pesti Napló 45. évf. 312. sz. 1894. november 11. 7.

Pietro Della Vedova... 2000. = Pietro Della Vedova e la scultura valesiana dell' Ottocento, Ed.: Debiaggi, Casimiro – Signorelli, Bruno. Società Piemontese di Archeologia e Belle Arti, Torino, 2000.

Podhradczky 1836. = Podhradczky József: Pázmány Péter' esztergami érseknek, Magyarország primásának és a' romai közönséges anya-szent-egyház cardinálisának élete. Buda, 1836.

Religio 1896. = n. n.: Simor János szobra. Religio 55. évf. 43. sz. 1896. május 27. 360.

Scribner 2014. = Scribner, Charles III: The Triumph of the Eucharist. Tapestries Designed by Rubens. Carolus, New York – London, 2014.

Szerdahelyi 2022. = Szerdahelyi Márk: A Magyar Sion szobrai és szobrászai. In: Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti értékeiről. Szerk.: Prokopp Mária. Esztergom, 2022. 408–425.

Tusor 2013. = Tusor Péter: A legkorábbi Pázmány-portré „rejtélye”. Művészettörténeti Értesítő 62. (2013) 2. sz. 303–310.

Tüskés 2014. = Tüskés Anna: Adalékok Pázmány Péter ikonográfiájához. Orpheus Noster 6. (2014) 3. sz. 91–95.

Tüskés 2022. = Tüskés Anna: Szobrok és domborművek Pázmány Péterről. In: Pázmány Péter 450. Tanulmányok Pázmány Péter születésének 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: Ajkay Alinka – Hargittay Emil. Universitas, Bp., 2022. 203–233.

- Vayer 1935. = Vayer Lajos: Pázmány Péter ikonográfiája. Századok 69. (1935) 7–8. sz. 273–320. [képek a 320. oldal után]
- Walter 1891. = Walter Gyula: Simor János bibornok hercegprimás emlékezete. Esztergom, 1891.
- Zádori 1883. = Zádori Ev. János: Pázmány Péter szobra. Uj Magyar Sion 14. (1883) 1. füzet 3–23., 2. füzet 81–95.
- Zurawski 1989. = Zurawski, Simone: Connections Between Rubens and the Barberini Legation in Paris, in 1625, and Their Influences on Roman Baroque Art. *Revue belge d'Archéologie et Histoire de l'Art – Belgisch Tijdschrift voor Oudheikunde en Kunstgeschiedenis* LVIII. (1989)

Summary

Commissioned by the Archbishop of Esztergom, János Simor (1813–1891) Cardinal, the monumental Péter Pázmány-sculpture ornamenting the Esztergom Cathedral's pillar of the dome holder was created by Pietro Della Vedova of Torino in 1882 (*fig. 1*). Péter Pázmány (1570–1637), the most important Cardinal-Archbishop of the recatholization era is represented during a sermon and it is also the first whole figure statue of him. Opposite of the statue the pulpit is located on the west side of the dome hall, so the former Cardinal-Archbishop, famous for his sermons is cited as an example in front of the preachers. From contemporary reports it is known that Archbishop Simor planned to place a sarcophagus for his predecessor under his statue as the remains of Péter Pázmány buried in the Saint Martin Church of Pozsony (Bratislava, SK) were found by Nándor Knauz in 1859. However, the grave of Pázmány at that time - and also after a later reopening - was closed again. It is conceivable that knowing these facts archbishop Simor pondered the reburial of Pázmány but in the end it was never realized.

Probably by the request of archbishop Simor a sculpture plan was created by Pietro Della Vedova in 1883 which is preserved in the Primate Archives in Esztergom (*fig. 3*), however, no written sources are known about this. The sketch depicts the triumph of the Christian Faith, similar depictions were popular in the modern era as well. Based on the works of art listed here (*figs. 4-9*) it is noticeable that allegorical female figures of Religion, Faith, the Eucharist and Divine Providence can be more or less matched to each other and served mostly the propaganda purposes of the church. The defeated figures of the depictions are the personifications of Heresy, Paganism and Unbelief. The sculpture plan from Esztergom and the Pázmány-statue, as well as the painted Church Father figures of the dome pendentives directed the planned program towards the efforts against the secularization at the end of the 19th century. János Simor saw the greatest distributor of the Council of Trent ideals in Pázmány too, and his own conservatism was also nourished by the intellectual heritage of the Tridentium. Its topicality was result of the prolonged recognition of the doctrine of pontificate infallibility from the First Vatican Council

(1869–1870), the related tactical steps of Simor, the aspirations for autonomy that strengthened after the Austro-Hungarian agreement, as well as the tensions caused by the practice of certain baptisms when a child of Catholic and Protestant parents is baptized into protestant faith.

In the end the work recorded in the sketch was never realized. Instead, after the death of Simor, the Cathedral Chapter commissioned a statue of János Simor. For the implementation it is likely that Pietro Della Vedova was invited, who already had proven himself with the Pázmány-statue, who then made plaster models for the new statue (*fig. 10-11*). Eventually Alajos Strobl won the commission who portrayed Simor as a patron completing the construction of the basilica (*fig. 12*). Thus the dome of the Arch Cathedral has also become the memorial site of two large-format Cardinal-Archbishops, Péter Pázmány and János Simor.

MÉSZÁROS ISTVÁN

HAYNALD LAJOS KALOCSAI ÉRSEK ARANYMISÉS AJÁNDÉKAI

„...a pap dolga, hogy a Test építését az eucharisztikus áldozattal végbevigye, beteljesítve, amit Isten mondott a próféta által: »Napkeletől napnyugtáig nagy az én nevem a nemzetek között, és mindenütt tiszta áldozatot áldoznak és mutatnak be az én nevemnek« (Mal 1,11).”¹⁴³¹

Haynald Lajost 1839. október 15-én szentelte áldozópappá Esztergomban Jordánszky Elek (1765-1840) segédpüspök. A későbbi erdélyi püspök (1852), majd kalocsa-bácsi érsek (1867) és bíboros (1879) Haynald papszentelése, valamint az idézett, II. Vatikáni Zsinaton megszövegezett Lumen Gentium dogmatikus konstitúció aláírása között (1964. november 21.) 125 év telt el, de a szentmiseáldozat bemutatása közben a papi szándék változatlanul ugyanaz maradt; tiszta áldozat felajánlása – az Utolsó Vacsora óta megszakítás nélkül – a legkülönfélébb anyagú és megmunkálású eszközök felhasználásával.

Haynald Lajos kalocsa-bácsi érseket¹⁴³² 50 éves papi jubileuma alkalmából számosan kö-

1431 A II. Vatikáni Zsinat 2000. 158.

1432 „A kalocsai érsekség a korabeli szokásoktól eltérően jött létre, hiszen Kelet-Közép-Európában ekkoriban országokként csak egy érseki tartományt szerveztek (az alkalmazott joggyűjtemények 10-12 püspökséghez rendeltek egy érsekséget), Magyarországon pedig Esztergom után Kalocsa már egy második érsekséget jelentett, ráadásul jelentősebb számú hozzárendelt egyházmegye nélkül kezdhette meg működését. Az érseki tartomány területe csak fokozatosan alakult ki, így az érseki státus elismertetése (Rómában és Esztergomban) is hosszú folyamat lett, és egészen a 12. századig elhúzódott. [...] A székhely, Kalocsa választását valószínűleg a korabeli politikai szempontok indokolták: a Duna–Tisza köze a honfoglalás időszakától a magyarság vezértörzsének, az Árpádoknak a szállásterülete volt, melynek Kalocsa az egyik korai központja lehetett. Kedvező körülményt jelentett a Duna közelsége is. Az említett szempontok azonban hamarosan megváltoztak, és Szent László királyunk idején az érseki tartomány területének déli irányú növekedése miatt az egyházmegye központja délebbre, könnyebben elérhető helyre települt. A kalocsai érsekék így az 1090-es évektől egy évszázadon át új székhelyükön, Bács várában tartózkodtak. A történelem viharai a továbbiakban hol ellehetlenítették, hol hosszabb-rövidebb időre megengedték, hogy az érsekék kalocsai székhelyükről kormányozzanak. Az első világháború után, immár sokadik történelmi megrázkódtatása volt az érseki tartománynak, hogy a politikai határok változása az egyházmegyét is kettészakította: területének háromnegyede, plébániáinak és lelkészségeinek kétharmada, papságának több mint fele az országhatáron túlra került. Az utolsó tényleges kalocsa-bácsi érsek Várady Lipót Árpád (1914–1923) volt, akivel halála előtti napon közölték a szomorú hírt, hogy a Szentszék főpásztori jogköréből kivette egyházmegyéje nagy részét, a Bácska megszállt területét, s az újonnan kinevezett apostoli adminisztrátor, Budanovich Lajos szabadkai plébános joghatósága alá rendelte. Ugyan a II. világháború alatt, 1941–1944 között az átmenetileg visszakertült bácskai részek egyházkormányzati gondja újra a kalocsai érsekre, Grósz Józsefre (1943–1961) hárult, VI. Pál pápa 1968. január 25-én a Bácskai Apostoli Adminisztratúra területén új püspökséget alapított, Szabadkai Egyházmegye néven, Szabadka székhellyel, s ezzel végleg megszűnt a kalocsa-bácsi érsek kifejezés használatának létjogosultsága. <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/a-kozepkori-kalocsabacsi-ersekseg;> <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/1914-1923-varadylipot-arpad-1865-1923>”

szöntötték és értékes egyházi felszerelésekkel halmozták el. Nem véletlenül. Tudták, hogy amikor főpásztoruk, mint püspök, felajánlja a szentmisét vagy gondoskodik felajánlásáról, az Egyház folyamatosan él és növekszik.¹⁴³³ A püspök szent szolgálatához kapcsolódó bármely oltárközösség¹⁴³⁴ megjeleníti a „titokzatos Test” egységét, mely nélkül nincs üdvösség. A köszöntők olyan ajándékkal kívántak tehát az aranymisés főpásztor elé állni, ami – azon felül, hogy méltó a magyar hierarchia második személyéhez¹⁴³⁵ – képes a liturgiának azt a szépségét megmutatni, amely Isten dicsőségének legmagasabb rendű kifejezése, s bizonyos értelemben az ég lehajlása a földre. S jóllehet a szépség nem dekoratív eleme a liturgikus cselekménynek, hanem inkább alkotó eleme, a tárgyalt műrekek is arra szolgálnak, hogy a liturgikus cselekmény a maga természetének megfelelően ragyogni tudjon, legyen az ünneplés művészete: ars celebrandi.¹⁴³⁶

Sajnos az aranymise 1889-es évét már az elején beárnyékolta Haynald romló egészségi állapota. Január 15-én még esketett ugyan a budapesti egyetemi templomban, de február 10-én, székvárosában már azt írta, hogy január 24-én tüdőhurut-rohamot kapott és egyre több programot kényszerül lemondani, „...mert az öregség minden fogyatkozásával beköszöntnek látszik nálam.”¹⁴³⁷ Miután jobban lett és orvosa engedélyezte számára az utazást, egy szerencsétlen baleset is visszatartotta a felépülésben. A Haynaldot szállító hintó egy szamar-vontatta, marhabőrrel megrakott kocsival találkozott. A lovak megbokrosodtak, a hintó pedig felfordult.¹⁴³⁸ Az érsek súlyos agyrázkódást szenvedett. A balesetből maradandó károsodás származott, melynek jelei Haynald szellemi képességeinek romlásában is megmutatkoztak. A személye iránt érzett aggodalom beszédes kifejezése, hogy a baleset évében, április 1-jén Ferenc József is meglátogatta. Az uralkodói vizit váratlan, s így a kötelező formáságoktól mentes volt. A király a búcsúzásakor még meg is ölelte az érseket.¹⁴³⁹ Bár eredeti tervei szerint Haynald Santiago de Compostelaba visszavonulva kívánt ünnepelni, Kalocsán maradt, de ágyhoz kötve, keserű kényszerűségből távol minden ünnepléstől. Kalocsa városa azért így is megülte az aranyjubileumot: a Nagyboldogasszony székesegyház előtti téren tíz öl magas diadalkaput állítottak, rajta 800 gyertyával és az érsek címerével, valamint jelmondatával. Tisztelgő írást fogalmaztak meg a város minden családfőjének aláírásával.¹⁴⁴⁰ Az ünnep előestéjén pedig többezres menet

1433 A II. Vatikáni Zsinat 2000. 168.

1434 Apostoli atyák 1980. 103.

1435 1867-ben a kiegyezést követően felálló magyar kormány első feladatai közé tartozott, hogy Haynald Lajost juttassa az üresedésben lévő kalocsai érseki székre. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter egyedüli jelöltként úgy terjesztette elő Haynaldot, mint akinek kinevezése az egész nemzet kívánsága. A javaslatot még a benyújtás napján, 1867. április 5-én elfogadta Ferenc József, s a kinevezést május 17-én prekonizálták. „H(aynald). a kinevezéséről utólag, Eötvös leveléből értesült, a miniszter az elmulasztott előzetes egyeztetés, pontosabban a megelőlegezett válasz miatt elnézést is kért. A kalocsai kinevezés gyorsaságának és furcsaságainak hátterében az állt, hogy H(aynaldo)-t sokan a »magyar párt« primásjelöltjeként tartották számon, s a kiegyezés előtt nem sokkal korábban betöltött esztergomi székbe várták. Mivel ez a vágy nem teljesült, a »második egyházi méltóságra« történő kinevezés már senki számára nem lehetett kérdéses.” <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/1867-1891-haynald-lajos-1816-1891>

1436 XVI. Benedek 2007. 50–51.

1437 KFL-I.-1.-c. 280/1889.

1438 Simon 1899. 102.

1439 KFL-I.-1.-c. 847/1889; Simon 1899. 102–103.

1440 Az album fehér bőrkötéssel készült Gottermayer műhelyében Budapesten.

vonult az érseki rezidencia elé fáklyákkal, akiket a nagybeteg érsek csak az ablakából tudott fogadni.¹⁴⁴¹

Miután újabb agyvérzéseket kapott és egyre nehezebben boldogult a betűkkel, Sztára József (1857–1932) karnagy zongorajátékával terelte el gondolatait, hogy szenvedései közben enyhülést nyerjen. 1891. június végén állapota súlyosbodott és egy időre elveszítette beszélőképességét is. Kérte, hogy imádkozzanak érte, hogy Isten vele mielőbb belátása szerint tegyen. Zundl Péter (1862–1917) érseki levéltáros javasolta neki a szentségek felvételét. Az érsek meggyónt lelkiatyjának, Molnár János (1812–1903) kanonoknak, majd Városy Gyula (1846–1910) kanonok a székesegyházból áthozta az Oltáriszentséget. Több kanonok, uradalmi tiszt és a rokonság jelenlétében megáldoztatta a beteget és feladta neki az utolsó kenetet. Háromórás agóniája előtt elbúcsúzott a káptalantól, a központi papságtól, majd július 4-én 13.00 órakor meghalt.¹⁴⁴²

Hogy használta-e életében Haynald Lajos a neki aranymisés jubileuma alkalmából juttatott ajándékokat? Valószínűleg sohasem.¹⁴⁴³ Utódai viszont annál inkább. Az 1889. november 13-án megtartott rendkívüli főkáptalani ülésen született jegyzőkönyv¹⁴⁴⁴ öt, jelentős művészettörténeti értékű ajándékot sorol fel, amelyek jelenleg is az Astriceum Érseki Múzeum állandó kiállításának részét képezik.¹⁴⁴⁵

1. kép: A kazula belsejének hímzett, kurzív felirata (Astriceum Érseki Múzeum – 2003.50.2.)

I. A főkáptalan egy ornátust nyújtott át a jubilánsnak, amelynek darabjai: egy palást, egy kazula, két dalmatika, három stóla, három manipulus és egy kehelyvélum. Anyaguk aranyfonallal lanszírozott selyemszövet, melynek mintája négykaréjos medalionok közepében virág, közöttük leveles ág, arany-színű, törtvonalú paszománttal és vörös béléssel. A kazula elejének bélésén, az alsó harmadban, a lila szöveten kurzív, hímzett felirat hirdeti: „*Pro Semiculari Sacerdotio Ludovici Cardinalis Hajnald a – Eppi Coloc. 15 – a Oktobris 1889. d.d.d. Metr. Capit. Coloc.*”

1441 Kalocsai Néplap (1889) 346.

1442 Simon 1899. 137–138.

1443 Az ágyban fekvő Haynald Lajos helyett Lichtensteiger Ferenc (1825–1895) püspök mondott ünnepi misét 1889. október 15-én 9.00 órakor. „A misét mondó püspök fényes segédletével együtt azokat a remek egyházi öltönyöket viselte, melyeket ez alkalommal a kalocsai főkáptalan ajándékozott a jubiláns érseknek és ugyanazt a pásztorbotot, melyet Bács megye közönsége több ezer forintért szerzett meg szeretett főpapjának.” Religio (1889) 256.

1444 KFL-II.-1.-a.-12. 363/1889.

1445 A 2017. október 18-án nyílt Ars Sacra – Ars Liturgica című állandó kiállításban, a második emeleten elhelyezett tárlókban tekinthetők meg.

II. Bács-Bodrog vármegye katolikus híveinek ajándéka egy pásztorbot, „...*melynek aranyból góthizlésben épített falai részén az angyali üdvözlést és a keresztrefeszítést jelenítő képek továbbá Szent Pálnak kis szobra látható, többi része aranyozott sima ezüst pálczákból áll. A hozzá tartozó faszekrény fedelén ércbe vésve ez áll »Haynald Lajos bíbornok kalocsai érsek úr Ő Eminenciájának ötven éves áldozópapsága jubileuma alkalmából Bács-Bodrogh megyebeli hívei. 1889. október 15.«*”¹⁴⁴⁶ Ennek a pásztorbotnak a beazonosítása nem egyértelmű. Az Astriceum Érseki Múzeumban van ugyan egy, a 19. század második feléből való aranyozott ezüst, öntött, cizellált pásztorbot, amelyet Szent Pál álló alakos szobra díszít,¹⁴⁴⁷ de nincsenek meg rajta a főkáptalani jegyzőkönyvben említett angyali üdvözlést és keresztrefeszítést ábrázolások. A Kalocsai Néplap Haynald születésnapjára megjelentetett ünnepi számában (1889. október 15.) szintén említette, hogy „...*a Bács vmegyei hívek pedig a főispán, mélt. Sándor Béla úr kezdeményezésére, egy pásztorbot felajánlásával kívánják kegyeletüket kifejezni.*” A lap a főkáptalani jegyzőkönyvhöz hasonló leírást közölt: „*A pásztorbot feje aranyból góthizlésben van készítve, és a keresztrefeszítést jelentő képek foglalnak helyet; ezeken kívül sz. Pálnak – Bács-Bodrogh megye fővédnökének gyönyörű kiviteli szobra – kezében pallossal és az evangéliummal látható; többi része aranyozott sima ezüst pálczákból áll. Klinkosch I. C. bécsi császári udvari szállító cégénél készült. Értéke 2000 ft.*”¹⁴⁴⁸ Szent Pál álló alakja, attribútumai és a gótikus kiképzés egyezik a leírt és a kiállított tárgyon. Megkönnyítené a beazonosítást a bot fából készített tokja is, amelynek belsejét vélhetően a botnak megfelelően képezték ki, így abba belehelyezve megállapítható volna, hogy a főkáptalani jegyzőkönyvben, ill. a Kalocsai Néplapban említett pásztorbot egyezik-e azzal, amelyik az Astriceum állandó kiállításában jelenleg is szerepel.

III. A kalocsai jótékony nőegylet egy gyűjtést követően¹⁴⁴⁹ ezüst pacifikálét¹⁴⁵⁰ készítettett a jubiláló főpapnak. „*A nőegylet tagjai Eminenciád iránti benső érzelmeinek külső emléktárgy által is kívánván kegyeletet adni. Azért némely az egyleten kívül álló nővel is szövetkezve, mint a kalocsai nők adományát, bátorkodunk egy pacifikálét a legalázatosabban felajánlani. A legalázatosabban kérjük Eminenciádat méltóztassék a legjobb szándékkal nyújtott adománynak kegyelmes elfogadásával bennünket megörvendeztetni.*”¹⁴⁵¹ Az öntött, aranyozott ezüst talpaskereszt törött, hiányos. Hatkaréjos, keskeny peremű talpon áll, szegélyén érintőleges, körkörös áttört motívummal. A karéjlemezekon gótizáló, leveles indadisz ül, szárra felfutó levelekkel. A lemezek szegélyén vésett, kurzív felirat olvasható: „*Haynald Lajos bíbornok*

1446 KFL-II.-1.-a.-12. 363/1889.

1447 A botfej cizellált leveles-virágos gyűrűből indul, nódusza hatoldalú, mérműves gótikus kapuzatot utánoz, hat síkból kiálló, áttört mérműves támpillérel. Felette hatszögű gyűrűből indul a hatoldalú hasábos kampó, két oldalán felfutó leveles indával, az éleken kordil dróttal és kúszólevelekkel. A kampó belső oldalán leveles konzolon gótikus baldachin, alatta Szent Pál álló alakja. Szára négy részből áll, aranyozott gyűrűvel tagolt. A felső tag vésett, mérműves, egymásra épülő csúcsívek, közepükön rozettákkal. Fém- és mesterjel nélkül.

1448 Kalocsai Néplap (1889) 346.

1449 Értéke 280 forint. Vö. Kalocsai Néplap (1889) 346.

1450 KFL-II.-1.-a.-12. 363/1889.

1451 Főszékesegyházi Könyvtár, Album XXV.

aranymiséjének emlékére a kalocsai nők 1889. október 15-én.” Többszörösen tagolt hatoldalú szárgyűrűin négykaréjos áttörésben kék színű zománc látható. Hatküllős náduszán cápázott felület, és a négykaréjos küllőkben szintén kék színű zománc tűnik elő.

2. kép: Haynald aranymisés kelyhe (Astriceum Érseki Múzeum – K.73.42.1.)

3. kép: A kézmosó készlet vizeskannája a beütött Diana-fej és Anders cégjelzéssel (Astriceum Érseki Múzeum – 2002.46.2.)

IV. A főegyházmegye papságának ajándéka egy aranyozott és zománcozott ezüst kehely paténával, valamint két ezüst ampolna tálcával.

A neogót stílusú kehely kalapált, öntött, cizellált. Hatkaréjos, íveltperemű talpa áttört, levélindás szegéllyel kapcsolódik a rekeszománcos talplemezekhez. A lemezek kordil dróttal kereteltek. A talpon a karéjok érintkezésénél plasztikus gótizáló kúszólevél helyezkedik el. A sötétkék alapzománcú lemezekon jellegzetes historizáló növényi dísz látható, váltakozó fehér-bordó apró virágokkal és zöld-fehér-bordó tulipánokkal. Hatszögű párnataggal és sötétkék zománcos Jézus–Mária feliratú szárgyűrűkkel látták el. Áttört, hatgerezdes alma náduszára aprókarmos foglalatban hat kaboson csiszolt ametisztet illesztettek. Kupakosarát hat, kordil dróttal keretelt, szíromalakú zománcos lemez díszíti. A lemezek találkozásánál plasztikus, magasra felhúzott bogycsőrű párta másolata ül. A kupában, a talpon és a párnatagon beütött Diana-fejes hitelesítőjegy és az Anders cég jegye, a szárgyűrűkben kis aranyjegy. A kehely talpán belül gótbetűs latin felirat: „Pro Semiseculari Sacerdotio Ludovici Card. Haynald A. Eppi. Coloc. 15-a Octobr 1889 d-d-d. Clerus Archidioecesanus.” A kehely paténája hátlapján a köldökön sötétkék zománcos levélkoszorúban Krisztus monogram látható. Peremén beütött aranyjegy és a cég AN kis mesterjegye.

V. A lavabo egykor három darabból állt, jelenleg a boroscancsó kallódik. A készlet kétkaréjos tálcája aranyozott ezüst, peremén gótikus minuszkulával a „Christus lavit nos a peccatis nostris in sanguine suo” felirat olvasható, amelyet kereszt indít és leveles inda motívum zár.

A tálcán a tartályok találkozásainál egy-egy angyal tart vésett mondatszalogot, ezek: „haurietis aquam” és „e fontibus salvatoris”, utalva az Iz 12,3-ra: „Haurietis aquas in gaudio de fontibus salvatoris.” A tálca közepén keretelésben három karéjon belül „A” és „V” betűk.

A meglévő vizeskanna ezüst, részben aranyozva. Talpa háromkaréjos, a karéj közepén fel-futó bordával, teste gömb, gerincén aranyozott minuszkulás felirat fut körbe: „non in sanguine solum.” Nyaka szintén háromkaréjos, füle öntött aranyozott sasmadár, mely kis sárkányon áll. Fedele három félgömbjén aranyozott sárkány fekszik. Billentője alatt vésett „A” betű, a fedélen és a nyakon beütött Diana-fej és Anders cégjelzés.

Itt szükséges említést tenni a Brix und Anders Császári és Királyi Bronz- és Ezüstműves Cégről, melyet Bécsben Heinrich Anders és Emil Brix alapított, és sokszor „Brix und Anders” vagy csupán „Anders” műhelyként említik. Méltatlanul kevés használható hazai forrás ismerteti. Ennek ellenére több magyarországi egyházi gyűjteményben találunk a cég által restaurált, vagy készített ötvösművet, így Kalocsán is. Heinrich Anders 1849-ben szerzett mestervizsgát, neve a céhlistában 1850 és 1903 között szerepelt. 1848-ban társult Emil Brixszel, majd cégüket „Brix und Anders” néven 1852-ben jegyeztették be. 1864-ben alakultak társasággá (a képviselő 1897-ben Carl Brix), majd 1900-ban a cég feloszlott. Heinrich Anders mesterjegye kétféle változatban is szerepel, folyóírással (P199-P201)¹⁴⁵² és nagybetűkkel (P202-P203).¹⁴⁵³ Az 1870-ben Bécsben kiadott cégjegyzék és címtár szerint a Brix und Anders műhely a Mariahilferstrasse 18. szám alatti üzletében várta a vásárlókat, a cég telephelye pedig a (Neubau) Zollergasse 34. szám alatt működött. Neuwirth Waltraud a cég profilját bronz, ezüst és arany, egyházi, valamint katonai felszerelésekben jelölte meg, megemlítve a műhely munkájával elért kitüntetések: „Bronzemedaille Paris 1867, Fortschrittsmedaille und Verdienstmedaille Wien 1873”.¹⁴⁵⁴ A cég több kiállításon is szerepelt. Részt vett az 1871-es bécsi iparművészeti kiállításon (Museum für Kunst und Industrie), bemutatkozott a jubileumi kiállításon, továbbá az 1896–1897-es téli kiállításon.¹⁴⁵⁵ Nem csak a Haynaldhoz, hanem a Kunszthoz és Császkához köthető érseki hagyatékban is található ebből a műhelyből származó ötvösmunka. Ezek jó része ma is az Astriceum Érseki Múzeum állandó kiállításának anyagát képezi.

Bibliográfia

Levéltári források

KFL-I.-1-c. Haynald, vegyes iratok

KFL-II.-1-a.-12. Főkáptalani ülés jegyzőkönyve

1452 Waltraud, N. 2002. 124. A folyóírással beütött mesterjegy mellett a szerző táblázatában az 1849-es évszámot szerepelteti.

1453 Waltraud, N. 2002. 124. A nagybetűkkel beütött mesterjegy mellett a szerző táblázatában az 1863-as évszámot szerepelteti.

1454 Waltraud, N. 2002. 126.

1455 Waltraud, N. 2002. 126–127.

Szakirodalom

A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai. Szerk. Diós István. Bp. 2000.

XVI. Benedek: Sacramentum Caritatis. Bp. 2007.

Apostoli atyák. Szerk. Vanyó László. Bp. 1980.

Lakatos Andor: A középkori kalocsa-bácsi érsekség <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/a-ko-zepkori-kalocsabacsi-ersekseg> (Hozzáférés: 2023. május 13.)

Lakatos Andor: Érseki életrajzok a 19-20. századból – tanulmányok, 2011. Váradi Lipót Árpád (1865-1923) <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/1914-1923-varadylipot-arpad-1865-1923> (Hozzáférés: 2023. május 13.)

Lakatos Andor: Érseki életrajzok a 19-20. századból – tanulmányok, 2011. Haynald Lajos (1816-1891) <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/1867-1891-haynald-lajos-1816-1891> (Hozzáférés: 2023. május 13.)

Simon Péter: Király és haza. Pillantás Ferencz József uralkodására 1886-tól 1892-ig. Bp. 1899. Kalocsai Néplap 1889. október 15.

Religio Szerk. Breznay Béla. Bp. (1889)

Főszékesegyházi Könyvtár, Album XXV.

Waltraud, Neuwirth: Wiener Silber, Namens- und Firmenpunzen 1781–1866. Wien 2002.

Summary

Gifts that the Archbishop of Kalocsa, Lajos Haynald received on his 50th anniversary mass

Cardinal Lajos Haynald (1816-1891) was congratulated by many on the occasion of his 50th anniversary as a priest and was presented with valuable ecclesiastical equipment.

These gifts, in addition to being worthy of the second person in the Hungarian hierarchy, are also able to show the beauty of the liturgy, which is the highest expression of the glory of God.

How did Lajos Haynald use the gifts he received during his life? We do not know for certain, but it is likely that he never did. However, his successors all the more so. These are five gifts of great art historical value, which are currently part of the permanent exhibition of the Astriceum Archbishop Museum.

TÓTH ENIKŐ

MESTER ÉS TANÍTVÁNYA THEOPHIL HANSEN TANÍTÁSAINAK MEGNYILVÁNULÁSA CZIGLER GYŐZŐ ÉPÍTÉSZETÉBEN

Bevezetés

Magyarországon 1871-ben indult meg az egyetemi szintű építészképzés a Magyar Királyi József Műegyetemen.¹⁴⁵⁶ Építőművészeink ezt megelőzően európai városok – így többek között Bécs, Berlin, Zürich, Párizs, München, Stuttgart és Karlsruhe – akadémiáin és műegyetemein sajátíthatták el hivatásuk rejtelmét.¹⁴⁵⁷ Ezt követően egyre nagyobb hangsúlyt kapott a hazai képzés, amelyet azonban továbbra is előszeretettel egészítettek ki külföldi tanulmányokkal és tanulmányutakkal.

Hazánk építészei a dualizmus korában leginkább német nyelvterületeket választottak, így Czigler Győző (1850–1905) építész, későbbi műegyetemi tanár is, aki a századforduló historizmusának egyik legtöbbet foglalkoztatott alkotója, a hazai építészképzés kiemelkedő jelentőségű személyisége volt.¹⁴⁵⁸ Az aradi főépítész fiaként felnőtt, gyermekkorától építészeti pályára szánt Czigler 1869-ben kezdte felsőfokú tanulmányait Bécsben, ekkor Magyarországon még nem lett volna lehetősége felsőfokú építészeti tanulmányokat folytatni. A császárvárosban megszerzett tapasztalatait remekül fel tudta használni későbbi tervezői és oktatói tevékenysége során is. A budapesti József Műegyetem 1886-ban alapított ókori építészeti tanszéke oktatójaként (1886–1905) és a Mérnöki és Építészeti Szakosztály dékánjaként (1890–1893) sokat tett a hazai építészképzés színvonalának emeléséért.¹⁴⁵⁹

Czigler építészeti tanulmányait a bécsi Képzőművészeti Akadémián végezte, amely későbbi munkahelyétől némileg eltérő képzési modellt kínált. Bár mindkét intézménytípusban történeti indíttatású oktatás folyt, szemléletbeli különbség állt fenn köztük.¹⁴⁶⁰ Míg a műegyetemen inkább a műszaki, mérnöki irányhoz kapcsolódó tantárgyak segítségével ismerhették meg a hallgatók a szakmát, az akadémiák sokkal inkább a pálya művészeti oldalára koncentráltak és a mester meglátásai alapján fejlesztették a növendékeket.¹⁴⁶¹ Az akadémiai képzés sajátosságából

1456 Szentkirályi 2022.

1457 Sisa 1996. 173–174.

1458 Németh 1981. 149.

1459 A témáról bővebben lásd: Tóth 2021.

1460 Németh 1981, 97.

1461 C 1904, 2.

adódóan a mester által használt építészeti nyelvezet legtöbbször a tanítvány pályája során is rövidebb-hosszabb időre meghatározó maradt.¹⁴⁶²

Czigler mestere Theophil Hansen (1813–1891) volt, aki görögországi tapasztalatait építette be saját építészetébe, s ebben az irányban képezte tanítványait is. Hansen tanításait a kortársak a czigleri életmű egészében felismerni vélték, a jelenséget azonban konkrét esetekkel csak ritkán illusztrálták.

Jelen tanulmány ezekre a párhuzamokra és analógiákra keres konkrét példákat. A mester és a tanítvány építészetének hasonlóságait vizsgálja a közös formavilágon keresztül, kitekintést nyújtva arra is, hogy más Hansen-tanítványokhoz képest mennyire nyilvánult meg erőteljes kapcsolat a két életmű között. Nem célja, hogy minden egyes Hansen-tanítvány életművével megvizsgálja a hasonlóságot, csak néhány figyelemre méltó példát igyekszik kiemelni, melyek alátámaszthatják azt, hogy egyes architektúráis elemek Czigler építészetében összefüggenek Hansen tanításaival. A vizsgálat területe Hansen munkásságának Czigler által is ismert színtere, az Osztrák-Magyar Monarchia és Görögország.

Czigler Győző bécsi tanulmányai és Theophil Hansen oktatási módszerei

Czigler 1869 és 1872 között a bécsi Akademie der Bildenden Künsten, vagyis Képzőművészeti Akadémián végezte építészeti tanulmányait, ezáltal klasszikus akadémiai képzést kapott. Mestere a dán származású, Bécsben élő és alkotó építőművész, Theophil Hansen, a hellén és bizánci alapokra helyezett romantika, neoklasszicizmus és neoreneszánsz ismert alkotója, korának népszerű építész-oktatója volt. Hansen építészeti formanyelvének görögös irányát az magyarázhatja, hogy a mester éveken át élt és alkotott Athénban, s tanulmányozta az ókori építészet akkor ismert emlékeit.¹⁴⁶³

Czigler kortársa, Nagy Virgil (1859–1921) építész visszaemlékezése szerint Czigler Hansen egyik kedvenc tanítványa volt.¹⁴⁶⁴ Hansen részéről a kutatás előtt nem ismert ezzel kapcsolatos feljegyzés. Annyi bizonyos, hogy az akadémiákon a mester választott maga mellé diákokat, elmentében a műegyetemekkel, ahol a diákok számára adatott meg a választás lehetősége. Utóbbi intézménytípusnál elméletileg sokkal szabadabb fejlődést biztosítottak nekik, mivel a tanárválasztás előtt más tanárok előadásaira, szemináriumaira is be kellett járniuk.¹⁴⁶⁵

Cziglert Hansen választotta tanítványának, mivel fogékonynak találta az általa oktatott építészeti nyelvezetre, az antikvitásból és reneszánszból merített előképekre. Ahogy az akadémiai törzskönyvekből is kiderül, Czigler a tanulmányait nagyszerű eredményekkel végezte, vizsgáit „sehr gut” (nagyon jó) és „ausgezeichnet” (kitűnő) értékelésekkel zárta.¹⁴⁶⁶

1462 Zeese 2015, 339–340.

1463 Brandstetter 2022.

1464 Nagy 1911, 251.

1465 Sándy 2005, 28.

1466 Papp 2007, 125.

Tanulmányait követően először szülővárosába, Aradra tért vissza, ahol befejezte 1872. február 11-én elhunyt édesapja műveit, például a borosjenői Rákóczi-vár restaurálását (1871–1872), majd kétéves európai és kis-ázsiai tanulmányútra indult. 1875-ös aradi katonai szolgálata teljesítése után érkezett Budapestre, ahol eleinte főként a Székesfőváros Mérnöki Hivatalával, később, 1881-től önálló vállalkozás keretein belül dolgozott, s egy igazán sikeres karriert épített fel.¹⁴⁶⁷

Hansennek Czigleren kívül számos magyarországi tanítványa volt, akik közül többet a fiatal építész-növendék már Bécsben megismerhetett. Czigler 1869 és 1872 közötti tanulmányaival időbeni átfedést figyelhetünk meg Gerster Kálmán (1870–1872), Glaser Ferenc (1871–1875), Kauser József (1870–1872) és Lux Rezső (1870. október – december) esetében.¹⁴⁶⁸ Közülük Gerster Kálmánnal később együtt dolgozott a Székesfőváros Mérnöki Hivatalánál, együtt indulnak az állandó Országház tervpályázatán (1883) *Viribus Unitis* (Egyesült erővel) jelige alatt,¹⁴⁶⁹ továbbá több forrás tanúskodik kettejük jó barátságáról.¹⁴⁷⁰ Bár ismeretségük bécsi kötetését a közös mesteren kívül egyéb forrás nem támasztja alá, a korai időszakról való együttműködések, közös munkák mégis feltételezhetik.¹⁴⁷¹

Hansen az akadémián több, mint 360 növendéket tanított 1868 és 1884 között. Bár kortársa, Rudolf Eitelberger von Edelberg (1817–1885) bécsi művészettörténész 1883-ban odaadó, tanítványait későbbi előmenetelükben támogató tanárnak írta le,¹⁴⁷² további visszaemlékezések ezzel ellentmondtak, s a mester fensőbbes modorát emelték ki.¹⁴⁷³ 1868-as akadémiai kinevezése előtt Hansen már szülőhazájában, Dániában, továbbá Görögországban és Ausztriában is folytatott oktatói tevékenységet. 18 éves korában magánleckéket adott, 1832-ben tanársegéd lett a Koppenhágai Akadémián, 1839 és 1843 között az athéni politechnikum művészi rajz oktatója, majd bécsi letelepedését követően, 1850 és 1851 között az Ingenieur-Akademie des Militärs, vagyis a bécsi katonai akadémia rajztanára volt.

Az akadémia ókori és reneszánsz építészeti specializációját, amelynek oktatójává nevezték ki, az 1868/1869-es tanév őszi szemeszterében indították el. Miután a perspektíva tantárgy korábbi oktatója, Carl Roesner (1804–1869) elhunyt, Hansen vette át az ő akadémiai feladatait is. Az 1868/1869-es tanévben Hansen 39 diákot tanított, közel kétszeresét, mint kollégája, Friedrich Schmidt. Czigler tanulmányai idején még egyedül vitte a tanszék ügyeit, 1874-ben azonban már tanársegédet kellett maga mellé vennie egykori tanítványa, Hans Auer (1847–1906) személyében, aki remekül ismerte a mester oktatási metódusait.

Hansen módszerének a lényege, hogy tanítványaival elsajátította a klasszikus építészet szabályait, s ezeket segítette átültetni kortárs építészeti feladatokra. A folyamat fontos részét képezte a rajzok korrektúrája, amely naponta legalább két órát vett igénybe. Minden tanítványnak egyéni tervezési feladatokat adott, amelyeket legjobb tudásuk szerint kellett megoldaniuk,

1467 A témáról bővebben lásd: Tóth 2021.

1468 Papp 2007, 125–129.

1469 Sisa 2020, 45–47.

1470 Alpár 1905, 164.; Papp 2007, 15.

1471 Papp 2007, 15.

1472 Eitelberger 1883, 469.

1473 Lásd: Wagner-Rieger 1980, 3–5.; Sisa 2003, 441.

az alaprajztól az utolsó részletrajzokig. Ebbe beletartoztak a lakatosmunkák és az épületszobrászati tervek is. Az értékelés során kijelölt egy-egy diákot is maga mellé, akinek társai munkáját kellett véleményeznie, kritizálnia.

Bár a tanterv megkövetelte tőle, hogy előadásokat is tartson, oktatási módszere inkább gyakorlatorientált volt.¹⁴⁷⁴ Tanítványai közül többeket irodájában is alkalmazott, így részt vehettek művei tervezési folyamatában.¹⁴⁷⁵ Kritikusai leginkább azt rótták fel neki, hogy túlzottan ráerőltette a növendékekre a saját szigorú építészeti nézeteit, elnyomva egyéni hangjukat.¹⁴⁷⁶

Hansen minden második évben kéthetes tanulmányutakat szervezett, legtöbbször Velencébe. Választása azért az itáliai városra esett, mert ez volt a legközelebbi hely Bécshez, ahol a legnagyobb számban találhatóak reneszánsz épületek. Az 1869-es utazás során a diákok többek között a Santa Maria dei Miracoli épületéről készítettek rajzokat.¹⁴⁷⁷

Czigler munkatársi visszaemlékezések alapján nemcsak tanulmányi keretek között utazhatott Hansen társaságában, hiszen már végzett építészként ellátogatott Görögországba a mesterrel.¹⁴⁷⁸ Maga is tett hosszabb tanulmányutakat, amelyek során szerzett tapasztalataival az iskolában elsajátított tudást ki tudta egészíteni. 1873 és 1875 között Európa több országát bejárta, így eljutott német, cseh, francia, angol, itáliai, görög és török területekre is. Saját útjai során, ahogy a Hansen-féle tanulmányutakon is, vázlatokat készített az általa érdekesnek és fontosnak tartott műemlékekről. A vázlatfüzetet útítársa és jó barátja, gávai Gaál Jenő közgazdász, későbbi műegyetemi tanár memoárjában még említette, az értékes forrásnak azonban a Czigler Győző-hagyaték jelentős részéhez hasonlóan további sorsa ismeretlen.¹⁴⁷⁹

Czigler Hansen iránti tisztelete kapcsán érdemes még kiemelni, hogy a mester tanítványai, tisztelői alkottak egy csoportosulást Hansen-Klub néven, s rendszeresen találkozókat szerveztek Bécsben.¹⁴⁸⁰ Czigler a klub egyik alapítótagja volt.¹⁴⁸¹

Analógiák és előképek Hansen és Czigler életművében

Czigler esetében kortársai köztudottan felismerték a mester építészetének hatását, éppen ezért egyes források alapján „*hansenistának*” is nevezték.¹⁴⁸² Nagy Virgil 1911-ben fogalmazott megemlékezésében már kicsit részletesebben számolt be erről a jelenségről. Szerinte, Czigler „*Épületein látható a Hansen-iskola nagy vonása, a szerencsés arányosztás, nem kicsinyes di-*

1474 Zeese 2015, 338–339.

1475 Papp 2007, 16–18.

1476 Niemann 1893, 109.

1477 Zeese 2015, 339.

1478 Bauer 1905.

1479 Czigler Győző gyermektelenül hunyt el, hagyatéka szétszóródott, töredékei lelhetőek csak fel rajzolói hagyatékokban, a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központban és az építész bátyja, Czigler Gyula hagyatékában. Vázlatfüzetét és utazásait említi: Gaál 1940, 65–66.

1480 N.n. 1890, 3.

1481 N.n. 1905, 8.

1482 M [ ] 1886, 16.

menzionálás mellett.”¹⁴⁸³ A kortársak tehát Hansen hatását leginkább az arányokban fedezték fel, ahogy azt Czigler is tette más alkotók esetében. Ő ugyanis Műépítészet című tanulmányában, Weber Antal építészetről számolt be a következőképpen: „*Ybl és Feszl kortársa volt Wéber (sic!) Antal, ki kezdetben leginkább a vidéki kastélyokon, mint az Esterházyak épületein még némileg a müncheni irány hatása alatt állott; de később, különösen mikor Bécs óriás építkezésén a Hausen (sic!), Förster iránya mindinkább kidomborult, ezen irány követőihez csatlakozott. Műveit az egyszerű nemes arányok és minden részeinek szoliditása jellemzik.*”¹⁴⁸⁴ Ezek a formai hasonlóságok természetesen stiláris kapcsolatot is jelentenek: a neoreneszánszot, azon belül is a neohellén irányt jelölik meg.

A kortársak számára tehát egyértelmű volt Czigler építészetének hanseni karaktere, ahogy azt Czigler is felfedezte más kollégái építészében előképként. Bár arányokról, stílusról általánosságban már szó esett, érdemes ezt a jelenséget konkrét építészeti példákon keresztül is bemutatni, jelen esetben Hansen és Czigler tevékenységére koncentrálni.

A mester-tanítványi kapcsolatból adódóan Czigler minden bizonnyal tájékozódott Theophil Hansen korábbi, és tanulmányaival egy időben zajló alkotói periódusáról. A magyar építész akadémiai éveinek idején a mester a hellén alapú neoreneszánsz szemléletében alkotott, így nem véletlen, hogy ez vált Czigler építészetének is meghatározó stílusává. Hansen akkoriban tervezte Bécsben többek között az Epstein-palotát a mai Dr. Karl Renner-Ring 1. szám alatt (1868–1871), a Schottenring 24–26. szám alatti épületegyüttest (1869, kibővíve 1873), a Rudolphshofot a Hörlgasse 15. szám alatt (1869), a Börseplatz 3. szám alatti bérházat (1871), a bécsi tőzsdeépületet a Schottenring 16. szám alatt (1868–1877) az Ephrussi-palotát a mai Universitätsring 14. szám alatt (1869–1873), a napjainkra lebontott Ephrussi-bérházat a Schottengassén (1872), Alsó-Ausztriában a rappoltenkircheni kastély átépítését (1872–1874), továbbá a Szepes vármegyei, ma Szlovákia területén található késmárki evangélikus templomot (1872–1880, felszentelve: 1894).¹⁴⁸⁵ Ezek a munkák az akadémián, tanulmányi időben is szóba kerülhettek, tekintettel arra, hogy ekkoriban ezek foglalkoztatták Hansent. Ahogy az jellemző volt a korabeli gyakorlati építész képzésben, jó eséllyel egy-két terv kidolgozásában is részt vehetett Czigler a mester irodájában.¹⁴⁸⁶

A hellenizáló neoreneszánsz – németül griechische Renaissance – irányzat hazánkban főként Hansen tanítványai munkásságában vált jellemzővé, bár a historizmus más alkotóinál is megfigyelhető egy-egy jellegzetessége.¹⁴⁸⁷ Az ókori görög előképek elsősorban a részletformákban, az épületek díszítésében, az alkalmazott építészeti rendekben nyilvánultak meg, melyek tisztán ókori görög előképekre épültek.¹⁴⁸⁸ Ezeket az elemeket arányok, tömeg- és homlokzatformálási elvek tekintetében az itáliai reneszánsz építészet hagyományával vegyítették.¹⁴⁸⁹

1483 Nagy 1911, 251.

1484 Czigler 1898, 289–290.

1485 Brandstetter 2022.

1486 Bár Czigler kapcsán ezt tanúsító forrás a kutatás jelen állása szerint nem került elő, hallgatótársáról, Gerster Kálmánról tudhatjuk, hogy dolgozott Hansen irodájában. Papp 2007, 16–18.

1487 A bécsi akadémián nevelkedett diákok listája megtalálható: HU-ELTE-EKL-Külföldi egyetemjárás.

1488 Stalla 2015, 301.

1489 Megyeri-Pálffy 2017, 22.

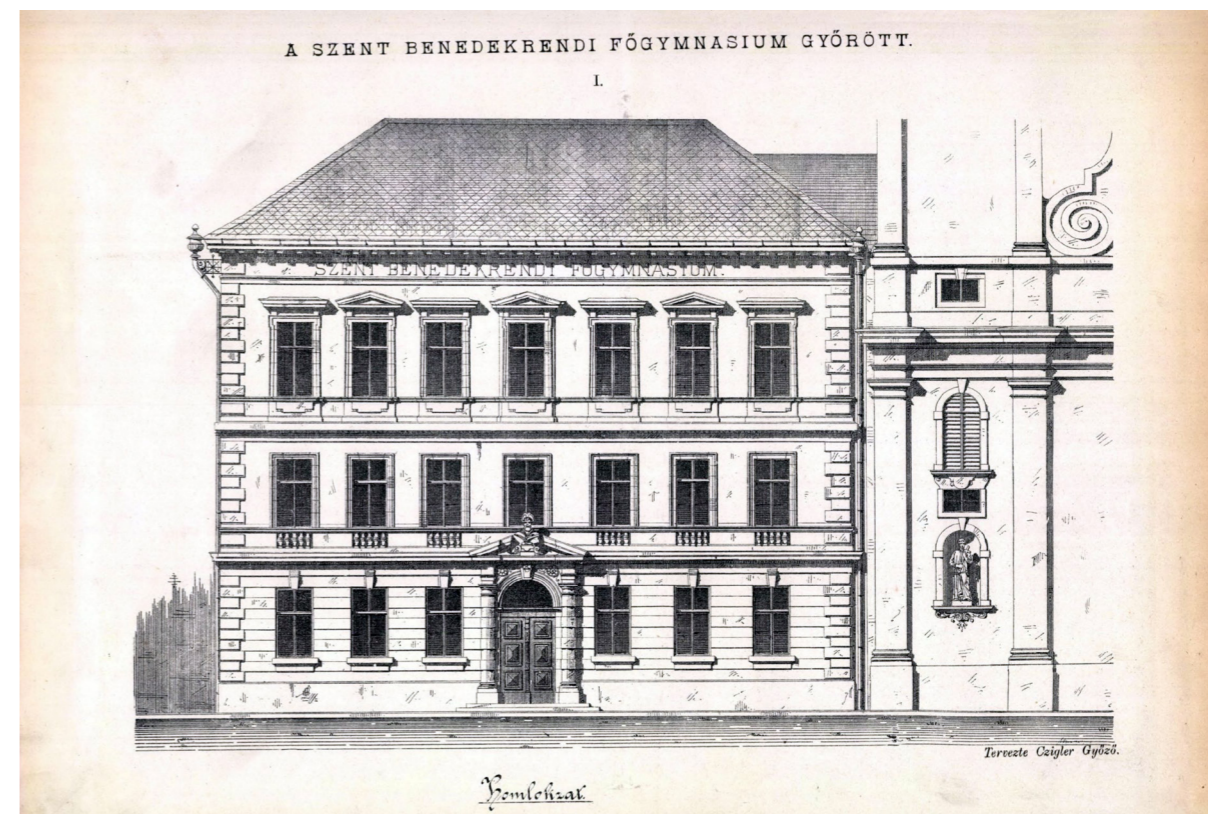

1. kép

A hellén neoreneszánsz épületeknek jellegzetességei a szimmetria, a monumentalitás, a következetesen hierarchizált oszloprendek – lentől felfelé: dór, ión, korinthoszi –, a görög rendeknek megfelelő párkányzattípusok és motívumok, a zömében álló téglalap alakú, füles keretezésű, oromzatos ablakok, továbbá középületeknél a portikusz. A nyílászárókeretézéseknél több esetben is megfigyelhető a trapéz alakzat, amelyet a nyílást keretező, felfelé sudarasodó oszlopok, fél-, vagy háromnegyedoszlopok, pillérek, fél-, vagy háromnegyedpillérek adnak.

Czigler építészetében markánsan hellenizáló karakterű a Kereskedelmi Akadémia Alkotmány utca 9–11. szám alatti épülete (1884–1885), amely letisztult neoreneszánsz homlokzatával, arányaival Theophil Hansen bécsi tőzsdeépületét (1874–1877), valamint Ybl Miklós Fővámházát (1870–1874) idézi. (1. kép) Mindegyiknek jellegzetessége a szimmetria, a zárt, tömbszerű kialakítás, a vakolt és festett tagolású téglahomlokzat, az alacsony hajlásszögű tető és a balusztrádattika. Cziglernél, Hansenhez hasonlóan jellemzőbbek az álló téglalap alakú ablakformák a Fővámházon megjelenő félköríves záródásúak helyett, és csak a bejáratok, valamint a középrizalit felső emeleti ablaksorát záró félkör alakú ablaktáblákat alakította ki különböző módon, mintegy kiemelve azokat. Az egyenes záródású, álló téglalap alakú ablakokat az akadémia első emeletén balusztrádos mellvéddel és szalagkerettel látta el, a másodikon pedig háromszögű oromzattal koronázta. Ennek oka, hogy a második emelet a piano nobile, vagyis főemelet, hiszen ott helyezkedik el a díszterem. Hansen és Ybl kapcsán pedig érdemes megemlíteni, hogy a Fővámház 1870-ben készült korai tervváltozatait Ybl elküldte Hansennek

2. kép

véleményezésre, és ma a bécsi akadémián található Hansen-hagyaték részét képezik.¹⁴⁹⁰ Elképzelhető, hogy Czigler már a tanulmányai alatt is láthatta ezeket a rajzokat, ráadásul budapesti letelepedését követően Ybl Miklós pártfogásába vette a fiatal építész, s maga is jó párszor ellátta szakmai tanácsokkal.¹⁴⁹¹

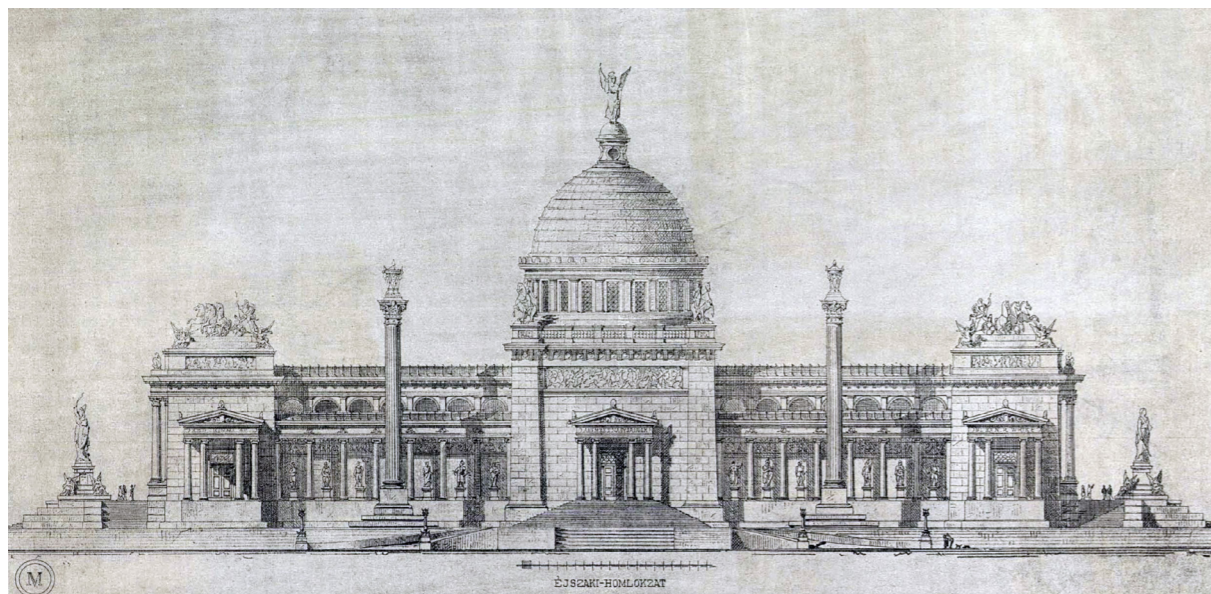
Hasonlóan tiszta hellén neoreneszánsz homlokzatalakítás és második emeletre tolódott piano nobile figyelhető meg Czigler győri Szent Benedek Rendi Főgymnáziuma (1886–1888) épületén, azonban a téglahomlokzatok helyett vakolt és festett felületekkel, igazodva a szomszédos, korabarokk Loyolai Szent Ignác templomhoz. A Kereskedelmi Akadémiához hasonlóan, a bejárat félköríves záródású, azonban itt nem portikuszt, hanem toszkánoszlopos, tört háromszögoromzatú portált figyelhetünk meg. A homlokzatot az erősen kiülő párkányrendszer, a nyílászárókeretézések és a sarokarmírozás ritmizálják, hiszen a Kereskedelmi Akadémiával ellentétben nem rendelkezik rizalittal. (2. kép)

A kortársak ugyanakkor Czigler magyar panteon tervét tartották az ókori görög építészet legtisztább felidézésének a korai életműben, s erre hivatkoztak 1886-ban Czigler tanári kinevezésénél a József Műegyetem ókori építészeti tanszékén.¹⁴⁹² A monumentális, három kupolacsarnokból, összekötő szárnyakból és a kisebb, oldalsó kupolacsarnokokból két irányba kinyúló

1490 ABKW-K; Papp 2014, 543.

1491 Nagy 1911, 250.

1492 HU-BME-OMIKK-A mérnöki és építészeti szakosztály tanácsülési jegyzőkönyve 1886. november 19.

3. kép

oszlopcsarnokokból álló épületet a Gellért-hegyre, a Citadella helyére képzelte el az építész, s tervét a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1882/83-as nagypályázatára nyújtotta be, amelyen elnyerte az egylet aranyérmét.¹⁴⁹³

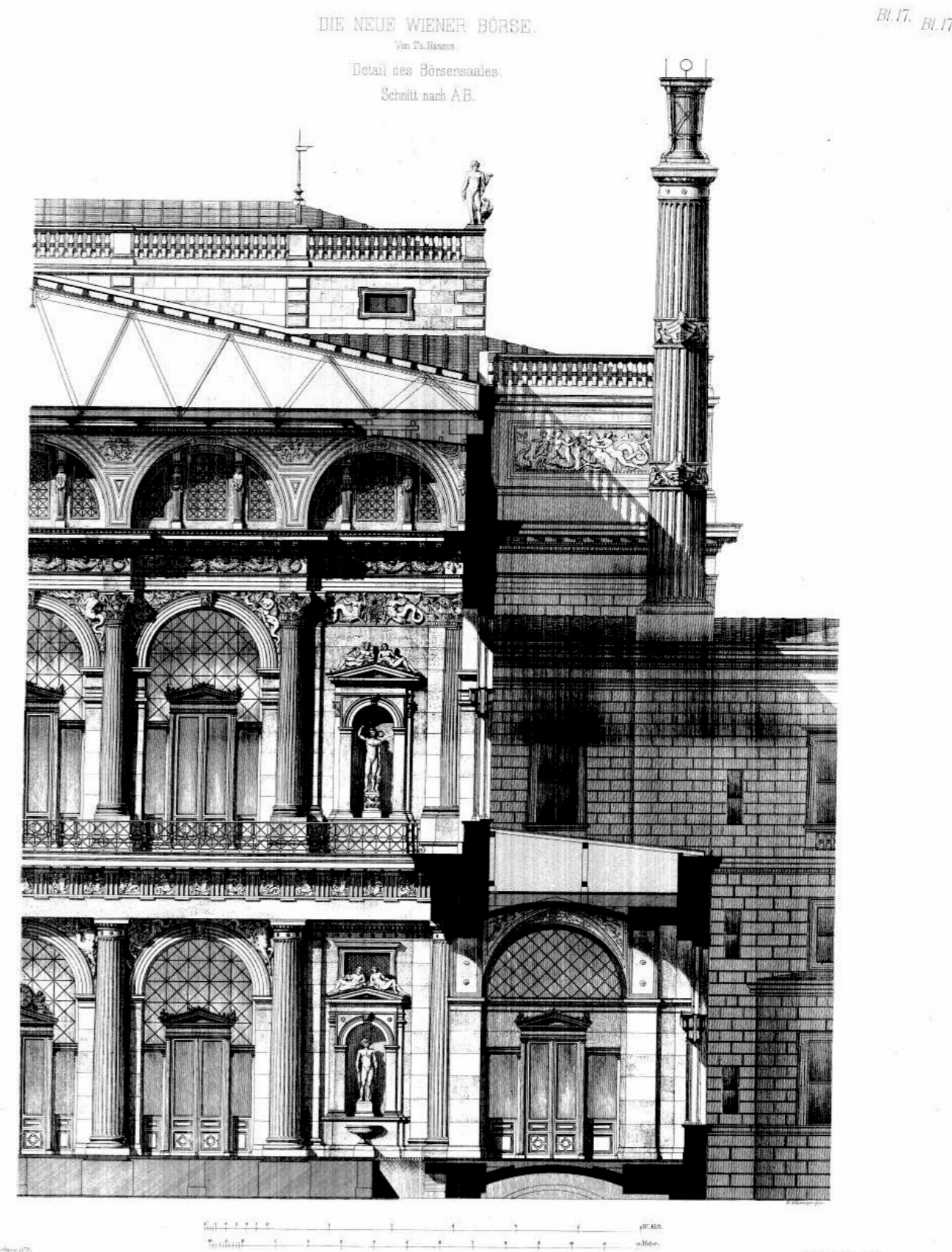
Az épület egyfajta „dicsőség csarnoka” lett volna, a 19. század más, hasonló épületei, így Leo von Klenze építész müncheni Ruhmeshalléja (1843–1851) és regensburgi Walhallája (1830–1842) mintájára. A nemzet nagyjai kaptak volna benne helyet festett és faragott portrékon bemutatva, reprezentálva a magyar nemzet nagyságát. Elsőre kicsit ellentmondásosnak hat, hogy Czigler legtisztábban ókori görög előképekre épülő munkája nemcsak a római minden istenek templomára, a Pantheonra való utalás miatt, de kupoláival és az összekötő szárnyakat bevilágító termaablakokkal is inkább római előképeket idéz. Részleteiben, így a fríz és a párkányzat klasszikus arányaiban, az attikai ión oszloprendben és a palmettás akrotérionokkal koronázott timpanonokban azonban már jobban érződik a görög építészet hatása. (3. kép)

A római és a görög formák keveredése Hansen építészetében szintén jellemző volt, így a bécsi Tőzsde épületén is. Az *Allgemeine Bauzeitung* 1879-ben közölt egy metszeti képet, amelyen a tőzsdecarnok déli falszakaszának részlete figyelhető meg, s ez a részlet Czigler építészetében is lehetséges előkép.¹⁴⁹⁴ A tér bevilágítására szolgáló, félkör alakú, hármas osztású termaablakok, az angolszász szakirodalomban „*Diocletian window*”-nak nevezett ablaktípusok Diocletianus római fürdőjének mintájára készültek.¹⁴⁹⁵ A motívum később Czigler építészetében is többször felbukkan, így a Hold utcai és Hunyadi téri (1894–1896) vásárcsarnokokon, valamint a Széchenyi fürdő (első tervek: 1884, megvalósítás: 1909–1913) tervein. Ráadásul, Czigler Hansenhez hasonlóan hermás pillérekkel osztotta meg az ablaktípust. (4. és 5. kép)

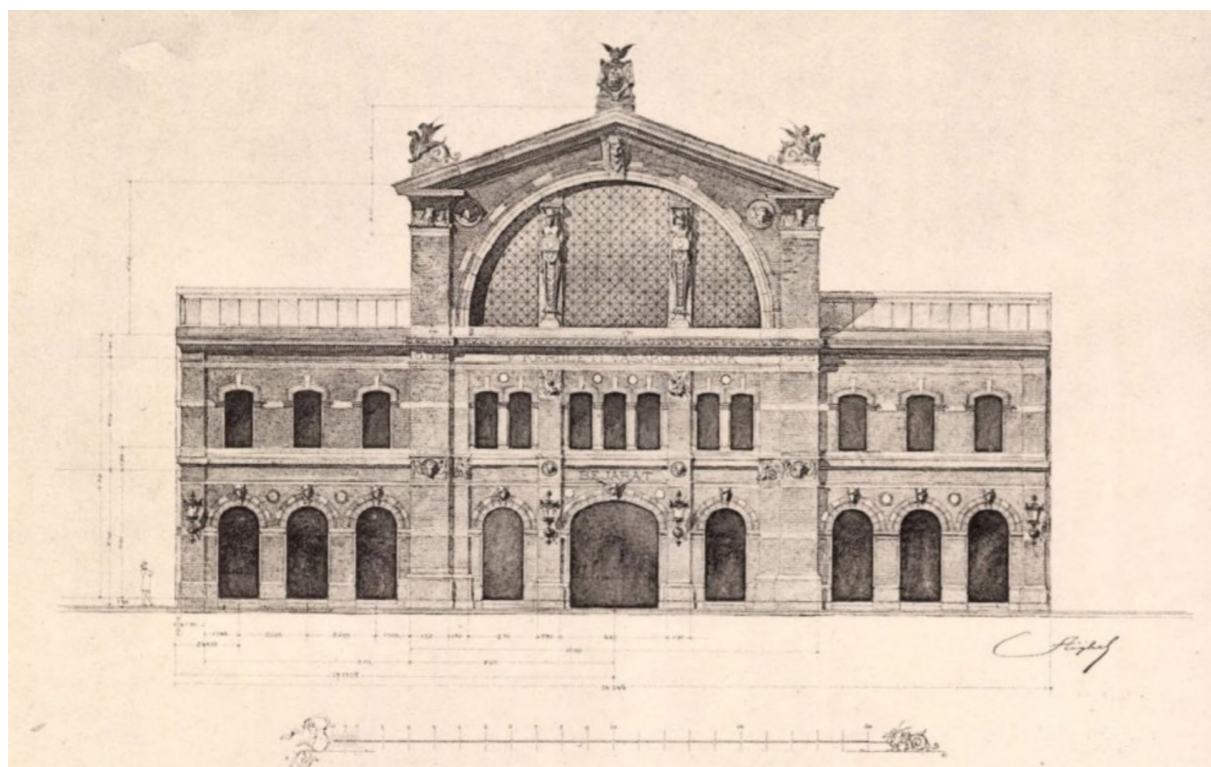
1493 Czigler 1883, 149–150.

1494 Hansen 1879.

1495 Curl 2006, 234.

4. kép

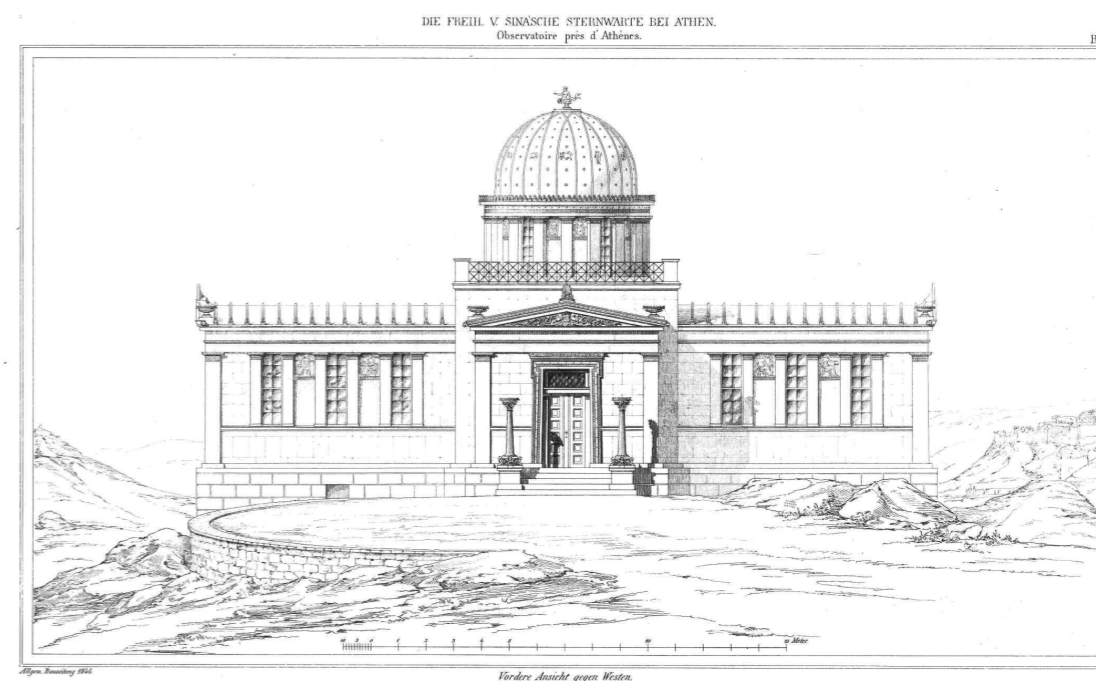

5. kép

A magyar panteon terv kupolájának fontos előképe Theophil Hansen athéni Sina-csillagvizsgálója (1843–1846) lehetett, ahol a Czigler-féle tervhez hasonlóan, a kupoladobot keskeny, álló téglalap alakú ablakok sora törli át. (6. kép) Ez a típusú ablaksor a 19. század számos épületén megfigyelhető volt, így Friedrich Schinkel berlini Schauspielhausának zsinórpaddlásánál (1818–1821), továbbá Theophil Hansen bécsi Musikverein épületének középrizalitján (1867–1869). Ehhez a motívumhoz a görög templomépítészet szolgálhatott alapul, vagyis az oszlopokkal keretezett kompozíció. A Halikarnasszoszi mauzóleum épületén, a Hansen-féle csillagvizsgálóhoz hasonlóan sűrű oszlopsor figyelhető meg, amely az épület minden homlokzatán végigfut. Valószínűleg ez az ókori épület, továbbá Hansen athéni csillagvizsgálója előképként szolgálhatott Gerster Kálmán Deák Ferenc-mauzóleumához is, amelynek első tervei néhány évvel a Czigler-féle terv előtt, 1876-ban készültek. A panteon középső, nagy kupolacsarnokának tömbje lényegében ennek az átíratként születhetett meg.

Czigler szintén Hansen építészetéből merített példát a Bakáts téri középület-együttes (1884) megtervezésénél, amely arányaiban, a két oldalsó, kupolákkal fedett rizalitjával Hansen Schottenring 24–26. szám alatti épületét idézi. Czigler munkája egy háromtagú épületegyüttes, amely kerületi előjáróságot, római katolikus plébániát és iskolát foglal magába. Utóbbit Hild József tervezte az 1830-as években, később Czigler a homlokzat átépítésével az együttesbe foglalta. (7. és 8. kép)

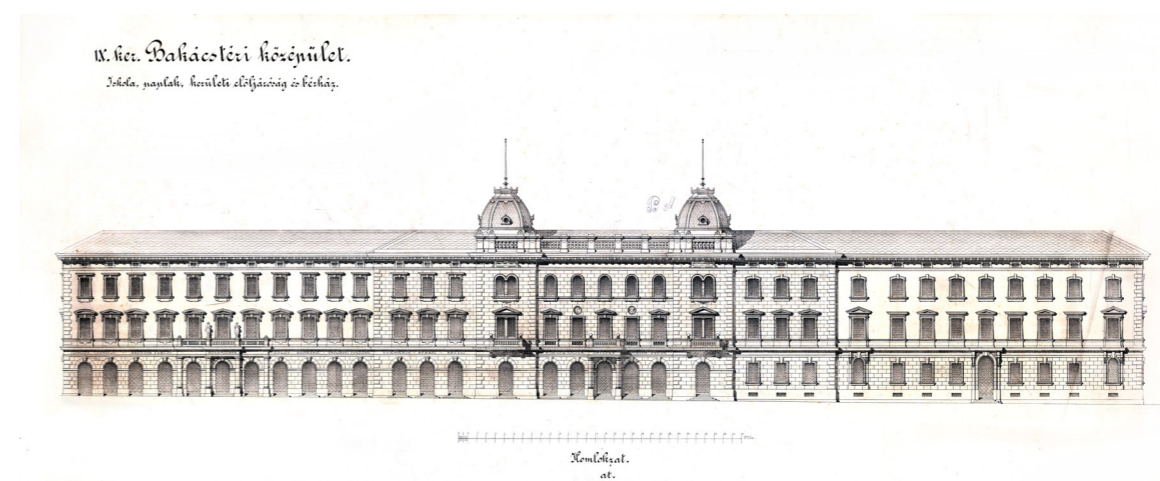
Jellegzetes, Hansennél és Cziglernél is megfigyelhető motívum a felső ablaksor sűrűsödése a homlokzatokon. Ez azt jelenti, hogy azokban a tengelyekben, ahol az alsóbb szinteken csak szimpla ablak jelent meg, a legfelső emeleten kettő, vagy három helyezkedik el, jellem-

6. kép

7. kép

8. kép

zően ikerablakként. Hansen építészetében ez a motívum megfigyelhető a bécsi Musikverein (1867–1869), a Hörlgasse 15. szám alatt álló Rudolfshof (1869), valamint az Opernring 1–5. szám alatt egykor álló, a II. világháború után elbontott Heinrichhof (1861–1862) homlokzatán. Ezt az ablaksort gyakran kiemeli az eltérő záródás is, vagyis az egyenes záródású, álló téglalap alakú ablakok fölött félköríves záródású ablakokat figyelhetünk meg. A Heinrichhof ráadásul Czigler egyik fő művéhez, az Andrássy út 3. szám alatti Saxlehner-palotához (1884–1886) is előképként szolgálhatott, hiszen a Heinrichhof sarokrizalitjainak tengelyei szoros rokonságot mutatnak a budapesti épület homlokzati tengelyeivel, éppen a nyílászárósűrűsödésnek és az ablakkeretezési típusoknak köszönhetően. A nyílászárósűrűsödés egyébként főként firenzei reneszánsz előképekre vezethető vissza, s egyik figyelemreméltó példája a Palazzo Cocchi-Serristori 15. századi épülete a piazza Santa Croce 1. szám alatt.

Hanseni előképek Cziglernél és más Hansen-tanítványoknál

Nagy Virgil, Czigler kortársa a következőket írta az építésről: „Czigler Győzőnek mint építésznek kifejlődésében döntő befolyása volt mesterének, Hansen-nek tanítása és példája; e befolyás maradandóbb volt Cziglerben, mint Hansen sok más tanítványában, sőt mondhatni, hogy egész építészeti működésében végig, a lényegben döntő maradt.”¹⁴⁹⁶ Jelen fejezet azt vizsgálja, miért állíthatta Nagy, hogy Cziglerre erőteljesebben hatott mestere tanítása, mint a legtöbb tanítványa.

Mivel Theophil Hansennek több száz tanítványa volt, lehetetlen lenne az összes életművet jelen tanulmány keretein belül a hanseni és cigleri életművekkel összehasonlításban elemezni. Éppen ezért, a teljesség igénye nélkül néhány olyan ismertebb életműből kerülnek bemutatásra példák, amelyeket Czigler is minden bizonnyal alaposabban ismerhetett, s amelyeknél jól megfoghatóak a hasonlóságok.

Theophil Hansen magyar tanítványai közül érdemes kiemelni Fellner Sándor (1857–1945), Gerster Kálmán (1850–1927), Kallina Mór (1844–1913), Kiss István (1857–1902), Mirkovszky Géza (1855–1899), Pecz Samu (1854–1922) és Wágner Gyula (1851–1937) nevét.¹⁴⁹⁷ Közülük építészeti stílus tekintetében az 1876 és 1878 között Bécsben tanuló Pecz Samu kivételt képez, hiszen míg a többiek Cziglerhez hasonlóan a hellén neoreneszánsz irányt követték életútjuk nagy részében, Pecz a középkori formákhoz nyúlt vissza.¹⁴⁹⁸ Fontos azonban megemlíteni, hogy Pecz esetében ez összefügghetett műegyetemi tanári kinevezésével, hiszen kollégái a középkori építészeti tanszék oktatójává választották annak ellenére, hogy pályázott a Czigler által elnyert ókori építészeti tanszékre is.¹⁴⁹⁹ Itt érdemes megjegyezni, hogy Czigler esetében szintén a műegyetemi tanári kinevezés szolgálhat magyarázatul arra, miért tartott ki ennyire következetesen az ókori alapokra helyezett neoreneszánsz mellett.

¹⁴⁹⁶ Nagy 1911, 251.

¹⁴⁹⁷ Papp 2007, 125–129.

¹⁴⁹⁸ Pecz Samuról bővebben: Gy. Balogh 2022.

¹⁴⁹⁹ HU-BME-OMIKK-A mérnöki és építészeti szakosztály tanácsülési jegyzőkönyve 1886. november 19.

Peczen kívül egyébként – még ha nem is azonos mértékben – más Hansen-tanítványok életművében is jelentőséget nyert a neogótika, így az 1873 és 1876 között Hansennél tanuló Fellner Sándor életművében, akinek talán legjelentősebb munkája a Pénzügyminisztérium épülete (1899–1904) a budai Várnegyedben. Fellner életművében a gótika csipkeszerű finomságában is visszaköszön, ez az építészeti nyelvezet Czigler életművétől egészen távol állt. Czigler önálló építészetében a középkori stílusok alkalmazása csupán az egyházi építészetre koncentrált, kicsit külön utasként az életműben. Bár az ő templomépítészetében – Nagyradán (1890–1891), Jászszentandrás (1902–1903) – is felbukkant a neogótika csúcsíves ablakok és támpillérek alkalmazásában, a neoromán tömbszerűsége kerekedett felül rajta. Ennek oka lehetett, hogy ezek a stílusok jobban illeszkedtek a római katolikus egyház szelleméhez, mint az ókori pogány és humanista háttérű neoreneszánsz. A Czigler templomépítészetében megfigyelhető letisztult homlokzati falfelületeknek, ívsoros párkányoknak és csonka fiáléknak szintén felfedezhetőek előképei Theophil Hansen munkásságában, melyre a késmárki evangélikus templom épülete, s némileg a Ludwig Försterrel együtt tervezett bécsi Gustav-Adolf-Kirche (1846–1849) jelenthetnek példákat. A Rózsák tere ideiglenes római katolikus – 1905 óta görögkatolikus – templomának főhomlokzata (1881) pedig formai szempontból jórészt megegyezik a késmárki épület főhomlokzatával. (9. és 10. kép)

9. kép

10. kép

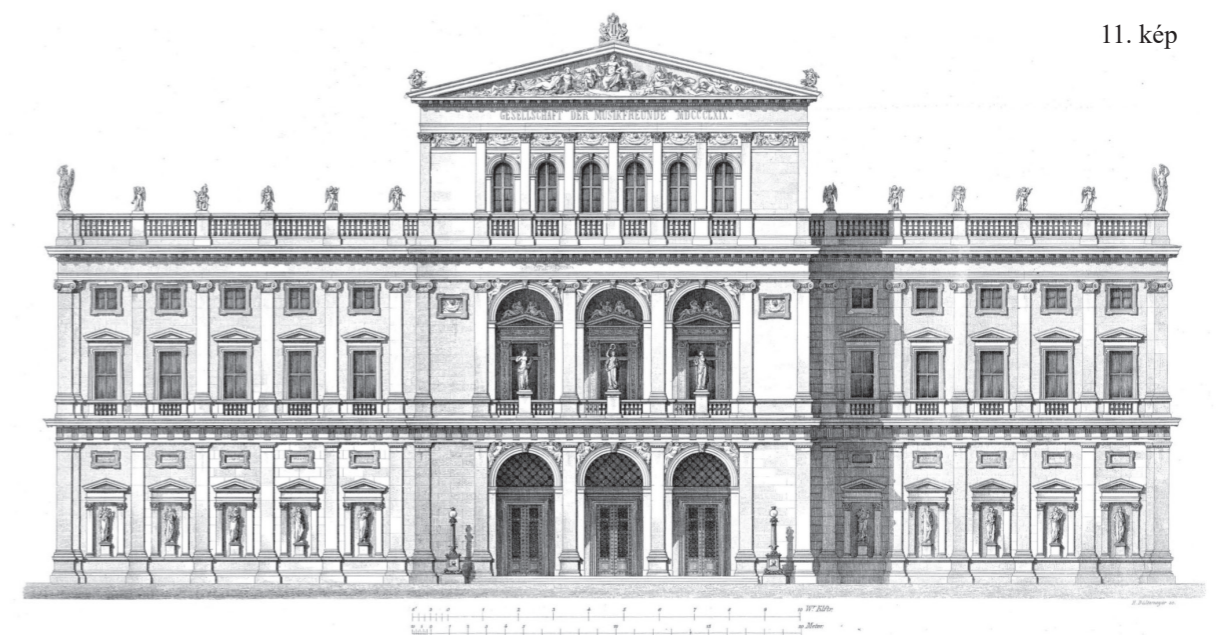
Ugyanakkor itt érdemes megjegyezni, hogy a középkori stílusok, bizánci és mór elemekkel vegyítve még Hansen világi építészetében is megjelentek a Czigler tanulmányait megelőző időszakban. Erre példa a bécsi Hadtörténeti Múzeum épülete (1850–1857), amely az Arsenal együttesének a része, s amelynek többi – más építészek által tervezett – szárnya ugyanebben a stílusban épült. A bizánci és európai középkori stílusok keveredése egyébként Czigler Gerster Kálmánnal közös Országház-pályatervén is visszaköszön, ez azonban valószínűleg inkább Gerster elképzeléseit tükrözi, hiszen stíluskritikailag az ő építészetébe illeszkedik szervezettebben.

Fellner Sándorhoz hasonlóan a Várnegyed jelentős épületét, a Honvéd Főparancsnokság palotáját (1895–1897) tervezte a morvaországi születésű, hazánkban letelepedett Kallina Mór. Az ő épületei közül talán a Nemzeti Torna- és Tűzoltóegylet Szentkirályi utca 26. szám alatti csarnoka (1870) vezethető vissza a legközvetlenebbül hansen előképre, amely arányaiban, formájában a bécsi Musikverein 1867 és 1870 között épült palotáját idézi. (11. és 12. kép) Bár Kallina a historizmus, azon belül a neoreneszánsz alkotója volt, további munkáinál ennyire szoros kapcsolat nem figyelhető meg Hansen építészetével.

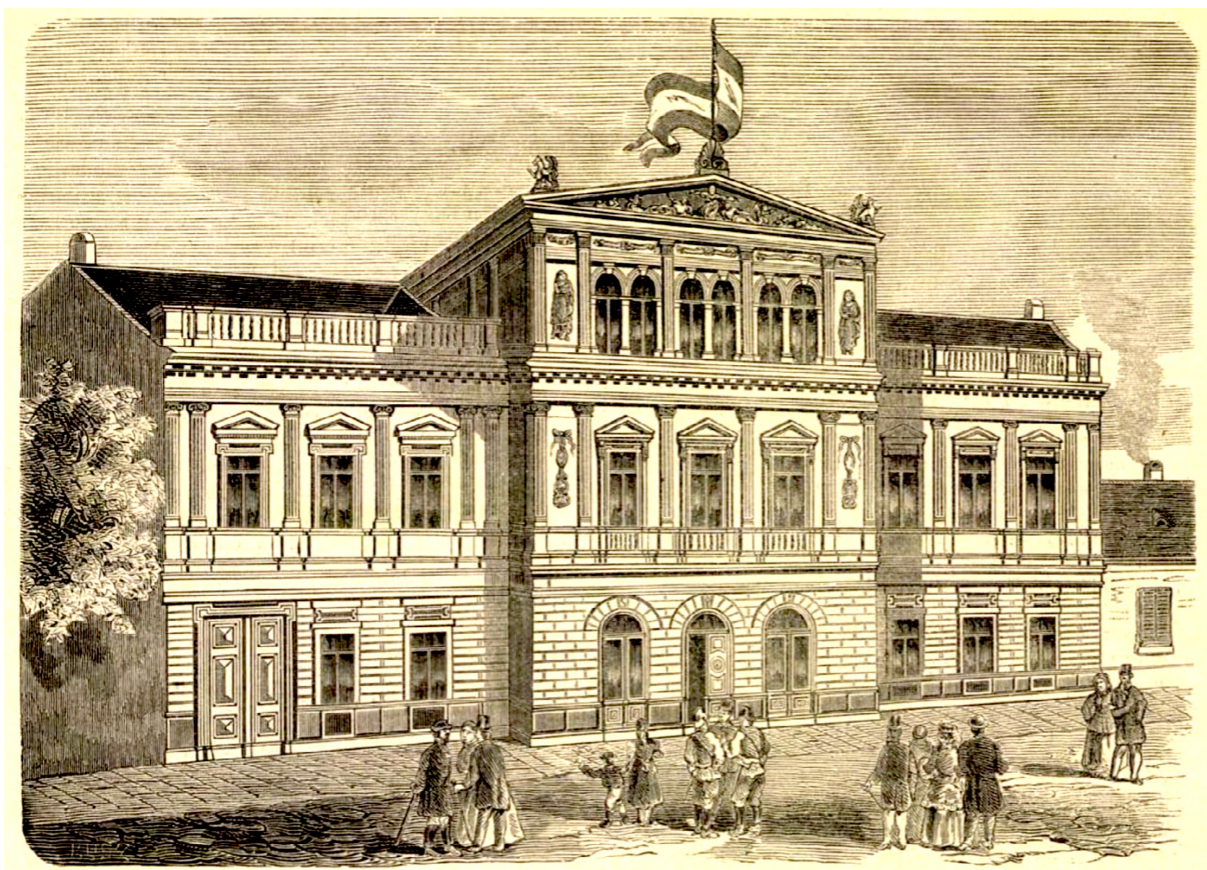
A fentebb említett nevek közül Czigler dolgozott együtt Gerster Kálmánnal és Mirkovszky Gézával, előbbivel a Székesfőváros Mérnöki Hivatalánál és a korábban említett Országház pályatervnél, utóbbi pedig a Czigler-féle Országos Erdészeti Egyesület Alkotmány utca 6. szám alatti palotájának (1885–1886) egyik rajzát szignálta.¹⁵⁰⁰ (13. kép) Bár e három ember ismer-te egymást, Mirkovszkyval való ismeretségük nem Bécsből eredeztethető. Czigler és Gerster egyidőben tanultak az akadémián, Mirkovszky csak később, 1879 és 1883 között. Mirkovszky építészeti tanultsága ellenére inkább festőművészként tevékenykedett, s festett falképeket többek között a Gerster Kálmán által tervezett Debreceni Kereskedő Társulat palotájának dísztermébe és előcsarnokába.¹⁵⁰¹

1500 A tervet közli: Mirkovszky 1886.

1501 Szabó 2017, 54–55.

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

Gerster Kálmán életműve korai szakaszában markánsan éltek a hansenitások. A mesterépítészetének neohellén, neoreneszánsz stílusát leginkább a Deák Ferenc-mauzóleum idézte fel, (14. kép) azonban ide sorolható még Huszár Adolf szobrászművész műterem- és lakóháza a Bajza utca 37. szám alatt (1880), a Hugmayer-bérház a Váci utca 23. szám alatt (1883 körül), Zsigmondy Béla Imre utca 4. szám alatti lakóháza Ferencvárosban (1888), az Eprekerti szobrászati mesteriskola (1889), a Salgótarjáni úti izraelita temetőben található Neuschloss-mauzóleum, valamint a deregyői (ma Draňov, Szlovákia) Lónyay-mauzóleum. Ugyanakkor, míg Cziglernél leginkább a templomépületeknél nyert teret a középkori formavilág, Gersternél már az 1880-as évek elejétől kezdve középületeken, így a Veszprémi Vármegyeháza (1884) és a Debreceni Városháza meg nem valósult tervein (1894) és a Konstantinápoly Budapesten elnevezésű, azóta lebontott mulatónegyed épületein (1896) is felbukkant.

Hansenhez és Cziglerhez hasonlóan Gerster is jó eséllyel járt Görögországban, hiszen olyan munkái is ismertek, amelyet görög területen akartak felépíteni. Ezek a Korinthoszi csatorna állomásépületei (1882 körül), amelyeket unokatestvérével, a Panama-csatorna tervezésében is részt vevő Gerster Bélával kezdtek tervezni, 1891 és 1893 közötti befejezésük azonban a csatornával együtt már egy görög építővállalathoz köthető.¹⁵⁰²

Források tanúsága alapján Czigler barátságban állt Kiss Istvánnal is,¹⁵⁰³ aki csak rövid időre, 1882 és 1883 között végezte Hansen mellett a képzést. Ő előtte a budapesti József Műegyetem növendéke volt, 1880-ban ő szerezte meg az intézményben az első építészdiplomát.¹⁵⁰⁴ Épületein szintén a neoreneszánsz formavilág jellemző és bár több ponton, így a téglaszalagok, illetve nyerstégla homlokzatok alkalmazásában is párhuzamba állítható a czigleri életművel, nem kifejezetten a hanseni előképek tekintetében. Czigler fejezte be Kiss 1902-ben bekövetkezett halála után a Magyar Királyi Tudományegyetem Kísérleti Kórháza, Gyógytani Intézete és a Pasteur Intézet 9. kerület, Högyes Endre utca 7–9. szám alatti épületének (1902–1904) tervezését. Bár az épület végleges alaprajzát Czigler irodája jegyezte, a homlokzat – amelynek középrizalitja második emeletén neogótikus rózsablak kapott helyet – még Kiss tervei alapján épült fel,¹⁵⁰⁵ aki a Budai Irgalmasrendi Kórház (1902–1903) tervezésénél is használt neogótikus motívumokat a csúcsos téglaszalagdíszeken. (15. kép)

A magyar Hansen-tanítványok közül érdemes még kiemelni Wágner Gyula nevét. Wágner számos bírósági épületet tervezett, így többek között Debrecenben (1890–1896), Szombathelyen (1903), Máramarosszigeten (1896), Makón (1896), Aradon (1897–1899), Kolozsváron (1900–1902), Székesfehérváron (1902) és Egerben (1906–1908) is találkozhatunk munkáival.

Wágner művein jellegzetes, Hansen építészetével rokonítható motívum a középhangsúlyos, hellenizáló reneszánsz homlokzat széles középrizalitjának kiemelése monumentális, íves manzárdkupolával, amelynek a mester munkásságában kiemelkedő példája a bécsi Parkring 8. szám alatt álló Erzherzog Wilhelm-palota 1864-ben készült tervváltozata. Bár az erőteljes középhangsúly a megvalósult épületre is jellemző, végül a hatalmas kupola elhagyása mellett döntöttek.¹⁵⁰⁶ Hansen esetében monográfusa, Renate Wagner-Rieger francia barokk előképet vélt felfedezni, amelyet az építész a párizsi Louvre Pavillon d'horloge (1624–1654) épületszárnyában találhatott meg.¹⁵⁰⁷ Ezek a monumentális, íves manzárdkupolák Czigler építészetében is jellemzőek voltak, s szép példa rájuk a Károly körút 9. szám alatti, 1970-es években részben lebontott Hadik-Barkóczy-palota (1893–1895), (16. kép) a Váci utca 25. szám alatti Szapáry-palota (1897–1898). A barokk építészet egyébként Czigler munkásságára is hatással volt, azonban inkább az épületek tömegében nyilvánult meg, így például a sarokhangsúly és a nagy kupolák alkalmazásában. A homlokzatok esetében megtartotta dominanciáját a neoreneszánsz,

1502 Papp 2007, 87–88.

1503 N.n. 1902a, 9.; N.n. 1902b, 6.

1504 Pápai 2017, 66–71.

1505 HU-BFL-XV-17-d-329-36868.

1506 Megyeri Pálffy 2018, 13–14.

1507 Wagner-Rieger 1969, 24.

16. kép

ahogy Nagy Virgil írta: „jellemző a tőle gyakorolt stylusra, hogy a renaissance szabad felfogású – későbbi korú – részleteinek alkalmazása mellett is, a váz-, a párkány- és oszloprendszer nem tud szabadulni a szigorúságtól.”¹⁵⁰⁸

Wagner egyébként a homlokzattagolás, nyílászáróelrendelés és keretezés szempontjából is Hansenhez – egyben Cziglerhez – hasonló elveket alkalmazott, ugyanis klasszikus, oromzatos, vagy szemöldökpárkányos ablakkeretezési típusokat használt. Épületein az övpárkánnyal leválasztott, jellemzően eltérő felület- és anyaghasználatú földszint az alagsorral együtt lábazati zónát képez, amelyhez Czigler esetében a Hadik-Barkóczy és Szapáry-palotáknál még a félemelet is bekapcsolódott.

1508 Nagy 1911, 251.

17. kép

Czigler és Wagner is előképként kezelte Hansen Bécs, Schottenring 24–26. szám alatti palotaépületét, amelynek középrészét két kupolás rizalit keretezi és emeli ki. Czigler Bakáts téri középületgyűjtésénél (1884), Wagner debreceni törvényszéki palotájánál (1893–1895), (17. kép) szatmárnémeti (1896), kassai (1904) ítélőtáblájánál, soproni (1896), újvidéki (1896) és gyulai (1897–1899) bírósági épületeinél szintén megfigyelhető ez a forma.¹⁵⁰⁹

Annak ellenére, hogy Hansen elvárta tanítványaitól azt, hogy a tanulóévek alatt az általa preferált stílusokban tervezzenek, olyan építőművész is került ki a növendékek sorából, akinek pályája teljesen önálló irányt vett. Hansen legismertebb, nemzetközileg is nagy hatású tanítványa Otto Wagner, a bécsi szecesszió kiemelkedő építésze, aki egy új építészeti mozgalom alapítója volt. Annak ellenére, hogy Czigler kritikával kezelte a szecesszió mozgalmát,¹⁵¹⁰ a századfordulót követően az ő építészetében is felbukkantak olyan motívumok, amelyek rokoníthatóak Wagner törekvéseivel. Ezek a tárcsákból, rovátkákból létrehozott díszítmények, amelyek Wagner bécsi, Linke Wienzeile 40. szám alatti Majolika-házán (1898–1899) is megjelennek, s amelyek Cziglernél jellemzően egy-egy klasszikus architektúrális elem stilizálására szolgálnak. Ilyen formák a Baross utca 28. (1904–1905) és Üllői út 16/B (1903–1904) szám alatti bérházakon, valamint a Gozdsdu-udvaron (1901–1902) figyelhetőek meg. Amellett, hogy ezek a motívumok a bécsi szecesszió építészetével is rokoníthatóak, a klasszikus építészeti tagozatok modernebb, stilizált újragondolásai is egyben, így egészen a hanseni tanításokig visz-

1509 Megyeri Pálffy 2018, 18–21.

1510 Perczel 1906, 138–139.

szavezethetőek. A rovátkák jellemzően az oszlopok, vagy pilaszterek törzsén húzódnak, a tárcsa pedig az oszlopfőnél, így előbbi a kannelurázott törzs, utóbbi a fejezet egyszerűsítéséből eredeztethető. (18. és 19. kép)

18. kép

19. kép

Görögországi építészeti párhuzamok

Bár Czigler és a többi Hansen-növendék építészetének stíluskapcsolatait még hosszan lehetne elemezni, jelen tanulmány keretein belül erre nincs lehetőség. Egy olyan alkotó életművéről azonban még mindenképpen érdemes szót ejteni, aki bár nem akadémiai tanítvány, de Hansen munkatársa volt, s a bécsi mester görögországi munkáinak építésvezetéséért felelt. Ez az alkotó, Ernst Ziller (1837–1923) a Cziglerrel kortárs görögországi építészet kiemelkedő alakja, aki számos meghatározó épülettel gyarapította Athén városképét.

A 19. századi művészek Görögország iránti érdeklődését történelmi események magyarázzák. Az ország ugyanis 1930-ban, szabadságharcának köszönhetően függetlenedett az Oszmán Birodalomtól. Egy rövid köztársasági időszakot követően, először a német I. Ottó (1833–1862) a Wittelsbach családból, majd a dán I. György a Glücksburg-házból uralkodott. A szabadságharc iránti szimpátiának, a nyugati bábáskodásnak és uralkodóknak köszönhetően számos német és dán művész érkezett az országba – köztük Theophil Hansen is, aki Athénban élt és alkotott 1838 és 1846 között, s az ottani műegyetemen rajzot tanított 1839 és 1843 között.¹⁵¹¹ Bátyja, Hans Christian Hansen (1803–1883) szintén Athénban dolgozott 1833-tól 1851-ig. Mindketten a város jelentős épületeit tervezték, így Hans Christian többek között a Nemzeti és Kapodisztránus Egyetem (1837–1850) és a Szent Pál templom (1838–1841) épületét, Theophil pedig a Dimitriu-házat (1842–1843), a Sina-csillagvizsgálót (1843–1846), a Zappeiönt (1888), a Görög Tudományos Akadémia székházát (1856–1887) és a Nemzeti Könyvtárt (1883–1887). Utóbbi kettő Hans Christian egyetemépületével együtt alkotják az úgynevezett Athéni Trilógiát, hiszen együtt egy háromtagú, reprezentatív épületcsoportot képeznek.¹⁵¹²

1843 szeptemberében forradalom tört ki Görögországban, amely során egy nacionalista hullám sodort végig. Ez egy időre megnehezítette a kint élő külföldiek munkavállalását, vagyis hosszabb időtartamra már nehezebbnek bizonyult görögországi pályafutást tervezni. Theophil Hansen a csillagvizsgáló épületének elkészültét követően, Ludwig Förster meghívására Bécsben telepedett le, Hans Christian Hansen pedig 1851-ben Dániába tért vissza. Theophil Hansen ennek ellenére később is többször visszatért a görög fővárosba, s további megbízásokat kapott, különösen Görögország bécsi konzulja, Sina György (németül Georg Sina, görögül Γεώργιος Σίνας, 1783–1856) családjával és az uralkodóhoz közeli körökkel való jó kapcsolatának köszönhetően.¹⁵¹³

Mivel állandó lakóhelye Bécsben volt, a Ludwig Försterrel közös (1846–1852), később önálló iroda, a katonai mérnöki akadémián (1851) és a képzőművészeti akadémián (1868–1883) folytatott oktatói munka is a császárvároshoz kötötte, az Athéni Tudományos Akadémia (1856–1887), Nemzeti Könyvtár (1883–1887) és Zappeiön (1888) építkezését nem tudta felügyelni. Ezekhez a feladatokhoz egyik irodai munkatársát, Ernst Zillert (1837–1923) küldte Görögor-

¹⁵¹¹ Brandstetter 2022.

¹⁵¹² Bartetzky 2017, 49.

¹⁵¹³ Brandstetter 2022.

szágba, aki mintegy képviselte őt az épületek kivitelezésénél. Zillernek sikerült beolvadnia a görög társadalomba, Szofia Dúdu (Σοφία Δούδου) görög zongoratanárnővel kötött házassága révén állampolgárságra is szert tett.

A szászországi születésű Ziller a Drezdai Művészeti Akadémia elvégzése után, 1858-ban került Hansen irodájába, s a főnöke 1861-ben küldte Athénba, hogy az Akadémia építésvezetését átvegye. Ziller elnyerte az uralkodó közeli körök támogatását, így számos villát és palotát tervezhetett a görögországi elit számára. Több középület dicséri a keze munkáját, így a Görög Nemzeti Színház (1880 körül–1900) az Olimpiai történelmi Múzeum (1888), valamint a Hotel Megász Alexándrosz és Bakeión (1889) az Omónoia (Πλατεία Ομονοίας) téren.¹⁵¹⁴

Ziller hanseni ihletésű épületeinek egyik érdekes példája a Schliemann-Melász-palota a Panepistimíu utca (Οδός Πανεπιστημίου) 46. szám alatt. Az épület megvalósult változata lényegesen egyszerűsödött a tervekhez képest, melyeken egy háromemeletes, szimmetrikus palota látható tizenhét tengelyű homlokzattal. Jellegzetes hanseni motívum a homlokzat középső részének – jelen esetben hét tengelyének – keretezése egy-egy kupolával koronázott rizalittal.¹⁵¹⁵ Ennek közvetlen előképe Hansen bécsi Schottenring 24–26. szám alatt található palotája, amely Czigler építészetére is hatással volt. A magyar építész ugyanezt a homlokzati ritmust használta a budapesti Bakáts téri középület-együttesnél.

A Hansen és Czigler építészetével fennálló stiláris rokonságot támasztják még alá Ziller athéni Megász Alexándrosz és Bakeión szállodái, Kotziá téri (Πλατεία Κοτζιά) Melász-palotája (1873). (20. kép) Megfigyelhetőek rajtuk a klasszikus arányok és architektonikus tagolás, a földszint bevonása a lábazati zónába. A Melász-palota tömegformájához Hansen bécsi, Universitätsring 14. szám alatt álló Ephrussi-palotája szolgálhatott mintául.¹⁵¹⁶

Nem véletlen, hiszen Ziller Hansenhez hasonlóan a neoklasszicizmus, később neoreneszánsz vonalán alkotta meg épületeit, s a homlokzati arányrendszer, az ablakkeretezési típusok és oszloprendek mind-mind rokoníthatóak Czigler épületeivel is.

Czigler Zillerrel való ismeretsége a jelenleg rendelkezésre álló források alapján nem bizonyítható, azonban tanulmányútjai során – Hansennel való közeli ismeretsége miatt – feltételezhető. Bauer Gyula, Czigler rajzolója feljegyzései alapján Czigler Hansennel együtt tett tanulmányutakat görög területen a bécsi tanulmányait követően 1873 és 1875 között.¹⁵¹⁷ Mivel 1887-ben, műegyetemi kinevezése után újból Görögországba utazott annak érdekében, hogy az ókori építészetéről szerzett ismereteit gyarapítsa, valószínűleg ekkor is felkereste mestere folyamatban lévő építkezéseit, amelyeket ekkor Ziller felügyelt.

Mind Hansen, mind Ziller végeztek feltárásokat Athénban. Hansen az Erekhtheion restaurálásán és a Lüsziokratész-emlékmű rekonstrukcióján dolgozott 1845-ben.¹⁵¹⁸ Ziller 1869-es ásatásai nyomán építették újjá a Panathénai Stadiont, melynek végső terveit munkatársa, egy

1514 Tsoumas 2013, 5.
1515 Kardamitsi-Adami 2006, 137.
1516 Cassimatis 2010, 197.
1517 Bauer 1905.
1518 Brandstetter 2022.

20. kép

21. kép

22. kép

fiatal görög építész, Anasztásiosz Metaxász (Αναστάσιος Μεταξάς, 1862–1937) készítette 1894-ben.¹⁵¹⁹ A drezdai tanultságú Metaxász a 20. század elején a görög neoklasszicizmus meghatározó alkotója lett. Neve olimpikonként is ismert, hiszen 1906-ban lövészetből ezüstérmet szerzett. Egyes művein, így a Városi Színházon Tripoliban (1905–1910), Czigler kései építészetének jellegzetes motívumai, a tárcsákból és rovátkákból képzett díszítmények is megjelennek – jó eséllyel közös forrásból eredeztethetőek. (21. és 22. kép)

1519 Kardamitsi-Adami 2006, 138.

Konklúzió

A művészet története nem csak egyéni, újító hangokból áll, hiszen az akadémiák képzése nagyban befolyásolta az alkotók művészi ízlését és értékrendjét. A mester tanításai valamilyen módon visszaköszöntek a művészek korai időszakában, azonban olyan példákat is ismerünk, amelyek esetében az egész életutat végig kísérték.

Czigler Győző építész a bécsi Képzőművészeti Akadémián Theophil Hansen tanítványa volt, s amellett, hogy a mester által oktatott ókori és reneszánsz építészet nagy hatással volt a munkásságára, Hansen munkáiból is számos alkalommal merített. Az épületeik közti hasonlóságot a kortársak egyértelműen fel is fedezték, s ahogy az a tanulmányban bemutatásra került, több alkalommal lejegyezték. Az azonban kevésbé maradt fenn egyértelműen az utókor számára, hogy pontosan mit is értettek hasonlóság alatt, ráadásul – mivel Czigler sosem másolta Hansen munkáit – legtöbbször nem is magától értetődő a kapcsolat.

Összességében megállapítható, hogy az arányok, a klasszikus építészetből merített formák rokonságot mutatnak, azonban ez nem csak Hansen és tanítványai körére jellemző, hanem általánosságban a neoreneszánsz építészetre. Ismertek azonban Hansentől olyan nagyobb hatású épületek, így a bécsi Tözsdepalota, a Schottenring 24–26. szám alatti épület, vagy az Erzherzog Wilhelm-palota, amelyek hatása több Hansen-tanítvány, így Czigler építészetében is kimutatható. A tanulmány éppen ezért igyekezett a párhuzamokat, analógiákat más Hansen-tanítványok munkásságával összevetve elemezni, hogy a nagyobb kapcsolódási pontok tisztábban kirajzolódjanak a czigleri és hansen-i életművek között, s érzékeltesse azt, miért láthatták úgy a kortársak, hogy Czigler építészetére nagyobb mértékben hatottak Hansen tanításai, mint a mester más növendékeire.

A Görögországban letelepedett Hansen-munkatárs, Ernst Ziller építésze tartott fenn hasonlóan következetes kapcsolatot a mester munkáival, ő azonban még egy idősebb generáció tagja volt, nem akadémiai tanítvány. A magyarok közül a Cziglerrel jó barátságban álló Gerster Kálmán, illetve Wágner Gyula munkásságát érdemes kiemelni, azonban más alkotók életművében is megfigyelhetők jelentős párhuzamok. Nem minden Hansen-tanítvány követte kitaróan a mester tanításait, hiszen a bécsi szecesszió legfontosabb építésze, Otto Wagner szintén a dán építésztanár növendéke volt egykor.

Az a tény, hogy Czigler a József Műegyetem ókori építészeti tanszékének tanára volt, magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért zárkózott el kortársai jelentős részénél jobban a művészeti szempontból újító irányzatoktól. Irodája gyakorlólhelyként szolgált tanítványai számára, a hansen-i előképek pedig jó példák voltak az ókori formakincs kortárs újragondolására. Mivel a tanári kinevezése élete végéig tartott, nem lehetett véletlen az se, hogy az életútja során következetesen kitarott a Bécsben elsajátított formavilág mellett, míg más Hansen-tanítványok bátrabban próbálkoztak a középkori stílusok alkalmazásával, adott esetben a századforduló újító irányzataival is.

Bibliográfia

Kéziratok

Bauer 1905 = Bauer Gyula: Czigler Győző. Kézirat, Bauer-hagyaték, magántulajdon, 1905.

Internetes források

Brandstetter 2022 = Brandstetter, Jutta: Theophil Hansen. Architektenlexikon Wien 1770–1945. <http://www.architektenlexikon.at/de/1093.htm>. (Hozzáférés: 2022. nov. 19.)

HU-ELTE-EKL-Külföldi egyetemjárás = ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Külföldi egyetemjárás.

<https://leveltar.elte.hu/leveltar/kutatas/adatbazisok/kulfoldi-egyetemjaras>. (Hozzáférés: 2022. március 29.)

Szentkirályi 2022 = Szentkirályi Zoltán: Adatok a magyar építész-képzés történetéhez.

https://www.epitesz.bme.hu/files/epk_Pages_file/karunkrol_20131022.pdf. (Hozzáférés: 2022. december 19.)

Levéltári források

ABKW-K = Akademie der bildenden Künste, Wien, Kupferstichkabinett, Hansen Nachlass, Kas. 31/8, PH 8035; PH 8036; PH 8041.

HU-BFL-XV-17-d-329-36868 = A 9. kerület Hőgyes Endre utca 7–9. szám alatti épület engedélyezési tervanyaga Budapest Főváros Levéltárában.

HU-BME-OMIKK-A mérnöki és építészeti szakosztály tanácsülési jegyzőkönyve 1886. november 19. = A mérnöki és építészeti szakosztály tanácsülési jegyzőkönyve 1886. november 19. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, levéltár.

Kiadott források

Gaál 1940 = Gaál Jenő, gávai: Élmények és tanulságok. Bp., 1940.

Sándy 2005 = Sándy Gyula: Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, -tervező és művezető építész? (Lapis Angularis VI.) Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 2005.

Sajtóforrások

C 1904 = C: A műszaki kar képzése. Építő Ipar, 1904. január 3. 1–2.

Hansen 1879 = Die Neue Wiener Börse von Th. Hansen. Detail des Börsensaales. Schnitt nach AB. Allgemeine Bauzeitung 44. (1879) Bl. 17.

M [ ] 1883 = M [ ]: Magy. Mérnök- és Építész-Egylet. Egyetemes szakülés jan. 4-én. Az Építési Ipar 10. (1886) 16.

Mirkovszky 1886 = Mirkovszky Géza: Az Országos Erdészeti Egyesület palotája. Látványterv. Az Építési Ipar 10. (1886), 1. kép

- N.n. 1902a = Kiss István temetése. Magyar Nemzet, 1902. január 12. 9.
 N.n. 1902b = Ismeretlen szerző: Kiss István temetése. Pesti Napló, 1902. január 11. 6.
 N.n. 1905 = Trauerfeier für Professor Viktor Czigler. Neue Freie Presse 10. April 1905. 8.
 N.n. 1890 = Eine Hansen-Feier. Neues Wiener Tagblatt, 14. Juli 1890. 3.
 Perczel 1906 = Perczel Ferenc Czigler-émlékbeszédje a Pátria Rt. április 1-jén tartott közgyűlésén. Építő Ipar, 1906. április 8. 138–139.

Szakirodalom

- Alpár 1905 = Alpár Ignác: Czigler Győző. Magyar Iparművészet 8. (1905), 162–166.
 Bartetzky 2017 = Arnold Bartetzky Ed.: Geschichte bauen: Architektonische Rekonstruktion und Nationenbildung vom 19. Jahrhundert bis heute. (Visuelle Geschichtskultur 17.) Böhlau Verlag, Köln, 2017.
 Cassimatis 2010 = Cassimatis, Marilena Z.: Ερνέστος Τσίλλερ αρχιτέκτων (1837-1923). Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου, Αθήνα, 2010.
 Curl 2006 = Curl, James Stevens: A Dictionary of Architecture and Landscape Architecture 2. Oxford University Press, 2006.
 Czigler 1883 = Czigler Győző: Egy magyar pantheon. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 17. (1883) 149–150.
 Czigler 1898 = Czigler Győző: Műépítészet. In: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 9. Szerk. Matlekovits Sándor. Bp., 1898. 287–297.
 Eitelberger 1883 = Eitelberger, Rudolf von: Theophil von Hansen. Mitteilungen des k. k. Oesterreichischen Museums für Kunst und Industrie. Monatsschrift für Kunst und Kunstgewerbe 215. Wien 1883. 468–470.
 Gy. Balogh 2022 = Gy. Balogh Ágnes – Róka Enikő: Pecz Samu. (Az Építészet Mesterei) Holnap Kiadó, Bp., 2022.
 Kardamitsi-Adami 2006 = Kardamitsi-Adami, Maro – Zivas, Dionysis Ed.: Classical Revival: The Architecture of Ernst Ziller 1837–1923. Melissa Publishing House, Athen, 2006.
 Megyeri-Pálffy 2017 = Megyeri-Pálffy Zoltán: A bécsi neoreneszánsz Debrecenben. Wágner Gyula igazságügyi palotái. Régiókutatási Szemle 1. (2017) 7–22.
 Nagy 1911 = Nagy Virgil: Czigler Győző emlékezete. In: Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 45. (1911) 250–252.
 Németh 1981 = Németh Lajos: Magyar művészet 1890–1919 1. Bp., 1981.
 Niemann 1893 = Niemann, George – Fellner, Ferdinand von Feldegg: Theophilus Hansen und seine Werke. Wien, 1893.
 Papp 2007 = Papp Gábor György: Gerster Kálmán (1850–1927) munkássága. (Doktori disszertáció) ELTE BTK, Bp., 2007.
 Papp 2014 = Papp Gábor György: Ismeretlen Ybl-tervek Theophil Hansen bécsi hagyatékában. Ars Hungarica IV., 40 (2014), 543–548.

- Pápai 2017 = Pápai Tamás László: Kiss István, az első műegyetemi építészmérnöki diploma tulajdonosa. Honismeret IV., 45. (2017), 66–71.
 Sisa 1996 = Sisa József: Magyar építészek külföldi tanulmányai a 19. század második felében. Művészettörténeti Értesítő III–IV. 45. (1996) 169–186.
 Sisa 2003 = Pákei Lajos, Theophil Hansen és a Budapesti József Műegyetem. Ars Hungarica II., 31. (2003), 441–446.
 Sisa 2020 = Sisa József: Az Országház építése és művészete. Országház Kiadó, Bp., 2020.
 Stalla 2015 = Stalla, Robert: „My work has always been modelled on classical antiquity” – Reflections on the structural and decorative system in Theophil Hansen’s architectural oeuvre. In: „Hellenische Renaissance” – The Architecture of Theophil Hansen (1813–1891). Ed. Cassimatis, Marilena Z. – Panetsos, Georgios A. Theocharakis Foundation, Athens, 2015. 283–304.
 Szabó 2017 = Szabó Anna Viola: „A magyar művészet eleven ereje”. Egy építész, egy festő és egy fényképész találkozása a XIX. század végi Debrecenben. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 2017. 47–100.
 Tóth 2021 = Tóth Enikő: Czigler Győző (Az Építészet Mesterei) Holnap Kiadó, Bp., 2021.
 Tsoumas 2013 = Tsoumas, Johannis: Ernst Ziller’s architectural decoration and it’s cultural significance. Journal of Art and Architecture Studies 2. (2013) 5–10.
 Wagner-Rieger 1969 = Wagner-Rieger, Renate: Das Palais Erzherzog Wilhelm am Parkring in Wien. Burgen und Schlösser in Österreich 5. (1969) 16–28.
 Wagner-Rieger 1980 = Wagner-Rieger, Renate – Reissberger, Mara: Die Wiener Ringstrasse – Bild einer Epoche. Wiesbaden, 1980.
 Zeese 2015 = Zeese, Andreas: Theophil Hansen, teacher at the Vienna Academy of Fine Arts 1868–1884. In: „Hellenische Renaissance” – The Architecture of Theophil Hansen (1813–1891). Ed. Cassimatis, Marilena Z. – Panetsos, Georgios A. Theocharakis Foundation, Athens, 2015. 331–342.

Summary

Master and Disciple. The Manifestation of Theophil Hansen’s Teachings in the Architecture of Győző Czigler

Győző Czigler (1850-1905), architect and professor at the József University of Technology in Budapest, was a prominent figure of turn-of-the-century historicism. His buildings are characterised by the dominance of the Hellenic neo-Renaissance.

Czigler studied architecture at the Academy of Fine Arts in Vienna. His academy-master was Theophil Hansen (1813-1891), an architect who lived eight years in his early period in Athens and whose architecture was based on Greek models. His contemporaries recognised

Hansen's teachings throughout Czigler's works, but they illustrated rarely the phenomenon by concrete parallels or analogies.

The present paper explores the similarities between the master's and the scholar's architecture through their shared models and formal language, also in comparison with other Hansen disciples. This paper cannot examine the similarities for each building or compare them with the oeuvre of all Hansen's disciples. It merely highlights a few notable examples that explain why contemporaries may have recognised so clearly the connection between Hansen's and Czigler's work. The area of examination is the scene of Hansen's work, which was also familiar territory for Czigler, namely the Austro-Hungarian Empire and Greece.

FRANTIŠEK MIKŠ:

**A FESTÉSZET,
AMINEK ÖRÖKRE EL KELLETT VOLNA TŰNNIE**

Az ukrán bojcsukisták és a bolsevik terror

Ez a szöveg valószínűleg nem jött volna létre, ha nincs Putyin Oroszországának Ukrajna elleni katonai agressziója, amely az egész demokratikus világot megrendítette. Egész jól ismerem Ukrajnát, főleg a keleti részét, ugyanis 2007-től egészen 2011-ig rendszeresen szerveztünk itt a CDK-val (Centrum pro studium demokracie a kultury = Demokrácia- és Kultúrakutató Központ – ford. megj.) előadásokat a demokratikus átalakulás cseh tapasztalatairól. Az utazások során többször is ellátogattam Harkiv, Szumi, Doneck és Kijev művészeti múzeumjaiba, számtalan jegyzetet készítettem és képanyagot gyűjtöttem. Akkoriban cikksorozatot terveztem írni az ukrán modern festészetéről, de jöttek más feladatok, és más felé irányult érdeklődésem, aztán mindent elhalasztottam bizonytalan időre, leginkább örökre. Csak az utóbbi hetek eseményei készítettek arra, hogy kinyissam írásos emlékeim gyűjteményét, és felidézzem az ukrán művészek és értelmiség tragikus sorsát a bolsevik Oroszország uralma alatt.

A művészettörténetben gyakran használják az „orosz avantgárd”, „orosz futurizmus” vagy „orosz kubofuturizmus” kifejezéseket, bár ezek a megnevezések nagyrészt félrevezetőek, és sokszor vitatták őket.¹⁵²⁰ Főként azért, mert a mozgalom nem csupán orosz volt, hanem sok különböző – örmény, grúz, zsidó, lengyel, orosz és elsősorban ukrán – nemzetiség keverékét ötvözte magában. Az ún. orosz festészeti avantgárd nagy része Ukrajnából származott, vagy itt élt és alkotott egy ideig, az ukrán hagyományból merített ihletet, és valamilyen módon hozzá is sorolta magát. Elég olyan neveket említeni, mint a David és Volodimir Burljuk testvérpár, Vaszilij Jermilov, Olekszandra Exter, Sonia Delaunay, Kazimir Malevics vagy Vlagyimir Tatlin, hogy rájövünk, mennyire lehet ukránnak mondani az orosz avantgárdot. Ugyanez mondható el az akkori orosz dráma- és táncművészetről, filmről és irodalomról is.

Ebben az írásban az ukrán monumentalisták kevésbé ismert iskolájára, a „bojcsukista”-nak is nevezett iskolára fogok összpontosítani, amely a 10-es évek végétől a 30-as évekig tevékenykedett Kijevben, továbbá főként alapítójára és vezető személyiségére, Mihajlo Bojcsukra (1882–1937). (1. kép)

¹⁵²⁰ Tomáš Glanc és Jana Kleňhová is vitatja az „orosz avantgárd” kifejezést *Lexikon ruských avantgard 20. století* [A 20. század orosz avantgárdjainak lexikonja]. Lásd Glanc 2005, 23–26.

1. kép

Az orosz avantgárd kapcsán nem szokás megemlékezni erről az iskoláról, mégpedig leginkább azért, mert vezető képviselőit a bolsevikok sorra kivégezték 1937-ben, és számos tanítványuk végezte gulág táborokban. Nemcsak hogy az összes monumentális festményüket elpusztították barbár módon, hanem képeik nagy része is megsemmisült. Munkásságukat ma már csak régi fényképek, az előkészítő vázlatok és néhány fennmaradt kép révén lehet tanulmányozni. Egy másik ok lehet az is, hogy az avantgárd számos képviselőjétől (kubofuturisták, konstruktivisták, absztrakcionisták, illetve szuprematisták) eltérően a bojcsukisták nem próbáltak gyökeresen szakítani a régi művészettel, és az alapoktól kezdve valami újat alkotni, hanem a bizánci templomi monumentális festészetben, az

italiai protoreneszánsz művészetben, ikonokban, ukrán könyvmetszetekben vagy népi motívumokban találtak ihletet. Munkásságukban igyekeztek a lehető legszorosabban összekapcsolni ezt a hagyományt a modern festészetrel, ezáltal egy új és jellegzetes ukrán nemzeti stílust akartak kialakítani, ami végül végzetessé vált számukra.

2. kép

Mihajlo Bojcsuk és a Bizánci reneszánsz iskola

Mihajlo Bojcsuk (ukránul Михайло Львович Бойчук) 1882-ben született a mai nyugat-ukrajnai Ternopil régió Romanivka falujában, ami akkortájt az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott. Már gyermekkorában rajzolt, művészi pályája pedig a tehetségét felfedező rajztanárának köszönhetően kezdett formálódni. 1898-ban Lembergbe utazott, ahol Julian Pankiewicznél tanult festészetet, majd rövid ideig egy bécsi magán művészeti iskolában fejlesztette rajztudását. 1899–1904 között a krakkói Képzőművészeti Akadémián tanult, ahol tanúja volt a lengyel kulturális újjászületésnek az Ifjú Lengyelország mozgalomban, ami egyúttal arra készítette, hogy saját nemzeti kultúrájáról és az ukrán művészet jövőjéről elmélkedjen. Kapcsolatban állt a helyi ukrán közösséggel és az ukrán kultúra iránt érdeklődő lengyelekkel. Művészeti kiállításokon vett részt Krakkóban és Lembergben. Minden bizonnyal épp akkoriban érlelődött meg benne az a gondolat, hogy az ukrán nemzeti festészet fejlődését elsősorban a bizánci művészet ösztönözheti és inspirálhatja.

3. kép

1904–1905-ben Bojcsuk rövid ideig Münchenben tanul, de tanulmányait félbe kellett szakítsa, mivel besorozták az osztrák hadseregbe. A következő évet katonai szolgálatban tölti Dalmáciában, ahol szabadidejében megismerkedik a szerbek és a horvátok kultúrájával. 1907 tavaszán Párizsba, a modern művészet Mekkájába utazik, hogy sok más festőhöz hasonlóan ott tökéletesítse művészetét. A következő négy évet itt tölti.

Bojcsuk Párizsban beiratkozik a posztimpreszionista Nabis csoport néhány képviselője által épp akkor alapított Ranson Akadémiára, Paul Sérusier tanítványa lesz. A modern művészet születését közvetlen közletről szemléli, amely tapasztalat megszabja alkotói és tanári tevékenységének további irányát. Kísérletezik, és az új festészeti stílust igyekeznek szervesen összekapcsolni a bizánci kultúra (2. kép) és az ukrán népművészet (3. kép) hagyományos elemeivel.

4. kép

1909-ben két képét beválogatják a Párizsi Őszi Szalonba. Aktívan tevékenykedik az ukrán művészek helyi közösségében, és fokozatosan maga köré gyűjti a hasonló gondolkodású hallgatók csoportját, akik a műtermében találkoznak. (4. kép)

A hagyományos témák mellett igyekeznek feleleveníteni a korábbi festészeti technikákat, valamint a középkori munka-, ill. művészközösség kollektív módszerét. „*Tojástempera olaj helyett, egyéni helyett kollektív alkotás, a tagadás helyett visszatérés a történelmi örökséghez*”, ekképp lehetne dióhéjban összefoglalni tanításának főbb elveit.

1909-ben Bojcsuk saját festőiskolát alapít, mely a Bizánci újjászületés nevet kapja. Az iskola munkáit egy évvel később külön teremben mutatja be a Függetlenek Szalonjának tavaszi kiállításán. A saját alkotásain túl Mikola Kaszperovics és Sofia Segno munkái is láthatók itt. Számos vezető kritikus felfigyel eredeti stílusukra, amelyet nagyra értékelnek, majd párizsi, krakkói, lembergi és pétervári újságokban írnak róluk. Guillaume Apollinaire is elismeréssel említi őket a kiállításról szóló rendszeres híradásaiban. A francia fővárosban Bojcsuk megismerkedik Sofia Nalepińska fiatal lengyel festőnővel is, aki eredetileg szintén a Nabis csoport Ranson Akadémiáján tanul, s aki később odaadó tanítványa és felesége is lesz.

Bojcsuk Bizánci újjászületés iskolája nem volt hosszú életű. Gyakorlatilag akkor ért véget, amikor 1910-ben elhagyta Párizst. Mindazonáltal a későbbi ukrainai művészi és tanári tevékenységének előhírnöke volt. Ahogy akkortájt saját maga is hangoztatta: „*A bizánci újjászületés iskolája vagyunk, hisz a kultúránkra hatással volt a bizánci [...] Majd ha hazatérünk, másik nevet adunk annak, amit csinálunk.*”¹⁵²¹

Kijevi hazatérése előtt még hosszabb itáliai tanulmányutat tesz Bojcsuk Mikola Kaszperovics és Sofia Nalepińska társaságában. Ellátogatnak Firenzébe, Velencébe és Ravennába, ahol bizánci freskókat és mozaikokat csodálnak meg. Utazásairól szóló levelében ezt írja Jevhen Bacsinszki-nek: „*Úgy bolyongok itt, mintha egy furcsa álomban volnék, és hihetetlenül szép dolgokat nézgetek. Ravennába Firenzén keresztül érkeztem, most pedig indulok Velencébe; másfél hét múlva ismét Lembergben leszek.*”¹⁵²² A több hónapos utazásról körülbelül ötszáz műalkotásról készített fényképet visz haza, amiket aztán felhasznál művészi alkotó és tanári munkájában.

Lembergbe való hazatérése után Bojcsuk a Nemzeti Múzeumban a régi, 15–16. századi ikonok restaurálásán dolgozik, részt vesz a Csernihivi kerületben fekvő Lemesi település Szentháromság-templomában a falfestmények helyreállításában, és irányítja a Kozelecben található Szűz Mária születése székesegyház ikonosztázanak restaurálását. Több saját freskót is alkot Lembergben, Slovitában és Jaroszlavban, valamint számos festményt is készít, amelyeknek csak egy kis része maradt fenn. (5–7. kép) 1911-ben ellátogat Kijevbe, Szentpétervárra, Novgorodba és Moszkvába. Csakúgy, mint Párizsban, fiatal, tehetséges művészeket gyűjt maga köré, hogy létrehozza saját iskoláját, ám erőfeszítéseit megghiúsítja az első világháború kirobbanása. Miután az orosz hadsereg megszállta Lemberget, az ellenséges Osztrák–Magyar Monarchia állampolgáraként internálják Uralszk városába (mai Kazahsztán), majd a Nyizsnyij Novgorod-i kerülethez tartozó Arzamas városába. Az 1917-es februári forradalom és az oroszországi cári rezsim bukása után Bojcsuk visszatér Ukrajnába, és Kijevben telepedik le, ahol részt vett a Szent Szófia székesegyház freskóinak helyreállításában.

1521 Кравченко 2010, Preface, 17.

1522 <https://uaview.ui.org.ua/artist/Boichuk-Mykhaylo>

5. kép

6. kép

7. kép

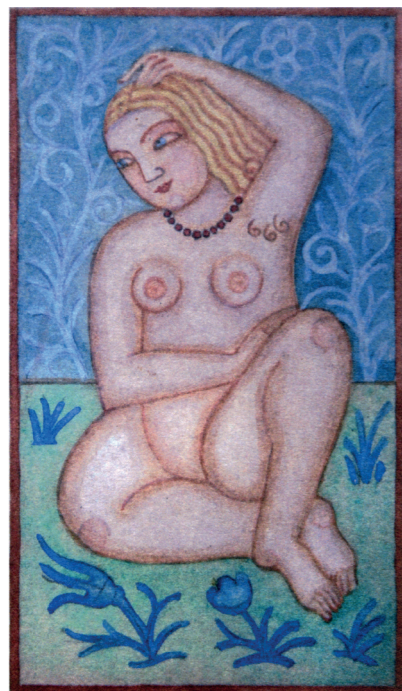
1917 márciusában, röviddel az orosz abszolutizmus bukása után, Kijevben megalakul az Ukrán Központi Tanács (ideiglenes kormány), és az ország megkezdte bonyolult, véres és hiábavaló útját a függetlenség felé. Az ukrán értelmiség nagy reményt táplál a nemzeti és kulturális újjászületés iránt, ukrán napilapok kezdenek el megjelenni, ukrán iskolák és mindenféle kulturális intézmények nyílnak. Mihajlo Hrusevszki történész, a Központi Tanács első elnöke és Ivan Sztesenko oktatási miniszter aktívan támogatta az Ukrán Állami Művészeti Akadémia¹⁵²³ megalapításának gondolatát, amelyet már 1917 decemberében ünnepélyesen meg is nyitottak.

1523 Az akadémiát később átnevezték: Kijevi Képzőművészeti Főiskola (1922–1923), majd 1924-ben Kijevi Állami Művészeti Főiskola névre. Ma: Vizuális Művészeti és Építészeti Akadémia.

Bojcsuk egyike a tanári kar nyolc alapítótagjának. Saját freskó- és mozaikműtermet vezetett. Úgy tűnt, hogy megnyílt az út az álmai, az ukrán művészet megújítása és a saját monumentalista iskolájának létrehozása előtt.

A kijevi monumentális festészeti iskola

Mint már említettük, a Bojcsuk-iskola a hagyományos akadémiai műtermektől főként a hagyományok hangsúlyozásával tért el. „Még, ha a régi mesterek halottak is – állította Bojcsuk –, az ő örökön fiatal művészetük él, és hiba lenne, ha a művész a múlt alkotásaihoz úgy közelítene, mint a régészethez.” Különös figyelmet szentelt a kompozíciónak, és arra készítette a hallgatókat, hogy alaposan vizsgálják meg és mérítsenek ihletet a múlt nagy alkotásainak hagyatékából Giottótól és a protoreneszánsz művészekről kezdve egészen a bizánci ikonokig és falfestményekig. Kijevben tanítványaival mozaikokat és freskókat tanulmányozott a Szent Szófia és a Szent Mihály székesegyházban, bejárták a helyi múzeumok gyűjteményeit, és a rengeteg kötetből álló magánkönyvtárában tanulmányozták a kiadványokat és az anyagokat. A figyelem legfőképp a figurális rajzra irányult, amely Bojcsuk szerint az elmúlt nemzedékek tapasztalataiból kellett kiinduljon. A tanítványoktól megkövetelte a szélsőségek kerülését, a kíváncsiságot, de egyben az alázatot, a középkori munkastílus tiszteletben tartását, valamint a kollektívához való egyéni alkalmazkodást. Azt állította, hogy valós megismeréshez és sikerhez az együttes erőfeszítés vezet, és semmiképp nem az individualista hóbort: „Ne féljete elvezíteni egyéniségeteket. Az egyéniség majd előre tör, ha megéri benneteket a mester.” Különös hangsúlyt fektetett a klasszikus freskóra és mozaikra, valamint arra, hogyan lehet nagytűz mé-

8. kép

retben átvinni a vázlatot a falra. „Ez, a művészekbe még fiatal korukban keményen belevert készség – emlékezett később Vaszil Szedljár – soha nem akadályozta meg őket abban, hogy kimutassák egyéni sajátosságait. Raffaello ugyan Perugino tanítványa volt, mégis példátlan Raffaellóvá vált.” Bojcsuk is a kétkezi művészi munka elsajátítására buzdította tanítványait, arra, hogy tanuljanak szőnyegszövést, kerámiakészítést, kárpitozást, majolikakészítést vagy metszést.¹⁵²⁴

Bojcsuk iskolájához sok olyan tehetséges művész csatlakozott, akik támogatták az ukrán művészet hazai és nemzetközi felemelésére irányuló törekvését. Egyik első diákja, Okszana Pavlenko (8. kép) később visszaidézte lelkesedésüket, amely állítólag akkora volt, hogy amikor a polgárháború idején nehéz ágyúkkal lőtték a várost, a szempillájuk se rebtent, és folytatták a rajzolást és a festést. Jaroszlav Kravcsenko ukrán művészet-

1524 Lásd pl. Kovalskaia, 2006, 111–114.

történész Mihajlo Bojcsuk Iskolája című átfogó kiadványa Bojcsuk harminchét kiemelkedő munkatársának és tanítványának portréját mutatja be.¹⁵²⁵ A legközelebbi és legfontosabb személyek közé tartozott a már említett Mikola Kaszperovics. Őt már 1910 óta, amikor a párizsi Szalonban a Bizánci újjászületés csoport közös kiállítása volt látható, az egyik legtehetségesebb tanítványának tekintették. Megalapításától kezdve dolgozott a kijevi Akadémián, 1921-ben itt lett professzor. Nemcsak különleges festőként vált híressé, akinek munkáiból sajnos csak töredékek maradtak fenn (9. és 10. kép), hanem tapasztalt restaurátorként is, aki Ukrajnában lefektette a szakértő restaurálás alapjait. 1922-ben belépett az Akadémiára Bojcsuk felesége, Sofia Nalepińska-Bojcsuk, aki egy xilográfiai műhelyt vezetett, és főként az ukrán parasztok életének jeleneit ábrázoló kifejező fametszeteiről ismert. (11. és 12. kép)

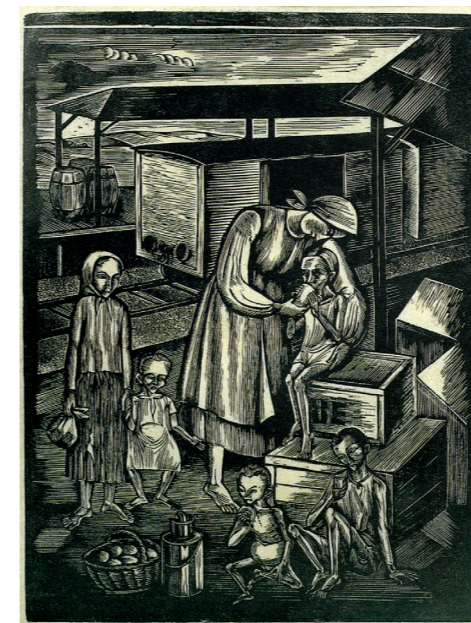
1525 Кравченко 2010.

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

Az iskola első tanulója közé tartozott Bojcsuk tizennégy évvel fiatalabb öccse, Timofij is, aki az iskola számos restaurálási munkájában és új freskók alkotásában is részt vett. Kétségtelenül nagyon tehetséges művész volt, ahogy ez látható a két fennmaradt festményén (13. és 14. kép), azonban 1922-ben meghalt tuberkulózisban, még csak huszonhat éves volt. Továbbá Vaszil Szedljar festő (15. kép) és monumentális festmények alkotója, tanár, tervező, ill. keramikus. Ő vezette az 1923–1930-as években a Bojcsuk-iskolához tartozó Mezsihirjai Kerámiatechnikumot is. És nem utolsósorban Ivan Padalka, számos monumentális festmény társalkotója, tanár, tervező és illusztrátor (16. és 17. kép), később (1925–1930) a Harkivi Művészeti Intézet mun-

15. kép

16. kép

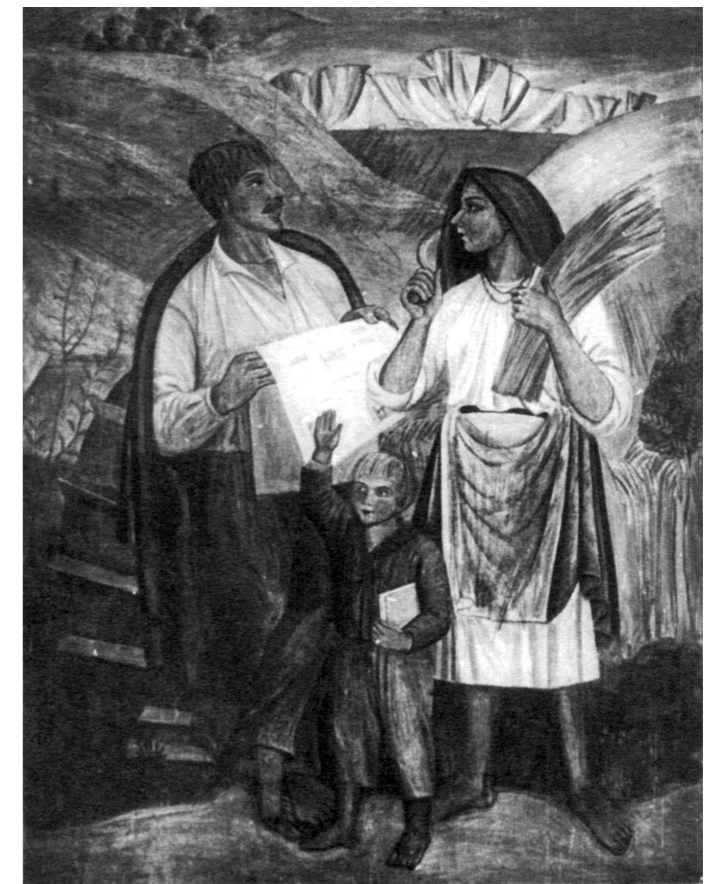

17. kép

18. kép

katársa. A többi diák közül ismert volt a már említett Okszana Pavlenko, Antonyina Ivanova (18. kép), Mikola Rokickij (19. kép) vagy Ochrim Kravcsenko (23. és 24. kép).

19. kép

A bolsevik forradalom és a meggyökeresedés politikája

Bár a Bojcsuk-iskola kapcsán gyakran beszélnek ikonokról és bizánci művészetről, később pedig a szocializmusépítés korszakához kapcsolódó szocialista realizmusról, munkájukban túlsúlyban voltak a paraszti motívumok és a vidéki élet idealizált jelenetei azzal a céllal, hogy újjáélesszék és ápolják az ukrán nemzeti hagyományt (20. kép). Ezért nem véletlen, hogy festményeiknek igen gyakori témája (és tulajdonképpen az Iskola jelképe is) a gyümölcsök terhe alatt roskadozó almafa volt, és a népviseletbe öltözött szüretelő nők, néhol gyerekekkel együtt ábrázolva is. Mindezt nemcsak Mihajlo Bojcsuk és fivére, Timofij alkotásaiban találjuk meg, hanem például Antonyina Ivanova, Szergej Kolosz, Ochrim Kravcsenko, Ivan Padalka, Okszana Pavlenko, Mikola Rokickij és mások műveiben is.

Az idealizált ukrán népi motívumok a politikai megbízásra készített és a forradalmi igényeket kielégítő legtöbb nagy méretű bojcsukista falfestményen is megjelennek. Például már 1919 márciusában hatalmas, az ukrán mezőgazdaságot dicsőítő óriási allegorikus tablókkal díszítették a Kijevi Opera- és Balettszínházat az Ukrajna Vidéki Tanácsainak Első Kongresszusára. Ugyanazon év tavaszán nagy elismerést nyertek tizennégy ukrán népi motívumokkal díszített nagy allegorikus falfestményükért, melyek a Vörös Hadsereg kijevi Lucki laktanyáját díszítették (1922-ben lerombolták) – korabeli fényképek őrzik emléküket. Ez az irányzat

20. kép

21. kép

még azt követően is fennmaradt, hogy Ukrajna végleg elvesztette függetlenségi harcát, és 1922 végén a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének (Szovjetunió) részévé vált. 1927-ben és még 1928-ban is, például, Bojcsuk díjnyertes freskókompozíciót készített a tanítványaival az Odesszához közeli Hadzsibej-öbölben található Mezőgazdasági Szanatórium számára. Ahogy ezt többek közt az Antonyina Ivanovával közösen alkotott *Parasztcsalád* falfestmény fennmaradt fényképén is láthatjuk, továbbra is a paraszttémát ragadják meg, bár az eddigi festményekhez képest itt már érezhető a törekvés, hogy a festmény stílusával megfeleljenek a korszak ideológiai követelményeinek (21. kép). A kortársak tanúsága szerint ezek a freskók egyszerűek, ugyanakkor felemelőek is voltak – „szépek, mint egy templom”, ahogy mondták.¹⁵²⁶

A Bojcsuk-iskola Szovjetunióon belüli fejlődésében és fennmaradásában kulcsszerepet játszott az ún. *korenizáció* („meggyökeresedés politikája” avagy „ukranizáció”), amelyet 1923-ban kezdtek el bevezetni a bolsevikok. Célja az volt, hogy a Szovjetunió népei számára bizonyos fokú kulturális és nemzeti autonómiát adjon, hogy a bolsevik hatalom ne a nemzetiségek elnyomójaként tűnjön fel, és hogy a nyelvhasználatban ne csak az orosz legyen megengedett, ahogy a régi cári rezsim esetében volt szokás. Moszkva így próbálta feltartóztatni és ellenőrzés alá vonni az egyes köztársaságokban a nemzeti újjászületés erősödő folyamatát, egyúttal a szocializmus építésére fordítani az energiáját, és legalább részben kárpótolni a csatlósait a valódi politikai fölény elvesztéséért. És nem utolsósorban meggyőzni a nyugati közvéleményt arról, hogy ezekben az országokban szabad és harmonikus a fejlődés. A gyakorlatban a meggyökeresedés politikája abban rejlett, hogy hangsúlyt fektettek a nemzeti képviselő erősítésére a pártapparátusban, azonkívül valamennyi szinten létrejött az oktatási intézmények hálózata, beleértve a lakosság írástudatlanságát felszámoló központokat. Az analfabéták száma még Oroszországhoz viszonyítva is rendkívül magas volt, több mint a lakosság háromnegyed részét érintette.¹⁵²⁷ Kulturális intézményeket, kiadókat alapítottak, ukrán nyelvű folyóiratokat és újságokat adtak ki, és előtérbe állították a nemzeti történelem oktatását és a népi kultúra megújítását és fejlesztését.

Bojcsuk és iskolája számára egyáltalán nem volt egyszerű a helyzet az eloroszosító és centralizációs nyomás részleges enyhülése ellenére sem, melyet a meggyökeresedés politikája és a

¹⁵²⁶ Kovalskaia 2006, 113.

¹⁵²⁷ Ld. pl. Bojko – Gonč 1997, 90–91.

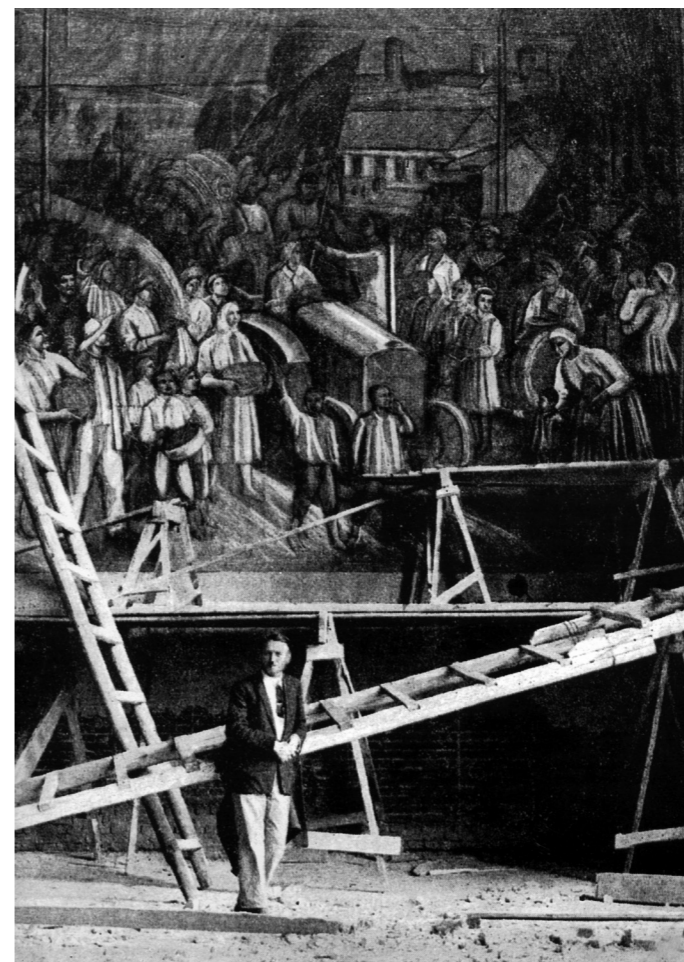
húszas évek elején Lenin által meghirdetett Új Gazdaságpolitika, az ún. NEP hozott. Festészeti koncepciójukért gyakran meg kellett küzdeniük, és létfontosságú kompromisszumokat is kellett kötniük. A kezdetektől fogva stilizációval, dekorativitással és mindenekelőtt archaizmussal vádolták őket. „*A modern munkásokat mint az ikonok szentjeit festitek meg. Ez zavart kelt. Ez olyan, mintha II. Ramszesz telefonon beszélne, vagy ha egy mai szabó szmokingot varrna Jézus Krisztusnak*”, példálózott állítólag Kazimir Malevics Bojcsuknak.¹⁵²⁸ Bojcsuk követői 1925-ben megalapították az Ukrán Forradalmi Művészetek Egyesületét (ARMU), hogy szembenézenek ezzel a kritikával. Fő teoretikusai Vaszil Szedljar és Ivan Vrona voltak. Az Egyesület éles ideológiai vitákat folytatott a művészet fogalmáról, különösen a Forradalmi Oroszország Művészeinek Egyesületével (AchRR), mely a festészet modelljeként a szovjet, nemzetek feletti heroikus realizmust hirdette, és azt állította, hogy az ukrán művészet fejlődését a Peredviznyik Mozgalom (*Vándorkiállítók Társasága* – ford. megj.) és az orosz realista festészet befolyásolta döntően, nem pedig a bizánci művészet és a helyi népművészet.

1926 novemberétől 1927 májusáig Bojcsuk és felesége, Sofia, valamint Ivan Padalka és Vaszil Szedljar szakmai kiránduláson vesz részt Németországban, Franciaországban és Olaszországban, hogy megismerjék a legújabb szakmai irányzatokat és technológiákat. Németországban egyebek mellett felkeresik Dessauban a híres Bauhaus-iskolát, Franciaországban Sérves porcelánműhelyeit, Itáliában tanulmányozzák a majolikagyártást Faenzában, Urbinóban és Gubbióban, Szicíliában pedig a kerámiagyártás iránt érdeklődnek. Iskolájuk alkotásai nemzetközi kiállításokon szerepelnek Amszterdamban, Brüsszelben, Firenzében és Velencében. Haza felé megállnak Bécsben és Prágában, ahol néhány előadást tartanak. A nyugati országokban tett utazásaik miatt – érthető módon – visszatérésükkor kemény kritika éri őket, később ez lesz az oka a letartóztatásuknak.

A nagy fordulat és nagy terror

A 20-as évek végén azonban elkezdi rohamosan megváltozni Moszkva politikája. Az ukrán nemzeti kultúra felemelkedése és a decentralizáció egyre jobban riadalmat kelt a bolsevikokban, és bár eleinte ők maguk kezdeményezték e folyamatokat, most kezdtek nyíltan szembeszegülni velük. 1929-ben véget ért Sztálin Új gazdaságpolitikája, megkezdődik a vidéki Ukrajna erőszakos kollektivizálása és „kulákmentesítése”, ami az 1930-as évek elején a nagy éhínségben csúcsosodik ki. Az ukrán értelmiség képviselőivel szembeni elnyomás is felerősödik és megjelennek az első koholt perek, amelyek célja, mint mondták, „*térdre kényszeríteni az ukrán értelmiséget*”. A kritika természetesen Bojcsukot és közeli munkatársait sem kerülte el. Rögön két irányból is támadták őket – egyrészt ukrán nacionalistáknak nevezték őket, másrészt a szocialista realizmus vívmányait elutasító formalistáknak is. A szovjet sajtó már 1929-ben meg-

1528 <https://uaview.ui.org.ua/artist/Boichuk-Mykhaylo>

22. kép

*ki kell jelentenünk, melyik oldalon állunk – a szocialista realizmus vagy a múlt oldalán. Én a szocialista realizmus oldalán állok, és ellenzem azt, amit bojcsukizmusnak hívnak.*¹⁵²⁹

1933-ban, kegyvesztettsége dacára, Bojcsuk, a tanítványaival együtt, még egy nagy megrendelést kap: Ukrajna akkori fővárosában, Harkivban festményekkel díszítik a Cservonozavodszki Ukrán Drámai Színházat. Ezzel létrejönnek az iskola utolsó monumentális festményei, amelyek teljes mértékben megfelelnek a bolsevik hatalom új ideológiai és esztétikai követelményeinek. Az előcsarnokban található a két nagy freskó: Bojcsuk – *Betakarítási ünnep a termelőszövetkezetben* (22. kép) és Vaszil Szedljar *Iparosítás*. A képek egyenként 5,5 × 6 métereseek. Az új munkás-parasztállam vívmányait mutatják be, kínos gondossággal ragaszkodva a szocialista realizmus minden elvéhez. 1935-ben készültek el a képek, azonban még ez a behódolás sem garantált semmit Bojcsuknak és a tanítványai számára.

Mihajlo Bojcsukra és iskolájára ugyanolyan tragikus sors várt, mint az új ukrán színházra, az ukrán irodalomra és tulajdonképpen az egész ukrán értelmiségre. Például – a rendelkezésre álló adatok szerint – csak az Oktatási Minisztérium vezetőségében csaknem 200 ellenséges elemet lepleztek le, az irodalom területéről a bejegyzések szerint 89 író végzetek ki, 212 író arra kényszerítettek, hogy hagyjanak fel az írással, 64-et Szibériába száműztek, és 83-an kivándo-

1529 Кравченко 2010, Preface, 24.

kezde a kampányt, amely leplezte a Bojcsuk-iskola „*reakciós hátterét*” és a Szovjetunióval szembeni rejtett ellenségességét. A feudális művészet restaurálásával állítólag a feudalizmus visszatérését támogatták. A „*bojcsukizmus*” és „*bojcsukista*” kifejezések becsmérlő és igen kockázatos címkéké kezdtek válni.

Bojcsuk, hogy elkerülje az ellene folytatott erősödő hadjáratot, 1930-ban Leningrádba költözik, ahol a Proletár Képzőművészeti Intézetben tanít. A következő évben azonban a bolsevikok arra kényszerítik, hogy térjen vissza Ukrajnába. Úgy érzi, szorul a hurok a nyaka körül. 1933 őszén afféle elkeseredett mentőakcióként nyilvánosan megalázkodó kijelentést tesz, amelyben tagad mindent, amiért addig küzdött: „*Mindannyiunknak, és kiváltképp nekem, világosan és határozottan*

roltak. Valami hasonló történt az ukrán élet minden más területén, az ipartól a hadseregig.¹⁵³⁰ A bojcsukisták közül elsőként Ivan Padalkát tartóztatta le az NKVD 1936 szeptemberének végén. Két hónappal később, a november 25-ről 26-ra virradó éjszaka Vaszil Szedljar, Mihajlo Bojcsuk és felesége, Sofia következett. A hivatalos indok az 1926–1927 fordulóján tett németországi, franciaországi és olaszországi utazásukon alapuló állítólagos kémkedés vádja volt. 1936 decemberében vallatás és kínzás után valamennyien bevallották aktív részvételüket az „ukrán nacionalista fasiszta ellenforradalmi csoportban”. 1937. július 13-án agyonlőtték Mihajlo Bojcsukot, Ivan Padalkát és Vaszil Szedljart. Ugyanez a sors várt öt hónappal később, 1937. december 11-én Bojcsuk feleségére, Sofiára. Bojcsuk más tanítványainak a gulagokban veszett nyoma, másoknak el kellett hagyniuk otthonaikat, és abba kellett hagyniuk az alkotást, néhányuknak sikerült külföldre távozni. A Bojcsuk-iskola valamennyi nagy falfestményét megsemmisítették, valamint a képek többségét is. A siralmasan kevés fennmaradt festmény nagy része is visszakerült a múzeumi raktárba, és csak 1991-ben kezdték kiállítani azokat.

Epilógus

23. kép

Bojcsuk egyik tehetséges tanítványának nemcsak túlélnie sikerült 10 évet az uráli és a szibériai táborokban, hanem később még alkotnia is – ő Ochrin Kravcsenko (1903–1985) volt. Korai munkáinak nagy részét – néhány kivételtől eltekintve – megsemmisítették, de későbbi festményein, például az *Anyaság* (23. kép) képen, érezzük a Bojcsuk-iskola rezonanciáit. Képet kaphatunk arról is, feltehetőleg milyen irányba fejlődött volna az Iskola, ha nem következett volna be erőszakos felszámolása. 1972-ben festette Kravcsenko az *Éhhalál Ukrajnában. Szomorúság* című sokatmondó vászontestményét (24. kép), feldolgozva a családját is sújtó szörnyű tragédiát. A képen Szűz Máriát ábrázolja egy ukrán nő alakjában, akin fekete ruha és finom hímzéssel díszített fehér sál van. A háttérben az ukrán

parasztok az 1932–1933 közötti éhínség idején átvészelt szenvedésének jelenei – haldokló, alultáplált gyerekek, lesóványodott férfiak és csontos, lelógó mellű nők, sírásás és koporsóba helyezés – láthatók. A Szovjetunió összeomlásáig csak egy maroknyi ember tudott erről a képről. „A kép a kíváncsi szemek elől elrejtve mindig a ház sarkában volt. Az apám csak a barátainak és a munkatársainak mutatta meg” – idézi fel a művész fia, Jaroslav Kravcsenko művészettörténész. Ez a rendkívül erős hatást kiváltó vászonkép ma a kijevi Éhhalál-múzeumban található, és csak remélni tudjuk, hogy túléli az orosz agresszió éppen következő rohamát.¹⁵³¹

1530 Bojko – Gončec 1997, 100.

1531 Lásd <https://holodomormuseum.org.ua/en/tema-pro-holodomor/famine-in-ukraine-sorrow/>

24. kép

Bibliográfia

- Bojko – Goněc 1997 = Bojko, Olekszandr – Goněc, Vladimír: *Nejnovější dějiny Ukrajiny*. Jota, Brno.
- Glanc 2005 = Glanc, Tomáš: „Co je ruské?” In *Lexikon ruských avantgard 20. století*. Praha, 23–26.
- Кравченко 2010 = Кравченко, Ярослав: *Школа Михайла Бойчука. Тридцять сім імен*. Майстерня Книги, Оранта.
- Kovalskaia 2006 = Kovalskaia, Liudmyla: Mykhailo Boichuk and The Ukrainian School of Monumental Art. In *Ukrainian Modernism 1910–1930*. Ukrán Nemzeti Művészeti Múzeum, Kijev, 111–114.

<https://holodomormuseum.org.ua/en/tema-pro-holodomor/famine-in-ukraine-sorrow/>

<https://uaview.ui.org.ua/artist/Boichuk-Mykhaylo>

<https://uaview.ui.org.ua/artist/Boichuk-Mykhaylo>

Summary

The painting that should have disappeared forever The Ukrainian Boychukists and the Bolshevik Terror

The paper focuses on the little-known school of Ukrainian monumentalists, also known as the “boychukists”, which was active in Kiev from the late '10s to the '30s. Its leading representatives were executed by the Bolsheviks in 1937 and many of their students ended up in gulag camps. Not only were all their monumental paintings barbarously destroyed, but most of their pictures were also destroyed. Their work can now only be studied through old photographs, preparatory sketches and a few surviving paintings.

AMIRŐL MÉG NEM SZÓLT A KÖTET... EMBEREK, HISTÓRIÁK

FÁBIÁN BORBÁLA

MIT HOZOTT A KONYHÁRA? A BAJAI GYÜMÖLCSÉSZETI EGYESÜLET MINT A TÁRSADALMI AKTIVITÁS PÉLDÁJA

A dualizmus kori egyesületek kutatása során az egyesületek történetének, tevékenységének feltárására helyeződik a hangsúly. A felnőttképzésben játszott szerepük, elsősorban az oktatással is foglalkozó egyesületek esetében került sor, mint például a népnevelési körök, Budapest Népoktatási Kör, Természettudományi Társulat. Az egyesületek mint önszerveződési szervezetek a társadalmi aktivitás példái. Az általános műveltséget bővítő, a felnőttkori tanulást elősegítő, a kultúrát terjesztő legelterjedtebb, legtöbb taggal működő egyesületek a kaszinók, olvasókörök voltak. A 19. században és a 20. század első felében az analfabetizmus felszámolása volt a magyarországi felnőttképzésnek a legfontosabb feladata, ezzel főként az 1890-es évektől számos egyesület foglalkozott. Az egyéb felnőttképzések nevezhető ezért a dualizmus korában, bármilyen képzés, ami nem az írni-olvasni tudás fejlesztésével foglalkozik. Néhány egyesület szakképzéssel is foglalkozott, ezért érdekes lehet annak vizsgálata, amikor a felnőttképzés és a szakképzés egy egyesület tevékenységében összekapcsolódik, ami egy település meghatározó, ahogy a korabeli forrásokban említik „kulturmissziót” vállaló egyesülete volt. A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület gazdasági sikerei mellett fontos, annak vizsgálata, hogy a társadalmi aktivitása miben nyilvánult meg.¹⁵³²

1. Gyümölcsészeti egyesületek

A „*Gyümölcsészet, gazdasági foglalkozás, mely a gyümölcstermő növényfajok szaporítását, nemesítését és a termelt gyümölcs célszerű értékesítését tűzte ki feladatául. Lehet gazdasági, midőn saját szükségletünk fedezése a célpont és kereskedelmi, ha eladásra termeliünk gyümölcsöt v. annak egyes készítményét (pl. lekvár, szörp, szeszes italok stb.)*.”¹⁵³³ Határozta meg a gyümölcsészet jelentését a 19. század végi lexikon. A szót már korábban használták mint a pomológia szó magyar fordítását.¹⁵³⁴ 1869-ben a Magyar orvosok és természetvizsgálók 14. nagygyűlésén Jancsovics István tartott előadás „*A gyümölcsészet mit országos ügy*” címmel és kérte, hogy törvényjavaslatot terjesszenek be, a gyümölcstenyésztés elterjesztése érdekében.¹⁵³⁵

1532 Az egyesület történetével korábban megjelent tanulmányomban foglalkoztam (Fábián 2017. és Fábián 2022.)
1533 Acsády [1892], 714.
1534 Például Mártonfy 1857, 484.
1535 Jancsovics 1870, 373-375.

A gyümölcsészeti egyesületek már a 19. században alakultak, az első pomológiai egyesület 1820-ban Nyíregyházén alakult.¹⁵³⁶ Az 1844-ben létrejött nagy-siki egyesület, mely az egyik legtovább működő magyar kertészeti egyesület volt. A kertészeti és gyümölcsészeti egyesületek közül több az 1880-as években alakult meg. (Ebben az évtizedben például több városszépítő egyesület is alakult.)

1885-ben 11 megyénél kisebb területen működő kertészeti és gyümölcsészeti egyesület létezett Magyarországon.¹⁵³⁷ 1884-ben még csak 8: „*Nagyenyedi gyümölcsészeti egyesület (Alsó - Fehér megye), Pécs-Baranyai kertészeti egyl., (Baranya m.), Debreczeni kertészeti egyesület, Tiszafüredi gyümölcsészeti egyesület, (Jász-N.-Kún-Szolnok m.), Bozókjárásai gyümölcsészeti egyl. (Hont m.), Lőcsei gyümölcsészeti egyesület és Szepesiglői pomológiai egyesület (Szepes m.), Pápai kertészeti társulat (Veszprém m.)*”.¹⁵³⁸ Gazdasági szempontból az egyik legsikeresebb egyesület a nagykőrösi volt.

1. 2. Az egyesület megalakulása

Milyen volt Baja az 1880-as években? Bács-Bodrog vármegye kereskedővárosa, mely a 19. században is még a megye egyik ipari központja is volt. (A vármegyében a legkorábbi céhet itt alapították.) A 19. század végén 20.000 lakosa volt, a lakóházak száma 2793. A többi bácskai településhez hasonlóan vegyes lakosságú (14463 magyar, 2001 német, 2888 szerb és bunyevác). A lakosság többsége katolikus, de éltek itt zsidók, görög keletiek, reformátusok és evangélikusok is. Baja területe 15053, határa 8995 hektár.¹⁵³⁹

Baja legkorábbi nem vallásos egyesülete 1803-ban alakult, a lövészegylet. A reformkorban három kaszinó, nőegylet, temetkezési egyletek és takarékpénztár is alakult. A kiegyezés után számos új egyesület jött létre a városban, a legtöbb egyesület az 1880-as években. 1889-ben jött létre a Bajai Gyümölcsészeti Egyesület is. Ez az időszak a város gazdasági hanyatlásának időszaka is, hiszen bár a régóta várt vasútvonalat 1885-ben megkapta a város, de a szárnyvonal nem hozta meg a gazdasági élet élénkítését. Ez a felismerés, és hogy az 1873 óta törvényhatósági jogú város polgárai szerettek volna valamit tenni a gazdasági pangás ellen hozta létre az egyesületet. Az egyesület létrejött 1888-ra vezethető vissza, amikor május 16-án több bajai polgár (Dr. Ladányi Mór, Hechtel Lipót, Barasics József, Bodrogi Gyula, Cserba Ferenc, Hesser Gyula és dr. Nikolsburger Károly) indítványozta, hogy a városi tanács segítsen új kereseti lehetőségeket teremteni a városban és a gyümölcstermesztés és a kertészet terjedésének segítése érdekében 100 hold földet adjon el a szegényebb lakosok részére. Az indítványt a közgyűlés elfogadta és fel is terjesztették a belügyminisztériumhoz, de nem kapott a város engedélyt városi földek eladására.¹⁵⁴⁰ Az egyik javaslattevő, dr. Ladányi Mór – orvos - a továbbiakban is kereste a megoldást, hogyan lehetne a gyümölcstermesztést jobban elterjeszteni Baján. 1889

1536 Kollega Tarsoly 1996-2000.

1537 Földes 1885, 207.

1538 Földes 1884, 37.

1539 Lemberger 1900, 48.

1540 MNL BKML IV. 1407. b. 12451/1888.

februárjában, helyi újságban, a Bajai Közlönyben jelent meg, hogy tanácskoznak egy egyesület megalakításáról. A következő cikk ezzel kapcsolatban október 13-án jelent meg vezércikként ismeretlen szerzőtől egy felhívás: „*Alakítsunk gyümölcsészeti egyesületet*”. A szerző ebben meg is indokolja, hogy miért jobb, ha nem a városi hatóság veszi kezébe a gyümölcsstermesztés és szőlőművelés fellendítésének ügyét, s ha – az egyébként máshol már gyakorolt – földeladással lendítik fel a gyümölcsstermesztést Baja környékén. Először ugyanis szerinte a közönséget kell tájékoztatni, a gyakorlati útmutatáshoz szükségesek lennének kísérletek, hogy melyek a helyi éghajlatnak és talajviszonyoknak legmegfelelőbb fajták. A hatóságtól a pénzbeli támogatáson túl csak egy terület, a régi városi epreskert átengedését kérik, mert „a hatóság túlságos gyámkodása egyrészt nélkülözi a nagyobb és általánosabb siker minden termelésnél legbiztosabb garanciáit: a termelő önbizalmát és egyéni kiváló képességei, különös hajlamai, megfelelő értékesíthetőségét; sőt más részt azon veszélylyel jár, hogy a jóhiszeműség által kitűzött legszebb cél az önző kapzsiság, a gyorsabb jövedelmezőségért, a jobbak rovására, könnyelműen kockáztatja.”¹⁵⁴¹

Egy héttel később a városháza közgyűlési termében gyűltek össze az érdeklődők, hogy megalakítsák az egyesületet. Az alakulási jegyzőkönyvet aláírták: Agárdy József magánzó, Drescher Ede, Gerhardt Menyhért tanító, Laforsch János iparos, Lerner Antal kereskedő, Lisák János tanító, Meskó László gazdasági tanácsos, Perlaki Sándor, Scheibner Gyula, Szenczy Győző, Szücs Ferenc alkapitány, Vida Dániel tanító. Az egyesület elnökévé Szabó Alajos ügyvédet, pomológust választották.¹⁵⁴²

Az egyesület első vezetésében három tanító, és egy tanítóképezdei tanár, két ügyvéd, három földbirtokos, egy kereskedő, egy iparos és egy orvos volt; valamint a városi hatóságból a polgármester, a városi főkapitány, a főmérnök, egy alkapitány, egy külöri biztos és a zálogházi igazgató is.

A bajai gyümölcsészeti egyesület legfontosabb célja egy gyümölcsfaiskola alapítása volt, melyből Baját és környékét kereskedésre alkalmas, egészséges nemesített gyümölcsfákkal olcsón ellássák, ugyanis Baja nagyon lemaradt a gyümölcsstermesztésben, és ahogy az egyesület első elnöke fogalmazott: „*még a belfogyasztást is a vidékről és pláne messze külföldről kénytelen fedezni.*”¹⁵⁴³ Ugyanakkor – ahogy az egyesület alakulási értekezletének jegyzőkönyvében megjegyezték – 1000 kat. holdon 3000 egyén foglalkozott szőlőműveléssel.¹⁵⁴⁴

Az egyesület alapszabályait a földművelésügyi minisztérium még 1889. december 31-én jóváhagyta, majd beterjesztette a belügyminisztériumhoz. Közben 1890 februárjában a módosított alapszabályait terjesztette be az egyesület, amit 1891. március 13-án hagyott jóvá a minisztérium.¹⁵⁴⁵

1541 Bajai Közlöny, 1889. október 13. 1.

1542 Bajai Közlöny, 1889. október 13. 1. és Bajai Közlöny, 1889. október 20. 2.

1543 Bajai Közlöny, 1889. október 27. – melléklet

1544 Uo.

1545 MNL BKML IV. 1407. b. 27596/1891.

1. 3. A városi kert, faiskola és a Rezső-telep

Egy 10 éves bérleti szerződés keretében 1890. március 18-án vette az egyesület a városi faiskola kezelését.¹⁵⁴⁶ Három év múlva egy kedvező lehetőségként megvásárolták a várostól bérelt terület mellett Hujman Jánostól a kertjét, melynek vételárához a Bajai Takarékpénztár kölcsönt is nyújtott. A saját kert megszerzését 1894-ben ünnepelték, amikor az egyesület már részben beültette, ekkor úgy döntöttek, hogy az alakuláskor nagy érdemeket szerzett Drescher Rezső nevét örökítik meg a kert nevében és elnevezték Rezső-telepnek. 1900-ban a szomszédos Császár-kert megvásárlásával tovább növelték a területet. Ekkor az egyesületnek volt: „*3 hold igen szép, már termésben lévő szőlő, majdnem 20 hold igen jó karban lévő faiskola, mintegy 1500 darab már termőre való anyafa, 2 holdnyi kitünő fűztelep*”.¹⁵⁴⁷ 1902-ben a pozsonyi országos kiállításon szerepeltek faiskolai termékekkel. „*A faiskola területe 50 hold. Van készletben 45-50.000 db különböző nemű nemes fajta gyümölcsfa, 200.000 vadoncz, 50-60 ezer díszfa és díszcserje, 5-6 ezer cserépben nevelt rózsafa*”.¹⁵⁴⁸

2. Az egyesület tagjai

A kezdeti lelkesedés után hamarosan megfogyatkozott a tagok száma. 1890-ben 66 tagja volt az egyesületnek, 1892-ben 26, amikor az új vezetőség 1893-ban egy nagyszabású tagtoborzó akcióba kezdett és ennek eredményeként a tagok száma októberben a 80 főt is meghaladta.¹⁵⁴⁹ Az 1894-ben rendezett borkiállítás után 30 fővel nőtt az egyesület tagjainak száma.¹⁵⁵⁰

Az új tagok megnyerésének egyik eszköze lehetett, hogy ekkoriban folyamatosan köztölték, hogy kik léptek be az egyesületbe. Ezekből a hírekből tudjuk, hogy Berényi Dániel a város plébánosa, Drescher Rezső ügyvéd (az egyesület titkára), dr. Bérczi Albert ügyvéd és Fejes István az Első magy. ált. bizt. társaság hivatalnok (1893-ban megválasztott pénztárosa a Bajai Gyümölcsészeti Egyesületnek) gyűjtötték nagyobb számban az új tagokat.¹⁵⁵¹ Két évvel később is Berényi Dánielt és Drescher Rezsőt emelik ki, valamint Hesser Gyula ügyvédet és Lerner Antal fűszerkereskedőt.¹⁵⁵²

1897-ben már 138 tagja, az 1899-es elnöki jelentés már arról számolhatott be, hogy 196 tagja van az egyesületnek.¹⁵⁵³ 1902-ben a 201 tag közül már 21 vidéki volt.¹⁵⁵⁴ 1910-ben 130 tagja volt és négy évvel később is a 121 bajai tag mellett 9 vidéki volt.¹⁵⁵⁵ A 20. század elejéről van adat arról, hogy az egyesület közgyűlésein az elhunyt tagokról is megemlékeztek, pl. 1902-ben

1546 Bajai Közlöny, 1891. március 22. 3. és MNL BKML IV. 1407. b. 2756/1891.

1547 Bajai Közlöny, 1901. február 17. 2.

1548 A II. Mezőgazdasági... 1902, 39.

1549 Bajai Közlöny, 1893. október 22. 3.

1550 Bajai Közlöny, 1894. október 28. 2.

1551 Bajai Közlöny, 1893. április 9. 2.

1552 Bajai Közlöny, 1895. február 19. 2.

1553 MNL BKML IV. 1407. b. 8305/1899.

1554 Bajai Hirlap, 1902. február 9. 10.

1555 MNL BKML IV. 1407. b. 4916/1917.

Latinovits Gyuláról és Rosenberg Mórról.¹⁵⁵⁶ Az egyesület feloszlási iratai között maradt fenn az 1914-es tagnév sor, mely alapján tudhatjuk, hogy kik voltak akkor tagjai az egyesületnek. Társadalmi aktivitás szempontjából néhány kutató fontos mércének tartja, hogy az egyesület tagjai milyen más egyesületnek voltak a tagjai. A fennmaradt tagnévsor arról tanúskodik, hogy más egyesületek is tagjai voltak a Gyümölcsészeti egyesületnek. A Kölcsönösen Segélyező Egyesület, az Uri Casino (Nemzeti Kaszinó) elnöksége és a Céllövész Társulat elnöksége is. Utóbbinál érthető, hogy a nagy parkkal rendelkező egyesület számára előnyös volt a Bajai Gyümölcsészeti Egyesület tagjának lenni, hiszen nemcsak olcsóbban, de ingyen is beszerezhettek dísznövényeket. A két egyesület közötti szorosabb kapcsolatáról az újságok is tanúskodnak, hiszen amikor 100 éves volt a Céllövész Társulat, akkor a Bajai Gyümölcsészeti Egyesület a társulat javára rózsza és számóca-kiállítást rendezett. A kiállítás egyik résztvevője a Céllövész Társulat volt.¹⁵⁵⁷ A szoros együttműködés egyik oka az is volt, hogy a lövészegylet vezetőségének számos tagja a Bajai Gyümölcsészeti Egyesület vezetőségének is tagja volt.

A kaszinóval is szoros volt az egyesület együttműködése, hiszen vezetőségének számos tagja kaszinói tag is volt. Például a kaszinó több évtizeden keresztül elnöke Bodrogi Gyula közjegyző, és az 1914-ben elnök dr. Bernhart János is tagja volt a gyümölcsészeti egyesületnek is, valamint az alelnökök Ertl József és Major Károly, a választmányi tagok közül dr. Hegedűs Aladár, Hesser Gyula, Kollár Ágoston, Meskó László, Weidinger Dezső.¹⁵⁵⁸ Nagel Sándor a gyümölcsészeti egyesület elnöke a kaszinó választmányi tagja volt.¹⁵⁵⁹ 1898-ban a rózsza és számóca kiállítását a gyümölcsészeti egyesület a kaszinóban tartotta.¹⁵⁶⁰ 1903-ban a kiállítandó számócákat a kaszinóba is lehetett küldeni, a május 31-én tartott számóca kóstolóra (az egyesület terméséből) pedig a kaszinói közösen indultak a Rezső-telepre.¹⁵⁶¹

1903-ban az egyesület elnöke Nagel Sándor¹⁵⁶² kezdeményezte az állatvédő egyesület megalakulását és a kezdeti években szoros volt az együttműködés, nemcsak azért mert az új egyesület elnöke a Bajai Gyümölcsészeti Egyesület választmányi tagja, alelnöke volt, hanem például madáretetőik kihelyezésével, árulásával is segítettek.¹⁵⁶³

Az 1914-es tagnévsorban szerepel a Kereskedelmi Kaszinó elnöke, az Ipartestület elnöke és alelnöke, a Bajai Sport Egyesület elnöke és alelnöke, a daloskör elnöke, a Bajai Polgári Olvasóegylet választmányának több tagja, a Bajai Széchenyi Szövetség titkára; a Bajai Takarékpénztár igazgatója, Bajai Kereskedelmi és Iparbank elnöke, a munkásbiztosító elnöke, az izraelita polgári iskola igazgatója.¹⁵⁶⁴

1556 Bajai Hírlap, 1902. február 9. 10.

1557 Bajai Közlöny, 1903. május 31. 2. és Bajai Közlöny, 1903. június 7. 2.

1558 Baja város ... 1914.

1559 Nagel Sándor írta meg a kaszinó történetét. (Nagel 1903.)

1560 A kert, 1898. 12. sz. 447.

1561 Bajai Közlöny, 1903. május 31. 2. és melléklet

1562 Nagel Sándor (Baja, 1852 – Baja, 1940) 1902-ben változtatta a vezetéknevét Nádasra. Kisdedóvóképzőt végzett, majd 1870-ben tanító, 1872-ben tornatanár lett. Somorján volt háziipari tanár, 1870-től Baján tanított, 1872-től a tanítóképzőben, 1879-ben nevezték ki tornatanárrá. 1905-ben vonult nyugdíjba. (A kalocsai érsekmegye... 1880. 62.)

1563 Bajai Közlöny, 1903. december 6. 2.

1564 Baja város ... 1914.

Az akkoriban Baján létezett mindkét férfi szerzetesrend a ciszterek és a ferencesek is tagjai voltak, mindkettőnek, különösen a ferenceseknek nagy kertjük volt (ez utóbbiból lett a mai Déri-kert). Nemcsak az egyesület tagjai között voltak zsidók, hiszen már az alakuláskor vezető szerepet játszó dr. Ladányi Mór is izraelita volt, hanem az „Izraelita Hitközség elnöksége” is tag volt, és az egyesület vezetőségében számos izraelita volt. Baján a lakosság többsége római katolikus volt, jelentős zsidó közösség mellett csak kis létszámban éltek ortodoxok, reformátusok és evangélikusok. A Dunamelléki Református Egyházkerület gondnoka Gaál Péter ügyvéd, országgyűlési képviselő alapító tagja volt az egyesületnek és a családi iratok közt fennmaradt, hogy a későbbiekben lánya is tag volt. 1893-ban alapító tag lett a kalocsai érsek, Császka György is. Ebben az évben a város volt országgyűlési képviselője Latinovits Gábor (korábbi plébános, kanonok) is alapító tag lett.

A Bajai Gyümölcsészeti Egyesületbe már a kezdetektől nőket is felvettek, ezt az alapszabályokban rögzítették.¹⁵⁶⁵ A módosított alapszabályok szerint a gyám beleegyezésével kiskorúak is tagjai lehettek az egyesületnek.¹⁵⁶⁶ Az egyesület hölgy tagjairól kevés információ maradt fenn, bár mint említettem az egyik fennmaradt tagsági jegy tulajdonosa Gaál Péter lánya özv. Natti Józsefné volt.¹⁵⁶⁷ 1893-ban lett az egyesület tagja özv. Lengyel Jánosné.¹⁵⁶⁸ 1894-ben a választmány tagja volt özv. Ujhelyi Mátyásné.¹⁵⁶⁹ Az 1914-es tagnévsor szerint özv. Csihás Ferencné (földbirtokos), özv. Kollár Ernőné (fakereskedő), a már említett özv. Natti Gál Klótild (magánzó), özv. Reich Bernátné (kereskedő), a vidéki tagok között a kiskőrösi özv. Záboji Gusztávné (tanítónő). A fennmaradt adatok szerint tehát csak az özvegyasszonyok voltak tagjai az egyesületnek, de az újságtudósítások arról árulkodnak, hogy a kiállítások megrendezésében – kiállítóként is – és lebonyolítóként az asszonyok és lányok is fontos szerepet játszottak, bár az egyesületnek hivatalosan a férjük vagy az édesapjuk volt a tagja.

Az 1914-es tagnévsorban a legtöbb adót fizető virilis 35 polgár közül tizenötön a Bajai Gyümölcsészeti egyesület tagjai voltak. A 36 választott bizottsági tag közül tízen. A városi tisztviselők közül heten: a polgármester, tiszti főorvos (a kaszinó elnöke), rendőr-alkapitány, mindhárom városi tanácsnok. A járásbírósról három bíró¹⁵⁷⁰, két telekkönyvvezető, és két tisztviselő.¹⁵⁷¹

Az 1914-es tagnévsorban 56 különböző foglalkozás szerepel. Ekkor csak egy kertész tagja volt az egyesületnek. A tanítók, tanárok száma jelentősen csökkent, hiszen csak négyen maradtak 1914-re. Legtöbben hivatalnokok voltak. A tagok 20% kereskedő és 15,8%-a iparos volt. Meglepő módon a földbirtokosok száma is alacsony 13 földbirtokos és két gazdász. Az egyesület tagjai közt – nemcsak a vezetőségében – meghatározóak voltak az ügyvédek (10%) és a magánzók is.

1565 A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület... 1893. 5.

1566 A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület... 1902. 4.

1567 MNL BKML XIII. 5. Gál család iratai. c. Natti család iratai

1568 Bajai Közlöny, 1893. július 2. 2.

1569 Bajai Közlöny, 1894. február 4. 1.

1570 Az egyik bíró Major Károly fia Major Máté visszaemlékezéseiben ír a házuk kertjéről, de azt is megemlíti, hogy szülei külön kertészt alkalmaztak a díszkerthez és a gyümölcsöshöz. (Major 1973.)

1571 Baja város ... 1914, 5-13.

Az egyesület elsősorban nem a szakembereknek volt a gyűjtőhelye, hanem olyanoknak, akik lehet, hogy csak az otthoni kertben foglalkoztak gyümölcsészettel vagy kertészettel mégis fontos volt számukra, hogy ezt magas színvonalon tegyék, illetve az a közösség, amit ez az egyesület létrehozott. Nagel (később Nádas) Sándor az egyesület második elnöke 1894-ben ezt így fogalmazta meg: „*Ha egy ügyvéd, orvos, hivatalnok stb. azt mondja, miért pártoljam én a gyümölcsészeti egyesületet, mikor nekem nincs egy fám, vagy egy bokrom, - akkor én bizvást visszamondhatom, hogy kicsinyes, szűkkeblű felfogás. Hiszen nem annak a fának vagy bokornak van szüksége az egyesületre, hanem az egyén érdeklődése az egyesület iránt, a mely érdeklődés teremti meg a fát, a bokrot – a gyümölcsöt, a termést a köz számára.*”¹⁵⁷²

Az egyesület tagjai a város megbecsült polgárai voltak, többen aktív társadalmi életet éltek, más egyesületeknek is tagjai voltak. Lemberger Ármin ügyvéd, lapszerkesztő, aki Arany János Toldi című művét németre fordította, fontosnak tartotta életrajzában megjegyezni, hogy a bajai Gyümölcsészeti Egyesületnek választmányi tagja.¹⁵⁷³

Az egyesület tagjai közé bárki felnőttest felvehettek, ahogy az első alapszabályban meghatározták „*az egyesület tagja minden jellemes önálló honpolgár lehet.*”, az a 20. század elején „*erkölcsileg kifogástalan egyén*”-re módosult.¹⁵⁷⁴ A vidéki tagok lehetőségét már ebben az alapszabályban lehetővé tették, ugyanis kimondták, hogy ideiglenes lakosok is felvehetők az egyesület rendes tagjává.¹⁵⁷⁵

2. 1. Az egyesület választmánya

Az alapszabályok szerint a közgyűlés szótöbbséggel 3 évre választott 8 rendes és 4 póttagot az egyesület tagjai közül. Szavazati joggal az egyesület elnöke, alelnöke és titkára is tagja volt a választmánynak, tanácskozási joggal a pénztárnok, könyvtárnok és a gazda is.¹⁵⁷⁶

Az 1894. évi választmányi tagok¹⁵⁷⁷ közül csak azok hiányoznak az 1914. évi tagnévsorból, akik időközben elhaláloztak. Az első választmány esetében már más a helyzet, ketten maradtak az egyesület tagjai (Lerner Antal, Somogyi Emil), heten meghaltak. Dr. Ladányi Mór a későbbiekben nem foglalkozott az egyesülettel. Nádas Sándor gazda, az egyesületet felvirágoztató elnök 1907-ben lemondott.¹⁵⁷⁸ A titkár Drescher Rezső 1897-ben elköltözött Bajáról, választmányi tag volt testvére, Drescher Ede polgármester is, aki 1895-ben költözött el Bajáról és

1572 Nagel 1894, 1.

1573 Borovszky [1909] 523.

1574 *A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület...* 1902, 4.

1575 *A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület...* 1893, 6.

1576 *A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület...* 1893, 9.

1577 Bayer Adolf (tímár), Berényi Dániel, Drescher Gyula (vaskereskedő), dr. Hegedűs Aladár (polgármester), Hesser Gyula (ügyvéd), Lerner Antal (fűszer és borkereskedő), Manhold István (kir. postafőnök), Meskó László, Reich Ignác (rőfős kereskedő), Reich Salamon (földbirtokos), Somogyi Emil (földbirtokos és nagybérlet), Stern Lipót (lisztkereskedő), Stern Vilmos (lisztkereskedő), Szabó Alajos (ügyvéd, pomológus), Tauszig Jakab, Túry Mátyás (városi t. ügyvéd), özv. Ujhelyi Mátyásné, Vida Dániel (tanító). Bajai Közlöny, 1894. február 4. 1.

1578 Bajai Hírlap, 1907. január 20. 3.

1900-ban meghalt, másik testvére Gyula tagja maradt az egyesületnek. Scheibner Gyula főkapitány, aki a városi egyesületi életnek is oszlopos tagja volt, például, mint az Ifjúsági egyesület elnöke, nyugalomba vonulása után elköltözött a városból.

Egy 1897-es jelentés szerint az egyesület vezetőségében „*senki egyetlen krajczár fizetést avagy renumerációt nem kap tehát mindenki díjtalanul végzi tisztán közcélú munkáját*”.¹⁵⁷⁹

2. 2. A tagjutalékok

Az 1890-es első alapszabályok szerint „*az egyesület saját céljaira fel nem használt oltóvesszőiből, a választmány által meghatározandó mennyiségben, módon, a tag díj nélküli osztalékot kap.*”¹⁵⁸⁰ A 13. § szerint a nemesített gyümölcsfa-csemeték és szőlővesszők eladásánál elsőbbségi joguk van az egyesület tagjainak.¹⁵⁸¹ Ez változott az egyesület 1893-as újjáalakulásakor, hiszen a tagok számára több kedvezményt nyújtottak, hogy minél több tagja legyen az egyesületnek, tehát fákat is el kezdtek tagjutalékként osztani, a régebbi tagok több fát kaptak. A belépéskor ugyanis 3 évre vállalták a tagdíj fizetését, ennek ösztönzésére az új tagok két, a két éve tagok négy és a három éve tagok hat darab fát kaptak.¹⁵⁸²

Nagel Sándor célja a tagjutalékok, és az ingyen fák kiosztásával is bizonyos almafajták elterjesztése volt, ahogy 1894-ben írta: „*Ha majd az egyesület tagjai számosak, nagy számúak lesznek, s mindenki elülteti évenként a maga 2-4-6 drb fáját, mily óriási gyümölcsöskertté alakul Baja határa, mily roppant mennyiségűvé fog e nagy kert gyümölcstermése növekedni, mely gyümölcstermés cseréjében messze vidékeket adózóinkká fogunk tenni!*”¹⁵⁸³ 1900-tól kezdve tagjutalékként 10 db élő fát, vagy más növényt kérhettek a tagok.¹⁵⁸⁴ A módosított alapszabályokban azt határozták meg, hogy 15 fánál több nem lehet a tagjutalék.¹⁵⁸⁵ Az egyesület egyetlen fennmaradt árjegyzéke szerint is a rendes tagok „*10 darab gyümölcsfát vagy ezek árának megfelelő értékű más élő növényt*” kaptak.¹⁵⁸⁶ Egy 1912-es értesítés szerint a 6 korona évi tagsági díj „*ellenértékül minden tag évente ugyancsak 6 korona értékű gazdasági- vagy gyümölcsfát, szőlővesszőt vagy virágot jutalékként ingyen kap.*”¹⁵⁸⁷

A tagjutalékok kiosztása minden évben fontos eseménye volt az egyesület életének, hiszen a helyi újságokban rendszeresen közzétették, hogy a tagjutalékok kiosztására jogosító jegyeket hol lehet átvenni. Ebből megtudható, hogy az adott évben ki az egyesület pénztárosa, mert ez gyakran változott. Az is kirajzolódik, hogy mely kereskedőkkel volt szorosabb kapcsolata az egyesületnek, akik általában az egyesület tagjai is voltak.

1579 SZTL F:32. Baja főispáni 150/1897.

1580 A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület... 1893, 7.

1581 Uo.

1582 Bajai Közlöny, 1893. október 22. 2.

1583 Nagel 1894, 1.

1584 Bajai Közlöny, 1899. április 23. 2.

1585 A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület... 1902, 4.

1586 A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület... é. n. 2.

1587 Uo.

2. 3. Ingyen fák kiosztása

Az egyesület fénykorában 1899-től nemcsak az egyesület tagjai számára osztottak ki gyümölcsfákat, hanem a bajai polgárok között is. A kiosztott fák mennyiségéről csak néhány évből maradt fenn adat.¹⁵⁸⁸ Nemcsak a tagokat, hanem a városban élő „szegényeket“ is ellátta ingyenes élő fával az egyesület, például 1901-ben kb. 2000 darabot osztottak ki. A hírlapi tudósítások alapján ezek gyorsan elfogytak, például 1903-ban egy hét alatt.¹⁵⁸⁹ 1903-ban a helyi újságban megjelent az is, hogy kik kaptak ezekből a fákából. Ebben az évben kísérletezett az egyesület azzal, hogy Baja város utcáit gyümölcsfákkal ültessék be. A Flórián és Zrínyi utcákba ültetett fák többsége kiszáradt. A két évvel később felajánlott gyümölcsfákat a városi mérnök véleménye miatt, hogy az utcák talaja nem alkalmas a faültetésre a külső város részekben és a közegészségügy miatt sem lehet, mert a gyerekek megehetik a zöld gyümölcsöket.¹⁵⁹⁰ 1906-ban az ingyen kiadható fák számát is 10 darabban határozták meg.¹⁵⁹¹

Az egyesület nemcsak a szegényeknek, hanem hazafias célból is ajánlott fel ingyenes fákat: 1896-ban milleneumi (ezeréves) emlékfákat, 1898 őszén és 1899 tavaszán Erzsébet királyné emlékfákat.¹⁵⁹²

3. Az egyesület felnőttképzésben játszott szerepe

A tagok számára a korszerű szakismeretek átadását több módon valósította meg az egyesület. Már az alakulásakor 1890 februárjában előadást tartott gyümölcsészeti témában. A későbbiekben szakfolyóiratokra (pl. Kertészeti Lapok, Gazdasági Értesítő) fizettek elő és egy szakkönyvtára is volt az egyesületnek. Az egyesületi helységben, előadásokon, illetve a kiállításokon a tagok minden bizonnal egymástól is tanultak. Külley Lea bajai családjára való visszaemlékezésében írja: „A kertészkedés szinte kötelező „hobbija” volt az uraknak, nem illett henyélni. Nagypám virágkertészetet, Guszti bácsi pomológiát tanult könyvből, alaposan.”¹⁵⁹³ A fent idézett Guszti bácsi Kollár Ágoston könyvkereskedő még 1914-ben is tagja volt az egyesületnek,¹⁵⁹⁴ s valószínűleg a nagyapa: Szuper Mihály is, akivel közeli barátok voltak.

Az egyesületek kezdetektől fontosnak tartotta, hogy szaktanáccsal lássa el nemcsak az egyesület tagjait, hanem a faiskolai vásárlókat, vagy másokat, akik például fajmeghatározáshoz kértek tanácsot. A faiskolai árjegyzékben is szerepel, hogy a tagok részére ingyen adtak szakvéleményt és faj meghatározási díjat sem fizettek.¹⁵⁹⁵

1588 1899-ben 200 gyümölcsfát, 1900-ban 1500-1700 fát, 1903-ban 1900 darabot. Bajai Hírlap, 1899. május 21. 2.; Bajai Közlöny, 1900. április 8. 2.; Bajai Közlöny, 1903. november 1. 2.
1589 Nagel 1902, 212. és Bajai Közlöny, 1903. február 22. 1.
1590 MNL BKML IV. 1407. b. 13372/1907.
1591 Bajai Hírlap, 1906. október 21. 4.
1592 MNL BKML IV. 1407. b. 8305/1899.
1593 Külley 2005, 75.
1594 MNL BKML IV. 1407. b. 4916/1917.
1595 A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület... é. n. 2.

3. 1. Előadások

Az előadó Lissák János: „a gyümölcsfák ellenségeiről és azok elleni védekezésről” címmel Nagel Sándor tanítóképezdei tanár „a gyümölcsfa tenyésztés hasznáról és hasznosításáról” tartott előadást, melyek a helyi újságban is megjelentek. Ezen a szervezők sajnálatára a szőlőbirtokosok, földműveléssel foglalkozók nem jelentek meg, csak a város „intelligenciája”.¹⁵⁹⁶

Heinrich József szőlészeti felügyelőt is többször meghívták előadások tartására, ezekre a szőlőbirtokosokat és a szőlőmunkásokat is meghívták.¹⁵⁹⁷ 1902-ben meg hirdetett fametszési előadást „nem volt megtartható az érdeklődés csekélyége miatt; 27-én az egyes fák metszését mutatta be az előadó a 30-40 főnyi hallgatóságnak. Baj az, ha az emberek nem akarnak tanulni.”¹⁵⁹⁸

3. 2. Tanoncképzés, tanfolyamok

Már 1890-ben hirdetést tettek közzé, hogy kertészsegédek képzése céljából felvesz tanoncokat az egyesület, akiket díjtalanul oktatna. Az első „oltási, szemzési, párosítási, stb.” tanfolyamukat is ekkor tartották hetenként kétszer. Az elméleti oktatás a városháza nagytermében, a gyakorlati pedig az egyleti telepen. A tanfolyamra 14 évnél idősebbek jelentkezhetek.¹⁵⁹⁹ 1893-ban már oltási tanfolyamot és versenyt is hirdettek, a résztvevők bizonyítványt is kaptak.¹⁶⁰⁰ 1894-ben az oltási tanfolyamra már 12 éven felüli nők és férfiak is jelentkezhetek.¹⁶⁰¹ A tavaszi tanfolyamon a szőlővesszők elültetését megelőző munkálatokat oktatták, melyeket korábban helyben nem alkalmaztak Baján és környékén. Erre a szőlőbirtokosokat, vincelléreket és az érdeklődőket hívták meg.¹⁶⁰² 1907-ben a fatenyésztők és vincellérek póttanfolyamát rendezte az egyesület.¹⁶⁰³

1904-ben a borkiállítással kötötték össze az előadás tartását, hogy ne csak az érdeklődők, hanem az ezzel foglalkozóknak adják át a legújabb szakismereteket. Az előadások a szőlő értékesítéséről és a kártevők elleni védekezésről szóltak. Az előadók: Allaga István, Hegedűs József, Nádas Sándor és Schwáb János voltak.¹⁶⁰⁴

Kertészgyakornokokat is képzett az egyesület,¹⁶⁰⁵ akiknek „alkalmazhatóságuk” szerint ösztöndíjat is adott: a helybelieknek 48-100 forintot, a vidékieknek lakást, ellátást és 8-14 forintot.¹⁶⁰⁶ a saját személyzet képzése is fontos volt, mert ahogy az 1899-es elnöki jelentésben

1596 Bajai Közlöny, 1890. március 2. 2.

1597 Például 1896-ban. Bajai Közlöny, 1896. január 19. 2.

1598 Bajai Hírlap, 1902. február 9. 5.

1599 Bajai Közlöny, 1890. március 9. 2.

1600 Bajai Közlöny, 1893. április 2. 2. Az oltási versenyben kevesen vettek részt. Képesítési oklevelet szereztek: Pukli József, Rácz János, Mezei Pál, Nuber Antal. (Bajai Közlöny, 1893. július 2. 2.)

1601 Bajai Közlöny, 1894. február 4. 2.

1602 Bajai Közlöny, 1894. április 8. 2.

1603 Bajai Független Újság, 1907. január 19. 4.

1604 Borászati Lapok, 1894. szeptember 4. 696.

1605 Lemberger 1900, 93.

1606 Bajai Hírlap, 1899. július 9. 3.

Nagel Sándor megjegyezte: „*a segéd személyzetnél már vagy a tapasztalat vagy a megfelelő műveltség hiányai hatnak tevékenységünkre bénítóan.*”¹⁶⁰⁷ 1901-ben például a saját alkalmazottai és munkatársai számára szervezett tanfolyamon növény élet és növény bonctant, növény termelést, gyümölcsfa és szőlőművelést, rajzolást tanítottak. A rajzórákat a tanítóképzőben tartották.¹⁶⁰⁸

Elméleti és gyakorlati képzést addig amíg a városi faiskolát az egyesület kezelte a városi útkaparók részére is nyújtottak. A 2-3 napos tanfolyamokon a faültetés és ápolás elemeit tanították. A tanköteles gyermekek fatenyésztési oktatása is az egyület telepén volt, amíg a városi faiskolát kezelték.¹⁶⁰⁹

1896-ban a földművelésügyi minisztérium iratai szerint az egyesület azért is kapott állami segítyt, mert a kertészetet tanítottak a népiskolákban és a tanítóképzőben.¹⁶¹⁰

3. 3. Az 1899-1900 évi téli gazdasági előadás-sorozat

1899/1900 telén tartott tanfolyamon komplexebb ismereteket adtak át. Az előadások tárgyai voltak: „*talajművelés, trágyázás, mezőgazdaság és takarmány növénytermesztés, gazdasági és más állatok tenyésztése, gyümölcsfa és gyümölcsstermelés, gyümölcs értékesítés, szőlőtermesztés, bortermelés és kezelés, hasznos és káros állatok, gombák és ellenük való védekezés, gazdasági számvitel, szövetkezetek, gazdasági és munkás valamint bortörvény*”.¹⁶¹¹

Az eredeti tervek szerit férfiak és nők számára is szervezték a gazdasági tanfolyamot. Hétfő esténként csak férfiak számára, csütörtökön voltak az általános előadások férfiak és nők számára, szombaton a gyümölcsészet és a szőlészet tárgyköréből férfiak és nők számára. Az előadásokat a tanítóképző intézet emeleti rajztermében tartották.¹⁶¹² A tanfolyamon eleinte kevesen vettek részt, majd a kertmunkás iskola vezetője, Hegedűs József buzdítására a munkásosztályból többen jöttek el, de hiányzott a kis- és középbirtokosok érdeklődése.¹⁶¹³

A tanfolyam előadói és tárgyai

Előadó	Előadás tárgya	
Benkő Pál	állattenyésztés	állatorvos, az egyesület gazdája
Madarász Flóris	Betegségeket okozó gombák növényi betegségek	
Nagel Sándor	Gyümölcsfa tenyésztés	a Bajai Gyümölcsészeti Egyesület elnöke
Somogyi Emil	mezőgazdaság köréből trágyázásról	választmányi tag

¹⁶⁰⁷ MNL BKML IV. 1407. b. 8305/1899

¹⁶⁰⁸ Bajai Hírlap, 1901 október 17. 2.

¹⁶⁰⁹ Törvényhatósági joggal ... 1908, 9.

¹⁶¹⁰ MNL OL K-184. - 12117-es iktatókönyv.

¹⁶¹¹ Bajai Közlöny, 1899. november 19. 2.

¹⁶¹² Bajai Közlöny, 1899. november 26. 2.

¹⁶¹³ Bajai Közlöny, 1899. december 17. 2.

Evetovics János	szövetkezetekről	
Hegedűs József	gyümölcsfák nevelése és alakítása	
Réthy Pál	Gyümölcsfák oltása és szemzése (gyakorlati oktatás is!)	egyesületi főkertész

Az elméleti előadásokon átlagosan 58 fő vett részt (legkevesebb: 14, legtöbben: 127). A gyakorlati előadásokon kevesebben vettek részt, átlagosan harmincan, de volt, amikor csak egy valaki jelent meg, a legtöbben 65-en voltak.¹⁶¹⁴

3. 4. A kártevők elleni védekezés oktatása

1896-ban cserebogár pajor gyűjtési versenyt rendeztek, minimum 1000 darabot kellett begyűjteni és a verseny előtt egy tanfolyamon is részt vettek.¹⁶¹⁵ A peronoszpóra elleni védekezésre a helyi lapokban mindig felhívta a figyelmet az egyesület, és már 1893-ban permetezőgépet, folyadékot és permetező embert is részben díjmentesen bocsátott a tagjai részére.¹⁶¹⁶ 1898-ban – az igények növekedése miatt – a tagok évente három napra kapták díj megfizetése nélkül a permetezőgépeket. A gépek kiadásakor az egyesület tagjai előnyt élveztek.¹⁶¹⁷

A védekezésre a helyi újságokban is felhívták a gyümölcsészettel, szőlőműveléssel foglalkozók figyelmét. Például 1903-ban a szőlőmoly megjelenésére, és hogy a hernyókat kell összeszedni.¹⁶¹⁸

3. 5. Indítvány iskolák létesítésre

Már 1894-ben kezdeményezték, hogy ne csak szőlő mintatelep, illetve állami faiskola létesüljön Baján, hanem kertészképző is. Az 1904-ben megnyílt kertmunkás iskola első éveit a gyümölcsészeti egyesület is segítette, a későbbiekben az egyesület számíthatott az iskola igazgatójára, Hegedűs Józsefre. 1901-ben az egyesület elnöke a leányok, nők kertészeti oktatása érdekében egy bajai kertésznőképzőért folyamodott a földművelésügyi miniszterhez. Ezt a folyamodványt a helyi lapban is közzé tették, valamint Nagel Sándor a Nemzeti Nénevelés című lapnak is írt, hogy támogassák indítványát.¹⁶¹⁹ Ez az iskola nem valósult meg.

¹⁶¹⁴ Bajai Hírlap, 1900. január 28. 3.

¹⁶¹⁵ Bajai Közlöny, 1896. február 16. 2.

¹⁶¹⁶ Bajai Közlöny, 1893. július 2. 2.

¹⁶¹⁷ Bajai Közlöny, 1898. május 8. – melléklet.

¹⁶¹⁸ Bajai Közlöny, 1903. június 21. 1.

¹⁶¹⁹ Nemzeti Nénevelés, 1901, 1. sz. 39.

4. A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület mint munkahely

Az egyesület már a városi faiskola átvételekor több napszamosnak adott munkát, például naponta 25-28 ember ásta fel a területet.¹⁶²⁰ Állandó alkalmazottai voltak 1 fő-, 2 segédkertész és 2 munkavezető. Alkalmazottai száma 9. Ezek közt 4 gyakornok 2-3 évig terjedő gyakornok képzés teljes és díjtalan ellátással.¹⁶²¹

Az egyesület feloszlásának egyik oka az utolsó elnöke Jós István szerint az volt, hogy „a gazdasági viszonyok váratlanul és gyorsan megváltoztak, drágább lett a napszám, és egyre kevesebb a munkaerő”.¹⁶²²

5. Az egyesület sikerei

A homoki szőlő elterjesztése és a korszerű művelés meghonosítása. Ezt az érdemét a Magyarország vármegyéi és városai monográfia sorozat Bács-Bodrog vármegyei kötetének a szerzője Szobonya Bertalan is elismeri, amikor a szőlőtermelés kapcsán megjegyzi, hogy az ezer meg ezer hold homoki szőlőtelepítésben: „sok érdeme van e kultúrában a bajai gyümölcsészeti egyesületnek is, de hogy a homokon oly gyorsan és aránylag annyi szakszerűséggel elszaporodtak a szőlők, az a vármegyei gazdasági egyesületnek s akkori vezetőinek dicsősége.”¹⁶²³

A századfordulón 1899-ben egy állandó gyümölcsvásárt is létesítettek, hogy a helyi termelők számára a gyümölcsök eladását megkönnyítsék, valamint az áruk csomagolásában is segítettek, ami akkor volt fontos, ha nem Bajára, hanem vidékre vagy külföldre szállítottak gyümölcsöt.¹⁶²⁴

5. 1. A rózsák termesztés elterjesztése

A Borászati Lapokban találtam meg az egyesület hirdetéseit. Ezekben a gyümölcsfa és a gledicsia mellett mindig a rózsák szót emelik ki. Ez is azt mutatja, hogy az egyesület faiskolájának egyik fő terméke a rózsák voltak.¹⁶²⁵ Ezekből helyben is nagy számban adott el, például 1902 tavaszán 4000 tövet.¹⁶²⁶

A századfordulón rendezett rózsakiállításai, és a kertészetben árult rózsák is hozzájárultak ahhoz, hogy Baja a rózsák, virágok városa lett, ahogy ezt egy korabeli földrajzkönyvben írták Bajáról: „nevezetessége a városnak a gyümölcs- és rózsafa-tenyésztés.”¹⁶²⁷ A családi emlékeit

1620 Bajai Közlöny, 1891. március 22. 3

1621 Nagel 1902, 212.

1622 MNL BKML IV. 1407. b. 4558/1917.

1623 Szobonya [1909], 402.

1624 Ujvidék, 1899. június 4. 2.

1625 Például Borászati Lapok, 1907. szeptember 8. 557.

1626 Nagel 1902, 213.

1627 Öveges 1910, 49.

megörökítő Külley Lea is azt írja, hogy a virágkultusz volt Baja jellemezője.¹⁶²⁸ A Magyarország vármegyéit és városait bemutató Borovszky Samu-féle monográfia sorozat Bács-Bodrog vármegyéjét bemutató kötetében is azt emelik ki, hogy nagy rózsatelepe van az egyesületnek, melyből rózsákat külföldre is exportált.¹⁶²⁹

5. 2. A kiállításokon elért sikerek, helyi kiállítások megszervezése

Az 1893-as első terménykiállításon főként a helyi termelők vettek részt. Az 1895. október 5-6. között rendezett terménykiállítás alkalmával a helybelieket kellett meggyőzni, hogy fontos a helyi termékek bemutatása. Az ország számos vidékéről tartották fontosnak Baja városában megjelenni. A megyéből például Bátmonostor, Ada, Bácsalmás, Felsőszentiván, Hercegszántó, Jankovác (Jánoshalma), Kisszállás, Kula, de Budapestről, Kecskemétről, (Baja)Szentistvánról, Fajszról, Dusnokról Szekszárdról, Szegedről Erzsébetfalváról, Sümegről, Nagybányáról, Nagyváradról, Peltőcről, és Veszprémből is érkeztek.¹⁶³⁰ A Kertészeti Lapokban így dicsérték meg az egyesületet: „Hogy mily érdeklődést tud e tagjai számára képest kicsi egyesület felkelteni, azt fényesen bizonyítja a jelen kiállítás, a melyet több, mint kétezeren látogattak meg, úgy, hogy nemcsak a kiállítás költségei térültek meg, sőt tekintélyes jövedelemre is tett szert az egyesület, különösen azon révén, hogy a kiállítók legtöbbször a kiállított tárgyakat az egyesületnek ajándékozta, a mely ezek értékesítése céljából a kiállítás utolsó napján, hétfőn d. u. 4 órakor sikerült árverést rendezett. Különösen meglepő volt a jelen kiállításon, hogy a kiállítók jelentékeny része hölgy volt, sőt sikerült az egyesületnek a hölgyek körében a kiállítás iránt oly érdeklődést felkelteni, hogy a bíráló-bizottság I. csoportjában 10 hölgy vett részt”.¹⁶³¹

Az egyesület többször is rendezett borkiállítást (1894, 1902), rózsakiállítást (1898, 1903, 1905), gyümölcskiállítást (1904). A rózsakiállítást 1903-ban szamóca kiállítással, 1905-ben szamóca, málna, cseresznye kiállítással és gyermekkorzóval kapcsolták össze. Utóbbi más egyesületek is átvették. Krizantém virágokból is rendeztek kiállítást.

Számos országos kiállításon vett részt, melyeken különböző érmeket és díszokleveleket nyert.

5. 3. Állami megbízások

1899-ben például a földművelésügyi miniszter a Bács-Bodrog vármegyére előírt fák névjegyzékének kiigazításával bízta meg az egyesületet.¹⁶³²

1628 Külley 2005, 12. Az 1905-ben Baján lakó és tanító Babits Mihály a Hatholdas rózsakert című novellájában örökítette meg.

1629 Borovszky [1909], 306.

1630 Bajai Közlöny, 1895. szeptember 29. 2. és 1895. október 13. 2.

1631 Kertészeti Lapok, 1895. október, 275.

1632 Vágó, 1899, 2.

5. 4. Egyéb

A bajai gyümölcsészeti egyesület külföldre is szállíthatott. Ilyen engedélyt csak kevesen kaptak a minisztériumtól. Például 1906-ban 64 faiskola, kertészet, iskola, uradalom, műkertészet. Ezek közül csak négy egyesület: Bereg Vármegyei Gazdasági Egyesület faiskolája, Torda-Aranyos Vármegyei Gazdasági Egyesület faiskolája, Szeben Városi Szépítő Egylet műkertészete és városi faiskolája és a Bajai Gyümölcsészeti Egyesület faiskolája.¹⁶³³ Egy 1910-es adat szerint a gyümölcsészeti egyesület 70-75.000 gyümölcsfát és 20.000 rózsát szállított külföldre.¹⁶³⁴

Társadalmi elismertségét jelzi az is, hogy 1902-ben amikor József főherceg katonai szemlét tartott Baján a városi intézmények és egyesületek közül, csak a kertmunkás iskolába és a Bajai Gyümölcsészeti Egyesületbe látogatott el.¹⁶³⁵

6. A bajai gyümölcsészeti egyesület hatása

Az egyesület hatása néhány tudósítás szerint már 1891-ben megmutatkozott, hiszen a Borászati Lapok szerint a homoki szőlők telepítése másokat is erre ösztönzött, a homokos területek ára emelkedet a városban. Az egyesület által terjesztett új ismeretek köszönhetően, valószínűleg a bajai bort is jobban kezelték, ezért 7-8 forintról 18 forintra emelkedett az ára, és a korabeli tudósító szerint alig tudták kielégíteni a Dunántúlról érkező vevőket.¹⁶³⁶

A miniszterhez írt levelükben 1911-ben írták, hogy „*Bács-Bodrog vármegye községeknek határai – amelyek azelőtt futó-homok-buczkák között veszték el, - ma már kulturális képet öltöttek s mutatnak, s a gyümölcsös kertek és szőlők övezik a helységeket, ebben nagy érdeme van a »Bajai Gyümölcsészeti Egylet«-nek, a mely példájával és tanácsaival buzdított és lelkesített, beszerezte, szaporította és elterjesztette a jobb minőségű gyümölcsfák ezreit a nép között.*”¹⁶³⁷ A vármegyei monográfiában is elismerték.

Az 1930-as években megjelent városmonográfia szerint a két világháború között is az jellemezte Baját, hogy a bajai házak udvarait virágok és rózsáligetek jellemzik. „*Baja a szép udvarok városa. Alig van ház, melyet nem díszítene virág, zöldfolyondár, díszcserjék és öröklevelűek bájos mosolya.*”¹⁶³⁸

Az 1914. július 12-én feloszlott egyesület, melynek végleges megszűnése a fellebbezés és a világháború miatt évekre elhúzódott. Az egyesület egykori telepének megmaradt részét 1917. március 22-én a város vette át megtartva Rezső-telep nevet.¹⁶³⁹ Az 1914-től ismét alkalmazott városi főkertész itt lakott, mert ez volt a városi kertészet.

¹⁶³³ Vasvármegye Hivatalos Lapja, 1906. március 1. 45-46.; Földművelési Értesítő, 1904. 27. sz. 702.

¹⁶³⁴ Öveges 1910, 49.

¹⁶³⁵ Nagel 1902 és Bajai Független Ujság, 1902. június 14. 3.

¹⁶³⁶ Borászati Lapok, 1894. április 11. 105.

¹⁶³⁷ MNL OL K-184.- XI.-116. – 399/1913.

¹⁶³⁸ Rapcsányi 1934, 206.

¹⁶³⁹ MNL BKML 1411. 262. sz. – Baja város tulajdonjogának telekkönyvi bejegyzésére csak az 1930-as években került sor.

Baja város életében nemcsak mint a városi kertészet bérelője játszott fontos szerepet, hanem a városi szabályrendeletek alkotásában is rész vett. 1890-ben a hernyók és kártékony rovarok irtásáról, 1894-ben a peronoszpóra terjedése elleni védekezésről alkotott a város szabályrendeletet.¹⁶⁴⁰

A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület gazdasági téren nem volt annyira sikeres, mint a korszak más hasonló egyesületei, például a kecskeméti és nagykőrösi egyesületek. Mégis egy ma már nehezen mérhető módon átformálta a városi kertek kinézetét, nemcsak a közparkokra volt hatással, hova számos a Rezső-telepen nevelt fa és cserje került.

Az első világháború előtt Baja egyetlen közjólétet előmozdító gazdasági egyesülete volt. A két világháború közötti gazdasági egyesületek (pl. Méhész Egyesület; Bajai Szőlősgazdák Egyesülete, Baja Városi Gazdasági Egyesület) sem gazdasági, sem kulturális tevékenysége, felnőttképzésben játszott szerepe nem volt olyan jelentős, mint a Bajai Gyümölcsészeti Egyesületé.¹⁶⁴¹ Az egyesület a bajai kertészet fejlesztésén túl, a távolabbi környékre is hatással volt, például a Bajai Kertészképző iskola alapításában játszott szerepével. Továbbá a már idézett visszaemlékezés szerint az „urak”, a bajai polgárság felső rétegének kötelező hobbija lett a kertészkedés, más adatok arra mutatnak, hogy ezt a szokást a város társadalmának alsóbb rétegei is átvették. Közvetett módon tehát az egész város arculatát megváltoztatta, bár ennek ma már csak nyomai fedezhetők fel. Ez a változás nem volt annyira sikeres, mint a Zombor városképét megváltoztató polgármester, Csihás Benő, aki ostorfákkal, ahogy errefelé nevezik bogyófákkal ültette be a város utcáit, melyek ma is díszítik a nagyobb zombori utcákat.

Bibliográfia

Levéltári források

MNL BKML

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára

IV. 1407. b. Baja Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok.

IV. 1411. Baja város tiszti főügyészének iratai

XIII. 5. A Gál család iratai

MNL OL K-184.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár K-184 Földművelésügyi Minisztérium Általános iratok

SZTL F:032.

Szabadkai Történelmi Levéltár (SZTL) Szabadka és Baja városok főispáni hivatalának iratai

¹⁶⁴⁰ Törvényhatósági joggal ... 1889, 69-70.

Törvényhatósági joggal ... 1894, 27-29.

¹⁶⁴¹ Sarlós 2010, 119-129.

Kiadott források

- A II. Mezőgazdasági... = A II. mezőgazdasági országos kiállítás Pozsonyban. katalógus, Budapest: Pátria. 1902.
- A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület... 1893 = A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület alapszabályai. Baja, 1893.
- A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület... 1902 = A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület módosított alapszabályai. Baja, 1902.
- A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület... é. n. = A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület törvényhatóságilag segélyezett faiskoláinak árjegyzéke. Baja, é. n.
- A kalocsai érsekmegye... 1880 = A kalocsai érsekmegye népiskoláinak évkönyve, Kalocsa, 1880.
- Baja város... 1914 = Baja város cím- és lakásjegyzéke. összeáll.: Barta József – Bognár Lajos – Balogh József. Baja, 1914
- Földes 1885 = Földes Béla: Magyarország statisztikája összehasonlítva egyéb államokkal, különös tekintettel Ausztriára. Bp., 1885.
- Földes 1884 = Földes Béla (szerk.): Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv. 2. évf. Bp., 1884.
- Törvényhatósági joggal ... 1889 = Törvényhatósági joggal felruházott Baja város összes szabályrendeleteinek gyűjteménye. I. kötet, Baja, 1889.
- Törvényhatósági joggal ... 1894 = Törvényhatósági joggal felruházott Baja város összes szabályrendeleteinek gyűjteménye. III. pótfüzet, Baja, 1894.
- Törvényhatósági joggal ... 1908 = Törvényhatósági joggal felruházott Baja város összes szabályrendeleteinek gyűjteménye. VI. kötet, Baja, 1908.

Szakirodalom

- Acsády [1892] = Az Athenaeum kézi lexikona, a tudományok enciklopédiája különös tekintettel Magyarországra, szerk.: Acsády Ignác, I. kötet, A–K. Budapest, [1892]
- Borovszky Sándor (szer.): Bács-Bodrog vármegye monográfiája. I–II. kötet, Bp., [1909]
- Fábián 2017 = Fábián Borbála: Kertek és városok, Egyesületek a városok természeti környezetének átalakításáért. In: URBS, X–XI. (2017) 101–128.
- Fábián 2022 = Fábián Borbála: Igyunk sógor mert Baján még van jó bor”. A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület szerepe a bajai szőlőművelés és borkultúra történetében. In: URBS 16. 2022. 299–328.
- Jancsovics 1870 = Jancsovics István: A gyümölcsészet mint országos ügy. In: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1869 September 6-tól 11-ig Fiumében tartott XIV. nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai. szerk.: Poor Imre és Rózsay József, Bp., 1870.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.) 1996-2000 = Magyarország a XX. században, Szekszárd (<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1105.html>, 2016. 03. 23.)
- Külley 2005 = Külley Lea: „... lengve int búcsút a kert...”, Babits Mihály Baján.

- Lemberger 1900 = Lemberger Ármin: A helyi iparkiallítás kalauza. Baja
- Major 1973 = Major Máté: Egy gyerekkor és egy kisváros emléke. Bp., 1973.
- Mártonfy 1857 = Mártonfy Károly: Nézetek a gyümölcsészetnek hazánkban megvalósítása körül. In: Gazdasági Lapok, 1857. szept. 3. 484.
- Miklós 1894 = Miklós Gyula: Néhány szó hazai szőlőszetünk rekonstrukciójához. In: Borászati Lapok, 1894. ápr. 29. - melléklet
- Nagel 1902 = Nagel Ferenc: Királyi herceg Baján. In: Kertészeti lapok, 1902. június, 211-213.
- Nagel 1894 = Nagel Sándor: Gyümölcsészeti egyesületünk. In: Bajai Közlöny, 1894. jan. 21. 1.
- Nagel 1903 = Nagel Sándor: A bajai Casino multjából és jelenéből. Baja.
- Öveges 1910 = Öveges Kálmán: A mi hazánk, a magyar királyság földrajza a magyar nép számára. Bp., 1910.
- Rapcsányi 1934 = Rapcsányi Jakab: Baja, és Bács-Bodrog vármegye községei, Budapest
- Sarlós 2010 = Sarlós István: Mezőgazdasági egyesületek kulturális tevékenysége Baján a két világháború között. In: Bács-Kiskun megye múltjából évkönyv 24., szerk.: Gyenesei József, Kecskemét, 2010. 119–131.
- Szobonya [1909.] = Szobonya Bertalan Mezőgazdaság, állattenyésztés, In: Bács-Bodrog vármegye monográfiája. szerk: Borovszky Samu, Bp. [1909.] 389-418.
- Vágó 1899 = Vágó Rezső: A Bajai Gyümölcsészeti Egyesület közgyűlése. In: Bajai Közlöny, 1899. dec. 3.

Summary

What did he bring onto the kitchen?

The Gyümölcsészeti Association of Baja, as the example of the social activity

The Gyümölcsészeti Association of Baja, established in 1889, during 26 years of existence, it is boosted not only the fruit production, viticulture and surroundings of Baja, but also the cultivation of roses flourish in urban horticulture. The Association held by free lectures, courses, practical training and apprenticeship that supported the strengthening of fruit and viticulture. The most popular economic courses was held in the winter of 1899 and 1900. This courses speciality was that women participated in it as well among the man. The Association has set an economic purpose - a large-scale spread of the pomology and Baja region - but it has not reached, otherwise it has become the development of the local center for horticulture. There were many important goals of the Association, like it contributed to Baja free distribution of trees, so this is why Baja was one of the most forested municipal right cities in the 1910 years. The exhibitions organized by the Association not only called the local customers attention to the local, domestic produces, but also were important events in the social life as well.

ILLIK PÉTER

BOCSKAI SZABADSÁGHARCA ÉS KORONÁJA A KÖZÉPISKOLAI TANKÖNYVEKBEN

A Bocskai-vita és a középiskolai tankönyvek¹⁶⁴²

A Bocskai-féle felkelés körüli legújabb vitasorozatot a közvélemény számára Pálffy Géának a 2008-as januári *Históriában* megjelent cikke indította el.¹⁶⁴³ A cikk alapját képező szóbeli előadás már 2006. április 22-én elhangzott Miskolcon. Az itt rendezett konferencia anyaga szintén 2008-ban jelent meg és került fel a miskolci egyetem virtuális könyvtárába, illetve ennek a linkje a bocskai.lap.hu internetes honlapon is szerepel.¹⁶⁴⁴ A miskolci konferenciakötet, illetve a miskolci egyetem virtuális könyvtára szintén közli Pálffy írását, előadása mellett Óze Sándor választát,¹⁶⁴⁵ majd Pálffy¹⁶⁴⁶ és Óze viszontválaszait.¹⁶⁴⁷ A *Históriában* megjelent népszerűsítő írás megjelenésével közel egy időben zajlott Pálffy Géza nagydoktori védésének műhelyvitája is.¹⁶⁴⁸ A Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában címet viselő nagydoktori disszertáció nyomtatásban is megjelent.¹⁶⁴⁹

Pálffy a tudományos vita során a középiskolai tankönyvek tartalmára is utalt ekképpen: „Végül érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy a friss kutatások szerint a fejedelem – történelemtankönyveink toposzá vált állításával ellentétben – 1605. november 11-én Rákos mezején a török koronát »ünnepélyes tiltakozással« (cum protestatione solenni) nem utasította vissza.”¹⁶⁵⁰ Másik alapállítása az volt, hogy „Mindez 1605 nyarára összességében nem jelentett mást, mint a törvényes magyar király és a törökök által »a magyar nép királyának« tekintett fejedelem pártjára szakadt magyar rendek – különféle idegen csapatok támogatta – egymás elleni hadakozását. Ezzel a Bocskai-felkelés 1605 közepére rendi bel- és országos polgárháborúvá is vált. [...] Így tehát Bocskai István mozgalma – Habsburg-ellenes volta ellenére – sem tekinthető II. Rákóczi Ferenc függetlenségi harca vagy az 1848–49-es szabadságharc előzményének. Hevesebb, ha egyszerűen Bocskai-felkelésnek vagy Bocskai István mozgalmanak (vagy esetleg

1642 Ezt a részt korábbi szövegem felhasználásával, javításával és kiegészítésével írtam: Illik 2011, 70–72.

1643 Pálffy 2008a, Pálffy 2009a, Pálffy 2009b.

1644 Pálffy 2008b.

1645 Óze 2008a.

1646 Pálffy 2008c.

1647 Óze 2008b.

1648 A nagydoktori értekezés részét képezte a Bocskai-szabadságharcra vonatkozó fejtegetés is.

1649 Pálffy 2010a, 2010b.

1650 Pálffy 2008b, 193–194.

Habsburg-ellenes mozgalom és polgárháborúnak, kifejezetten a rendiség szemszögéből pedig rendi felkelés és belháborúnak) nevezzük, és elmagyarázzuk a benne részt vevő különböző csoportok eltérő céljait, sikereit és kudarcaikat.”¹⁶⁵¹

Nagy Gábor cikkében¹⁶⁵² Pálffynál még erőteljesebben fogalmazta meg azt, hogy a középiskolai oktatás viszonylag sarkosan és hiányosan tárgyalja a Bocskai-szabadságharcot: „Érettségizett magyarországi fiatal általában azt tanulhatta meg, hogy Bocskai 1604–1606 közötti harca a magyarok Habsburg-ellenes szabadságküzdelmének része volt, a bécsi béke pedig a rendek győzelme, amely egyebek között vallásszabadságot adott három felekezetnek, létrehozta a független Erdélyt és annak területét ideiglenesen bár, de példaértékű módon gyarapította. Ugyane fiatal arról elvéve hallhatott, hogy nem a magyarok, hanem egy részük harcolt a magyar király, nem pedig a Habsburgok ellen, hogy uralkodó alattvalóival békét nem köthetett, hogy mi ára lett a királyi hatalom akkori gyengítésének, hogy a szlavón rendek ismételt elutasították vallásszabadság adását protestánsoknak, hogy Erdélyt nem az 1606 júniusában létrejött második bécsi egyezség, hanem Rudolf egy szeptemberi diplomája tette függetlenné – a magyar királytól. A fejedelemség ugyanis, amint azt a Portáról Bethlennek majd királlyá választása idején megüzenik, »szultán Szulimán találmánya s azt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja«. Az átlagos fiatal diákként találkozhatott részletekkel Bocskaiék szerencsi kiáltványából vagy a júniusi egyezségből, és megismerte a fejedelem végrendeletének számtalanszor idézett mondatát: »Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani [...]« Általában ehhez viszonyított a fejedelemségnek a magyar királyság területét csökkentő gyarapodása is, egyéb szempontok meggondolása nélkül.”¹⁶⁵³

A 2012-es NAT megjelenéséig leggyakrabban használt három középiskolai magyar nyelvű történelemtankönyvet megnézve azonban érdekes kép rajzolódik ki. Walter Mária könyve,¹⁶⁵⁴ amely a 90-es évek egyik meghatározó középiskolai tankönyve volt, „Harc a törökök és a Habsburg-abszolutizmus ellen. Az ellenreformáció kibontakozása” cím alatt tárgyalja a Bocskai-megmozdulást,¹⁶⁵⁵ és a „Bocskai-szabadságharc” kifejezés itt nincs leírva. Ugyanakkor az a „toposz”, hogy Bocskai elutasította a koronát, még szerepel. Szabó Péter és Závodszy Géza tankönyve¹⁶⁵⁶ a „Küzdelem a török terjeszkedés ellen. A tizenöt éves háború és Bocskai Habsburg-ellenes mozgalma” részben¹⁶⁵⁷ tárgyalja a témát, de a „szabadságharc” kifejezés fel sem merül. Ráadásul mindkét kötet alapvetően a legfontosabb tények ismertetését és a források bemutatását tűzte ki célul, tehát mentes a minősítő és értékelő jelzőktől. Száray Miklós és Szász Erzsébet könyve¹⁶⁵⁸ hasonló szellemben bár, de „A tizenöt éves háború és Bocskai

1651 Uo. 197–198.

1652 Nagy 2008.

1653 Uo. 73–74.

1654 Walter 1987.

1655 Uo. 253–259.

1656 Szabó – Závodszy 2009.

1657 Uo. 182–186.

1658 Száray – Szász 2013.

szabadságharca” címen tárgyalja a témát,¹⁶⁵⁹ ugyanakkor a lecke szövegében következetesen és állandóan felkelésként hivatkozik a Bocskai-féle megmozdulásra. Ez utóbbi két tankönyv, amely az ezredfordulótól lett meghatározó a középiskolai oktatásban, már nem említi a Bocskai által visszautasított korona „mítoszát” sem.¹⁶⁶⁰ Mindazonáltal tizenöt éves háború és a Bocskai-felkelés alapvetően marginális téma a középiskolai oktatásban, tekintettel arra, hogy nem tartozik a középszintű tananyagtartalomba, ennek köszönhetően Nagy Gábornak részben, de szükségszerűen igaza van abban, hogy egy középiskolai tanuló sok mindent nem hallhatott a Bocskai-megmozdulásról, ellenben amit hallhatott, az a már említett tankönyvek áttekintése alapján azért korántsem annyira kifogásolható a Pálffy-féle elmélettel összevetve. A 2005–2010 közötti közép- és emelt szintű írásbeli érettségi tesztlapokban esszékérdésként egyáltalán nem is szerepelt Bocskai Istvánra vonatkozó kérdés,¹⁶⁶¹ míg a leggyakrabban használt érettségire felkészítő feladatgyűjteményben¹⁶⁶² mindössze két feladat vonatkozott rá, „*Bocskai végrendelete*”¹⁶⁶³ és „*Bethlen és Bocskai gondolatainak összevetése*”¹⁶⁶⁴ címeiken.

A Pálffy-Öze vita a Bocskai-szabadságharcról a középiskolai tankönyvekre nézve teljesen hatástalan maradt. Pálffy nézőpontja a Bocskai szabadságharcról kanonizálódott, számos fórumon és formában jelent meg, míg Öze Sándor ellenvetései szinte teljesen kikerültek a recepcióból, semmilyen nyilvánosságot nem kaptak. Mint Pálffy Géza írta 2015-ben: „*Mindezek mégsem változtatnak azon a napjainkban már nehezen vitatható tényen, hogy Bocskai István pesti török koronázása – az eddigi véleményekkel ellentétben – nem a magyar szabadságjogok és függetlenség, hanem egyenesen a függőség és az alávetettség szimbolikus helye. Megjegyzendő, hogy ennek egészen pontos helyszínét jelenleg lokalizálni sem tudjuk, csak az ismert, hogy a Duna-part közelében, Pest városa mellett, a török táborban került rá sor. Végül érdemes arra is utalnunk, hogy a Bocskai-felkelést csupán az 1950-es évek marxista történetírásának beállítása óta tartják függetlenségért vívott küzdelemnek, azaz szabadságharcnak, így ezt a megalapozatlan vélekedést nem lenne tanácsos napjainkban erősíteni. (Korábban csupán vallásszabadságért folytatott harcnak tekintették.)*”¹⁶⁶⁵ A recepció dominálásának következménye lett, hogy a 2015-ben megjelent Borhegyi-féle kísérleti tankönyvbe¹⁶⁶⁶ szinte szó szerint bekerültek a kötet szaklektorának, Pálffy Gézának a tézisei, nem csak Bocskairól, hanem a Habsburg-magyar együttműködésről is.¹⁶⁶⁷ Ezeket egyébként *A Tényleg !?* c. abszolút tényként beállítva,¹⁶⁶⁸ lényegében számon is kérte a kísérleti tankönyvön, hogy az nem eléggé felelt meg

1659 Uo. 193–198.

1660 Egyéb tankönyvekben viszont kimutathatóak a Pálffy által kifogásolt elemek: Lőrinc 2015

1661 <http://www.oh.gov.hu/kozoktatas/korabbi-erettsegi/korabbi-erettsegi> hozzáférés: 2023. 02. 19.

1662 Kaposi – Szabó – Száray 2012.

1663 Uo. 261. (279-es feladat)

1664 Uo. 274. (295-ös feladat)

1665 Pálffy 2015.

1666 Borhegyi 2016.

1667 Illik 2019, 203–209.

1668 „Ugyanígy vannak, akik azt gondolják, hogy a történész, aki a valós múltat tárja fel, árt a nemzeti büszkeségnek, és sikertelenségre ítéli a hazát, sőt leértékeli saját népét a külföld előtt. Tényleg? Valóban azok a nevétségesek, akik őszintén beszélnek a múltjukról, nem inkább azok, akik operettes álmúltat költenek? És annyira rossz a helyzetünk, hogy nemzeti önbizalmunkat csak kitalációkra építhetjük?”

a Pálffy által feltárt valóságnak, és még mindig maradtak benne tévnézetek.¹⁶⁶⁹ A 2020-as NAT szerint készült három középiskolai tankönyvbe is számos ponton kimutathatóan Pálffy értelmezései kerültek be.¹⁶⁷⁰

Keretek és módszer

Jelen írás elméleti keretrendszere a posztmodern, amely szerint a múlt objektív, azonban a róla alkotott történeti narratíva viszont soha nem lehet az, mivel a pszichológiai törvényeinek (is) megfelelően a szubjektumok által írt forrásokat szintén szubjektív történészek elemzik, akiknek a munkáit az ugyancsak szubjektív olvasók elemzik. Ebből következik, hogy a posztmodern számára nincs egy objektív és igaz narratíva, amelyhez képes minden egyéb elbeszélés tévedés, toposz, mítosz, avagy hazugság, hanem különböző narratívák versenyeznek egymással (narratív pluralizmus), amelyek eltérő megalapozottsággal rendelkeznek. A posztmodern is elfogadja, hogy léteznek erősen, és igen gyengén alátámasztott történeti narratívák, vagy akár „blódségek” is. Továbbá a történelmi narratívaképzésnek vannak érzelmi, erkölcsi, szakmai és jogi korlátai. A másik következtetés, hogy egy történelmi narratíva legalább annyira szól a múltról, mint a jelenről és a narratíva alkotójának személyiségéről, mivel ez utóbbiak nagyban interferálnak a források megismerésének, értelmezésének és a narratíva létrehozásának folyamatába.¹⁶⁷¹ Ezekből együtt adódik a posztmodern számára, hogy egyetlen történelmi narratíva sem naiv és céltalan, mindig valamely ideológiát szolgál, akkor is, ha ezt tagadja.¹⁶⁷²

A fentiekből az következik, hogy az alábbiakban vizsgált tankönyvek közléseit arról, hogy minek tekintették a Bocskai-féle eseménysort, lehet minősíteni aszerint, hogy a Pálffy Géza vagy pedig az Öze Sándor által képviselt történeti narratívákhoz közelítenek-e. De lehet egyszerűen csak egymáshoz viszonyítani őket, és megfigyelni, hogy 200 év alatt milyen narratív trend bontakozik ki, hogyan változnak a leírások, vagyis az adott korszakban milyen narratívákat választottak. Ez a képlet – amint az látható lesz – a középiskolai tankönyvi szövegekben azonban messze komplexebb a fent már idézett kijelentésnél, ami szerint „*Végül érdemes arra is utalnunk, hogy a Bocskai-felkelést csupán az 1950-es évek marxista történetírásának beállítása óta tartják függetlenségért vívott küzdelemnek, azaz szabadságharcnak, így ezt a megalapozatlan vélekedést nem lenne tanácsos napjainkban erősíteni. (Korábban csupán vallásszabadságért folytatott harcnak tekintették.)*”¹⁶⁷³

(<https://tenyleg.com/2013/02/01/a-csaladarulo-testver-avagy-mit-akar-ez-a-honlap/> hozzáférés: 2023. 02. 19.) Részlet a honlap bevezetőjéből, amely feltételezi, hogy van valós múlt és az megírható a történészek által. Ehelyütt csak annyit: a posztmodern történetfilozófia szerint van valós múlt, de az arról készült összes narratíva szubjektív és szükségszerűen nem igaz, legfeljebb inkább vagy kevésbé megalapozott.

1669 Lőrinc 2015.

1670 Illik 2023a.

1671 Carr 1995, 23.

1672 A posztmodernről, bővebben, szakirodalommal: Illik 2019, 21–57.

1673 Pálffy 2015.

Bocskai koronázásának kérdése látszólag egyszerűbbnek tűnik, hiszen első pillantásra ott nem egy értékelési, hanem egy „ténykérdésről” van szó: elfogadta a törököktől a koronát vagy nem? Ha ez ilyen egyszerű lenne, akkor könnyű lenne minősíteni a tankönyveket, hiszen mindegyik, amelyik azt állítja, hogy Bocskai visszautasította, az téved, mivel Pálffy meggyőzően bizonyította, hogy Bocskai elfogadta a koronát. Ugyanakkor látni fogjuk, hogy 19. századi középiskolai tankönyvek rendkívül eltérően magyarázták a helyzetet, amire – ha Pálffy kutatásait tekintjük referenciapontnak – akkor az a válasz, hogy a „nemzeti romantika”¹⁶⁷⁴ jegyében mentegették Bocskait vagy tagadták a koronázást. Ha azonban másik referenciapontot választunk (lásd alább), teljesen más következtetés adódik a 19. századi tankönyvekről, mégpedig az, hogy azok a később ráakódott értelmezési üledékektől mentesebben értették a koronázás dilemmáját.

László Andor áttanulmányozva a szakirodalmat azt állapítja meg, hogy Nagy László írt először 1956-ban megjelent munkájában arról, hogy Bocskai 1605 tavaszán koronát két a szultántól, azonban erre semmilyen írott forrás nincs.¹⁶⁷⁵ A Nagy előtti szakirodalom erről éppen ezért semmit nem ír (így a tankönyvek sem tudhatták), míg a Nagy utáni szakirodalom átvette a feltételezést tényként. Ebből következően Andor narratívájában a koronaküldés az oszmán szövetség következménye és nem előzménye, egyértelműen a török érdekében állt és szándéka, kezdeményezése szerint történt.¹⁶⁷⁶ Ebben az olvasatban a korona-kérdés nem Bocskai királyi cím-megszerző kísérletét bizonyítja, hanem az oszmán szándékot és annak magyar kijátszását.¹⁶⁷⁷ Így máris sokkal bonyolultabbá válik a „*ma már nehezen vitatható tény*”: „*Arról, mi történt valójában, alkothatunk némi fogalmat: az összes forrás koronázásról szól, nem vitatják, hogy a fejedelem fejére került a korona. A keresztény szerzők a későbbiekben ezt egyöntetűen úgy értelmezték, hogy a fejedelem csupán ajándékként fogadta el azt. Láttuk, ennek az üzenetnek az elfogadtatásáért már a találkozó előtt számos lépést tett Bocskai, Bocatius meghívásával, a leírás későbbi terjesztésével ezt kívánta erősíteni. [...] Bár több híradás maradt fenn az eseményről, a Bocatius-levél, valamint Istvánffy történeti munkája nyomán a historikusok is sokáig elfogadták a korona visszautasításának történetét. [...] Az izgalmas kérdés nem az, mi történt a valóságban, sokkal inkább az, miként ismerte fel a kassai udvar a megfelelő propagandában rejlő lehetőségeket, miként sikerült feloldani a látszólag feloldhatatlan ellentétet? Felülírták az »igazságot«, ám sok tekintetben mégsem másították meg a tényeket. A kereszténység iránti elkötelezettséget, a törvényes uralkodó tiszteletbe tartását hangsúlyozták [...] Hónapok óta zajlanak a béketárgyalások [...] egy éven belül sikerül tető alá hozni mindkét nagy fontosságú béke-megállapodást. [...] A koronázást elfogadhatjuk Bocatius propaganda-iratával együtt: mindkettő egyaránt a valóságot írja le valamilyen formában. Más szavakkal: amennyiben Bocskai Rákosmezőn elfogadta a koronát, ennek semmilyen hatása nem volt po-*

1674 A kifejezést Pálffy használta a Bocskai-vita során, és Öze erős kritikával illette azt, jelezve, hogy attól, valaki elfogadja a Habsburg-ellenes felkelések magyar részről való jogosságát, még nem nemzeti romantikus. Öze 2008a, 224.

1675 László 2021, 34–37.

1676 Uo. 40.

1677 Uo. 48.

litikájára, a törökére sem, hiszen nem tudták akarataukat rákényszeríteni szövetségesükre sem a királyság, sem a háború folytatása, sem Lippa és Jenő átadásának ügyében.”¹⁶⁷⁸ Itt jutunk el ahhoz a kérdéshez, hogy mennyiben lehet értelmezési kérdéseket tényekkel megoldani, és arra jutunk, amire Öze is a Bocskai-vitában: „[...] *nem hiszem, hogy e kérdést csak még több levéltári anyag átrágásával véglegesen »meg lehetne oldani«.* Hiszen nem az eseményeken, hanem azok értékelésén vitázunk, a forrás felmutatása még nem jelenti annak kritikai elemzését.”¹⁶⁷⁹

Jelen tanulmány a szerző korábbi tematikus tankönyvelemzéseinek módszerei és megközelítései szerint jár el:¹⁶⁸⁰ (1) a 19. század elejétől 1989-ig, nagy történelmi korszakok mentén elemzi a középiskolai tankönyvek főszovegeinek vonatkozó részeit a címben kijelölt témáról, vagyis narratív elemzést folytat. (2) A szocialista korszak kezdetének a tankönyvek szemszögéből 1945-öt tartja. (3) Nem ismerteti az oktatási rendszer és a szabályozó dokumentumok változásait. (4) Nem állítja, hogy a tankönyvi szövegek elemzéséből kiderül mit tudtak a diákok (legfeljebb, hogy mit tudhattak) vagy mit tanítottak az órán a tanárok, hiszen ez nem feltétlenül áll összefüggésben a tankönyvi szövegekkel. Ugyanakkor ki fognak rajzolódni az egyes korszakok tankönyvi narratívái és azok markáns változásai, amelyek azért engednek némi bepillantást az adott korszak köztudatának és ideológiai bázisának változásába.

A Dualizmus előtti 19. századi tankönyvek

Budai Ézsaiás tankönyvében egy hosszú lineáris eseménytörténet közöl,¹⁶⁸¹ és semmilyen módon nem minősíti a Bocskai által vezetett mozgalmat, sem szabadságharcnak, sem másképpen. A törököktől kapott korona kérdésében egyértelmű állást foglal: „*De Bocskai István, noha a koronát, mint ajándékot elvette: a királyi titulust el nem fogadta azzal mentvén magát, hogy van koronás feje Magyar Országának.*”¹⁶⁸²

Schirhuber Móric rövid, kétnyelvű kötete¹⁶⁸³ egy oldalban tárgyalja a „*Bocskai által támasztott háborút*”. Álláspontja a korona kérdésében Budaiéval részben egyezik: a törökök kínálták fel a koronát és a királyi címet, de ő nem fogadta, Schirhuber szerint egyiket sem.

Bedeő képes kis tankönyve mindössze megemlíti Bocskait, mit afféle békebontót: „*[...] nyolcz esztendei fegyverszünet készült. Erdélyt előbb a minap engedelmességre jövő Báthory Zsigmond, később pedig Bocskai zavarta fel.*”¹⁶⁸⁴

Horváth szintén keveset szán Bocskaira, és Habsburgellenes keretben tárgyalva ugyan, de egyáltalán nem nevezi szabadságharcnak a háborút, a koronáról pedig említést sem tesz: „*De ennek [Básta] fősvevénye és zsarnoksága s katonáinak az országot büntetlenül pusztító főkete-*

1678 Uo. 81–89.

1679 Öze 2008b, 237.

1680 Illik 2021; Illik 2022; Illik 2023b.

1681 Budai 1814, 206–221.

1682 Uo. 218.

1683 Schirhuber 1837.

1684 Bedeő 1843, 103.

lensége annyira fölingerlé Erdély nemességét, kivált az általa üldözött protestáns vallásúakat, hogy azok föllázadván, Bocskay zászlói alatt egész Erdélyt, azután pedig a szintén elégtelen magyar nemességgel egyesülvén Magyarországot is egész Pozsonyig kiragadták a király birto- kából. Két évig dúlt az emésztő polgár háború, míg végül Illésházy István bölcsessége a békét [...] helyreállította [...]"¹⁶⁸⁵

Ladányi ugyancsak – mint Schirckhuber, Bedeő és Horváth – magyar uralkodók sorrendjé- ben tárgyalja az eseményeket, így Rudolf uralkodása alatt azt írja „E közben Magyarországon is tetőpontra jutott a köznyomor és közingerültség, mely csakhamar fegyveres felkelésben tört ki. [...] kitört a lázadás Bocskai István vezérlete alatt.”¹⁶⁸⁶ A koronát nem, de a királyi cím kérdését leírja: „[...] a török fővezér a Rákosra hívatta Bocskait, s magyar királylyá nevezte őt a szultán nevében; de Bocskai nem fogadta el a királyi czimet, s kijelentette, hogy nem a koro- náért, hanem szabadságért harczol, és kész olyan békére, mely ezt biztosítja.”¹⁶⁸⁷

Frankl Vilmos katolikus püspök értékelése teljesen eltérő a korábbi protestáns irányultságú elemzésektől: „Bocskaynak könnyű volt Magyarországon pártot szerezni, könnyű volt szint és ürügyet is találni, amely alá nemtelen céljait elrejtve a könnyen hívő népet megnyerje és az országot ismét a polgárháború iszonyainak színhelyévé tegye. [...] És csak Bocskay egy tekinté- lyes hívének, ki azonban titkon inkább a császár felé hajolt, lehet köszönni, hogy a polgárhábo- rú a török uralom továbbterjedésére nem adott alkalmat [...] Illésházy valóban el is fogadta a megbízást [a bécsi béke tető alá hozására] és befolyásával, a siker által határ nélkül nagyravá- gyóvá lett, és vágyait már a magyar koronára is kiterjesztő Bocskayt, a békére hajlandóvá tette [...]”¹⁶⁸⁸ Ebben az alapvetően pro-Habsburgianus narratívában is látványos, hogy nem állítja, hogy Bocskai elfogadta a koronát, „csak” a szándékot, a vágyat feltételezi.

Környei tankönyve is fölkelésnek titulálja Bocskai mozgalmát.¹⁶⁸⁹ A korona kérdésében pe- dig az előzőekhez képest legegységesebb értelmezést nyújtja: „[...] a nagyvezir pedig magához hivatván őt Pest melletti táborába, itt a [s]zultán nevében egy koronát tőn fejére s zászlót és buzogányt adott a kezébe, de Bocskay hamar levette fejéről s Széchy Györgynek adta át azon nyilatkozattal, hogy mint ajándékot elfogadja, de nem, mint a királyság jelét mert – ugymond – Magyarországnak van élő koronás királya. Mindezek dacára Bocskay nem igen hitt a töröknek s alkudozásait Mátyás főherceggel folytatta.”¹⁶⁹⁰

Az 1800-as évek tankönyveit (1867-tel bezárólag) áttekintve látszik a narratív pluralizmus, vagyis sokféleképpen ítélik meg a Bocskai vezette harcokat, szabadságharcnak egyik sem ne- vezik. A korona kérdésében is eltérő válaszokat fogalmaznak meg, mivel a korona és a király- ság kettéválik.

1685 Horváth 1843, 72.
1686 Ladányi 1861, 97.
1687 Uo. 98.
1688 Frankl 1863, 192–194.
1689 Környei 1864, 290.
1690 Uo. 292

A Dualizmus tankönyvei

Horváth Mihály kötetében¹⁶⁹¹ Bocskai harca „A nemzeti visszahatás és felkelések időszaka”¹⁶⁹² fejezetcím alatt szerepel. A szöveg stílusa tárgyilagos, Bocskai koronáját meg sem említi. Sza- badságharcokról nem beszél, a 17. századi Habsburg-ellenes mozgalmakat elsősorban a val- lásüldözésből vezeti le, pontosabban így fogalmaz: „[...] ezentúl minden vallási vitatkozás keményen megtiltatott.”¹⁶⁹³

Komárik oknyomozó története Bocskai-felkelésről beszél,¹⁶⁹⁴ a korona-problémáról pedig egy újabb variációt nyújt: a nagyvezér akart koronát tenni Bocskai fejére, amit Bocskai elutasít- tott, de a királyi címet viszont használta.¹⁶⁹⁵ Sebestényinnél szintén fölkelés szerepel,¹⁶⁹⁶ a szul- tán koronát és pálcát küldött Bocskainak ajándékba, aki „a királyság után nem törekedett.”¹⁶⁹⁷ Mangoldnál szintén felkelés szerepel,¹⁶⁹⁸ itt is a szultáni követ ajánlotta fel a királyi címet és a koronát, „amelyet Bocskai szerényen visszautasított.”¹⁶⁹⁹ Jászai is felkelésként nevezi meg Bocskai harcát, akit egyébként nemzeti hősnak titulál.¹⁷⁰⁰ Itt is a török küldte a koronát, Bocsk- kai pedig visszautasította.¹⁷⁰¹ Ebben a tankönyvben manifesztálódik legmarkánsabban, hogy a felkelés szó mit is fed. Egyszerűen azért, mert a már áttekintett Dualizmus-kori tankönyvekben is megjelenik, itt azonban hangsúlyos, hogy Bocskai célja az ország békében való egységének helyreállítása volt: „Bocskay a békétől nem idegenkedett, hiszen személyes érdekeinek meg- védése után azért nem tette le a fegyvert, hogy az országot vallási és politikai szabadságába visszahelyezze, a királyt s a nemzetet egymással kibékítse, és az áldástalan török háborúknak véget vessen.”¹⁷⁰² Andor tankönyve szintén felkelésről ír.¹⁷⁰³ Ő azzal magyarázza a korona el- utasítását, hogy „A szultán megerősítette a választást sőt koronát küldött számára. Az alkotmá- nyért is küzdő Bocskay nem követhetett el alkotmányértést a korona elfogadásával s a királyi címet visszautasította. Rudolf azonban csak akkor hajolt a békére, midőn már az egész Felvidék Pozsonyig Bocskay hatalmába került [...]”¹⁷⁰⁴

A kétszerős késő-dualizmuskori tankönyv szintén felkelésnek nevezi Bocskai harcát, és az alkotmányos és vallási sérelmekből vezeti le. Bocskai ebben az értelmezésben elfogadta a koronát, de mint a barátság, és nem, mint a hatalom jelképét.¹⁷⁰⁵

1691 Horváth 1875.
1692 Uo. 174.
1693 Uo. 173.
1694 Komárik 101.
1695 Uo. 103.
1696 Sebestény 1901, 30.
1697 Uo. 31.
1698 Mangold 1900, 114.
1699 Uo.
1700 Jászai 1904, 121.
1701 Uo. 133.
1702 Uo. 133–134.
1703 Andor 1904, 110.
1704 Uo. 111.
1705 Koczogh – Takáts György 1913, 36.

Az általam röviden áttekintett kötetek abban eltérnek az 1867 előttiektől, hogy viszonylag egységesen felkelésnek (vagy fölkelésnek) nevezik a Bocskai által vezetett harcokat. Bocskai céljának a békét és az egység helyreállítását tekintik, a korona és királyság kérdésében megosztottak, mivel a kettő ezen tankönyvi magyarázatokban is hol szétválík, hol nem.

A Horthy-korszak tankönyvei

A Bíró-Patay-féle egyetemes tankönyv is említi Bocskait, harcainak céljainak az alkotmány és a vallásszabadság védelmét jelöli, a koronáról csak annyit közöl sommásan, hogy a szultán küldött neki.¹⁷⁰⁶ Szabó „*Bocskai-felkelésként*” hivatkozik az eseményekre, kronologikus sorrendben leírja az előzményeket (vallásüldözés, Básta hadjárata), eseményeket és a következményeket, a korona-probléma nem szerepel.¹⁷⁰⁷ Ember Istvánnál is felkelésről van szó, amelynek célja az alkotmány és a vallásszabadság helyreállítása volt. Itt Bocskai elfogadta ugyan a koronát, de királlyá választani nem engedte magát. Madai Pál¹⁷⁰⁸ szintén az alkotmány és vallásszabadság sérelmeiből vezeti le és szabadságharcnak nevezi Bocskai mozgalmát. Bocskai a koronát csak ajándékképpen fogadta el, a királyi címet visszautasította.¹⁷⁰⁹ Jászai Rezső és Balanyi György tankönyve a többi 1926-ban megjelent tankönyvhöz képest semmi újat nem tartalmaz.¹⁷¹⁰ Domanovszky szövegében Bocskai a koronát csak ajándékképpen fogadta el,¹⁷¹¹ Erdélyi,¹⁷¹² Miskolczi István és Szolomájer Tasziló tankönyveiben Bocskai pedig nem fogadta el a koronát.¹⁷¹³ Marczinkónál Bocskai a koronát csak „*mint ékszert*” vette át,¹⁷¹⁴ miként Varga Zoltán tankönyvében is.¹⁷¹⁵ A narratíva a korona-epizódtól eltekintve egységes: felkelésről vagy visszahatásról írnak, amelynek célja az alkotmány és a vallásszabadság védelme volt.

Két „fordulat” között (1945–1989)¹⁷¹⁶

A hazai középiskolai tankönyvek történetében a szocialista fordulat kezdete nem 1949, hanem 1945, Kosáry Domokos tankönyvének megjelenése a Szikra kiadónál. Nála „*A magyar rendiség török és német között*” fejezetcím alá került az egész 16–17. századi tananyag, illetve a Rákóczi-szabadságharc tárgyalása is. E rész koncepcióját szintén megadja az apró betűs beve-

1706 Bíró – Patay 1922, 162–163.

1707 Szabó 1926, 79.

1708 Ember 1926, 88.

1709 Madai 1926, 88–89.

1710 Jászai – Balanyi 1926, 104.

1711 Domanovszky 1931, 94.

1712 Erdélyi 1931, 122.

1713 Miskolczi – Szolomájer 1931.

1714 Marczinkó – Pálfi – Várady 1938, 79.

1715 Varga 1941, 75.

1716 A korszak tankönyveinek kora újkori részeiről átfogóan: Illik 2019, 175–227.

zetés: „*Mohács után következő több mint másfél századon át a török imperializmus ellen vívott védelmi harc volt a magyarság egyik főkérdése. De a részben meghódított ország többé már nem tudta ezt a védelmet pusztán a saját erejéből ellátni [...] Csehországra és Magyarországra a Habsburg-hatalom szerzett befolyást, mely annál nagyobb lett, minél inkább igénybevétték a magyarok a Habsburg segítséget a török ellen. Mikor pedig e befolyás következtében a népre idegen politikai és katonai befolyás kezdett nehezedni, az általános elkeseredés nemzeti felkelésekben robbant ki. Ez volt a másik főkérdés: védelem a császárok németjellegű imperializmusa ellen.*”¹⁷¹⁷ A 17. századi leckék Erdéllyel kezdődnek, Bocskai István (1605–1606) és Bethlen Gábor (1613–1629) fejedelemségének ismertetésével. Bocskai felkelését nemzeti mozgalomnak (és nem szabadságharcnak) nevezi.¹⁷¹⁸ Bár a megnevezés eltérése ellenére kétségtelen, már itt, 1945-ben (!) megjelenik egy egységes narratív keret, a kötet „*XVII. századi felkelések koráról*” ír,¹⁷¹⁹ de nem szabadságharcokról, még a Rákóczi vezette háborút is felkelésnek titulálja.¹⁷²⁰ Bocskai törekvését abban jelölte meg, hogy „*[...] a két hatalmas birodalom közé szorult magyarságnak arra kell törekednie, hogy a két nagyhatalom egymást békés egyensúlyban tartsa, ő maga pedig mindkettővel békében éljen.*”¹⁷²¹ A korona kapcsán megjegyzi, hogy Bocskai éppen azért nem fogadta el, mert az végleg szembeállította volna a Habsburgokkal.¹⁷²²

Unger Mátyás kötete¹⁷²³ sem hoz létre egységes szabadságharc-narratívát, azaz Bocskai nem szabadságharcok sorát indította el, ugyanis a kötet csak a Bocskai és a II. Rákóczi Ferenc vezette eseménysorokat nevezi így.¹⁷²⁴ Bocskai esetében szinonimaként használja a nemzeti harc és felkelés kifejezéseket is.¹⁷²⁵ Okokként a korábban is leírtakat (alkotmány és vallásszabadság sérelmei) részletezi: háborús pusztítások, Habsburg centralizációs tervek, illegális perek 1604. XXII törvénycikk etc.¹⁷²⁶ Az oszmán koronaküldést meg sem említi, ellenben két forrást is közöl Bocskai és a hajdúk szövetségéről, valamint részleteket Bocskai végrendeletéből.

Az Eperjessy-Benczédi-féle kötet¹⁷²⁷ szintén nem teremt egységes narratív keretet, csak Rákóczi harcáról ír szabadságharcként. Bocskai háborúját felkelésnek nevezi.¹⁷²⁸ A klasszikus „pöttyözés” technikájával jellemez: egyfelől a Habsburg-központosítás válságáról ír, kiemeli a felségsértési pereket és az erőszakos ellenreformációt,¹⁷²⁹ másfelől a Bocskai-felkelés rendi-nemesi jellegét hangsúlyozza, amely így nem hozott semmit a jobbágytömegeknek.¹⁷³⁰ A koronakérdésben egyértelműen felmenti Bocskait, aki „*[...] a török szövetséget kényszerű-*

1717 Kosáry 1945, 92.

1718 Uo. 117.

1719 Uo.

1720 Uo. 134.

1721 Uo. 118.

1722 Uo. 118.

1723 Unger 1959.

1724 Uo. 76.

1725 Uo. 77.

1726 Uo. 76.

1727 Eperjessy – Benczédi 1967.

1728 Uo. 220.

1729 Uo. 221.

1730 Uo. 222.

ségből elfogadta ugyan, de a királyi koronát elhárította magától.”¹⁷³¹ A szöveg Habsburg-ellenes erdélyi hadjáratokról beszél Bethlen kapcsán,¹⁷³² míg egy későbbi Eperjessy tankönyv „Erdély a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok élén. Zrínyi Miklós politikai programja”¹⁷³³ fejezet-címre módosítja ezt, azaz haloványan utal egy közös szálra az erdélyi „felkelések” között.

Az általam vizsgált szocialista középiskolai tankönyvekben annyiban van fordulat a korábbi narratívákhoz képest, hogy a „Bocskai-felkelés” kevésbé jelenik meg pozitívan, de nem gyakori a szabadságharc megnevezés, továbbá nem vázolnak fel egy egységes narratívát a 17. századi szabadságharcok sorára. Erre célzást Kosáry bevezetőjében lehet találni, de a tankönyvi leckékben nem jelenik meg markánsan és didaktikusan ez a koncepció. Bár jelen tanulmánynak nem volt célja az általános iskolai tankönyvek vizsgálata, de a „17. század a Habsburg-ellenes szabadságharcok”-narratív keret hiánya a középiskolai tankönyvekben arra készítetett, hogy kitekintsek az általános iskolai tankönyvekre. Ezekben valóban létezik egy olyan koordináta-rendszer, amelyben Bocskai, Bethlen, Thököly és II. Rákóczi Ferenc is az elnyomó Habsburgok ellen szabadságharcot vezetett.¹⁷³⁴ Ez a tankönyvi szöveg szó szerint ismétlődik az 50-es években.¹⁷³⁵ A 60-as évekre a tananyagtartalom csökkenésével ez a keret lényegében megszűnt, a Devecseri-Kislaki-féle tankönyvben egy oldal szerepel „Habsburg-ellenes harcok” címen, de itt már csak II. Rákóczi Ferenc harca kapja a szabadságharc megnevezést.¹⁷³⁶

Összegzés

A szocializmus tankönyveinek kora újkori leckéin az a dilemma látszik, hogy miképpen lehetne a nagyobb ellenségnek tartott „Habsburg imperializmust” kárhóztatni, míg a vele szemben álló, kisebb ellenségnek tartott „magyar nacionalizmust” nem túlhangsúlyozni.¹⁷³⁷ Vagyis az Őze Sándor által egyes modellnek nevezett narratívát használták, mint a későbbi szocialista tankönyvek is.¹⁷³⁸ 1989 után a kora újkori történések közül számosan ennek ellenhatásaként a Habsburg Birodalomnak a királyi Magyarországra gyakorolt jótékony hatását kezdték hangsúlyozni úgy, hogy nemzeti-függetlenségi-hazafias narratívát elkezdtek felszámolni. Ezzel az a paradox helyzet állt elő, hogy 1989 után a pro-Habsburgianus, globalista, internacionalista jellegű narratívák (a kettes modell) váltak sokak számára objektívvé, míg az 1945–1989 között

1731 Uo.

1732 Uo. 230.

1733 Eperjessy 1982, 223.

1734 Zsigmond – Zsigmond Pál – Ravasz – Hechenast 1948, 152., 161., 165., 175., 179.

1735 Vö. Zsigmond – Karácsonyi – Hechenast 1952.

1736 Vö. Devecseri – Kislaki Károly 1966.

1737 Általában vö. Illik 2019, 175–227.

1738 Őze Sándor így fogalmazza meg: „A Molnár Erik-vita nyomán a kora újkori Magyarország történetének két olvasata alakul ki. A nemzeti-kommunista jellegű és az [...] internacionalista. Az egyik [...] belső válságkezeléshez jó [...] A másik külső trendváltások idején bevethető az átálláshoz. Nem is szorul ezután további bizonyításra, hogy a rendszerváltás után miért a második modell vált uralkodóvá [...]” (Őze 2009, 142–143.)

szocialista módosításokkal, de legalább létező nemzeti-függetlenségi narratívák kapták a baloldali címkét.¹⁷³⁹

Mindez azért (is) érdekes, hogy megtörtént, mivel az új NAT egyértelműen kiemelt két fontos elemet, a vitát és a hazaszeretet érzését: „A történelmi tudás meghatározó önmagunk és mások megismerése szempontjából, [...] A történelem tanulása során lényeges annak felismerése, hogy a történelmi folyamatoknak okai és következményei vannak [...] A magyar történelem tanulása és tanulmányozása segít megérteni Magyarországot és a magyar nemzet helyét és helyzetét a világban, és segít elmélyíteni benne a hazaszeretet érzését. [...] Az iskolai történelemtanulás alapját a történettudomány, valamint a hagyomány által legfontosabbnak elismert történetek, tények, személyek, események, folyamatok és jelenségek megismerése adja. [...] A történelem természete szerint értelmező jellegű, a tényekről alkotott különböző vélemények szükségszerűen vitákat eredményeznek.”¹⁷⁴⁰ Ezeket a célokat a KET így szűkíti: „Mindezek együttesen segítik a differenciált történelmi gondolkodás kialakulását, melynek következtében a tanuló képessé válik [...] bizonyos történések okainak és következményeinek több szempontú feltárására.”¹⁷⁴¹

Ezek a célok egy többek által vitatott (ami természetes egy értelmező tudomány esetében) objektivista narratíva dominanciája mellett nyilvánvalóan nem tudnak érvényesülni jelen tanulmány vizsgálatának tárgya, vagyis Bocskai tevékenysége és értékelése kapcsán. Úgy tűnik, hogy ezen célokítüzeseket éppen a 19. századi középiskolai tankönyvek képviselték a legjobban, mivel jelen volt a narratív pluralizmus, amelyet eltérő nézőpontú tankönyvek képviseltek különböző szakmailag indokolható értelmezések és értékelések bemutatásával.

Bibliográfia

Felhasznált irodalom

Andor 1904 = Andor József: Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára. Bp., 1904.

Bedeő 1843 = Bedeő Pál: Magyarok története a vezérek és királyok képeivel. Pozsony, 1843. Második kiadás.

Bíró – Patay = Bíró Vencel – Patay József: Egyetemes történelem a középiskolák felső osztályai számára a középkor és az újkor 1648-ig. Kolozsvár, 1922.

Borhegyi 2016 = Borhegyi Péter: Történelem 10. Eger, 2016.

Budai 1814 = Budai Ézsaiás: Magyarország históriája. A mohácsi veszedelmtől fogva Buda visszavételéig. Debrecen, 1814.

Carr 1995 = Carr, E. H.: Mi a történelem? Bp., 1995.

1739 Erről bővebben: Illik 2011; Illik 2016; Illik 2019.

1740 NAT 2020, 342–343. Kiemelés tőlem.

1741 KET 2020.

Devecseri – Kislaki 1966 = Devecseri Lászlóné – Kislaki Károly: Történelem az általános iskolák 7. osztálya számára. Bp., 1966.

Domanovszky 1931 = Domanovszky Sándor: Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára Bp., 1931.

Ember 1926 = Ember István: A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára. Bp., 1926.

Eperjessy – Benczédi 1967 = Eperjessy Géza – Benczédi László: Történelem a gimnáziumok II. osztálya számára. Bp., 1967. Második kiadás.

Eperjessy 1982 = Eperjessy Géza: Történelem II. Bp., 1982. Második kiadás.

Erdélyi 1931 = Erdélyi László: Magyar Történelem új rendszerben. Bp., 1931.

Frankl 1863 = Frankl Vilmos: Magyarország története kat. gymnásiumok középszintjéi számára. Pest, 1863.

Horváth 1843 = Horváth Mihály: A magyarok története Európába költözésüktől mostanig. Pépa, 1843.

Horváth 1875 = Horváth Mihály: A magyarok története a gymnasiumok alsóbb osztályai használatára. Bp., 1875.

Illik 2011 = Illik Péter: Történészek, viták a 16–17. századi magyar történelemről. Bp., 2011.

Illik 2016 = Illik Péter: A „kuruc-labanc” értékelési törésvonal a mai magyar köztudatban. In: Uő: A tanár, a történész és a komplex. Bp., 2016. 111–120.

Illik 2019. Illik Péter: A történészcéh alkonya. Bp., 2019.

Illik 2021 = Illik Péter: A 15 éves háború a középiskolai tankönyvekben, avagy „Kanizsa elvesztett”. In: Kanász Viktor – Nagy-Luttenberger István (szerk.): Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország (1591–1606). Bp., 2021. 245–265.

Illik 2022 = Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai tankönyvekben. A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig. In: Nagy Dóra – Nagy-Luttenberger István (szerk.): A Magyarságtudományi Intézet évkönyve 2021Bp., 2022. 179–208.

Illik 2023a = Illik Péter: Az új NAT-szerű középiskolai történelem tankönyvek magyar kora újkori leckéi a NAT, a KET és a történettudományi eredmények fényében. Bp., 2023. Megjelenés előtt.

Illik 2023b = Illik Péter: Oda az Igazság? Hunyadi János és Mátyás emlékezete a magyar középiskolai történelem tankönyvekben. Bp., 2023. Megjelenés előtt.

Jászsai 1904 = Jászsai Rezső: Magyarország oknyomozó története a középiskolák VIII. osztálya számára. Bp., 1904.

Jászsai – Balanyi 1926 = Jászsai Rezső – Balanyi György: Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára. Bp., 1926.

Kaposi – Szabó – Száray 2012 = Kaposi József – Szabó Márta – Száray Miklós: Feladatgyűjtemény az új történelemérettségéhez. Írásbeli. 9–10. évfolyam. Bp., 2012.

KET 2020 = Kerettanterv a gimnáziumok 9–12. évfolyama számára. https://www.oktatas.hu/koznevelas/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_gimn_9_12_evf Hozzáférés: 2022. 09. 23.

Koczogh – Takáts 1913 = Koczogh András – Takáts György: A magyar nemzet története 1526-tól 1867-ig a gimnáziumok és reáliskolák IV. osztálya számára. Bp., 1913.

Komárik = Komárik István: Magyarország oknyomozó története. A középfokú iskolák VIII. osztálya részére. Kalocsa, [é. n.]

Kosáry 1945 = Kosáry Domokos: Magyarország története az őskortól a szatmári békéig a gimnáziumok VII., a líceumok és gazdasági középiskolák III. osztálya számára. Bp., 1945.

Környei 1864 = Környei János: Magyarország története különös tekintettel a műveltség kifejlésére s a népéletre. A felső gymnasiumi és reáliskolai osztályok úgy mint magán használatra. Pest, 1864.

Ladányi 1861 = Ladányi Gedeon: A magyar nemzet története rövid kivonatban. Algymnasiumok számára kézikönyvül. Debrecen, 1861.

László 2021. László Andor: „Két szék között a földön nem is akarunk maradni” Bocskai István fejedelemének nyomában. Bp., 2021.

Lőrinc 2015 = Lőrinc László: Min alapszik? – Tankönyveink és Bocskai. <https://tenyleg.com/2015/01/15/min-alapszik-tankonyveink-es-bocskai/>

Madai 1926 = Madai Pál: Magyarország történelme gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára. Bp., 1926.

Mangold 1900 = Mangold Lajos: A magyarok története. A középiskolák harmadik és negyedik osztálya számára. Bp., 1900.

Marczinkó – Pálfi – Várady 1938 = Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet: A magyar nemzet elbeszélő története. Bp., 1938.

Miskolczi -Szolomájer 1931 = Miskolczi István – Szolomájer Tasziló: Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára. Bp., 1931.

Nagy 2008 = Nagy Gábor: Lux veritatum. (Bocskai, szabadság, harc). Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica Tomus XIII. Fasciculus 2. Miskolc, 2008. 73–111.

NAT 2020 = A Kormány 5/2020. (I. 31.) Korm. rendelete a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet módosításáról. Magyar Közlöny 2020. évi 17. szám. <https://www.oktatas2030.hu/wp-content/uploads/2020/02/nat2020-5-2020.-korm.-rendelet.pdf> Hozzáférés: 2022. 09. 23.

Őze 2008a = Őze Sándor: Kétséges kétségek? Magyar romantika és Bocskai István? Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica Tomus XIII. Fasciculus 2. Miskolc, 2008. 205–225.

Őze 2008b = Őze Sándor: A fogalmi tisztázatlanság és a szemléleti kizárólagosság buktatói. Viszontválasz Pálffy Géának. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica Tomus XIII. Fasciculus 2. Miskolc, 2008. 235–242.

Őze 2009 = Őze Sándor: Nemzettudat és historiográfia. Bp., 2009.

Pálffy 2008c = Pálffy Géza: A szelektív forráshasználat és a 19–20. századi függetlenségi szemlélet visszavetítésének veszélyei: válasz Őze Sándornak. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica Tomus XIII. Fasciculus 2. Miskolc, 2008. 227–233.

- Pálffy 2008a = Pálffy Géza: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? Ellentmondások és kétségek. *História* 2008. 1. szám. 7–10.
- Pálffy 2008b = Pálffy Géza: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica Tomus XIII. Fasciculus 2.* Miskolc, 2008. 187–203.
- Pálffy 2009a = Pálffy Géza: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? *Magyar Tudomány* 2009. 2. szám. 185–196.
- Pálffy 2009b = Függetlenségi harc volt-e Bocskai mozgalma? Bocskai István, az oszmán-török és a magyar királysági rendek sokrétű kapcsolatrendszeréről. *Korunk* 2009. 3. szám. 12–22.
- Pálffy 2010a = Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História Könyvtár, Monográfiák 27.) Bp., 2010.
- Pálffy 2010b = Pálffy Géza: The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century. *East European Monographs*, 2010.
- Pálffy 2015 = Pálffy Géza: Bocskai-szobrot a Március 15. térre? <https://tenyleg.com/2015/01/01/bocskai-szobrot-a-marcius-15-terre/> Hozzáférés: 2023. 02. 19.
- Schirkhuber 1837 = Schirkhuber Móric: Magyarok története deák és honi nyelven előadva. Pest, 1837.
- Sebestyén 1901 = Sebestyén Gyula: A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig. A gymnasium és reáliskola IV. osztálya számára. Bp., 1901.
- Szabó – Závodszy 2009 = Szabó Péter – Závodszy Géza: Történelem II. Bp., 2009.
- Szabó 1926 = Szabó Dezső: Magyarország története gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára. Bp., 1926.
- Száray – Szász 2013 = Száray Miklós – Szász Erzsébet: Történelem II. Bp., 2013.
- Unger 1959 = Unger Mátyás: Történelem az általános gimnáziumok III. osztálya számára. Bp., 1959. harmadik kiadás.
- Varga 1941 = Varga Zoltán: A magyar nemzet elbeszélő története a középiskolák III. osztálya számára. Debrecen, 1941.
- Walter 1987 = Walter Mária: Történelem II. Bp., 1987.
- Zsigmond – Karácsonyi – Hechenast 1952 = Zsigmond László – Karácsonyi Béla – Hechenast Gusztáv: Történelem az általános iskolák VII. osztály számára. Bp., 1952.
- Zsigmond – Pach – Ravasz – Hechenast 1948 = Zsigmond László – Pach Zsigmond Pál – Ravasz János – Hechenast Gusztáv: Történelem a VII. osztály számára. Bp., 1948.

Summary

The Bocskai freedom fight is a harshly debated topic in the Hungarian historiography. In the last 15 years, the academic mainstream questioned even its traditional name “freedom fight” and claimed that Bocskai accepted the crown offered by the Ottoman sultan. During the debates, there were several comments on the Hungarian secondary school textbooks as well claiming that they also contain misinterpretations, legends and myths concerning the name, aims and results of Bocskai’s movement and the question of his crown.

This study examines the Hungarian secondary school textbooks from the beginning of the 19th century to 1989 including some overview to the textbooks of the last 30 years as well. It concludes that (1) The narrative turn happened in 1945. The socialist textbooks intensified the anti-Habsburgian narrative but did not create a coherent and overemphasised narrative of independence movements and freedom fights of the Hungarians in the 16th and 17th centuries. (3) By current days, the academic narrative dominated the secondary school textbooks. (4) The narrative pluralism and variety appear in the textbooks of the 19th century.

